

ΚΥΜΟΘΟΗ

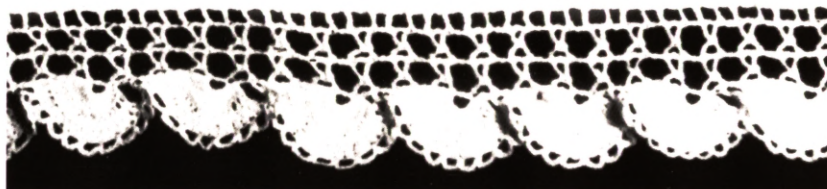
ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ
ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ - ΙΘΑΚΗΣ

ΤΟΜΟΣ 20

Σελίδες αφιερωμένες στη Λαογραφία

- Η επιστήμη της Λαογραφίας
- Το περιεχόμενο της Λαογραφίας
- Λαογραφία και Μικρο-Ιστορία
- Λαογραφία και Ανθρωπολογία
- Η Λαογραφία στην Εκπαίδευση
- Λαογραφικά Κεφαλονιάς
- Λαογραφικά Ιθάκης

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΑΓΓΕΛΟ ΔΙΟΝΥΣΗ ΔΕΜΠΟΝΟ

ΓΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΑΡΓΟΣΤΟΛΙ 2010

050.495
5
KYM

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΤΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ
ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ-ΙΘΑΚΗΣ**

- Παναγής Γ. Γεωργόπουλος, *Κόλαση - Ποιητική συλλογή με θέμα την κατοχική περίοδο στην Κεφαλονιά*, [Εισαγωγή, γενική επιμέλεια από τη φιλόλογο Δώρα Ζαφειράτου], Αθήνα 2001, σελ. 46.
- Σπύρος Δ. Λουκάτος, *Η Επτανησιακή Πολιτική Σχολή των Ριζοσπαστών*, [Γενική επιμέλεια από το φιλόλογο Πέτρο Πετράτο], Αργοστόλι 2009, σελ. 350.
- *Πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου «Το κεφαλονίτικο γλωσσικό ιδίωμα»*. [Ετοιμάζεται].
- *Κυκλοβόη*, ετήσια περιοδική έκδοση του Συνδέσμου.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΛΗΘΟΥΡΙΟΥ

Α/Α ΕΣΑΓΩΓΗΣ 014182

ΗΜΕΡ : 16-12-2010

ΤΑΞΙΝ ΑΡΙΘ. 050.4955

ΚΥΜ

ΚΥΜΟΘΟΗ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ
ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ - ΙΘΑΚΗΣ

ΤΟΜΟΣ 20

ΑΡΓΟΣΤΟΛΙ 2010

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΘΟΥΡΙΟΥ

ΚΥΜΟΘΟΗ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ
ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ - ΙΘΑΚΗΣ

ΤΟ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Πρόεδρος: Ανθούλα Γαλιατσάτου
Αντιπρόεδρος: Δημήτρης Ζαβιτσιάνος
Γραμματέας: Άννα Μινέτου
Έφορος: Χαρά Καλογηράτου
Ταμίας: Ελένη Φωή

* Το περιοδικό δεν έχει κερδοσκοπικό χαρακτήρα.

ISSN 1108 - 0310

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΥΗ ΚΑΛΟΓΗΡΑΤΟΥ: Σύντομο βιογραφικό σημείωμα για τον
Αγγελο-Διονύση Δεμπόνο 9

ΕΥΠΡΑΞΙΑ ΠΟΛΛΑΤΟΥ: Χτίζοντας το μύθο: Η Κεφαλονιά
και ο ερευνήτης Δεμπόνος.....13

ΝΙΚΗ ΜΑΖΑΡΑΚΗ: Η αξιοποίηση των βιβλίων του Αγγελο-
Διονύση Δεμπόνο στη σχολική τάξη.....31

ΕΥΗ ΚΑΛΟΓΗΡΑΤΟΥ: Εργογραφία Αγγελο-Διονύση Δεμπόνο.....35

Σελίδες αφιερωμένες στην ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ.....47

ΜΙΧΑΛΗΣ Γ. ΜΕΡΑΚΑΝΗΣ: Συνηγορία της Λαογραφίας 49

ΦΑΝΗΣ ΚΑΚΡΙΔΗΣ: Συναπαντήματα: Ανθρωπολογικά
στη συνάντηση του Οδυσσέα με τη Ναυσικά 57

ΚΩΣΤΑΣ Δ. ΚΟΝΤΑΞΗΣ: Ο λαϊκός πολιτισμός στην
υποχρεωτική εκπαίδευση, μέσα από τη διαθεματικότητα..... 67

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ Ν. ΔΟΥΛΑΒΕΡΑΣ: Η ετερότητα στα
δημοτικά τραγούδια: προξενία, έρωτες, γάμοι
ετερόδοξων και αλλοεθνών..... 77

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΚΟΥΪΔΑ - ΒΡΕΤΤΟΥ: Μονταζόν: Ένας
τόπος συνάντησης λαογραφίας και μικρο - ιστορίας.....101

ΕΥΠΡΑΞΙΑ ΠΟΛΛΑΤΟΥ: Προσχέδιο: Για μια
Ανθρωπολογία των λειτουργικών οδών..... 109

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ξ. ΚΑΡΙΠΟΥΖΗΣ: Αστική Λαογραφία.
Ορισμένες μεθοδολογικές προσεγγίσεις και παρατηρήσεις
σχετικά με την έρευνα.....121

ΑΓΓΕΛΟ - ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΔΕΜΠΟΝΟΣ: Παραδοσιακά
πανηγύρια στην Κεφαλονιά. Εγκαυρίες δυναμικής
επίλυσης κοινωνικών διαφορών.....143

ΕΛΕΝΗ ΨΥΧΟΓΙΟΥ: Το πανηγύρι της Παναγίας της
Λάμας στα Διδανάτα στο πλαίσιο της «Μεγάλης αφήγησης»
για τη Μητέρα - Γη 163

ΜΑΡΙΕΤΤΑ ΓΡ. ΚΑΛΟΓΗΡΑΤΟΥ: Τύποι γαμήλιων
συμβολαίων του 16ου και 17ου αιώνα στα Επτάνησα.....201

Γ. ΜΠΑΛΛΑΣ - Ν. ΛΑΣΚΑΡΗ - ΜΠΑΛΛΑ: Αγγελοκώστας
Ζαπατίνας-Φράγκος. Ένας λαϊκός στιχουργός και
εξάιστος ποιητής.....209

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Π. ΑΘΑΝΑΣΑΤΟΣ: Πτιγές από τον
γεωργικό βίο του χωριού Καραβάδος Κεφαλληνίας.....221

ΡΙΤΑ ΤΣΙΝΤΙΑΗ - ΒΛΗΣΜΑ: Στιγμιότυπα περασμένων
καιρών από την Ιθάκη.....241

ΛΑΜΠΡΟΣ Γ. ΣΙΜΑΤΟΣ: Ξόρκια από το χωριό Φάρσα
της Κεφαλονιάς.....249

Γ. Ν. ΜΟΣΧΟΠΟΥΛΟΣ - Α. Κ. ΓΑΛΙΑΤΣΑΤΟΥ: Προώμες
σκέψεις και προτάσεις για κοινωνικότερη εκπαίδευση
(δημοτική και μέση) από βιβλίο του 1872.....257

ΣΠΥΡΟΣ Δ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ: Η ιστορική αποτίμηση της
Γ' των Ελλήνων Εθνικής Συνέλευσης. Εν Επιδάφνω,
εν Ερμιόνη, εν Τροιζήνι, κατ' επανάληψιν, 1826-1827 263

ΠΕΤΡΟΣ ΠΕΤΡΑΤΟΣ: Γ. Ψηγάς και Κ. Παλαμάς
στην Κεφαλονιά και η σχέση τους με τους Κεφαλονίτες.....279

ΕΦΗ ΚΑΦΡΙΤΣΑ: Η ελληνική και οικονομική διάσταση της
ποίησης του Αγγελου Σικελιανού 305

ΕΝΤΥ Σ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ: Η ίδρυση της πρώτης Στοάς
στον ελλαδικό χώρο και ο άγνωστος Κεφαλονίτης τέκτονας
Μάρκος Χαρθούρης 327

ΕΛΕΝΗ ΔΑΝΕΛΑΤΟΥ: Αρχαϊκές ηθικές αξίες στην Ηλέκτρα
του Ευριπίδη.....337

Γ. ΜΕΣΣΑΡΗΣ - Α. ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΑΤΟΥ: Η γραπτή
επιστολή των Χαλαμάμπων Τυπάλδου - Ιακωβάτου
με αδελφούς και συναδέλφους του.....367

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ: Δ. Βεργίδης, Π. Νικολετάτος
«Κεφαλάς» Φ. Παυλάτος, Παν. Κωνσταντακόπουλος,
Διον. Μαρζαταντώνης, Κων. Λογοδότης, Κ.Π. Γρυπής Πακιδόλης,
Δ. Μπουδένιας, Π. Παναγιωσοπούλης, Μ. Αποστολάτος.....379

ΜΑΘΗΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΣ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΣ 2010.....395

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ: Γεωργιος Α. Ρηγάτος, Γιώργος Πετροκόκοιλος,
Δομνένης Δ. Μεσοπόρος, Νίκη Λάσκαρη - Μπαλλή,
Α. Γεωργίου, Ηλίας Δ. Τσιματάτος.....409

ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ
ΤΟΥ ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ.....430

ΚΥΜΟΘΟΗ

Περιοδική Έκδοση
Συνδέσμου Φιλολόγων
Κεφαλονιάς - Ιθάκης

Τόμος 20
2010

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ:
Σύνδεσμος Φιλολόγων
Κεφαλονιάς - Ιθάκης
Γερμενή 1, 28100 Αργοστόλι

ΕΚΔΟΤΗΣ:
Ανθούλα Γαλιατσάτου

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΥΛΗΣ
ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΗΣ
Πέτρος Πετράτος

ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ
ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ
Ανθούλα Γαλιατσάτου
Γερμενή 1
28100 Αργοστόλι
Τηλ.: 26710 23440
26710 22518

ΣΥΝΔΡΟΜΗ
ΕΤΗΣΙΑ: 15 Ευρώ

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ
Χαρά Καλογηράτου
Φαρακλάτα 281 00
Κεφαλονιά
Τηλ.: 26710 84228

ΠΑΡΑΓΩΓΗ
«Στ.Καρούσος»
ΕΚΔΟΤΙΚΗ

ΤΙΜΗ ΤΟΜΟΥ
Ευρώ 15

Κυμοθόη

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ 245

ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ

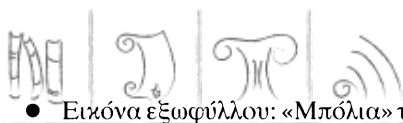
ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΕΛΕΟΥΡΙΟΥ

Liddell-Scott

- Τα κείμενα που δημοσιεύονται στην ΚΥΜΟΘΟΗ εκφράζουν τη γνώμη και τις σκέψεις των συγγραφέων τους.
- Οι εργασίες που στέλνονται για δημοσίευση στην ΚΥΜΟΘΟΗ:
  - δεν πρέπει να έχουν δημοσιευθεί σε άλλο έντυπο,
  - είναι απαραίτητο να έχουν επιστημονική τεκμηρίωση (οι παραπομπές στο τέλος του κειμένου),
  - πρέπει να συνοδεύονται από ηλεκτρονική δισκέτα ή CD.
- Κριτήρια επιλογής και δημοσίευσης:
  - πρωτοτυπία και επιστημονική πληρότητα,
  - ανταπόκριση του θέματος στην κάλυψη των επιστημονικών και εκπαιδευτικών αναγκών των φιλόλογων και των κοινωνικών και πολιτισμικών ενδιαφερόντων των πολιτών,
  - συχνότητα δημοσίευσης εργασιών του ίδιου συγγραφέα,
  - χρόνος υποβολής της εργασίας.
- Η αναδημοσίευση κειμένων επιτρέπεται με την προϋπόθεση ότι θα γίνεται σαφής αναφορά στο περιοδικό και στο συγγραφέα.

- ΓΙΑ ΝΑ ΕΡΧΕΤΑΙ Η ΚΥΜΟΘΟΗ ΣΤΟ ΣΠΙΤΙ ΣΑΣ, βλ. σ. 430.
- ΠΟΥ ΘΑ ΒΡΕΙΤΕ ΤΗΝ ΚΥΜΟΘΟΗ, βλ. σ. 408.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

- Εικόνα εξωφύλλου: «Μπόλια» του 1890 - Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Αργοστολίου.

Το ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ
του ΣΥΝΔΕΣΜΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ-ΙΘΑΚΗΣ
με ομόφωνη απόφασή του

α φ ι ε ρ ώ ν ε ι

με ιδιαίτερο σεβασμό και εκτίμηση

τον 20^ο τόμο της *Κυμοθόης*

στον Λαογράφο, Ιστορικό ερευνητή,
ΑΓΓΕΛΟ-ΔΙΟΝΥΣΗ ΔΕΜΠΙΟΝΟ

- για τη σχεδόν ανελλιπή συνεργασία του με την *Κυμοθόη*,
- για τη στήριξη του Συνδέσμου μας και των εκδηλώσεών του,
- για την πάντα άμεση και πρόθυμη ανταπόκρισή του σε αιτήματα και προσκλήσεις εκπαιδευτικών, μαθητών και Σχολείων για ομιλίες και συζητήσεις σχετικές με την κεφαλονίτικη Ιστορία και Λαογραφία,
- για την παραγωγικότητα αναδίφησης του
Τοπικού Ιστορικού Αρχείου,
- για το πλούσιο συγγραφικό του έργο, το σχετικό με την Τοπική Ιστορία και Λαογραφία μας, απαραίτητο βοήθημα για κάθε μελετητή της κεφαλονίτικης Ιστορίας και Παράδοσης

ΙΑΚΟΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΤΙΛΛΟ-ΔΗΜΟΥΡΙΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

ΑΓΓΕΛΟ - ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΔΕΜΠΟΝΟΣ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

ΣΥΝΤΟΜΟ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΓΓΕΛΟ-ΔΙΟΝΥΣΗ ΔΕΜΠΟΝΟ

Ο Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνος γεννήθηκε το 1922 στο Αργοστόλι της Κεφαλονιάς. Είναι το δεύτερο παιδί μιας πενταμελούς μεσοαστικής οικογένειας. Οι γονείς του, Μαρία και Ανδρέας, είχαν τρεις γιους και δύο κόρες. Η μητέρα του δε συνήθιζε να λέει ότι έχει τέσσερα παιδιά κι ένα αλλιιώτικο. Διέκριναν πάνω του όχι τόσο την επίδοση, αλλά την ανησυχία του.

Κατά τη διάρκεια των σχολικών του χρόνων διακρινόταν για την επίδοσή του στη Φυσική και τα Μαθηματικά. Ο άνθρωπος που τον σημάδεψε ήταν ο καθηγητής του στο Γυμνάσιο Ευθύμιος Κουρούκλης. Αμέσως μετά τις εισαγωγικές εξετάσεις στο Γυμνάσιο, τον κάλεσε και του είπε ότι γράφει πολύ καλά, αλλά πρέπει να μάθει να γράφει «ελληνικά», επειδή τότε έγραφαν σε μια «μυξιάρικη» καθαρεύουσα. Υπήρξε καθηγητής του στην Α΄ και Β΄ Γυμνασίου, ένας παιδαγωγός που μαζί με τους μαθητές του είχαν ιδρύσει κοινότητα, εξέδιδαν εφημερίδα και φρόντιζε ώστε το μάθημα να γίνεται κυρίως στο ύπαιθρο.

Στα δεκαέξι του χρόνια, ο Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνος αρρώστησε βαριά από καρκίνο. Έχασε το πόδι του. Προκειμένου να μην χάσει το σχολικό του περιβάλλον, ζήτησε να μεταβεί στην Πάτρα, όπου έδωσε εξετάσεις και πράγματι κατάφερε να μην χάσει το χρόνο του και τους φίλους του.

Από την εμπειρία αυτή πληγώθηκε, αλλά δεν σημαδεύτηκε. Ποτέ η αναπηρία του δεν τον κατέβαλε, την έβρισκε, όμως, διαρκώς μπροστά του. Σύμφωνα με τους ισχύοντες νόμους η κατάστασή αυτή του απαγόρευε να κατέξει δημόσια θέση. Η αριτιμέλεια ήταν απαραίτητη. Ίσως αυτό το εμπόδιο να ήταν η αφορμή που βοήκαν οι γονείς του και δεν τον προώθησαν σε πανεπιστημιακές σπουδές. Ήταν η εποχή που η άποψη της οικογένειας ήταν δεσμευτική για τους νέους. Έτσι, κράτησε μαζί με τον αδελφό του την οικογενειακή επιχείρηση.

- Η Εύη Καλογηράτου είναι δασκάλα, κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος στη Διδακτική της Ιστορίας.

Κράτησε αλληλογραφία με τον Ευθύμιο Κουρούκλη από την εποχή που εκείνος μετεκπαιδεύτηκε στο Βαρβάκειο πρότυπο σχολείο. Εκείνος ήταν από τους πρώτους που συνελήφθη από τους Γερμανούς στη Θεσσαλονίκη και τουφεκίστηκε στο Επταπύργιο μαζί με άλλους. Ο Α. Δεμπόνος του αφιέρωσε εκδήλωση για να καταδείξει ότι επί εποχής της μεταξικής δικτατορίας υπήρξε παιδαγωγός που χρησιμοποιούσε τη συνεργατική μέθοδο διδασκαλίας, τότε που η αυθεντία του εκπαιδευτικού ήταν απόλυτη.

Το γράψιμο του άρεσε πάντα. Κρατούσε σημειώσεις και την εποχή του πολέμου. Η υπερηφάνεια του είναι ότι υπήρξε ενεργό μέλος της Αντίστασης, ένα από τα ιδρυτικά μέλη της Νεολαίας της Αντίστασης. Οργανώθηκε στα τέλη του 1941 με στόχο την πτώση του ηθικού της ιταλικής μεραρχίας, η οποία συγκρούστηκε τελικά με τον γερμανικό στρατό.

Μετά την απελευθέρωση, ούτε απειλήθηκε, ούτε διώχθηκε, αλλά δεν δραστηριοποιήθηκε κιόλας κατά τη διάρκεια του εμφυλίου. Αποσυνδέθηκε, όταν έγινε η απελευθέρωση κι έμεινε αμέτοχος. Έβλεπε ότι ο λαός πήγαινε για αιματοχυσία και δεν το ήθελε. Με κάθε τρόπο έπρεπε να αποφευχθεί ο εμφύλιος πόλεμος. Αν είχε γίνει έτσι, πιστεύει πως αυτή η ομαλή κοινωνική και πολιτική ζωή για την οποία προσπαθούμε τώρα, θα είχε επιτευχθεί νωρίτερα. Ακολούθησε ο «μεγάλος» σεισμός. 480 τα θύματα σε ένα νησί 70.000 κατοίκων την εποχή εκείνη. Από το 1955 είναι παντρεμένος με την Ιωάννα Μήλα, με την οποία απέκτησε δύο γιους, τον Ανδρέα, διδάκτορα της ναυπηγικής, και τον Σωτήρη, ιατρό παθολογοανατόμο.

Αμέσως μετά τους σεισμούς του 1953 ασχολήθηκε με πάθος με τη μελέτη της τοπικής ιστορίας. Η διείσδυσή του στο πλούσιο και παρθένο υλικό του Τοπικού Ιστορικού Αρχείου και μάλιστα στο αταξινόμητο, του πρόσφερε τη δυνατότητα της συγγραφής πλήθους πρωτότυπων μελετών, πολλές από τις οποίες χαρακτηρίστηκαν αποκαλυπτικές και ανατρεπτικές.

Πρώτη του ενασχόληση υπήρξε η αποδελτίωση παλαιών εφημερίδων, σωσμένων από το 1850. Ο Καθηγητής Γ. Μοσχόπουλος τον προέτρεψε να ασχοληθεί με το Αρχείο. Προτίμησε, όμως, αρχικά το έντυπο υλικό που ήταν προσίτο και ευανάγνωστο. Έτσι, όταν, μετά από δέκα χρόνια, ασχολήθηκε με το Αρχείο, μπορούσε να το ερμηνεύσει, έχοντας γνωρίσει από πριν, μέσω των εφημερίδων, τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, τις βασικές οικογένειες και τα σημαντικότερα πρόσωπα που διαδραμάτισαν ρόλο στα δρώμενα του νησιού. Μπορούσε, λοιπόν, να σταθεί και να αξιολογήσει πληροφορίες που άλλοι ερευνητές προσπερνούσαν.

Η θητεία του στην κρίσιμη μετασεισμική περίοδο 1955-1959, ως εκλεγμένου δημοτικού συμβούλου Αργοστολίου, του πρόσφερε υλικό για τη συγγραφή, αργότερα, του πρώτου του βιβλίου το *Το χρονικό του σεισμού του 1953*, το οποίο και τον κατέταξε.

Η ενασχόληση με το Αρχείο άρχισε περίπου το 1960. Δεν κρατούσε καρτέ-

λες, αλλά χρησιμοποιούσε μπλοκ, στο οποίο μετέγραφε τα έγγραφα με το χέρι και φωτοτυπούσε πλείστα όσα από το αταξινόμητο τμήμα του Αρχείου. Αφού έχασε εργασία έξι χρόνων, όταν είδε τις φωτοτυπίες της αμμωνίας λευκές, άρχισε τη μεταγραφή των εγγράφων με απόλυτη ακρίβεια κατά στίχο. Εικάζει ότι έχει 100.000 μεταγραμμένα έγγραφα και δεν χρειάζεται πια να μεταβεί στο Αρχείο, προκειμένου να συγγράφει μια εργασία.

Για χρόνια, μελετούσε το Αρχείο, χωρίς να συγγράφει. Δεν ήθελε να αρχίσει να δημοσιεύει εργασίες του στις εφημερίδες, θεωρώντας ότι δεν τον αφορούσε η προχειρότητα και το «εφήμερον» μιας εφημερίδας της εποχής εκείνης. Όταν η Αμαλία Βουτοινά εξέδωσε την *Κεφαλονίτικη Πρόοδο*, του ζήτησε συνεργασία. Έτσι άρχισε να δημοσιεύει επιστημονικά τεκμηριωμένες εργασίες απευθυνόμενες στον λαϊκό αναγνώστη. Υπήρξε από τα ιδρυτικά μέλη της Εταιρίας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών καθώς επίσης και της Εραλδικής Εταιρείας. Η Εραλδική Εταιρεία του έδωσε τη ευκαιρία να παρουσιάσει μεγάλο μέρος του Αρχείου της Λατινικής Εκκλησίας που ήταν απρόσιτο. Εντωμεταξύ, μέσω του Καθηγητή Πεντόγαλου είχε συνδεθεί με τον «Παρνασσό». Υπήρξε τακτικός συνεργάτης των *Κεφαλληνιακών Χρονικών* και έχει λάβει μέρος σε πλείστα όσα συνέδρια ιστορικού, λαογραφικού, εραλδο-γενεαλογικού ή μουσικολογικού περιεχομένου, πολλά από τα οποία διεθνή.

Στις 29 Σεπτεμβρίου 2009, κατά την πανηγυρική συνεδρία της Ακαδημίας Αθηνών, ο Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνης βραβεύτηκε στην Τάξη των Γραμμάτων και Καλών Τεχνών. Στο συνοδευτικό απόσπασμα αναφέρονται μεταξύ άλλων τα εξής: «Ο βραβευόμενος λαογράφος, συγγραφέας και ερευνητής, είναι ένας από τους ολιγάριθμους επτανήσιους λόγιους που συνεχίζουν τη μακρά παράδοση της περιοχής αυτής, η οποία έχει προσφέρει πάμπολλα στο νεοελληνικό πολιτισμό.

Ιστοριοδίφης, ακάματος ερευνητής αρχείων και βιβλιοθηκών, με πλούσιο πρωτότυπο συγγραφικό έργο, ο σεβαστός πρεσβύτες του Αργοστολίου διαθέτει νεανικό σφρίγος και πάθος για να προβάλει νέες, άγνωστες πτυχές της ιστορίας της Κεφαλονιάς, αλλά και να συλλέγει πολύτιμα λαογραφικά στοιχεία».

Ο έπαινος του απονεμήθηκε για το σύνολο της πνευματικής του προσφοράς.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Α - Δ. Δεμπόνος, «Αυτοπροσωπογραφία», 1941 (κάρβουνο).

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΧΤΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΜΥΘΟ: Η ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ ΚΑΙ Ο ΕΡΕΥΝΗΤΗΣ ΔΕΜΠΟΝΟΣ. ΜΙΑ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ

Έχω την τύχη να έχω γεννηθεί και να έχω μεγαλώσει σε τούτη την πόλη, το Αργοστόλι. Λίγα μέτρα πιο πέρα από το δικό μου σπίτι ζει μια οικογένεια Μπουχάγιερ. Θυμάμαι ακόμα ως όνειρο πριν από πολλά χρόνια το σύζυγο να κάνει καντάδα στη σύζυγο περασμένα μεσάνυχτα και μέρες γιορτών. Οι δασκάλες που με δίδαξαν γαλλικά λέγονταν η πρώτη Μπουχάγιερ και, όταν αυτή πέθανε, η δεύτερη λεγόταν *Ιπεκιάν*. Πρόλαβα το έθιμο με τις *κολώνιες* στο Λιθόστρωτο παραμονή πρωτοχρονιάς και είδα το άκρο στο οποίο μπορεί να φτάσει ένα έθιμο πριν αρχίσει να σβήνει. Και εκείνες τις Άγιες μέρες η μάνα μου μας ζητούσε, στο γυρισμό από το Χριστουγεννιάτικο περίπατό μας, να μπορούμε στη Φραγκοκλησιά και να «ανάψουμε ένα κερί στην *Παναγία*». Και το κάναμε. Με ευλάβεια, ορθόδοξοι Αργοστολιώτες σε μια καθολική εκκλησία, αφού είχαμε εξετάσει με προσοχή τη φάτνη που είχε επιμεληθεί ο φλάρης....

Όταν έφυγα από την Κοργιαλένειο Βιβλιοθήκη έχοντας διαβάσει το έργο του Α-Δ. Δεμπόνου και έχοντας ταξιδέψει σε άλλες εποχές, ήξερα πως ήθελα να ξεκινήσω το γράψιμο τούτου του μικρού αφιερώματος στον Α-Δ. Δεμπόνο και τη συμβολή του στη μελέτη του κεφαλονίτικου «μύθου» με αυτά τα αποσπασματικά από τη δική μου ζωή στο Αργοστόλι. Όχι για να παινευτώ πως έζησα και, ακόμα περισσότερο, πως έχω καλή μνήμη. Όχι. Αλλά για να δείξω πως μέσα από τις αναρίθμητες σελίδες των κειμένων του Δεμπόνου παρέλασαν στα μάτια μου άνθρωποι, γεγονότα και καταστάσεις και σαν σε χορό, ξύπνησαν τις μνήμες μου και τις παρέσυραν στην επιφάνεια. Τότε, συνδυάζοντας τα βιώματα με τις πληροφορίες του Δεμπόνου, μπόρεσα να μάθω πολλά για τις εμπειρίες μου και να τις αντικρύσω από άλλη πλέον οπτική. Έτσι έμαθα για τους Μαλτέζους και Αομένιους του νησιού, για το ρόλο της καντάδας πέρα από τα τεχνικά της στοιχεία, για τα έθιμα της πόλης και του νησιού, για τους τόπους και τις τοποθεσίες, για τη συ-

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΛΗΜΟΝΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

- Η Ευπραξία Πολλάτου είναι ανθρωπολόγος.

νύπαρξη ορθόδοξου και καθολικού δόγματος στο Αργοστόλι...¹

Είναι αλήθεια πως πολλοί από όσους ζουν σε έναν τόπο συνήθως θεωρούν δεδομένα όσα ζουν. Δεν ψάχνουν, δεν αναρωτιούνται τί έγινε, πώς, πότε. Ποιοι έδρασαν, με ποιες ιδιότητες, πώς τους δέχτηκε η κοινωνία, τί απέρριψε η κοινωνία, πώς διαμορφώνονται οι ιδέες, τα σύμβολα και οι πρακτικές. Ως αντίποδας, ευτυχώς, υπάρχουν αρκετοί άλλοι, ανήσυχoi και αεικίνητοι που αναρωτιούνται και ρωτάνε, αναδιφούν, βλέπουν, αφουγκράζονται, αισθάνονται, εκτιμούν την αξία του τοπικού πολιτισμού, συγκλονίζονται στην απώλειά του και θέτουν έργο ζωής να διαφυλάξουν σε κείμενα το παρελθόν, την παράδοση και έτσι να προβάλλουν την ιδιαιτερότητα του τόπου. Το «μύθος» του τόπου με άλλα λόγια.

Σε αυτούς τους δευτέρους αναντίλεκτα ανήκει ο Αγγελo-Διονύσης Δεμπόνος. Χάρη σε αυτόν εμείς οι νεότεροι βαπτίζομαστε στα νάματα του κεφαλονίτικου πολιτισμού του οποίου κάποιες πρακτικές μόλις προλάβαμε να γνωρίσουμε πριν σβήσει ολότελα, ενώ διαβάζουμε για άλλες πρακτικές που έχουν ανεπιστρεπτί παραδοθεί στο χρόνο. Όσο για τους παλιότερους στο νησί, αυτοί θα θυμούνται και ίσως μελαγχολούν ή δακρύνουν.

Σίγουρα όμως όλοι αντιλαμβανόμαστε πως ο Δεμπόνος ενσαρκώνει το «πρόσωπο»² ενός εντόπιου ερευνητή. Αυτό ακριβώς φιλοδοξεί να κάνει η πρώτη τούτη προσέγγιση του έργου του από τη σκοπιά μιας ανθρωπολόγου: να παρουσιάσει τον τρόπο που οικοδομείται ο «Δεμπόνος», ξεπερνώντας τον άνθρωπο και πραγματώνοντας κάτι άλλο, κάτι ανώτερο. «Ό,τι πιστεύεις και δέχεσαι» μου είχε πει ένας άλλος Αργοστολιώτης πως είναι το ανώτερο σε κάθε κοινωνία. Μιλούσε για την έννοια «μύθος». Με αυτό το σκεπτικό, η μελέτη τούτη εξετάζει πώς ο Δεμπόνος πραγματώνει το «μύθος» του ερευνητή δηλαδή και πάνω από όλα Κεφαλονίτη.

Σύντομη παρουσίαση του έργου: περιεχόμενο και πηγές

Το έργο του Δεμπόνου, όπως ήδη σύντομα αναφέρθηκε, καλύπτει ευρύ πεδίο από τους τομείς του κεφαλονίτικου πολιτισμού. Πιστεύω πως αξίζει μια σύντομη παρουσίαση του έργου του με βάση δυο παράγοντες: το περιεχόμενο και τα χρονικά όρια στα οποία κινείται ο ερευνητής. Τέλος θα αναφερθώ στις πηγές του Δεμπόνου.

Τα κείμενα που μελέτησα αναφέρονται σε χώρους της πόλης και της υπαίθρου. Πριν απαριθμήσουμε τους χώρους αυτούς, οφείλουμε να πούμε ότι ο Δε-

1. Εδώ αναφέρω μόνο μερικά από τα θέματα τα οποία πραγματεύεται ο Δεμπόνος και με τα οποία ασχολήθηκα. Πλήρης κατάλογος με την εργογραφία του υπάρχει σε άλλη εργασία αυτού του τόμου.

2. Χρησιμοποιώ τον όρο πρόσωπο σε εισαγωγικά, επειδή τον θεωρώ από την ανθρωπολογική σκοπιά και περιεχόμενό του: το πρόσωπο κατασκευάζεται με την επίδοση διαφορετικών παραγόντων. Είναι κάτι το δυναμικό και όχι στατικό, πάντα σε εξέλιξη. Πβ. Barber, K. 2007. *The anthropology of texts, persons and public*. Cambridge: Cambridge University Press.

μπόνος αναφέρεται τόσο στους αστικά μέρη του νησιού όσο και στην ύπαιθρο. Δεν είναι λοιπόν μόνο το Αργοστόλι το οποίο αναμφισβήτητα έλκει την προσοχή του ερευνητή, του παρέχει πλήθος στοιχείων και έτσι προβάλλει κυρίαρχα στα κείμενά του. Είναι και το Ληξούρι αλλά και η Πύλαρος, τα χωριά της περιοχής Ελειού-Πρόννων, της επαρχίας Κραναίων, της Λειβαθούς, της Παλικής και της Ερίσσου.

Οι αστικοί χώροι μπορούν να διαχωριστούν σε «ανοικτούς» και «κλειστούς». Ως κλειστούς χώρους εννοώ το θέατρο «Κέφαλος», την ταβέρνα, το φαρμακείο, τις εκκλησίες, τα χοροδιδασκαλεία, το νοσοκομείο, το ορφανοτροφείο, το ψυχιατρείο, τη Ναυτική Σχολή, τις φυλακές. Ως ανοικτούς χώρους εννοώ τους δρόμους, τις πλατείες, τον κήπο του Νάπιερ, τα λουτρά, την Καμπάνα.

Προκειμένου για την ύπαιθρο, μιλά για κλειστούς χώρους μέσα και έξω από το κατοικημένο μέρος του χωριού. Ο Δεμπόνος συγκεντρώνει την προσοχή του στους ανεμόμυλους, τους νερόμυλους, τα ασβεστοκάμινια και το μαγαζί του χωριού.

Επιπλέον, ο Δεμπόνος αναφέρεται σε πρόσωπα και τα διαχωρίζει σε διάφορες κατηγορίες ανάλογα με τους ρόλους που επιτελούν, την επίδραση που ασκούν και το χώρο που δραστηριοποιούνται. Έτσι, παρουσιάζει αξιωματούχους (πολιτικούς και θρησκευτικούς άρχοντες) και απλούς πολίτες. Προβάλλει ομάδες εργαζομένων, όπως είναι οι τσαγκάρηδες, οι μυλωνάδες, οι εργαζόμενοι στα ασβεστοκάμινια και τα ελαιοτριβεία. Επιπλέον κάνει σαφή την εικόνα και παρουσία της ανώτερης και της κατώτερης τάξης στο νησί. Μιλά διεξοδικά για τους ντόπιους και τους ξένους, είτε αυτοί οι τελευταίοι είναι κατακτητές είτε πρόσφυγες είτε εργαζόμενοι στο Αργοστόλι με διάφορες ειδικότητες. Σκιαγραφεί τους άντρες και λιγότερο τις γυναίκες και συχνά αναφέρεται και στα παιδιά.

Στέκεται περισσότερο στις εξέχουσες φυσιογνωμίες του νησιού. Πρόκειται για άντρες που διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο –θετικό και αρνητικό– στην εξέλιξη του τόπου είτε ως πολιτικοί είτε ως ευεργέτες, ως στοχαστές και συγγραφείς είτε ως κληρονόμοι και διεκδικητές. Στις εξέχουσες φυσιογνωμίες μπορούμε να κατατάξουμε σε ιδιαίτερο κλάδο τους καθημερινούς ανθρώπους με έμφυτη τη διάθεση για πείραγμα και γέλιο.

Μια ακόμα διαίρεση του έργου του Δεμπόνου προκύπτει με βάση τις πρακτικές και τα έθιμα των Κεφαλονιτών. Το υλικό του προέρχεται, σε αυτή την περίπτωση, από την πόλη (το Αργοστόλι και κάποτε και το Ληξούρι) και από την ύπαιθρο. Πρόκειται για πρακτικές που επαναλαμβάνονται σε ετήσια βάση και είτε απευθύνονται στο ευρύτερο κοινό είτε είναι πρακτικές που είναι σαφώς προσδιορισμένες για κλειστό αριθμό ατόμων. Ο λόγος εδώ είναι για τα «διαβατήρια έθιμα» (γάμο, βάπτιση, γέννηση, θάνατο), για τους τρόπους διασκέδασης (θέατρο, καρνάβαλ, τυχερά παιχνίδια, κινηματογράφο, έθιμα Χριστουγέννων, έθιμα Πάσχα, παγγύρια) αλλά και για πρακτικές που εφαρμόζονται σε εξαιρετικά κλειστό κύκλο και από ειδικά άτομα, όπως είναι τα ξόρκια (μαγική ιατρι-

κή) και οι ξορκίστρες.

Ως προς το φάσμα του χρόνου, στο οποίο κινείται ο Δεμπόνος, περιγράφοντας τα παραπάνω, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στο 19ο αιώνα και στον 20ο, ενώ γίνεται μικρότερη αναφορά στο 18ο αιώνα. Εδώ παρατηρούμε πως ο ερευνητής δημιουργεί διάφορες σχέσεις με τα χρονικά αυτά πλαίσια. Τούτο αποδίδεται σε διάφορους λόγους, αντικειμενικούς και υποκειμενικούς. Στους αντικειμενικούς λόγους ανήκουν οι μορφές και η ποσότητα του διαθέσιμου υλικού, κάτι στο οποίο θα επανέλθουμε στη συνέχεια. Στους υποκειμενικούς λόγους αναγνωρίζουμε τους στόχους του και τέλος την κατανόηση (και η ανάγκη μετάδοσής της στο αναγνωστικό κοινό) χρονικών σημείων-σταθμών στην εξέλιξη του τόπου.

Ως προς αυτό το τελευταίο, σε μια παλιότερη συζήτησή μου με τον κ. Δεμπόνο το Δεκέμβρη του 2004 είχα δει πως είχε σταθεί σε δυο σημεία-σταθμούς για το νησί, περισσότερο από κάθε άλλη εποχή και αιώνα. Αυτά μου επεσήμανε ως καθοριστικά και για το δικό μου έργο καθώς και για όλους όσους ασχολούνται ή θα ασχοληθούν με τη μελέτη του κεφαλονίτικου πολιτισμού. Αυτά τα δυο σημεία στέκονται στην κορυφή της ιεραρχίας των χρονικών σημείων που οικοδομεί ο Δεμπόνος. Αναφέρομαι στο Β' Παγκόσμιο πόλεμο και το σεισμό του 1953. Παρόλο που ο πρώτος σταθμός είναι κοινός τόπος στους Έλληνες λαογράφους και έχουν επισημάνει τις διαβρωτικές του τάσεις στην ελληνική κοινωνία, η Κεφαλονιά (όπως και τα άλλα νησιά του Ιονίου) θεωρεί ίσως σπουδαιότερο σταθμό το δεύτερο: το σεισμό. Τούτο εξάλλου αποδεικνύει το έργο του *Το χρονικό του σεισμού του 1953* αλλά και η πρόσφατη ανακοίνωσή του στο συνέδριο του 2005 με κύριο άξονα το σεισμό και την ανεπανόρθωτη καταστροφή του νησιού.

Πηγές για τον ερευνητή είναι ποικίλες. Ο Δεμπόνος φροντίζει να τις καταγράφει με αξιοθαύμαστη επιμέλεια στην αρχή κάθε βιβλίου του ή στις υποσημειώσεις και στο τέλος των κειμένων, όταν πρόκειται για άρθρα. Το αρχειακό υλικό εντός και εκτός νησιού, εντός και εκτός Ελλάδας, απετέλεσε πρωταρχική πηγή και πόλο έλξης.³

Ο Δεμπόνος σκύβει πάνω από ευανάγνωστα αλλά και δύστροπα έγγραφα, γραμμένα σε ελληνική και ιταλική γλώσσα. Χρησιμοποιεί το Τοπικό Ιστορικό Αρχείο Κεφαλονιάς, το αρχείο του Δήμου, του Ορφανοτροφείου, των Κληροδοτημάτων, για να αναφέρω μόνο μερικά από όσα χρησιμοποιεί στα έργα του. Ταυτόχρονα δανειζεται υλικό αλλά και αρχεία ιδιωτών. Είναι δύσκολο, διαβάζοντας κανείς τις πηγές του Δεμπόνου, να μην τον συνδέσει με τα «λυτά, αταξινόμητα έγγραφα» του Ιστορικού Αρχείου του νησιού. Στη δική μου τουλάχιστον συνεί-

3. Την ανάγκη χρήσης του αρχειακού υλικού είχαν επισημάνει από νωρίς οι λαογράφοι (βλ. Σημειώσεις και Πολυμέρου για το 4ο εξαήμερο διδασκαλίας τμήμα βυζαντινής και νεοελληνικής φιλολογίας πανεπιστημίου Αθηνών, 1994, σ. 11). Την ίδια παρατήρηση είχαν κάνει ανθρωπολόγοι της δεκαετίας του 1970. Βλ. Dimen, M. «Regional studies and their potential value for the ethnography of modern Greece and Cyprus». Στο: Dimen, M. and Friedl, E. (eds) *Regional variation in Modern Greece and Cyprus: toward a perspective on the ethnography of Greece*. New York 1976, Annals of the New York Academy of sciences, σσ. 3-9.

δηση, ο ερευνητής είχε και έχει άρρηκτα συνδεθεί με αυτά τα έγγραφα καθώς και με φακέλους ή αναφορές της αστυνομίας. Στα πιο πρόσφατα έργα του παρατηρούμε τη χρήση αρχείων όπως αυτό του Αρείου Πάγου ή του Κράτους, της Βρετανικής Βιβλιοθήκης και του Βρετανικού Μουσείου.

Μένοντας στο αρχειακό υλικό, ο Δεμπόνος εφοδιάζεται με πολύτιμα στοιχεία από εφημερίδες του 19ου και 20ου αιώνα. Χρησιμοποιεί τόσο «σοβαρές» όσο και σατιρικές εφημερίδες σε τοπικό επίπεδο. Επιπλέον καταφεύγει σε ελληνικές και ξένες εφημερίδες (αγγλικές, γαλλικές και αμερικανικές), όταν πρόκειται να αναφερθεί στο σεισμό του 1953 και στον αντίκτυπο του γεγονότος σε παγκόσμια εμβέλεια.

Κοντά σε αυτά να προσθέσουμε σφραγίδες, εμβλήματα, διαφημίσεις, μονόφυλλα και «εθνόσημα». Προέρχονται, όπως τακτικά δηλώνει ο ίδιος,⁴ κυρίως από το Τοπικό Ιστορικό Αρχείο και από συλλογές.

Οι φωτογραφίες συντελούν με το δικό τους τρόπο στο έργο του Δεμπόνου. Προερχόμενες από το δικό του αρχείο αλλά και από άλλες πηγές δίνουν χρώμα στο κείμενο και βοηθούν στην όσο το δυνατόν πιο πετυχημένη θέαση μιας εποχής και ενός τόπου. Παρατηρούμε στα βιβλία του την ταπεινή καταχώρηση των φωτογραφιών ήδη από τις πρώτες σελίδες: «όσες δεν αναφέρονται προέρχονται από το αρχείο του συγγραφέα». Μόνο στο *Χρονικό του σεισμού του 1953* προσδιορίζει συχνά τη χρήση του δικού του αρχείου.

Θα ήταν πραγματικά χρήσιμο και ενδιαφέρον να απομονώσει κάποιος τις φωτογραφίες, τις σφραγίδες και τα «εθνόσημα» που υπάρχουν σε όλα τα έργα του Δεμπόνου και να το παρουσιάσει σε ειδικό χώρο. Ταυτόχρονα, θα χρειαζόμαστε μια μελέτη για το ρόλο της φωτογραφίας, όπως την έχει δει ο Δεμπόνος. Θα μπορούσαμε να έχουμε έτσι μια διαφορετική εικόνα του νησιού αλλά και να διδασκόμαστε κατευθυντήριες γραμμές και πιθανές ιδέες για την επιτυχέστερη μελέτη του κεφαλονίτικου πολιτισμού.

Αφησα για το τέλος, σκόπιμα, την πιο σημαντική πηγή πληροφοριών. Τόσο για τους λαογράφους όσο και τους ανθρωπολόγους η βασικότερη μέθοδος έρευνας και συλλογής υλικού είναι η επιτόπια. Η παρατήρηση, η συμμετοχή και η συζήτηση με άτομα - φορείς του τοπικού πολιτισμού από διάφορα μέρη του νησιού του επιτρέπουν να γνωρίσει ή να μάθει περισσότερα για διάφορες πρακτικές και μετά από μια μακρά πορεία να μπορεί να θεωρείται «δικός», όπως ο ίδιος γράφει.⁵

Επιπρόσθετα, ο Δεμπόνος σύμφωνα με την τοπική κοινωνία μπορεί να μιλήσει από θέση ισχύος για την «αυθεντικότητα» των πρακτικών σήμερα στο νησί.

4. Τούτο το συναντάμε σε σημειώσεις του συγγραφέα στη δεύτερη σελίδα των βιβλίων του.

5. Δεμπόνος, Α.-Δ. 1983. *Μαγική ιστορική στην Κεφαλονιά*. Αθήνα, σελ. 17. Ο Δεμπόνος γράφει πως η συγκέντρωση του υλικού ήταν δύσκολη δεδομένου του θέματος. Όταν όμως άρχισε να υπερνικά τα εμπόδια, άρχισε να γίνεται «δικός» τους και οι πληροφορητές του παρέχαν το υλικό που αναζητούσε.

Με αυτό το πρίσμα, ο Δεμπόνος αντιμετωπίζεται ως ο «ειδικός» στα θέματα λαογραφίας. Ας μου επιτραπεί εδώ να επιμείνω σε αυτή την άποψη και αντλήσω στοιχεία από τη δική μου συνομιλία με τον κ. Δεμπόνο κατά το 2004-2005 και τη συνδρομή του στην έρευνά μου. Θέλω με αυτό να δείξω όχι μόνο όσα αποκόμισε ο ίδιος στη μακρά πορεία της συλλογής υλικού, αλλά περαιτέρω πώς καθιερώνεται στις συνειδήσεις της τοπικής κοινωνίας και πώς καθοδηγεί νεότερους ερευνητές. Οι σχέσεις επομένως του Δεμπόνου με την τοπική κοινωνία ανάγονται σε διαφορετικά επίπεδα, τα οποία συμπυκνώνονται στην κατοχύρωση της αυθεντίας του ίδιου ως αποτέλεσμα της εντρύφησης του στον τοπικό πολιτισμό.

Ερευνώντας, λοιπόν, το χώρο του Αργοστολίου και πηγές, η πιο συχνή απάντηση που έλαβα από Αργοστολιώτες στρεφόταν στον Δεμπόνο σε δυο επίπεδα: πρώτον σε υπόδειξη για συνομιλία με τον ίδιο «επειδή αυτός έχει μελετήσει και ξέρει». Στη συνέχεια, το δεύτερο επίπεδο, ερχόταν παρότρυνση για μελέτη των κειμένων του Δεμπόνου. Ανακάλυψα πολλούς Αργοστολιώτες και Αργοστολιώτισσες που έχουν στις προσωπικές τους βιβλιοθήκες τα έργα του Δεμπόνου, τα έχουν διαβάσει με προσοχή και συναίσθημα και ήταν πρόθυμοι να μου τα δανείσουν. Σε άλλες περιπτώσεις οι συντοπίτες μου δήλωναν δική τους έλλειψη γνώσεων και συνδρομής στην έρευνά μου και αμέσως ακολουθούσε η προηγούμενη φράση.

Στην προαναφερθείσα συνέντευξή μου με τον κ. Δεμπόνο και ενώ αναζητούσα κάποιο χωριό της Κεφαλονιάς για να συνεχίσω την επιτόπιά μου έρευνα, μου τόνισε τη σημασία έρευνας σε απομακρυσμένες περιοχές, επειδή «εκεί είναι πιο αυθεντικοί» από ό,τι οι αστοί. Ο κ. Δεμπόνος αναφέρθηκε ιδιαίτερα στην περιοχή του Ξώμερου και γενικότερα σε χωριά που απέχουν από τις κεντρικές οδικές αρτηρίες του νησιού. Μου κληροδοτούσε με επιγραμματικό τρόπο τα δικά του βιώματα και μου άνοιγε το δρόμο για τα δικά μου.

Στις περαιτέρω οδηγίες του στην έρευνά μου, ανέφερε τους τρόπους που πρέπει να αντιμετωπίσω τους ντόπιους σε συνάρτηση με το υπό έρευνα θέμα. Με προετοίμασε, ψυχολογικά θα έλεγα, για όσα όντως έζησα. Λίγο πριν το τέλος της έρευνάς μου, μιλώντας μαζί του και αναφέροντάς του την παραμονή μου στο χωριό, οδηγήθηκε σε άσφρα συμπεράσματα και επαληθεύονταν όσα μου κληροδότησε με τον καλύτερο τρόπο. Είχαμε διαγράψει έναν ολόκληρο κύκλο...

Αυτό που σε τούτη την ενότητα περιέγραψα ως περιεχόμενο και μεθόδους έρευνας σε καμιά περίπτωση δεν είναι αναίμακτο προίον της αναδίφησης του Δεμπόνου, ενός εντόπιου, στον «δικό» του πολιτισμό. Οι δυσκολίες πολλές. Σε αυτές ανήκει η επόμενη ενότητα.

Εντοπιότητα: ευλογία και κατάρα

Η ενότητα αυτή σηματοδοτεί το πέρας μιας στην ανάλυση μεθόδων βασικών παραμέτρων που ανιχνεύονται σε όλο το έργο του Δεμπόνου υπό το πρίσμα της ανθρωπολογίας. Δεν είναι δυνατόν να γίνει εκτενής ανάλυση του έργου του σε

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ένα άρθρο μόνο. Ούτε από τη σκοπιά της ανθρωπολογίας μόνο. Μια αρτιότερη προσέγγιση θα καλούσε τη συνδρομή της λαογραφίας και άλλων επιστημών.

Σε αυτή την ενότητα θα αναφερθώ στις δυσκολίες που συναντά ένας ερευνητής στη συλλογή του υλικού και ιδιαίτερα ένας εντόπιος ερευνητής. Έτσι, επιθυμώ να δικαιολογήσω και τον τίτλο της ενότητας που θέλει την εντοπιότητα τόσο προνόμιο όσο και αρνητικό παράγοντα στη μελέτη τοπικών πρακτικών και ιδεών. Η αρμονική συνύπαρξη οφείλεται στον ερευνητή και αυτό που ονομάζεται «ευαισθησία» του ίδιου.

Τις τελευταίες δεκαετίες του εικοστού αιώνα είδαν το φως πολλές μελέτες στο χώρο της ανθρωπολογίας που υποστήριζαν την «οίκοι ανθρωπολογία», παρουσιάζαν πολλά παραδείγματα και ακόμα περισσότερες θετικές και αρνητικές πτυχές ενός τέτοιου έργου.⁶ Κατά γενική παραδοχή, ο εθνογράφος που μελετά το «δικό του» πολιτισμό, απολαμβάνει πολλά προνόμια και συναντά ισάριθμα εμπόδια παρά το γεγονός πως βρίσκεται μεταξύ γνώριμων πρακτικών και ατόμων (πολύ συχνά). Αυτά ακριβώς τα προνόμια και τα εμπόδια που δοκιμάζουν τον εθνογράφο και τελικά του δίνουν το δικαίωμα εισόδου σε μια κοινωνία, μεταβάλλουν τον τόπο του. Τίποτε δεν είναι ίδιο και ούτε και ο εθνογράφος μένει ο ίδιος. Το επιχείρημα εναντίον της «οίκοι ανθρωπολογίας» καταρρίπτεται εύκολα.

Ο ίδιος ο Δεμπόνος, μέσα σε αυτό το πλαίσιο της εντόπιας έρευνας, ενημερώνει τακτικά τους αναγνώστες του για τις ποικίλες δυσκολίες που συνάντησε στην καταγραφή του υλικού.⁷ Οι δυσκολίες μπορούν επιγραμματικά να ταξινομηθούν ως «εξωτερικές προς τον εαυτό του» και ανήκουν σε δυο κατηγορίες. Ο ρόλος στοιχείων της φύσης από τη μια και ο ανθρώπινος παράγοντας με τις επεμβάσεις του στερούν πληροφορίες ζωτικής σημασίας από τον ερευνητή.

Ο Δεμπόνος όμως σε γενικές γραμμές δεν επιμένει στις δυσκολίες και δεν τις περιγράφει με λεπτομέρειες. Δεν είναι αυτός ο στόχος του και έτσι δικαιολογείται αυτή η έλλειψη. Εξαίρεση αποτελούν τα έργα του *Μαγική ιατρική στην Κεφαλονιά* και *Το χρονικό του σεισμού του 1953*. Εκεί αναφέρεται περισσότερο στα προβλήματα που αντιμετώπιζε.

6. Οι παρατηρήσεις αυτές βασίζονται στη μελέτη και χρήση των ακόλουθων κειμένων: Altorki, S. and El-Sohl C.F 1988 (eds). *Arab women in the field: studying your own society*. Syracuse, N.Y: Syracuse University press. Dyck, N. 2000. «Home field advantage? Exploring the social construction of children's sports». Στο Amit, V. (ed). *Constructing the field: ethnographic fieldwork in the contemporary world*. London and New York: Routledge, σσ. 32-53. Jackson, A. 1987. «Reflections on ethnography at home and the ASA». Στο Jackson, A (ed). *Anthropology at home*. London: Tavistock publications, σσ. 1-16. Narayan, K. 1993. «How "native" is a native anthropologist?». *American Anthropologist* 95, σσ. 697-686.

7. Αναφέρει συχνά ότι το υλικό δεν έχει βρεθεί, όπως στην περίπτωση της καντάδας ή του αρχείου της Φιλαρμονικής Σχολής και της καθολικής εκκλησίας. Πέρα από αυτές τις δυσκολίες και όσες ανέφερα παραπάνω για τους πληροφορητές, υπάρχει και ο κίνδυνος λανθασμένων πληροφοριών από κακή μνήμη ή υποκειμενικότητα. Ο πρόλογος στο έργο *Η Φιλαρμονική Σχολή Κεφαλονιάς και Μαγική ιατρική στην Κεφαλονιά* παρουσιάζουν με σαφήνεια αυτές τις δυσκολίες.

Όμως είναι εξαιρετικά χρήσιμο για έναν ερευνητή και για το αναγνωστικό κοινό οι δυσκολίες που συναντά ο ερευνητής. Αυτές κυρίως παρουσιάζουν στα κείμενά τους οι εθνογράφοι, επειδή ακριβώς οι δυσκολίες προσφέρουν πολύτιμο υλικό και γίνονται ευκαιρία να έρθουν στο φως αξίες και πρακτικές που αλλιώς δεν θα γίνονταν γνωστές.

Πέρα και πάνω από αυτές τις «εξωτερικές» δυσκολίες, ο ερευνητής έχει να αντιμετωπίσει μια «εσωτερική δυσκολία»: τον ίδιο του τον εαυτό. Με τούτο εννοώ τη μετατροπή του συναισθηματικού στοιχείου από μέσο συμμετοχής στον τοπικό πολιτισμό σε κίνητρο μελέτης και καταγραφής του. Αυτός θα είναι και ο ορισμός της έννοιας «ευαισθησία» στην περίπτωση μας.

Στο έργο του Δεμπόνου είναι διάχυτη η σχέση του με τον εαυτό του στο συναισθηματικό επίπεδο. Αντίθετα από περιπτώσεις στις οποίες παρατηρείται υπερβολική αγάπη για τον τόπο ώστε να μην υπάρχει τάση διερεύνησης του πολιτισμού ή ακόμα και κατανόηση της σχέσης του τόπου με άλλα μέρη της χώρας αλλά παθητική αποδοχή της μοναδικότητας, ο Δεμπόνος διοχετεύει πετυχημένα την αγάπη του για το νησί στην έρευνα. Έχει απόλυτη συνείδηση της «μοναδικότητας» του κεφαλονίτικου πολιτισμού και συχνά το εξυμνεί,⁸ συμμετέχοντας έτσι στις τοπικές πρακτικές. Προχωρά όμως περισσότερο και βλέπει καθαρότερα:⁹ την ανάγκη να μην υμνολογούμε μόνο αλλά να παρατηρούμε, να καταγράφουμε και να μελετάμε τον τόπο.

Πιστεύω πως αυτό ακριβώς το σημείο είναι το δυσκολότερο σε έναν άνθρωπο που μελετά τον τόπο του. Είναι δύσκολο, διότι η περηφάνεια για τον τόπο, όταν είναι μόνιμο βίωμα και στάση, απαιτεί μόχθο για να μεταβληθεί σε κίνητρο μελέτης μακριά από τοπικισμούς. Είναι ακόμα πιο δύσκολο να συγκρατεί ο ερευνητής τον εαυτό του και να μην ξεσπά σε συναισθηματικές αντιδράσεις μπροστά στους μελετώμενους. Το έδαφος είναι ολισθηρό και ο ερευνητής μπορεί να βρει τον εαυτό του να έχει περάσει στο χώρο του τοπικισμού ή να ζει αρνητικές συναισθηματικές αντιδράσεις, δίχως να το έχει επιδιώξει ή και να το αντιληφθεί.¹⁰ Επομένως απαιτείται αυτοπειθαρχία και συνεχής έλεγχος του εαυτού, ώστε να αποδώσει καρπούς η έρευνα. Ο Δεμπόνος αναφέρει πως έπρεπε να δείχνει

8. Αναφέρω ως παράδειγμα μερικές φράσεις του: «Όσο για την Κεφαλονιά, την πατρίδα των κορυφαίων αγωνιστών, γεννητήρα και τροφό της ιδέας...» («Η στήλη των Ριζοσπαστών» στο *Κεφαλονιά και Ιθάκη, έτος 4ο, τχ.2, σσ. 8-10*). Επίσης μπορεί κανείς να δει την εισαγωγή του στο έργο *Η Παναγία η Πρεβεζιάνα* από όπου και τα εξής: «για μια άλλη μορφή προσέγγισης της ιδιοσυγκρασίας των κατοίκων του, του χαρακτήρα τους, της ευαισθησίας τους, της προσήλωσης των ευσεβών και των αδιάφορων σε μορφές και σχήματα συμβιβασμού, εντελώς πρωτογενή, πρωτοπόρα και υποδειγματικά!» (σ.20).

9. Αξίζει να αναφέρουμε χαρακτηριστικά τη διάλυση της πλάνης για την έλλειψη Εβραίων στο νησί. Ο Δεμπόνος με ρεαλισμό δηλώνει πως αυτό είναι δημώδες ήμα τοπικιστικού κλίματος. Βλ. Εισαγωγή στο έργο του *Ξένες παροιμίες στην Κεφαλονιά*.

10. Πβ. Mascharenas-Keyes, S. 1987. «The native anthropology: constraints and strategies in research». Στο: Jackson, A. (ed). *Anthropology at home*. London: Tavistock publications, σσ. 180-196.

σοβαρός, κρατώντας μέσα του τις αντιδράσεις του, μέχρι να απομακρυνθεί από το χώρο έρευνας.

Έχω στο νου μου τα λόγια του Τζουγανάτου, του Κεφαλονίτη φιλόλογου και μελετητή του νησιού. «Σωστά έχει παρατηρηθεί», έγραφε ο Τζουγανάτος το 1980,¹¹ «πώς δύσκολα αντιμετωπίζει το θέμα του όποιος επιχειρήσει να μιλήσει ή να γράψει για τις ιδιορρυθμίες του τόπου του. Δεν είναι εύκολο να προβάλλουμε τη φωτογραφία μας και να κοινολογούμε τις χάρες ή τα κουσούρια μας! Δεν είναι εύκολο να προβάλλεται το “γνωθι σαυτον”!».

Η άποψη τούτη αντανακλά με τον καλύτερο τρόπο τις παρατηρήσεις μου και, επιπρόσθετα, δίνει μια άλλη διάσταση στο θέμα. Τη διάσταση των αρνητικών στοιχείων του τοπικού πολιτισμού, τα οποία δεν πρέπει να αποσιωπώνται. Υποδεικνύει ταυτόχρονα πως η δυσκολία είναι συναισθηματική και, όπως θα δούμε αργότερα, και ηθική. Πως ο ερευνητής οφείλει να μην υποχωρεί και να μην κατανικάται εύκολα.

Γνωρίζουμε καλά, όσοι ασχολούμαστε με επιτόπια έρευνα, πως οι ντόπιοι κρύβουν επιμελώς τα αρνητικά σημεία από τον ερευνητή. Πως χρειάζεται ξεχωριστή προσπάθεια και κυρίως συναισθηματική σταθερότητα, για να ανασυρθούν στην επιφάνεια και να μελετηθούν «τα κουσούρια» και αυτό θα είναι δείγμα επιτυχίας του ερευνητή στο έργο του και τις σχέσεις του με τους μελετώμενους. Πολύ περισσότερο πως απαιτείται άλλη προσπάθεια, ώστε να συγκατανεύσουν οι μελετώμενοι στη δημοσίευση των αρνητικών αυτών στοιχείων. Στην περίπτωση μελέτης και του αρχαιακού υλικού, τα εμπόδια συσσωρεύονται: ποια πρόσωπα θίγονται και πώς πρέπει να γραφούν τα μελανά σημεία, ώστε να μην προκληθούν διαμαρτυρίες από τους απογόνους των προσώπων αυτών.¹² Σε αυτά θα επανέλθουμε στη συνέχεια.

Μελετώντας το έργο του Δεμπόνου με γνώμονα αυτό το θέμα, διαπίστωσα πως ο ερευνητής εδώ μπορεί να πραγματώνει μία όψη του κεφαλονίτικου χαρακτήρα, ώστε να πετύχει στο έργο του. Η όψη αυτή, όπως μου την ανέλυσε ο ίδιος ο Δεμπόνος το 2004 και όπως την έχει αναφέρει στα κείμενά του, αφορά στο σαφή διαχωρισμό του συναισθήματος από τη λογική. Την εφαρμογή της «ευαισθησίας» δηλαδή στο χειρισμό του εαυτού αλλά και του υλικού. Η ενότητα που ακολουθεί παρουσιάζει ακριβώς τους τρόπους με τους οποίους ο Δεμπόνος παρουσιάζει τους μελετώμενους αλλά και το υλικό του στα κείμενά του.

Χειρισμός υλικού: «κείμενα» και άνθρωποι

Στην προηγούμενη ενότητα αναφέρθηκα στην ευαισθησία του Δεμπόνου να

11. Τζουγανάτος, Ν. 1980. «Ο χαρακτήρας του Κεφαλονίτη». *Μελετήματα ιστορίας και λαογραφίας της Κεφαλονιάς*, τόμ. Β', Αθήνα: έκδοση του συλλόγου «Λεβαθός», σσ. 698-729.

12. Αυτή η ευαισθησία είναι φανερή στο έργο *Το Αργοστόλι διασχίζεται*. Εξεί ο Δεμπόνος αναφέρει (σ. 13) τις αοχές του «γιατί μου παρουσιάστηκε το λυπηρό, να κακοκαρδίσω, άθελά μου, φίλους επειδή δημοσίευσα το όνομα πεθαμένου προγόνου τους σε κοσμική, ερωτική ή

μελετήσει και να παρουσιάσει τον τόπο του, πέρα από συναισθηματικές εξάρσεις και τοπικισμούς αλλά και πέρα από εμπόδια -όρια που θέτει ο κόσμος του νησιού. Σε αυτή την ενότητα επεκτείνω αυτό το σκεπτικό και παρακολουθώ τους τρόπους που χειρίζεται και παρουσιάζει το υλικό του και προσπερνά τα όρια. Ο απώτερος στόχος είναι, όπως ανέφερα στην εισαγωγή, να δούμε πώς ο Δεμπόνος πραγματώνει το δικό του «μύθο», αυτό του ερευνητή και Κεφαλονίτη.

Αναφέρθηκαν επίσης οι πηγές του υλικού του σε αρχαιακό επίπεδο και σε επιτόπια έρευνα, όπως επίσης και η χρήση βιβλίων-μελετών. Ο Δεμπόνος αναφέρει το Δ. Λουκάτο, τον Πολίτη, το Μέγα.¹³ Ακολουθεί τις διαιρέσεις της λαογραφίας στην κατάταξη του υλικού και θα περίμενε κανείς πως θα ακολουθούσε και τρόπους αντιμετώπισης «μνημείων του λόγου», όπως την χάραξαν κάποιοι από αυτούς τους λαογράφους και οι μεταγενέστεροι μαθητές τους.

Έχω στο νου μου το έργο του καθηγητή Σπυριδάκη από την *Ελληνική Λαογραφία*, ειδικά το τέταρτο τεύχος που αφιερώνεται στη δημοτική ποίηση. Έχει έτος δημοσίευσης το 1975.¹⁴ Προκειμένου για τη δημοσίευση δημοτικών τραγουδιών, ο Σπυριδάκης προτείνει ανεπιφύλακτα την παρέμβαση του ερευνητή. Η μεν καταγραφή να γίνεται πιστά, η δε έκδοση να μεσολαβείται από συντηρητικό πνεύμα και να εξετάζεται το κείμενο από ιστορική και αισθητική όψη πριν δοθεί στο ευρύ κοινό. Σε δημοσίευση ποιημάτων από την Κεφαλονιά, έχουμε δει πως και ο καθηγητής Λουκάτος είχε επεμβεί στο κείμενο και είχε αφαιρέσει στίχους που έκρινε πως δεν ήταν σωστό να δημοσιευτούν. Το γράφει ο ίδιος σε σημείωση.

Αυτή η τακτική των λαογράφων, τουλάχιστον στη δεκαετία του 1970 και του 1980 ξεσήκωσε αντιδράσεις από ανθρωπολόγους. Ξένοι ανθρωπολόγοι που διεξήγαγαν έρευνα στην Ελλάδα κυρίως στη δεκαετία του 1980 γράφουν και διαμαρτύρονται για τον ακρωτηριασμό των δημιουργημάτων των ντόπιων, χωρίς μάλιστα οι ντόπιοι να έχουν φωνή σε αυτό το ζήτημα.¹⁵ Ακόμα και σήμερα, οι ίδιοι οι ανθρωπολόγοι μένουν πιστοί στις απόψεις τους.

Ο Δεμπόνος πολύ ξεκάθαρα έχει απομακρυνθεί από την τακτική επέμβασης και αλλοίωσης των κειμένων. Το σημειώνει συχνά στα κείμενά του,¹⁶ γεγονός

φαρσερική δραστηριότητα που μου προέκυψε από αφήγηση».

13. Δεμπόνος, Α-Δ. 2005. «Λαογραφικές διερευνήσεις - η περίπτωση Κεφαλονιά». *Πρακτικά του συνεδρίου «Λαογραφία- εθνογραφία στα Επτάνησα»* (εκδ.2008). Επιμ: Μοσχόπουλος, Γ και Μαρτίνη, Ρ. Έκδοση: Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, σσ. 311-329.

14. Σπυριδάκης, Γ. 1975. *Ελληνική Λαογραφία* (λαϊκός πολιτισμός των νεωτέρων Ελλήνων). Τχ. Δ': Δημοτική ποίησης. Αθήνα, σ.30.

15. Herzfeld, M. 1985. «Interpretation from within: metatext for a Cretan quarrel». Στο: Alexiou, M. and Labropoulos, V. (eds) *The text and its margins: post-structural approaches to twentieth century Greek literature*. New York: Pella publishing co, 661-197-281. Επίσης μπορείς να τη φέρεις βρισκουμε στο Cowan, J. 1988. «Folk truth: when the scholar comes to Carnival in a "traditional" community». Στο: *Journal of modern Greek studies* 6, 245-260.

16. Στο άρθρο του με θέμα «Η κηδεία του Ιππότη Ιωάννη Άννινου Σαββάκη» αναφέρει πολύ

που προκαλεί ευχάριστη έκπληξη και αφήνει χώρο για διείσδυση στη νοοτροπία του ως προς το χειρισμό του υλικού. Δεν είναι μόνο τα έγγραφα των Αρχείων που παρατίθενται αυτούσια, ανεξαρτήτως εκτάσεως, σε μεταγραφή και ως εικόνες. Είναι επιπλέον και άρθρα σε εφημερίδες. Ο Δεμπόνος διατηρεί και την ορθογραφία της εποχής. Είναι τέλος η παρουσίαση κειμένων, όπως του τα παρουσίασαν οι αφηγητές, και ακόμα η παράθεση παραλλαγών προερχόμενες από διαφορετικά μέρη του νησιού. Όταν μάλιστα πρόκειται για ξόρκια ή για κάλαντα, τότε επιβάλλεται η έκδοση του κειμένου ακριβώς όπως το είτε ο πληροφορητής.

Ο Δεμπόνος για την τακτική του αυτή αναφέρει: «Σκοπός της λαογραφίας είναι η χωρίς παρεμβατική παρουσία του ερευνητή καταγραφή, αποτύπωση, ταξινόμηση και αξιολόγηση όλου του λαϊκού πλούτου. Η λαογραφία θέλει αντικειμενικότητα για να αποδώσει». ¹⁷ Παρακάτω τονίζει πως πρέπει να φανεί το πνεύμα που παρήγαγε τα δημιουργήματα καθώς «η παράδοση δεν είναι στατική προσήλωση, αλλά κίνηση, ροή και δημιουργία».

Εμείς θα προσθέταμε σε αυτά πως κάθε πολιτισμός αναδεικνύεται ως σύνολο «φωνών». Διαφορετικοί άνθρωποι με διαφορετικές ιδιότητες και γνωρίσματα συνθέτουν με τη δράση τους το τοπικό χρώμα. Ο Δεμπόνος, επομένως, αφήνει να αναδειχθεί η πολυφωνικότητα που σμιλεύει τον κεφαλονίτικο πολιτισμό. Επιπλέον συμπορεύεται με τη διαφορετικότητα που θέλουν να προτείνουν οι Κεφαλονίτες, όταν μιλάνε για τα χωριά καταγωγής τους ή τις γεωγραφικές και πολιτιστικές περιοχές του νησιού. Ακούμε άτομα από τους Σουλάρους της Παλικής μέχρι τον Ελειό και από τη Λειβαθώ ως την Έρισο. Ακούμε το δημοτικό συμβούλιο, το δήμαρχο, το νομάρχη, τους καθολικούς αλλά και ορθόδοξους ιερείς, πλούσιους και φτωχούς, αστούς και χωρικούς, σοβαρούς και εύθυμους...

Μια παράμετρος που αποτελεί και ηθική μέριμνα του ερευνητή, πέρα από συναισθηματική, είναι η παρουσίαση των προσώπων, όπως αναφέραμε στην προηγούμενη ενότητα. Ο Δεμπόνος καταφεύγει σε ποικιλία τρόπων που αποσκοπούν να βγάλουν τα πρόσωπα από τα κάδρα τους και να τους δώσουν κίνηση και ζωή. Να παρουσιαστούν μπροστά μας ως άνθρωποι με προτερήματα και ελαττώματα, όπως μου ανέφερε ο ίδιος.

Το πλήρες ονοματεπώνυμο είναι η κυρίαρχη μορφή καταγραφής. Τούτο ισχύει για το αρχειακό υλικό και για την επιτόπια έρευνα. Συχνά δίνονται και άλλα στοιχεία, όπως η ηλικία και το χωριό καταγωγής του πληροφορητή. ¹⁸ Τούτο γί-

χαρακτηριστικά (σ. 5) «μην έχοντας καμιά διάθεση να παραβλάψω τη ζωντάνια της περιγραφής, όπου η ανάγκη το απαιτεί, θα παρεμβάλλω αυτούσια τα κείμενα χωρίς τούτο να προσδιορίζει πως συμμερίζομαι και το περιεχόμενό τους». Όμοια, στο έργο *Η γένεση και τα πάθη μιας πολιτείας* (σ. 164) γράφει: «την καταχωρίζω σαν επίλογο αυτού του ιστορήματος, χωρίς περικοπές ούτε σχόλια...».

17. Στην ανακοίνωσή του στο συνέδριο με θέμα «Λαογραφία-Εθνογραφία στα Επάρχη», (βλ. και σημ. 13) σσ. 312-313.

18. Κυρίως στο *Μαγική ιατρική στην Κεφαλονιά* και στο *Χρονικό του σεισμού του 1953*.

νεται με τη συγκατάθεση των πληροφορητών. Σε περίπτωση που αυτοί επιθυμούν να μείνουν ανώνυμοι, ο ερευνητής το δηλώνει και, σεβόμενος την επιθυμία αυτή, χρησιμοποιεί τα αρχικά τους.¹⁹

Κοντά σε αυτά, παραθέτει το παρατσούκλι, «το παράβγαρμα». Σε κείμενά του που αναφέρονται στο Αργοστόλι παρατηρούμε αυτή την τακτική, η οποία ενισχύει την ανάδειξη του τόπου με μικρές αλλά όχι ασήμαντες λεπτομέρειες. Κάποιες φορές το παρατσούκλι, η έμπνευσή του αλλά και η σχέση του με το όνομα του ανθρώπου, σχέση επικράτησής του σε βάρος του ονόματος, εξηγείται από την εξιστόρηση των γεγονότων.²⁰

«Εκεί στην τρίτη δεκαετία του αιώνα, Γενάρης του 1925 εμφανίστηκε από τη σκηνή του [θεάτρου Αργοστολίου] η γνωστή καλλιτέχινδα Ροζαλία Νίκα. Ο μικρός Βασιλάκης Καζατζιάν, πρόσφυγας, θύμα του Μικρασιατικού κατατρογμού, προσλήφτηκε στο θέατρο για τα θελήματα και για να μοιράζει τα προγράμματα. Αγαπήθηκε από το θίασο και μεταβλήθηκε σε στοιχείο του. Με την παιδική του αφέλεια και την ελαστική πνευματικότητά του, εκτρεπόταν σε οικειότητες υπερβολικές για την ηλικία του και για τη θέση του. Όπου συναντούσε την πρωταγωνίστρια, στα παρασκήνια, στους διαδρόμους, στο φουαγιέ, στα καφενεία, στους δρόμους του Αργοστολίου, τη φώναζε με το μικρό της όνομα “Ροζαλία... Ροζαλία”!

*Αυτό άρκεσε.. Αποξεχάστηκε και το όνομά του και το επώνυμό του και μέχρι που πέθανε, για το Αργοστόλι ολόκληρο ήταν ο...Ροζαλίας!».*²¹

Ο δεύτερος τρόπος που χρησιμοποιεί ο Δεμπόνος για να σκιαγραφήσει τα πρόσωπά του είναι πιο... πολύχρωμος θα έλεγα. Περιλαμβάνει ιδιότητες και δράσεις του ατόμου. Είναι και ο πιο επιθυμητός τρόπος προκειμένου να αποκτήσουμε πληρέστερη εικόνα για τα άτομα του νησιού, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για άτομα τα οποία πρόλαβε ο Δεμπόνος ή για τα οποία μπορούσε να συλλέξει υλικό από συντοπίτες του. Η σκιαγράφιση, στην οποία στέκεται με επιμέλεια ο Δεμπόνος και την οποία ενσωματώνει στα κείμενά του, γίνεται τόσο για καθημερινά άτομα όσο για εξέχουσες φυσιογνωμίες, τόσο για δύστροπους και κακούς χαρακτήρες όσο και για τους καλούς. Στο παραπάνω απόσπασμα, ο «Ροζαλίας» προβάλλεται ως πρόσφυγας, με ιδιαίτερα πνευματικά γνωρίσματα, με την εργασία του στο θέατρο και τέλος με τις σχέσεις που ανέπτυξε με άλλους, με το θίασο στην προκειμένη περίπτωση.

Το αριότερο δείγμα σκιαγράφησης ατόμου είναι ανεπιφύλακτα ένα κείμενο του Δεμπόνου αφιερωμένο σε ένα δάσκαλό του, τον Ευθύμιο Κουρούκλη. Κείμενο γεμάτο ευαισθησία και σεβασμό προς το δίδαγμα, ο οποίος δόξαζε χωρίς μέ-

19. Στο *Το Αργοστόλι διασκεδάει* και στο *Μαγική ιστορία στην Κεφαλονιά*.

20. *Το Αργοστόλι διασκεδάει*: είναι το αριότερο δείγμα χρήσης παραβγαρμάτων.

21. *Το Αργοστόλι διασκεδάει*, σσ. 302-303.

σα στον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Το κείμενο διαπερνά η τακτική του τρίτου ενικού προσώπου προκειμένου για το μαθητή. Φτάνοντας στο τέλος του, είχα ήδη πεισθεί πως ο συναισθηματικός μαθητής, που επηρεάστηκε τόσο πολύ από τον Κουρούκλη και πόνεσε το χαμό του δασκάλου, κρύφτηκε έντεχνα πίσω από ένα «απόμακρο» πρόσωπο της γραμματικής. Ποια καλύτερη απόδειξη για τον ισχυρισμό πως ο συναισθηματισμός είναι ολισθηρό έδαφος, πρέπει να δαμάζεται και ο ερευνητής να αφήνει στους αναγνώστες το έργο της «ερμηνείας» του κειμένου;

Οι δυσκολίες όμως παραμένουν όταν πρόκειται για τη σκιαγράφιση ατόμων του 18ου και 19ου αιώνα. Το εμπόδιο-όριο το θέτει το ίδιο το υλικό και προπάντων η ανεπάρκειά του. Εδώ ο Δεμπόνος ακολουθεί δυο κατευθύνσεις: στην πρώτη κατεύθυνση τα άτομα σκιαγραφούνται βάσει συμπερασμάτων του Δεμπόνου, μετά τη μελέτη του υλικού και κριτικής της δράσης τους.²² Στη δεύτερη, ανατρέχει σε εφημερίδες της εποχής και αφήνει τους αρθρογράφους να ακουστούν.

Ο χαρακτήρας των ανθρώπων, η καταγωγή και οι ιδέες τους, είναι μια βασική παράμετρος στο έργο του Δεμπόνου. Χωρίς αυτόν, χωρίς την παράθεση πτυχών του χαρακτήρα, όπως γράφει ο ίδιος, δεν είναι δυνατόν να κατανοηθούν οι πράξεις τους και η επίδρασή τους στην κοινωνία. Δεν είναι δυνατόν να κατανοηθεί ο ρόλος που διαδραματίζει το κάθε άτομο, με άλλα λόγια.²³ Ο χαρακτήρας συνδέεται με τις πράξεις των ανθρώπων με σχέση αιτίου και αποτελέσματος.

Πιστεύω πως έχει αρχίσει να γίνεται αντιληπτή η νοοτροπία του Δεμπόνου στο θέμα του χειρισμού του υλικού και με άξονα τον παράγοντα «παρέμβαση». Η επόμενη ενότητα συνεχίζει τον τρόπο χειρισμού του υλικού και τονίζει την «παρέμβαση» στο επίπεδο της ερμηνείας. Πρώτα όμως κρίνεται σκόπιμη μια αναφορά στους στόχους του ερευνητή.

Από τη διάσωση στην ερμηνεία

Η μελέτη του έργου του Δεμπόνου με σκοπό την προσέγγιση του προσώπου του ερευνητή θα πρέπει ίσως να ξεκινά με το έργο *Το χρονικό του σεισμού του 1953*. Στις σελίδες αυτού του βιβλίου χρωματίζεται ο Κεφαλονίτης, ο άντρας και πάνω από όλα ο ευαίσθητος στα θέματα του τόπου Δεμπόνος. Επιπλέον έχουμε μια επίσημη χρονική αφετηρία της ενασχόλησής του με τον πολιτισμό του νησιού. Η συμμετοχή και η παρατήρηση συνυπάρχουν, σε αντίθεση με άλλα έργα όπου ακούγεται κυρίως ένας παρατηρητής.

Μέσα στη δίνη του σεισμού, ο συμμετέχων παρατηρητής συνειδητοποιεί και

22. Από την οικογένεια Παγκάλη και το κυρίαρχο μέλος της, τον Αντώνη Παγκάλη (19ος αιώνας) μέχρι και τους δημάρχους του Αργοστολίου του 1920 και 1930, τα πρόσωπα χαρακτηρίζονται με μια πληθώρα γνωρισμάτων, θετικών και αρνητικών.

23. Ο Δεμπόνος πολύ εύστοχα γράφει (*Παραγία η Πρεβεζιάνα*, σσ. 93): «Κρίθηκε απαραίτητη η ενδοσκόπηση αυτή, γιατί αν την παρακάμψουμε στεκόμαστε αμήχανοι μπρος στη σύγχυση και ανίκανοι να εξηγήσουμε και κατ' ακολουθία να αιτιολογήσουμε τη φρασσεολογία, το λεκτικό, την προσβολή ιερών και οσίων...».

εργάζεται προς ένα στόχο: τη διάσωση στοιχείων από τον πλήρη αφανισμό τους. Αυτός ο στόχος οργανώνει και τη μελλοντική δράση του και τον ωθεί στη συλλογή υλικού και έκδοσή του. Ο στόχος αυτός εμφανίζεται στους προλόγους των έργων του, συχνά με δόση μεγαυχολίας, άλλοτε με πικρία και άλλοτε με θυμό για όσα χάθηκαν αδικαιολόγητα.

Η διάσωση στοιχείων είναι σύμφωνη με το πνεύμα των λαογράφων της εποχής που δραστηριοποιείται ο Δεμπόνος. Το έργο του *Μαγική ιατρική στην Κεφαλονιά* αποτελεί κλασικό δείγμα προσπάθειας διάσωσης κειμένων, εφόσον γνώστες και χρήστες ήταν κυρίως ηλικιωμένα άτομα.

Αν, επομένως, θέλαμε να μιλήσουμε για το «λαογραφικό» έργο του Δεμπόνου δοσμένο με την οπτική της διάσωσης του πολιτισμού, θα έπρεπε να περιοριστούμε σε ελάχιστα κείμενά του. Αυτό αποτέλεσε πρόβλημα για εμάς που εντρυφούμε στα δημοσιεύματα του ερευνητή. Αν περιοριστούμε στα ελάχιστα «λαογραφικά» κείμενα και αν κατατάξουμε χωριστά τα κείμενα που αφορούν σε προβολή ιστορικών στοιχείων, τότε μένει ένας μεγάλος αριθμός έργων που καταλαμβάνουν ένα «μέσο χώρο».

Θα πρότεινα να δούμε αυτό το «μέσο χώρο» ως μορφή εθνογραφίας, που σηματοδοτεί το πέρασμα του ερευνητή σε μια άλλη αντιμετώπιση του υλικού: από τη διάσωση στην ερμηνεία. Ταυτόχρονα όμως ο Δεμπόνος αποχωρεί από την παράταξη των ντόπιων, που έχουν γνώση και εφαρμόζουν τα έθιμα και τις αξίες του τόπου. Προσχωρεί στην παράταξη των ενεργών ντόπιων, που επιθυμούν να ανακαλύψουν άγνωστες πτυχές και δραστηριότητες, ώστε να μάθουν και κατανοήσουν τον τόπο τους. Εδώ ακριβώς αρχίζει η μεταμόρφωση του Δεμπόνου σε ερευνητή και οριοθετείται η αφετηρία της πραγμάτωσης του δικού του «μύθου».

Ερμηνεύοντας την «Κεφαλονιά»

Η τελευταία αυτή ενότητα αποσκοπεί στη σύντομη παρουσίαση των παραμέτρων στις οποίες βάσισε την ερμηνεία του υλικού του και ανέδειξε το τοπικό χρώμα ο Δεμπόνος. Οι παράμετροι σημειώνονται από το συγγραφέα στα κείμενά του και παραπέμπουν σε αντίστοιχες έννοιες της ανθρωπολογίας. Με αυτό το δεδομένο, θα πρέπει κάποτε να επιχειρηθεί μια εκτενέστερη μελέτη των εννοιών με υλικό τα έργα του Δεμπόνου και ακόμα όμοια ενασχόληση υπό το πρίσμα της σύγχρονης λαογραφίας.

Πριν προχωρήσουμε στις παραμέτρους μια μικρή παρένθεση. Ο Δεμπόνος διαχωρίζει τη λαογραφία από το φολκλόρ. Ο διαχωρισμός προκύπτει από τη χρήση του εθίμου ή του αντικειμένου για να εκφράσει το τοπικό χρώμα ή για επίδειξη και προσέλκυση ενδιαφέροντος και ακροατηρίου αντίστοιχα. Αυτός ο ενδιαφέρον διαχωρισμός θα πρέπει να διερευνηθεί περαιτέρω.

Η κεντρική άποψη του Δεμπόνου συνοψίζεται στη θέση ενός τόπου, μιας τοποθεσίας, ενός εθίμου και ενός θεσμού ως συνόλου της δράσης διαφορετικών ατόμων, της σύγκρουσης ή συμπόρευσης πολιτικών, θρησκευτικών και κοινωνι-

κών ιδεών. Έτσι ο ερευνητής ανακαλύπτει και αποκαλύπτει στο κοινό του ένα πολύπλοκο και μακροχρόνιο δίκτυο σχέσεων ανωτερότητας, κατωτερότητας, υποταγής, αντίδρασης, σύμπτωσης και συμφέροντος.

Αυτές οι σχέσεις συνέβαλαν ποικιλοτρόπως στη δημιουργία, εξέλιξη, παραμελισμό και τελική πτώση μιας πρακτικής. Μπορούμε εδώ να αναφέρουμε την ίδρυση και τις περιπέτειες της Φιλαρμονικής Σχολής Αργοστολίου από παράγοντες που δεν σχετίζονταν άμεσα με τη διδασκαλία της μουσικής.

Η κατάληξη είναι η μετατροπή ενός απλού αντικειμένου, ενός εθίμου, ενός θεσμού σε σύμβολο και σε ιδεολόγημα. Η εικόνα της Παναγίας της Πρεβεζιάνας αποτελεί εδώ το ιδανικότερο παράδειγμα. Στην ίδια γραμμή, οι ανεμόμυλοι, το μαγαζί του χωριού και η ταβέρνα, τα καντήλια στην εκκλησία του Δραπάνου ακόμα και η καντάδα κάτω από κάποιο παράθυρο αργά τη νύχτα φωτίζονται στη συνθετότητά τους και στον κοινωνικό τους ρόλο.

Ο Δεμπόνος πολύ ορθά εντοπίζει πολλές από αυτές τις σχέσεις να εξελίσσονται στο παρασκήνιο. Η έννοια του παρασκήνιου σε σχέση με το προσκήνιο έχει αποτελέσει σημαντικό σημείο αναφοράς σε πολλές μελέτες και έχει καθοδηγήσει τους ερευνητές σε χώρους με πλούσιο υλικό. Ο Δεμπόνος αντιστρέφει τη σχέση προσκήνιου και παρασκήνιου και δίνει τη βαρύτητα στο δεύτερο. Το φέρνει στο προσκήνιο και το παρακολουθεί με κάθε λεπτομέρεια. Αναλύονται οι σχέσεις των ατόμων που συχνάζουν ή χρησιμοποιούν τους χώρους αυτούς: πελαταιακού τύπου σχέσεις, άτομα που ανήκουν στο ίδιο πολιτικό κόμμα ή στην ίδια οικονομική τάξη αλλά και στην αντίπαλη πλευρά. Έτσι είναι πλέον δυνατόν να εξηγήσει τις περιπέτειες της Φιλαρμονικής Σχολής, της ύδρευσης και ηλεκτροφωτισμού της πόλης, του Νάπιερ, του ψυχιατρείου και του νοσοκομείου ακόμα και της εικόνας της Παναγίας της Πρεβεζιάνας του καθολικού ναού στο Αργοστόλι.

Ο ίδιος γράφει πως δεν θα ασχοληθεί με το ρόλο της πολιτικής στην εξέλιξη του νησιού. Είναι όμως πρόδηλος ο ρόλος της πολιτικής και ο βαθμός εισχώρησής της σε κάθε σχεδόν έκφανση του βίου των ανθρώπων στο νησί. Οι τόποι και οι πρακτικές που μόλις αναφέρθηκαν, στηρίζονται κατά κύριο λόγο σε πολιτικές εξελίξεις σε τοπικό επίπεδο και σε εθνικό επίπεδο.

Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η έμφαση του Δεμπόνου στους τρόπους που συγκροτούνται οι συντροφίες, εκτός από τις πολιτικές και οικονομικές τάξεις. Βλέπουμε μια ανδροκρατούμενη κοινωνία σε δημόσιους χώρους να συγκροτείται σε παρέες με βάση το συντονισμό. Ο Δεμπόνος μιλά για το μουσικό συντονισμό στα κόρα αλλά και για το συναισθηματικό συντονισμό στα πανηγύρια και διασκεδάσεις.

Μια ακόμα παράμετρος αφορά στη σύνδεση των ατόμων με το νησί. Τονίζει την ανάληψη καθηκόντων, εκκλησιαστικών κυρίως, στα νησιά από «ξένους». Προσδιορίζει τη δράση τους ως μη πρόεπουσα στα δεδομένα του νησιού και αιτιολογεί τις περιπέτειες και την κατάργηση εθίμων. Οι μη Κεφαλονίτες ορθόδοξοι θρησκευτικοί άρχοντες κατάργησαν το συλλεϊτουργό ορθόδοξον και κα-

θολικών στην καθολική εκκλησία του Αργοστολίου και μαζί κατάργησαν μια ιδιαιτερότητα του τόπου.

Μέσα στα πλαίσια της πολύτιμης αυτής έννοιας των ξένων κατατάσσονται και οι παροικίες του νησιού. Αποκαλύπτει τη συμπεριφορά των ντόπιων στους πρόσφυγες Αρμένιους, στους Μαλτέζους και στους Εβραίους σε διάφορα επίπεδα. Οι ξένοι βρίσκονται σε μειονεκτική θέση ως προς τους ντόπιους. Παρακολουθούμε μια κλειστή κοινωνία στο νησί να αφήνει στο περιθώριο τους πρόσφυγες και αποίκους, οι οποίοι όμως ελάχιστα ή και καθόλου προσπάθησαν το συγχρωτισμό με τους Κεφαλονίτες.

Σε μια καλύτερη θέση, από άποψη επικοινωνίας με τους ντόπιους, βρίσκονται συχνά κάποιοι άλλοι ξένοι, μη Κεφαλονίτες και μη Έλληνες. Πρόκειται για παράδειγμα, για μουσικούς, οι οποίοι δίδαξαν στη Φιλαρμονική Σχολή και έγιναν δεκτοί με επαίνους. Άλλοι αντίθετα αποδοκιμάστηκαν και εγκατέλειψαν γρήγορα το νησί.

Ως τελευταία παράμετρο σε αυτή την προσέγγιση του έργου του Δεμπόνου, θα ήθελα να αφήσω αυτή της κατασκευής άλλων εννοιών όπως είναι η «ανάγκη». Ο Δεμπόνος τονίζει την ανάγκη ως κίνητρο, άλλοτε αναγκαστικό και άλλοτε ενισχυτικό, στη δράση τοπικών παραγόντων και απλών ανθρώπων.

Ο κατάλογος με τις παραμέτρους φυσικά δεν εξαντλείται εδώ. Πλήθος άλλων χρήζει διεξοδικής ανάλυσης. Η μνήμη, η ανάμνηση, τα βιώματα, η τάξη, ο τόπος/χώρος, η μοναδικότητα και οι εμπειρίες είναι μερικές ακόμα παράμετροι - έννοιες που διατρέχουν το έργο του Δεμπόνου.

Οφείλουμε όμως να δούμε και τους τρόπους με τους οποίους ερμηνεύει το υλικό του ο Δεμπόνος. Παρατηρούμε πως μέσω όλων των έργων του ορθώνει τη φωνή του ερευνητή, η οποία δεν είναι διακριτική, όπως ο ίδιος γράφει. Το αντίθετο μάλιστα. Είναι ποικίλη, τόσο στη μορφή όσο και στην ένταση. Ας μη θεωρηθεί όμως αυτό ως μειονέκτημα. Η ερμηνεία στοιχείων προϋποθέτει ισχυρή φωνή και ακόμα πιο ισχυρή κατάθεσή της στα κείμενα.

Φαίνεται πως η ερμηνεία του υλικού ανάγεται στη διερεύνηση της σχέσης του με το περικείμενο, με το περιβάλλον δηλαδή. Η έννοια είναι από τις κεντρικότερες στις ανθρωπολογικές μελέτες, σε σημείο ώστε οι ανθρωπολόγοι να αναζητούν και να παρουσιάζουν επίμονα το περικείμενο, για να μπορέσουν να κατανοήσουν και να ερμηνεύσουν το υπό μελέτη υλικό τους.²⁴

Το περικείμενο στα έργα του Δεμπόνου το αποτελούν από τη μια οι χαρκτηρές των ανθρώπων και από την άλλη οι συνθήκες (πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές) της κάθε εποχής. Μόνο μέσω της ανάπτυξης αυτών των μορφών περιβάλλοντος μπορεί κανείς να αντιληφθεί τις εξελίξεις αλλά και το ρόλο εθίμων

24. Dille, R. 1999 (ed). *The problem of context*. New York and Oxford: Berghahn books. Στην εισαγωγή του συλλεκτικού αυτού έργου ο ανθρωπολόγος αναφέρει τη σημασία του περικειμένου και τις σχέσεις του υλικού με αυτό μέσω της παρέμβασης των ανθρωπολόγων: Dille, R. «Introduction: the problem of context», σσ. 1-46.

ή αντικειμένων. Η καντάδα για παράδειγμα μας δίνεται όχι μόνο ως μουσική, ως σύνθεση ήχων και λέξεων, ως δεξιοτεχνία στην επιτέλεσή της. Η καντάδα γίνεται μέσο σύντομης συνεύρεσης του αρσενικού με το θηλυκό («δίνει το συναισθηματικό στίγμα των νέων») και η λειτουργία της αυτή αναδύεται με βάση τις κοινωνικές συνθήκες της εποχής: απαγορεύσεις ελεύθερων συνευρέσεων.²⁵

Η ερμηνεία του Δεμπόνου λοιπόν στοχεύει στην κατανόηση των αποφάσεων και των πράξεων, στην αιτιολόγηση, στη διασάφιση και πολύ περισσότερο στην ανακάλυψη κινήτρων. Σε αυτές τις περιπτώσεις η ένταση είναι χαμηλή. Εξηγεί με υπομονή και με οργανωμένη πορεία τα αίτια και τα αποτελέσματα. Αυτό εξάλλου είναι ο στόχος της μελέτης του υλικού.

Σε άλλες περιπτώσεις όμως κρίνει, συγκρίνει και ανάλογα επιδοκιμάζει ή αποδοκιμάζει. Εδώ η ένταση είναι υψηλή και συχνά κυριαρχεί ο συναισθηματισμός. Η συσσώρευση λέξεων και η σκληρή γλώσσα είναι τα κύρια γνωρίσματα της λεκτικοποίησης συναισθημάτων του συγγραφέα. Γράφοντας, για παράδειγμα, για *Το κουτούπι του Νάπιερ* ο Δεμπόνος περικλείει όλες τις πρακτικές που σηματοδότησαν το χώρο και κρίνει τους αντιμαχόμενους: «και ο άλλος συμπεριφέρεται με την ελαφρότητα ανεγκέφαλων και τη φαιδρότητα ανώριμων εφήβων».²⁶

Διέκρινα ένα μεγάλο προσόν στο Δεμπόνο μέσα στα πλαίσια της κριτικής που ασκεί σε ενέργειες ατόμων. Κρατά, όπως πρέπει σε έναν ερευνητή, θέση αντικειμενικού παρατηρητή και στρέφεται εναντίον όλων των πλευρών. Έτσι, κρίνει αυστηρά τους ορθόδοξους αλλά και τους καθολικούς ιερείς, τους ντόπιους και τους ξένους, πολιτικούς άρχοντες και απλούς ανθρώπους.

Παραδέχεται με ειλικρίνεια αυτό που πονά ίσως πολλούς από τους ντόπιους και αποφεύγουν να το αποκαλύπτουν αλλά που τελικά όλοι παραδέχονται όταν το διαβάσουν: πως η κοινωνία στο νησί αποδεικνύεται με τις πράξεις τις «μια κοινωνία άκαρδη, ανήθικη στο βάθος και στο πλάτος της, απάνθρωπη στις επιλογές της, παρόλο το πολυδιαφημισμένο γελαστό πρόσωπό της».²⁷

Πέραν τούτων, παραθέτει τις δικές του συναισθηματικές αντιδράσεις στο υλικό του. Εκφράζει θαυμασμό και εκτίμηση για το έργο και τις ιδέες ατόμων, δείχνει αγάπη και ευαισθησία στην πόλη του και σπεύδει να παραθέσει την περηφάνεια του για στιγμές που θεωρεί μοναδικές και υψηλές. Χαίρεται με τις διασκέδασεις των ανθρώπων και ίσως κρυμμένος σε μια γωνιά γέλα με τα καμώματα των τύπων του Αργοστολίου. Σε άλλο επίπεδο μελαγχολεί και θρηνεί για όσα πέρασαν και θάφτηκαν με το χρόνο ή με το σεισμό. Θρηνεί για την έλλειψη ενδιαφέροντος ή ηθικής ή συμμετοχής στη βελτίωση της ζωής της πόλης και υψώνει τη φωνή του σε θέματα αισθητικής της πόλης. Ένας εντόπιος ερευνητής δεν μπορεί παρά να γράφει με συναισθηματισμό για τον τόπο του. Είναι και αυτό

ΠΑΡΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΟΥΡΙΟΥ

25. Καντάδα: το λαϊκό τραγούδι της Κεφαλονιάς, σ.12

26. Το κουτούπι του Νάπιερ, σσ.42-43.

27. Σταθμοί, σ. 228.

μορφή ερμηνείας του υλικού.

Συνοψίζοντας: στην τελευταία αυτή ενότητα παρουσιάστηκαν οι παράμετροι πάνω στις οποίες ο Δεμπόνος επεξεργάζεται το υλικό του καθώς επίσης και οι μορφές επεξεργασίας. Αυτές οι αρχές είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν και να αξιοποιηθούν περαιτέρω από όσους θα μελετήσουν τον κεφαλονίτικο πολιτισμό. Ο Δεμπόνος δεν αφήνει μόνο υλικό στις επόμενες γενεές ερευνητών, όπως γράφει ο ίδιος. Αφήνει κάτι παραπάνω: την ταυτότητα του ερευνητή.

Επιλογικά....

Φτάνοντας στο τέλος της περιήγησης στο έργο του Δεμπόνου, πιστεύω πως δόθηκε μια πρώτη εικόνα των μεθόδων έρευνας και ανάλυσης του υλικού, μέσα από τις οποίες τελικά ο ερευνητής πραγματώνει το «μύθο» του ερευνητή και Κεφαλονίτη.

Είδαμε πως ο Δεμπόνος μας παρουσίασε μια άλλη Κεφαλονιά, με τις δυσκολες και κακές στιγμές της αλλά και με τα όμορφα στιγμιότυπα. Γνωρίσαμε πρόσωπα, γεγονότα, πράγματα και συνθήκες που δεν γνωρίζαμε για την πόλη, στην οποία γεννηθήκαμε και μεγαλώσαμε.

Διαβάσαμε τις αρετές του ερευνητή, τα προβλήματα που συναντά και τον τρόπο που αφήνει στην άκρη την παθητική αγάπη για το νησί, για να στραφεί και να το μελετήσει. Που περιδιαβαίνει όλο το νησί αλλά και σκύβει πάνω από έγγραφα, για να ανακαλύψει τον κόσμο του 19ου και 20ου αιώνα.

Τον ακούσαμε να κρίνει με αυστηρότητα αλλά και να απλώνει την ευαισθησία και το συναισθηματισμό του για το νησί στα κείμενά του. Ο ρεαλισμός και η ευαισθησία του επιτρέπουν να προβάλλει το πραγματικό πρόσωπο της Κεφαλονιάς: δεν εξιδανικεύει, ούτε αποσιωπά. Η ζωή και ο τόπος δεν είναι αγγελικά πλασμένα.

Εντοπίσαμε τις κεντρικές παραμέτρους που διατρέχουν την οργάνωση του υλικού και είδαμε μορφές ερμηνείας του υλικού: προβληματισμοί, υποθέσεις, αίτια και αποτελέσματα, σωστό και λάθος, διασάφηση, σχολιασμοί διαπερνούν τα κείμενα του Δεμπόνου. Η στεγνή καταγραφή στοιχείων δεν επαρκεί για ανήσυχους ανθρώπους, που αναπτύσσουν μια στενή σχέση με το υλικό τους και επιθυμούν να εξηγήσουν το «γιατί».

Αφήνω την τελευταία πρόταση στον ίδιο το Δεμπόνο για τον εαυτό του: «Μα πιο πολύ (νιώθω το έργο μου) σαν κιβωτό, όλου αυτού του υλικού, που επί δεκαετίες με μόχθο και με έρωτα, με πόνο για το παρεξηγημένο νησί μας, συγκέντρωσα, για να το παραδώσω σε πιο άξια χέρια που ίσως μπορέσουν να το χρησιμοποιήσουν καλύτερα!». ²⁸ Η πιο εύγλωττη παρουσίαση του «μύθου» του ερευνητή και Κεφαλονίτη. Του «Δεμπόνου».

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

28. *Η γένεση και τα πάθη μιας πολιτείας*, σ. 9.

Η ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΤΟΥ ΑΓΓΕΛΟ-ΔΙΟΝΥΣΗ ΔΕΜΠΟΝΟΥ ΣΤΗ ΣΧΟΛΙΚΗ ΤΑΞΗ

«**Α**γάπη για τη Ζωή σημαίνει αγάπη για το παρελθόν, γιατί αυτό είναι το παρόν, όπως επέζησε στην ανθρώπινη μνήμη» – μια φράση της Μαργαρίτας Γιουρσενάρ, που αποκρυσταλλώνει το περιεχόμενο των έργων του Αγγελο-Διονύση Δεμπόνου. Μέσα από τα βιβλία του «αφουγκραζόμαστε την ψυχή των ανθρώπων, ανιχνεύουμε τα σημάδια του τόπου μας, ενωνόμαστε με την οικουμενικότητα των θεμάτων του: αγάπη, αξίες, ήθη, έθιμα, αγώνες και αγωνίες» και γινόμαστε συνοδοιπόροι και συμμετοχοί σ' ένα ταξίδι γνώσης, αισθητικής απόλαυσης και συγκίνησης.

Η εργογραφία του Α-Δ. Δεμπόνου καλύπτει ένα ευρύτατο φάσμα τομέων της Ιστορίας και Λαογραφίας. Βασικές του αρετές, η αντικειμενικότητα στην παρουσίαση των γεγονότων, η ακρίβεια, ο διεξοδικός έλεγχος των πηγών, αξιοποίηση των αρχείων. Η αρμονία της παραστατικής αφήγησης με τη γλαφυρή, άμεση και παραστατική περιγραφή συναρπάζουν τον αναγνώστη. Διαβάζουμε ιστορία και νομίζουμε ότι είναι ιστορικό μυθιστόρημα, καθώς ζωντανεύουν και παρουσιάζονται μπροστά μας εικόνες και στιγμιότυπα των γεγονότων που περιγράφονται. Ζωντανεύοντας στα μάτια μας την παλιά Κεφαλονιά, δημιουργεί κινηματογραφική ατμόσφαιρα και μας οδηγεί σε ένα γοητευτικό νοσταλγικό ταξίδι, «γεμάτο περιπέτειες, γεμάτο γνώσεις».

Το έργο του Α-Δ. Δεμπόνου περιλαμβάνει υλικό, που μάζευε επί δεκαετίες με μόχθο, με έρωτα και με πόνο για το παρεξηγημένο νησί μας, «*μια κιβωτός προσφοράς*», όπως ο ίδιος σημειώνει στον πρόλογο του βιβλίου του *Η γένεση και τα πάθη μιας πολιτείας*. (Το Αργοστόλι αγωνίζεται).¹

Προσωπικά ένιωσα ότι στις τρεις σελίδες του προλόγου του παραπάνω βι-

- Η Νίκη Μαζαράκη είναι φιλόλογος.

1. Βλ. Α-Δ. Δεμπόνος, *Η γένεση και τα πάθη μιας πολιτείας*. (Το Αργοστόλι αγωνίζεται), Αργοστόλι 1981.

βλίου αποτυπώνεται η ψυχή του συγγραφέα, του ιστοριοδίφη, του ερευνητή, του λαογράφου, μα πάνω από όλα του ευαίσθητου ανθρώπου, που αγαπά τον τόπο του, τον πονά και αγωνίζεται αθόρυβα αλλά με πάθος, υπομονή και επιμονή να παρουσιάσει, να περιιώσει στη μνήμη την Κεφαλονιά, τους τόπους και τους ανθρώπους της με τα πάθη, τους πόνους, τα γλέντια και τις μουσικές τους, τα θέατρα, τις συνήθειες, τις ιδέες και τις ιδεολογίες τους. Αυτό δηλαδή «το σύρε κι έλα ατόμων, ιδεών, προϊόντων που μπαίνει μέσα στο πυρωμένο χωνευτήρι του τόπου και μετουσιώνεται σε πολιτική, σε δοξασίες, επιδιώξεις, αγώνες κοινωνικούς και γιορτές λαϊκές».

Ο Α-Δ. Δεμπόνος είναι ο συνοδοιπόρος εκείνος, που είναι απαραίτητος, κατάλληλος, γοητευτικός και επιθυμητός στα ταξίδια των μαθητών και δασκάλων τους στην Ιστορία και τη Λαογραφία της Κεφαλονιάς. Γιατί κράτησε πολλές πολλές σταγόνες από το πλατύ ποτάμι, που πέρασε από τα χέρια του (αντίθετα από τον ποιητή) και με αυτές «ποτίζει» τους νεότερους, για να μάθουν, να αγαπήσουν και να μην ξεχάσουν.

Ενδεικτικά αναφέρω κάποια παραδείγματα αξιοποίησης του έργου του Α-Δ. Δεμπόνου στη σχολική τάξη.

1. Στην Τοπική Ιστορία

Οι Ριζοσπάστες, ο επίγονος των Ριζοσπαστών Ρ. Χοϊδάς, η ένωση των Επτανήσων αλλά και η κρίσιμη δεκαετία μετά την Ένωση, το καθεστώς της Βρετανικής «Προστασίας» και η, ιδιωτική κατά κύριο λόγο, εκπαίδευση στην Κεφαλονιά – ζητήματα που διαπραγματεύεται ο Α-Δ. Δεμπόνος στα βιβλία του *Η Πειθαρχική Προστασία*,² *Η Κεφαλονιά στον αστερισμό της Παρθένου*³ και *Ρόκκος Χοϊδάς. Ο επίγονος των Ριζοσπαστών*⁴ – είναι κάποια από τα θέματα που προσφέρονται να συζητηθούν, να σχολιαστούν και να εξαχθούν συμπεράσματα και κρίσεις από τους μαθητές.

Το κεφάλαιο με τίτλο «Μάνα... οι Άγγλοι έφυγαν» (από το παραπάνω δεύτερο βιβλίο) είναι από αυτά που πρέπει να διδαχθεί ο Κεφαλονίτης μαθητής. Παρουσιάζεται με γλαφυρότητα και ιστορική ακρίβεια η αναχώρηση των αγγλικών στρατευμάτων από την Κεφαλονιά. Νομίζεις ότι είσαι μέσα στο πλήθος, που μεθάει με το τραγούδι, διακρίνεις αμυδρά τον Ιωσήφ Μομφερράτο, που παρακολουθεί τις εκδηλώσεις πίσω από τη μισόκλειστη «γρίλια» ή παρακολουθείς τρέχοντας το ριζοσπάστη Νέστορα Σολωμό να ανεβαίνει στο γουλόστρωτο στην εκκλησιά της Αγια-Παρασκευής, όπου ο τάφος της μάνας του –της μόνης από την

2. Βλ. Α-Δ. Δεμπόνος, *Η Πειθαρχική Προστασία. Από τους αγώνες του λαού της Κεφαλονιάς*, έκδοση Επιτροπής Καλλιτεχνικών και Πολιτιστικών Εκδηλώσεων Δήμου Αργοστολίου, Αργοστόλι 1985.

3. Βλ. Α-Δ. Δεμπόνος, *Η Κεφαλονιά στον αστερισμό της Παρθένου*, έκδοση Τοπικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων Κεφαλονιάς και Ιθάκης, Αργοστόλι 1997.

4. Βλ. Α-Δ. Δεμπόνος, *Ρόκκος Χοϊδάς. Ο επίγονος των Ριζοσπαστών*, Αργοστόλι 1984.

οικογένεια που συμμεριζόταν τις ιδέες του– και να χαράζει πάνω στην πέτρινη ταφόπλακα, όπως του το είχε ζητήσει, «Μάνα οι Αγγλοι έφυγαν από την Κεφαλονιά. – Ο υιός σου Νέστωρ».

Μα και τόσα άλλα θέματα από την *Κεφαλονιά του θρύλου και της παράδοσης*⁵ ή από *Το Αργοστόλι διασκεδάζει*,⁶ για να αναφέρω κάποια από τα βιβλία του, πόσα προσφέρουν στο μαθητή, που θέλει να μάθει την ιστορία του τόπου του απλά, αληθινά, γοητευτικά. Κατά την άποψή μου όλα τα βιβλία του Α-Δ. Δεμπόνου είναι θησαυρός γνώσεων για την Τοπική Ιστορία και μπορούν να αξιοποιηθούν στην τάξη.

2. Στην Εθνική Ιστορία

Τα σχετικά με τη Μικρασιατική καταστροφή και τους πρόσφυγες κεφάλαια του βιβλίου του *Σταθμοί*⁷ θα έχουν μεγάλο ενδιαφέρον, αν διδαχθούν ως παράλληλα κείμενα ή ως πηγές στο μάθημα της Νεοελληνικής Ιστορίας το σχετικό με το προσφυγικό ζήτημα («Αποκατάσταση προσφύγων στην Ελλάδα», «Επιπτώσεις από την άφιξη τους»). Τεράστιο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ίδρυση της Επιτροπής Προσφύγων Κεφαλληνίας (1926) ή η ίδρυση του Παγκεφαλληνιακού Αθλητικού Συλλόγου με πανελλαδική προβολή και με στελέχη μόνο πρόσφυγες.

Σίγουρο είναι ότι τα παραπάνω κεφάλαια μπορεί να αξιοποιηθούν και στο μάθημα της Λογοτεχνίας αλλά και της Νεοελληνικής Γλώσσας σε διαθεματικές εργασίες, σε κείμενα σχετικά με τους πρόσφυγες και τους μετανάστες.

3. Στη Λογοτεχνία

Πάρα πολλά κεφάλαια κυρίως από το βιβλίο του *Η Κεφαλονιά του θρύλου και της παράδοσης* μπορούν να διδαχθούν παράλληλα με πολλά κείμενα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Για παράδειγμα, η *Λωξάντρα* της Μ. Ιορδανίδου, όπου ο πρωταγωνιστής (ο Δημητρός) γνωρίζει τη Λωξάντρα με προξενίο στην Κωνσταντινούπολη, μπορεί να έχει ως παράλληλο κείμενο κάποιο απόσπασμα από το σχετικό με το προξενίο κεφάλαιο του παραπάνω βιβλίου του Α-Δ. Δεμπόνου. Επίσης, όταν διδάσκεται το διήγημα του Γρ. Ξενόπουλου «Ο τύπος και η ουσία» στην Γ' Γυμνασίου, που αναφέρεται στις αντιλήψεις και το ήθος των Επτανήσιων αριστοκρατών, μπορεί ως διαθεματική δραστηριότητα να χρησιμοποιηθούν πολλά στοιχεία από τα βιβλία του Α-Δ. Δεμπόνου, που πραγματεύονται θέματα της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου, όπως *Η Πειθαρχική Προστασία*.

5. Βλ. Α-Δ. Δεμπόνος, *Η Κεφαλονιά του θρύλου και της παράδοσης*, Αργοστόλι 1993.

6. *Το Αργοστόλι διασκεδάζει*, Αργοστόλι 1979.

7. Βλ. Α-Δ. Δεμπόνος, *Σταθμοί στην πολιτικοκοινωνική και πολιτισμική ζωή του Αργοστολίου*, έκδοση Δημοτικής Επιχείρησης Πολιτισμού, Αναψυχής και Ψυχαγωγίας (ΔΕΠΑΨ) Δήμου Αργοστολίου, Αργοστόλι 1997.

4. Περιβαλλοντικά - Πολιτιστικά Προγράμματα

Σχεδόν όλα τα βιβλία του Α-Δ. Δεμπόνου προσφέρονται για αξιοποίηση στα προγράμματα αυτά. Ο μαθητής έτσι οδηγείται στα λαογραφικά θησαυρίσματα της Κεφαλονιάς, στην κοινωνία, στη διασχέδαση, στην εργασία, στην πολιτικο-κοινωνική και πολιτισμική ζωή του Αργοστολιού, γνωρίζει τα τοπωνύμια, τους ανθρώπους του μόχθου, το βάλτο του νησιού, τον Κούταβο.⁸ Διαβαίνοντας από τις σπετσαρίες και τα φαρμακομάγαζα, τα ασβεστοκάμνα και τους ανεμόμυλους, το Ρολόι της Καμπάνας και τους κινηματογράφους, ο μαθητής θα γνωρίσει τον τόπο του καλύτερα, καθώς θα «ακούει» φωνές ανθρώπων κάθε γλωσσικού, κοινωνικού, οικονομικού, επιπέδου και θα γνωρίσει τα έργα τους.

Ακόμη, και οι φωτογραφίες, που κοσμούν τις σελίδες των βιβλίων του Α-Δ. Δεμπόνου, προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για τις αλλαγές του ιστορικού τοπίου και της ανθρώπινης κοινωνίας μέσα στο χρόνο. Παγώνοντας προσωρινά το χρόνο, διασώζουν συγκεκριμένες στιγμές του.

Μεγάλο, λοιπόν, θα είναι το κέρδος και για το μαθητή και για τον καθηγητή, όταν έχουν συνοδοιπόρο τους τον Α-Δ. Δεμπόνο στο ταξίδι τους στο παρελθόν του τόπου τους. Οι μαθητές θα κατανοήσουν την προσφορά της Λαογραφίας και της Ιστορίας, θα αντιληφθούν τη σημασία της μελέτης του λαϊκού πολιτισμού και της τέχνης στην εποικοδόμηση της ιστορικής γνώσης. Θα εμβαθύνουν στις αληθινές αιτίες των γεγονότων, θα συγκρίνουν συγκεκριμένες ιστορικές περιόδους με άλλες και θα καταλήξουν σε συμπεράσματα, θα συγκινηθούν, θα αμφισβητήσουν ίσως, θα προβληματιστούν. Χάρη στον Αγγελο-Διονύση Δεμπόνο, ατενίζοντας το απέραντο γαλάζιο του Ιονίου, όλοι μας, μαθητές και καθηγητές, θα ψιθυρίσουμε: «Γη μου, όσο πιο πολύ σε γνωρίζω, τόσο πιο πολύ σε αγαπώ».

Καλό μας ταξίδι

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

8. Βλ. Α-Δ. Δεμπόνος, Κούταβος. *Το Χρονικό ενός βάλτου, έκδοση Δήμου Αργοστολίου*, Αργοστολί 1999.

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΑΓΓΕΛΟ-ΔΙΟΝΥΣΗ ΔΕΜΠΙΟΝΟΥ

Α. ΑΥΤΟΤΕΛΕΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

1. *Το χρονικό του σεισμού του 1953*, Αργοστόλι 1976, σελ. 289.
2. *Το Αργοστόλι διασκεδάζει. Γιορτές - Πανηγύρια - Λαογραφία - Έθιμα - Δοξασίες*, Αργοστόλι 1979, σελ. 322.
3. *Η γένεση και τα πάθη μιας πολιτείας (Το Αργοστόλι αγωνίζεται)*, Αργοστόλι 1981, σελ. 430.
4. *Μαγική ιατρική στην Κεφαλονιά*, Αργοστόλι 1983, σελ. 124.
5. *Ρόκκος Χοϊδάς. Ο επίγονος των Ριζοσπαστών*, Αργοστόλι 1984, σελ. 292.
6. *Η Πειθαρχική Προστασία. Από τους αγώνες του λαού της Κεφαλονιάς*, έκδοση Επιτροπής καλλιτεχνικών και πολιτιστικών εκδηλώσεων Δήμου Αργοστολίου, Αργοστόλι 1985, σελ. 484.
7. *Η Φιλαρμονική Σχολή Κεφαλονιάς 1838-1840. Η 100χρονη πορεία ενός ιδρύματος*, έκδοση Νομαρχιακής Επιτροπής Λαϊκής Επιμόρφωσης Κεφαλονιάς, Αργοστόλι 1988, σελ. 330.
8. *Μαρίνος Κοργιαλένιος*, έκδοση Ν.Ε.Λ.Ε. Κεφαλονιάς, Αργοστόλι 1989, σελ. 359.
9. *Καντάδα. Το λαϊκό τραγούδι της Κεφαλονιάς*, έκδοση Κεφαλληνιακής Αδελφότητας Αθηνών, Αθήνα 1989, σελ. 47.
10. *Το θέατρο «Κέφαλος» του Αργοστολίου 1858-1943. Οι μηχανισμοί ιδρύσεως και λειτουργίας του*, Αργοστόλι 1993, σελ. 88.
11. *Η Κεφαλονιά του θρύλου και της παράδοσης*, Αργοστόλι 1993, σελ. 404.

- Η Εύη Καλογηράτου είναι δασκάλα, κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος στη Διδακτική της Ιστορίας.

ΤΑΚΙΣΒΑΤΕΡΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

12. *Σταθμοί στην πολιτικοκοινωνική και πολιτισμική ζωή του Αργοστολίου*, Αργοστόλι 1994, σελ. 456.
13. *Το αναγνωστήριο «Η Ομόνοια» Ληξουρίου*, Ληξούρι 1995, σελ. 168.
14. *Ξένες Παροιμίες στην Κεφαλονιά*, έκδοση Επιτροπής πολιτιστικών δραστηριοτήτων Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Κεφαλληνίας και Ιθάκης, Αργοστόλι 1996, σελ. 591.
15. *Η Κεφαλονιά στον αστερισμό της Παρθένου*, Αργοστόλι 1997, σελ. 254.
16. *Οίνος: Ο ιστορικός κύκλος των κεφαλονίτικων κρασιών*, εκδόσεις Διάπτων, Αθήνα ¹1988, σελ. 100, και Αθήνα ²2003, σελ. 112.
17. *Κούταβος: Το χρονικό ενός βάλτου*, έκδοση Δήμου Αργοστολίου, Αργοστόλι 1999, σελ. 368.
18. *Το κουτούπι του Νάπιερ*, Αργοστόλι 2004, σελ. 86.
19. *Παναγία η Πρεβεζιάνα*, Αργοστόλι 2008, σελ. 232.

Β. ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ - ΜΕΛΕΤΕΣ - ΑΡΘΡΑ

1972

1. Τι φταίει; *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 5 (Μάιος 1972), σσ. 17-18.
2. Η αναχώρησης των πολιτικών και στρατιωτικών Αρχών της Προστασίας θα πραγματοποιηθεί την 12ην ώραν της 21ης Μαΐου 1864, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 6 (Ιούνιος 1972), σσ. 10-12.
3. Η φωνή του δάσους, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 7 (Ιούλιος 1972), σσ. 14-16.
4. Μολφέτας και Παραμπασιάς «Κολλειδάτο» στο εδώλιο, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 8-9 (Σεπτέμβριος 1972), σσ. 13-15, 20.
5. Νοσταλγίες και όνειρα, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 10 (Οκτώβριος 1972), σσ. 6-10.
6. Πώς δεν έγινε το Ληξούρι Πρωτεύουσα, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 11 (Νοέμβριος 1972), σσ. 4-5, και τχ. 12 (Δεκέμβριος 1972), σσ. 11-14.

1973

7. Το Αργοστόλι και ο φωτισμός του. Δεύτε λάβετε φως, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 13 (Ιανουάριος 1973), σ. 9.
8. Δεύτε λάβετε φως. *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 14 (Φεβρουάριος 1973), σσ. 32-35.
9. Πώς διέφυγε η Κεφαλονιά την τουρκική περιίτιση, 1479, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 15 (Μάρτιος 1973), σσ. 53-56, και τχ. 16 (Απρίλιος 1973), σσ. 78-84.

10. Προστάτες και προστατευόμενοι: Α) Ο Μαίτλαντ, *Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 17 (Μάιος 1973), σσ. 101-106.
11. Προστάτες και προστατευόμενοι: Β) Ο Ουάρντ, *Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 18 (Ιούνιος 1973), σσ. 123-127.
12. Προστάτες και προστατευόμενοι: Γ) Η Αντίσταση - Παθητική αντίδραση, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 19 (Ιούλιος), σσ. 150-154, 162.
13. Προστάτες και προστατευόμενοι: Γ) Η Αντίσταση - Ο ένοπλος αγώνας, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 20-21 (Αύγουστος 1973), σσ. 173-178, 193.
14. Προστάτες και προστατευόμενοι: Δ) Οι Ριζοσπάστες - Η προέλευσή τους, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 22 (Οκτώβριος 1973), σσ. 203-208.
15. Προστάτες και προστατευόμενοι: Δ) Οι Ριζοσπάστες - Το «Πιστεύω» τους, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 23-24 (Δεκέμβριος 1973), σσ. 231-235, 269.
16. Λαμπριάτικα συμπάρα στη Κεφαλονιά, *Παρνασσός*, τόμ. ΙΕ' (Αθήναι 1973), σσ. 556-557.

1974

17. Προστάτες και προστατευόμενοι: Δ) Οι Ριζοσπάστες - Οι μορφές τους, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 25 (Ιανουάριος 1974), σσ. 10-13, 18.
18. Προστάτες και προστατευόμενοι: Ε) Απολογισμός - Οι τίτλοι μας, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 26 (Φεβρουάριος 1974), σσ. 36-40, και τχ. 27-28 (Μάρτιος 1974), σσ. 75-78.
19. Προστάτες και προστατευόμενοι: Ε) Απολογισμός - Ματιές στο μέλλον, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 29 (Μάιος 1974), σσ. 115-119.
20. Περιπέτειες.... αγάλματος, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 31 (Ιούλιος 1974), σσ. 156-159.
21. Το Αργοστόλι διασκεδάει. Τύποι και λόξεις, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 32 (Αύγουστος 1974), σσ. 172-178.
22. Κάλπες και καρπιές..., *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 33 (Σεπτέμβριος 1974), σσ. 194-198.
23. Παραμονή Πρωτοχρονιάς στο «Λιθόστρατο», *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 36 (Δεκέμβριος 1974), σσ. 267-272, 281.

1975

24. Η βάφτιση στη Σισιώτισσα, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 37-38 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1975), σσ. 4-6.
25. Θηλυκός.... αναγνώστης, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 39-40 (Μάρτιος-Απρίλιος 1975), σσ. 49-52.

26. Αφιέρωμα στην 21η Μαΐου. Agent Provocateur, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 41-42 (Μάιος-Ιούνιος 1975), σσ. 89-92.
27. Εν έτει σωτηρίω 1850. Τα άγια τοις κυσί, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 43-44 (Ιούλιος-Αύγουστος 1975), σσ. 126-130.
28. Αρπαγή από το χαρέμι....., *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 45-46 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1975), σσ. 165-168.
29. Πολιτική διαδήλωση στα χίλια οχτακόσια... τόσα, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 47-48 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1975), σσ. 217-221.
30. Ο Ανδρέας Λασκαράτος για τη Δημοτική, *Κεφαλονιά και Ιθάκη*, (έκδοση της Αδελφότητα Κεφαλλήνων και Ιθακησίων Πειραιώς), τχ. 1 (Α΄ περίοδος, Μάιος-Ιούνιος 1975), σ. 9.

1976

31. Μεγάλοι πολιτικοί και...μικροπολιτική, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 49-50 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1976), σσ. 7-10.
32. Αναστάσιμα, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 51-52 (Μάρτιος-Απρίλιος 1976), σσ. 15-17.
33. Ελεύθερα Εφτάνησα....Οι πληρεξούσιοι στην Αθήνα, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 53-54 (Μάιος-Ιούνιος 1976), σσ. 9-12.
34. Requiescant in pace....., *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 55-56 (Ιούλιος-Αύγουστος 1976), σσ. 11-14.
35. Πώς πέθανε ο Δήμαρχος Βικέντιος Καρύδης, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 57-58 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1976), σσ. 31-36.
36. «Κλοπαί διά ρήξεως», *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 59-60 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1976), σσ. 2-8.
37. Μαγική ιατρική στην Κεφαλονιά - Θεραπευτικά ξόρκια, *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τόμ. 1 (Αργοστόλι 1976), σσ. 192-206.

1977

38. Επτανησιακό Θέατρο, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 61-62 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1977), σσ. 17-28.
39. «Ελεύθερα» Εφτάνησα. Μητρόπολη και... αποικία, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 65-66 (Μάιος-Ιούνιος 1977), σσ. 90-96.
40. Μία «περίεργη» φυσιολογία του ΙΘ΄ αιώνα. Επαμ(ε)νώνας Άννινος, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 69-70 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1977), σσ. 175-181.
41. Ομηρικά ποταμίτα, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 71-72 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1977), σσ. 210-212.

42. «Αίσωπος», η «χαμένη» εφημερίδα του Γεωργίου Μολφέτα, *Παρνασσός*, τόμ. ΙΗ' (Αθήναι 1977), σσ. 241-251.
43. Στοιχεία για τη θεατρική στέγη στην Κεφαλονιά (από ανέκδοτα έγγραφα). *Κεφαλλονιάκα Χρονικά*, τόμ. 2 (Αργοστόλι, 1977), σσ. 111-119.
44. Ανδρέας Καρούσος Σαντριβίλης - Βιογραφία, *Κεφαλονιά και Ιθάκη*, τχ. 4 (Α' περίοδος, Νοέμβριος - Δεκέβριος 1977), σσ. 6-15.
45. Cephalonia in the Year of our Lord 1631: The Baptism of David, a Jew, known as Sandikos: Social parameters, στο συνέδριο: *The Jewish Communities of Southeastern Europe from the fifteenth century to the end of World War II*, Offprint 259, Institute for Balkan Studies, 259, Θεσσαλονίκη 1977, σσ. 93-104.

1978

46. «Δευτερονόμιον», *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 73-74 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1978), σσ. 210-212.
47. Εβραϊκά, *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 79-80 (Ιούλιος-Αύγουστος 1978), σσ. 133-138, 143, και τχ. 81-82 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1978) σσ. 165-170.
48. Μικρή συμβολή στον καθορισμό αντιστοιχίας μετρικών και νομισματικών μονάδων που ίσχυαν στα Επτάνησα στις πρώτες δεκαετίες του ΙΘ' αι. (Από ανέκδοτα έγγραφα), *Παρνασσός*, τόμ. ΙΘ' (Αθήναι 1978), σσ. 192-206.
49. Κεφαλονίτικη παραλλαγή του «Θρήνου της Παναγίας», *Παρνασσός*, τόμ. Κ' (Αθήναι 1978), σσ. 61-63.
50. Άγνωστες δικαστικές περιπέτειες του Ριζοσπάστη Γεράσιμου Λιβαδά, *Παρνασσός*, τόμος Κ' (Αθήναι 1978), σσ. 594-599.
51. Ο άγνωστος Λασκαράτος - Κοινωνικός απόστολος, *Κεφαλονιά και Ιθάκη*, τχ. 5 (Α' περίοδος Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1978), σσ. 29-31.
52. Ο άγνωστος Λασκαράτος - Ορκωτός δικαστής, *Κεφαλονιά και Ιθάκη*, τχ. 6 (Α' περίοδος, Μάρτιος-Απρίλιος 1978), σσ. 25-27.
53. Η στήλη των Ριζοσπαστών, *Κεφαλονιά και Ιθάκη*, τχ. 8 (Α' περίοδος, Ιούλιος-Αύγουστος 1978), σσ. 8-10, 31.
54. Ο άγνωστος Λασκαράτος - Δικαστικά, *Κεφαλονιά και Ιθάκη*, τχ. 3 (Α' περίοδος, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1978), σσ. 7-8, 10.
55. Ο άγνωστος Λασκαράτος - Συγκοινωνιακά, *Κεφαλονιά και Ιθάκη*, τχ. 4 (Α' περίοδος, Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1978), σσ. 4-6.

1979

56. Οικονομικές παροχές και χρεωστικές διώξεις στην Κεφαλονιά κατά την μεταπολεμική περίοδο 1848-1849, *Παρνασσός*, τόμ. ΚΑ (Αθήναι 1979), σσ. 507-544.
57. Ο άγνωστος Λασκαράτος - Θρησκευτο-λογοπόλεμος, *Κεφαλονιά και Ιθάκη*,

τχ. 6 (Α' περίοδος, Μάρτιος-Απρίλιος 1979), σσ. 2 - 4.

58. Ο άγνωστος Λασκαράτος - Ο όρκος είναι ιερός..., *Κεφαλονιά και Ιθάκη*, τχ. 10 (Α' περίοδος, Νοέμβριος- Δεκέμβριος 1979), σσ. 10 - 12.

1980

59. Επιστήμονες υγειονομικοί και άσκηση της ιατρικής στην Κεφαλονιά τα χρόνια της Αγγλικής Προστασίας, *Παρνασσός*, τόμ. ΚΒ' (Αθήναι 1980), σσ. 117-135.

60. Άσκηση της νομικής επιστήμης στα Επτάνησα και ιδιαίτερα στην Κεφαλονιά πριν από την Ένωση, *Παρνασσός*, τόμ. ΚΒ' (Αθήναι 1980), σσ. 343-369.

61. Ο άγνωστος Λασκαράτος - Φωνή πόνου, *Κεφαλονιά και Ιθάκη*, τχ. 11 (Α' περίοδος, Ιανουάριος Φεβρουάριος 1980), σσ. 5 - 6.

62. Ο άγνωστος Λασκαράτος- Νομισματικά, *Κεφαλονιά και Ιθάκη*, τχ. 12 (Α' περίοδος, Μάρτιος-Απρίλιος 1980), σσ. 5 - 6.

63. Ο Ο άγνωστος Λασκαράτος - Εκκλησία και Κράτος, *Κεφαλονιά και Ιθάκη*, τχ. 7 (Α' περίοδος, Ιούλιος - Αύγουστος 1980), σσ. 4-5.

64. Ο άγνωστος Λασκαράτος- Θεατρόφιλος, *Κεφαλονιά και Ιθάκη*, τχ. 8 (Α' περίοδος, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1980), σσ. 8 - 9.

65. Ο άγνωστος Λασκαράτος - Γυναικείοι παραλογισμοί, *Κεφαλονιά και Ιθάκη*, τχ. 9 (Α' περίοδος, Νοέμβρη-Δεκέμβρη 1980), σσ. 8-9.

1981

66. Μια οικογενειακή τραγωδία μέσα στο κλίμα των πολιτικών αντιθέσεων της Κεφαλονιάς του 1850-1852, *Παρνασσός*, τόμ. ΚΓ' (Αθήναι 1981), σσ. 285-316.

67. Ο άγνωστος Λασκαράτος - Παραγωγή λέξεων, *Κεφαλονιά και Ιθάκη*, τχ. 1 (Β' περίοδος, Γενάρης- Φλεβάρης 1981), σσ. 16 - 20.

68. Το ρολόι τση πλατείας, *Κεφαλονιά και Ιθάκη*, τχ. 2 (Β' περίοδος, Μάρτ. - Απρ. 1981), σσ. 9 - 14.

69. Ο δεκάλογος της αθλιότητας, *Κεφαλονιά και Ιθάκη*, τχ. 3 (Β' περίοδος, Μάιος-Ιούνιος 1981), σσ. 5 - 10.

70. Η κηδεία του ιππότη Ιωάννη Άννινου Σαββάκη, *Κεφαλονιά και Ιθάκη*, τχ. 4 (Β' περίοδος, Ιούλιος- Αύγουστος 1981), σσ. 3 - 8.

71. Ο ποιητής Γεώργιος Μολφέτας και η εποχή του, *Κεφαλονιά και Ιθάκη*, τχ. 5 (Β' περίοδος, Σεπτέμβριος- Οκτώβριος 1981), σσ. 8 - 15.

72. Γενεαλογικά και οικογενειακά του αρχηγού του κινήματος της Σκάλας Θεόδωρη Βλάχου, *Δελτίο Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος*, αρ. 2 (Αθήνα 1980), σσ. 157-164.

1982

73. Η παιδεία στην Κεφαλονιά τα χρόνια της Αγγλοκρατίας, *Παρνασσός*, τόμ. ΚΔ' (Αθήναι 1982), σσ. 246-288.
74. Ευθύμιος Κουρούκλης - 40 χρόνια από το θάνατό του-, *Κεφαλονιά και Ιθάκη*, τχ. 1 (Β' περίοδος, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1982), σσ. 13 - 17.
75. Πώς γιόρτασε το Αργοστόλι την 21η Μαΐου στα 1864, *Κεφαλονιά και Ιθάκη*, τχ. 3 (Β' περίοδος, Μάιος-Ιούνιος 1982), σσ. 5 - 14.
76. Οι Εβραίοι της Κεφαλονιάς, *Χρονικά*, (Όργανο του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου της Ελλάδος), έτος Ε', τχ. 45, Ιανουάριος 1982, σσ. 5 - 9, και τχ. 47, Μάρτιος 1982, σσ. 8 - 12.

1984

77. Είκοσι χρόνια θεατρική ζωή στην Κεφαλονιά, *Παρνασσός*, τόμ. ΚΣΤ' (Αθήναι 1984), σσ. 482-515.
78. Ένας ιερόσυλος Δεσμοφύλακας, *Χρονικά*, (Όργανο του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου της Ελλάδος), έτος Η', τχ. 71-72, Οκτώβριος - Νοέμβριος 1984, σσ. 72 - 75.

1985

79. Αφορισμός και η ηθική ασυνέπεια του Ανδρέα Λασκαράτου, *Παρνασσός*, τόμ. ΚΖ' (Αθήναι 1985), σσ. 421-435.
80. Δημήτριος Κόμης Καρούσος - Άγνωστα φυσιογνωμικά και οικογενειακά στοιχεία, *Δελτίο Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος*, αρ. 5 (Αθήνα 1985), σσ. 153-168.

1986

81. Ο μηχανισμός ψηφοφορίας στο Ιόνιο Κράτος και η υιοθέτηση στοιχείων του από το Ελληνικό Βασίλειο. (Πληροφορίες από το Αρχείο της Κεφαλονιάς), *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τόμ. 5 (Αργοστόλι 1986), σσ. 235-250.
82. Ο *Ερωτόκριτος* και η κεφαλονίτικη παράδοση, Ένθετο στο πρόγραμμα της παράστασης «Ο εν Κεφαλληνία Ερωτόκριτος» (διασκευή Πάνου Βαρδάκου), Αργοστόλι, Αύγουστος 1986.

1988

83. Οι οικογένειες των κορυφαίων Ριζοσπαστών της Κεφαλονιάς - Συγγενικές και ιδεολογικές σχέσεις, *Δελτίο Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος*, αρ. 7 (Αθήνα 1988), σσ. 49-85.
84. Πίστη και Κακοπιστία, *Το μώλυ*, τχ. 1 (Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1988), σσ. 7-9.

85. Ο Έπαρχος Ιθάκης Αναστάσιος Ηλία Ζερβού Ιακωβάτος, υποψήφιος βουλευτής Σάμης, *Το μώλυ*, τχ. 2(3) (Οκτώβριος-Νοέμβριος 1988), σσ. 90-92.

1989

86. Οι στυλοβάτες, *Το μώλυ*, τχ. 3(4) (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1989), σσ. 146-148.

87. Οι φυλακές της Ιθάκης, *Το μώλυ*, τχ. 4(5) (Μάρτιος-Απρίλιος 1989), σσ. 183-187.

88. Από την Αγγλική Προστασία στο Ελληνικό Βασίλειο - Το άγνωστο χρονικό της μεταπολίτευσης στην Κεφαλονιά, *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, (Αργοστόλι - Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986), Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, τόμ. 2 (Αργοστόλι 1989), σσ. 219-245.

1991

89. Εβραϊκές Οικογένειες στην Κεφαλονιά - Επαγγελματικές ασχολίες. Οικογενειακές σχέσεις, *Χρονικά*, φ. 115, Μάρτιος - Απρίλιος 1991, σσ. 9 - 16, και φ. 116, Μάιος - Ιούνιος 1991, σσ. 13-20.

1992

90. Οι πρόσφυγες του 1922 και η αρμενική παροικία της Κεφαλονιάς, *Δελτίο Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος*, τόμ. 8 (Αθήνα 1992), σσ. 246-258.

91. Διοικητικές σφραγίδες της Κεφαλονιάς του 19ου αιώνα, *Δελτίο Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος*, αρ. 9 (Αθήνα 1992), σσ. 37-49.

92. «Η προσωπίδα». Λειτουργικό στοιχείο στους παραστατικούς χορούς της Κεφαλονιάς, *Κυμοθόη*, τχ. 2 (Αργοστόλι 1992), σσ. 35-53.

1993

93. Τα νήπια στο πραιτώριο, *Κυμοθόη*, τχ. 3 (Αργοστόλι 1993), σσ. 29-39.

94. Η βοήθεια του Ισραηλινού ναυτικού, *Χρονικά*, φ. 126, Μάιος - Ιούνιος 1993, σσ. 18-20.

1994

95. Η Πρωτοβάθμια Τοπική Αυτοδιοίκηση επί Αγγλοκρατίας στα Επτάνησα. Ο θεσμός των περιοχικών συμβουλίων. (Στοιχεία από Κεφαλληνικά έγγραφα), *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τόμ. 6 (Αργοστόλι 1994), σσ. 307-344.

96. Η πρώτη Εμποροναυτική Σχολή Αργοστολίου, *Κυμοθόη*, τχ. 5 (Αργοστόλι 1994), σσ. 35-43.

1995

97. Η πρώτη ατμοπλοϊκή εταιρία στη συγκοινωνία Ληξούρι - Αργοστόλι, *Κυμοθόη*, τχ. 6-7 (Αργοστόλι 1995), σσ. 19-24.

98. Γιακίνος Βιτάλ, ο πολυμήχανος Κεφαλονίτης Εβραίος, *Χρονικά*, τόμ. ΙΗ΄, φ. 135. Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1995, σσ. 20 - 23.

1996

99. Εθνόσημα, θυρεοί και εμπορικά εμβλήματα στην Κεφαλονιά του 19ου αιώνα, *Δελτίο Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος*, τόμ. 10 (Αθήνα 1996), σσ. 215-227.

100. Ιστορία δύο πόλεων, *Εφτά Ημέρες / Η Καθημερινή*, τόμ. Ε΄ (1996), Νησιά του Ιονίου (Κεφαλονιά), σσ. 130 - 133.

1997

101. Η στερνή κορώνα, Ένθετο στο πρόγραμμα των εγκαινίων του Θεάτρου «Ο Κέραλος», Σεπτέμβριος 1997.

102. Η πρώτη τηλεγραφική ξεύξη της Κεφαλονιάς, στον τόμο *Μελέτες για την ιστορία και τον χώρο των νησιών Κεφαλονιάς και Ιθάκης*, έκδοση του Ιδρύματος Κεφαλονιάς και Ιθάκης, Αργοστόλι 1997, σσ. 87 - 94.

1998

103. Τα πλαίσια της «Δεκακαλπίας», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τόμ. 7 (Αργοστόλι 1998), σσ. 339-389.

104. Αργοστόλι-Ληξούρι. Μια άγνωστη διχοτόμηση στα 1894, *Κυμοθόη*, τχ. 8-9 (Αργοστόλι 1998), σσ. 33-38.

105. Παρακμή και αφανισμός, *Χρονικά*, τόμ. ΚΑ΄, φ. 157, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 1998, σσ. 25-27.

1999

106. Θάλασσα: Ο βιότοπος του Κεφαλονίτη, *Πρακτικά Ημερίδας με θέμα: «Προσσισία του θαλάσσιου και παράκτιου χώρου του Ιονίου Πελάγους»*, Αργοστόλι 1999, σσ. 113 - 120.

107. Αίνος: Το βουνό του μεγάλου θεού, *Πρακτικά 3ης Συνάντησης Εργασίας για τη ανάδειξη του Εθνικού Δρυμού Αίνου Κεφαλονιάς*, Αργοστόλι 1999, σσ. 91 - 99.

108. Το σφραγιστήριο Αργοστολίου, *Κυμοθόη*, τχ. 10-11 (Αργοστόλι 2000), σσ. 24-39.

109. Κανταδόροι - Οι τροβαδούροι του Αργοστολίου, *Πρακτικά του Συνεδρίου Ιστορίας της Επτανησιακής Μουσικής* (Αργοστόλι-Ληξούρι 1995), Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 2000, σσ. 119 - 133.

2001

110. Η χρυσόβιβλος των τεθνεώτων στον Ι.Ν. Αγίου Νικολάου των Λατίνων στο Αργοστόλι, *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος*, τόμ. 11 (Αθήνα 2001), σσ. 363-372.

111. Η χολέρα του 1850 στην Κεφαλονιά. Οι πολιτικές προεκτάσεις των υγειονομικών και διοικητικών μέτρων, *Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, (Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997), Κέντρο Μελετών Ιονίου, Εταιρεία Ζακυνθιακών Σπουδών, τόμ. 2, Αθήνα 2001, σσ. 423-436.

2002

112. [Σε συνεργασία με τον Ιωάννη Α. Σκούρτη], Μορφωτική παρουσία και προπαγάνδα των Φραγκισκανών Καπουκίνων στο Αργοστόλι (19ος -20ος αι.), *Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου* (Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997), Κέντρο Μελετών Ιονίου, Εταιρεία Ζακυνθιακών Σπουδών, τόμ. 3, Αθήνα 2002, σσ. 159-176.

2003

113. Το τυπογραφείο Κεφαλληνίας «Η Σάλπιγξ», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τόμ. 9 (Αργοστόλι 2003), σσ. 255-272.

114. Το καρνάγιο του Αργοστολίου, *Κυμοθόη*, τχ. 12-13 (Αργοστόλι 2003), σσ. 49-56.

115. Η Κυθήρια Ελεούσα του Κύκκου –ως Μυρτιδιώτισσα– πολιούχος Αργοστολίου, *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Κυθηραϊκών Μελετών*, τόμ. 4 (Κύθη-ρα 2003), σσ. 89-104.

116. Ισραηλινοί: Οι σωτήρες από το πουθενά (Σεισμοί 1953), *Χρονικά*, φ. 187, Σεπτέμβριος - Οκτώβριος 2003, σσ. 11 - 14.

2004

117. Η κοινωνική συμπεριφορά του Ανδρέα Τ. Λασκαράτου μέσα από γνωστές και άγνωστες επιστολές του, *Πρακτικά Συνεδρίου «Ανδρέας Λασκαράτος - 100 χρόνια από τον θάνατό του (1901-2001)»*, (Αργοστόλι-Ληξούρι, 28-31 Οκτωβρίου 2001), Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 2004, σσ. 197-206.

2005

118. Στοιχεία σταφιδικής πολιτικής στην Κεφαλονιά του 19ου αιώνα, *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τόμ. 10 (Αργοστόλι 2005), σσ. 271-296.
119. Η νομισματική αφομοίωση του 1865, *Κυμοθόη*, τχ. 14-15 (Αργοστόλι 2005), σσ. 25 - 34.
120. Η αποικία των Μαλτέζων στον Πόρο Κεφαλονιάς (1826). (Δημογραφική σύνθεση - Ονόματα), στα υπό έκδοση *Πρακτικά του Δ΄ Συμποσίου της Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος* (Αθήνα, 3 - 6 Νοεμβρίου 2005).

2006

121. Δαμαλισμός, *Κυμοθόη*, τχ. 16 (Αργοστόλι 2006), σσ. 133-146.

2007

122. Δήμιοι: Τα χωρίς υπόληψη κοινωνικά εργαλεία, *Κυμοθόη*, τχ. 17 (Αργοστόλι 2007), σσ. 149-157.
123. Πληθυσμιακά και δημογραφικά χωριού Αφραγιά και περιοχής Κορωνών - Δύο χαρακτηριστικά comparti του 1856, *Πρακτικά Συνεδρίου για τα Γράμματα, την Ιστορία και την Λαογραφία της περιοχής Προόνων*, (Πόρος Κεφαλονιάς, 8-11 Σεπτεμβρίου 2000), Δήμος Ελείου Προόνων, Πόρος - Κεφαλονιά 2007, σσ. 485-501.
124. Η Πύλαρος στα μέσα του 19ου αιώνα. (Οι σχέσεις της με στεριά και θάλασσα), *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου «Η Πύλαρος στο διάβα του χρόνου»*, (Αγία Ευφημία, 1-4 Σεπτεμβρίου 2005), Δήμος Πυλαρέων, τόμ. 2, Αγία Ευφημία 2007, σσ. 229-249.
125. Σχολή απόρων παιδών και εφήβων Αργοστολίου, *Πρακτικά Συνεδρίου «Επτανησιακά Ιδρύματα και Κληροδοτήματα (19ος αι.-1953)»*, (Κεφαλονιά, 7-9 Μαΐου 2004), Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 2007, σσ. 141-154.
126. Χρονικό μνήμης, στον τόμο - Λεύκωμα *Αργοστόλι - Σεισμοί 1953. Το τέλος και η αρχή μιας πόλης*, επιμέλεια Γεώργιος Μοσχόπουλος, Κατερίνα Μαραβέγια - Κώστα, Έκδοση Κοργειαλενείου Ιδρύματος, Αργοστόλι 2007, σσ. 299 - 306.

2008

127. Τα τυχερά παιγνίδια στην Κεφαλονιά τον 19ο και 20ο αιώνα, *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τόμ. 11 (Αργοστόλι 2008), σσ. 201-218.
128. Τα καντήλια του Δραπάνου, *Κυμοθόη*, τχ. 18 (Αργοστόλι 2008), σσ. 115-124.
129. Λαογραφικές διερευνήσεις: Η περίπτωση «Κεφαλονιά», *Πρακτικά Συνεδρίου «Λαογραφία- Εθνογραφία στα Επτάνησα»*, (Κεφαλονιά, 27-29 Μαΐου 2005), Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 2008), σσ.

311-327.

130. Φιλολογική προσέγγιση στον Κώδικα «Ακολουθία και βίος του εν Αγίοις Πατρός ημών ιερομάρτυρος και ισαποστόλου Αγίου Κοσμά» [Γραφή Ανδρέα Μοσχόπουλου (1849)], *Πρακτικά Συνεδρίου «Πηγές Επτανησιακής Φιλολογίας (1500 - 1940)»*, (Κεφαλονιά, 28-30 Οκτωβρίου 2006), Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 2008, σσ. 273-301.

2009

131. Μύθοι και θρύλοι του εν Κεφαλληνία Θεάτρου, *Πρακτικά του Συνεδρίου για την πολιτιστική κληρονομιά των Ιονίων Νήσων- «Το θέατρο μέσα από το έργο των καλλιτεχνών και την ιστορική μνήμη»*, (Αργοστόλι, 11-14 Δεκεμβρίου 2008), τόμ. Γ', [Αργοστόλι 2009], σσ. 40-51.

132. Το αρχείο Αστυνομίας. Μια ανεξάντλητη πηγή πληροφοριών, *Κυμοθόη*, τόμ. 19 (Αργοστόλι 2009), σσ. 113-140.

133. Ο αποφασιστικός όρκος στα δικαστήρια των Ιονίων νήσων, *Πρακτικά Η' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου*, (Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006), τόμ. II Α, Αθήνα 2009, σσ. 463-489.

134. Η σοσιαλιστική ομάδα Κεφαλονιάς, *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου «Μαρίνος Αντύπας (1872-1907)»*, (Αγία Ευφημία, 16-19 Μαρτίου 2006), τόμ. 1, Δήμος Πυλαρέων, Αγία Ευφημία 2009, σσ. 327-377.

2010

135. Η γενέθλιος πράξη της Κεντρικής Πλατείας Αργοστολίου 1829, *Πρακτικά του Συνεδρίου Ιστορίας «Αργοστόλι - 250 χρόνια πρωτεύουσα της Κεφαλονιάς»*, (Αργοστόλι, 27-30 Σεπτεμβρίου 2007), Δήμος Αργοστολίου, Αργοστόλι 2010, σσ. 235 - 251.

136. Αργοστόλι 1757-1797. Σαράντα χρόνια πρωτεύουσα της Ενετοκρατούμενης Κεφαλονιάς - Η δυναμική του άλλου δόγματος, *Πρακτικά του Συνεδρίου Ιστορίας «Αργοστόλι - 250 χρόνια πρωτεύουσα της Κεφαλονιάς»* (Αργοστόλι, 27-30 Σεπτεμβρίου 2007), Δήμος Αργοστολίου, Αργοστόλι 2010, σσ. 146 - 160.

137. Παραδοσιακά πανηγύρια στην Κεφαλονιά. Ευκαιρίες δυναμικής επίλυσης κοινωνικών διαφορών, *Κυμοθόη*, τόμ. 20, (Αργοστόλι, 2010), σσ. 143-162.

138. Ποίος ο του Πλάτωνος Δρακούλη σοσιαλισμός; στα υπό έκδοση *Πρακτικά του Επιστημονικού Συνεδρίου για τον Πλάτωνα Δρακούλη*, (Ιθάκη, 23-25 Οκτωβρίου 2009).

139. Κοινωνικές και θεσμοθετημένες συμπεριφορές στο εν Κεφαλληνία Θέατρο, στον υπό εκτύπωση 12ο τόμο των *Κεφαλληνιακών Χρονικών*, Αφιέρωμα στον καθηγητή Σπύρο Ευαγγελάτο.

Σελίδες αφιερωμένες στη Λαογραφία

- Η επιστήμη της Λαογραφίας
- Το περιεχόμενο της Λαογραφίας
- Λαογραφία και Μικρο - Ιστορία
- Λαογραφία και Ανθρωπολογία
- Η Λαογραφία στην Εκπαίδευση
- Λαογραφικά Κεφαλονιάς
- Λαογραφικά Ιθάκης

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

ΣΥΝΗΓΟΡΙΑ ΤΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ*

Το 1909 ο Νικόλαος Πολίτης, που είχε ιδρύσει στο τέλος του προηγούμενου έτους την Ελληνική Λαογραφική Εταιρεία, δημοσίευσε στον πρώτο τόμο της *Λαογραφίας*, οργάνου της Εταιρείας, ένα προγραμματικό κείμενο, όπου ενέτασσε κι ένα «συνοπτικό διάγραμμα» με «τα κυριώτατα θέματα», με τα οποία έπρεπε ν' ασχοληθεί, όπως έλεγε, «ο Έλλην λαογράφος».

Παρατηρούμε γενικά ότι,

[...] επειδή κατά δύο τρόπους, διά λόγου και διά πράξεων ή ενεργειών, γίνονται οι εκδηλώσεις του ψυχικού και κοινωνικού βίου του λαού, διττή είναι η εργασία του λαογράφου, συνισταμένη εις καταγραφήν και εις περιγραφήν. Και καταγράφει μεν την προφορικήν παράδοσιν, τα μνημεία του λόγου, περιγράφει δε τας κατά παράδοσιν πράξεις ή ενεργείας.

Δεν είναι δυνατό (αλλά και σκόπιμο δεν είναι) να μεταφέρω τις τεσσερεσήμισι πυκνές σελίδες του διαγράμματος. Αλλά μπορώ υπεύθυνα να διαβεβαιώσω όσους δεν το έχουν υπόψη ή δεν το θυμούνται, ότι παρατηρείται σ' αυτό απόλυτη απουσία αναφοράς στην έννοια προς την οποία συσχετίστηκε μετέπειτα η λαογραφία: εννοώ την έννοια του έθνους και του εθνικού. [...]

Ο Μιχάλης Γ. Μερακλής είναι ομότιμος καθηγητής Λαογραφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, πρόεδρος της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας.

* Αναδημοσίευση από το βιβλίο του Μ. Γ. Μερακλή *Η συλλογή των λαογραφικών δεδομένων του Ιδρύματος Αγγελικής Χατζημιγάλη*, Αθήνα 2004, σσ. 147-162. Το κείμενο αυτό διευκρινίζει και απαντά σε ορισμένα καιρία ζητήματα που αφορούν στη Λαογραφία.

Δίνω μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα από το υπόμνημα, με τα οποία γίνεται σαφές, επίσης, ότι και η αναφορά στο «κατά παράδοσιν» δεν υπονοεί κατά κανένα τρόπο αναγκαστικά κάποια «μακραίωνα» παράδοση· αντίθετα διαφαίνεται η πρόθεση ή και διάθεση για εξέταση πραγμάτων και φαινομένων, γενικά, του κοινωνικού χώρου, χωρίς σύνδεση με κανένα «απώτατον» παρελθόν. Μεταξύ των τραγουδιών που προτείνεται να συγκεντρωθούν είναι «και τα εργατικά [...], τα σκοπούντα τον διά του ρυθμού κανονισμόν των κινήσεων του εργάτου ή απλώς την διά του άσματος ανακούφισιν αυτού κατά την εργασίαν» και τίποτ' άλλο· θέλω να πω: καμιά σύσταση να εξετασθεί αν τα τραγούδια αυτά είχαν και οι αρχαίοι μας πρόγονοι. Από τον «γλωσσικόν θησαυρόν» δεν αναζητούνται λέξεις ή φράσεις που να δείχνουν την αδιάσπαστη συνέχεια με τον αρχαιοελληνικό κόσμο, παρά λέξεις ή φράσεις με τις οποίες «δηλούνται συνήθειαι, δοξασίαι, προλήψεις του λαού, τα έργα και επιτηδεύματα αυτού» ή «απομνημονεύουσιν ιστορικά συμβάντα ή ωρισμένας τινάς περιστάσεις, εκ τούτων προελθούσαι [...], λέξεις σχηματισθείσαι εκ τινος περιστάσεως (λ.χ. *μοσχόμαγκα, τραμπούκος*)» κ.λπ.

Για το σπίτι, όπου πολλά θα είχε να αναζητήσει κι ένας λαογράφος προσανατολισμένος στη θεωρία της «συνέχειας», διαβάζουμε μόνο: «*Μέρη του οίκου, δίαίτα εν αυτώ, σκεύη και έπιπλα. Ιδιόρρυθμοι οικήσεις (ποιμενικαί καλύβαι, πετράιαι, λιμναίαι οικήσεις)*». Δίνω και το λήμμα «κοινωνική οργάνωσις» που αναλύεται ως εξής:

Έθιμα συναφή εις την διοίκησιν της κοινότητος ή εις την διαχείρισιν της κοινοτικής περιουσίας. Έθιμα τεκμηριούντα προτέραν κατά πατριάς διαίρεσιν του χωρίου. Κοινωνικάί σχέσεις (συμμετοχή ξένων εις οικογενειακάς εορτάς, επισκέψεις, κοινωνική εθιμοτυπία, συμπόσια, ξενία). Ο βίος εν τη ξενιτεία. Η θέσις της γυναικός εν τω οίκω. Ίδιαι κοινωνίαι [θα λέγαμε σήμερα: περιθωριακές ομάδες]: αδελφοποιοί. Κλέφτες. Αηστροικά νόμιμα. Σχέσεις εργοδοτών προς τους εργάτας, των υπηρετών προς τους κυρίους.

Στα επαγγέλματα («βίους») αναφέρονται εκτός από το γεωργικό, και ο ποιμενικός, ο στρατιωτικός, καθώς επίσης και «τα βιομηχανικά επιτηδεύματα». Στο τελευταίο λήμμα, που αφορά τη λαϊκή «καλλιτεχνία», τελική αναφορά γίνεται στην «αισθητικήν των χρωμάτων και των σχημάτων».

Επέμεινα κάπως στο πράγμα, γιατί αποτελεί πια κοινό τόπο –ή τετριμμένη κοινοτοπία– ότι η λαογραφία, ως διαχειριζόμενη το παρελθόν (και μάλιστα το απώτατο) όπως παραδόθηκε στο παρόν, υπηρέτησε την ιδέα της εθνικής συνέχειας, εργάστηκε «για την κατασκευή της θεωρίας της “πολιτισμικής συνέχειας” του ελληνισμού», για την κατασκευή των όρων

της «τισχιλιετούς συνέχειας της ελληνικής ιστορίας», όπως το επιδίωξε ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος (με την καθοριστική οπωσδήποτε επίδραση που άσκησε η «θεωρία» του Φαλμεράγερ για τον «εκσλαβισμό» των Ελλήνων).

Ο σχυρισμός αυτός, που παραμένει και επαναλαμβάνεται σταθερά, αν όχμει επίταση, από εκπροσώπους συγγενών επιστημών, είναι υπερβολικός. Υπερβολικός, αίφνης, αφού δεν μπορεί να κυριαρχεί ένας σκοπός στις διαστηριότητες μιας επιστήμης, τον οποίον αυτή δεν συμπεριλαμβάνει στην ιδρυτική διακήρυξή της.

Ασφαλώς δεν θα υποστηρίξω ότι η παραπάνω «ιδέα» για τη συνέχεια είναι ταντελώς άγνωστη στα έργα των λαογράφων, ακόμα και στο ίδιο το έργο του Πολίτη, μολονότι μια τέτοια έμφαση δίνεται από αυτόν, κατεξοχήν, στο νεανικό –κυριολεκτικότερα:εφηβικό– πόνημά του *Νεοελληνική Μυθολογία* (1871). (Πρέπει παρά ταύτα να σημειώσω ότι και το έργο αυτό ομολογείται πως διαδραμάτισε σοβαρό, σχεδόν πρωτεύοντα ρόλο στη γένεση και διαμόρφωση της μεζονος σημασίας λογοτεχνικής Δεύτερης Αθηνάικης Σχολής, της παλαμικής γενιάς).

Είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό ότι ο μαθητής του Πολίτη Γεώργιος Μέγας, αναφερόμενος στο θέμα τούτο της συνέχειας, όπως είχε τεθεί σε διαγωνισμό, στον οποίο συμμετέχοντας ο δεκαπενταετής τότε Πολίτης υπέβαλε τη *Νεοελληνική Μυθολογία*, γράφει επί λέξει:

Αλλ' ο Πολίτης δεν αναζητεί μόνον τα όμοια προς τα αρχαία στοιχεία του νεωτέρου βίου, αλλ' εξερχόμενος των στενών ορίων της προκηρύξεως ερευνά εν τω συνόλω αυτών τας δοξασίας και τα έθιμα του ελληνικού λαού, προσάγων παράλληλα εκ του βίου και άλλων λαών, προς πληρεστέραν ερμηνείαν και κατανόησιν των εξεταζομένων.

Τη' άποψη αυτή για την έξοδο του νεαρού ακόμα Πολίτη από τα στενά όρια της αποκλειστικής αναζήτησης κοινών στοιχείων μεταξύ αρχαίου και νεότερου ελληνισμού και τον προσανατολισμό του προς μια συνολική έρευνι του νεοελληνικού λαϊκού πολιτισμού, προσανατολισμό που γινόταν ολένα πιο συστηματικός και συνειδητός, πρόσεξε και τόνισε εύστοχα ο Γιάννης Αποστολάκης από το 1929 [...]. Ο Αποστολάκης εξαίρει τον προσανατολισμό αυτό, μάλιστα κατ' αντιδιαστολή προς άλλες επιστήμες, ιδίως τις φιλολογίας, της εποχής:

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

Η ιδέα του Πολίτη πως μόνο με την εξέταση των εθίμων θα είναι τοπος να βρεθεί η αλήθεια για το ζήτημα, που τόσο τάραξε την πατρίδα του, είναι ίσα ίσα ό,τι τον ξεχωρίζει από τους άλλους μορφω-

Ο ρόλος της Λαογραφίας

μένους της εποχής, που είχαν μαζί του τον ίδιο πόθο να πολεμήσουν για το Ελληνικό όνομά τους και να ρίξουν τις θεωρίες του Fallmerayer. Οι τελευταίοι δηλαδή είχαν πέσει με τα μούτρα να διορθώσουν τη γλώσσα. Γράφοντας και μιλώντας την Αττική γλώσσα (λέξεις και φράσεις παρμένες έτοιμες δεξιά κι αριστερά από αρχαία κείμενα) θαρρούσαν πως αποστόμωναν για πάντα εκείνον που θα παρουσιάζοταν να ειπεί κακό για τη γενιά τους' [...] το μάζωμα των σημερινών εθίμων κτλ. και η προβολή τους με τ' αρχαία είτανε πραγματικός λυτρωμός από τα πρασινοσιμένα και στεκούμενα νερά του Αττικισμού' γιατί και μόνο αυτά να γίνονταν, χρειαζότανε να δουλέψει το μυαλό περισσότερο και ο άνθρωπος να πέσει κάπως σε σκέψη για τη ζωή του – πράμα σπανιότατο για τους φιλολόγους της εποχής' αυτοί ήξεραν μονάχα ν' ανοίγουν και να κλείνουν τα λεξικά' [...] είταν φανερό πως η εξέταση αυτή για τις ομοιότητες θα έφερε κοντά στη συνείδησή μας και τις διαφορές και έτσι θα βοηθούσε στο χωρισμό της καινούργιας και παλιάς Ελλάδας' κι ο χωρισμός αυτός ή καλύτερα το ξέπλεγμα της ζωντανής Ελλάδας από το σφιχταγκάλισμα της νεκρής, είτανε μια φορά ανάγκη να γίνει, αν ήθελε ο τόπος αυτός να ζήσει [...]. Στα ήθη και στα έθιμα, που γύρευε ο Πολίτης να μελετήσει, αναπαράγεται ολάκαιρη η ζωή του ανθρώπου – και η συνειδητή και η υποσυνειδητή.

Ας μου επιτραπεί να επαναλάβω εδώ ένα σχόλιο που έκανα στις παραπάνω παρατηρήσεις του Αποστολάκη, μιλώντας πάλι για την ελληνική λαογραφία:

Η προσφυνέστατη αυτή παρατήρηση του Αποστολάκη ανακαλύπτει πράγματι και προβάλλει τη δυναμική που υπάρχει ή αναπτύσσεται στη συγκριτική εξέταση του παρόντος με το παρελθόν, της ζωής με την ιστορία. Κατά τη διεξαγωγή της έρευνας το παρόν σε μεγάλο βαθμό αυτονομείται, ενώ εξαρχής ήδη υπάρχει (και νοείται) ως διαφοροποιημένο από το παρελθόν' διαφορετικά δεν θα επιχειρούσε κανείς τη σύγκριση! Αυτό συμβαίνει και στις περιπτώσεις ακόμα, όπου η σύγκριση γίνεται επιλεκτικά, ακόμα, αν θέλετε, και με την πρόθεση και την υστεροβουλία να ανακαλυφθεί «η αρχαία Ελλάδα στη νέα Ελλάδα», γιατί σε ορισμένα στοιχεία έχουν ήδη επισημανθεί ομοιότητες με στοιχεία της αρχαιότητας: ακόμα και στις περιπτώσεις αυτές, η ομοιότητα δεν θα γίνει ποτέ ταυτότητα [...]. μέσα στους πόρους των παραδομένων όμοιων φαινομένων περνάει και θα περνάει πάντα η χρονικότητα, η ιστορικότητα, που επιβάλλει, παράλληλα ή σύγχρονα με την ομοιότητα που επιβιώνει, και την ετερότητα στα φαινόμενα. [...]

Η ελληνική λαογραφία ιδρύθηκε επίσημα στις αρχές του 20ού αιώνα, κυοφορήθηκε κατ' ουσίαν όμως στους προεπαναστατικούς χρόνους, μέσα στον πρώιμο 19ο, αλλά και τον όψιμο 18ο αιώνα, όταν ακμάζει, έξω αλλά και μέσα στην Ελλάδα, ο νεοελληνικός Διαφωτισμός, έντονα ρομαντικοποιημένος: θέλει να μορφώσει το αμόρφωτο «γένος», στην ουσία πάντως θέλει να το διαμορφώσει εθνικά, να το ιδεολογικοποιήσει και να το επαναστατικοποιήσει εθνικά –θα επαναλάβω– κατά κύριο λόγο· όχι κοινωνικά (την κοινωνική εμπλοκή θα τη βρει αργότερα μπροστά της η Επανάσταση, όταν ξεκινήσει)· γι' αυτό και επιδιώκει την υπόμνηση του παρελθόντος, με τις μεγάλες μορφές και τα μεγάλα έργα. Οπωσδήποτε η προσπάθεια αυτή –τουλάχιστον στους κοραϊκούς κύκλους– δεν σημαίνει στροφή στην αρχαιότητα, οι Αρχαίοι δεν είναι αυτοσκοπός· μοναδικός σκοπός είναι η τόνωση της ιδέας του γένους, του έθνους. Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός δεν είναι ουτοπικός, ίσως είναι υπέρ το δέον προσεχτικός και αναβλητικός: ήθελε την (εθνική) επανάσταση, αλλά δεν ήθελε να βιαστεί να ξεκινήσει. Δίπλα στην αρχαιότητα έμπαινε η Εκκλησία, η ορθοδοξία, μια άλλη κορυφαία παράμετρος στην προσπάθεια τόνωσης της εθνικής ιδέας, την οποία δεν μπόρεσαν να μειώσουν και να περιορίσουν όποιες αντικληρικές ιδέες διέτρεχαν και τον ελληνικό, κατ' επίδρασιν του γαλλικού, Διαφωτισμό, με τον οποίο συνήθως υποστηρίζεται πως συνδεόταν με νυκτική σχέση, χωρίς αυτό να είναι καθαρή ή απόλυτη αλήθεια: ο ελληνικός Διαφωτισμός διαφοροποιείται από τον γαλλικό κατά το ότι η Εκκλησία έχει απαραγνώριστα μεγάλη συμμετοχή σ' αυτόν. Διαφοροποιείται ακόμα από το γαλλικό Διαφωτισμό κατά το ότι, όπως σημειώθηκε ήδη, το βάρος του τελευταίου έπεφτε στο κοινωνικό, όχι στο εθνικό ζήτημα. Το γνώρισμα αυτό φέρνει τον ελληνικό Διαφωτισμό προς τον γερμανικό, κυρίως, ρομαντισμό, όπου, μες στην καρδιά των Ναπολεόντειων πολέμων, δοκιμάζεται –αλλά και σφυρηλατείται– η ιδέα του έθνους. Του έθνους, ξανά.

Δίπλα στην ιδέα του έθνους καλλιεργείται, εύλογα, η ιδέα της κοινότητας· έστω και αν δεν πρέπει να την εννοήσουμε όπως αυτή υπήρχε και λειτουργούσε στον ελληνικό χώρο κατά τους αιώνες της τουρκοκρατίας, που εξελίχθηκε και σε όχημα διασπαστικών, χωριστικών τάσεων στους χρόνους της Επανάστασης (οι εμφύλιοι πρέπει να οφείλονται και στο καθεστώς αυτό). Εδώ πρόκειται, στο βάθος, για τη γερμανική ρομαντική κοινότητα, πολύ κοντά στην κοινότητα του έθνους, του λαού, που αποστρέφεται την εξατομίκευση· η θρυλική ιδέα της Volksseele, της λαϊκής ψυχής, που επιτόξευσε και τη γερμανική λαογραφία, δρα υπό την επήρυσή της, παράγοντας της Επανάστασης, ένας γλαυκός που διδάσκει τον νεοελληνικό μοναχικό μαθητή στο σχολείο του Βουκουρεστίου, ηγεμόνα Αλέξανδρο Σούτσο, ο οποίος είχε «αποκαταστήσει» και τον Κ.

ΠΑΡΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΛΕΙΒΩΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΜΟΤΙΟΥ

Βαρδαλάχο, μιλώντας στους μαθητές, τους λέει μεταξύ άλλων:

Πώς είναι λοιπόν δυνατόν υμείς να εισέρχεσθε εις τον ναόν των Μουσών έχοντες και τας δυνάμεις και τα φρονήματά σας συγκεντρωμένα εις μόνον το άτομόν σας, και, ούτως, ενεργούντες εναντίως με τον σκοπόν της των σχολείων συστάσεως και με το πνεύμα του όλου; Είναι δύσκολον και σχεδόν αδύνατον να ευρίσκεται εις τας νέας ψυχάς σας εις τόσον βαθμόν νεκρωμένον της φιλοτιμίας και της ευγνωμοσύνης το αίσθημα, ώστε να συγκλεισθήτε, ούτως ειπείν, εις το απειροστόν εγώ σας, ενώ φιλόμουσος και αληθώς φιλόανθρωπος ηγεμών σας προσκαλεί διά την κοινήν ωφέλειαν εις τοιούτο λαμπρόν στάδιον [...], ενώ φιλόστοργοι γονείς και φιλόκαλοι συγγενείς και ξένοι σας βοηθούν και σας συντρέχουν εύκολα, προκρίναντες των όσων πράττουν αποτέλεσμα το κοινόν όφελος [...]. Αφεύκτως λοιπόν και υμείς ομολογείτε, ότι κύριος και πρώτιστος σκοπός της σπουδής σας είναι ο φωτισμός του όλου και η εκ τούτου κοινή ωφέλεια.

Με όλα αυτά σφυρηλατήθηκε η ιδέα –γιατί όχι και η πραγματικότητα– του γένους, του έθνους. Και όχι μόνο στον ελληνικό λαό. Και είναι μια ιδέα επαναστατική, προοδευτική.

Αυτή την κεντρική έννοια, την ιδέα και πραγματικότητα, ζυμωμένη με την πρόσκληση για ανανέωση της επαφής και με την αρχαιότητα, με το ρομαντικά φορτισμένο έθνος, με την προσπάθεια συνειδητοποίησης της μεγάλης σημασίας της κοινότητας, εξακτινούμενης πέρα από τα τοπικά και τοπικιστικά όρια, προς τα ανοιχτά όρια της εθνότητας, ενσωμάτωσε η λαογραφία ή, αλλιώς, από εκεί βγήκε, αφού μέσα εκεί, σ' αυτή τη μήτρα κυοφορήθηκε. [...]

Τον κορυφαίο μελετητή του Διαφωτισμού και του Ρομαντισμού Κ. Θ. Δημαρά επικαλέσθηκα, όταν κάποτε υποστήριξα ότι ο νεοελληνικός Διαφωτισμός

εκτός από τα κατεξοχήν δυτικά ήθη της ανερχόμενης αστικής τάξης που εισδέχθηκε, προσέλαβε και δύο ακόμη εξόχως σημαντικά πράγματα, που τα αφομοίωσε με μια δύναμη και ορμή τόσο και τέτοια, η οποία μπορεί να κατανοηθεί πλήρως μόνο, αν γίνει δεκτή η αντικειμενικά επικυρωμένη υπόθεση, ότι αυτά εισέρχονταν σ' έναν ήδη οικείο χώρο: τα δύο αυτά ήταν η φροντίδα για την αρχαιότητα και ο σύγχρονος λαϊκός πολιτισμός. Είχε πει λοιπόν ο Δημαράς: «Θα είταν θεωρητικά δυνατό να ξαναφτιάξουμε τον Έλληνα λόγιο του 1800 [...] χωρίς να καταφύγουμε σε ξένες επιδράσεις».

ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΘΝΟΣ
ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΘΝΟΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΘΝΟΣ

Με αυτά τα θεωρητικά εφόδια πορεύτηκε η λαογραφία στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, κατά κανόνα –το λέω αυτό γιατί έχει, νομίζω, μεγάλη σημασία– έξω από τα Πανεπιστήμια. Στην Αθήνα προέκυψε μια «έκτακτος αυτοτελής» έδρα της λαογραφίας μόλις το 1947, ενώ και ο ίδιος ο Πολίτης, ό,τι δίδαξε για τη λαογραφία από πανεπιστημιακή καθέδρα, το δίδαξε (περίπου συνωμοτικά) στο πλαίσιο του αντικειμένου του που ήταν η αρχαιολογία και η μυθολογία. Και στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης ο Στίλπων Κυριακίδης δίδαξε, από της συστάσεώς του, τη λαογραφία στην ουρά, τρόπον τινά, του γνωστικού αντικειμένου του που είχαν: «Θρησκεία, ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων, λαογραφία»: ένα έντονα εθνικιστικό κράτος, όπως υπήρχε τότε, δεν ευνόησε διόλου τη λαογραφία, σε κραυγαλέα, π.χ., αντίθεση με ό,τι έγινε στο εθνικοσοσιαλιστικό κράτος της Γερμανίας.

Το έθνος, η ελληνική λαογραφία δεν το εννοούσε εθνικιστικά. Απόδειξη αποτελεί και το γεγονός ότι στα χρόνια της γερμανικής Κατοχής και της Αντίστασης, αλλά και του Εμφυλίου, σημαντικοί λαογράφοι –ο Δημήτριος Λουκόπουλος, ο Κίτσος Μακρής, η Μαρία Λιουδάκη– βρέθηκαν αντιμέτωποι προς τα εκάστοτε καθεστώτα.

Οπωσδήποτε μεταπολεμικά και η λαογραφία δοκίμασε τη δυνατή ώθηση που δέχθηκαν και οι άλλες ανθρωπιστικές επιστήμες. Ο Δημήτριος Λουκάτος, π.χ., εισέρχεται για καλά στον αστικό χώρο, η Κυριακίδου - Νέστορος προσβλέπει τελικά (γιατί πέρασε από διάφορες προτάσεις) σε μια θετική συνάντηση της λαογραφίας με την ανθρωπολογία.

Σήμερα βρίσκεται σε εξέλιξη το πολιτικό και πολιτισμικό φαινόμενο που ονομάζουμε παγκοσμιοποίηση. Το φαινόμενο αυτό, όπως και αν το δούμε, σημαίνει –γιατί, νομοτελειακά θα έλεγα, την επιφέρει– τη σταδιακή άμβλυνση και χαλάρωση των εθνικών πολιτισμών. Η UNESCO, η Ε.Ε. μπορεί να μιλούν για το σεβασμό της «πατρογονικής» «πολιτισμικής κληρονομιάς», να εκδίδουν εγκυκλίους και να οργανώνουν σχετικές συζητήσεις ή και να διαθέτουν κάποια κονδύλια, όμως όλα αυτά τα παραμερίζει η ισοπεδωτική δύναμη του οικονομικού *monens* – που δεν έχει πατρίδα, συναρτημένου με την πολιτική βούληση των ισχυρών της γης (πρώτιστα των Η.Π.Α.).

Η παγκοσμιοποίηση εξυπηρετείται από την –γι' αυτό το λόγο κιόλας ανειλημμένη– προσπάθεια εξατομίκευσης των μελών που απαρτίζουν κάθε ομάδα: κοινωνική, εθνική, πολιτισμική· γιατί μόνο η ενωμένη, συσπειρωμένη ομάδα μπορεί να δρα και να αντιδρά αποτελεσματικά. Γι' αυτό υποστηρίζεται από πολλούς ότι αυτή την προσπάθεια εξατομίκευσης, διάσπασης οποιασδήποτε μορφής συλλογικότητας και ομαδικότητας σε άπειρα (απειροελάχιστα...) άτομα εξυπηρετήσε και η εκπαίδευση που έχει αναληφθεί και στη χώρα μας για την υπεράσπιση και εδραίωση των

ατομικών δικαιωμάτων, των «προσωπικών δεδομένων» (εδώ ενεπλάκη και το επίμαχο θέμα της μη αναγραφής του θρησκευματος στις αστυνομικές ταυτότητες, που βρήκε την αντίδραση των ευρύτερων λαϊκών μαζών).

Τελικά μπορεί κάποιος να υποστηρίξει ότι διαμορφώνονται νέα, νέας ποιότητας και υφής, ατομικά δικαιώματα, τα οποία αντιστρατεύονται στα κοινωνικά και εθνικά, συλλογικής φύσεως, δικαιώματα («ο σώζων εαυτόν σωθήτω»!): νομικά, τα “ανθρώπινα δικαιώματα” των ατόμων είναι το άλλοθι της κατάργησης των δικαιωμάτων των ομάδων όπου ζουν αυτά τα άτομα: κοινωνικές τάξεις, λαοί ολόκληροι ή και εθνικοί πολιτισμοί.[...]

Ακόμα και το φαινόμενο της πολυπολιτισμικότητας πιθανολογείται πως μπορεί να συμβάλει στην ταχύτερη και αποτελεσματικότερη επίτευξη των στόχων της παγκοσμιοποίησης· η συνύπαρξη, ακριβώς, πολλών πολιτισμών που παρατηρείται με τις μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών στον πλανήτη και που δεν έχουν διόλου τελειώσει ακόμα, μπορεί να οδηγήσει σε αποσάθρωση των εθνικών πολιτισμών, που είναι και οι μόνοι που μπορούν να δράσουν συσπειρωτικά. [...]

Δεν θα αναφερθώ στη θέση άλλων επιστημών απέναντι στα ζητήματα και προβλήματα που θέτει η παγκοσμιοποίηση. Υποστηρίζω πάντως ότι, ενόψει αυτών των ζητημάτων και προβλημάτων, ο ρόλος της λαογραφίας αντικειμενικά ενισχύεται, αφού στο κέντρο των ενδιαφερόντων της είναι ο εθνικός - λαϊκός πολιτισμός, άσχετα εντελώς προς εθνικιστικές και ρατσιστικές ροπές· γιατί η λαογραφία, αναπτύσσοντας και μια δραστηριότητα διεθνικής συγκριτικής έρευνας, διαπίστωνε στο παρελθόν και εξακολουθεί να διαπιστώνει πολλές ομοιότητες ανάμεσα σε λαούς· αναφέρω ενδεικτικά τους λαογραφικούς άτλαντες, όπου αποτυπώνονται, π.χ., εργαλεία της γεωργικής ή κτηνοτροφικής παραγωγής, ή εθιμικές συμπτώσεις (π.χ. στη χρήση εθιμικών πυρών) ή την ύπαρξη και χρήση του ενιαίου διεθνούς καταλόγου για την κατάταξη των ανά τον κόσμο λαϊκών διηγήσεων. Η λαογραφία μπορεί να κινείται ελεύθερα ανάμεσα στην ταυτότητα και την ετερότητα. Γι’ αυτό άλλωστε και θα μπορούσε, πέρα από τη γενικόλογη και, ενδεχομένως, ύποπτη «ανοχή στην ετερότητα», να επισημαίνει και την ύπαρξη κοινών στοιχείων ανάμεσα σε διαφορετικούς λαϊκούς πολιτισμούς, ώστε να προκύπτει μια άλλη, δεύτερου βαθμού, ουσιαστικής συσπείρωση λαϊκών στρωμάτων διαφορετικής εθνικής και πολιτισμικής προελεύσεως.

Τούτων ούτως εχόντων, το γεγονός ότι σήμερα εξακολουθεί να βρίσκεται η λαογραφία υπό αμφισβήτηση ή και διωγμό, αποτελεί κατά τη γνώμη μου ένα επιστημονικό σκάνδαλο.

ΔΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΣΥΝΑΠΑΝΤΗΜΑΤΑ: ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΑ ΣΤΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΤΟΥ ΟΔΥΣΣΕΑ ΜΕ ΤΗ ΝΑΥΣΙΚΑ

Ας ξεκινήσουμε με τη δήλωση πως όσα θ' ακολουθήσουν δε θα ισχυριστούμε πως είναι πρωτότυπα, κι αυτό για δυο λόγους: ο πρώτος, πως τη θάλασσα, τη θάλασσα της ομηρολογικής βιβλιογραφίας, ποιος θα μπορέσει να την εξαντλήσει; – και ο δεύτερος, πως άμεσα ή έμμεσα η συνάντησή μας αφορά τη διδασκαλία του Ομήρου,¹ και στη διδασκαλία κάθε προσπάθεια για πρωτοτυπία υποχωρεί μπροστά στη φροντίδα για τη σωστή και ελκυστική επιλογή και παρουσίαση των πραγματικών δεδομένων που καθοδηγούν την ερμηνευτική πορεία και στηρίζουν την καθολική θεώρηση. Αν τύχει ν' ακουστούν πρωτότυπες απόψεις στην τάξη, αυτές καλύτερα να προέρχονται από τους μαθητές, που βλέπουν τον Όμηρο χωρίς τη δική μας επιστημονική αρματωσιά και προκατάληψη.²

Δεκαεφτά μέρες έμεινε ξάγρυπνος στο τιμόνι της σχεδιάς του ο Οδυσσέας φεύγοντας από το νησί της Καλυψώς· και όταν τον είδε ο Ποσειδώνας, όταν του έστειλε τρικυμία και ναυάγησε, χρειάστηκε άλλες τρεις μέρες να κολυμπήσει στ' άγρια νερά, ώσπου να φτάσει, όχι χωρίς τη βοήθεια πρώτα της Λευκοθέας ύστερα και της Αθηνάς, απόβραδο στην εκβολή του ποταμού που τον καλοδέχτηκε, να βρεί τόπον απάγκιο, και να κοιμηθεί.

- Ο Φάνης Κακριδής είναι ομότιμος καθηγητής Κλασικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

1. Εισήγηση στο ομηρολογικό σεμινάριο της Ιθάκης (2008). Έχουν προστεθεί υποσημειώσεις, αλλά ο προφορικός χαρακτήρας διατηρήθηκε στο ακέραιο.

2. Έγαν τότε λόγο ν' παρινίχθη ο Ι. Σκαβότης, όταν σε μια του συνέντευξη θεώρησε σφαλτό... να τονιστεί: «Είς τους νεωτέρους· ὅτι τὸ νὰ εἶσαι «πρωτότυπος» ἐνὶ τῇ σχολῇ, τερὰν παρὰ νὰ μὴν εἶσαι...». «Τὰ σύγχρονα προβλήματα της παιδείας μας», *Νεοελληνικά Γράμματα* 1(1935) = *Μελέτες και άρθρα*, Αθήνα (Εταιρεία Σπουδών Σχολής Μωραΐτη) 1956, σ. 419.

Έτσι, με το που πάτησε τη γη των Φαιάκων, κοιμάται *δαμασμένος από τον ύπνο και τον κάματο*, όπως πάλι θα κοιμηθεί *ύπνο βαθύ, γλυκό, παρόμοιο με το θάνατο* μόλις εγκαταλείψει το νησί, στο καράβι ταξιδεύοντας για την Ιθάκη. Αυτοί οι δυο ύπνοι στο έμπα και στο ξέβγα της Φαιακίας σηματοδοτούν, πλαισιώνουν, απομονώνουν, *εγκιβωτίζουν* αν θέλετε, την παραμονή του ήρωα σ' έναν τόπο που τον πιστεύουμε φανταστικό, ουτοπικό, *ονειρεμένο* θα πούμε. Την *εγκιβωτίζουν* σίγουρα όχι χωρίς ποιητική υστεροβουλία· γιατί δεν μπορεί να θεωρηθεί σύμπτωση, ότι μέσα σε αυτό το ονειρικό πλαίσιο ο Οδυσσέας –όχι ο ποιητής!– ανιστορεί όλα εκείνα τα *εξωπραγματικά* που του έτυχαν: τους Λωτοφάγους, τους Λαιστργόνες και τους Κύκλωπες, τη Σκύλλα και τη Χάρυβδη, την Κάθοδο στον Άδη, τις Σειρήνες με τα τραγούδια τους, την Κίρκη με τα μαγικά της, τα βοϊδοτόμαρα που σούρνονταν στο νησί του ήλιου και τα κρέατα που μούγκριζαν στη σούβλα ωμά και ψημένα! Τίποτα παρόμοιο δε συναντούμε στο υπόλοιπο έπος πριν και μετά τα ορόσημα των δύο ύπνων, που αν για μια στιγμή τους συναιρέσουμε, τότε ο χρόνος στη Φαιακία μηδενίζεται, ή τουλάχιστον *εξαιρείται*, ακριβώς όπως συχνά στα παραμύθια και στα όνειρα.³

Ο Όμηρος, που ξέρουμε καλά πως δεν ευνοεί τα μαγικά και παραμυθιακά στοιχεία της παράδοσης,⁴ όχι μόνο τα τοποθέτησε ως αναδρομική διήγηση στο στόμα του Οδυσσέα, αλλά και όρισε ν' ακουστούν σε ονειρεμένο τόπο, *ουτοπικό*. Ο ίδιος, στη γραμμική του διήγηση κράτησε μοναδικό *εξωλογικό* –εξωλογικό για μας!– στοιχείο, τις παρεμβάσεις των θεών, όπου πάλι κυρίαρχη είναι η παρουσία της πιο *λογικής* θεάς, της Αθηνάς.

Η Αθηνά δεσπάζει και σε ολόκληρο το επεισόδιο που εξετάζουμε. Δική της ιδέα ήταν να επισκεφτεί τη Ναυσικά στον ύπνο της,⁵ να προκαλέσει την έξοδό της στους *πλυνούς*, όπου θα καλοδεχόταν τον Οδυσσέα· δική της πονηριά ο υπαινιγμός στο γάμο της βασιλοπούλας – πινελιά που έδωσε εξαρχής διακριτικό ερωτικό τόνο όχι μόνο στο πρώτο συναπάντημα, αλλά και σε ολόκληρη τη σχέση του ήρωα με τη βασιλοπούλα.⁶

Πριν προχωρήσουμε στη συνάντηση αυτή καθαυτή, ας θυμίσουμε ότι προσεγγίζοντας τη Σχερία ο Οδυσσέας, *αν και* ο Ποσειδώνας βρίσκεται

3. Πβ. Φ. Κακριδής, *Ο Οδυσσέας ανάμεσα σε δύο ύπνους*, εναρκτήριο ομιλία στο 11ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αναισθησιολογίας, Κέρκυρα 24-29.5.1995.

4. Βλ. J. de Romilly, *Όμηρος*, μτφρ. Φ. Βρανίκου, Αθήνα (Ζαχαρόπουλος), χ.χ. = *Τίξερω*, αριθμ. 154, σ. 100κκ.: πβ. της ίδιας, *Σημερινές προοπτικές για το ομηρικό έπος*, μτφρ. Α. Στέφος, Αθήνα (Καρδαμίτσα) 1992, σσ. 17 και 38.

5. Για τις πολλές ομοιότητες και τις λίγες διαφορές ανάμεσα στο όνειρο της Ναυσικάς και το απατηλό όνειρο του Αγαμέμνονα στο Βιβλίο *Πλάδας*, βλ. Φ. Κακριδής, «Παράλληλίζοντας τον Όμηρο: Β 1-83 ~ ζ 1-84», στο *Προσέγγιση Διάλογος* (Σ. Φ. Ηρακλείου) 8, Ιούλιος 1990, σσ. 11-16.

6. Το θέμα του γάμου ξαναγυρίζει στους στ. ζ 66, 180, 244, 277 και η 313.

πια μακριά, *αν και* φορά το σωσίβιο κρήδεμνον της Λευκοθέας, *αν και* η Αθηνά έχει κοιμήσει τους ανέμους όλους εκτός από τον ευνοϊκό βοριά, *αν και* με το ξημέρωμα της τρίτης μέρας ... άνεμος μέν ἐπαύσατο ἡδὲ γαλήνη/ἐπλετο νηνεμία, ὁ δ' ἄρα σχεδόν ἔσιδε γαῖαν... (ε 391κ.) – παρ' ὄλ' αὐτά, μέγα κύμα τον πήρε και τον χτύπησε στα κοφτερά βράχια της ακτής (ε 425), όπου λίγο έλειψε να τσακιστεί. Γυρίζοντας, το ίδιο πάλι κύμα τον άρπαξε και τον πέταξε στ' ανοιχτά, όπου άλλο μέγα κύμα τον κουκούλωσε: και θα χανόταν ο Οδυσσέας ὑπέρ μόρον (ζ 436), αν δεν τον φώτιζε η θεά Αθηνά! Έτσι χρειάστηκαν σαράντα στίχοι ταλαιπωρίας πριν φτάσει στη σωτήρια εκβολή του ποταμού να πατήσσει στέρια γη, να τη φιλήσει (ε 400-440). Μπορεί κάπως να μας ξενίζει η ασυνέπεια, αλλά βέβαια –φιλόλογοι είμαστε– εύκολα τη δικαιολογούμε κρίνοντας ότι τούτη η απότομη μεταλλαγή λειτουργεί ως τελευταία πράξη στην πάλη του ήρωα με το εχθρικό στοιχείο, κι ακόμα δημιουργεί χτυπητή αντίθεση ανάμεσα στην *τρηχεῖαν ἄκτῆν* (ε 425) και το ειρηνικό αραξοβόλι στο ποταμάκι, όπου στις όχθες του θα συναντήσει τη Ναυσικά.⁷

Έχει σημασία πως η συνάντηση γίνεται σε κατάλληλο, ιδιαίτερα πρόσφορο, σημαδιακό χώρο.⁸ Η θάλασσα ή το ποτάμι, όπου πηγαίνουν να πλύνουν, και η κρήνη, όπου πηγαίνουν για νερό⁹, είναι στην ελληνική, και όχι μόνο στην ελληνική, παραδοσιακή πραγματικότητα οι δύο τόποι όπου ένας άντρας είχε την ευκαιρία να συναντήσει ανύπαντρο κορίτσι, να το λιμπιστεί, να του μιλήσει να το πειράξει ερωτικά, μακάρι και να το πλανέψει.¹⁰ Έτσι, είναι ο χώρος το δεύτερο στοιχείο, μετά τον υπαινισμό της Αθηνάς στο γάμο, που χρωματίζει ερωτικά τη συνάντηση. Η παρατήρηση είναι παλιά, υποθέτουμε, και θα έτυχε να έχει χρησιμοποιηθεί ερμηνευτικό παράλληλο υλικό από δημοτικά τραγούδια – κι ας μην είδαμε να γίνεται.¹¹ Οπωσδήποτε είναι μεγάλος ο πειρασμός να τεκμηριωθούν οι διαπι-

7. Βλ. W. Schadewaldt, *Από τον κόσμο και το έργο του Ομήρου*, μτφρ. Φ.Ι. Κακριδή, τόμ. Β' (Μ.Ι.Ε.Τ.) 1982, σ. 214κ.

8. Βλ. W. Schadewaldt, *ό.π.*, τόμ. Α' (Μ.Ι.Ε.Τ.) 1980, σ. 128κ.

9. Στην *Οδύσσεια* θυμώμαστε και τη θυγατέρα του Λαιστρυγόνά Αντιφάτη, που οι αποστάλμένοι του Οδυσσέα τη συνάντησαν στην κρήνην [...] *Ἀρτακίην· ἔνθεν γὰρ ὕδωρ προτὶ ἄστν φέρεσκον* (κ 107κ.). Στάμνα για νερό κρατά και η Αθηνά, όταν ως νεαρή κοπέλα συναντά και διευκολύνει τον Οδυσσέα (η 20). Στην *Ιλιάδα* θυμίζουμε τη διπλή κρήνη, με το ζεστό και κρύο νερό, *οπού 'φερναν τα λίσκαλα σκοντιά τους / των Τρώων τα παῖδια κι οι πεντάμορφες κοπέλες τους και πλέναν, / στα χρόνια της ειρήνης, ἄλλοτε, πρὶν οἱ Ἀχαιοὶ προβάλλουν* (X 154-156).

10. Το *πειράγμα* ξεπερνά τα όρια, όταν π.χ. στη Ρόδο ο Ερμής στρώνει με φρεσκοσφαγμένα τομάρια το δρόμο προς την κρήνη, να γλυστρήσει η Ατημίδα να πέσει. να την κάνει δική του (*Απολλοδ.* 3, 2, 1) πβ. την ηπειρώτικη λαϊκή διήγηση για τη γαζούλα του χωριού, που όλοι την έστελναν στη βρύση-ώσπου την έπαθε!

11. Η έρευνα περιορίστηκε στα ακόλουθα έργα: Ο. Κακριδή, *Σχέδιο και τεχνική της Οδύσσειας*, Θεσσαλονίκη 1968, Σ. Αναστασιάδης, *Η διδασκαλία των ομηρικών επών*

στόσεις μας με χαριτωμένα λαϊκά κείμενα, και δε θ' αντισταθούμε.

Από δημοτικό τραγούδι της Χαλκιδικής:

Ποταμέ μ' όταν βονγγίζεις
κι όταν πυκνουκυματίζεις,
πάρι μι στα κύματά σου,
στα πυκνουγυρίσματά σου,
πό' ρχοντι οι νιες κι πλένουν
μανρουμάτις κι λιφκαίνουν.
Έφτασι κι ένα κουρίτσι
κι έλαμψι γιαλός κι βρύση!¹²

Παρόμοια, έλαμψε ο γιαλός, έλαμψε ο κόσμος όλος στο γνωστό δημοτικό, όταν φύσηξε βοριάς, σήκωσε το μισοφούστανο της χιώτισσας παπαδοπούλας, *αχ και φάνηκε ο ποδαστράγαλός της* – όπως στο αθηναϊκό λαϊκό δίστιχο που κατάγραψε αρχές του 20ου αι. ο Γρηγόριος Καμπούρουγλου:

Άσπρο ποδάρι που 'δα εγώ στον Αλίοκκου τη βρύση,
και θερμασία μ' έπιασε όσο που να γεμίσει.

Το ίδιο θέμα σε προσωπικό ποιητή, το Δροσίνη:

Ποιος σέ ειδε, νεραϊδόκορμη, να πλένεις στο ποτάμι
και δεν του κόπηκε η μιλιά, δε χάθηκε το φως του;

Ξέζωστη και ξετράχλη και ξεμαντιλωμένη,
με το κορμί κλωνόγερτο, με τα μαλλιά λυμένα,

με τη βοήθεια των δημοτικών τραγουδιών και των νεοελληνικών παραδόσεων. Θεσσαλονίκη 1976, Ε. Κακριδή, *Η διδασκαλία των ομηρικών επών*, (Ο.Ε.Δ.Β.) 1986, κεφάλαιο «Νεοελληνικά παράλληλα», Γ. Ιγνατιάδης, Λ. Κακουλίδης, Α. Χαραλαμπίδης, *Ομηρικά έπη 1. Ομήρου Οδύσσεια*, (Ο.Ε.Δ.Β.) 2000, με το αντίστοιχο *Βιβλίο του καθηγητή*, (Ο.Ε.Δ.Β.) 2001, Ι.Κ. Προμπονάς, *Ο Όμηρος και το Δημοτικό τραγούδι* (Π.Ε.Φ. Σεμινάριο 35: *Το δημοτικό τραγούδι από την αρχαιότητα ως σήμερα*, Αθήνα, Ελληνικό εκδοτικό 2008, σ. 23-36), *A commentary on Homer's Odyssey* των Α. Heubeck, St. West, J.B. Hainsworth, τόμ. Ι, (Οξφόρδη) 1988, και Δ. Μαρωνίτης, *Ομηρικά μεγαθέματα*, Αθήνα, (Κέδρος) 1999, όπου η συνάντηση του Οδυσσέα με τη Ναυσικά δεν εξετάζεται στο κεφάλαιο «Ο ομηρικός χώρος και τα σήματά του». Μοναχά η Ε. Σαμαρά, στο βιβλίο της *Ομήρου Οδύσσεια: πρόταση για την ερμηνεία και τη διδασκαλία*, Αθήνα, 2001, συστήνει ... να δούνε τα παιδιά τη συνήθεια να πλένουν στο ποτάμι, που ίσχυε ως τις μέρες μας σε παραποτάμιες περιοχές για τα στρωσίδια και τα γαντιά κλινοσκεπάσματα όσο τα ποτάμια ήταν καθαρά (σ. 132).

12. Ν. Βασιλάκης, *Δημοτικά τραγούδια Χαλκιδικής*, Θεσσαλονίκη (Διαγώνιος) 1980, σ. 87.

του ποταμιού ασπρόλιθο τα πόδια σου ν'αστράφτουν
και στο νερό ν'αφροκοπούν τα χέρια, νεροπούλια.¹³

Πιο τολμηρό και άμεσο το ηπειρώτικο:

Κάτω στη μαύρη θάλασσα και στο βαθύ το ρέμα
Σουλτάνα πλένει τα πανιά, τα μοσκοσαπονίζει –
σέρνει το μόσχο στα μαλλιά, τη ζάχαρη στα χείλη
κι ένας πασάς που διάβαινε, κρυφά την κουβεντιάζει:
«Πόσο Σουλτάνα μ' το φιλή, πόσο τα μαύρα μάτια,»¹⁴

Το ίδιο τολμηρή, αλλά έμμεση, η ανεκπλήρωτη ευχή¹⁵ στην κρητική μαντι-
νάδα από τον Πλακιά:

Ήθελα νά 'μωνα νερό στον ποταμό που πλύνεις
νά 'χει και κάψες δυνατές, να σκύφτεις να με πίνεις.

Είναι βέβαιο πως ανάλογα συναπαντήματα αποτελούσαν γνωστό και
συνηθισμένο φαινόμενο στην εποχή του Ομήρου, όπως συνηθισμένο φαι-
νόμενο αποτελούσαν και στα βιβλικά χρόνια, τότε που ο Ιακώβ συνάντη-
σε τη Ραχήλ, ο Ελιέξερ τη Ρεβέκκα και ο Μωϋσής τις κόρες του Ραγουήλ
στην πηγή!¹⁶ Το μόνο που θα μπορούσε να συζητηθεί είναι αν ο Όμηρος
γνώριζε και ποιητικές χρήσεις του θέματος από τη δημοτική ποίηση της
εποχής του. Σχεδόν βέβαιο, αλλά δύσκολο να το αποδείξουμε. Οπωσδή-
ποτε, παρόμοιες στιγμές, ξεσηκωμένες είτε από τη ζωή είτε από τη δημοτι-
κή ποίηση, δεν είναι σπάνιες και σε νεότερα επώνυμα λογοτεχνήματα.

Δε μιλούμε μόνο για ποιητές σαν τον συνειδητά λαϊκότεροπο Κρυστάλ-
λη, που το ποίημά του *Η ποδιά της Μαριώς* αρχίζει με τους στίχους

Πλεν' η Μαριώ στον ποταμό, πλένει τις φορεσές της,
κι οι ομορφιές της λάμπουνε κι αστράφτουν στο κορμί της,

13. «Το μοιρολόι της όμορφης», *Ποιητική Ανθολογία Παύρου*, σ. 116κ.

14. *Ηπειρωτική Εορτή*, τόμ. 349/50 (1981), σ. 457· πβ το ναξιωτικό *Πάει η κόρη να γεμί-
σει / τρέχει αγάς να τη φιλήσει* Ν. Α. Κεφαλληνιάδης, *Μνήμες από την Ανατολή*, Αθήνα
(Φιλίστοης) 1988, σ. 166.

15. Για τον τύπο διστίχων βλ. Φ.Ι. Κακριδής, «Ευχή ανεκπλήρωτη», στον τόμο
Πεπραγμένα του συνεδρίου «Η κρητική μαντινάδα», Ακρωτήρι (Νέος Άγιος Πέτρος)
Χανίων 2002, σσ. 131-141.

16. Βλ. *Γένεα*, 24,15-20 και 29,1-12, *Έξοδος*, 16-21. Στην πηγή του Ιακώβ δε συνάντη-
σε και ο Χριστός τη Σαμαρείτιδα (*Ιωάν.* 4,6κ.), και δεν της ζήτησε νερό ακριβώς όπως
ο «ξένος» στα δημοτικά της Επιστροφής του ξενιτεμένου;

αλλά και γι' άλλους, σαν το Δροσίνη που διαβάσαμε, ή τον Γκέτε, όπου όταν ο Ερμάνος συναντιέται με τη Δωροθέα στη βρύση και καθυστερούν κουβεντιάζοντας, προσεκτική εκείνη του λέει: ...«πάμε λοιπόν [...] οι κοπέλες που μένουν / ώρα πολλή για νερό, κακό όνομα βγάζουνε' κι όμως / είναι τόσο όμορφη, δίπλα στη βρύση που τρέχει, η κουβέντα!» / Έτσι κι οι δυο σηκώθηκαν κι ετήραξαν μια φορά ακόμα / μέσ στον καθρέφτη της βρύσης και πόθος γλυκός τους αδράζει... (μετάφρ. Κ. Θεοτόκη).¹⁷

Ανθρωπολογικό στοιχείο, ερωτικό, που απαντά και στη λαϊκή λογοτεχνία και στην Οδύσσεια, είναι βέβαια και το λουτρό του Οδυσσέα, με την Αθηνά να τον καλλωπίζει, ώστε με τη σειρά του κι αυτός να θαμπώσει τη Ναυσικά με την ομορφιά και την αρχοντιά του.¹⁸ Στο νου μας έρχονται αμέσως δημοτικοί στίχοι όπως

*Μια μέρα, μια καλήμερα, ένα Σαββάτο βράδυ,
κεϊν' έβγαينه απ' το λουτρό και γω απ' το μπαρμπέρε.
Τότες την είδα, ...*¹⁹

η μαντινάδα

*Άχη γειτονοπούλα μου, άχι γειτόνισσά μου,
όταν λουσθείς και κτενισθείς την καίεις την καρδιά μου.*²⁰

ή ακόμα και στο παροιμιακό αντίστροφο: στο τέλος λούζουν το γαμπρό και μπαρμπερίζουνε τη νύφη.²¹

Δίπλα στους υπαινιγμούς στο γάμο, το συναπάντημα στα πλουσταριά

17. Ερμάνος και Δωροθέα, μτφρ. Κ. Θεοτόκη, Αθήνα (Εκδοτ. οίκος Βασιλείου) χ.χ., σ. 58.

18. Η Ναυσικά και οι συντρόφισσές της είχαν κι αυτές πλυθεί και καλλωπιστεί, όταν ολοκληρώθηκε η μπουγάδα τους (ζ 96).

19. Δημοτικό από τις Σαράντα Εκκλησιές, δημοσιευμένο από τον Μ. Παπαχριστοδούλου στα *Θρακικά Χρονικά* 1(1928), σ. 208' πβ. το μεσαιωνικό *Περιστέρα περπατητή, τρυγόνια με το δώμα, / είδα σε και διακίνησες από λουτρού λουμένη / κι από την ώρα κι είδα σε, στάσει η καρδιά μου τό 'μα, / κι ήθελα να σε φίλησα στα χείλη και στο στόμα* W. Wagner, *Αλφάβητος της αγάπης*, Λιψία (Teubner) 1879= Αθήνα (Καραβιάς) 1973, 79.

20. *Πανελλήνιος Ανθολογία* Δ. Κοκκινάκη (1899) τ. 869.

21. Αντίστροφο είναι και το παράδειγμα που αναγορεύουμε στον μεσαιωνικό Αλφάβητο της αγάπης, όπου η κόρη λέει πειραχτικά στο γιο: *στολίζεσαι κι είσαι άσχημος, νίβγεσαι και μαυρίζεις, / κι όταν εβγείς εκ το λουτρόν ομοιάξεις αγριολκάτης* W. Wagner, *ό.π.*, 31, 16.

και το λουτρό, ας προσέξουμε ένα ακόμα στοιχείο, έμμεσα περισσότερο παρά άμεσα ερωτικό: την *κοριτσοπαρέα*. Η Ναυσικά δεν πήρε μαζί της την καλύτερη φιληνάδα της, την κόρη του Δύμαντα, που είχε στ' όνειρο προσφερθεί να τη συνοδέψει (ζ 32) – φυσικά: δυο αρχοντοπούλες μαζί θ' αναιρούσαν τη μοναδικότητα της συνάντησης: πήρε όμως τις βάνιες να τη βοηθήσουν στο πλύσιμο, και να την πλαισιώσουν. Είχαν κι αυτές την *ομορφιά απ' τις Χάριτες* (ζ 18), αλλά πάλι, στην παρομοίωση του ποιητή: όπως η Άρτεμη ξεχωρίζει από τις Νύμφες, έτσι κι η Ναυσικά ξεχώριζε από τις βάνιες (ζ 102-109).²²

Κοριτσοπαρέες έχουμε πολλές στη μυθολογία και στα κείμενα. Είναι, παράδειγμα, οι Ελικωνιάδες Μούσες στην αρχή της *Θεογονίας* του Ησιόδου, που χορεύουν, λούζονται, τριγυρίζουν και τραγουδούν: είναι η Περσεφόνη στον *Ομηρικό ύμνο στη Δήμητρα* που έπαιζε με τις *Ωκεανίδες μαζεύοντας λουλούδια, ρόδα και κρόκο και μενεξέδες όμορφους σε μαλακό λιβάδι...* (στ. 5κκ.), όπου την άρπαξε ο Πλούτωνας. Πολύ παρόμοια άρπαξε και ο Δίας την Ευρώπη, όταν βρέθηκε με την παρέα της²³ να παιζογελούν και να μαζεύουν στα καλαθάκια τους λουλούδια, σ' ένα λιβάδι κοντά στη θάλασσα. Με χαρές και με τραγούδια, μαζεύοντας κι αυτές λουλούδια, περνούν την ώρα τους στα *Αργοναυτικά* του Απολλωνίου η Μήδεια με τις φιληνάδες της, στη *χλοερή γη* κοντά στο ναό της Εκάτης, λίγο πριν η ηρωίδα πρωτοσυναντηθεί με τον Ιάσονα να τον αγαπήσει.²⁴ Παραπλήσια αρχαιοελληνικά παραδείγματα υπάρχουν και άλλα,²⁵ αλλά για μια στιγμή ας προτιμήσουμε το συγκαλυμμένο παράδειγμα από τη *Μαρίνα των βράχων του Ελύτη*, όπου ο ποιητής τη ρωτά:

*Πού είναι η γνώριμη ανηφορία του μικρού Σεπτεμβρίου
στο κοκκινόχρωμα όπου έπαιζες θωρώντας προς τα κάτω
τους βαθιούς κυαμώνες των άλλων κοριτσιών
τις γωνιές όπου οι φίλες σου άφηναν αγκαλιές τα δυοσμαρίνια*

22. Ο Ι.Θ. Κακριδής έχει γράψει μια μελέτη γι' αυτόν τον τρόπο να εξαιρείται η ομορφιά, την *παραστατική υπέρθεση* όπως την ονόμασε: *Ναυσικά θεών άπο κάλλος έχουσα*, στον τόμο *Ξαναγυρίζοντας στον Όμηρο*, Θεσσαλονίκη 1971, σσ. 156-168.

23. ... με τις καλές της φίλες τις συνομήλικές της αρχοντοπούλες, που πάντα μαζί τους διασκέδαζε όταν πηγαίναν σε χορό, ή όταν δροσίζονταν στις εκβολές των ποταμών Μόσχ. *Ευρώπ.* 28κκ.

24. Λόγιοι αλεξανδρινοί ποιητές, ο Απολλώνιος και Μόσχος αναμορφώνουν και ανακυλώνουν παλαιότερα επικά κείμενα, ανάμεσά τους φυσικά και τον Όμηρο και τους *Ομηρικούς ύμνους*.

25. Η Α. Ζερβού στο άρθρο της «Ναυσικά παρθένος αιδής: η πρώτη αφήγηση της κοριτσιίστικης εφηβείας» – δημοσιευμένο στον τόμο *Σπονδές στον Όμηρο* 1993 (Κέντρο Οδυσσειακών Σπουδών) 1993, σσ. 149-175 – αναφέρει μερικά, και παραπέμπει στο βιβλίο της Α. Motte., *Prairies et jardins de la Grece antique*, Βρυξέλλες 1974.

Ο διακριτικός ερωτισμός του Ελύτη μάς βοηθά να συνειδητοποιήσουμε το γενικότερα αισθησιακό κλίμα που δημιουργούν γύρω τους οι κοριτσοπαρές από

*Πέρπερες²⁶ λυγερόκορμες περδικοπερπατούσες
μανροματούσες όμορφες και κακαρογελούσες.²⁷*

Τελευταίο ανθρωπολογικό στοιχείο, άμεσα ή έμμεσα ερωτικό θα το λέγαμε, το κοτσομπολιό για τις ανύπαντρες κοπελιές και όχι μόνο, ιδιαίτερα έντονο στις κλειστές και απομονωμένες νησιωτικές κοινωνίες, όπου, παράδειγμα, τον έβδομο π.Χ. αιώνα στην Πάρο, η καταλαλιά οδήγησε το Λυκάμβη και τις κόρες του στην αυτοκτονία, όπου, πρόσφατο παράδειγμα, το κινηματογραφικό *Κορίτσι με τα μαύρα* καταδιώκεται για τις ηθικές παρεκτροπές της μητέρας του. Στην *Οδύσσεια* το θέμα εισάγεται από τα λόγια της Αθηνάς, όταν με τη μορφή της κόρης του Δύμνατα κακίζει τη Ναυσικά πως είναι *ανέμελη*, ενώ πρέπει να φανεί νοικοκυροκόριτσο, καθώς από κάτι τέτοια φάτις *άνθρώπους ἀναβαίνει / έσθλη έτσι ανεβαίνει ένδοξη η φήμη στους ανθρώπους* (ζ 29κ).²⁸

Τη σημασία της καλής φήμης την ξανασυναντούμε, όταν διακόσιους και παραπάνω στίχους αργότερα, στο τέλος της συνάντησης, η Ναυσικά –σίγουρα με κοκετιά, αν όχι και με υστεροβουλία– λέει πως αν την δουν να συνοδεύεται από άγνωστον άντρα, φοβάται *...φήμιν άδευκέα, μή τις όπισσω / μωμεύη... : ... την άσχημη φήμη, / μήπως ξοπίσω κάποιος μάς κακολογήσει· ο κόσμος είν' εδώ περίεργος. / Ένας που θα μάς έβλεπε μαζί, αν ήταν παρακατιανός, θα φώναζε ίσως: / «Η Ναυσικά, ποιος είναι αυτός που σέρνει πίσω της, / ψηλός κι ωραίος, μα ξένος;»²⁹ / Πού να τον βρήκε; Σίγουρα τον θέλει για γαμπρό δικό της. [...] Όμως καλύτερα έτσι, που γυρνώντας μόνη κι απ' αλλού / βρήκε το σύζυγο, αφού περιφρονεί τους ντόπιους Φαίακες / κι ας τη ζητούν για νύφη τόσοι ξακουστοί μας.» / Αν κάτι τέτοιο πονν, θα 'ταν για μένα όνειδος... (ζ 273 ... 285).³⁰*

26. Κανονικά το *πέρπερος* σημαίνει *ψωροπερήφανος, φαντασμένος*, αλλά ο Αντρίωτης στο λεξικό των αρχαϊσμών το εξηγεί και *χαϊδεμένος*.

27. Σπ. Μουσελίκης, «Ο αρχαίος Άδης και το Νεκρομαντείο της Έφυρας», *Ηπειρωτική Εστία* 1971, σ. 33.

28. Για τα χωρία της *Οδύσσειας* χρησιμοποιούμε τη μετάφραση Δ.Ν. Μαρωνίτη.

29. *...καλός τε μέγας τε / ξείνος*. Το αντιθετικό *μα* αποτελεί ερμηνευτική παρέμβαση του μεταφραστή Δ. Μαρωνίτη.

30. Παρόμοια στις *Ηρωίδες* του Οβιδίου, η Θυακισπίδα Φιλίδα παραπονιέται στο Δημοφόντα, πως *... mea despecti fugiunt conubi Thracas, / quod ferat extenuum praerouisse meis*: καταφρονούν οι Θράκες κι αποφεύγουν να με παντρεύονται, γιατί ακούγεται πως από τους δικούς μου προτίμησα έναν ξένο (στ. 81κ.). Πβ. την πρόσφατη πεισματική μαντινάδα του Βασίλη Σκουλά: *Α δε σ' αρέσει χωριανός, πάρ' ένα ξενομπάτη, /*

Το χωρίο είναι πολυμελετημένο, και θα σταθούμε μόνο στο χαρακτηρισμό ξένος και στην κατηγορία ότι προτιμώντας τον για άντρα η Ναυσικά περιφρονεί τους συντοπίτες της. Το θέμα έχει προσικονομηθεί από την Αθηνά, που πρώτη αυτή τής είχε πει:

*ἤδη γάρ σε μῶνται ἀριστῆες κατὰ δῆμον
πάντων Φαιήκων, ὅθι τοι γένος ἐστί καί αὐτῇ.*

*κι ὅλας σε ορέγονται πολλοί για νύφη, / οι ευγενέστεροι άντρες σ'όλο
το δῆμο των Φαιάκων, / απ' όπου έχει αναβλαστήσει κι η δική σου
φύτρα.*

Η εντοπιότητα του γαμπρού έχει σημασία στην παραδοσιακή κοινωνία, και κάθε απόκλιση, κάθε προτίμηση και κάθε γάμος με ξένο, ακόμα και με κοντοχωριανό, καυτηριάζεται. Παπούτσι από τον τόπο σου, κι ας είν' και μπαλωμένο, ορίζει η παροιμία, και –πρόχειρο παράδειγμα– στο θαυμάσιο ηθογραφικό μυθιστόρημα *Σκλαβοχώρι*, της Πέπης Δαράκη,³¹ στην τουρκοκρατημένη Μυτιλήνη ο αυστηρός αδελφός δε θέλει με κανένα τρόπο να κάνει γαμπρό ξενομερίτη, κι ας πρόκειται για το δάσκαλο του χωριού!

Η σκηνή της Ναυσικάς είναι από τις αγαπημένες μας. Όλοι χαιρόμαστε, και βάζουμε τα δυνατά μας, όταν έρτει η ώρα να τη διδάξουμε – και χωριστά ο καθένας μας, ακολουθώντας τις προτιμήσεις του και ζυγιάζοντας τις δυνατότητες της τάξης, διαλέγει το δρόμο που θ' ακολουθήσει στη διδασκαλία του, ποια συγκεκριμένα στοιχεία θα προβάλλει, ποια χαρακτηριστικά του κειμένου θα φωτίσει, για να στηρίξει την τελική συνολική του θεώρηση.

Εμείς άλλο δεν κάναμε από το να επισημάνουμε και να τεκμηριώσουμε με παράλληλα λαϊκά και λαϊκότερα κείμενα μια σειρά από ανθρωπολογικά στοιχεία, που άλλα άμεσα, άλλα έμμεσα δημιουργούν διάχυτη ερωτική ατμόσφαιρα γύρω από το συναπάντημα του Οδυσσέα με τη Ναυσικά. Αυτό μπορεί να ενισχύει την άποψη ότι η ανέγνωρη κοπελούδα απο-

να ησυχάσουμε κι εμείς μια δεκαριά νομάτοι - συγχωριανοί που τη ζητούσαν και δεν έπαυαν απάντηση!

31. Αθήνα (Κέδρος) ²1980, σ. 86. Η ομιλία είχε ολοκληρωθεί, όταν πάλι στο *Σκλαβοχώρι* της Π. Δαράκη βρέθηκε και μια πολύ ταιριαστή στα συμφραζόμενά μας περιγραφή «κοριτσιπαρέας»: *Οι κοπελιές παιζανε στην άκρη του γιαιού σαν πουλιά ξελεντερούμενα. Ήταν σκόλη. Βγήκαν σεργιάνι. Οι καρδιές αναγιάλαξαν όταν χίστες για την αγάπη. Μα ό νους τους άλλα έλεγε. Αν αποκοτούσαν ν' αγαπήσουν, θα τήναιναν ποταμού στην κόλαση. Κουφοκουβέντιαζαν με το γιαιό, αναστέναζαν, οι καημοί τους ταξίδευαν με τα κύματα. Κυνηγούσαν η μια την άλλη, παιζανε (ό.π., σ. 76).*

τελεί τον τελευταίο, όπως υποστηρίχτηκε, πειρασμό που πρέπει να ξεπεράσει ο Οδυσσέας,³² αλλά βέβαια κάθε άλλο παρά εξαντλεί την ερμηνεία μιας σκηνης, όπου ο ποιητής ξεδίπλωσε τόσο τη βαθειά ψυχολογική του γνώση όσο και τη διαλεκτική-ρητορική του μαστοριά.

Ωστόσο, όποια ερμηνευτική κατεύθυνση και αν ακολουθήσουμε, ο παλιός λόγος του Φώτου Πολίτη, ότι *αν δεν περάσεις από το δημοτικό τραγούδι δεν φτάνεις ποτέ στον Όμηρο*, έχει στο μεταξύ πολλαπλά επιβεβαιωθεί, και σωστό είναι να τον εφαρμόζουμε στη διδασκαλία μας, ας είναι και μόνο γιατί με το δημοτικό τραγούδι το μάθημα αποχτά πρόσθετη ζωντάνια.

Ένα τελευταίο παράδειγμα: έντονα γίνεται αισθητό στο πρώτο μέρος της *Οδύσσειας*, στην Τηλεμάχεια, ένα διπλό κενό, καθώς δεν είναι μόνο η απουσία του Οδυσσέα αυτή καθαυτή που βασανίζει την Πηνελόπη και τον Τηλέμαχο, αλλά και η έλλειψη κάθε πληροφορίας ή γνώσης για την τύχη του. Διδάσκοντας, σωστό είναι να έχουμε οι φιλόλογοι στο νου μας, όσα πολλά και σωστά είδε και είπε γι' αυτό το θέμα ο Δ. Μαρωνίτης στη βασική του εργασία *Η αναζήτηση και ο νόστος του Οδυσσέα* (1953). *Να τα έχουμε στο νου μας*, όχι να τα εκθέσουμε θεωρητικά στην τάξη, όπου πιο γρήγορα και πιο ζωντανά η διδασκαλία μας θα οδηγηθεί στη σωστή κατεύθυνση, αν αξιοποιήσουμε, παράδειγμα, το Μωραϊτικό μοιρολόγι που πριν από χρόνια θησαύρισε η Γεωργία Ταρσούλη:³³

*Η θάλασσα είναι άγρια, πολύ ειν' αγριεμένη
νά 'ξερα ο λεβέντης μου σε ποιο λιμάνι μπαίνει,
νά 'ξερα αν είναι στη στεριά, στα χώματα θαμμένος,
μην είναι στην ακρογιαλιά, στα φλίτσα³⁴ πεταμένος.*

32. Βλ. το εκλαϊκευτικό άρθρο του Ι.Θ. Κακριδή, «Ναυικά, η κόρη του Αλκίνοου», ανατυπωμένο στον τόμο *Ομηρικά θέματα*, Αθήνα 1954, σσ. 42-47.

33. *Μωραϊτικά τραγούδια*, Αθήνα 1944 = Αθήνα (Εορτά) 1976, αριθμ. 218, σ. 144. Το μοιρολόγι αυτό, σημειώνει η Ταρσούλη, τραγουδιέται στους ναυτικούς που πνίγηκαν στην ξενιτειά.

34. Φλίτσα είναι τα φύκια.

Ο ΛΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗΝ
ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ,
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Η μάθηση, όπως διδάσκει η ψυχολογία, είναι ένα φαινόμενο ψυχικό, μια μεταβολή που συμβαίνει στον άνθρωπο και του αλλάζει τη συμπεριφορά. Η μεταβολή αυτή, όπως αποδεικνύεται και από την πειραματική εφαρμογή, δε γίνεται από μόνη της, αλλά ύστερα από ενέργεια συνειδητή του ανθρώπου, η οποία οδηγεί, τελικά στην αύξηση των παραστάσεων του και επομένως της πείρας του.¹ Η μάθηση παρέχεται, κυρίως, με την εκπαίδευση.²

Στην εποχή της πληροφορίας, της γνώσης, της πολυπολιτισμικότητας και της ραγδαίας τεχνολογικής εξέλιξης, διαρκές ζητούμενο για κάθε εκ-

- Ο Κώστας Δ. Κονταξής είναι επίκουρος καθηγητής Λαογραφίας Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας.

1. Ο Νικόλαος Μελανίτης θεωρεί ότι μάθηση και ζωή είναι δύο φαινόμενα τόσο στενά συνδεδεμένα μεταξύ τους, ώστε η ύπαρξη του ενός να προϋποθέτει και την ύπαρξη του άλλου. «Αν δεν υπήρχε μάθησις, ήτοι η τάσις ή η ικανότης προς απόκτησιν πείρας», σημειώνει, «δεν θα υπήρχε και ζωή, ου μόνον επειδή αυτή είναι μία των κυριωτέρων εκδηλώσεων των ζώντων όντων, αλλά και επειδή ουδείς οργανισμός, μηδ' αυτού του ανθρώπου εξαιρουμένου, θα ήτο εις θέσιν να διατηρηθή εις την ζωήν, δεδομένου όντος ότι η πείρα είναι στοιχείον απαιραίτητον διά την εξασφάλισιν της υπάρξεως». Νικόλαος Γ. Μελανίτης, *Η Μάθησις κατά τας αρχαίας ελληνικάς, τας μεταγενεστέρας και τας συγχρόνους αντιλήψεις*, εν Αθήναις 1957, σ. 1.

2. Η εκπαίδευση αποτελεί την επίσημη έκφραση της παιδείας, είναι η θεσμοθετημένη και ελεγχόμενη παιδαγωγική διαδικασία από την πλευρά της πολιτείας ή άλλου φορέα με στόχο τη μετάδοση ενός συστήματος γνώσεων και αξιών στη νέα γενιά για την ένταξη και δραστηριοποίησή της μέσα στο κοινωνικό σύνολο. Βασικά γνωρίσματα της εκπαίδευσης είναι η οργανωμένη μορφή διεξαγωγής της στα σχολεία των τοιών βαθμίδων και οι επίσημες και ελεγχόμενες προδιαγραφές (δηλαδή προγράμματα διδασκαλίας, σχολικά βιβλία, εγκύκλιοι, κανονισμοί λειτουργίας εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, τίτλοι σπουδών κ.ά.)

παιδευτικό σύστημα θα πρέπει να είναι η αναβάθμιση της ποιότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης, για να μπορεί αυτή να ανταποκρίνεται σε έναν κόσμο που συνεχώς μεταβάλλεται.³

Στο πλαίσιο της ποιοτικής αναβάθμισης της εκπαίδευσης στη χώρα μας, η υιοθέτηση της διαθεματικής προσέγγισης της γνώσης στην υποχρεωτική εκπαίδευση⁴ προβάλλει ως εναλλακτική λύση, καθώς, με την προσέγγιση αυτή, αλλάζει ο χαρακτήρας του σχολείου και, παράλληλα, ο ρόλος του μαθητή. Το σχολείο από γνωσιοκεντρικό γίνεται μαθητοκεντρικό, ενώ ο μαθητής από «παθητικός δέκτης», γίνεται «ενεργός συμμετοχος».⁵

Αλλωστε, αυτή η μετατροπή στην εκπαίδευση, η οποία, πρέπει να τονιστεί, δε σημαίνει ολική μετατόπιση των δραστηριοτήτων, αλλά ενός μεγάλου μέρους αυτών, επιβάλλεται από τους νόμους της μάθησης⁶ και από τις ανάγκες της κοινωνίας, που θέλει ανθρώπους με αναπτυγμένη την ευθύνη, τη δημιουργικότητα και τη συνεργασία. Πρέπει να διδαχτεί ο μαθητής πώς να μαθαίνει, χρησιμοποιώντας κατάλληλα τις διάφορες πηγές γνώσης. Η ενθάρρυνση για αυτενέργεια και πρωτοβουλία και η καλλιέργεια της παρατηρητικότητας και της μεθοδικότητας στην εργασία ενισχύουν τους σκοπούς της εκπαίδευσης και, παράλληλα, διαμορφώνουν συνειδητούς και υπεύθυνους πολίτες.

Ο Σταμάτης Αλαχιώτης θεωρεί ότι η διαθεματική προσέγγιση της γνώσης είναι ένα εγχείρημα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, «το οποίο εισηγείται την αλλαγή της φιλοσοφίας του εκπαιδευτικού συστήματος στην υποχρεωτική εκπαίδευση μια αναγκαιότητα εκσυγχρονισμού και προσαρμογής της μαθησιακής διαδικασίας στη ραγδαία μεταβαλλόμενη και πολύπλευρη πραγματικότητα» αλλά και μια απάντηση της χώρας μας τόσο στα χρόνια προβλήματα του εκπαιδευτικού μας συστήματος όσο και στην ευρωπαϊκή πρόκληση.⁷

3. Βλ. Ιωάννης Παναγάκος, «Η σπουδαιότητα της διαθεματικής προσέγγισης της γνώσης και η προοπτική της στο Δημοτικό Σχολείο», *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, έκδοση Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, τχ. 7 (Νοέμβριος 2002), σ. 72.

4. Όπως είναι γνωστό, την υποχρεωτική εκπαίδευση αποτελούν το Δημοτικό, το Γυμνάσιο, αλλά και το Νηπιαγωγείο. Στο πλαίσιο διαμόρφωσης του Διαθεματικού Ενιαίου Πλαισίου Προγραμμάτων Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) εντάσσεται και η «Ευέλικτη Ζώνη Διαθεματικών και Δημιουργικών Δραστηριοτήτων», για το Δημοτικό και η «Ευέλικτη Ζώνη Καινοτόμων Δράσεων» για το Γυμνάσιο (ανάλογες και σχετικές δραστηριότητες προβλέπονται και για το Νηπιαγωγείο).

5. Ιωάννης Παναγάκος, *ό.π.*, σ. 72.

6. Κατά τον Μελανίτη, οι νόμοι της μάθησης είναι: της ασκήσεως, του αποτελέσματος, της συνάφειας, της αφομοίωσης, της εξάρτησης, της ανάλογας της έντασης, του προσφύτου και της συχνότητας, της ανάλυσης και της σύνθεσης. Νικόλαος Γ. Μελανίτης, *ό.π.*, σσ. 140-170.

7. Σταμάτης Αλαχιώτης, «Για ένα σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα», *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, *ό.π.*, σ. 7.

Η διαθεματική προσέγγιση, δηλαδή η μελέτη ενός θέματος ολόπλευρα είτε διαχρονικά είτε συγχρονικά με τη συμβολή και άλλων επιστημών, δίνει τη δυνατότητα στο μαθητή να συγκροτήσει ένα ενιαίο σύνολο γνώσεων και δεξιοτήτων, να αποκτήσει ολιστική αντίληψη της γνώσης, που θα του επιτρέπει να συνρευνά, να μαθαίνει, να διαμορφώνει προσωπική άποψη για θέματα που σχετίζονται μεταξύ τους. Η διαθεματική προσέγγιση της γνώσης δεν καταργεί τα διάφορα γνωστικά αντικείμενα, αλλά τα προεκτείνει και τα εμπλουτίζει· εκείνο που καταργεί είναι τα στεγανά τους.⁸

Αξίζει, επίσης, να επισημανθεί πως, στο πλαίσιο της διαθεματικής προσέγγισης της γνώσης, οι αλλοδαποί μαθητές και οι μαθητές με αναπηρίες θα έχουν την ευκαιρία να αναπτύξουν πρωτοβουλίες, να μάθουν με βιωματικό τρόπο και να ενταχθούν, πιο αποτελεσματικά, στη σχολική κοινότητα, καθώς η ενασχόληση με εναλλακτικές δραστηριότητες (σχέδια εργασίας) επιτρέπει στους μαθητές αυτούς να μαθαίνουν μέσα από τις δυνατότητές τους και να μην αποκλείονται από τη μάθηση, λόγω των όποιων αδυναμιών τους.⁹

Η απαίτηση για πολύπλευρη αντιμετώπιση του ίδιου αντικειμένου στα πλαίσια της εκπαίδευσης δεν είναι, βέβαια, πρόσφατη. Τα ενιαία προγράμματα φαίνεται πως άρχισαν να θεωρούνται απαραίτητα για την αντιμετώπιση του προβλήματος της κατάκτησης της γνώσης που παρατηρήθηκε στην εκπαίδευση μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο, ως συνέπεια της τάσης εξειδίκευσης που επικράτησε. Η εξειδίκευση αυτή στο χώρο της εκπαίδευσης συνδέθηκε με την απαίτηση για επαγγελματική κατάρτιση και για αύξηση του κύρους των επαγγελματιών, ιδιαίτερα εκείνων που σχετιζόνταν με την παιδεία.¹⁰

Οι αρνητικές επιπτώσεις ενός τέτοιου φαινομένου, όπως αυτό μεταφέρθηκε στα αναλυτικά προγράμματα, επισημάνθηκαν και από μεγάλους παιδαγωγούς, οι οποίοι εισιγήθηκαν από νωρίς τη διεπιστημονική αντιμετώπιση των γνωστικών αντικειμένων. Ο J. Piaget, το 1979, υποστήριξε ότι «από παιδαγωγική άποψη [...] ο στόχος της εκπαίδευσης θα πρέπει να είναι προοδευτική κατάρτιση των ορίων ανάμεσα στις επιστήμες ή τουλάχιστον η δημιουργία ανοιγμάτων που θα επέτρεπε στους μαθητές της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης να κινούνται ελεύθερα από τον ένα τομέα στον άλλο και να επιλέγουν ανάμεσα σε πολλούς συνδυασμούς».¹¹

8. Βλ. Χοϊστίνα Αργυροπούλου, (επιμέλεια), *Η διαθεματικότητα στα φιλολογικά μαθήματα και τα σχέδια εργασίας / project. Από τη θεωρία στη διδακτική πράξη*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2007, σ. 23.

9. Βλ. ό.π., σ. 24.

10. Βλ. Γιώργος Δάλκος, «Το μάθημα της Ιστορίας και η διαθεματική προσέγγισή του στο Μουσείο», *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, ό.π., σ. 184.

11. Γιώργος Δάλκος, ό.π., σ. 185.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ**

Προγράμματα που δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στη διεπιστημονική προσέγγιση άρχισαν να αναπτύσσονται από τη δεκαετία του '60. Η ολοκληρωμένη μάθηση,¹² η ικανότητα να γίνονται συνδέσεις ανάμεσα σε διαφορετικούς τομείς εκπαιδευτικών εμπειριών και να «προστίθεται αξία» σε αυτό που μαθαίνεται σε έναν τομέα με την εφαρμογή ικανοτήτων και αρχών που μαθαίνονται σε έναν άλλο, είναι χαρακτηριστικά που ορίζουν διεθνώς ως επιτυχημένο τον εκσυγχρονισμό στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα.¹³

Η εκπαίδευση έχει, αναμφισβήτητα, στενή σχέση με τον πολιτισμό. Ο Reboul υποστηρίζει πως η εκπαίδευση αποτελεί το σύνολο των προσεγγίσεων και μεθόδων, μέσα από τις οποίες το μικρό ανθρώπινο ον που έρχεται στον κόσμο αποκτά πρόσβαση στον πολιτισμό. Κατά την άποψη της Arendi, η γνωριμία των νέων με τον κόσμο και τον πολιτισμό προϋποθέτει μια στάση συντηρητική ή, τουλάχιστον, στάση που να εγγυάται τη διατήρηση. Γι' αυτό «η μάθηση είναι στραμμένη και προς το παρελθόν και ο ρόλος του εκπαιδευτικού προϋποθέτει μεγάλο σεβασμό προς το παρελθόν».¹⁴

12. Η άποψη ότι η «επιστήμη είναι ένα όλο» ενίσχυσε τη συζήτηση, το 1994, στο 1ο Παγκόσμιο Συνέδριο για τη διεπιστημονικότητα - διαθεματικότητα, η οποία προσδιορίστηκε ως συνύπαρξη ανάμεσα στις επιστήμες της φύσης και των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών, στοχεύοντας σε μια σχέση αμοιβαιότητας ανάμεσα στη φιλοσοφία και την επιστήμη, σε συνδυασμό με την επιστημονική πρακτική. Η διαθεματικότητα νοείται ως πρωτότυπη, συνεργατική, διαλογική προσέγγιση, ως σύμπτωμα της νέας υπό δόμηση γνώσης, καθώς «μέσα από τις συγκρίσεις και τις διαφορές, ενδεχομένως, ο διάλογος να ενδιαφέρει περισσότερο από τις προσομοιώσεις και τις αναλογίες».

13. Τα προγράμματα σπουδών, με την έννοια αυτή λειτουργούν στο πλαίσιο μιας σειράς παραδοχών για την κοινωνία και το μαθητή, συνδεδεμένα άρρηκτα με την κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική αποδοχή της κοινωνίας. Βλ. Αναστασία Παμουκτσόγλου, «Λογοτεχνία και διαθεματικότητα: Πρόταση διδασκαλίας», *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, ό.π., σ. 128.

14. Ο καθηγητής Μ. Γ. Μερακλής, μεταφράζοντας ένα σύντομο αλλά ιδιαίτερα περιεκτικό κείμενο του Γάλλου εθνολόγου Jean Poirier με τίτλο «Tradition et Postmoderne» («Παράδοση και μεταμοντερνισμός»), μεταξύ των άλλων, σημειώνει: «[...] Οι σύγχρονες κοινωνίες κινδυνεύουν να απαξιώσουν τις τρομερές τεχνολογικές επιδόσεις τους με "ελλείψεις" κοινωνικής - πολιτισμικής τάξεως (και είναι σ' αυτό το σημείο ακριβώς, που θα έπρεπε να ακούσουν το αληθινό μάθημα πολιτισμού, που μπορούν να τους δώσουν οι παραδοσιακές κοινωνίες, όσο φτωχές και αν είναι). Ουσιαστικά πρόκειται για ένα μάθημα ένταξης: ένταξης του ατόμου στην ομάδα, της τέχνης στην καθημερινότητα, του θανάτου στη ζωή, του σώματος στο είναι, της φύσης στον πολιτισμό. Η διχοτομία της καρτεσιανής σκέψης - αναγκαία για τη δημιουργία της επιστήμης - "πάγωσε" πάρα πολύ τις αντιθέσεις που έπρεπε να τις μεταβάλλει σε συμπληρωματικότητες». Μ. Γ. Μερακλής, «Η λειτουργικότητα της λαϊκής παράδοσης σήμερα» στο *Πρακτικά του 1ου Ορθόδοξου Διεπιστημονικού Προβληματισμού με θέμα «Ο λαϊκός πολιτισμός και το σχολείο»*, Αθήνα 22-23 Μαΐου 1993, εκδ. Σύλλογος Εκπαιδευτικών Λειτουργών Κολλεγίου Αθηνών, Αθήνα 1994, σσ. 17-24. Πρβλ. Ρέα Κακαμπουρά - Τύλη, «Πρόγραμμα διδασκαλίας του λαϊκού πολιτισμού στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια

Σύμφωνα με τα πιο πάνω, κάθε σκέψη, σχετικά με την εκπαίδευση και τον πολιτισμό, συνδέεται με το παιδαγωγικό εγχείρημα της μετάδοσης και διαιώνισης της ανθρώπινης εμπειρίας, η οποία ονομάζεται πολιτισμός, με την έννοια ότι μπόρεσε να επιβιώσει στο πέρασμα του χρόνου, να μεταδοθεί, να αποκρυσταλλωθεί σε γνώσεις, συστήματα συμβόλων και έργα. Εκπαίδευση και πολιτισμός είναι άρρηκτα συνδεδεμένα. Μέσα από την εκπαίδευση πραγματοποιείται μια λεπτή και αέναη εργασία - διαδικασία, που συνίσταται στη μετάδοση του πολιτισμού:¹⁵ η εκπαίδευση μεταδίδει τον πολιτισμό ως «ζωντανή μνήμη» από γενιά σε γενιά.¹⁶

Ο λαϊκός πολιτισμός «κομμάτι» του πολιτισμού, της παγκόσμιας κληρονομιάς, είναι ένα ισχυρό μέσο προσέγγισης των λαών και των κοινωνικών ομάδων και επιβεβαίωσης της πολιτισμικής τους ταυτότητας. Το επίθετο λαϊκός, που συνοδεύει τον πολιτισμό, όπως τον εξετάζει η επιστήμη της λαογραφίας, σημαίνει ότι αυτή ενδιαφέρεται για εκείνα τα έργα του πολιτισμού, που δημιουργούνται πάνω σε μια ομαδική βάση. γι' αυτό και δεν είναι εύκολο να γνωρίζουμε το όνομα εκείνου που πρωτοδημιούργησε κάτι.

Μελετώντας το λαϊκό πολιτισμό, εισδύουμε βαθύτερα στην ανθρώπινη ψυχή, που με την απλότητα και τις φυσικές εκδηλώσεις της γίνεται περισσότερο αγαπητή. Ανακαλύπτουμε τις ανεπιτήδευτες αρετές των πατέρων μας, που γνώριζαν να αντιμετωπίζουν τα θέματα χώρου, τροφής, υγείας, ψυχικής ισορροπίας, ηθικής και αισθητικής αντίληψης, με την ενστικτώδη λογική και αίσθηση του μέτρου, που δεν πρέπει να τα θαυμάζουμε μόνο στους αρχαίους.¹⁷

Η σύνδεση του πολιτισμικού παρελθόντος με το παρόν, καθώς και η επισήμανση τόσο των συνεχειών όσο και των ασυνεχειών στην εξέλιξη του πολιτισμού, είναι ιδιαίτερα σημαντική για τη νέα γενιά, η οποία δεν έχει βιωματική γνώση του νεοελληνικού παραδοσιακού, προβιομηχανικού πολιτισμού, όπως οι γενιές των πατεράδων και, κυρίως, των παππού-

Εκπαίδευση: παρουσίαση και αξιολόγηση», *Σύγχρονο Νηπιαγωγείο*, τχ. 14 (Μάρτιος - Απρίλιος 2000), σσ. 16-24.

15. Βλ. Αγγαίη Γαλανοπούλου, «Διαθεματική προσέγγιση της γνώσης και επιμόρφωση των εκπαιδευτικών», *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, ό.π., σ. 231.

16. Ο Μ. Γ. Μερακλής, σχολιάζοντας τις απόψεις του Poirier, που πιο πάνω αναφέρθηκαν, παρατηρεί: «[...] Ίσως, καταρχήν, είναι δυνατή η διατήρηση, αλλά και η μεταφορά στοιχείων πολιτισμού από μίαν εποχή σε μίαν άλλη, ακόμα και αν πρόκειται για πολύ διαφορετικές εποχές. Το να πιστεύει ο εκπαιδευτικός - παιδαγωγός σ' αυτή τη δυνατότητα (και δεν πρόκειται για μεταφυσική πίστη) και να προσπαθεί να ενισχυθεί, ποήσει τους νέους απέναντι της είναι κάτι εξαιρετικά πολύτιμο». Μ. Γ. Μερακλής, ό.π., σ. 19.

17. Βλ. Δημήτριος Σ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (Μ.Ι.Ε.Τ.), Αθήνα 1978, σσ. 19-23.

δων της. Η μεταπολεμική ελληνική κοινωνία έχει προχωρήσει σε σύγχρονες μορφές οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης. Οι σημερινοί μαθητές έχουν μια αποσπασματική και, πολλές φορές, συγκεχυμένη άποψη του νεοελληνικού παραδοσιακού πολιτισμού, έτσι όπως αυτός προβάλλεται από το οικογενειακό και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Ο παραδοσιακός λαϊκός πολιτισμός σχεδόν ταυτίζεται με το δημοτικό τραγούδι, τους παραδοσιακούς χορούς και την ενδυμασία, προσέγγιση που καλλιεργείται και από ποικίλους πολιτισμικούς φορείς μέσα στο γενικότερο κλίμα του φολκλορισμού, της αναβίωσης λαογραφικών φαινομένων.

Ο ρόλος της υποχρεωτικής, κυρίως, εκπαίδευσης στην ενεργοποίηση της πολιτισμικής αυτοσυνειδησίας της νέας γενιάς θα πρέπει να είναι καθοριστικός, αν θέλουμε οι αυριανοί πολίτες να έχουν μια εμπειρισταμένη και σαφή άποψη για το ποια στοιχεία του λαϊκού πολιτισμού ή, ακόμη περισσότερο, ποιες αξίες θα ήταν σε δικό τους όφελος και της ευρύτερης κοινωνίας, γενικότερα.¹⁸

Η γνώση του λαϊκού παραδοσιακού πολιτισμού, τόσο των μορφών όσο και των ιδεών του –κυρίως αυτών– θα πρέπει να είναι ζητούμενο της σύγχρονης εκπαίδευσης, αν αυτή θέλει ο κοινωνικοποιητικός της ρόλος να στηρίζεται και στο ανθρωπολογικό και ανθρωπιστικό περιεχόμενο του παρελθόντος, που έχει λόγο ύπαρξης και στο παρόν. Εξάλλου, η προσέγγιση της διαδικασίας εξέλιξης του σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού είναι απαραίτητο για την αποκατάσταση στη συνείδηση των νέων ανθρώπων των ομοιοτήτων και των ετεροτήτων της πολιτισμικής εξέλιξης.¹⁹

«Σήμερα βρίσκεται σε εξέλιξη το πολιτικό και πολιτισμικό φαινόμενο που ονομάζουμε παγκοσμιοποίηση», σημειώνει ο Μ. Γ. Μερακλής. «Το φαινόμενο αυτό, όπως και αν το δούμε, σημαίνει – γιατί νομοτελειακά, θα έλεγα την επιφέρει– τη σταδιακή άμβλυνση και χαλάρωση των εθνικών πολιτισμών. Η UNESCO, η Ε.Ε. μπορεί να μιλούν για το σεβασμό της “πατρογονικής πολιτιστικής κληρονομιάς”, να εκδίδουν εγκυκλίους και να οργανώνουν σχετικές συζητήσεις ή και να διαθέτουν κάποια κονδύλια, όμως όλα αυτά τα παραμερίζει η ισοπεδωτική δύναμη του οικονομικού *monops* –που δεν έχει πατρίδα– συναρτημένον με την πολιτική βούληση των ισχυρών της γης (πρώτιστα των Η.Π.Α.)».²⁰

Με βάση τις σκέψεις αυτές και την αγωνία για την εκπαίδευση και την

18. Βλ. Ρέα Κακάμπουρα - Τύλη, «Δραματοποίηση λαϊκών δρωμένων στο σχολείο», στο *Διαθεματικό Εκπαιδευτικό Υλικό για την Ευέλικτη Ζώνη*, εκδ. Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα 2001, σ. 100.

19. Βλ. Ρέα Κακάμπουρα - Τύλη, «Προγραμματισμός της λαϊκής πολιτισμικής εκπαίδευσης», *ό.π.*, σ. 65.

20. Μ. Γ. Μερακλής, *Η συναγορία της Λαογραφίας*, εκδ. Ίδρυμα Αγγελικής Χατζημυχάλη, Αθήνα 2004, σσ. 157-160.

παιδεία του αύριο, αναμορφώθηκαν τα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και συγκροτήθηκαν τα Διαθεματικά Πλαίσια Προγραμμάτων Σπουδών (ΔΕΠΠΣ) και τα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών (ΑΠΣ), τα οποία, όπως ειπώθηκε, επιδιώκουν την ολιστική ανάγνωση κάποιων θεμάτων και εννοιών, που εντοπίζονται στα διδασκόμενα μαθήματα και, ακόμη, τη σύνδεση ενός γνωστικού αντικείμενου με άλλα συγγενικά ή εφαπτόμενα, αλλά και με τον πραγματικό κόσμο.²¹

Αντικείμενο της θεματικής ενότητας «Λαϊκός Πολιτισμός», αποτέλεσε η προσέγγιση από τους μαθητές του περιεχομένου του λαϊκού πολιτισμού φυσικά και αβίαστα.

Στόχοι, διδακτικοί, κατά την άποψη της Χριστίνας Αργυροπούλου,²² πρέπει να είναι:

α. Η γνώση της αξίας και της σημασίας του λαϊκού πολιτισμού ως τμήματος της πολιτιστικής παράδοσης, ιδιαίτερα στις μέρες μας, που κυριαρχεί μια τάση ομογενοποίησης των πολιτισμικών στοιχείων σε παγκόσμια κλίμακα.

β. Η αξιολόγηση των επιτευγμάτων του λαϊκού παραδοσιακού πολιτισμού και η κατανόηση της συμβολής του στην πορεία του σύγχρονου πολιτισμού.

γ. Η γνωριμία με εκφάνσεις του λαϊκού πολιτισμού (σε επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης, ηθών, εθίμων, λαϊκής τέχνης, δημιουργίας) σε μια διαχρονική και συγχρονιστική θεώρησή τους, με τις, τυχόν, συνέχειες, διαβρώσεις και επιβιώσεις τους και τις αναπόφευκτες μεταβολές τους.

Δραστηριότητες, ενδεικτικές, στις οποίες μπορούν να προβούν, με την καθοδήγηση του διδάσκοντος, οι μαθητές είναι:

α. Η καταγραφή ηθών και εθίμων του κύκλου της ζωής (γέννηση - βάπτιση, γάμος, θάνατος) και των μεγάλων θρησκευτικών εορτών του χρόνου.

β. Η συγκέντρωση λαϊκών παραμυθιών και η καταγραφή δημοτικών τραγουδιών, παραδόσεων, παροιμιών, αινιγμάτων κ.λπ. της περιοχής τους.

γ. Η αναζήτηση, καταγραφή, φωτογράφιση και περιγραφή παραδοσιακών επαγγελμάτων που τείνουν να εκλείψουν.

δ. Η επίσκεψη στο πλησιέστερο λαογραφικό μουσείο και η μελέτη των εκθεμάτων του.

21. Βλ. Χριστίνα Αργυροπούλου, *ο.π.*, σ. 22.

22. Βλ. Χριστίνα Αργυροπούλου, *Λαϊκός πολιτισμός, Οδηγός για την εκπαίδευση*, *Ευέλικτης Ζώνης Καινοτόμων Δράσεων*, Βιβλίο του καθηγητή, εκδ. Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα 2001, σσ. 69-70.

ε. Η αποδελτίωση στοιχείων λαϊκού πολιτισμού μέσα από λογοτεχνικά κείμενα (π.χ. Παπαδιαμάντη, Καρκαβίτσα, Βιζυηνού, Κρυστάλλη, Χατζόπουλου, Καζαντζάκη κ.ά.).

στ. Η μελέτη της παραδοσιακής ενδυμασίας της περιοχής τους (ανδρική και γυναικεία) και η σύγκρισή της με τη σύγχρονη ενδυμασία.

ζ. Η καταγραφή παραδοσιακών συνταγών μαγειρικής και, αν υπάρχει η δυνατότητα, η εκτέλεση και η οργάνωση ενός γεύματος παραδοσιακού.

η. Η πρόσκληση στο σχολείο λαϊκών οργανοπαιχτών, τραγουδιστών δημοτικών τραγουδιών και η σχετική συζήτηση μαζί τους.

θ. Η παρακολούθηση παραστάσεων Καραγκιόζη (θεάτρου σκιών).

ι. Η περιγραφή του λαϊκού πανηγυριού της περιοχής τους.

ια. Η λαογραφική εξέταση θεμάτων των δώδεκα μηνών του χρόνου.

ιβ. Η εκμάθηση παραδοσιακών χορών.

ιγ. Η οργάνωση λαογραφικού μουσείου στο σχολείο ή μιας λαογραφικής «γωνιάς» στην τάξη.

ιδ. Σε σχολεία όπου φοιτούν αλλοδαποί φοιτητές, ιδιαίτερα εποικοδομητικό θα ήταν η παρουσίαση, από τους μαθητές αυτούς, θεμάτων λαϊκού πολιτισμού της πατρίδας τους, με σκοπό να γίνει ένα βήμα γνωριμίας με την πολιτιστική κληρονομιά γειτονικών και άλλων λαών.

Οι δραστηριότητες αυτές μπορούν να πάρουν τη θέση «σχεδίων εργασίας / projects» - σχεδιασμός, οργάνωση, εκπόνηση εργασιών - σε οποιοδήποτε επίπεδο (στο σχολείο, στη γειτονιά, στην ευρύτερη κοινωνία). Ειδικά για το σχολείο, τα «σχέδια εργασίας» μπορούν να πάρουν τη θέση ενός τρόπου ομαδικής διδασκαλίας, στον οποίο συμμετέχουν ουσιαστικά όλοι οι εμπλεκόμενοι, οι οποίοι σχεδιάζουν, παίρνουν αποφάσεις, βελτιώνουν ή και αναμορφώνουν την εργασία τους. Στην αρχή απαιτείται κάποιος χρόνος για την εξοικείωση μαθητών και εκπαιδευτικών στην οργάνωση ενός σχεδίου εργασίας που έχει σχέση τόσο με τη συγκρότηση των ομάδων όσο και με τη δυναμική τους, δηλαδή με την εμπλοκή μαθητών και των δύο φύλων και όλων των επιπέδων (καλοί, μέτριοι, αλλοδαποί, μαθητές με μαθησιακές δυσκολίες) όσο και με τη συγκρότηση και τη δομή του θέματος που θα συζητηθεί.²³

Η τάξη, λοιπόν, πρέπει να λειτουργεί ως ομάδα: γι' αυτό θα μπορούσαν να ακολουθούνται κάποιες συγκεκριμένες αρχές, όπως:

– Να οριστούν κάποιοι κανόνες συμπεριφοράς, κατά προτίμηση, από τα ίδια τα μέλη της ομάδας.

– Να τεθούν κοινόι στόχοι και να συζητηθούν.

– Να αντιμετωπίζονται, με συζήτηση, οι όποιες συγκρούσεις.

23. Βλ. Χριστίνα Αργυροπούλου, *Η διαθεματικότητα στα φιλολογικά μαθήματα και τα σχέδια εργασίας / project...*, ό.π., σ. 28.

– Να κατανέμεται το έργο που πρέπει να παραχθεί ανάλογα με τα ενδιαφέροντα των μελών της ομάδας, ώστε να διασφαλίζεται η συνοχή της.²⁴

Αξιίζει να προστεθεί ότι στη διαμόρφωση ενός τέτοιου κλίματος σημαντικό ρόλο παίζει ο εκπαιδευτικός ως καθοδηγητής, ο οποίος γίνεται όσο το δυνατόν πιο αφανής, χωρίς να πάψει να είναι παρών. Γι' αυτό το λόγο επεμβαίνει μόνο όταν είναι απαραίτητο, αφού προηγουμένως θα έχει δημιουργήσει τις προϋποθέσεις που θα επιτρέπουν στους μαθητές να δράσουν αυτόνομα. Ακόμη, συμμετέχει και ο ίδιος στην ανάπτυξη του σχεδίου εργασίας ως ισότιμο μέλος, με την έννοια ότι ενσωματώνεται στην ομάδα. Βέβαια, ο καθοδηγητικός του ρόλος δεν καταργείται. γίνεται, όμως, πιο διακριτικός.²⁵

Συνοψίζοντας, μπορούμε να επισημάνουμε ότι μακροπρόθεσμος στόχος της διδασκαλίας του λαϊκού πολιτισμού στην υποχρεωτική εκπαίδευση, μέσα από τη διαθεματικότητα, είναι ο εμπλουτισμός του Προγράμματος με περισσότερα στοιχεία που αποσκοπούν στην καλλιέργεια, στην ενίσχυση της ιδέας μιας απώτερης κοινότητας των Ευρωπαϊκών λαών, η οποία και έχει τη δύναμη να δρα ενοποιητικά, ακόμη και στις περιπτώσεις όπου σημειώνονται σημαντικές αποκλίσεις. Έτσι, μπορεί να διαπιστωθεί, με την ανάλογη επιλογή χαρακτηριστικών παραδειγμάτων (κάτι που, προκειμένου για λαϊκούς πολιτισμούς είναι ιδιαίτερα εύκολο), ότι υπάρχουν κοινές πολιτισμικές βάσεις, παρά τις διαφορετικές ιστορικές συνθήκες που επικράτησαν σε ορισμένες περιπτώσεις στους διάφορους λαούς της Ευρώπης και παρά τις διαφορές ανάπτυξης που υπάρχουν (κάποτε πολύ σημαντικές) ανάμεσα στους λαούς αυτούς.²⁶

Λογογραφία και Εκπαίδευση

24. Βλ. *ό.π.*, σ. 32.

25. Βλ. *ό.π.*

26. Βλ. Μ. Γ. Μεζακλής - Ρέα Κακάμπουρα, *Τεχνικό Δελτίο του Προγράμματος Διδασκαλίας του Λαϊκού Πολιτισμού στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, εκδ. Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Αθήνα 1997, σσ. 6-8.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΙΕΥΘΥΡΙΟΥ

Σελίδες αφιερωμένες στη Λαογραφία

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Η ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ ΣΤΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΤΡΑΓΟΥΔΙΑ: ΠΡΟΞΕΝΙΑ, ΕΡΩΤΕΣ, ΓΑΜΟΙ ΕΤΕΡΟΔΟΞΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΟΕΘΝΩΝ

Ετερότητα (otherness / alterity) είναι η ποιότητα ή η κατάσταση να είσαι άλλος ή διαφορετικός.¹ Είναι γνωστό ότι ο κόσμος αποτελείται όχι μόνο από ομοιοτήτες αλλά και από ετερότητες. Στην έννοια π.χ. εμείς, αντιστοιχεί η ετερότητα οι άλλοι. Η έννοια εμείς συγκροτείται από ένα σύνολο, που βασίζεται στην ύπαρξη κοινών χαρακτηριστικών. Η συναίσθηση του συν-ανήκειν σε μία ομάδα σε τοποθετεί αυτομάτως στο εμείς. Τα κοινά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τους ανήκοντες στην ίδια ομάδα μπορεί να είναι εθνικά, φυλετικά, ιδεολογικά, θρησκευτικά, οικονομικά, πολιτικά κ.λπ. Όσοι στερούνται τα κοινά αυτά στοιχεία, είναι οι άλλοι, οι οποίοι οριοθετούνται από άλλο σύνολο. Είναι διαφορετικοί από μας σε σχέση προς κάποιο δεδομένο ή κάποια δεδομένα στοιχεία. Κάποτε ο εαυτός μας αντιμετωπίζεται και ως άλλος.²

Πολλές φορές η ετερότητα³ αντιτίθεται ή διασαφηνίζει την ομοιότητα

- Ο Αρ. Ν. Δουλαβέρας είναι επίκουρος καθηγητής Λαογραφίας Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

1. Βλ. *The Free On Line Dictionary*.

2. Βλ. Paul Ricoeur, *Ο ίδιος ο εαυτός ως άλλος*, μτφρ. Βίκυ Ιακώβου, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2008.

3. Βλ. ενδεικτικά για το θέμα κατά χρονολογική σειρά: John R. Goldon, *Culture and the Ad: Exploring Otherness in the World of Advertising*, ed. Elsevier Science Ltd, U.K. 1997.

4. Γ. Σιαφάκης, (μετάφραση- επιμέλεια), *Ταντότητα και ετερότητα στη λογοτεχνία, 18ος-20ός αι. Μύθοι, γένη, θέματα, Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου*, Αθήνα, 8-11 Νοεμβρίου 1998, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1998. Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, *Σχολείο και ετερότητα*, Σεμινάριο 24, Αθήνα 1998. Κατερίνα Στενάου, *Εισαγωγή στην ετερότητα από τον μύθο στην ποδοπατήλη*, μτφρ. Σάρα Μπένβενισε, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1998. Emm. Levinas - Michael B. Smith, *Alterity and Transcendence*, Columbia Univ. Press, Νέα Υόρκη 1999. Eöran Sonesson, «Ego meets Alter: The

ή την ταυτότητα ενός συνόλου. Το τι δεν είμαστε, συμβάλλει στον προσδιορισμό της οντότητάς μας. Όπως και η σαφής συνείδηση του εμείς, συντελεί στη συνειδητοποίηση της ετερότητας, δηλαδή των στοιχείων που μας διαφοροποιούν από ένα άλλο σύνολο. Ωστόσο, στην εποχή μας, εποχή της παγκοσμιοποίησης, τα όρια του εμείς νοθεύονται, οι ταυτότητες διευρύνονται, για να χωρέσουν κι άλλους, οι ετερότητες όλο και καταργούνται, με αποτέλεσμα να γίνεται λόγος για «παράγωγή νέων ταυτοτήτων».⁴ Η ετερότητα στη σκέψη και στη διάνοηση, γενικότερα, υπήρξε η κινητήριος δύναμη του πολιτισμού. Η ίδια η δημοκρατία μπορεί να είναι το εμείς πολλών ετεροτήτων και να αποτελεί τη διαλεκτική τους σχέση. Ο τρόπος που μια κοινωνία αντιμετωπίζει την ετερότητα θεωρείται στις ημέρες μας το κριτήριο του πολιτισμού της.

Στο δημοτικό τραγούδι συχνά εκφράζεται σύγκρουση ανάμεσα στο εμείς και στο όχι εμείς, δηλαδή στους άλλους, στους διαφορετικούς. Οι ένονοι εμείς και οι άλλοι προσδιορίζονται, εκτός των άλλων, τοπικά και χρονικά.⁵ Μολονότι το δημοτικό τραγούδι δεν ταυτίζεται με την ιστορική πραγματικότητα,⁶ ούτε αποτελεί συγκροτημένη και μεθοδική διατύπωση θέσεων και απόψεων για τα σημαντικά ή τα καθημερινά υπαρκτικά προ-

Meaning of Otherness in Cultural Semiotics», *Simiotica*, 128:3-4(2000), σσ. 537-559· Αλεξάκης Ελευθ. Π., *Ταυτότητες και ετερότητες. Σύμβολα, συγγένεια, κοινότητα στην Ελλάδα-Βαλκάνια*, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 2001· Ηρακλής Μήλλας, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων. Σχολικά βιβλία, ιστοριογραφία, λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001· Δημ. Κ. Χριστόπουλος, *Η ετερότητα ως σχέση εξουσίας. Όψεις της ελληνικής, βαλκανικής και ευρωπαϊκής εμπειρίας*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2002· Αθαν. Γκότοβος, *Εκπαίδευση και ετερότητα - Ζητήματα διαπολιτισμικής παιδαγωγικής*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2002· Βασίλειος Γαϊτάνης, *Η ετερότητα της επικοινωνίας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 2004· Κυρίδης Αργ. - Ανδρέου Ανδρέας (επιμέλεια), *Όψεις της ετερότητας*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2005· Ευθ. Παπαταξιάρχης (επιμέλεια), *Περιπέτειες της Ετερότητας: Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006· Xiaojing Zhou, *The Ethics and Poetics of Alterity in Asian American Poetry*, Univ. of Iowa Press, Iowa City 2006· Lorenzo Chiesa, *Subjectivity and Otherness: A Philosophical Reading of Lacan*, Massachusetts Institute of Technology 2007· *Otherness in Questions. Development of the Self*, eds: Livia Mathias Simco, Univ. of Sao Paulo - Jaan Valsiner, Clark University 2007· Paul Ricoeur, *ό.π.*· Claus Krippendorff, *On Communicating: Otherness, Meaning and Information*, ed. Routledge, Νέα Υόρκη 2009.

4. Βλ. Stuart Hall - David Held - Antony McGrew, *Η νεωτερικότητα σήμερα. Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός*, μτφρ. Θ. Τσακίρης - Βικτ. Τσακίρης, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2003.

5. Βλ. Κ. Χατζηδάκης, *Χρόνος και χώρος στα δημοτικά τραγούδια*, *Εθνομουσικολογική διατριβή* (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Αθήνα 2000.

6. Βλ. Riki van Boeschoten, *From Armatolik to People's Rule. Investigation into Collective Memory of Rural Greece 1750-1949*, Adolf M. Hakkert Publisher, 1991, σ. 12. Προβλ. Ευάγγ. Γρ. Αудίκος, «Ο Βλάχος στον λαϊκό πολιτισμό», *Τριγαλινά*, 23(2003), σ. 332.

βλήματα του ανθρώπου,⁷ εντούτοις είναι ένας στοχασμός συγκινησιακού χαρακτήρα που εξωτερικεύει τα συναισθήματα ή καταγράφει τις αντιδράσεις των ανθρώπων στα ερεθίσματα του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος⁸ και από την άποψη αυτή έχει σημαντική αξία.

Η ιδιότητα του ετεροδόξου είναι συνήθως και ιδιότητα του αλλοεθνούς και το αντίστροφο. Η μία έννοια ανασύρει στη σκέψη μας και την άλλη. Στο δημοτικό τραγούδι από τη μια είναι οι Χριστιανοί, οι Ρωμιοί, και από την άλλη, στο χώρο της ετερότητας, οι Αρβανίτες, οι Τούρκοι,⁹ οι Φράγκοι, οι Εβραίοι, οι Βούλγαροι.¹⁰ Παρά τις αντιθέσεις τους «δεν έλειψαν οι πράξεις των ατόμων, προπάντων οι ερωτικές σχέσεις των δύο φύλων, που έρχονταν σε σύγκρουση με τις γενικές αντιλήψεις για φυλετική και θρησκευτική διάκριση. Η σύγκρουση αυτή γεννούσε συγκινήσεις γενικότερες, ικανές να εμπνεύσουν τραγούδια».¹¹ Οι σχέσεις των λαών αυτών ήταν συνήθως περιορισμένες στις απολύτως απαραίτητες και κάθε «μεταπήδηση ενός ατόμου από τη μια κοινότητα στην άλλη δημιουργούσε μεγάλα σκάνδαλα και ένταση στις διακοινοτικές σχέσεις».¹²

1. Σε ένα τραγούδι η μάνα και ο γιος μαλώνουνε για μια Αρβανιτοπούλα.¹³ Ο γιος ζητάει την έγκριση της μάνας του, για να παντρευτεί¹⁴ μια αλλόθρησκη και συγχρόνως ξένη προς την εθνότητά τους. Βέβαια, το κριτήριο το φυλετικό και το θρησκευτικό προσδιορίζουν ένα «διαφοροποιημένο ηθικοπολιτισμικό και κοινωνικοπολιτικό τρόπο ζωής»,¹⁵ γι' αυτό και ο

7. Βλ. Γ. Δ. Κοντογιώργης, *Η ελληνική λαϊκή ιδεολογία*, εκδ. Νέα Σύνορα - Α. Λιβάνης, Αθήνα 1979, σ. 11.

8. Βλ. ό.π., σ. 11.

9. Βλ. Μαρία Μιράσγεξη, *Έρευνα στη δημοτική ποίηση*, Α'. Ο Γάμος, Αθήνα 1965, σσ. 113-115.

10. Βλ. Δ. Πετρόπουλος, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, (Εκλογή), τόμ. Α', Αθήνα 1958, (Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 46), σ. 138· Γ. Δ. Κοντογιώργης, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της Τουρκοκρατίας*, εκδ. Νέα Σύνορα - Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1982· Ελένη Κούκου, *Θεσμοί και προνόμια του ελληνισμού μετά την άλωση. Διαμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας κατά την Τουρκοκρατία*, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1988· Μιχ. Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία: Κοινωνική Συγκρότηση - Ήθη και Έθιμα - Λαϊκή Τέχνη*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2005, σσ. 88, 97-102.

11. Δ. Πετρόπουλος, ό.π., σ. 138.

12. Γιώργος Ιωάννου, *Το δημοτικό τραγούδι. Παραλογές*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1975, σ. 145.

13. Βλ. Θ. Α. Νημάς, *Δημοτικά τραγούδια της Θεσσαλίας*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1983, τόμ. Α', σ. 72, 14, 1-12, και τόμ. Β', σ. 390, 31 Δ.

14. Οι έννοιες *προξενιά*, *έωτες*, *γάμοι* δεν εξετάζονται μεμονωμένα στα δημοτικά τραγούδια που παραθέτουμε, διότι συνήθως συνυπάρχουν και το ένα παρατείνεται ή εναντιώνεται στο άλλο.

15. Γ. Δ. Κοντογιώργης, *Η ελληνική λαϊκή ιδεολογία*, ό.π., σ. 122.

τηρητής της οικογενειακής και κοινωνικής νομιμότητας, η μητέρα εδώ, δεν επιδοκιμάζει την επιλογή.

Είναι γνωστό ότι στο δημοτικό τραγούδι η μάνα¹⁶ είναι αυτή που καθορίζει τη νύφη για το γιο της αλλά και τον γαμπρό για την κόρη της. Ο γιος μπορεί να διαλέξει νύφη, αλλά πρέπει να υποβάλει την επιλογή του για έγκριση στους γονείς του, και κυρίως στη μάνα του, αν θέλει να παραμείνει μέλος στην πρωτογενή κοινωνική ομάδα.¹⁷ Δεν είναι τυχαίο ότι το τραγούδι αυτό χρησιμοποιεί πληθυντικό: *ας την πάρουμε*, που υποδηλώνει διαικασία στην οποία δεν είναι μόνος. Στην προκειμένη περίπτωση, ο γιος προσπαθεί να πείσει τη μάνα του για τη σωστή επιλογή του, προβάλλοντας την προίκα της Αρβανιτοπούλας, το μέγεθος της οποίας εκφράζεται με αλληπάλληλα ασύνδετα σχήματα: *μας τάζουν... μας τάζουν... μας τάζουν... τάζουν και με υπερβολές*. Ο γιος εδώ προβάλλει τη μεγάλη προίκα της Αρβανιτοπούλας, προκειμένου να επιτύχει την υπέρβαση της ετερότητας:

*Μάνα και γιος μαλώνανε για μια Αρβανιτοπούλα.
- Μάνα μου, κι ας την πάρουμε την Αρβανιτοπούλα,
μας τάζουν τ' άσπρα πρόβατα κι του φεγγάρι στρουγγά,
μας τάζουν βάλα 'π' του ζυγού, γιλάδα 'π' την αγέλη,
5 μας τάζουν μύλους δώδικα, π' αλέθουν του σιτάρι,
οι πέντε αλέθουν με νιρό κι οι άλλοι μ' αφράτου γάλα,
τάζουν κι ένα ξηρόμυλο π' αλέθει το πιπέρι,
να πιπιρώσουν τα φαϊά, να φαν οι συμπεθέροι.*

Η Αρβανιτοπούλα είναι κάτι ξένο προς την εθνοτική ομάδα του γιου αλλά και ξένο προς τη θρησκευτική του κουλτούρα. Η αντίδραση της μάνας είναι γεμάτη σκληρότητα και μίσος, αφού γνωρίζει καλά ότι θα υπάρξει τεράστιο πρόβλημα ενσωμάτωσης της νύφης στο οικογενειακό τους σύστημα και δεν δέχεται καμία συζήτηση σε αυτά που της πρότεινε ο γιος της, αλλά τον αποκαλεί *σκυλί* και τον διώχνει από το σπίτι της αλλά και από την όλη συγγένεια. Η ενέργεια της μάνας είναι μια ισχυρή αμυντική αντίδραση σε ό,τι απειλεί το status quo της οικογενειακής και κοινωνικής της ασφάλειας. Είναι η ίδια πρωταγωνίστρια και κινητήρια δύναμη του

16. Βλ. Μαρία Μιράσγεξη, *ό.π.*, σσ. 121-128· Margaret Alexiou, «Sons, Wives and Mothers: Reality and Fantasy in Some Modern Greek Ballads», *Journal of Modern Greek Studies*, 1 (1983), σσ. 73-111· Μιράντα Τερζοπούλου-Ελένη Ψυχρού, «Γυναίκα-Κοινωνία στο δημοτικό τραγούδι», *Αντιθέσεις*, 17 (1984), σσ. 50-67· G. Saunier, «Η εικόνα της οικογένειας (γονείς, παιδιά και αδέρφια) στα ελληνικά δημοτικά τραγούδια», *Λαογραφία*, 41 (2007-2009), σσ. 33-73.

17. Βλ. Γ. Δ. Κοντογιώργης, *ό.π.*, σ. 78, σημ. 36.

κατασταλτικού μηχανισμού της οικογένειας:¹⁸

-Όξον, σκυλί, απ' του σπίτι μου, όξον κι απ' τη σειρά μου.

10 -Διώξι με, μάνα μ', διώξι μι μι ήλιου μι φηγάρι...

Η μάνα δεν ανέχεται καμία άρση της ετερότητας. Η ίδια είναι ο εκφραστής της οικογενειακής και κοινωνικής νομιμότητας. Γι' αυτήν υπάρχουν σαφή όρια διαφοράς με την Αρβανιτοπούλα, που δεν είναι αποδεκτές από το δικό της αξιακό σύστημα.¹⁹ Ωστόσο, η δύναμη του έρωτα κάνει την υπέρβαση της ετερότητας, παρακάμπτοντας τις διακρίσεις μεταξύ νέων διαφορετικής εθνικότητας, υπερτερεί σε δύναμη και από την αγάπη προς τη μάνα και είναι έτοιμη να αναλάβει όλες τις δυσκολίες πραγματοποίησης του εγχειρήματος,²⁰ περνώντας σε μία φάση αυτονόμησης και χειραφέτησης.²¹

2. Σε μια άλλη παραλλαγή²² η μάνα είναι πιο διαλλακτική και προσπαθεί να πείσει με επιχειρήματα τον γιο της να μην παντρευτεί την Αρβανιτοπούλα.: το σπίτι τους δεν τη χωράει και δεν τη θέλει η υπόλοιπη κοινότητα. Λόγοι οικογενειακοί και κοινωνικοί δεν επιτρέπουν έναν τέτοιο γάμο:

Μάνα και γιος μαλώνανε για μια Αρβανιτοπούλα.

-Μην τήνε παίρνεις, γιούλη μου, την Αρβανιτοπούλα,

το σπίτι μας δεν τη χωρεί κι η χώρα δεν τη θέλει.

Ο γιος, όμως, εις πείσμα και των δύο λόγων που επικαλείται η μάνα του, είναι αποφασισμένος να παντρευτεί την Αρβανιτοπούλα, αλλά και έχει σχέδιο για τις παραπέρα ενέργειές του. Θα φύγει από το χωριό και θα κατοικήσει αλλού:

Θα τήνε πάρω, μάνα μου, την Αρβανιτοπούλα,

5 ας μη χωράει το σπίτι μας κι η χώρα ας μην την θέλει.

Στης Κατσιαβάρας τα βουνά, μάνα, θα στήσω τέντα.

18. Βλ. G. Saunier, *ό.π.*, σ. 51.

19. Βλ. σχετικά J. K. Cambell, *Honour, Family and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Clarendon Press, Oxford 1964.

20. Βλ. I. M. Αρβανίτης, *Από τις πηγές του λαού μας. Α' Τα μνημειακά τραγούδια Αθηνών*, 1985, σ. 180.

21. Για τη θέση των γυναικών στην αγροτική Ελλάδα βλ. J. Dubisch, *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton University Press, Princeton 1986.

22. Βλ. I. M. Αρβανίτης, *ό.π.*, σ. 180 Α.

Θυμίζει, ωστόσο, στη μάνα του, τις οδυνηρές γι' αυτήν συνέπειες από την άρνησή της να αποδεχθεί την Αρβανιτοπούλα, ειδικά τις χρονιάρες ημέρες, στις οποίες θα είναι αισθητή η απουσία του:

Θα κάνεις χρόνια να με δεις, καιρούς να μ' απαντήσεις.
 Κι αν ρθούνε, μάνα μου, οι γιορτές κι οι επίσημες ημέρες,
 Κι αν πας, μάνα, στην εκκλησιά, κι αν πας να προσκυνήσεις,
 10 θα βρεις τον τόπο μ' αδειανό και το στασίδι μ' άδειο,
 θα λερωθεί η ποδίτσα σου σφουγγίζοντας τα δάκρυα,
 θα λαλακιάσει η γλώσσα σου ρωτώντας τους διαβάτες:
 -Διαβάτες μου, στρατιώτες μου, καλοί μου στρατολάτες,
 μην είδατε το γιούλη μου, τον γιο μου, το παιδί μου;

3. Σε ένα άλλο τραγούδι²³ από τη Μάνη, η μάνα είναι κατηγορηματική στις συνέπειες που θα έχουν οι πράξεις του γιου της. Η από μέρους του γιου υπέρβαση της ετερότητας και ο γάμος του με την Αρβανιτοπούλα, δημιουργεί αυτομάτως γι' αυτόν μια άλλη ετερότητα από το οικείο περιβάλλον προς αυτόν. Η τοπική κοινωνία της Μάνης δεν ανέχεται τέτοιου είδους σχέσεις. Η υπέρβασή τους από κάποιον δημιουργεί προβλήματα νόμιμης συνύπαρξής του με τα μέλη της οικογένειάς του και τα μέλη της υπόλοιπης κοινότητας. Γι' αυτό η μάνα του τού υπενθυμίζει ότι, αν πάρει την Αρβανιτοπούλα, θα φύγει από το χωριό:

-Και σαν την πάρεις, γιόκα μου την Αρβανιτοπούλα,
 από το σπίτι θα διαβείς κι απ' το χωριό θα φύγεις
 κι από της Μάνης τα βουνά πέρα θελά περάσεις.

Ωστόσο, ο γιος αποδέχεται θαρραλέα τις συνέπειες της πράξης του, χωρίς καμία αντιδικία για το τίμημα που η μάνα του όρισε. Προσπαθεί, όμως, να δημιουργήσει συγκινησιακή ατμόσφαιρα και υπενθυμίζει στη μάνα του ότι η φυγή του θα της δημιουργήσει στενοχώριες και νοσταλγία:

5 -Γώ θα την πάρω, μάνα μου, την Αρβανιτοπούλα
 κι από το σπίτι θα διαβώ κι απ' το χωριό θα φύγω
 κι από της Μάνης τα βουνά πέρα θέλα περάσω,
 να κάνεις χρόνια να με δεις, μήνους να μ' απαντήσεις,
 να κάνεις κι ένα ξάμηνο γράμμα μου για να λάβεις,
 10 να λαλακιάσει η γλώσσα σου ρωτώντας τους διαβάτες.

23. Βλ. ό.π., σ. 180 Β.

*-Διαβάτες μου, περάτες μου, καλοί μου στρατολάτες,
μην είδατε το γιόκα μου, τον γιο μου, το παιδί μου;*

4. Η Αρβανιτοπούλα είναι αντικείμενο έριδας και σε πέντε παιδιά κλεφτόπουλα. Ο καπετάνιος όμως παρεμβαίνει και τους καθησυχάζει, έχοντας εναλλακτική πρόταση:

*Πέντε παιδιά μαλώνανε για μια Αρβανιτοπούλα
κι ο καπετάνιος τ'ς έλεγε κι ο καπετάνιος λέγει:
-Παιδιά μου, μη μαλώνετε, μην πιάνετε ντουφέκι
κι εμείς ταχιά θα φύγουμε και στ' Άγραφα θα πάμε
κι εκεί θα τις διαλέξουμε καθένας τη δική του.
Τον καπετάνιου μια καλή, καλύτερ' απ' τις άλλες.²⁴*

5. Σε ένα άλλο τραγούδι²⁵ ο νέος αναφέρεται με το μικρό του όνομα Δήμος και αγαπά Τουρκοπούλα και όχι Αρβανιτοπούλα. Εδώ ο Δήμος, με τον έρωτά του οδηγείται στην υπέρβαση της ετερότητας ανάμεσα σε Έλληνες και Τούρκους. Ωστόσο, οι Τούρκοι δεν ανέχονται αυτήν την υπέρβαση. Γι' αυτούς ο Έλληνας είναι ο άλλος, ο έτερος, ο εχθρός, ο αλλόπιτος, και εμμένουν σ' αυτήν τη διάκριση, οπότε τον αντιμετωπίζουν εχθρικά και θέλουν να τον θανατώσουν:

*Ακούστε το τι γίνηκε τούτη την εβδομάδα.
Ο Δήμος μας αγάπησε όμορφη Τουρκοπούλα,
Παρασκευή την χάρηκε, Σαββάτο όλη μέρα
και το ταχύ την Κυριακή εβγήκε να πηγαίνει.*

5 *Τον πιάσανε, τον δέσανε και παν να τον κρεμάσουν,
χίλιοι πηγαίνουν ομπροστά και πεντακόσιοι πίσω
κι ο Δήμος εις την μέση τους δεμένος, μαραμένος,
σαν δυο μερών τριαντάφυλλο κομμέν' απ' το κλωνάρι.*

Η Τουρκοπούλα, όμως, που τον αγαπά πραγματικά, του δίνει θάρρος και υπόσχεται να δώσει πολλά χρήματα, για να τον εξαγοράσει. Επικαλείται, μάλιστα, μπροστά στον δικαστή τον αιώνιο νόμο της αγάπης:

Η Τουρκοκόρη το 'μαθε, στο παραθύρι βγαίνει.

24. Δ. Πετροπούλου, *ο.π.*, τόμ. Α', σ. 240, 100, Α, 1-6 και Β, 1-6. Ειρήνη Σπανδοπούδη, *Τα τραγούδια της Αγόριανης (Παργάσσοι)*, εκδ. Πυρσός Α.Ε., Αθήνα 1939, σ. 36, 60, 1-6.

25. Βλ. Π. Αρβαντινός, *Συλλογή δημοδών ασμάτων Ηπείρου, εν Αθήναις 1880*, (ανατ. από εκδ. Δαμιανός - Δωδώνη, Αθήνα 1996), σ. 178, 275, 1-15.

10 *Δήμο, του λέει, μη σκιάζεσαι και μη πολυφοβίεσαι.
Θα πάρω γρόσια στην ποδιά και τα φλωριά στην τσέπη
κι αν δε μου φτάσουν τα φλωριά, πουλώ τα δαχτυλίδια
κι αν δε μου φτάσουν κι αυτά, πουλώ ό,τι άλλο έχω.
Εσύ, Κατή, εσύ, κριτή, που ξέρεις από κόσμο,
15 είδες αμπέλ' ακλάδευτο και νιον χωρίς αγάπη;*

6. Σε άλλο δημοτικό τραγούδι αντί για τον Δήμο αναφέρεται το όνομα Χριστόδουλος και αντί για Τουρκοπούλα αναφέρεται Εβραιοπούλα. Είναι γνωστό ότι πολλές εβραϊκές κοινότητες ζούσαν σε διάφορα μέρη του ελληνικού χώρου και, όπως συμβαίνει με άλλους αλλόθρησκους και αλλοεθνείς, έτσι και γι' αυτούς υπήρχε μια έντονη αποστασιοποίηση και περιφρόνηση από τους Έλληνες.²⁶ Δεν λείπουν, όμως, και περιπτώσεις όπου Ρωμιός ερωτεύεται Εβραιοπούλα και επιδιώκει να την κάνει γυναίκα του. Δεν συναντήσαμε, όμως, περίπτωση που Εβραίος να θέλησε να γίνει χριστιανός και να παντρευτεί χριστιανή. Στο τραγούδι που ακολουθεί, διαπιστώνεται η αμοιβαία αγάπη των δύο νέων. Η Εβραιοπούλα καλεί τον Χριστόδουλο²⁷ σε κρυφή συνάντηση:

*Χριστόδουλος αγάπησε μια κόρη Εβραιοπούλα.
Την αγαπά, τον αγαπά και θέλουν να παρθούνε.
5 -Χριστόδουλε, κι αν μ' αγαπάς κι αν θέλεις να με πάρεις,
για κίνα κι έλα μια βραδιά κι ένα Σαββάτο βράδυ,
πόχουν οι Εβραίοι τη γιορτή κι οι Τούρκοι ραμαζάνι.*

Εντούτοις, η άρση της ετερότητας μεταξύ των δύο νέων με τη δύναμη του έρωτά τους, δεν αίρει και την ετερότητα που υπάρχει γενικά μεταξύ Εβραίων και Ελλήνων. Ο Χριστόδουλος, όμως, μπέρδεψε την ημέρα συνάντησης με την Εβραιοπούλα και αντί για Σάββατο, πήγε Πέμπτη βράδυ, με αποτέλεσμα να συλληφθεί, για να θανατωθεί:

*Χριστόδουλος παράκουσε και πήγε Πέμπτη βράδυ
κι οι Εβραίοι τότε πιάσανε και παν να τον κρεμάσουν.*

Ωστόσο, η Εβραιοπούλα τον ενθαρρύνει και υπόσχεται ότι θα πληρώ-

26. Βλ. Ακαδημία Αθηνών, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια. Εκλογαί*, τόμ. Α', Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου, αρ. 7, εν Αθήναις 1962, σ. 460 Γ-Κ-Σπυριδάκης, «Οι Εβραίοι εις την κρητικήν λαογραφίαν», *Επετ. Λογοτ. Καλλιτεχν. Κανών* (1937), σ. 75 κ.ε.

27. Βλ. Δ. Πετρόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 138, 38, 3-13* (μυλιετζίκια: βραχιόλια) - Θ. Α. Νημάς, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 92, 2Α, 1-9 και 2Β, 1-13 και σ. 93, 2Γ, 1-12.

σει πολλά φλουριά, για να τον σώσει από την αγχώνη:

- 10 *Κι η Εβριοπούλα φώναξε από γυαλένιο πύργο:
-Χριστόδουλε, μη σκιάζεσαι, στο νου σου μην το βάνεις.
Χίλια φλουριά έχω στο λαιμό και δέκα στο κεφάλι,
αν δεν σου φτάνουνε κι αυτά, πουλώ τα μπιλετζίκια.*

7. Το αντίθετο συμβαίνει σε ένα άλλο τραγούδι: Ένας Τούρκος αγαπάει μια Ρωμιοπούλα στη Ρόδο. Στην περίπτωση αυτή ο αλλοεθνής και αλλόπιστος υποψήφιος γαμπρός βρίσκει απρόσμενο σύμμαχο στη μάνα της Ρωμιοπούλας, η οποία οδηγείται στην άρση της ετερότητας βασισμένη στο οικονομικό συμφέρον της κόρης της. Η κόρη, όμως, πεισματικά αρνιέται αυτόν τον γάμο, διατηρώντας το κλίμα της ετερότητας. Είναι χαρακτηριστικό ότι η λαϊκή μουσα είναι εναντίον της μάνας, που θέλει να παντρέψει την κόρη της με Τούρκο και την αποκαλεί σκύλα:

- Κάτω στη Ρόδο, στη Ροδοπούλα,
Τούρκος αγάπησε μια Ρωμιοπούλα
κι η Ρωμιοπούλα δεν τότε θέλει
κι η σκύλα η μάνα της τον προξενεύει:*
- 5 *-Πάρ' τονε, κόρη μου, τον Τούρκον άντρα,
να σε φορέσει φλουριά και χάντρα.
-Δεν τότε θέλω, δεν τότε παίρνω,
πέρδικα γίνομαι, στα δάση βγαίνω.
-Πάρ' τονε, κόρη μου, κι είν' για καλό σου.*
- 10 *-Χτύπα τον, μάνα μου, στο καύκαλό σου.
-Πάρ' τονε, κόρη μου, κι έχει παπόρι,
να σε πηγαίνει Συμύρη και Πόλη.
-Δεν τότε θέλω, δεν τότε παίρνω,
ψαράκι γίνομαι, στη λίμνη μπαίνω.²⁸*

Εδώ ο λαϊκός ποιητής «διάλεξε την κόρη για ν' αντιπροσωπεύσει το πνεύμα της εθνικής αντίστασης και αξιοπρέπειας και τη μάνα για να εν-

28. Η. Γεντούς, *Τραγούδια δημοτικά της Ρόδου*, εκδ. Νέας Ζωής, Αλεξάνδρεια 1926 (απότ. από εκδ. Ηρόδοτος, Ρόδος 1980), σ. 68, 1-14· Α. Passow, *Γραμμικά τραγούδια*, εκδ. Χ. Τενόπουλος-Ν. Νίκας, Αθήνα 1890, σ. 430, DLXXIV· Η. Γεντούς, *Τραγούδια*, 140, 41, 1-14· Θ. Δετοράκης, *Ανέκδοτα δημοτικά τραγούδια της Ελλάδας*, Αθήνα 1976, σ. 96, 78· Πανταζής Κοντομήρης, *Δημοτικά τραγούδια της Δευκάδας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1985, σ. 16, 14, 1-18.

σαρκώσει εκείνο της συνεργασίας και της συμφεροντολογίας».²⁹

8. Σε μια παραλλαγή, η μάνα προσπαθεί να πείσει την κόρη της να δεχθεί Τούρκο άντρα, γνωρίζοντας ότι ο Τούρκος κατακτητής έχει τη δύναμη να επιβάλει τη θέλησή του. Συνεπώς, δεν έχει νόημα οποιαδήποτε αντίδραση στις επιθυμίες του:

*Μάνα μου, σφάζομαι, Τούρκο δεν παίρνω,
χελιδόνι γίνομαι, τα δάση παίρνω.*

*-Μάτια μου, κι α γενείς, κι ό,τι κι αν κάνεις,
Κυνηγάρης γένεται και μου σε πιάνει.³⁰*

9. Το ίδιο πνεύμα της αδύναμης Ρωμοπούλας μπροστά στη δύναμη του Τούρκου, που θέλει να την κάνει γυναίκα του, βλέπουμε και στο επόμενο τραγούδι, από την Πρέβεζα. Οποιαδήποτε ενέργεια φυγής της κόρης είναι καταδικασμένη, διότι προσκρούει στη δύναμη του Τούρκου. Η υπέρβαση της ετερότητας με αμοιβαία διάθεση είναι αδύνατη:

*Όλες οι μελαχρινές κι οι μαυρομάτες
μια από την άλλη να παίρνει το καμάρι.
Μα μια μελαχρινότερη, πού 'χε τη χάρη,
Τούρκος την ζητάει, θέλει να την πάρει.*

- 5 -Κόφτομαι, σφάζομαι, Τούρκον δεν παντρεύομαι.
-Κι αν κοπείς, κι αν σφαγείς, Τούρκον θε να παντρευτείς.
-Περδικούλα γίνομαι, τα πλάγια παίρνω.
-Και στα πλάγι' αν ανεβείς, Τούρκον θε να παντρευτείς.
-Κόφτομαι, σφάζομαι [κ.τ.λ.]

- 10 -Μιρμιγκάκι γένομαι, στες τρύπες μπαίνω.
-Και στες τρύπες κι αν εμπείς, Τούρκον θε να παντρευτείς.
-Κόφτομαι, σφάζομαι [κ.τ.λ.]
Φερετζέ της έκοφταν με τα νταούλια.
-Φερετζέ μου, κι αν κοπείς, στο κορμί μου δε θα μπεις.

- 11 Κόφτομαι, σφάζομαι³¹ [κ.τ.λ.]

10. Το αντίθετο συμβαίνει στο επόμενο τραγούδι.³² Εδώ η μάνα αντι-

29. G. Saunier, ό.π., σ. 52

30. A. Passow, ό.π., σ. 431, DLXXIV, 1-4.

31. Π. Αραβαντινός, ό.π., σ. 238, 402, 1-15 και 403, 1-45.

32. Βλ. Γ. Χασιώτης, *Σύλλογή δημοδών ασμάτων της Ηπείρου*, Αθήναι 1880 (ανατ. από βιβλ. Νότη Καραβία, Αθήνα 1983), σ. 161, 43, 1-16· Δ. Πετρόπουλος, ό.π., τόμ. Α', σ.

δρά στον γάμο της κόρης της με τον Μεχμέταγα. Ωστόσο, ο Μεχμέταγας βρήκε σύμμαχο στην ίδια την κόρη, η οποία και δελεάστηκε από το μάλαμα και το ασήμι που της προσέφερε. Έτσι, νομότυπα, θα τη ζητήσει σε γάμο και από τη μάνα της και από τον πατέρα της:

*Δώδεκα χρονώ κορίτσι, το κοψόχρονο,
κάθε Κυριακή αλλάζει και στολίζεται
και στη σκάλα κατεβαίνει και γυαλίζεται
κι ο Μεχμέταγας διαβαίνει, σκανταλίζεται.*

- 5 *Παίρνει μήλο και της ρίχνει, δεν το δέχτηκε.
Ρίχνει μάλαμα κι ασήμι, χαμογέλασε.
Πέντε παλικάρια στέλνει στη μανούλα της
κι άλλα πέντε στο παζάρι, στον πατέρα της,
για να πάρει την Τασιούλα ο Μεχμέταγας.*

Η μάνα όμως αρνιέται αυτόν τον γάμο. Ακόμα και πέντε φονικά να γίνουν, δεν υποχωρεί. Έτσι, γίνεται ο υπέρμαχος της ετερότητας μεταξύ των δύο λαών, Τούρκων και Ελλήνων:

- 10 *Τ' άκουσ' η μάνα της και κλαίει, δεν το δέχτηκε:
- Πέντε φονικά να γένουν μέσ' στην πόρτα μου,
την Τασιούλα δεν τη δίνω του Μεχμέταγα.*

Η Τασιούλα, όμως, θέλει να τον παντρευτεί και γιατί τον αγαπά, αλλά και διότι έχει φιλοδοξία να γίνει βοίβοντίνα και να μοιράζει τους φόρους στην Καλούτσιανη,³³ στα Γιάννενα.

- Τσώπα, τσώπα, κυρά μάνα, μη ντροπιάζεσαι,
τον Μεχμέταγα τον θέλω και τον αγαπώ,
15 για να γένω βοίβοντίνα μέσ' στα Γιάννενα,
να μοιράζω τα χαράτσια στην Καλούτσιαση!*

11. Σε άλλη παραλλαγή, όμως, η Σούλα, την οποία θέλει γυναίκα του ο Μεχμέταγας, αρνείται πεισματικά να τον παντρευτεί. Οι λόγοι που προβάλει είναι ότι δεν τον αγαπά ούτε τον θέλει. Επιπλέον, δεν θέλει να γίνει Μεχμετίνα στα Γρεβενά. Η Σούλα γίνεται υπέρμαχος της ετερότητας, η οποία εκφράζεται σε εθνικό και θρησκευτικό επίπεδο.

142, 44, 1-16.

33. Καλούτσιαση ή Καλούτσιανη: συνοικία των Ιωαννίνων.

Κάθεται κοριτσοκόρη μέσ' την πόρτα της,
κι ο Μεχμέταγας την βλέπει, σκανδαλίζεται.
Ρίχνει μήλο και την κρούει, δεν ταράζεται,
ρίχνει μάλαμα κι ασημί, χαμογέλασε.

- 5 Πέντε παλικάρια στέλνει μέσ' το σπίτι της.
-Να μας δώσετε τη Σούλα στο Μεχμέτ αγά.
Πέντε φονικά να γίνουν μέσ' στην πόρτα μου,
τον Μεχμέτ αγά δεν παίρνω, δεν τον αγαπώ,
για να γίνω Μεχμετίνα μέσ' τα Γρέβενα.³⁴

12. Το πνεύμα της έντονης άρνησης Ρωμοπούλας³⁵ να πάρει άντρα Τούρκο υπάρχει και στο επόμενο τραγούδι. Η Αλέξω δεν άκουσε τα λόγια της μάνας της και της θείας της, να μην πηγαίνει στη βρύση, γιατί η βρύση είναι τουρκογύρισμα και από εκεί περνούν οι πασάδες:

Τα μάθατε τι έγινε τούτη την εβδομάδα;
Πήγε η Αλέξω για νερό στη βρύση τραγουδώντας
και η μάνα της την μάλωνε και η θεια της τη διατάζει:
-Μην πας, Αλέξω μ', για νερό στη βρύση τραγουδώντας,
5 αυτού είναι τουρκογύρισμα, γυρίζουν οι πασάδες.

Ένας πασάς, όμως, την είδε και της ζήτησε να τον παντρευτεί. Η απάντηση, όμως, της Αλέξως ήταν ένα κατηγορηματικό όχι. Επιστρατεύει, μάλιστα, μια φόρμουλα αυτοκατάρας, προκειμένου να πείσει τον Τούρκο ότι είναι σφόδρα αρνητική σ' αυτόν τον γάμο. Η ετερότητα εκφράζεται με την άρνησή της να πάρει τον Μεχμεταγά, δηλαδή Τούρκο και Μουσουλμάνο:

Κι η Αλέξω δεν' κουρμάστηκε της μάνας της τα λόγια
κι ακόμα δεν καλόφτασε στη βρύση να γεμίσει,
ένας πασάς ξεπέξεψε με δώδεκα χιλιάδες.
-Αλέξω μ', δεν παντρεύεσαι, Τούρκον άντρα να πάρεις,
10 να κάνεις Τούρκα πεθερά, τζαμί να προσκυνήσεις;
-Κάλλιο να ιδώ το αίμα μου στη γη να κοκκινίσει,
παρά να ιδώ τα μάτια μου Τούρκος να τα φιλήσει.

13. Την ίδια απάντηση δίνει και η γενναία και όμορφη γυναίκα³⁶ του

34. Π. Αραβαγινός, ό.π., σ. 101, 117, 119.

35. Βλ. Θ. Α. Νημάς, ό.π., τόμ. Α', σ. 95, 7, 1-12.

36. Βλ. ό.π., σ. 143, 63, 1-11.

Λιάκου, που αιχμάλωτη οδηγείται από τους Τούρκους στη Λάρισα:

*Πώς λάμπει ο ήλιος στα βουνά και το φεγγάρι στον κάμπο,
έτσι έλαμπε κι η Λιάκαινα στα τούρκικα τα χέρια.
Έζηντα Αρβανίτες την κρατούν κι δέκα την ξετάζουν.*

Τότε, της γίνεται πρόταση να παντρευτεί Τούρκο, αλλά η ίδια αρνιέται πεισματικά και χρησιμοποιεί σκληρές βρισιές: *παλιό-Τουρκε* και *σκυλί μαγαρισμένο*. Εκστομίζει και αυτή μια φόρμουλα αυτοκατάρας, που δηλώνει την κατηγορηματική άρνησή της στην πρόταση του Τούρκου:

- Λιάκαινα, δεν παντρεύσαι, Τούρκο άντρα να πάρεις;
5 -Τι λες, τι λες, παλιό-Τουρκε, σκυλί μαγαρισμένο,
κάλιο να δω το αίμα μου στη γης να κοκκινίσει,
παρά να ιδώ τα μάτια μου Τούρκος να τα φιλήσει.

Την άρνησή της να «τουρκέψει» επαναλαμβάνει στον άντρα της, τον Λιάκο. Και εδώ τα στοιχεία της ετερότητας προσδιορίζονται σαφώς στον χώρο της εθνότητας (*Τούρκα δε γίνομαι*) και της θρησκείας (*Τσαμί δεν προσκυνάω*):

- Κι ο Λιάκος την αγνάντευε από ψηλή ραχούλα:
-Πού πας ψηλή, πού πας λιγνή, πού πας καγκελοφρύδα;
10 -Στη Λάρ'σα πάνω, Λιάκο μου, πάνω να με τουρκέψουν.
Εγώ Τούρκα δε γίνομαι, τζαμί δεν προσκυνάω.*

14. Η σφοδρή άρνηση Ελληνοπούλας να παντρευτεί Τούρκο,³⁷ με την επίκληση της βοήθειας του Αϊ-Γιώργη, δίνεται σε μερικά δημοτικά τραγούδια. Ο Τούρκος κυνηγάει να πιάσει μια κόρη, η οποία, για να μη συλληφθεί, «παίρνει δίπλα τα βουνά, δίπλα τα κορφοβούνια», φτάνει στο εκκλησάκι του Αϊ-Γιωργιού και τον παρακαλεί να την βοηθήσει, να μην την πιάσει ο Τούρκος. Για να τον πείσει, του τάζει πολύ κερί, λιβάνι και λάδι (κατά το γνωστό *do ut des*):³⁸

*Τούρκος την κόρη κυνηγεί γυναίκα να την πάρει
και η κόρη δεν τον ήθελε άντρα για να τον πάρει
και παίρνει δίπλα τα βουνά, δίπλα τα κορφοβούνια.*

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

37. Βλ. ό.π., σ. 30, 13, 1-17.

38. Βλ. Μυχ. Γ. Μερακλής, ό.π., σ. 254.

στον άγιο-Γιώργη έφτασε και το σταυρό της κάνει.

- 5 -Βόηθα με, Γιώργη, βόηθα με, Τούρκος να μη με πάρει,
θα φέρω αμάξια το κερί, φορτώματα θυμιάμα
κι αυτά τα βαλοτόμαρα³⁹ λάδι θα τα γεμίσω.

Και πράγματι, ο Άγιος εισάκουσε την παράκλησή της και την έκρυψε. Φτάνει όμως και ο Τούρκος που την κυνηγούσε στον Αϊ-Γιώργη, κάνει κι αυτός τάματα και τον παρακαλεί να του φανερώσει την κόρη. Το τάξιμο του Τούρκου ήταν μεγαλύτερο από της κόρης, αφού επιπλέον υποσχέθηκε ότι «θα φτιάσει τις κολώνες του όλο μαργαριτάρι»:

Και σαν ανοίγει το μάρμαρο και μπαίνει η κόρη μέσα,
να και ο Τούρκος πόφτασε και το σταυρό του κάνει.

- 10 -Βόηθα μ', Αϊ-Γιώργη, βόηθα με, την κόρη για να εύρω,
θα φέρω αμάξια το κερί, φορτώματα θυμιάμα
κι αυτά τα βαλοτόμαρα λάδι θα τα γιομίσω,
θα φτιάσω τις κολώνες σου όλο μαργαριτάρι.

Ο Αϊ-Γιώργης ενδίδει και ικανοποιεί το αίτημά του και ο Τούρκος την συλλαμβάνει. Αυτή, όμως, αρνιέται κάθε σχέση μαζί του και καταφεύγει στη γνωστή αυτοκατάρτα: «Κάλλιο να δω το αίμα μου...».

Κι σαν ανοίγει το μάρμαρο και μπαίνει ο Τούρκος μέσα,

- 15 απ' τα μαλλιά την άρπαξε, στη γη τη γονατίζει.
-Κάλλιο να ιδώ το αίμα μου στη γης να κοκκινίσει,
παρά να ιδώ τα μάτια μου Τούρκος να τα φιλήσει

Ο Άγιος «για το πολύ το τάμα»,⁴⁰ φέρεται να προσπερνά την ετερότητα του θρησκειώματος και της θρησκείας, που αφορούν τον Τούρκο, συνεργάζεται μαζί του και τον αντιμετωπίζει με βάση το συμφέρον του. Έτσι, στο συγκεκριμένο τραγούδι παρατηρείται «η προβολή του συμφέροντος σαν υπέρτατου “μέτρου” ρύθμισης των ανθρωπίνων σχέσεων και μάλιστα από τον κατεξοχήν εκπρόσωπο της ηθικοθρησκευτικής νομιμότητας».⁴¹ Με τον τρόπο αυτόν προβάλλεται το κοινό συμφέρον ως μέσον υπέρβασης της

39. Βαλοτόμαρα: βουβαλοτόμαρα.

40. Βλ. Γ. Δ. Κοντογιώργης, *Η ελληνική λαϊκή δουλιά*, σ.π., τ. 114, σμ. 4. Στη συγκεκριμένη παράλλαξη η κόρη βροντοφωνάζει την αδικία και την προδοσία που της έγινε. *Ακούστε, όρη και βουνά, χώρες και βιλαέτια. Ο Άγιος μ' επρόδωσε για το πολύ το τάμα.*

41. Γ. Δ. Κοντογιώργης, *ό.π.*, σ. 115.

ετερότητας. Σε μια παραλλαγή της Χίου εκφράζεται απορία και πικρία για τη συμπεριφορά του Αγίου:

*Ποιος είδε άλλον άγιον ωσάν τον Άγιο Γιώργη
να παραδίνει τους Ρωμιούς εις των Τουρκών τα χέρια;⁴²*

Στο τραγούδι αυτό επισημαίνονται «οι οικονομικές και κοινωνικές ανακατατάξεις στη λαϊκή συνείδηση, που συνέβησαν στην οθωμανική Επικράτεια μετά τον 17ο αιώνα που υπήρξαν αποφασιστικές για τη διάσπαση του εθνικού κοινωνικού χώρου και την απροκάλυπτη συνταύτιση και συνεργασία της κυρίαρχης χριστιανικής τάξης με τον κατακτητή για την ολοσχερή και πέρα από τα όρια της παραδοσιακής δικαιοαίας νομιμότητας καθυπόταξη του χωρικού».⁴³

Σε άλλη παραλλαγή,⁴⁴ όμως, ο Τούρκος υπόσχεται να βαφτιστεί, να γίνει χριστιανός και να παντρευτεί την κόρη, γεγονός που προφανώς κάνει τον Άγιο να ενδώσει, αν και δεν γίνεται λόγος στο τραγούδι:

*Αιε μου Γιώργη λυτρωτή, συγχώρεσε κι εμένα,
κι εγώ να πάω να βαφτιστώ και χριστιανός να γένω,
10 να πάρω και τη λυγερή, να 'ναι κυρά μεγάλη.*

Στη δεύτερη αυτή εκδοχή, ο Τούρκος υπόσχεται να εκπληρώσει όλες τις προϋποθέσεις που τον χωρίζουν από την κόρη, και πιθανότατα ο Άγιος τον εισάκουσε.

15. Η ετερότητα, όμως, υπάρχει και συντηρείται και από πλευράς των Τούρκων, και κυρίως από αυτούς της παλιότερης γενιάς. Σε ένα τραγούδι⁴⁵ ο Τούρκος γιος ζητάει από τη μάνα του την ευχή να πάρει Ρωμιοπούλα. Η μάνα του αρνιέται κάθε συζήτηση μαζί του. Ο γιος φαίνεται ότι τελικά πήρε τη Ρωμιοπούλα γυναίκα του, κάνοντας την υπέρβαση της ετερότητας, η μάνα του, όμως, δεν μπορεί να αποδεχθεί αυτό το γεγονός, γι' αυτό με σατανικό τρόπο μεθοδεύει τη φυσική εξόντωση της νύφης χρησιμοποιώντας γνωστό τρόπο, τη δηλητηρίασή της με φαρμακερά φάρμακα, που τα προσφέρει ως «ψάρια τηγανισμένα». Είναι μοτίβο που συναντάμε και σε άλλες περιπτώσεις αντιπάθειας της πεθεράς προς τη νύφη:⁴⁶

42. Ο.π., σ. 115, σημ. 6.

43. Ο.π., σ. 116.

44. Βλ. Α. Passow, ό.π., σ. 441, DLXXXVH Σ. Ζαμπέλιος, *Λοιπά δημοτικά της Ελλάδος*, Κέρκυρα 1852, (ανατ. Αθήνα 1978), σ. 649, 63, 10-12.

45. Βλ. Θ. Α. Νημάς, ό.π., σ. 56, Ε, 1-16.

46. Βλ. Αριστ. Ν. Δουλαβέρας, «Η σχέση πεθεράς-νύφης σε δημοτικά τραγούδια της

-Μανούλα, δώσ' μου μια ευχή να πάρω Ρωμιοπούλα.

Κι η μάνα του σαν τ' άκουσε, τα δέντρα ξεριζώνει
για να βρει φίδι ζωντανό, οχιά με δυο κεφάλια.

Βρήκε το φίδι ζωντανό, οχιά με δυο κεφάλια,

5 το παίρνει και το τηγανεί, ψάρι τηγανισμένο.

Η πεθερά στη συνέχεια καλεί τη νύφη να φάει ψάρια τηγανισμένα, επικαλούμενη δήθεν έθιμο που όριζε ότι έπρεπε να φάει πρώτα η πεθερά και μετά η νύφη. Η επίκληση του εθίμου απέβλεπε στο να διασκεδάσει τις οποιεσδήποτε αμφιβολίες της νύφης για την αγνότητα των προθέσεών της. Με τρόπο, όμως, η πεθερά δεν βάζει το ψάρι στο στόμα της αλλά στον κόρφο της. Έτσι, η νύφη πέφτει στην παγίδα της και τρώει το δηλητηριασμένο φίδι-ψάρι:

-Έλα, νύφη μ', να φας ψωμί, ψάρια τηγανισμένα,

εμείς αντέτι⁴⁷ το' χουμε, εμείς οι Τουρκαλάδες,

πρώτα να τρώει η πεθερά και δεύτερη η νύφη.

Παίρνει πρώτα η πεθερά, στον κόρφο της το βάζει,

παίρνει κι η νύφη δεύτερη, στο στόμα της το βάζει.

Οι συνέπειες, βέβαια, δεν θα αργήσουν. Η κόρη θα δηλητηριαστεί, ζητάει απεγνωσμένα νερό, αλλά πεθερά και κόρη αρνούνται με κωμικά επιχειρήματα να της δώσουν νερό. Ο μόνος που δραστηριοποιείται στο τέλος είναι ο άντρας της, ο οποίος τρέχει να φέρει νερό από τη βρύση, αλλά μέχρι να πάει και να επιστρέψει, η γυναίκα του πεθαίνει:

-Λίγο νερό, μανούλα μου, νερό γιατί πεθαίνω.

-Εγώ, νύφη, ν-εγέρασα, στη βρύση δεν πααίνω.

-Λίγο νερό, αδελφούλα μου, νερό γιατί πεθαίνω.

-Εγώ έχω το κέντημα, στη βρύση δεν πααίνω.

15 -Λίγο νερό, αϊταίρι μου, νερό γιατί πεθαίνω.

Ώσπου να πάει και να ρθει, τη βρίσκει πεθαμένη.

Ο Τούρκος γιος έκανε την υπέρβαση της ετερότητας, παίρνοντας γυναίκα Ρωμιοπούλα. Η μητέρα του, όμως, ανατρέπει το σχέδιό του και

Θεσσαλίας», Πρακτικά Β' Πανελληνίου Συνεδρίου «Η πολιτιστική κληρονομιά στη Θεσσαλία: Τραγούδι-Χορός-Ενδυμασία», 1-3 Απριλίου 2005, Καρότσινα 2006, σσ. 151-154.

47. Αντέτι: έθιμο.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

εξουδετερώνει ό,τι ανατρέπει την εθνική και θρησκευτική διαφορά Ελλήνων -Τούρκων. Έτσι, η πεθερά «υπερβαίνει τα θεσμοθετημένα όρια της δράσης της, εκπέμπει από εγγυήτρια της ομαλής διαδοχής των γενεών και δρα καταστρεπτικά ως προς την αναπαραγωγή της συγγενικής ομάδας που ανήκει».⁴⁸

16. Παρά την εθνική και θρησκευτική εχθρότητα μεταξύ διαφόρων λαών, στα δημοτικά τραγούδια υπάρχουν περιπτώσεις όπου Ρωμίος αρνιέται την πίστη του και την εθνότητά του και γίνεται Τούρκος. Εδώ η δύναμη του έρωτα καταργεί το στοιχείο της ετερότητας. Η αδελφή, όμως, του νέου κλαίει και θρηνεί για το γεγονός αυτό, δεδομένου ότι θα έχει αρνητικές συνέπειες γι' αυτήν στον κοινωνικό της περίγυρο, όπου τα θρησκευτικά και εθνικά όρια με τους αλλόθρησκους και αλλοεθνείς είναι σαφώς προσδιορισμένα:

-Μαρή Γαλάνω γαλανή, Γαλάνω πλουμισμένη,
τ'είχαν τα μάτια σ' κι έκλιγαν μι πέντι αράδες δάκρυα;
Μήνα η μάνα σ' πέθανι, ούδι κι η αδιρφή σου;
-Ούδι η μάνα μ' πέθανι, ούδι η αδιρφή μου,

5 ο αδιρφός μου τούρκιψε, πήρε Τούρκα γυναίκα.⁴⁹

17. Με απολογητικό και εξομολογητικό ύφος προσπαθεί μια Ρωμιά να δικαιολογήσει τον γάμο της με Φράγκο.⁵⁰ Μολονότι η ίδια προσπαθεί να κρατήσει αποστάσεις από το γεγονός αυτό (μ' επροξένεψαν...μ' αραβώνιασαν...μόδωκαν), εντούτοις προβάλλει τα υλικά αγαθά, τον οικονομικό παράγοντα, ως τη βασική αιτία αυτού του γάμου:

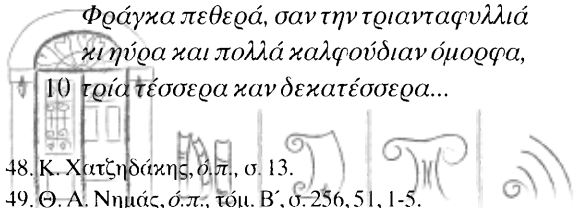
Παλικάρια μου, Γρεβενιτόπουλα
και Χασιώτικα, Ζαγοριανά,
τι με κοιτάτε και με θαυμάζετε;
Μ'είχ' η μάνα μου κόρη μόν' μοναχή,
5 μ' επροξένεψαν και μ' αραβώνιασαν
μέσα στη Φραγκιά, την ερωταριά.
Αντρα μόδωκαν Φράγκο προαμματεντή,
Φράγκα πεθερά, σαν την τριανταφυλλιά
κι ηύρα και πολλά καλφούδιαν όμορφα,

10 τρία τέσσερα καν δεκατέσσερα...

48. Κ. Χατζηδάκης, ό.π., σ. 13.

49. Θ. Α. Νημάς, ό.π., τόμ. Β', σ. 256, 51, 1-5.

50. Βλ. Π. Αραβαντινός, ό.π., σ. 179, 276, 1-10 Γ. Χασιώτης, ό.π., σ. 54, 41, 1-11.

18. Αντίθετη σε παντρεία με Φράγκο είναι μια Ρωμοπούλα⁵¹ από τη Ρόδο.⁵² Ο λαός αρνιέται αυτόν τον γάμο. Γι' αυτό χαρακτηρίζει τη μάνα της κόρης σκύλα, γιατί προσπαθεί να την πείσει να παντρευτεί Φράγκο:⁵³

*Κάτω στη Ρόδο, στη Ροϊδοπούλα,
Φράγκος αγάπησε μια Ρωμοπούλα.
Κι η Ρωμοπούλα δεν τον εθέλει
Κι η σκύλα η μάνα της την ορμηγεύει.*

Η ετερότητα στην προκειμένη περίπτωση από πλευράς της κόρης συντηρείται επίμονα, σε έναν έντονο διάλογο με τη μάνα της, η οποία προβάλλει τα πλούτη που θα έχει από αυτόν τον γάμο. Η κόρη όμως αρνιέται κατηγορηματικά:

- 5 -Πάρ' τονε, κόρη μου, το λεβαντάκη,
για να φορέσεις στενό βρακάκι.
-Δεν παίρνω, μάνα μου, άντρα Φράγκο,
ν' ακούω «περντίο» και «άλι μάγκο».
-Πάρ' τονε, κόρη μου, φορεί καπέλο.
10 -Άντρα, μανούλα μου, Φράγκο δεν θέλω.

Μπροστά σε αυτή την εμμονή, η μάνα κάνει μια συμβιβαστική πρόταση: Να παντρευτεί τον Φράγκο και να τον χωρίσει σε τρεις μήνες. Είναι προφανής η ιδιοτέλεια της μητέρας:

*-Πάρ' τονε, κόρη μου, τι έχει φλωράκια.
-Άντρα δε θέλω χωρίς μουστάκια.
-Πάρ' τονε, κόρη μου, στεφάνωσέ τον,
τρεις μήνες κράτει τον και χώρισε τον.*

19. Σε μια παραλλαγή ο ενδιαφερόμενος για την κόρη είναι Τούρκος και όχι Φράγκος:⁵⁴

Κάτω στη Ρόδο, στη Ροδοπούλα,

51. Βλ. Δημ. Πετρόπουλος, «Το τραγούδι της Ρωμοπούλας», *Δωδεκανησιακή Επιθεώρηση*, 1 (1947), σσ. 403-407.

52. Βλ. Π. Αραβαντινός, *ό.π.*, σ. 239, 404, 1-14.

53. Βλ. Μαρία Μιράαγγεζι, *ό.π.*, σ. 116.

54. Βλ. Ακαδημία Αθηνών, *ό.π.*, σ. 463, Α, 1-14.

*Τούρκος αγάπησε μια Ρωμιοπούλα.
Κι η Ρωμιοπούλα δεν τον εθέλει
κι η σκύλα η μάνα της τον προξενεύει.*

Στη συνέχεια, η μάνα προβάλλει και εδώ τα πλούτη του υποψηφίου γαμπρού, προκειμένου να πείσει την κόρη της να τον δεχθεί, αλλά αυτή είναι αμετάπειστη. Η διαφορετικότητα θρησκείας και εθνότητας δεν μπορούν να υπερβθούν:

- Πάρ' τονε, κόρη μου, τον Τούρκον άντρα,
5 να σε φορέσει φλουριά και χάντρα.
-Δεν τότε θέλω, δεν τότε παίρνω,
πέρδικα γίνομαι, στα δάση βγαίνω.
-Πάρ' τονε, κόρη μου, κι είν' για καλό σου.
-Χτύπα τον, μάνα μου, στο καύκαλό σου.
10 -Πάρ' τονε, κόρη μου, κι έχει παπόρι,
να σε πηγαίνει Σμύρνη και Πόλη.
-Δεν τότε θέλω, δεν τότε παίρνω,
ψαράκι γίνομαι στη λίμνη μπαίνω.*

20. Σε ένα άλλο τραγούδι⁵⁵ ένας Ρωμιός αγαπούσε τρία χρόνια μια Εβραιοπούλα, η οποία «ανταποκρινομένη εις τον εραστήν της και αποφασισμένη να τον υπανδρευτεί, ανακοινώνει τούτο εις την μητέρα της ως προκαθωρισμένον εις αυτήν υπό της μοίρας».⁵⁶ Η υπέρβαση της ετερότητας εδώ συντελείται με τη βοήθεια της αστρολογίας, στην οποία καταφεύγει η κόρη. Η μάνα της, ωστόσο, αντιδρά στον γάμο της κόρης της με έναν Χριστιανό. Γι' αυτήν το θρησκευτικό χάσμα δεν γεφυρώνεται και η άρση της ετερότητας είναι πηγή ντροπής για τη μάνα:

*Τρεις χρόνους εβρεχόμουν και χιονίζόμουν
σε μια Οβριοπούλας πόρτα, για να την ιδώ.
Πάνω στους τρεις τους χρόνους και στους τέσσαρους
εβγήκε η Οβριοπούλα στ' άστρι κι έριξε,*

- 5 - στ' άστρι και στο φεγγάρι και στον ανγερινό.*

55. Βλ. Μιχαήλ Δελέκος, *Δημοτική Ανθολογία*, εκ των Πιεστηρίων Ν.κ. Ποτασοπούλου, εν Αθήναις 1868, σ. 110, 1-13· Α. Ιατροίδης, *Σύλλογὴ δημοτικῶν ἀπομνημονεύματων καὶ νέων*, εν Αθήναις 1859 (ανατ. από εκδ. Κουλτούρα, Αθήνα 1978), σ. 71· Δ. Πετρόπουλος, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 139, 39, 1-13, και τόμ. Β', σ. 82, 92, 1-10.

56. Ακαδημία Αθηνών, *ό.π.*, σ. 161.

Κι η μάνα της της λέει και την ερωτάει:

-Τι έχεις, θυγατέρα, στ' άστρι πόριξες,

στ' άστρι και στο φεγγάρι, στον αυγερινό;

-Τι να σου πω, μωρ' μάνα, στ' άστρι πόριξα,

10 *στ' άστρι και στο φεγγάρι και στον αυγερινό.*

Άντρα Ρωμιό θα πάρω και θα βαφτιστώ

και μέσ' στον Άγιο Γιώργη θα στεφανωθώ.

-Μωρ' σόπα, θυγατέρα και με ντρόπιασες!

21. Σε μιαν άλλη παραλλαγή η Εβραιοπούλα,⁵⁷ που αγαπάει ένα «Ρωμιάκι», εξομολογείται τον έρωτά της στη μάνα της:

Πρίχου να της μιλήσω και δίχως να τση πω,

10 *μουν λέει μένα κείνη: -Καλώς τον αγαπώ!*

-Σα θέλεις, Οβριοπούλα, να γένεις Χριστιανή,

να λούζεσαι Σαββάτο, ν' αλλάξεις Κυριακή

και να μεταλαβαίνεις το Πάσχα, τη Λαμπρή.

-Α, να το πω στη μάνας μ' κι εκείν' ό,τι μου πει,

15 *ετότες, παλικάρι, σου δίδ' επιλογή.*

Η μάνα της, όμως, αρνιέται κατηγορηματικά έναν τέτοιο γάμο, επικαλούμενη την οικογενειακή και κοινωνική νομιμότητα, αφού ένα τέτοιο γεγονός θα προσβάλει τα αδέλφια της και την ίδια και ο κοινωνικός έλεγχος από τον κοινωνικό περίγυρο θα είναι ανυπόφορος. Την καταριέται, λοιπόν, να τη δει στον Τούρκου το σπαθί, παρά να παντρευτεί Ρωμιό. Το θρησκευτικό και εθνотικό χάσμα είναι αγεφύρωτο. Η ετερότητα καλά κρατεί από πλευράς μητέρας και αδελφών:

20 *-Καλλιιά να σε ιδώ, κόρη, στον Τούρκου το σπαθί,*

παρά το λόγ' απού 'πες να τότε ξαναπείς.

Κόρη, δεν τα λυπάσαι τ' αδέρφια σου τα δυο

κι εμένα την καημένη ν' αφήσει σε καημό;

Σε άλλη παραλλαγή,⁵⁸ η μάνα με την κατάρρα της κάνει σαφή αναφορά στα στοιχεία της ετερότητας που την προκαλούν: Ο Ρωμιός από τη μια και η αλλαξοπιστία της Εβραιοπούλας από την άλλη:

57. Βλ. Δ. Πετρόπουλος, ό.π., τόμ. Α', σ. 139, 40, 9-25. Α. Passow, ό.π., σ. 441, DLXXXVIII, κατ.σ. 442, DLXXXIX.

58. Βλ. Π. Γνευτός, ό.π., σ. 71, I-II.

10 -Καλλάχω να σε κόψει τον Τούρκου το σπαθί,
παρά Ρωμιό να πάρεις, να γένεις Χριστιανή.

Όμως, η ίδια η Εβραιοπούλα κάνει την υπέρβασή της και της ομολογεί ευθαρσώς την απόφασή της να παντρευτεί τον Ρωμιό και να γίνει χριστιανή, αδιαφορώντας για τις συνέπειες. Και εδώ η δύναμη του έρωτα καταλύει κάθε εμπόδιο διαφορετικότητας:

- Μάνα, δεν τα λυπάμαι τ' αδέρφια μου τα δυο
25 κι εσένα θα σ' αφήσω εισέ βαρύ καημό.

Κάποτε, η Εβραιοπούλα θέτει υπερβολικές απαιτήσεις, για να γίνει Ρωμιοπούλα, οι οποίες ουσιαστικά ισοδυναμούν με άρνηση:⁵⁹

-Οβριά μ', για δε βαφτίζεσαι, να γίνεις Ρωμιοπούλα;
-Κι αν θέλετε να βαφτιστώ, να γένω Ρωμιοπούλα,
φέрте παπάδες δώδεκα, δεσπότες δεκαπέντε,
φέрте αμάξια το κερί, φορτώματα θυμιάμα
κι αυτά τα βαλοτόμαρα να τα γεμίσεις λάδι.

22. Αλλά στα δημοτικά τραγούδια συναντά κανείς την ετερότητα και σε γάμο Ρωμιού με Βουλγάρα.⁶⁰ Σε ένα από αυτά ο γιος ζητάει την έγκριση της μάνας του, για να παντρευτεί Βουλγάρα. Εκείνη αρνιέται κατηγορηματικά και προβάλλει τα δικά του στοιχεία ανωτερότητας και τα στοιχεία κατωτερότητας της Βουλγάρας. Αυτός είναι γιος άρχοντα, πράγμα που σημαίνει υψηλό κοινωνικό και οικονομικό status, ενώ αυτή προέρχεται από κατώτερη κοινωνική θέση και είναι αλλοεθνής.

-Με την ευχή σ', μανούλα μου, Βουργάρα θέλ' να πάρω.
-Με την ευχή μ', παιδάκι μου, Βουργάρα δε σου πρέπει,
Εσύ 'σαι 'νας αρχοντονιός,⁶¹ αρχόντισσα σου πρέπει.

Ο γιος όμως αξιοποιώντας το επιχείρημα της μάνας του σχετικά με τη δική του κοινωνική και οικονομική ανώτερη θέση, της απαντάει ότι, αφού είναι αυτός αρχοντονιός, θα κάνει και τη γυναίκα του αρχόντισσα:

59. Βλ. Θ. Α. Νημάς, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 93, 3, Α, 1-6.

60. Βλ. *ό.π.*, σ. 56, δ, 1-12.

61. Βλ. σχετικά Τριαντ. Δελής, «Αρεταί και προσόντα νυμφευομένων εις τον Διγενή Ακρίτα και την δημοτικήν ποίησιν», *Ελληνική Δημοουργία*, 2(1915), σσ. 425-436.

-Αν είμαι ἡ ἀρχοντοῖς, ἀρχόντισσα τὴν κάνω.

Σε ἄλλη παραλλαγή⁶² ἡ μάνα καταριέται τὸν γιο τῆς, ἀν πάρει Βουλγάρα, γεγονός που δείχνει τὶς ἐχθρικές τῆς προθέσεις:

*Μάνα καὶ γιος ἐμάλωναν γιὰ μιὰ Βουλγαροπούλα.
- Μάνα, γιὰ δώσ' μου τὴν ευχή νὰ πάρω τὴ Βουργάρα.
- Τὴν κατάρα μ' νὰ ἔχεις, γιὰ μου, ἀν πάρεις τὴ Βουργάρα.
Κι αὐτὸς δὲν ἀφικράστηκε τῆς μάνας του τὰ λόγια,
ἐκίνησε καὶ πάησε νὰ φέρει τὴ Βουργάρα.*

Ο νέος καταργεῖ τὰ ἐμπόδια τῆς διαφορετικότητας, ἐνὼ ἡ μάνα του τὰ υπερασπίζεται. Ο νέος γκρεμίζει τὰ ἐμπόδια τῆς ἀγάπης του, ἐνὼ ἡ μάνα του τὰ ἐπισημαίνει καὶ τὰ προβάλλει ὡς λόγο ματαίωσης τοῦ ἀταίριαστου αὐτοῦ γάμου. Ο νέος, ὡστόσο, παρὰ τὴ θέληση τῆς μάνας του, θὰ παντρευτεῖ τὴ Βουλγάρα, ἀλλὰ ἡ μάνα, γεμάτῃ πίκρα γιὰ τὴν παρακοή καὶ ὄντας θεματοφύλακας τῆς οικογενειακῆς καὶ κοινωνικῆς νομιμότητας καὶ πιστῇ στὴν ἰδέα τῆς ετερότητας, θὰ σχεδιάσει τὴ φυσικὴ ἐξόντωση τῆς νύφης:

- 5 *Κι ἡ μάνα του πικράθηκε, τὰ δέντρα ξεριζώνει,
πιάνει δυο φίδια ζωντανά, οχιές με δυο κεφάλια,
βάζει καὶ τὰ μαγεύρεψαν, βάζει τὰ τηγανίζουν.
- Ἐλα, νύφη, νὰ φας φαῖ, ψάρια τηγανισμένα,
εμεῖς ἀντέτι τὸ ἔχουμε ἡ νύφ' νὰ φάει πρώτη.*
- 10 *Και με τὴν πρώτη μπουκουσιά⁶³ καρδιά τῆς φαρμακώθη.
- Ἀχ, πιθιρά, λίγο νερό νὰ σβήσω τὸ φαρμάκι.
- Ἐδὼ νερό δὲν ἔχουμε, οὔτε κρασί πουλιέται.*

22. Σε ἓνα ἄλλο τραγούδι⁶⁴ ἓνας νέος πρόκειται νὰ παντρευτεῖ Βουλγάρα. Ἐδὼ δὲν παρεμβαίνει κάποια μάνα, γιὰ νὰ δώσει τὴ συγκατάθεσή τῆς ἢ νὰ ἀρνηθεῖ. Τὴν ευθύνη ἔχει ὁ ἴδιος ὁ νέος. Ο ἴδιος, ὡστόσο, μετριάζει τὴ δική του προσωπικὴ ευθύνη στὴν ἐπιλογή, επικαλούμενος τὸ ριζικὸ του, ὅτι δηλαδὴ ἦταν τυχερό του νὰ πάρει Βουλγάρα. Τελικά, ὁμως, συμβιβάζεται καὶ εὐχεται νὰ εἶναι καλορίζικος ὁ γάμος, ἀκόμα κι ἀν παντρεύεται Βουλγάρα. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο υποδηλώνει ὅτι κάνει κάποια παραχώρηση στὴ συγκεκριμένη ἐπιλογή του:

62. Βλ. Γ. Χασιώτης, *ὁ.π.*, σ. 54, 40, 3-7.

63. Μπουκουσιά: μπουκιά

64. Βλ. Θ. Α. Νημάς, *ὁ.π.*, τόμ. Β', σ. 228, 30, 1-6.

*Πέρα σι κείνου του βουνί, πέρα σι κείν' τη ράχη,
που' χει 'ν' αντάρα στην κορφή κι καταχνιά στη ρίζα,
ν-εκεί ήταν δυο γραμματικοί, δυο τρεις γραμματισμένοι,
ράβουν τα καλουρίζικα, τα καλουμοιριασμένα.*

- 5 *Ν-εμένα η τύχη μου 'γραφε, Βουλγάρα για να πάρω,
ας είναι καλορίζικα, ας είναι κι Βουλγάρα.*

Συνοψίζοντας, λοιπόν, διαπιστώνουμε ότι στα δημοτικά τραγούδια παρατηρούνται αντιθέσεις διαφόρων εθνοτήτων, όπως Ρωμιών και Χριστιανών, από τη μια, και Τούρκων, Φράγκων, Βουλγάρων και Εβραίων, από την άλλη. Οι αντιθέσεις αυτές εντάσσονται στο πνεύμα της εθνικής και θρησκευτικής ετερότητας και, γενικότερα, στο πνεύμα της πολιτισμικής ετερότητας. Παρ' όλες όμως τις αντιθέσεις, δεν έλειψαν και ενέργειες που είχαν ως κίνητρο το ερωτικό στοιχείο και την επιθυμία του γάμου, και που οδηγούσαν στην υπέρβαση της οποιας ετερότητας, ενέργειες οι οποίες συγκινούσαν ή προκαλούσαν την ευρύτερη κοινότητα, με αποτέλεσμα να αποτυπωθούν σε διάφορα δημοτικά τραγούδια. Υπέρβαση των εθνικών ή θρησκευτικών διαφορών μέσα στο πνεύμα αυτό παρατηρείται σε όλους τους παραπάνω λαούς. Κεντρικό πρόσωπο στην άρση ή στη διατήρηση της ετερότητας σε αρκετές περιπτώσεις είναι η μητέρα του νέου ή της νέας, που άλλοτε αντιτίθεται στις ερωτικές επιλογές του γιου ή της κόρης, ενώ άλλοτε τις επιδιώκει και προσπαθεί να τις επιβάλει.

Δημοτικά Τραγούδια

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΟΥΡΙΟΥ

Σελίδες αφιερωμένες στη Λαογραφία

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΜΟΝΤΑΓΙΟΥ: ΕΝΑΣ ΤΟΠΟΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΙ ΜΙΚΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Τι είναι το Μονταγιού;¹ Με όρους γεωγραφίας, πρόκειται για μικρό μεσαιωνικό χωριό της νότιας Οξιτανίας, κτισμένο σε απρόσιτη κορυφή των Πυρηναίων, (1300 μέτρα υψόμετρο), περιτριγυρισμένο από δάση και βοσκοτόπια. Την εποχή που θα βγει από την ήρεμη αφάνεια –1294-1324 – δεν έχει ενσκήψει ακόμα η μαύρη πανούκλα που θα μειώσει κατά 50% και περισσότερο τον πληθυσμό στη Γαλλία του νότου. Ο τοπικός πληθυσμός τότε ανέρχεται σε 200 μέχρι 250 κατοίκους που ζουν από την καλλιέργεια των δημητριακών, βρώμης και σταριού περισσότερο, και από την εκτροφή ζώων οικόσιτων αλλά και μεγάλων κοπαδιών προβάτων που οι βοσκοί της εποχικής μετακίνησης οδηγούν στα χειμαδιά του Λοραγκέ και της Καταλονίας.²

Τι θα ταράξει, ωστόσο, την αθόρυβη ανακύκλωση των εποχών στο σιωπηλό Μονταγιού; Ένας άνθρωπος, ο Ζακ Φουρνιέ, επίσκοπος του Παμιέ από το 1317 μέχρι το 1326 (αργότερα και πάπας στην Comtat), ωθούμενος

- Η Παρ. Κοψιδά - Βρεττού είναι Δρ Κοινωνικής Λαογραφίας, Σχολική Σύμβουλος Φιλολόγων.

1. Το έργο του Γάλλου ιστορικού Emmanuel Le Roy Ladurie *Montaillou* κυκλοφόρησε το 1975, εννιά χρόνια μετά το έργο του *Οι χωρικοί του Languedoc*, κορυφαία στιγμή της ποσοτικής ιστορίας, βασισμένη σε θεωρητικά σχήματα. Το έργο του *Μονταγιού* είναι μια σαφής στροφή της τρίτης γενιάς των ιστορικών των Annales στην κοινωνική ανθρωπολογία και την αποτύπωση της συνομιλίας των ανώνυμων της ιστορίας με την καθημερινή τους πραγματικότητα. Η μετάφραση αυτού του έργου στα ελληνικά, 34 χρόνια μετά την έκδοσή του στη Γαλλία, αποτελεί ένα βιβλιογραφικό γεγονός, καθώς επιπλοαίνει την πενήντη μεταφραστική μας πραγματικότητα πάνω στο έργο του πλέον πεδίο της ιστοριογραφίας των Annales και της μικροϊστορίας εν γένει.

2. Βλ. E. Le Roy Ladurie, *Μονταγιού – ένα οξιτανικό χωριό από τον 13ο έως τον 14ο αιώνα*, μτφρ. Καίπουτζη – Νίκος Κούρκογλος, εκδ. του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2008, σ. 27.

ΙΛΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΤΕΛΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΕΟΥΡΙΟΥ

από ιεροεξεταστικό φανατισμό θα επιχειρήσει τον πιο απηνή διωγμό ενάντια στους χωρικούς της αλβιγνής αίρεσης των Καθαρών. Αστυνόμος και εθνογράφος ταυτόχρονα, θα παρασύρει τους χωρικούς του Φουά και κυρίως του Άνω Αριέζ σε εξαντλητικές ανακρίσεις με στόχο να αποκαλύψει την προσχώρησή τους στην αίρεση των Καθαρών ή την οποιαδήποτε παρέκκλιση από το επίσημο καθολικό δόγμα. Σε ογκώδες λατινικό χειρόγραφο απομνημειωμένο για αιώνες αυτό το ανακριτικό υλικό, ακίνητο στις μεσαιωνικές αρχειοθήκες, θα δει σε πλήρη έκδοση το φως της δημοσιότητας το 1965-1966 από τον Jean Duvernoy, μεταφρασμένο στη σύγχρονη γαλλική γλώσσα, προσιτό πλέον στην ιστορική και εθνογραφική έρευνα.³ Έτσι το Μονταγιού, περνώντας σταδιακά από το γεωγραφικό στο οντολογικό πλαίσιο της πρωτογενούς του πραγματικότητας, θα ζωντανέψει επτά αιώνες μετά, σε μian ανεπανάληπτη ζώσα μυθιστορική αφήγηση του Emmanuel Le Roy Ladurie, που αναψηλαφεί – με τα εργαλεία του ιστορικού πια – τα παραδομένα στην εξέταση της επιστημονικής συγχρονίας τεκμήρια της ζωής και της σκέψης των απλοϊκών χωρικών της κομητείας του Φουά. Το τρίτομο υλικό της ακροαματικής διαδικασίας του Ζακ Φουρνιέ – βασική αρχειακή πηγή του Le Roy Ladurie – δεν προσφέρει στον ιστορικό απλώς την πραγματολογία μιας ιεροεξεταστικής αποστολής και τα δικαστικά συμβάντα, αλλά πολύ περισσότερο μian ολιστική κοινωνική και πολιτισμική σύνθεση που ενσωματώνει στο συνεκτικό της, πολυστρωματικό «μύθο» την υλική ζωή, την οικογενειακή και κοινωνική δομή, τη λαϊκή κουλτούρα των χωρικών του μεσαιωνικού οικισμού και προπάντων το βηματισμό των σκέψεων, τον κυματισμό των συναισθημάτων – τη χαρτογράφηση των νοοτροπιών τους.

Ο Γάλλος ιστορικός, εκπρόσωπος της τρίτης γενιάς των Annales,⁴ κα-

3. Περιγράφεται ως εξής η διαδικασία γραπτής αποτύπωσης του ανακριτικού υλικού: «Μετά την ολοκλήρωσή τους, οι διαδικασίες και οι ανακρίσεις του Ζακ Φουρνιέ μεταγράφονταν σε τόμους. Δύο από αυτούς (ο ένας περιείχε τις τελικές αποφάσεις) έχουν χαθεί σήμερα – μας είναι απλώς γνωστή η ύπαρξή τους, κι αυτό κατά τύχη, χάρη στη σύνοψη του Limborch. Σώζεται, απεναντίας, ένα μεγάλο κατάστιχο in folio σε περγαμηνή. Το έγγραφο αυτό, κατά την αρχική σύνταξή του περνούσε από τρία στάδια: αρχικά, κατά την ακρόαση των ερωτήσεων και της κατάθεσης, ένας γραφέας κατέγραφε βιαστικά το «πρωτόκολλο» ή πρόχειρο. Ο γραφέας αυτός δεν ήταν άλλος από τον Γκιγιόμ Μπαρτ, επισκοπικό νοτάριο... Ο ίδιος ο Γκιγιόμ Μπαρτ αναλάμβανε στη συνέχεια να συντάξει με βάση αυτές τις προχειρογραμμένες σημειώσεις, το λεπτομερές πρωτότυπο (minute), “σε χαρτώο κατάστιχο”, το οποίο “υποβαλλόταν στον κατηγορούμενο, που μπορούσε να ζητήσει την τροποποίηση ορισμένων όρων”. Οι γραφείς, τέλος, αντέγραφαν και πάλι, με την ησυχία τους, σε περγαμηνή, τα κείμενα του πρωτότυπου». Ο τόμος που σώθηκε καθαρογράφηκε εξολοκλήρου μόνο μετά το διορισμό του Ζακ Φουρνιέ στην επισκοπική έδρα του Μισπουά, το 1326. Σήμερα βρίσκεται στη Βασιλική Βιβλιοθήκη, ταξινομημένο με τον αριθμό 4030 στο τμήμα λατινικών χειρογράφων. (Βλ. ό. π., σ. 19-20).

4. Η τρίτη γενιά των Annales (Μπρωντέλ, Λαμπρούς, Λε Ρουά Λαντυρί, Μαντρού,

τά τη δεκαετία του 1970, θα εγκύψει στο αρχειακό υλικό των δικών και θα προσφέρει τη θεωρητική επεξεργασία ενός άλλου μοντέλου ιστορικής θεώρησης, που έχει πλέον υπερβεί τις κοινωνικο-επιστημονικές προσεγγίσεις, εντάσσοντας στην ερευνητική οπτική της το ανθρωπολογικό παράδειγμα και τη σημασία της κουλτούρας στην κατανόηση των κοινωνικών και πολιτικών φαινομένων. Η μετακίνηση αυτή επιφέρει την άρνηση των εννοιολογικών περιεχομένων της παραδοσιακής ιστορικής θεώρησης: την ένταξη του γεγονότος στη ροή του γραμμικού χρόνου, την ύπαρξη του ενός και μοναδικού χρόνου,⁵ τη σύνθεση μιας συνεκτικής ιστορίας, την πίστη στη συνεχή πρόοδο και την αποδοχή της ανωτερότητας της δυτικής κουλτούρας. Κάτω απ' αυτό το πρίσμα, ο μοναδικός ιστορικός χρόνος μεταποιείται σε συνήχηση πολλαπλών χρόνων, διαφορετικής διάρκειας ο καθένας, όχι μόνο στους διάφορους πολιτισμούς αλλά και μέσα στα όρια του κάθε πολιτισμού. Η κεντρική, συνεκτική αφήγηση διασπάται σε πολλαπλές παράλληλες αφηγήσεις, η αισιοδοξία της διαρκούς προόδου των δυτικών πολιτισμών κλονίζεται, ενώ υποχωρεί το μοντέλο της κάθετης ιεράρχησης των πολιτισμικών συστημάτων και της πρωτοκαθεδρίας του δυτικού πολιτισμού.⁶ Το «γεγονός» και η «προσωπικότητα» της συμβαντικής ιστορίας – κυτταρικοί πυρήνες του παραδοσιακού ιστορικού υποδείγματος – υποκαθίστανται από την εξέταση των δομών, την ποσοτικοποιημένη έρευνα μεμονωμένων ιστορικών φαινομένων και περιόδων – *Οι χωρικοί του Languedoc* του Λε Ρουά Λαντυρί,⁷ σινιστά τυπικό παράδειγμα ποσο-

Ζακ Λε Γκοφ, Ντυμπύ), μέσα σε ένα ζωτικό περιβάλλον μεθόδων και μοντέλων ιστορικής γραφής και θεωρητικής προσέγγισης, στρέφονται αφενός στην ποσοτική ιστορία (μια «ιστορία χωρίς ανθρώπους») και αφετέρου στην ιστορία των νοοτροπιών. Παράδειγμα για το δεύτερο, η *Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας* (1960) του Φίλιπ Αριέξ. και του ίδιου *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου* (1981). Ο Μαντρουά ασχολήθηκε με τη μαγεία, ο Ντυμπύ και ο Λε Γκοφ με πτυχές της εμπορικής, θρησκευτικής και στρατιωτικής ζωής του Μεσαίωνα. (Βλ. Γκ. Ίγκερς, *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1999, σσ. 84-87· του ίδιου, *Νέες κατευθύνσεις στην Ευρωπαϊκή ιστοριογραφία*, μετ. Βασίλης Οικονομίδης, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1995, σσ. 90-93. Επίσης, F. Dosse, *Η ιστορία σε ψίχουλα*, μτφρ. Αγγελική Βλαχοπούλου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1993, σ. 63 κ.ε.).

5. Βλ. Γκ. Ίγκερς, *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα*, ό. π., σ. 74 κ.ε. και του ίδιου, *Νέες κατευθύνσεις...*, ό. π., σσ. 84-85. Έναν προβληματισμό για τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι, διαμορφώνουν την ιστορία και τους χρόνους της, προσφέρει το έργο του Π. Πιζάνια, *Χρόνοι των ανθρώπων – Θεωρήσεις για την ιστορία*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002.

6. Βλ. Γκ. Ίγκερς, *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα*, ό. π., σ. 20.

7. Για το έργο του E. Le Roy Ladurie *Les Paysans du Languedoc* (*Οι χωρικοί του Languedoc*) θα γράψει ο G. Iggers ότι αποτελεί ίσως μια από τις πρώτες προσπάθειες να συντεθεί «ιστορία του υλικού πολιτισμού», όπως την προπαγανδίζει ο Braudel: ιστορία εμπειρική και ποσοτική, που λαβαίνει υπόψη της στα σοβαρά τον βιολογικό, τον γεωγραφικό και τον οικονομικό παράγοντα. Μέσ' από επίπονη αρχειακή έρευνα σε

τικής προσέγγισης μιας «ιστορίας χωρίς ανθρώπους», όπου οι στατιστικές μέθοδοι τεκμηριώνουν την αλληλεπίδραση μεταξύ των μακρών κύκλων δημογραφικής εξέλιξης και των τιμών στα είδη διατροφής. Από τη στυγνή, ωστόσο, έρευνα των αριθμών και την πειθάρχησή τους μέσα σε αυστηρά θεωρητικά μοντέλα της ιστορικής έρευνας θα περάσουμε στην ιστορία των συνειδήσεων και των νοοτροπιών, την ανάδυση των ανθρωπολογικών εκδοχών της ιστορίας, που φέρουν προς την ανακάλυψη του βιώματος των απλών ανθρώπων, την ιχνηλάτηση της καθημερινής ζωής και των εμπειριών της λαϊκής κουλτούρας.⁸ Οι Δομές της καθημερινής ζωής, ωστόσο, του Φερνάν Μπρωντέλ⁹ ανταποκρίνονται στην κατασκευή μιας ιστορίας των υλικών συνθηκών από την οποία απουσιάζει το ανθρώπινο βίωμα, ενώ τώρα ζητούμενο είναι ο απλός άνθρωπος και η συνομιλία του με τη λαϊκή κουλτούρα – οι τρόποι με τους οποίους προσλαμβάνει και οικειοποιείται λειτουργικά τα πολιτισμικά δεδομένα της εποχής του. Μετατόπιση από το κέντρο των εξουσιαστικών δομών στην «κοινότητα» των πολλών και ανώνυμων της εξουσιαστικής περιφέρειας, στην καρδιά των αγροτικών κοινοτήτων και των περιεχομένων της αγροτικής κουλτούρας, που συλλαμβάνονται να ενεργούν μέσα σε συγκρουσιακά, δυσαρμονικά περιβάλλοντα ως υποτελείς τάξεις, έξω από τον αγροτικό ιδανισμό της ρομαντικής εθνολογίας του Wilhelm Riehl¹⁰ κατά τον 19ο αιώνα: αυτό είναι το μοντέλο της μικρο-ιστορικής αφήγησης,¹¹ μια κερματισμένη, σε πολλές μικρές,

κτηματολογία, φορολογικούς καταλόγους και εκκλησιαστικούς κώδικες, παρακολουθεί την ιστορία του Προτεσταντισμού στο Languedoc, επαρχία της νότιας Γαλλίας, σε συνάρτηση με δημογραφικές και διατροφικές κρίσεις και σε σχέση με τις απότοκες ταξικές συγκρούσεις. Αξίζει να σημειωθεί ότι επιστρατεύει και απόψεις της ψυχολογίας του βάθους προκειμένου να αναλύσει τις ισχυρές θρησκευτικές και ταξικές συγκρούσεις που διαδραματίστηκαν στη διάρκεια του καρναβαλιού του 1517. (Βλ. σχετικά, Γκ. Ίγκερς, *Νέες κατευθύνσεις...*, ό. π., σσ. 90-92).

8. Βλ. Γκ. Ίγκερς, *Ιστοριογραφία...*, ό. π., σ. 86. και F. Dosse, ό. π., σ. 187 κ.ε.

9. Βλ. F. Braudel, *The Structures of Everyday Life*, Λονδίνο 1981. Στο τρίτομο αυτό έργο του ο Φερνάν Μπρωντέλ, στρέφεται στην εξέταση των δομών της καθημερινής ζωής – έννοια δανεισμένη από τον ανθρωπολόγο Κλωντ Λεβί Στρώς, με τον οποίο είχε γνωριστεί στη Φιλοσοφική Σχολή του Σάο Πάολο. Για τον Μπρωντέλ η δομή είναι αρχιτεκτονική συναρμογή, αναγνωρίσιμη σε μια συγκεκριμένη παρατηρήσιμη πραγματικότητα. *Το μέτρο τους*, θα πει, *είναι η διάρκειά τους*, προσδίδοντας έτσι σ' αυτές μια χρονική διάσταση. (Βλ. Γκ. Ίγκερς, ό. π., σ. 135' και F. Dosse, ό. π., σ. 107 κ.ε. Επίσης, Γκ. Ίγκερς, *Νέες κατευθύνσεις...*, ό. π., σσ. 281-282).

10. Βλ. Γ. Α. Μέγας, «Η σπουδή της λαογραφίας, σκοπός και έργον αυτής», *Λαογραφία* 25, σσ. 3-38· Μ. Γ. Μερακλής, *Λαογραφικά Ζητήματα*, εκδ. Χ. Μπούρα, Αθήνα 1989, σσ. 26-32.

11. Μέσ' από τη μικροϊστορία, αναδύεται ο απλός, λαϊκός άνθρωπος και οι υλικές συνθήκες της ζωής του, οι οποίες, όμως, ιστορικά αποδίδονται προσανατολίζοντας τώρα την ιστορική σκέψη στη διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο αυτές βιώνονται. Ο Carl Ginzburg, βασικός εκπρόσωπος της ιταλικής σχολής μικροϊστορίας, σε άρθρο του στο πε-

μεγάλη αφήγηση που προϋποθέτει και νέα εννοιολογική, επιστημολογική και μεθοδολογική προσέγγιση. Η μελέτη της λαϊκής κουλτούρας σε όλες τις εκφάνσεις της, ερευνητικό κατεξοχήν πεδίο της λαογραφικής επιστήμης,¹² οργανώνεται τώρα από τους ιστορικούς ως «υλικό περιβάλλον» νοηματοδοτήσεων της σκέψης, της εμπειρίας, των νοοτροπιών και της πράξης συγκεκριμένων υποκειμένων της ιστορίας, που μέχρι τότε έμεναν αθέατα στις ελάσσονες καταγραφές των πηγών του παρελθόντος.

Είναι προφανής η διεύδυση της ιστορίας στο περιβάλλον του λαϊκού πολιτισμού από τη μια, όπως και η μεθοδολογική κινητικότητα που επιφέρει στην αϊστορικότητα της πρώιμης λαογραφικής λημματογραφικής μεθόδου από την άλλη.¹³ Η κάθετη διάταξη των φαινομένων του λαϊκού πολιτισμού συντίθεται τώρα σε ολιστικό, ατομικά προσλαμβανόμενο σύστημα στοιχείων που «κατασκευάζει» και υπαγορεύει την ενεργό ανθρώπινη σκέψη και πράξη μέσα στην πραγματολογία αφηγηματικών σεναρίων στηριγμένων στην αυστηρή κριτική συνομιλία του ερευνητή ιστορικού με τα ίχνη των επώνυμων πια λαϊκών ανθρώπων, καθώς τους ανασκάπτει στις πηγές τους. Τα έργα των εκπροσώπων των Annales, Ζωρζ Ντυμπύ και Ζακ Λε Γκοφ για το γάμο και τις φεουδαλικές δομές του πρώτου, τους διανοούμενους και τους ιερωμένους του δεύτερου,¹⁴ είχαν προετοιμάσει το δρόμο για τη σύνθεση μελετών, όπου η λαϊκή κουλτούρα μαζί με την κίνηση των ατόμων θα συμπλέκονταν σε μια ενιαία αφήγηση. Χαρακτηριστικά, απ' αυτή την άποψη, τα έργα των Keith Thomas, *Θρησκεία και παρακμή της μαγείας. Μελέτες για τις λαϊκές δοξασίες του 16ου και 17ου αιώνα στην Κεντρική Ευρώπη*,¹⁵ Peter Burke, *Λαϊκή κουλτούρα στην πρώιμη νεό-*

ροδικό Le Debat (1981) σημειώνει: *Προτείνουμε τον ορισμό της μικροϊστορίας και της ιστορίας γενικότερα, ως επιστήμης του βιωμένου.*

12. Βλ. σχετικά, Μ. Γ. Μερακλής, *Η συνηγορία της Λαογραφίας*, Ίδρυμα Αγγελικής Χατζημυχάλη, Αθήνα 2004, σσ. 143-162.

13. Βλ. Μ. Γ. Μερακλής, «Θέσεις για τη Λαογραφία», *Διαβάζω*, τχ. 245, Αθήνα 1990, σ. 18· Μ. Αλ. Αλεξιάδης, «Η ελληνική και διεθνής επιστημονική ορολογία της Λαογραφίας», ανάπτυπο από τον ΙΓ' τόμο της Δωδώνης - Επιστημονικής Επετηρίδας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1984, σσ. 261-275· και Μ. Γ. Βαρβούνης, *Συμβολή στη μεθοδολογία της επιτόπιας λαογραφικής έρευνας*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1994, σσ. 15-33.

14. Βλ. Γ.κ. Ίγκερς, *Η ιστοριογραφία...*, ό. π., σ. 137, στο έργο των Ντυμπύ και Λε Γκοφ – μια κοινωνική και πολιτισμική ιστορία – η λαϊκή κουλτούρα κατέχει κεντρική θέση, για να αναδείξουν πρόσωπα μέσα στην ιστορική αφήγηση. Στο έργο του Georges Duby, *Ο απάτης, η γυναίκα και ο ιερέας. Ο γάμος στη φεουδαρχική Ευρώπη*, Ηράκλειο 1996 και στον Ζακ Λε Γκοφ, *St. Louis*, Παρίσι 1996, η αφήγηση για τη μαγεία του Μονβίν (27 Ιουλίου 1294) και τη βιογραφία του Αγίου Λουδοβίκου (21 Ιανουαρίου 1271) χειά της λαϊκής κουλτούρας και η βίωσή τους από τους συνταναύστες προδίδεται στην

15. Βλ. K. Thomas, *Religion and the Decline of Magic. Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth Century, England*, Νέα Υόρκη 1971.

τερη Ευρώπη,¹⁶ της Natalie Davis, *Κοινωνία και κουλτούρα στην πρώτη νεότερη Γαλλία*¹⁷ και το κλασικό πλέον μικρο-ιστορικό πόνημα του Ιταλού Carlo Ginzburg *Το τυρί και τα σκουλήκια. Ο κόσμος ενός μυλωνά του δέκατου έκτου αιώνα*.¹⁸

Στην ίδια προβληματική, το έργο του Emmanuel Le Roy Ladurie, με τίτλο πρωτοτύπου *Montaillou, village occitan de 1294 a 1324* (στην – πρόσφατη – ελληνική έκδοση, πραγματικό εκδοτικό γεγονός για τη σπουδή των κοινωνικών επιστημών: *Μονταγιού – ένα οξιτανικό χωριό από το 1294 έως το 1324*), συγκροτεί συνεκτικό τοπίο της καθημερινής ζωής χωρικών του ευρωπαϊκού μεσαίωνα σε απόμακρο ορεινό χωριό των Πυρηναίων. Γύρω από έναν κεντρικό μύθο – την εξάρθρωση της αίρεσης των Καθαρών στο Μονταγιού από τον σχολαστικό ιεροεξεταστή επίσκοπο Ζακ Φουρνιέ – ανασκάπτεται από τη σιωπή των εγγράφων μιας λαϊκής επωνυμίας: ο διπλός πράκτορας των αιρετικών και της Ιεράς Εξέτασης εφημέριος Κλεργκ, ο περιπλανώμενος βοσκός Πιερ Μορί, εκφραστής της ελευθερίας και της αθωότητας των βουνών, η αισθησιακή καστελάνα Μπεατρίς ντε Πλανισόλ ταγμένη στο βωμό του έρωτα, ο παράξενος προφήτης Μπελιμπάστ, ο «τελευταίος των Καθαρών» που έταξε σκοπό του να κερδίσει την αγιότητα. Και ο απίστευτος χαφίης, ο Άρνο Σικρ που θα τον οδηγήσει στην πυρά, «υποδουόμενος» τον ήρωα υπερασπιστή των διωκόμενων σε όλη τη διάρκεια της ανακριτικής περιπέτειας. Και μαζί με αυτή την ψυχολογικά οριοθετημένη και ιστορικά πειθαρχημένη επωνυμία ένα ολόκληρο σύμπαν ανθρώπων-φορέων μιας λαϊκής αγροτικής κουλτούρας ακτινογραφείται μέσα στην οικολογία και την αρχαιολογία του χώρου και του χρόνου τους, στην ιστορικότητα του πολιτισμού τους καθώς προσλαμβάνεται ατομικά και συλλογικά στην κανονικότητα και τις αποκλίσεις του. Το εύρος και η πληρότητα των συνεκτικών ενοτήτων που απαρτίζουν τα τοπία της λαϊκής αυτής πολιτισμικής γραμματικής, διαφαίνονται στην ιεράρχηση των επιμέρους ενοτήτων, ενσωματωμένων σε δύο μεγάλα, και

16. Βλ. P. Burke, *Popular Culture in Early Modern Europe*, Λονδίνο 1978.

17. Βλ. N. Davis, *Society and Culture in Early Modern France*, Νέα Υόρκη 1975. Γενικά, όλα τα παραπάνω έργα, καθώς παρατηρεί ο Lawrence Stone, δεν έχουν στόχο απλώς να αποκαλύψουν «την ιστορία ενός προσώπου, μιας δίκης ή ενός δραματικού επεισοδίου επειδή θεωρούν ότι έτσι δικαιώνεται. Αντίθετα, θέλουν με αυτόν τον τρόπο να φωτίσουν τις εσωτερικές λειτουργίες κάποιας κουλτούρας και κάποιας κοινωνίας του παρελθόντος».

18. Βλ. C. Ginzburg, *Το τυρί και τα σκουλήκια. Ο κόσμος ενός μυλωνά του 16ου αιώνα*, μτφρ. Κώστας Κουρεμένος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994. Για μια διαλεκτική προσέγγιση Λαογραφίας – Μικροϊστορίας πάνω στο συγκεκριμένο έργο, βλ. Π. Κοψίδα - Βρεττού, «Λαογραφία – Μικροϊστορία. Από τη συνολική θέαση στη “Μελέτη περίπτωσης”». Υφαίνοντας τη λαϊκή κουλτούρα της καθημερινότητας», στο Χ. Βείκου (επιμ.) *Σεμινάριο 29, Λαογραφία και Ιστορία*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σσ. 40-53.

ασύμμετρα μεταξύ τους, μέρη: «Οικολογία του Μονταγιού: Το σπίτι και ο βοσκός» και «Αρχαιολογία του Μονταγιού: Από τη στάση του σώματος στο μύθο». Ανάμεσά τους κυρίαρχα ζητήματα μιας ευκρινώς λαογραφικής θεματολογίας αναλύονται σε διεπιστημονικές συμπράξεις με την ιστορία, την εθνογραφία, την κοινωνιολογία, την ψυχολογία, την ανθρωπολογία και συναντώνται μέσα στον πολυπρόσωπο ζωντανεμένο μύθο της λογοτεχνικής αφήγησης της καθημερινότητας. Αλλά αυτό ακριβώς δεν είναι η λαογραφία, η ιστορία, η κοινωνιολογία, η ψυχολογία, η ανθρωπολογία, η εθνογραφία – η επιστήμη γενικότερα και προπάντων το παιχνίδι της αλήθειας του ανθρώπου στην πρώτη του αυθεντική πράξη και έπειτα στη δεύτερη αναπαραστατική της επιστήμης;¹⁹ Ένα παιχνίδι διαλεκτικών αναγωγών του ανθρώπου προς το πολιτισμικό του περιβάλλον, του ενός προς τους πολλούς, με ιεραρχήσεις που πότε υπερτονίζουν την ανθρώπινη παρουσία, πότε την καταλυτική πάνω στην ανθρώπινη οντότητα παρουσία των εμπράγματων σχέσεων και την τονικότητα και χρωματικότητα των ετεροβαρών τους συνδέσεων. Και από διαφορετική σκοπιά κάθε φορά και διαφοροποιημένη μέθοδο.

Εδώ λοιπόν, σ' αυτή την εθνογραφική μονογραφία του Μονταγιού, της κοινότητας που φιλοξενεί επίμονα την καταδιωγμένη από τα κεφαλοχώρια και τις μικρές πόλεις των πεδινών περιοχών αίρεση των Καθαριστών, θα ξανασθηθεί, επτά αιώνες περίπου μετά, το ζων στην καθημερινή του κίνηση λαογραφικό σκηνικό της, όπου οι χωρικοί κάτοικοί της, μέσ' από την εκ νέου ανάγνωση του απάμιου ντοκουμέντου, και το ανακριτικό χάρισμα του ιεροεξεταστή – που ήξερε, κατά την επώδυνη ομολογία των θυμάτων του «να αρμέγει τις αρνάδες»²⁰ – εκδιπλώνουν μπροστά στον ομιλούντα «φικρό» όχι στατικά, πληροφοριακά, αλλά δρώντας, το περιεχόμενο της ζωής και της σκέψης τους: όπως από αιώνες τους κληροδοτήθηκε, σε εγγραφές κυτταρικές πια της συνείδησης, της συλλογικής, αλλά και των ατομικών της παρεκκλίσεων. Το σπίτι (domus) και η οικογένεια, η εθνογραφία της προβατοτροφίας στα Πυρηναία, η γλώσσα του σώματος και η λίμπιντο, ο γάμος και η θέση της γυναίκας, η παιδική ηλικία και ο θάνατος, τα πολιτισμικά δίκτυα και οι κοινωνικές δομές, η ταβέρνα και η θρησκευτική λειτουργία, η μαγεία και η σωτηρία, το πεπρωμένο και η θρησκεία, η ντροπή και η παραβατικότητα, η εργασία, η φτώχεια και η ελεημοσύνη, οι λαϊκές δοξασίες και τα φαντάσματα, η πέραν του τάφου πραγματικότητα – μια πάντοραμική, ολιστική λαογραφική σκηνοθεσία, προϊόν εξαντλητικής ανακριτικής διαδικασίας των χωρικών που μαρτυρούν την αλήθεια τους στον ιεροεξεταστή Ζακ Φουρνιέ αναγκάζοντας σε μνημονική ούστε γαση τις υλικές, πνευματικές, ψυχολογικές και ηθικές εκδηλώσεις της ζωής.

19. Βλ. F. Dosse, *ό.π.*, σσ. 202-203.

20. Βλ. E. Le Roy Ladurie, *Μονταγιού...*, *ό.π.*, σ. 16.

ής τους και τις πραξιακές παρενέργειές τους. Δεσπόζουσα, συνεκτική και διαλεκτική οντότητα, η λαογραφία σ' αυτό το παλίμνηστο σκηνικό, ταυτολογία με την κίνηση και τους κραδασμούς της ζωής, η ίδια η γεύση της – σύμπραξη επαγωγική των υλικών συνθηκών, της διαμόρφωσης των νοοτροπιών και της κίνησης των ανθρώπινων συμπεριφορών. Διατυπωμένα μάλιστα – γεγονός που υπογραμμίζει τη γνησιότητα της λαογραφικής ατμόσφαιρας στο έργο – σε λιτές, λαϊκές αφηγήσεις καθημερινών ανθρώπων του χωριού, καθώς υποβάλλονται στη βάσανο των εξονυχιστικών ερωτήσεων μέσω των οποίων ανασύρεται το νοηματικό φορτίο της καθημερινής ζωής και η γεύση της βιωμένης τους εμπειρίας.

Παρόλο που ο Emmanuel Le Roy Ladurie υπερβαίνει στο *Montaillou* κατά πολύ το ρόλο που ο ίδιος έχει αναθέσει στον ιστορικό, αξιώνει ωστόσο τον ερευνητή των επιμέρους επιστημών να διαθέσει κατά τις ανάγκες της επιστήμης του, την πλούσια ανασκαφική του συγκομιδή: «Ο ιστορικός είναι σαν το μεταλλωρύχο. Αναζητά στο βάθος τα γεγονότα, τα φέρνει στην επιφάνεια όπου ένας άλλος ειδικός, οικονομολόγος, κλιματολόγος, κοινωνιολόγος κ.λπ. τα επεξεργάζεται». Μια λαογραφική προσέγγιση του *Μονταγιού* θα μπορούσε να είναι η αυθεντικότερη, ίσως, ανάγνωσή του.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

ΠΡΟΣΧΕΔΙΟ: ΓΙΑ ΜΙΑ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ
ΤΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΩΝ ΡΟΛΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί ένα προσχέδιο, μια πρώτη προσέγγιση και πρώτες σκέψεις, για ένα θέμα που σκοπεύω να αναλύσω διεξοδικότερα σε επόμενες μελέτες. Το θέμα αφορά στην καταγραφή των λειτουργικών ρόλων που κατέγραψαν και παρουσίασαν Έλληνες και ξένοι ανθρωπολόγοι, τόσο στην ηπειρωτική Ελλάδα όσο και στα νησιά. Στην ουσία είναι παρουσίαση των τρόπων-αξόνων με βάση τους οποίους οι ανθρωπολόγοι ανακαλύπτουν και παρουσιάζουν ανδρικούς συνήθως λειτουργικούς ρόλους σε χωριά ή μικρές πόλεις. Οι ρόλοι αυτοί επιτελούνται τόσο στην καθημερινή ζωή, όσο και σε ειδικές περιπτώσεις, όπως είναι η τέλεση θρησκευτικών και μη εθίμων.

Η ιδέα πηγάζει από δυο έργα, τα οποία αν και ασύνδετα μεταξύ τους μπορούν να συνδεθούν. Η σύνδεση αφορά στους προτεινόμενους άξονες αντιμετώπισης λειτουργικών ρόλων. Αυτό θα επιχειρηθεί στη συνέχεια του κειμένου και από αυτή την άποψη μπορούμε να θεωρήσουμε πως τα δυο έργα συμπληρώνουν το ένα το άλλο.

Το πρώτο κείμενο (χρονικά) προέρχεται από το έργο του Α-Δ. Δεμπόνου: *Το Αργοστόλι διασκεδάζει*. Το κεφάλαιο με τίτλο «Τύποι και λόξεις» παρουσιάζει αρκετούς τύπους του Αργοστολιού, τη δράση τους σε δημόσιους χώρους και τις σχέσεις τους με άλλους Αργοστολιώτες (σχέσεις οικονομικές και κυρίως πρόκλησης και απάντησης σε πείραγμα). Οι τύποι και το καθημερινό πείραγμα παρουσιάζονται ως κάτι το συνηθισμένο στην τοπική κοινωνία «...το πείραγμα δεν ξεκινά σαν σκοπός με κακοήθεια. Είναι πνεύμα. Είναι αγώνας. Είναι το δαμόνιο του τόπου». γράφει

• Η Ευπραξία Πολλάτου είναι ανθρωπολόγος.

Ανθρωπολογία

ΤΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

1. Δεμπόνος 1979:26.

χαρακτηριστικά. Από την άλλη, το πείραγμα φαίνεται ως αξιοπερίεργο στους «ξένους», σε μη Κεφαλονίτες δηλαδή.

Το δεύτερο κείμενο είναι το έργο του Αμερικανού ανθρωπολόγου, ειδικού στα θέματα της Ελλάδας, M. Herzfeld: *Δικά μας και πάλι...* Εκεί ο μελετητής, μιλώντας για τη γένεση της ελληνικής λαογραφίας και χειρισμού του υλικού με σκοπό την υποστήριξη της ιδέας της συνέχειας του ελληνικού πολιτισμού, αναφέρεται στους κλεφτες του '21. Οι κλέφτες «δεν είναι μια απόλυτη, ξεχωριστή κατηγορία ανθρώπων. Είναι κυρίως μια κατηγορία λειτουργικού ρόλου». ² Επιπλέον, παρατηρεί την αλλαγή της σημασίας στον όρο «κλέφτης», ώστε να ενσαρκώνει εθνικά ιδεώδη και να προβάλλει τη συνέχεια των ιδεωδών διαμέσου των αιώνων.

Τέσσερις εθνογραφίες συνιστούν το υλικό της μελέτης μας: πυροβολασία και θρησκευτική θεραπευτική (L. Danforth: «Firewalking and religious healing: the Anastenaria of Greece and the American firewalking movement») στη Θράκη, ο χορός και η πολιτική του σώματος (J. Cowan: «Dance and the body politic in Northern Greece») στη βόρεια Ελλάδα (περιοχή Θεσσαλονίκης), η έννοια του γροσουύξη (M. Herzfeld: «Meaning and morality: a semiotic approach to evil eye accusations in a Greek Village») στη Ρόδο και τέλος το συμβολικό χωριό (A. Caraveli: «The symbolic village: community born in performance») στην Κάρπαθο. Η ενότητα που ακολουθεί παρουσιάζει το περιεχόμενο των κειμένων.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΩΝ ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΩΝ

Το έργο του Danforth αναφέρεται στην περιοχή της βόρειας Ελλάδας και συγκεκριμένα στο χωριό που ονομάζει Αγία Ελένη στο νομό Σερρών. Περιγράφει το έθιμο των Αναστεναριών, τόσο της καθαντό πυροβολασίας όσο και όλων των προετοιμασιών και των παρεπόμενων. Σε αυτό το πλαίσιο ονομάζει τα αντικείμενα που χρησιμοποιούνται, καταγράφει τραγούδια και τις κινήσεις των Αναστενάρηδων, τόσο μέσα στον ειδικό χώρο (στο κονάκι) όσο και στον ανοικτό χώρο που γίνεται η πυροβολασία. Αναλύει το ρόλο της θρησκείας και συγκεκριμένα του Αγίου Κωνσταντίνου, ο οποίος συνδέεται άρρηκτα με το έθιμο και τους Αναστενάρηδες. Τονίζει το θέμα της διατήρησης της παράδοσης αλλά παρατηρεί και το βαθμό στον οποίο έχει εισχωρήσει ο τουρισμός, η πολιτική και ο σύγχρονος τρόπος ζωής στο έθιμο. Ο ρόλος του Αναστενάρη επιτελείται κυρίως από γυναίκες και λιγότερο από άντρες, αν και η ηγεσία της ομάδας είναι θέμα των αντρών. Η ερμηνεία του εθνογράφου αναφέρεται στην αίσθηση του ανήκειν στην ομάδα των Αναστενάρηδων και στο κύρος που αποκομίζουν τα μέλη της. Με αυτό τον τρόπο επέρχεται μορφή καθαρότητας και εξαγνί-

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΕΠΙΜΟΝΗ ΚΑΤΕΥΘΗΤΗ ΒΡΑΧΕΙΟΝ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΟΥΡΙΟΥ

2. Herzfeld 1982: 64.

σμού από ψυχολογικά κυρίως προβλήματα και κακές σχέσεις με συγγενείς στην κοινωνία του χωριού.

Μένοντας στην ηπειρωτική Ελλάδα και μάλιστα στη βόρεια, το έργο της Cowan προβάλλει το χορό στην περιοχή του Σοχού. Μελετώντας τις χορευτικές εκδηλώσεις ως μέρος του γάμου αλλά και ως ανεξάρτητες εκδηλώσεις, ως χοροεσπερίδες, η εθνογράφος αναφέρεται στις γυναίκες και στους άνδρες. Αναφέρει όχι μόνο τι είναι επιτρεπτό ως προς τους χορούς και τι όχι, αλλά επιμένει στις σχέσεις των ανθρώπων, στη διάσπαση των σχέσεων κατά τις χοροεσπερίδες και στους κανόνες που διέπουν τη συμπεριφορά κατά τις χορευτικές εκδηλώσεις. Παρόλο που δεν παρατηρείται ένας συγκεκριμένος και εξειδικευμένος ρόλος, στην εθνογραφία αυτή προβάλλει εν μέρει ο ρόλος του γλετζέ. Ο γλετζές ως αναπόσπαστο μέλος μιας παρέας αλλά και ως μορφή ανδρισμού, έχει και δίνει κέφι στους άλλους.

Μεταφερόμαστε όμως στα νησιά του Αιγαίου. Η επιτόπια έρευνα του Herzfeld στη Ρόδο έγινε αφορμή για τη μελέτη, μεταξύ άλλων, της έννοιας του γρουσουζή και του κακού ματιού. Εξετάζει τη γρουσουζιά ως αρνητικό στοιχείο του χαρακτήρα καθώς και τον αρνητικό ρόλο που επιτελούν οι γρουσουζήδες στην κοινωνία ενός χωριού. Θεωρεί, επομένως, πως είναι σύμβολο συνόρου: ο γρουσουζής εκφράζει τα όρια της κοινωνίας. Ως δείγμα αναφέρει τέσσερα άτομα από το χωριό και παραθέτει τις δυνάμεις που έχουν ως γρουσουζήδες καθώς και τις συνήθειές τους που αποκλίνουν από τα κοινωνικά δεδομένα της περιοχής.

Η τελευταία εθνογραφία που μελετάται εδώ είναι της Α. Καραβέλη. Η κοινότητα του Ολύμπου της Καρπάθου (γνωστότερο ως Έλυμπος) αποτελεί το πεδίο της έρευνάς της. Αναλυτικότερα, το κεντρικό θέμα είναι αυτό του γλεντιού. Ο κυρίαρχος ρόλος είναι αυτός του μερακλή, ρόλος που επιτελείται από άνδρες. Έχοντας όχι μόνο δεξιότητες φωνητικές και σύνθεσης μαντινάδων, ο μερακλής πρέπει να δείξει ειδική ευαισθησία σε θέματα του χωριού και οικογενειακά. Τούτο, ώστε να χειριστεί σωστά το υλικό του και να αποφύγει απρέπειες. Έτσι, ο μερακλής καθοδηγεί τους παρευρισκόμενους σε κέφι και επομένως σε ένα πετυχημένο γλέντι. Υπό αυτό το πρίσμα, το γλέντι στον Έλυμπο συγκροτεί τους παρευρισκόμενους σε μια συμβολική κοινότητα, ενώνει το παρελθόν με το παρόν και αναδεικνύει τις αξίες των ντόπιων: δείχνει, με άλλα λόγια, τι σημαίνει να είναι κανείς από τον Έλυμπο.

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ: ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΚΑΙ ΣΚΟΠΟΣ

Η προηγούμενη ενότητα παρουσίασε σύντομα το περιεχόμενο των εθνογραφιών που αποτελούν το κέντρο του ενδιαφέροντός μας. Αυτή η ενότητα αναφέρεται σε μερικές σκέψεις που αναδύονται από τη μελέτη

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗΣ

των κειμένων. Οι άξονες στους οποίους κινείται η παρουσίαση του λειτουργικού ρόλου αφορούν στη θέση του σε ένα γεγονός, στον τρόπο ανακατασκευής αλλά και θεώρησης από τον εθνογράφο (και τους ντόπιους) και τέλος στο σκοπό που ο ρόλος επιτελεί. Οι ρόλοι που μελετώνται εδώ επιτελούνται σε δημόσιους χώρους και γεγονότα, οπότε η παρουσία ακροατηρίου είναι αδιαφιλονίκητη.

Θέση του ρόλου στο μελετώμενο γεγονός

Αναφερόμενοι στον πρώτο άξονα, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι οι εθνογράφοι χρησιμοποιούν γεγονότα (δρώμενα θα μπορούσαμε να πούμε) ως μέσο(ως μικροσκοπιο) με το οποίο αποκτούν πρόσβαση σε μια κοινότητα και ανακαλύπτουν σχέσεις και κανόνες. Η Α. Καραβέλη, γράφει για παράδειγμα, «το γλέντι γίνεται μέσο αυτο-έκφρασης, δημιουργίας εξαιρετικών μουσικών και ποιητικών συνθέσεων αλλά και κατασκευής σημαντικών σχέσεων και συστημάτων ερμηνείας».³

Όπως ίσως γίνεται αντιληπτό, οι λειτουργικοί ρόλοι του Αναστενάρη, του γλετζέ, του γρουσουζή και του μερακλή παίρνουν μια συγκεκριμένη θέση μέσα στο γεγονός υπό μελέτη. Είναι, δηλαδή ένα από τα πολλά στοιχεία που προκύπτουν στην πορεία της έρευνας και ανακατασκευάζεται στη συνέχεια από τον εθνογράφο στο κείμενό του. Η έκταση που καταλαμβάνει ο ρόλος σε κάθε κείμενο εξαρτάται από την κεντρικότητά του ή τη σύνδεσή του με άλλο κεντρικότερο ρόλο.

Εδώ οφείλουμε μια διασάφηση: παρατηρήσαμε ότι οι τέσσερις μελέτες διαφέρουν σημαντικά στην έκταση την οποία δίνουν σε κάθε ρόλο. Ο γλετζές, για παράδειγμα, καλύπτει λιγότερο χώρο στο κείμενο της Cowan από ότι ο μερακλής ή ο Αναστενάρης. Το ελαφρυντικό εδώ είναι το θέμα της εθνογράφου: ο γλετζές, δηλαδή, είναι μόνο μια μορφή επιτέλεσης του ρόλου του ανδρισμού. Δεν είναι η κεντρική μορφή, ο κεντρικός ρόλος. Τα επιμέρους στοιχεία του γλετζέ μπορούν να ενισχυθούν αν ανατρέξουμε σε περιγραφές του κυρίαρχου ρόλου.

Κάθε λειτουργικός ρόλος προκύπτει ως προϊόν δομής. Ακολουθώντας τοπικές ιδέες, οι εθνογράφοι κάνουν κατανοητό ότι ο Αναστενάρης, ο γλετζές και ο μερακλής στέκονται στην κορυφή μιας ιεραρχίας. Αντίθετα, ο γρουσουζής στέκεται όχι μόνο στο τέρμα της ιεραρχίας αλλά προσδιορίζει τα όρια. Ακριβώς η τοποθέτηση ενός ρόλου στην κορυφή ή στη βάση προσδιορίζει και το σκοπό του σε μια κοινότητα. Σε αυτό θα επιστρέψουμε στη συνέχεια, μια και είναι ο τρίτος άξονας.

Σε αυτό το σημείο προκύπτει ένα άλλο θέμα που είναι και του γίνεσθαι. Τόσο οι ανθρωπολόγοι, όσο και τα άτομα που μελέτησαν, μπορούν

3. Caraveli 1985: 261. Βλ. επίσης Cowan 1990: 18, 21, 27

να χαρακτηρίσουν κάτι ως μόνιμο γνώρισμα ενός ατόμου (θετικό ή αρνητικό), ως στοιχείο του «είναι» του δηλαδή, ή να επισυνάψουν σε έναν εκτελεστικό ρόλο που έχει διαδραματίσει: ιδιότητα δηλαδή που αποκτά μέσω της επιτέλεσης (το «γίγνεσθαι») αλλά δεν την είχε προηγουμένως στη ζωή του και ούτε επιτελεί στην καθημερινή ζωή. Έχω την εντύπωση πως η οριστικότητα ενός επιτελεστικού ρόλου είναι ακριβώς το σημείο που παρατηρείται το «έμφυτο» γνώρισμα του χαρακτήρα. Ισχύει και το αντίστροφο.

Το παράδειγμα σε αυτή την περίπτωση είναι ο Αναστενάρης και ο γρουσουζής. Ο Danforth ερμηνεύοντας τα Αναστενάρια, θεωρεί πως η συμμετοχή και επιτυχημένη τέλεση του ρόλου, μετατρέπει τους ανθρώπους σε κάτι που δεν είναι. Τα άτομα γίνονται στην πορεία της ζωής τους Αναστενάρηδες, δεν γεννιούνται με αυτό το γνώρισμα.⁴ Ο Herzfeld στη δική του μελέτη δείχνει ακριβώς το αντίθετο: οι άνθρωποι έχουν ως «φυσικό», ως μόνιμο γνώρισμα του χαρακτήρα τους να είναι γρουσουζήδες.

Σε αυτή την περίπτωση, δεν μιλάμε για ρόλο αλλά για μια μόνιμη κατάσταση, που ακολουθεί το γνώρισμα. Η γρουσουζιά, με άλλα λόγια, αποτελεί συνθήκη παρά ρόλο λειτουργικό.⁵ Η συνθήκη παρατηρούμε πως απουσιάζει από τους λειτουργικούς ρόλους.

Μια ακόμα παράμετρος είναι αυτή της αποκλειστικότητας και της τοπικής διάστασης ενός ευρύτερα διαδεδομένου ρόλου. Με αυτό εννοώ πως υπάρχουν ρόλοι που απαντούν αποκλειστικά σε μια περιοχή, όπως αυτός του Αναστενάρη, που συναντάται στη βόρεια Ελλάδα και κυρίως στη Θράκη. Το έργο ενός εθνογράφου ίσως διευκολύνεται περισσότερο όταν οι ρόλοι που εξετάζει είναι αποκλειστικοί ή σχεδόν αποκλειστικοί. Η έλλειψη ομοιοτήτων με ίδιους ρόλους που απαντούν σε άλλα μέρη της Ελλάδας εξαλείφει πιθανότητες για σύγκριση και το υλικό του εθνογράφου γίνεται επίσης μοναδικό.

Υπάρχουν όμως και άλλοι ρόλοι που συναντώνται σε όλη την Ελλάδα, όπως του γλετζέ, του γρουσουζή και του μερακλή. Σε αυτή την περίπτωση το ενδιαφέρον εστιάζεται στο τοπικό χρώμα του ρόλου: πώς μια κοινότητα κατασκευάζει τον κάθε ρόλο, ποιο περιεχόμενο έχει ο συγκεκριμένος ρόλος για τους κατοίκους μιας περιοχής. Εδώ ο εθνογράφος οφείλει να έχει υπόψη του το περιεχόμενο των ρόλων αλλά και των γεγονότων μέσα στα οποία απαντά ο ρόλος σε άλλες περιοχές της Ελλάδας και να διαφοροποιεί τη δική του τοποθέτηση. Η διαφοροποίηση συχνά γίνεται με αφορμή τη μελέτη διαφορετικού γεγονότος, οπότε και το περιεχόμενο μεταβάλλεται. Η διαφορά έγκειται στους κανόνες του ρόλου.

4. Danforth ό.π. 65, 101.

5. Herzfeld ό.π. 563, 568. Η μελέτη του Herzfeld επιλέχθηκε ακριβώς για αυτό το λόγο, επειδή δείχνει τα όρια μεταξύ ρόλου και χαρακτηριστικού γνωρίσματος.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΕΟΥΡΙΟΥ**

Ένα παράδειγμα: η Καραβέλη και η Cowan μελέτησαν την έννοια του μερακλή και του γλετζέ αντίστοιχα. Οι δυο ρόλοι αναφέρονται στη συμμετοχή σε ένα ευχάριστο γεγονός και απαιτούν την έννοια του κεφιού που πρέπει να έχει και να μεταδίδει ο γλετζές και ο μερακλής. Η διαφορά έγκειται, μεταξύ άλλων, στον τρόπο που αποκαλύπτεται το κέφι και στον τρόπο που συμμετέχουν οι παρευρισκόμενοι σε αυτό. Οι νησιώτες της Καραβέλη απαιτούν από το μερακλή να έχει μουσικές και συνθετικές ικανότητες ώστε να φανερώνει το κέφι του. Οι ίδιοι συμμετέχουν τραγουδώντας και κλαίγοντας. Στο γλέντι των Ελυμπιτών η κορύφωση του κεφιού έρχεται με το κλάμα. Αντίθετα, οι κάτοικοι του Σοχού ανταλλάσσουν καλαμπούρια, χορεύουν και προσκαλούν τα μέλη της παρέας στο χορό.

Η Cowan κάνοντας απολογισμό των εθνογραφικών αναφορών στο κέφι, παρουσιάζει τις διαφορές στο περιεχόμενο του όρου. Αναγνωρίζει πως το κέφι ως έννοια είναι διαδεδομένη σε πολλές περιοχές της Ελλάδας⁶ και ότι είναι πολιτιστική κατασκευή. Γράφει ότι στην περίπτωση των Ελυμπιτών το κέφι σημαίνει συναισθηματική συμμετοχή. Στη δική της περίπτωση, το κέφι περιέχει δράση και συναίσθημα, περικλείει τη χρήση οινοπνευματωδών ποτών και αναφέρεται στους άνδρες.

Τρόποι ανακατασκευής και παρουσίασης του ρόλου

Σε αυτό τόν άξονα πρέπει να τονίσουμε μια σημαντική διάκριση: κάθε λειτουργικός ρόλος –ως γενική ιδέα– διαφέρει από την επιτέλεσή του από ένα άτομο σε μια συγκεκριμένη στιγμή. Μπορούμε δηλαδή να μιλήσουμε για τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν το ρόλο του Αναστενάρη ή του μερακλή και όλα αυτά σε ένα γενικό επίπεδο και με βάση το υλικό των εθνογραφιών. Μπορούμε να ανάγουμε κάθε ρόλο σε μια αφηρημένη ιδέα. Για παράδειγμα, «ο γλετζές», κάθε γλετζές, οφείλει να έχει κέφι και να το μεταδίδει στην παρέα. «Ο μερακλής» πρέπει να συνθέτει μαντινάδες, να έχει το σωστό ρυθμό, να αισθάνεται αλλά και να μην αγγίζει ευαίσθητα θέματα για τους συγχωριανούς του, όταν συνθέτει. «Ο Αναστενάρης» πρέπει να πιστεύει στον Άγιο Κωνσταντίνο και να μην αρνείται το κάλεσμά του.

Όταν όμως αναφερόμαστε στην επιτέλεση του ρόλου, τίθεται το θέμα της σύγκρισης, διαφοροποίησης και αξιολόγησης του ατόμου σε σχέση με τα χαρακτηριστικά και το επίπεδο που επιβάλλει η αφηρημένη έννοια. Θεωρώ πως κάθε λειτουργικός ρόλος δεν είναι μόνο επιτελεστικός. Η επιτέλεση δεν μπορεί να νοηθεί ξεκομμένη από την αξιολόγηση. Το αντίθετο μάλιστα: όλες οι εθνογραφίες που εδώ αναλύονται τονίζουν τη δράση του ακροατηρίου ή συμμετεχόντων στην επίδοση ενός ατόμου με το ρόλο.

6. Cowan 1990: 107-108.

λο που επιτελεί. Ο Herzfeld, για παράδειγμα, στη μελέτη του για το γρουσούζη τονίζει τη σημασία της καθημερινής παρατήρησης εκ μέρους των συγχωριανών και τη συμβολή τους στην αξιολόγηση του ατόμου. Η αξιολόγηση περιέχει ερμηνείες σε όσα παρατήρησε η κοινότητα.⁷ Με την ίδια λογική, η Α. Καραβέλη τονίζει το ρόλο του ακροατηρίου σε ένα γλέντι: «οι γυναίκες ακούνε προσεκτικά και κριτικά, συχνά κρατώντας σημειώσεις ή ηχογραφώντας τα πιο πετυχημένα τραγούδια. Σχολιάζουν την ποιότητα των εκτελέσεων και έχουν αποφασιστικό ρόλο στη μετάδοση καλών τραγουδιών όπως και στην ανάδειξη ή καταστροφή της φήμης ενός εκτελεστή»,⁸ γράφει η ερευνήτρια.

Αυτό και μόνο αποδεικνύει πως η ονομασία κάποιου ως Αναστενάρη ή ως γλετζέ είναι κατασκευάσμα, είναι παράγωγο της επέμβασης του ακροατηρίου: παρατήρηση (οπτική, ακουστική, σύνθετη), κριτική, ανταλλαγή σχολιασμών και μετάδοσή τους είναι οι κύριες ενέργειες του ακροατηρίου.

Η πιο σπουδαία όμως ενέργεια του ακροατηρίου είναι αυτή της παρατήρησης της εφαρμογής τοπικών κανόνων. Ο εθνογράφος, με τη σειρά του, οφείλει να παρατηρήσει με προσοχή και να παρουσιάσει τους κανόνες: μόνο έτσι εισχωρεί στις ιδιαιτερότητες μιας κοινωνίας και καταλαβαίνει τη δομή και τη δράση των ανθρώπων. Το έργο αυτό συχνά διευκολύνεται από τους μελετώμενους: οι ίδιοι τονίζουν την υπακοή στους κανόνες και επιπλέον επιπλήττουν την παράβασή τους. Όποια και να είναι η αντιμετώπιση του ακροατηρίου για τους κανόνες, ο εθνογράφος εξάγει πολύτιμο υλικό, ειδικά εφόσον οι κανόνες συνοψίζονται σε έννοιες – αξίες για μια κοινότητα.

Η Cowan, για παράδειγμα, δίνει έμφαση στις παραβιάσεις των κανόνων. Η ανάρμοστη συμπεριφορά παρουσιάζεται μέσα από την έννοια της επίδειξης εγωισμού, της παρεξήγησης και της διακοπής της ομαλής εξέλιξης μιας εκδήλωσης.⁹ Όμοια, ο Danforth, παρατηρεί πως όσοι συμμετέχουν στα Αναστενάρια οφείλουν να επιδεικνύουν σχέση ανταλλαγής και υποχρέωσης προς τον Άγιο Κωνσταντίνο.¹⁰ Η Καραβέλη καταγράφει το λεξιλόγιο που διέπει τη συμπεριφορά των Ελυμιτιών ως προς την τήρηση των κανόνων: «αυστηρότητα και πειθαρχία».¹¹

Οι λειτουργικοί ρόλοι επομένως δεν είναι ομαλό και απεγάδιαστο στοιχείο γεγονότων και εκδηλώσεων. Το αντίθετο μάλιστα. Οι μελέτες

7. Herzfeld 1981: 562, 569.

8. Caraveli 1985: 263.

9. Cowan ό.π. 185-187.

10. Danforth 1989: 71.

11. Caraveli ό.π. 263.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΞΟΥΡΙΟΥ

παρουσιάζουν το εύθραυστο της ισορροπίας. Το ρήγμα δημιουργείται είτε από άλλο άτομο είτε από τον ίδιο τον εκτελεστή. Η αιτία είναι άλλοτε η παραβίαση των κανόνων και άλλοτε το αποτέλεσμα μιας αυτοκριτικής: ο εκτελεστής θεώρησε πως δεν απέδωσε όσο απαιτούσε η περίσταση. Έτσι θεωρεί τον εαυτό του αποτυχημένο.

Οι Αναστενάρηδες ανήκουν στην πρώτη κατηγορία των μορφών του ρήγματος. Προσπάθειες πυροβολίας χωρίς κατάλληλη προετοιμασία ή ακόμα και αμέλειας των απαιτήσεων του Αγίου είναι κακά δείγματα. Το ίδιο κακό δείγμα, ως δεύτερη μορφή ρήγματος, είναι ο μερακλής εκείνος που μετά από πολύωρη εκτέλεση του ρόλου δεν κατάφερε να φτάσει στο κέφι και να το προκαλέσει στο ακροατήριό του.¹²

Σκοπός του λειτουργικού ρόλου

Ο σκοπός του λειτουργικού ρόλου προσδιορίζεται από τη σχέση που έχει ο ερμηνευτής με το γεγονός και την ερμηνεία που προσδίδει. Έτσι, ο σκοπός κάθε ρόλου βασίζεται σε δυο επιμέρους παραμέτρους. Η πρώτη αφορά στην ποιότητα του ρόλου. Η δεύτερη αφορά στη σχέση και σύνδεση του ατόμου με το σύνολο.

Ήδη, ως προς την πρώτη παράμετρο, αναφέραμε λίγο παραπάνω ότι κάποιοι ρόλοι βρίσκονται στην κορυφή της ιεραρχίας ενώ κάποιοι άλλοι βρίσκονται στη βάση. Μολοντί κάποιοι από τους ρόλους που εδώ εξετάζουμε θεωρούνται θετικοί (γλετζές, μερακλής), κάποιοι άλλοι είναι αμφιλεγόμενοι (αναστενάρης) και το γνώρισμα του γρουσούζη αξιολογείται αρνητικά.

Η επιτέλεση θετικών ρόλων, όπως είναι κατανοητό, δημιουργεί ομαλές κοινωνικές σχέσεις. Επίσης, οι ήδη υπάρχουσες σχέσεις ανανεώνονται και δημιουργείται ή ενισχύεται το αίσθημα της ομαδικότητας. Τα άτομα που επιτελούν αυτούς τους ρόλους είναι περιζήτητα στις εκδηλώσεις και θεωρούνται αναπόσπαστο στοιχείο τους. Συνδέονται άρρηκτα με το γεγονός, ώστε κάθε αναφορά σε χοροεσπερίδα ή γλέντι να έχει κατ'έξοχήν αναφορά στο γλετζέ και στο μερακλή αντίστοιχα. Στην περίπτωση των αρνητικών γνωρισμάτων, τα άλλα μέλη της κοινότητας απομακρύνουν το άτομο. Ο γρουσούζης, στο παράδειγμά μας, δεν μπορεί να απολαύσει κοινωνικές σχέσεις και η παρουσία του κρίνεται αρνητική για την κοινότητα: εμποδίζει την ομαλή ροή της καλής τύχης.¹³

Ειδικά για τον αμφιλεγόμενο ρόλο του Αναστενάρη, ο Danforth γράφει πως όταν μέλη του κοινού δεν πιστεύουν στο ρόλο της πυροβολίας και της θρησκείας, τότε «ο Αναστενάρης» γίνεται στίγμα για το άτομο. Για

12. Caraveli ό.π. 264.

13. Herzfeld, ό.π. 569.

τους ίδιους τους συμμετέχοντες όμως αλλά και για όσους πιστεύουν, η επιτυχής τέλεση του ρόλου αποφέρει κύρος στο άτομο και το ενδυναμώνει.

Εδώ βρίσκει εφαρμογή η άποψη του Δεμπόνου αλλά και του Herzfeld, που αναφέραμε στην εισαγωγή του κειμένου τούτου: ότι θεωρείται «κανονικό» για τα μέλη μιας ομάδας, θεωρείται περιεργό ή και αμφιλεγόμενο για τους «ξένους». «Ξένοι» νοούνται όσοι δεν γεννήθηκαν και δεν μεγάλωσαν σε μια κοινότητα. Επίσης, η σημασία που έχει μια έννοια για κάποιους δεν είναι ίδια με αυτή που έχει για κάποιους άλλους. Στην περίπτωση των Αναστενάρηδων, ο εθνογράφος παρουσιάζει την ερμηνεία των θρησκευόμενων κατοίκων του χωριού αλλά και των επιστημόνων, των ντόπιων αλλά και των ξένων. Ο ρόλος ερμηνεύεται ανάλογα.

Ο απώτερος σκοπός των θετικών μορφών των λειτουργικών ρόλων είναι, όπως έχουν παρατηρήσει οι εθνογράφοι, η σύνδεση του ατόμου με το σύνολο. Η Cowan πολύ χαρακτηριστικά έχει αναλογιστεί τη σχέση των μορφών της ομαδικότητας και των ατομικών επιτελέσεων της.¹⁴ Ο Danforth αναφέρει κατά πόσο ένα άτομο μπορεί να είναι προσωποποίηση των ιδεών και αξιών μιας ομάδας.¹⁵ Όμοια, η Καραβέλη θεωρεί πως μέσω του γλεντιού επιτυγχάνεται η σύνδεση του ατομικού με το ομαδικό και ότι οι ατομικές επιτελέσεις ρόλων συνδέονται με ένα ευρύ σύστημα νοημάτων της κοινότητας.

Ξαναγυρίζουμε όμως έτσι στην αντιμετώπιση της αφηρημένης έννοιας κάθε ρόλου. Η απόλυτη επιτυχία στην επιτέλεση του θετικού ρόλου από κάποιο άτομο, ανάγει αυτό το άτομο σε μορφή συνεκδοχής. «Ο γλετζές», «ο Αναστενάρης» και «ο μερακλής» με άλλα λόγια στέκονται ως μέρος αντί του όλου: λειτουργούν ως άξιοι εκπρόσωποι της εκάστοτε κοινότητας, εφόσον ενσαρκώνουν τα ιδανικά και τις αξίες της. Αυτός ακριβώς ο σκοπός, η δημιουργία της αίσθησης της ομαδικότητας και του ανήκειν, λειτουργεί ταυτόχρονα ως ασφαλιστική δικλείδα. Όσοι είναι «ξένοι» δεν μπορούν να κατανοήσουν το ρόλο και πολύ περισσότερο δεν είναι ευπρόσδεκτοι να τον επιτελέσουν. Η επιτέλεση αποκλειστικών ρόλων, όπως ονομάσαμε παραπάνω τους σπάνια συναντώμενους ή μοναδικούς ρόλους, (Αναστενάρηδες) είναι κλασικό δείγμα αποκλεισμού των «ξένων» από τη συμμετοχή στο γεγονός.

Αναγεφαιλώνοντας...

Με βάση τέσσερις εθνογραφικές μελέτες για την ηπειρωτική Ελλάδα και τα νησιά, καταγράψαμε μερικές πρώτες παρατηρήσεις σχετικά με την έννοια του λειτουργικού ρόλου. Είδαμε τη θέση που κατέχει ο ρόλος στο

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

14. Cowan, ό.π. 231, 233.

15. Danforth, ό.π. 169.

κείμενο, τους τρόπους που ανακατασκευάζεται, ακολουθώντας τοπικές ιδέες και πρακτικές και τέλος τους σκοπούς που επιτελεί ο ρόλος. Ο ρόλος διαφοροποιήθηκε από το γνώρισμα του χαρακτήρα (γίγνεσθαι-είναι), ειδικά επειδή οι εθνογράφοι αναφέρουν ευθέως την κατάταξη κάθε περίπτωσης σε ρόλο ή γνώρισμα.

Δόθηκε βαρύτητα στην ποιότητα του ρόλου (θετικός - αρνητικός -αμφιλεγόμενος), στην ποσότητά του (μοναδικός - κοινός) και στη θέση του στο κείμενο (κυρίαρχος - επιμέρους έκφραση του κεντρικού ρόλου). Τονίστηκε η συμμετοχή του ακροατηρίου στην απόδοση της επιτυχούς επίτευξης ρόλου στο άτομο με βάση την εφαρμογή τοπικών κανόνων. Το ίδιο, έγινε λόγος για το εύθραυστο των ρόλων.

Η καλλιέργεια ή η ενίσχυση του πνεύματος της ομαδικότητας αφενός και ο αποκλεισμός των «ξένων» θεωρούνται οι δυο σκοποί που προβάλλονται μέσω της πραγματοποίησης εθίμων και εκδηλώσεων όπως και της ερμηνείας των πραγμάτων.

ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ: ΠΡΩΤΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Το τελευταίο μέρος αυτού του κειμένου εκθέτει μερικές σκέψεις και προτάσεις για περαιτέρω αξιοποίηση των παρατηρήσεων που προηγήθηκαν. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, θα εντάξουμε φυσικά την έννοια του «κουρλού» Κεφαλονίτη. Έχοντας δώσει μια πρώτη εικόνα του αλλού,¹⁶ στόχος μου είναι να εξετάσω σε επόμενες μελέτες αν ο «κουρλός» είναι λειτουργικός ρόλος ή γνώρισμα ή αν κινείται σε ενδιαμέσο έδαφος, οπότε και θα καταργείται η καθαρή διαχωριστική γραμμή μεταξύ ρόλου και γνωρίσματος.

Άλλος απώτερος στόχος είναι αρχικά η καταγραφή μελετών που εστιάζουν το ενδιαφέρον τους σε ποικίλους λειτουργικούς ρόλους της Ελλάδας, στο βαθμό που είναι εφικτό λόγω του πιθανού μεγάλου αριθμού και δημοσιεύσεων σε διάφορα επιστημονικά περιοδικά σε πολλές χώρες. Σε ένα δεύτερο επίπεδο θα μπορούσε να γίνει καταγραφή μελετών των ίδιων ρόλων αλλά με πεδίο έρευνας τους Έλληνες της διασποράς. Πώς και πόσο οι λειτουργικοί ρόλοι της Ελλάδας διαφοροποιούνται, όταν επιτελούνται από ομογενείς στο εξωτερικό; Ποιοι κανόνες και αξιολόγηση παραμένουν ίδια; Πότε και πώς αλλάζουν; Υπό ποιες συνθήκες;

Η μελέτη αυτών των ρόλων μπορεί να οδηγήσει τελικά σε ένα «χάρτη των λειτουργικών ρόλων» της Ελλάδας. Αλλιώς: αυτό που θα ήθελα να ονομάσω και στοχεύω: μια κοινωνική γεωγραφία των λειτουργικών ρόλων. Ποιοι ρόλοι απαντούν στην Ελλάδα; Ποσοί είναι οπανοί και πόσοι συναντώνται συχνά; Ποιες είναι οι διαφορές μεταξύ τους; Τι θεωρείται

16. Στη διατριβή μου E. Pollatou 2009.

«ελληνικό» και τι «ξένο»;

Κινούμενοι σε ένα παράλληλο δρόμο, θα ήταν δυνατό να προχωρήσουμε σε μια ανάλογη κοινωνική γεωγραφία των γνωρισμάτων χαρακτηριστικά, στο βαθμό που έχουν μελετηθεί και δημοσιευθεί. Πάλι: μπορούμε να δούμε πώς διαφέρει η επιτέλεση ενός γνωρίσματος στην ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα; Υπάρχουν διαφορές μεταξύ των νησιών του Αιγαίου και του Ιονίου;

Η κοινωνική γεωγραφία ασχολείται και με την έννοια του χώρου και του μέρους καθώς και με την έννοια της δύναμης. Έτσι, πρέπει να εξετάσουμε την έννοια του χώρου: πώς αλλάζει σημασία κάποιο δημόσιο σημείο; Πώς οριοθετείται; Πώς η χρήση αυτού του χώρου διαχωρίζει τους «δικούς μας» από τους «ξένους»;

Μια χρήσιμη διάσταση θα ήταν η μελέτη ανάλογου υλικού από άλλες πηγές. Αναφέρω εδώ το υλικό από το αρχείο λαογραφικών συλλογών διαφόρων Πανεπιστημίων της Ελλάδας. Μπορούμε να δούμε αν στις συλλογές αυτές υπάρχουν αναφορές σε διάφορους ρόλους. Πώς περιγράφονται αυτοί οι ρόλοι; Πόσο αναλυτική είναι η παρουσίαση; Υπάρχει κάποιο χρονικό όριο μετά το οποίο βλέπουμε λεπτομερέστερες περιγραφές;

Κοντά σε αυτά οφείλουμε να εκμεταλλευτούμε υλικό από εντόπιους λαογράφους. Έχω πάντα στο νου μου το έργο του Δεμπόνου για τους τύπους του Αργοστολίου που ανέφερα στην εισαγωγή του κειμένου μου. Ο σκοπός εδώ είναι να τολμήσουμε μια συνεύρεση κοινωνικής ανθρωπολογίας και λαογραφίας. Πώς οι εντόπιοι λαογράφοι συλλέγουν υλικό; Πώς παρουσιάζουν τους λειτουργικούς ρόλους;

Το θέμα είναι τεράστιο και είναι αδύνατο να παρουσιαστεί σε όλες τις διαστάσεις και παραμέτρους. Μένει ανοικτό σε υποδείξεις και ερμηνείες...

...ως δείγμα αξιοποίησης τόσο του υλικού όσο και των ιδεών τα οποία έκλεισε στα κείμενά του με την ευχή, σε μας τους νεότερους, να τα χρησιμοποιήσουμε καλύτερα¹⁷...

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

17. Δεμπόνος Α-Δ. 1981. *Η Γένεση και τα πάθη μιας πολιτείας*: (το Αργοστόλι αγωνίζεται), σ. 9.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Δεμπόνος, Α-Δ. 1979. *Το Αργοστόλι διασκεδάζει*. Αθήνα.

Caraveli, A. 1985. «The symbolic village: community born in performance». *The Journal of American Folklore* 98 (no 389), 259-286.

Cowan, J. 1990. *Dance and the body politic in Northern Greece*. Princeton: Princeton University Press.

Danforth, L. 1989. *Firewalking and religious healing: the Anastenaria of Greece and the American firewalking movement*. Princeton: Princeton University Press.

Herzfeld, M. 1981. «Meaning and morality: a semiotic approach to evil eye accusations in a Greek village». *American Ethnologist* 8 (no 3), 560-574.

Herzfeld, M. 1982. *Ours once more: folklore, ideology and the making of Modern Greece*. Austin: University of Texas Press.

Pollatou, E. 2009. *Sounds of satire, echoes of madness: performance and evaluation in Cefalonia, Greece*. St. Andrews University. Αδημοσίευτη διατριβή.

ΑΣΤΙΚΗ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ.

ΟΡΙΣΜΕΝΕΣ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ¹

1. Κοινωνικές Επιστήμες και αστικός χώρος

Είναι γνωστό ότι η διερεύνηση της πόλης ξεκίνησε στην Ελλάδα με σχετικά μεγάλη χρονική καθυστέρηση από όλες σχεδόν τις κοινωνικές επιστήμες με εξαίρεση την Κοινωνιολογία,² που ήδη από τις αρχές του 20ού αι. έστρεψε το ενδιαφέρον της στον αστικό χώρο· οι δύο κύριες κατευθύνσεις του αστιακού φαινομένου ήταν αφενός η πόλη, ως ιδιαίτερη κοινωνική πραγματικότητα, και αφετέρου, η κοινωνική ζωή που διαμορφώνεται στα αστικά κέντρα. Διάφορες μελέτες και θεωρίες εξετάζουν τα δύο αυτά θέματα. Μπορούν να καταταγούν σε μια από τις ακόλουθες τρεις γενικές κατηγορίες: την εξελικτική, τη θεσμική και την οικολογική. Η πρώτη κατηγορία, με βασικό εκπρόσωπο τον Gordon V. Childe, θεωρεί την εμφάνιση της πόλης σαν το χαρακτηριστικό σημείο περάσματος της ανθρωπότητας από το στάδιο της βαρβαρότητας στο στάδιο του πολιτισμού. Η θεσμική θεώρηση, η οποία είναι δημιούργημα των ευρωπαϊκών κοινωνιολογικών αναζητήσεων του τέλους του 19ου – αρχές του 20ού αιώνα, έχει ως αντικείμενο την αναζήτηση των θεσμικών εκείνων εξελίξεων που συνδέονται με την εμφάνιση και εξέλιξη συγκεκριμένων κάθε φορά μορφών αστικής συλλογικής ζωής και οργάνωσης. Τέλος, η οικολογική

• Ο Νικ. Ξ. Καρούζης είναι δάσκαλος, Δρ. Λαογραφίας Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Το κείμενο αποτέλεσε ανακοίνωση στο «Πανελλήνιο Συνέδριο: 100 χρόνια Ελληνικής Λαογραφίας, 1909-2009».

2. Στην Ελλάδα σχετικές είναι οι επισημάνσεις των: Γιώργος Τσιουμάτσουλος, *Το ελληνικό αστικό κέντρο. Προταγές: Μεθοδολογική προσέγγιση*, έκδ. Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1984, σ. 13, Βάσιλας Γιοκόπουλος, *Πειραιάς, 1835-1870. Εισαγωγή στην ιστορική και λαϊκή Μαντιστική*, έκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1984, σ. 17, Ημερολόγιο της μεσογειακής έρευνας στην Ελλάδα, *research in Greece*, στον τόμο: M. Kenny D. Kertzer (επιμ.), *Urban life in Mediterranean Europe: Anthropological perspectives*, University of Illinois Press, 1983, σσ. 109-132.

θεώρηση της σχολής του Σικάγου, με ιδρυτή τον Robert Park (1915), επιδίωξε να μελετήσει τις επιδράσεις του αστικού περιβάλλοντος στη διαμόρφωση της ατομικής και της συλλογικής ζωής και εισήγαγε την αναλογική χρήση πολλών όρων της φυτολογίας στην Κοινωνιολογία.³

Οι σύγχρονες πολιτισμικές σπουδές δεν αποτελούν ενιαίο ερευνητικό πεδίο ή συγκροτημένο επιστημονικό κλάδο, αλλά ένα πολυμερισμένο πεδίο, οι ρίζες του οποίου απλώνονται σε αρκετά διαφορετικές μεταξύ τους επιστήμες και συχνά ανταγωνιστικούς τρόπους θέασης και ερμηνείας του κόσμου.⁴ Στις περισσότερες από αυτές η σχέση ατόμου κοινωνίας χαρακτηρίζεται από ένα διχοτομικό χαρακτήρα: από τη μια το άτομο, που ανάγεται στον οργανισμό, από την άλλη η κοινωνία με τους θεσμούς και τους μηχανισμούς της. Έτσι, από όλη αυτήν την πληθώρα προτάσεων, θα μπορούσαμε να ταξινομήσουμε δύο κύριες κατευθύνσεις: Η πρώτη τονίζει το ρόλο που παίζει η πόλη στην ενίσχυση της κοινωνικής και πολιτισμικής ανισότητας, υποστηρίζοντας ότι το αστικό τοπίο εμπλέκεται στη δομική καταπίεση και περιθωριοποίηση ομάδων που διακρίνονται κυρίως με όρους τάξης, φύλου, φυλής και εθνοπολιτισμικής ομάδας.

Η μαρξιστική κριτική θεωρεί ότι με αυτόν τον τρόπο η έρευνα γίνεται ολόένα και πιο «κατακερματισμένη» και οι ατομικοί στόχοι, στόχοι που συνδέονται, για παράδειγμα, με ζητήματα προσωπικής ταυτότητας, κατα-

3. Σχετική βιβλιογραφία: Γ. Σαρηγιάννης, *Εισαγωγή στην ιστορία και θεωρία της πόλης*, Αθήνα 1985, Δ. Γ. Τσαούσης, *Η κοινωνία του ανθρώπου. Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1987, σσ. 392-415, Σήλια Νικολαΐδου, *Η κοινωνική οργάνωση του αστικού χώρου*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1993, σσ. 160-211, η οποία διακρίνει τέσσερις σύγχρονες κοινωνικές θεωρίες για τον αστικό χώρο: την ευρωπαϊκή θετικιστική προσέγγιση, τη μαρξιστική ερμηνεία, την οικολογική προσέγγιση (Σχολή του Σικάγου), και τη λειτουργική προσέγγιση, Βίλμα Χαστάογλου, *Κοινωνικές θεωρίες για τον αστικό χώρο, Κριτική ανάλυση*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1982. Ο προσανατολισμός στη μελέτη του αστικού χώρου συναφών με τη Λαογραφία επιστημών διαμορφώθηκε σε νέο επιστημονικό κλάδο, την Αστική Ανθρωπολογία (Urban Anthropology). Για σχετικές μελέτες επί του θέματος ενδεικτικά βλ., Richard Bashman, *Urban Anthropology: The cross-cultural study of complex societies*, Mayfield Publishing Company, Palo Alto, Cal. 1978, Richard Fox, *Urban Anthropology. Cities in their cultural settings*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, New Jersey 1977, John Gulik, *The humanity of cities. An introduction to urban cities*, Bergin and Gatvey, Μασαχουσέτη 1989, M. Kenny - D. Kertzner, *Urban life in Mediterranean Europe: Anthropological perspectives*, University of Illinois Press, 1983.

4. Για το πλαίσιο των πολιτισμικών προσεγγίσεων βλ. κυρίως Deborah Stevenson, *Πόλεις και αστικοί πολιτισμοί*, μτφρ. Ιουλία Πεντάζου, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2007, με εξαντλητική παράθεση της σχετικής βιβλιογραφίας. Επίσης ενδεικτικά βλ. Walter Siebel, «Τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά και το μέλλον της ευρωπαϊκής πόλης», στον τόμο: Πάβλος Λέφας (επιμ.), *Αύριο οι πόλεις*, μτφρ. Πάβλος Λέφας, εκδ. Πικρόδοξο, Αθήνα 2003, σσ. 67-105, Max Weber, *Η πόλη*, μετάφρ. Θανάσης Γαϊουδάς, εκδ. Κένταυρος, Αθήνα 2003, Lewis Mumford, *The city in History*, Penguin Books, Harmondsworth 1975.

νάλωσης και τρόπων ζωής, αντικαθιστούν θεμελιώδεις άλλοτε δεσμεύσεις σε συλλογικούς στόχους και προτεραιότητες, ιδιαίτερα στόχους και προτεραιότητες που συνδέονται με τις παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις. Η μαρξιστική μέθοδος αποτελεί έκφραση της ανάγκης μιας σύνθετης προσέγγισης της ροής και της διαδοχής των επιμέρους γεγονότων μέσα από ένα σφαιρικό πλαίσιο, που εντάσσει τις ιδιαιτερότητες και τις αντιφάσεις καθιστώντας τις κατανοήσιμες μέσα από τη διαλεκτική ανάλυση των σχέσεων μορφής – περιεχομένου, των οποίων οι αντιθέσεις, στον τρόπο παραγωγής, στη βάση και στο εποικοδόμημα, στην οικονομία και στην πολιτική κ. ά., είναι μια από τις σπουδαιότερες κινητήριες δυνάμεις της κοινωνικής εξέλιξης. Εν προκειμένω, τα κύρια γνωρίσματα της αστικής εμπειρίας δεν πρέπει να θεωρηθούν αποτελέσματα μεμονωμένων περιβαλλοντικών παραγόντων (όπως είναι, για παράδειγμα, το μέγεθος της πόλης), αλλά στα πλαίσια του παρόντος κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού πολιτισμικοί παράμετροι του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής.⁵

Η δεύτερη κατεύθυνση προσεγγίζει την πόλη και την πρόσδεση των ατόμων με τους αστικούς χώρους αποστασιοποιούμενη από μια αυστηρή έρευνα των κοινωνικών δομών, διερευνώντας ζητήματα όπως η ταυτότητα, η διαφορά και το μικρο-επίπεδο της αστικής εμπειρίας. Αυτός ο κοινωνικός κατακερματισμός συνδέεται με την ανάδειξη του υποκειμενικού χαρακτήρα της γνώμης ή της πεποίθησης. Ο σχετικισμός αυτός εμφανίζεται ιδίως με τα μεθοδολογικά εργαλεία της ανοχής στη διαφορά και της διαπραγμάτευσης ως τρόπου συγκρότησης των αξιών και των πολιτισμικών ταυτοτήτων. Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, απέναντι στις αναλύσεις του αστικού φαινομένου που αναγνώριζαν κανονικότητες και κανόνες που ρύθμιζαν την αστική ανάπτυξη, τον αστικό πολιτισμό και την ανισότητα, εμφανίστηκαν έρευνες οι οποίες έχουν δεχθεί σαφείς επιδράσεις από τις μεταδομιστικές θεωρίες της γλώσσας, της αναπαράστασης και της υποκειμενικότητας, αλλά και τις θεωρητικές έννοιες του μεταμορτηνισμού.⁶ Αρθρώνονται γύρω από τις έννοιες της εμπειρίας και του βι-

5. Πβ. Ρομπέρ Ζολί, *Η πόλη και ο αστικός πολιτισμός*, μτφρ. Σώτη Τριανταφύλλου, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1991, όπου ο συγγραφέας προσπαθεί να συλλάβει επισημονικά το φαινόμενο της εξέλιξης και της εξάπλωσης των πόλεων. Παίρνει θέση στο ζήτημα του τι θα μπορούσε να γίνει, ώστε η συνειδητή χωροταξία να πάρει να είναι ταυτόχρονα ευσεβής πόθος και τεχνοκρατικό όνειρο, αλλά να πάρει τη μορφή μιας απαραίτητης μεθοδολογικής προσέγγισης, μιας επιστημονικής επεξεργασίας. Επίσης βλ. Γ. Κανκαλάς - Μ. Γιαουτζή (επιμ.), *Η πόλη στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1977.

6. Ειδικότερα βλ. Philip Smith, *Πολιτισμική Θεωρία. Μια εισαγωγή*, μτφρ. Αθανάσιος Κατσιζερός, (εισαγωγή-επιμ.) Νίκος Μπουμπάρης, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2006, κυρίως σ. 329 κ. ε.

ώματος υποστηρίζοντας ότι η πόλη χαρακτηρίζεται από ασταθείς και χωρίς αλληλουχία ρυθμούς οι οποίοι δεν μπορούν να ταυτιστούν. Εστιάζουν στις δράσεις και στις διαδράσεις των κατοίκων της πόλης, στη ζωή όπως την βιώνουν στους δρόμους και στις γειτονιές, και ορίζουν την ανάλυσή τους με όρους μικρο-επίπεδου. Έτσι καταφεύγουν στην αυστηρά προσωπική αφήγηση μιας ατομικής εμπειρίας του αστικού χώρου. Οι νέες αυτές πολιτισμολογικές προσεγγίσεις αφορούν τις σχέσεις μεταξύ αστικού τοπίου, κατασκευής νοήματος και διαπραγμάτευσης της ταυτότητας, αρθρώνονται γύρω από τις έννοιες του αστικού χάους και της διαφοράς και προωθούν τη διερεύνηση της πόλης «όπως ακριβώς είναι» και όχι όπως θα μπορούσε να είναι. Έτσι επιχειρούν μια μετατόπιση από το δομικό, το προβλέψιμο και το πολιτικό στην εμπάθυνση του παράλογου και του τυχαίου. Δεν ενδιαφέρονται για τη διατύπωση ολιστικών εξηγητικών σχημάτων ούτε επιχειρούν να προχωρήσουν σε γενικεύσεις.

Βέβαια, υπάρχουν και έρευνες των πολιτισμικών σπουδών με ζητήματα συμβολισμών και ερμηνειών που προτείνουν τρόπους διαχείρισης του εννοιολογικού χάσματος μεταξύ του κοινωνικού και του προσωπικού, μεταξύ των μικρο- αναλύσεων και μακρο- αναλύσεων με την εστίαση στις κοινωνικές δομές.⁷ Οι υποστηρικτές αυτής της «σύζευξης» θεωρούν την πολιτισμολογική ανάλυση αυτού του είδους πιο γόνιμη για την κατανόηση της σύνδεσης μεταξύ βιωμένων και δομικών στοιχείων της αστικής ζωής. Μεθοδολογικά, χαρακτηρίζεται από μια θεώρηση της γνωστικής σχέσης, όπου ο μεν εξωτερικός κόσμος θεωρείται ήδη οριστικά συγκροτημένος, η δε ανθρώπινη σκέψη και νοημοσύνη αναλύονται ως λειτουργίες επεξεργασίας ερεθισμάτων που προέρχονται από τον εξωτερικό κόσμο. Στην πραγματικότητα όμως οι λειτουργίες αυτές στηρίζονται και εξαρτώνται από τα βιολογικά δεδομένα του οργανισμού. Οι ατομικές λειτουργίες συνδέονται με έμφυτους παράγοντες και με πολύ σταθερότερες αναγκαϊότητες που προσδιορίζουν οι βιολογικές «δομές». Αυτές οι τελευταίες αποκτούν μια αποφασιστική σημασία για την κατανόηση τόσο των ομοιοτήτων όσο και των διαφορών μεταξύ των ατόμων. Στην ουσία ο «δομο-λειτουργισμός» καθίσταται το νέο πλαίσιο της μεθοδολογικής εξεταστικότητας των κοινωνικών και ανθρώπινων γεγονότων.

Τόσο ο μεταμοντερνισμός, ως θεώρηση των μη ενοποιημένων διαδικασιών επεξεργασίας πληροφοριών που αντλούνται από ένα δήθεν συμβολικά ανοργάνωτο και χωρίς σημασίες περιβάλλον (κοντολογίς: οι φιλο-

7. Ενδεικτικά βλ. W. Benjamin, «Paris: Capital of the nineteenth century», στο P. Kasi-nitz (επιμ.), *Métropolis: Centre and Symbol of our times*, Macmillan, Λονδίνο 1995, R. Barthes, «Semiology and the urban», στο: M. Gottdiener - A. Lagopoulos (επιμ.), *The city and the sign: An introduction to Urban Semiotics*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1986.

σοφίες δεν θεμελιώνουν τις κοινωνίες), όσο και ο δομο-λειτουργισμός, ως ατομική αντίληψη της ανθρώπινης συνείδησης και των γνωστικών μηχανισμών, χαρακτηρίζονται από ένα κοινό προσανατολισμό: από την απουσία της ιστορικής διάστασης και προοπτικής. Η κοινωνία προκύπτει παραθετικά από την πρόσθεση ατομικοτήτων και διαφορών που καμία ιστορία δεν συνθέτει πια, αφού η ίδια η ιστορία ως μνήμη, παράδοση, συλλογική παρακαταθήκη ή πλαίσιο εξήγησης, έχει διαγραφεί ή σχετικοποιηθεί τόσο όσο χρειάζεται για να παραμείνει ανθρωπολογική, περιγραφική και ανώδυνη. Είναι φανερό ότι ο πολλαπλασιασμός και η γενίκευση των διαφορών χωρίς λογικές, ηθικές ή φιλοσοφικές συνέπειες καταλήγει στην απουσία κάθε πολιτισμικής συνοχής, αφού το άτομο δεν έχει τη δυνατότητα να υπερασπιστεί και να δικαιολογήσει τις επιλογές του στο πεδίο μιας ιστορικά και συλλογικά οριζόμενης «αλήθειας».

Η σημασία της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας και του πολιτισμού στη διαμόρφωση σύγχρονων στρατηγικών αστικής ανάπτυξης οδήγησαν μερικούς μελετητές να υποστηρίξουν ότι άμεση συνέπεια των εξελίξεων αυτών υπήρξε η παρακμή του ενδιαμέσου πεδίου της εθνικής οικονομίας, δηλαδή του έθνους - κράτους, και η συνακόλουθη αύξηση της αυτονομίας και της σημασίας επιμέρους περιοχών και πόλεων (η αποκαλούμενη παγκόσμια πόλη), οι οποίες αναδείχθηκαν έτσι σε ανταγωνιστικές οικονομικές οντότητες.⁸ Εντούτοις, στις παρούσες κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες η αντίληψη για την κατάργηση ή, εν πάση περιπτώσει, για την αποδυνάμωση του έθνους-κράτους δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.⁹ Υπήρχαν συγκεκριμένοι ιστορικοί λόγοι για την εμφάνιση του έθνους-κράτους, ενώ παραμένουν ιστορικοί λόγοι για τη διατήρησή του. Από το γεγονός ότι υπάρχει ολοένα αυξανόμενη κίνηση κεφαλαίων, εμπορευμάτων, υπηρεσιών και ανθρώπων δε συνεπάγεται και διαφοροποίηση επί της ουσίας. Η διεθνική οικονομία έχει αφετηρία το κράτος-έθνος στην παγκόσμια εξάπλωση και «διαπλοκή» της, είναι δεμένη με αυτό. Οι συνεχείς διενέξεις μεταξύ διαφορετικών κρατών-εθνών ή οι σχέσεις εξάρτησης και συμμαχιών ανάμεσα σε κράτη, ακόμη και το γεγονός ότι τα διακρατικά όργανα δεν αποφασίζουν ερήμην των εθνικών κυβερνήσεων (ασφαλώς δεν έχουν όλες οι κυβερνήσεις την ίδια βαρύτητα στη λήψη αποφάσεων και

8. Bλ. S. Sassen, *Cities in a world economy*, Pine Forge Press, Thousand Oaks, CA 1994, D. Held, «The decline of the national state», στο S. Hall - M. Jacques (επιμ.), *New Times: The changing face of Politics in the 1990s*, Lawrence and Wishart, Λονδίνο 1989.

9. Χάρδσθεϊνττικά αναφέρει ο I. Meszaros, «Διεθνικό κεφάλαιο και εθνικό κράτος», *Οικονομία*, 37 (1999), σ. 81: «Το να περιμένει κανείς να μετατραπεί ο καπιταλιστικός ουστήριακός σε ένα θετικό σχηματισμό, έτσι ώστε να αποσπείρεται η υπέρτατη δύναμη και να συμβάλει εντός των ης αντιθέσεις των εθνικών κρατών με τη μορφή μιας παγκόσμιας κυβέρνησης ή μιας καντιανής κοινωνίας των εθνών, σημαίνει ότι επιζητά το αδύνατο».

στη σύναψη των συμμαχιών και για αυτό, άλλωστε, υποβόσκουν πάντοτε εσωτερικές αντιθέσεις), δείχνουν με τον πιο ανάγλυφο τρόπο το αβάσιμο του ισχυρισμού περί κατάργησης του έθνους-κράτους. Κατά συνέπεια, θεωρούμε άκαιρη την άποψη ότι οι σύγχρονες πόλεις προσιδιάζουν περισσότερο σε έθνη-κράτη, ότι, από πολλές απόψεις, διαχωρίζονται από την ενδοχώρα τους με τεράστιες συνέπειες για τις εθνικές οικονομίες των χωρών στις οποίες ανήκουν και ότι οι αποκαλούμενες παγκόσμιες πόλεις σηματοδοτούν την εξέλιξη των πόλεων σε ανεξάρτητους οικονομικούς παράγοντες. Η παγκόσμια οικονομία χαρακτηρίζεται από «αταξία» και ανισομερή ανάπτυξη. Ακόμα και οι μεγάλες πόλεις του αναπτυγμένου κόσμου «βιώνουν εσωτερικά» την εμφάνιση αυτών των φαινομένων στα επίπεδα της οικονομικής εξουσίας και της πολιτισμικής αναπαράστασης με εξαιρετικά ορατές χωρικές συνέπειες.¹⁰ Όπως σωστά έχει σημειωθεί: «Ο σημερινός κόσμος είναι όλο και περισσότερο ενοποιημένος και ταυτόχρονα όλο και περισσότερο κατατμημένος. Η ενοποίησή του γίνεται μέσα από την κατάτμησή του. Η παγκοσμιοποίηση της επικοινωνίας, της οικονομίας και της κουλτούρας είναι αδιαχώριστη από τη δημιουργία νέων ανισοτήτων, νέων εντάσεων. Η παγκοσμιοποίηση συνδυάζεται με την τμηματοποίηση. Πρόκειται για δύο όψεις της αυτής πραγματικότητας που αποσυντίθεται και επανασυντίθεται».¹¹

Η πολιτισμική ομογενοποίηση και η κυριαρχία του δυτικού πολιτισμού δεν αγκαλιάζει τη διάδοση των λαϊκών παραδόσεων από έθνος σε έθνος, αλλά κυρίως εκφράζει την παραγωγή και κυκλοφορία στις τέχνες, δηλαδή την εμπορευματοποίηση της πολιτιστικής δημιουργίας και τους οικονομικούς ανταγωνισμούς που απορρέουν από αυτήν.¹² Αυτή η ιδέα της «κουλτούρας – super market», που αντιλαμβάνεται την εμπορευματοποίηση του πολιτισμού ως προϊόντος διαθέσιμου στη χωρίς σύνορα ατομική κατανάλωση, στοχεύει στο να επιβάλλει την ιδιότητα του μαζικού καταναλωτή που απομακρύνουν το άτομο από τις συλλογικές συνθήκες της παραγωγής πολιτισμού. Το ζήτημα περιπλέκεται ακόμη περισσότερο, όταν, μετά τη

10. Βλ. S. Sassen, «Rebuilding the global city: economy, ethnicity and space», στο A. King (επιμ.), *Re-presenting the city: Ethnicity, Capital and Culture in the twenty-first century Metropolis*, Macmillan, Λονδίνο 1996.

11. Κωνσταντίνος Βρούζας, *Παγκόσμια επικοινωνία, πολιτιστικές ταυτότητες*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2005, σ. 229.

12. Η Πέγκυ Κουνενάκη στην εισαγωγή του αφιερώματος που επιμελήθηκε, σημειώνει χαρακτηριστικά: «Ιδιαίτερα από τη δεκαετία του '80 και μετά, καθώς αλλάζουν οι κοινωνικές συνθήκες και ανασυνγκροτούνται σε παγκόσμιο επίπεδο, η αγορά της τέχνης επηρεάζεται όλο και περισσότερο από μεθόδους και πρακτικές της πολιτικής και της οικονομίας». Πέγκυ Κουνενάκη (επιμ.), «Τέχνη και αγορά» στο *Επτά Ημέρες. Η Καθημερινή*, φ. 25.930 (13-3-2005), σ. 2. Επίσης, βλ. Ν. Βεργίνος - Σ. Δασκαλοπούλου - Φ. Μπαντιμαρούλης - Ν. Μπουμπάρης - Δ. Παπαγεωργίου (επιμ.), *Πολιτιστικές βιομηχανίες, διαδικασίες, υπηρεσίες και αγαθά*, εκδ. Κριτική, Αθήνα 2005.

δεκαετία του 1990, ως τέχνη προβάλλεται η χρησιμοποίηση τρόπων έκφρασης που χρησιμοποιούνται κατεξοχήν στα Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας, (οι όροι για αυτά είναι κυβερνοτέχνη, εικονική πραγματικότητα, βιοτεχνολογική τέχνη κ. ά.) θέτοντας ευθέως το ερώτημα αν όλα αυτά πραγματικά αποτελούν τέχνη ή απλώς πρόκειται για τεχνολογικές εφαρμογές.¹³

Εν πάση περιπτώσει, η παγκοσμιοποίηση επιφέρει τη σταδιακή χαλάρωση των εθνικών πολιτισμών.¹⁴ Άλλωστε, οι εθνικές σχέσεις δεν είναι κάτι το αμετάβλητο, είναι προϊόν μακρόχρονης ιστορικής ανάπτυξης. Επομένως, διαμορφώνεται και ένας σύγχρονος πολιτισμός με μεικτά πολιτισμικά στοιχεία, αλλά με κυρίαρχη τη δυτική σκέψη μέσα από τη χρήση των νέων τεχνολογιών και την προσφορά της παγκοσμιοποιημένης πολιτιστικής βιομηχανίας. Ωστόσο, το έθνος-κράτος συνεχίζει να έχει λειτουργικό χαρακτήρα εντός των πλαισίων μιας παγκοσμιοποιημένης οικονομίας. Οι τοπικοί πολιτισμοί αντιστέκονται στην ισοπέδωση του εκδυτισμού. Οι ισχυρές τάσεις ομογενοποίησης ενεργοποιούν αντίρροπες τάσεις διαφοροποίησης, οι οποίες θα μπορούσαν να παίξουν κάποιο ρόλο στην αναζήτηση μιας νέας ταυτότητας, που αποτελεί φυσική μετεξέλιξη μιας αβίαστης, υγιούς και ανανεώσιμης συνέχειας. Για να λειτουργήσουν όμως αυτές οι τάσεις διαφοροποίησης προϋποθέτουν τη συλλογική και ομαδική κοινωνική δράση που λειτουργεί συνθετικά από τη μορφή μιας ενιαίας «λαϊκής κουλτούρας» ή παράδοσης. Όμως η αγορά και οι απρόσωπες σχέσεις, η ατομικότητα και τα ανταλλακτικά συστήματα, που απαιτούνται και δομούνται από τις επιταγές της αγοράς, υποβαθμίζουν κάθε κοινωνική διάδραση στο επίπεδο του ορθολογισμού και του υπολογισμού. Αυτού του είδους η ατομικότητα που εκκολάπτεται, γίνεται το άλλοθι της κατάργησης των δικαιωμάτων των ομάδων όπου ζουν αυτά τα άτομα. Και ενώ φαινομενικά παρουσιάζεται η δυνατότητα των πολλών επιλογών, η διαφορετική σκέψη (άρα και ταυτότητα) βρίσκεται αντιμέτωπη με το πρότυπο της κυρίαρχης παγκοσμιοποιημένης ταυτότητας, η οποία λειτουργεί σχεδόν αυταρχικά απέναντί της, καθώς: «[...] η επαλήθευση των ισχυρισμών για την ταυτότητα εξαρτάται μάλλον από τη δύναμη που έχει ο ισχυριζόμενος να επιβάλλει την άποψή του παρά από το δίκιο του».¹⁵ Βέβαια, η συλλογικότητα της λαϊκής δημιουργίας δεν μπορεί και δεν είναι δυνατόν

13. Βλ. Πέγκυ Κουνενάκη (επιμ.), στο *Επτά Ημέρες, Η Καθημερινή*, «Τέχνη και τεχνολογία», φ. 25.900 (6-2-2005).

14. Η σύγχρονη ιδέα της παγκοσμιοποίησης και της υπέρβασης όλων των επιμέρους εθνικών πολιτισμών αναφέρονται αναλυτικά από τον Α. Τοynbee, *Σπουδή της ιστορίας, Επιτομή*, εκδ. Συρόπουλοι και Κουμπουνδουρέας, Αθήνα 1962, σσ. 305-306, όπου γράφει για την ανάγκη επέκτασης του μοντέλου της βρετανικής κυριαρχίας στο επίπεδο μιας κοινωνίας των εθνών.

15. Κ. Βρύζας, *ό.π.*, σ. 169.

να εξαφανιστεί, απλά γίνεται αφανής μέσα από έναν πολύπλοκο μηχανισμό καταμερισμού εργασίας, ενώ αποσιωπάται κάθε ανάδειξη της σε ένα εχθρικό «ιδεολογικό» περιβάλλον, όπως το σύγχρονο που βασιίζεται στο ιδεολόγημα της «Ιδέας του ατόμου». ¹⁶ Στις σύγχρονες συνθήκες το ζήτημα είναι, αν την ανάπτυξη των δημιουργικών ικανοτήτων μπορεί να φέρει η απελευθέρωση, η χειραφέτηση αυτών των μαζών. Αν υπάρχουν οι σύγχρονες δυνατότητες, ώστε η λαϊκή δημιουργία να διακριθεί για το περιεχόμενο και τις μορφές της που θα ανανεώνονται και θα διευρύνονται σταθερά, μέσα από μια συνεχή εξέλιξη, με υψηλές απαιτήσεις, πιο περίπλοκες από τις παραδοσιακές, και οι οποίες φυσικά δεν θα είναι αποκλειστικό αποτέλεσμα ενός υψηλού μορφωτικού επιπέδου και πολιτιστικής συνείδησης, αλλά καίρια προϋπόθεση μιας ανώτερης συλλογικής παραγωγικής ανάπτυξης που πλαισιώνεται από υγιείς παραγωγικές σχέσεις.

Η πρισματικότητα της πολυδιάστατης ανάλυσης όμορων επιστημών που ασχολούνται με τους αστικούς πολιτισμούς, προϋποθέτει διαφορετικές οπτικές γωνίες, διάφορα μεθοδολογικά εργαλεία και μια ποικιλία προσεγγίσεων. Για παράδειγμα, η Κοινωνική Ανθρωπολογία ακολουθεί ερευνητικές μεθόδους που εμμένουν στις δομές και τις λειτουργίες, στις στρατηγικές δικτύωσης και τους δίαυλους επικοινωνίας, τα πρότυπα συμπεριφοράς και τα αξιολογικά συστήματα, εν ολίγοις αρκείται στη συστηματική περιγραφή της εμπειρικά προσιτής πραγματικότητας και ταυτίζει τις παρατηρήσεις αυτές με το επιστητό και τη γνώση, ενώ απουσιάζει μια ιστορική ανθρωπολογική προσέγγιση, η οποία θα εστίαζε την προσοχή στη μελέτη της εξέλιξης της σημασίας και της αλληλουχίας των φαινομένων στα κοινωνικά συμφραζόμενα.

Ο πολιτισμός της παγκοσμιοποίησης σήμερα αντιλαμβάνεται θετικά μία τέτοια «αϊστορική» μεθοδολογία, επειδή έχει ακριβώς το πλεονέκτημα μιας οικουμενικής ισχύος. Η Κοινωνική Ανθρωπολογία δεν ήταν ποτέ προσκολλημένη στην έννοια του έθνους και σε κρατικές οντότητες. Άλλωστε, η ομοιομορφία των προσεγγίσεών της είναι κατάλοιπο μιας αποικιοκρατικής λογικής σύμφωνα με την οποία οι όμοιοι διοικούνται πιο εύκολα από τους διαφορετικούς. ¹⁷ Ακόμη και το γεγονός ότι τελευταία στην Κοι-

16. Βλ. το δίτομο έργο του Γιάννη Δ. Παπαμιχαήλ, *Εξατομίκευση και παγκοσμιοποίηση*, τόμοι Α' - Β', εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001.

17. Πβ. Adam Kuper, *Ανθρωπολογία και Ανθρωπολόγοι. Η σύγχρονη Βρετανική Σχολή*, μτφρ. Χριστίνα Μιχαλοπούλου - Βέικον, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1989, σσ. 177-208, όπου, σε σχετικό κεφάλαιο, γίνεται λόγος για τη σχέση ανάμεσα στην Κοινωνική Ανθρωπολογία και την Αποικιοκρατία. Και αυτό γιατί από τις πρώτες κιόλας μέρες της η Βρετανική Ανθρωπολογία επιθυμούσε να παρουσιαστεί ως μία επιστήμη που θα μπορούσε να είναι χρήσιμη στην αποικιοκρατική διοίκηση. Οι λόγοι είναι προφανείς. Οι κυβερνήσεις και τα συμφέροντα των αποικιοκρατών αποτελούσαν τις καλύτερες προοπτικές για οικονομική υποστήριξη, ιδιαίτερα κατά τις δεκαετίες που ο κλάδος

ωνική Ανθρωπολογία ενισχύεται η τάση που αποκαλείται «anthropology at home», η οποία έχει ως επίκεντρο τον εγχώριο πολιτισμό του κοινωνικού ανθρωπολόγου ερευνητή, δεν υπερβαίνει την παραπάνω μεθοδολογία.¹⁸ Το «at home», [Anthropology at home: η εφαρμογή ανθρωπολογικών μεθόδων (field work, case studies) στον κοινωνικο-πολιτισμικό χώρο, στον οποίο ανήκει ο ίδιος ερευνητής], δεν είναι πια εντοπισμένος τύπος, αλλά πνευματικός, της νοοτροπίας, της ταύτισης. Έτσι απομυθοποιείται η επιτόπια έρευνα, που ο ερευνητής είναι ως ένα σημείο μέρος αυτού που εξετάζει και αναλύει. Από τη μια λοιπόν υπάρχουν σχεδόν μόνο πια cross cultural studies, συγκριτολογία δηλαδή, άρα, από την άλλη, η case study ολοένα λιγότερο ανταποκρίνεται στη «σύγχρονη πραγματικότητα».

2. Η Αστική Λαογραφία στην Ελλάδα

Η Λαογραφία, αν και σχετικά νέα επιστήμη, μπόρεσε να διαγράψει με αρκετή ευκρίνεια τα δικά της όρια και να δώσει με ικανοποιητική σαφήνεια το περιεχόμενο των βασικών εννοιών της, όπως είναι ο λαός, η παράδοση και η κοινότητα (ομάδα).

Μολονότι ο Νικόλαος Πολίτης ήδη από το 1919 είχε επεκτείνει τα όρια της Λαογραφίας συμπεριλαμβάνοντας στο διάγραμμα των θεμάτων της τα «βιομηχανικά επιτηδεύματα»,¹⁹ πέρασαν αρκετές δεκαετίες από τότε για να εισέλθουν στο πεδίο της έρευνάς της συναφείς επιστημονικές μελέτες και εργασίες.²⁰ Σε όλο αυτό το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε,

δεν απολάμβανε την πανεπιστημιακή αναγνώριση. Η προθυμία να υπηρετήσουν την αποικιοκρατική υπόθεση ήταν διάχυτη, αν και όχι βέβαια καθολική.

18. Για την ανάπτυξη και το θεωρητικό προβληματισμό της ανθρωπολογίας οίκοι βλ. A. Jackson (επιμ.), *Anthropology at home*, Tavistock Publications, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1987, A. Kuper, «Ιθαγενείς εθνογραφία, πολιτική ευπρέπεια και το σχέδιο μιας κοσμοπολίτικης ανθρωπολογίας», στο Δήμ. Γκέφου -Μαδιανού (επιμ.), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σσ. 297-336, K. Hastrup, «Ιθαγενής ανθρωπολογία: Μια αντίφαση στους όρους», στο Δήμ. Γκέφου -Μαδιανού (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 337-369, Δήμ. Γκέφου-Μαδιανού, «Αναστοχασμός, ετερότητα και ανθρωπολογία οίκοι: Διλήμματα και αντιπαραθέσεις», στο Δήμ. Γκέφου -Μαδιανού (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 365-435 και Ελ. Π. Αλεξάκης, «Αθροπολογία οίκοι ή λαογραφία; Μια επιστημολογική προσέγγιση», στο *Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία, (Επιστημονικό Συμπόσιο, 19-21 Απριλίου 2002)*, εκδ. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2003, σσ. 39-63.

19. Ν. Γ. Πολίτης, «Λαογραφία», *Λαογραφία*, 1 (1909), σ. 12, όπου αναφέρει τον «Στρατιωτικό βίο», και κυρίως τα «Βιομηχανικά επιτηδεύματα» που εμπίπτουν στο άμεσο ενδιαφέρον μας.

20. Θέματα Αστικής Λαογραφίας στην Ελλάδα, ενδεικτικά, απασχολήθηκαν εργασίες Ευάγγελος Αυδίκος, «Προς μία Λαογραφία του αστικού χώρου», 245 (1990), σσ. 67-70, του ίδιου, «Αστική Λαογραφία: Οντοπία ή πραγματικότητα», *Εθνολογία*, 3 (1995), σσ. 163-186, Ηλίας Πετρόπουλος, *Της φυλακής*, Αθήνα 1975, του ίδιου

όπως συμβαίνει άλλωστε σε κάθε ζωντανή επιστήμη, συντελέστηκε μια γόνιμη θεωρητική ζύμωση υπό το βάρος των ραγδαίων κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων, ειδικότερα αυτών που σημειώθηκαν σε παγκόσμιο επίπεδο μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο,²¹ η οποία προσέδωσε και μια σαφή ιστορική κατεύθυνση στη μεταπολεμική Λαογραφία αναιρώντας πλήρως την αντίληψη για έναν στατικό και «αϊστορικό» (άχρονο) λαϊκό πολιτισμό,²² καθώς επίσης την εμβολίασε με κοινωνιολογικές ιδέες.²³ Όλα τα παραπάνω ενίσχυσαν περαιτέρω τον επιστημονικό εξοτλισμό των λαογράφων, οι οποίοι οφείλουν ούτως ή άλλως να καλλιεργούν τη συνθετική

Cages à oiseaux en Grèce, Παρίσι 1976, του ιδίου *Le kiosque grec*, Παρίσι 1976, του ιδίου *Μικρά κείμενα 1949-1979*, Αθήνα 1980, του ιδίου «Τα σίδερα του σιδερώματος», *Ιχνευτής*, 6-7 (1985), σσ. 35-37, του ιδίου «Τα σκυλάδικα», *Στοχαστής*, 50 (1987), σσ. 46-47, του ιδίου «Ταπεινά εργόχειρα», *Ιχνευτής*, 36 (1988), σσ. 23-29, του ιδίου «Οι γιαννιώτικες αργαίες», *Ιχνευτής*, 54-55 (1990), σσ. 28-29. Ενδεικτικά από την ξένη βιβλιογραφία αναφέρουμε: τους πρωτοπόρους γερμανούς λαογράφους Will-Erich Peuckert, *Volkskunde des Proletariats*, Bd. 1., *Aufgang der proletarischen Kultur*, Frankfurt a. Main 1931, και «Zur Situation der deutschen Volkskunde», *Die Nachbarn. Jahrbuch für vergleichende Volkskunde*, 1 (1948), σσ. 130-135, Wilhelm Brepohl, «Industrielle Volkskunde», *Soziale Welt*, 2 (1950-1951), σσ. 115-124, Hermann Bausinger, *Die Volkskultur in der technischen Welt*, Stuttgart 1961. Richard M. Dorson, *Folklore: Selected essays*, Bloomington - London 1972, σσ. 33-79, Richard M. Dorson, «Doing fieldwork in the city», *Folklore*, 92 (1981), σσ. 149-154, Betty Messenger, *Picking up the lineal threads: A study in industrial Folklore*, Belfast 1980².

21. Το χρονικό αυτών των θεωρητικών ζυμώσεων καταγράφεται και στις εργασίες του Μ. Γ. Μερακλή, «Οι θεωρητικές κατευθύνσεις της Λαογραφίας μετά το Δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο», *Λαογραφία*, 27 (1971), σσ. 3-23, και «Θέσεις για τη Λαογραφία», *Διαβάζω*, 245 (1990), σσ. 16-22. Επίσης βλ. Βάλτερ Πούχνερ, «Η Λαογραφία στον 21ο αιώνα», *Λαογραφία*, 40 (2006), σσ. 13-20.

22. Ο Δημήτριος Σ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1992, σ. 80, επισημαίνει εμφατικά: «Μετά το β' παγκόσμιο πόλεμο η Λαογραφία γίνεται παντού και ιστορική επιστήμη». Επίσης, ενδεικτικά βλ. Άλκη Κυριακίδου - Νέστορος, «Η λαϊκή παράδοση: σύμβολο και πραγματικότητα», στον τόμο *Ελληνισμός - Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2001, σσ. 249-256, Μ. Γ. Μερακλή, *Σημειώσεις Λαογραφίας*, τόμ. Α': *Έννοια και σκοπός της Λαογραφίας*, Ιωάννινα 1981, σ. 26, του ιδίου «Η ιστορικότητα των λαογραφικών φαινομένων», *Λαογραφικά Ζητήματα*, εκδ. Μπούρας, Αθήνα 1989, σσ. 15-25, του ιδίου, «Ιστορική Λαογραφία», στον τόμο Χρυσούλα Χατζητάκη-Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός Παραδοσιακός Πολιτισμός. Λαογραφία και Ιστορία. Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου - Νέστορος (Θεσσαλονίκη 6-8 Νοεμβρίου 1998)*, εκδ. Παρατηρητής, Αθήνα 2001, σσ. 30-37.

23. Για την προσέγγιση των δύο επιστημών στην Ελλάδα, βλ. Βασίλης Γ. Νιτσιάκος, «Λαογραφία και Κοινωνιολογία», *Λαογραφικά ετερόκλητα*, εκδ. Οδυσσεύς, Αθήνα 1997, σσ. 24-29, του ιδίου, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, εκδ. Οδυσσεύς, Αθήνα 1993². Βλ. και Στάθης Δαμιανιάκος, «Ετερότητα και Εθνογραφία. Για μια κοινωνιολογική προσέγγιση του λαϊκού πολιτισμού», στον τόμο *Παράδοση, ανταρσία και λαϊκός πολιτισμός*, μτφρ. Γιώργος Σπανός, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2003, σσ. 21-39, Cenneth Thomson, «Folklore and Sociology», *Sociological Review*, 28 (1980), σσ. 249-275.

γνώση και αντίληψη των πραγμάτων μέσω των πορισμάτων και από άλλες επιμέρους επιστήμες.²⁴

Πρώτος επίσημος τρόπος τινά εισηγητής της Αστικής Λαογραφίας στην Ελλάδα ήταν ο Δημήτριος Σ. Λουκάτος, ο οποίος, αν και από το 1950 είχε επισημάνει το γεγονός,²⁵ εντούτοις την όρισε εμφαντικότερα το 1963 με τη δημοσίευση των Σύγχρονων Λαογραφικών, πεπεισμένος πλέον πως ο χώρος της πόλης παράγει λαογραφικά φαινόμενα.²⁶

Ήταν η εποχή που οι γενικότερες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες είτε είχαν ήδη ωθήσει μαζικά τον αγροτικό κόσμο στις πόλεις, είτε τον είχαν συνδέσει στενά μ' αυτές οξύνοντας περαιτέρω τις ανισότητες σχέσεις μεταξύ του χωριού και της πόλης.²⁷ Ωστόσο, η διχοτομική θέαση υπαίθρου και πόλης βρίσκεται κυρίως στην ατομικότητα και την εκχρηματισμένη οικονομία της δεύτερης. Αυτές οι κοινωνικές, οικονομικές και ψυχολογικές καταστάσεις, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές,²⁸ αποτελούν ταυτόχρονα πηγές πολλών μορφών ελευθερίας οι οποίες θα ήταν αδιανόητες (και φυσικά αδύνατες) στην ύπαιθρο ή σε κλειστές κοινότητες, στις οποίες οι συναισθηματικοί δεσμοί αποτελούν κεντρικές όψεις της ζωής και ευνοούν την ανάπτυξη της κοινοτικής αλληλεγγύης αλλά και επιτήρησης.

Αυτού του είδους η αστικοποίηση, λοιπόν, οδήγησε και τους λαογράφους στον αντίστοιχο χώρο, καθώς η Λαογραφία μέχρι και το Β' Παγκόσμιο πόλεμο είχε σχεδόν ως αποκλειστικό αντικείμενο έρευνας τον αγρο-

24. Πβ. Μ. Γ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία: Κοινωνική συγκρότηση. Ήθη και έθιμα. Λαϊκή τέχνη*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2004, σ. 16. Τα τελευταία χρόνια, «συντεχνιακοί» και άλλοι λόγοι οδήγησαν εκπροσώπους συναφών επιστημών με τη Λαογραφία να ισχυριστούν, μεταξύ άλλων, ότι υπερτερούν ως προς τις ερευνητικές μεθόδους και θεωρητικές αρχές έναντι της Λαογραφίας. Βλ. σχετικά Μ. Γ. Μερακλής, *Η συνηγορία της Λαογραφίας*, εκδ. Ίδρυμα Αγγελικής Χατζημιχάλη - Μεταίχμιο, Αθήνα 2004.

25. Δημήτριος Σ. Λουκάτος, «Σύγχρονα προβλήματα Λαογραφίας», *Νέα Εστία*, 48 (1950), σσ. 1377-1379.

26. Μια δεκαετία αργότερα στο υποκεφάλαιο που επιγράφει «Παραδοσιακή και Σύγχρονη Λαογραφία», τονίζει πως «η "Αστική Λαογραφία" είναι ένα αναμφισβήτητο γεγονός», βλ. *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1977, σ. 294-299.

27. Με την ένταξη μιας περιοχής ή χώρας στη φάση της βιομηχανικής παραγωγής οι σχέσεις πόλης - υπαίθρου μεταβάλλονται. Βλ. Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα Ι*, Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 1989, σ. 46, και της ίδιας, *Η θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1997¹, σ. 183. Σχετική είναι και η εργασία της Κωνσταντίνας Μπάδα-Τσομόκου, «Βαθμοί αστικοποίησης του αγροτικού χώρου (Ήπειρος 1950 κ. ε.)», *Πρακτικά Συνεδρίου Ιστορίας: Ήπειρος: Κοινωνία - Οικονομία 15ος - 16ος αι. (Σεπτέμβριος 1985)*, Γιάννινα 1986, σ. 227-239.

28. Πβ. Τις απόψεις του Georg Simmel, «The metropolis and mental life», στο P. Kassiniz (επιμ.), *Metropolis: Centre and Symbol of our Times*, Macmillan, London 1995².

τικό πληθυσμό.²⁹

Μόλις λίγα χρόνια μετά από τις επισημάνσεις του Δ. Σ. Λουκάτου, στις αρχές της δεκαετίας του 1970, ο Μ. Γ. Μερακλής διεύρυνε τις αναζητήσεις στον αστικό χώρο³⁰ συμπεριλαμβάνοντας, εκτός από την αγροτική, την εργατική και την αστική τάξη, μαζί με όλες τις ενδιαμέσες κοινωνικο-οικονομικές διαστρωματώσεις³¹ και προσδιορίζοντας την έννοια μιας Κοινωνικής Λαογραφίας στην Ελλάδα. Χαρακτηριστικά σημειώνει: «Μια τέτοια θεώρηση των φαινομένων εισάγει, ασφαλώς, το κοινωνιολογικό στοιχείο στην ερμηνεία των γεγονότων και την έννοια της κοινότητας, όπου εντάσσονται η πολιτισμική δημιουργία και τα κοινωνικά δρώμενα, σε συνάρτηση με την οικονομική οργάνωση του χώρου - πλαισίου».³²

Είναι δυνατόν να διακριθούν δύο ερευνητικά πεδία της Αστικής Λαογραφίας:³³ είναι αφενός εκδηλώσεις από κατοίκους των πόλεων, στις

29. Με κάποιαν υπερβολή, δεδομένου ότι η Ελλάδα υπήρξε επί μακρόν κατά βάση μια γεωργική χώρα έχει γραφτεί: «Πρόκειται για τη σχολή της ρομαντικής πολιτικής σκέψης [...] η οποία εξιδανικεύει τον λαϊκό - αγροτικό πολιτισμό, γιατί τον θεωρεί ως κέντρο του συντηρητισμού μέσα στο σύνολο της κοινωνίας, προπύργιο της θρησκείας και έδρα των παραδοσιακών αξιών», Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, *Η θεωρία της Ελληνικής Λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1974, σ. 184. Επίσης βλ. Michael Herzfeld, *Πάλι δικά μας. Λαογραφία, ιδεολογία και η διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας*, μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002, Ρέα Κακάμπουρα - Τίλη, «Λαογραφικά αρχεία και εθνική ταυτότητα: μια σχέση αλληλεπίδρασης», στον τόμο Σωτήρης Δημητρίου (επιμ.), *Κριτική διεπιστημονικότητα*, τόμ. 2, *Έθνος και ταυτότητα. Πολιτισμικές αντιστάσεις*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2006, σσ. 108-135.

30. Η προώθηση της νέας αυτής λαογραφικής έρευνας έγινε από το Μ. Γ. Μερακλή σε μια σειρά από εργασίες του, όπως: «Τι είναι ο folklorismus» και «Η μηχανή και ο λαϊκός άνθρωπος», *Λαογραφία*, 28 (1972), σσ. 27-38 και 115-124 αντίστοιχα, «Ο άνθρωπος της πόλεως», *Λαογραφία*, 29 (1974), σσ. 71-83, «Αστική Λαογραφία», *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, 3 (1979), σσ. 11-13, και «Πολιτιστικά», *Επιστημονική Σκέψη*, 8 (1982), σσ. 18-24.

31. Μ. Γ. Μερακλής, *Σημειώσεις Λαογραφίας*, ό.π., σ. 27. Τη διεύρυνση της έννοιας αυτής αποδέχεται και ο Μ. Αλ. Αλεξιάδης: «Έτσι δεν περιορίζονται τα λαογραφικά θέματα μόνο στο παρελθόν και στους αγροτικούς πληθυσμούς των πολιτισμένων χωρών, αλλά επεκτείνονται η έρευνά μας και στις άλλες κοινωνικές κατηγορίες (εργατική και αστική τάξη, περιθωριακές ομάδες), που συνεχίζουν ή δημιουργούν νέα λαογραφικά φαινόμενα», Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, *Η ελληνική και διεθνής επιστημονική ονοματοθεσία της Λαογραφίας*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1988, σσ. 52-53. Σχετική είναι και η εργασία του που επιγράφεται *Λαϊκές επιγραφές και ονόματα σε ελληνικά αυτοκίνητα. Συμβολή στην έρευνα σύγχρονων λαογραφικών φαινομένων*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1989.

32. Μ. Γ. Μερακλής, «Θέσεις για τη Λαογραφία», *Παβός*, 245 (1990), σ. 21.

33. Σχετική βιβλιογραφία: Μ. Γ. Μερακλής, «Αστική Λαογραφία», *Λαογραφικά Ζητήματα*, εκδ. Μπούρας, Αθήνα 1989, σσ. 61-64. Ευαν. Αρ. Ντάτσι, «Οι θεωρητικοί προβληματισμοί στις λαο-εθνο-ανθρωπολογικές σπουδές», «ΣΥΝΔΕΙΠΝΟΝ», *Τιμητικό Αφιέρωμα στον Καθηγητή Δημήτριο Σ. Λουκάτο από παλαιούς μαθητές του στη*

οποίες αυτοί αναθερμαίνουν και ενισχύουν το αίσθημα του δεσμού τους με την ζωή στην επαρχία, ενώ αφετέρου επισημαίνονται, πιο καθαρές μορφές και τάσεις αστικού πολιτισμού όπως οι σύλλογοι, η λατρεία της μηχανής, τα είδη του αστικού τραγουδιού (πολιτικό, «ελαφρό», κλπ), η ζωή της πολυκατοικίας κ. ά. Ο *homo urbanus* αναφέρεται στον αστό, αρχικά τουλάχιστον, γιατί όλα περνούν με τον καιρό και στην αστικοποιημένη ύπαιθρο, ο οποίος διαφοροποιείται από τον παραδοσιακό άνθρωπο της υπαίθρου.³⁴

Τα θέματα μιας Σύγχρονης ή Νέας Λαογραφίας οδήγησαν τον Μηνά Αλ. Αλεξιάδη να την ονομάσει Νεωτερική, επειδή παρακολουθεί τα σύγχρονα λαογραφικά φαινόμενα ανανεώνοντας και διευρύνοντας με περιεκτικότερη επέκταση τη σύγχρονη θεματική της Ελληνικής Λαογραφίας. Το 2006 παρουσίασε μια συγκεντρωτική (ανα)δημοσίευση μελετών του για νεωτερικά θέματα της Λαογραφίας που αποτελούν αυτοτελείς επισημονικές εργασίες ανάμεσα στα έτη 1983-2005.³⁵

Από τα παραπάνω γίνεται οπωσδήποτε φανερό, πως μολονότι έγκαιρα η αστική ζωή είχε ενταχθεί στο διάγραμμα της Λαογραφίας, οι επιστημονικές εργασίες με αντικείμενο τη διερεύνηση διαφορών όψεων του αστικού χώρου εξακολουθούν να υπολείπονται αισθητά. Στην Ελλάδα μέχρι του παρόντος έχουν εκπονηθεί μόλις τέσσερις λαογραφικές διδακτορικές διατριβές για την πόλη, εκ των οποίων η μία μάλιστα σε μικρότερη

Φιλοσοφική Σχολή Ιωαννίνων (1964-1969), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1988, σσ. 237-270. Η Άλκη Κυριακίδου - Νέστορος, «Η οργάνωση του χώρου στον παραδοσιακό πολιτισμό», *Λαογραφικά Μελετήματα I*, εκδ. Ε. Ι. Α., Αθήνα 1989, σσ. 41-55, αναγνωρίζει την ύπαρξη του αστικού χώρου θεωρώντας ότι ο λαός της πόλης είναι διαφορετικός από αυτόν της υπαίθρου. Παράγεται πολιτισμός στην πόλη, αλλά όμως δεν είναι λαϊκός. Αυτή τη θέση, εντούτοις, φάνηκε να την αναθεωρεί στην πράξη, όταν ασχολήθηκε έμμεσα με τον αστικό χώρο στο πρόγραμμά της για τη μνήμη και την προφορική ιστορία των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, (βλ. Άλκη Κυριακίδου - Νέστορος, «Λαογραφία και προφορική ιστορία», *Λαογραφικά Μελετήματα II*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1993, σ. 227-270). Ο Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος, «Λαογραφία και προφορική ιστορία: Ιστορικό βάθος και νέα δεδομένα», στον τόμο Χατζητάκη-Καψωμένου Χρυσούλα (επιμ.), *ό.π.*, σ. 158, παρατηρεί με έμφαση: «Η λαογραφία μπορεί να αξιοποιήσει πιο αποτελεσματικά το πεδίο των προσωπικών ιστοριών. Αυτή η ενασχόληση μπορεί να επεκταθεί και στον αστικό χώρο, όπου διαβιούν πολιτιστικές, επαγγελματικές και ηλικιακές ομάδες με τη δική τους αφηγηματολογία, η οποία συγκροτείται μέσα από διαδικασίες συλλογικής μνήμης, παραδοσιακότητας, ρήξεων και συνεχειών». Επίσης βλ. L. Nießhammer - A. Von Plato, «Wir Kriegen Jetzt Andere Zeiten», *Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet*, 1930 bis 1960, Βόνη 1985, Americo Paredes - Ellen J. Stecker, *The Urban experience and folk tradition*, University of Texas Press, 1971, Gerold Warshaver, «Urban Folklore», στον τόμο Richard M. Dorson (επιμ.), *Handbook of American Folklore*, Indiana University Press, Bloomington 1983, σσ. 162-171.

34. Μ. Γ. Μερκαλής, «Ο άνθρωπος της πόλης», *Λαογραφικά Ζητήματα*, *ό.π.*, σ. 66.

35. Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, *Νεωτερική Ελληνική Λαογραφία. Συναγωγή μελετών*, εκδ. Ινστιτούτου του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2006.

κλίμακα, που αφορά την εξέταση μιας κωμόπολης, το Καναλάκι της Πρέβεζας, από το Δημήτρη Ράπτη,³⁶ ο οποίος διερευνά τη βαθμιαία αστικοποίησή του και τις αλλαγές που επέφερε στην πολιτισμική συμπεριφορά των κατοίκων του στην εικοσαετία 1965-1985. Ως απώτερος σκοπός της εργασίας αυτής μπορεί να θεωρηθεί ο προσδιορισμός των μηχανισμών που η λειτουργία τους καθορίζει την εξέλιξη σε όλα τα επίπεδα και τις εκφράσεις της κοινωνικής ζωής, δηλαδή, ο βαθμός και ο ρυθμός του εξαστισμού της κοινωνίας του χωριού και οι «αντιστάσεις» που προβάλλονται σε αυτήν την αλλαγή. Προσφέρεται υλικό βάσης για την κατανόηση των μεταβολών, που επηρεάζουν την ελληνική κοινωνία κάτω από συνθήκες εντατικοποιημένης αστικοποίησης και εκβιομηχάνισης.

Ακολούθησε η εργασία του Ευάγγελου Αυδίκου για την πόλη της Πρέβεζας, αποσκοπώντας να διερευνήσει τις αλλαγές που συντελέστηκαν σε ένα οριακό ελληνικό κέντρο στη μεταπολεμική περίοδο. Η απώλεια του διαμετακομιστικού ρόλου της πόλης αποτέλεσε τομή στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή και η εργασία έθεσε στόχο να δείξει ότι ακριβώς αυτή η εξάρτηση από τη διακομιστική λειτουργία επηρέασε την οικιστική συγκρότηση, την πληθυσμιακή και επαγγελματική σύνθεση, την κοινωνική διαστρωμάτωση, αλλά και όλο το πολιτισμικό σύστημα. Παράλληλος στόχος ήταν η διαπίστωση των αλλαγών και η προσέγγιση αυτών που πρωταγωνίστησαν σ' αυτές. Στην εργασία είχε επισημανθεί γενικότερα η ανάγκη στροφής της λαογραφικής έρευνας και προς την κατεύθυνση της διερεύνησης του αστικού χώρου: «Στην Ελλάδα η πόλη αποτελεί ακόμη ένα από τα *desiderata* της επιστημονικής έρευνας. Ευρωπαίοι κι Αμερικανοί ανθρωπολόγοι και ανθρωπογεωγράφοι ήρθαν στη χώρα μας και μελέτησαν κατά κύριο λόγο τους μετανάστες. Από τη δεκαετία του '70 κι ύστερα άρχισαν να δημοσιεύονται και εργασίες Ελλήνων επιστημόνων με αντικείμενο την πόλη, είτε ως δημοσιεύσεις στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* είτε ως αυτοτελείς εκδόσεις. Η πόλη όμως ως παραγωγός πολιτισμού έχει μείνει στο περιθώριο».³⁷

Η τρίτη εργασία είναι εκείνη του γράφοντος της οποίας αντικείμενο αποτελεί η πρωτεύουσα του Νομού Κεφαλληνίας, το Αργοστόλι.³⁸ Διερευ-

36. Δημήτρης Ελ. Ράπτης, *Το Καναλάκι της Πρέβεζας. Μεταβολές στην πολιτισμική συμπεριφορά των κατοίκων μιας ηπειρωτικής κοινότητας στην εικοσαετία 1965-1985*, διδακτορική διατριβή, Γιάννινα 1989. Στις ιστορικές και πολιτισμικές αλλαγές, που συνέβησαν στον Έβρο σε μια περίοδο 76 περίπου χρόνων (1922-1998), αναφέρεται και η εργασία του Ευάγγελου Γρ. Αυδίκου, *Από τη Μαρίτσα στον Έβρο. Πολιτισμικές συγκλίσεις και αποκλίσεις, σε μια παρέβρια περιήγηση*, εκδ. Πολύτεχνος Δήμου Τυχερού, Αλεξανδρούπολη 1998.

37. Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος, *Πρέβεζα 1945-1990. Οψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης*, διδακτορική διατριβή, εκδ. Δήμου Πρέβεζας, Πρέβεζα 1991, σσ. 18-19.

38. Νικόλαος Ξ. Καρπούζης, *Αργοστόλι Κεφαλληνίας. Μεταβολές στη σύγχρονη ζωή*

νώνται οι μεταβολές που έγιναν στην πόλη, μέσα στο δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα, στο οικιστικό, κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο, λόγω της συνεχούς αλλαγής και ρευστότητας που χαρακτηρίζει, ως δομικό στοιχείο, την αστική κοινωνία. Στην περίοδο που μελετάται, μετά τους καταστροφικούς σεισμούς του 1953, υπήρξε εύλογη η μεταπολεμική προσαρμογή ανάμεσα στο πλέγμα των σχέσεων της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής συμπεριφοράς του Αργοστολίου στη σύγχρονη περίοδο που διανύει. Μια περίοδος που χαρακτηρίζεται από ριζικές αλλαγές στην οικονομική βάση της πόλης και κατά συνέπεια στο πολιτισμικό της εποικοδόμημα.

Η τέταρτη εργασία είναι του Γεωργίου Βοζίκια της οποίας κεντρικό αντικείμενο αποτελεί το αστικό πανηγύρι της Αγίας Μαρίνας στην Ηλιούπολη, ένα πολυσύνθετο είδος καθεαυτό που συναρθρώνει πολλά άλλα είδη του λαϊκού πολιτισμού, όπως η λαϊκή λατρεία, η οικονομική συμπεριφορά, η διασκέδαση, το φαγητό, ο χορός και το τραγούδι, αλλά και γίνεται η αφορμή για να έρθουν στο προσκήνιο «ο τόπος, με το γεωγραφικό, κοινωνικό και πολιτισμικό του περιεχόμενο, και η ταυτότητα της κοινότητας, η τοπική ταυτότητα, ως ένα σύστημα συμβόλων, νοημάτων και κοινωνικών σχέσεων με άξονα αναφοράς τον τόπο, μέσα σε ένα εορταστικό περιβάλλον».³⁹ Τα τρία κεφάλαια που συγκροτούν το κύριο σώμα της εργασίας, «Η ιστορία», «Η καθημερινή ζωή» και «Η εορταστική ζωή» υποδιαιρούνται σε μεγάλο αριθμό μικρότερων ή μεγαλύτερων ενοτήτων το καθένα και μαρτυρούν την ενδελεχή, μικροσκοπική όπου χρειάζεται, προσέγγιση των επιμέρους θεμάτων.

Μια πέμπτη εργασία, η οποία διερευνά τον αστικό χώρο, είναι εκείνη της Ρέας Κακάμπουρα - Τίλη,⁴⁰ η οποία πραγματεύεται τον εξαστισμό του αγροτικού πληθυσμού, λόγω των μαζικών μετακινήσεων του τελευταίου προς τα αστικά κέντρα και κατεξοχήν προς την πόλη της Αθήνας. Μέσα από τη μελέτη των πολυαριθμοτάτων συλλόγων της επαρχίας Κόνιτσας, που έχουν ιδρύσει οι εσωτερικοί μετανάστες στην Αθήνα διερευνάται πώς διαμορφώνεται και πώς συμπεριφέρεται ο πληθυσμός αυτός, ποιες είναι οι αντιδράσεις του σ' αυτή τη διαδικασία μετάβασης και μετασχηματισμού. Είναι μια εργασία, όπου υπάρχει μια αμοιβαία αντανάκλαση του αγροτικού πολιτισμού στο κάτοπτρο του αστικού πολιτισμού και αντίστροφα.

μιας επαρχιακής πόλης, διδακτορική διατριβή, εκδ. Ε.Κ.Ι.Ε., Αθήνα 2009.

39. Γεώργιος Βοζίκας, *Το πανηγύρι της Αγίας Μαρίνας στην Ηλιούπολη. Η σύγχρονη μορφή ενός πολιτισμικού φαινομένου στον ελληνικό αστικό χώρο και το κοινωνικό - οικονομικό του πλαίσιο*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2006, σ. 21.

40. Ρέα Κακάμπουρα - Τίλη, *Ανάμεσα στο αστικό κέντρο και τις τοπικές κοινωνίες. Οι σύλλογοι της επαρχίας Κόνιτσας στην Αθήνα*, διδακτορική διατριβή, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, Κόνιτσα 1999.

3. Σύγχρονες λαογραφικές προσεγγίσεις στον αστικό χώρο.

Η Λαογραφία, λοιπόν, συμμετέχει από τη δική της σκοπιά στο αυξημένο ενδιαφέρον που έχει προκαλέσει η πόλη από πολλούς επιστημονικούς χώρους. Ο αστικός χώρος είναι τεράστιος, με νέα, δικά του προβλήματα. Απόρροια αυτού είναι η καθιέρωση των αστικών σπουδών ως ιδιαίτερου ερευνητικού τομέα στο πλαίσιο του ακαδημαϊκού κλάδου της Λαογραφίας, χωρίς από αυτό να συνεπάγεται και η ανάγκη αυτονομίησης της μελέτης του.⁴¹ Ένα τέτοιο διάγραμμα εξέτασης του ελληνικού αστικού χώρου⁴² μπορεί να συμπεριλαμβάνει μια κατεύθυνση με τα πρώιμα αστικά κέντρα (επομένως και την πρώιμη Αστική Λαογραφία) που άρχισαν να δημιουργούνται ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι την έναρξη του Β' Παγκοσμίου πολέμου, και μια δεύτερη κατεύθυνση με αφετηρία τις μεταπολεμικές ανακατατάξεις: την οικονομική ανάπτυξη της υπαίθρου, την αστυφιλία, τη μετανάστευση και τις έντονες δημογραφικές μεταβολές, πρόσφατα με την έντονη παρουσία πολιτικών προσφύγων, παλιννοστούντων και οικονομικών μεταναστών. Τα τελευταία δημιουργούν αλληπάλλληλα στρώματα παλαιών και νέων συμπεριφορών, μια συνύπαρξη τοπικότητας και διεθνικότητας, που η διερεύνησή τους απαιτεί νέες μεθοδολογίες. Στο βαθμό, λοιπόν, που αυτές οι μεταβολές συρρίκνωσαν τον παραδοσιακό λαϊκό πολιτισμό δημιούργησαν ταυτόχρονα για την επιστήμη της Λαογραφίας και τους σύγχρονους προσανατολισμούς της. Ο πρώτος είναι στραμμένος προς το παρελθόν, ενώ ο δεύτερος οδηγεί στη μελέτη της σύγχρονης πολιτισμικής μεταβολής στα χρόνια της παγκοσμιοποίησης και των αντιστάσεων σ' αυτή. Η Αστική Λαογραφία κυρίως εξετάζει τους πολιτισμούς λαών στη νέα αυτή μεταβολή τους, όπου η ανάλυση αναπόφευκτα εξαπλώνεται πλέον στο σύνολο του πολιτισμού της καθημερινής ζωής. Άλλωστε, η μέθοδος της Λαογραφίας ποικίλλει ανάλογα με την κατεύθυνση που υιοθετείται και με την εκλογή του χρόνου. Η «έρευνα του παρόντος» υπηρετείται από την επιτόπια εξέταση (μολονότι μια βαθύτερη κατανόηση είναι δυνατή μόνο με την ενατένιση της Ιστορίας, που οδήγησε στο παρόν), ενώ στις χρονικές αναδρομές και ο λαογράφος εργάζεται με τις γραπτές πηγές του ιστορικού (ιστορική λαογραφία).

Όλα τα παραπάνω ενισχύουν αντικειμενικά το ρόλο της Λαογραφίας στις σύγχρονες συνθήκες, αφού στο κέντρο των ενδιαφερόντων της παραμένει ο εθνικός-λαϊκός πολιτισμός. Η Λαογραφία διαπίστωνε στο παρελθόν και εξακολουθεί να διαπιστώνει πολλές ομοιότητες ανάμεσα στους

41. Βλ. Ευάγγελος Αυδίκος, «Αστική Λαογραφία: Οπτική ή πραγματικότητα;», *Εθνομολογία*, 3 (1995), σ. 178, όπου προτείνει την απονομή αντιμετώπιση του αστικού χώρου.

42. Ένα τέτοιο περιεκτικό διάγραμμα παρουσιάζει ο Ευάγγελος Αυδίκος, *ό.π.* σσ. 179-185.

λαούς· γι' αυτό μπορεί να κινείται ανάμεσα στην ταυτότητα και την ετερότητα αναπτύσσοντας και μια δραστηριότητα διεθνικής συγκριτικής έρευνας. Εντάσσει τα φαινόμενα σε μια ολιστική προσέγγιση των κοινωνικών συμπεραζομένων, αλλά και εστιάζει την έρευνά της στο γεγονός, ότι τα φαινόμενα μπορεί να διατηρούν για κάποιο χρονικό διάστημα και μια σχετική αυθυπαρξία πέρα από οικονομικά-κοινωνικά αίτια που τα προκάλεσαν. Η έρευνα απλώνεται γεωγραφικά και μπορεί να διαφωτιστεί ενίοτε μόνο με μια συγκριτική μεθοδολογία. Η οργάνωση του χώρου αντικατοπτρίζει την πολιτισμική δραστηριότητα μιας κοινωνίας. Η πολιτισμική δραστηριότητα εδράζεται στις εκάστοτε κοινωνικές δομές⁴³ και στα γεωγραφικά δεδομένα του τόπου σε συνδυασμό με το βαθμό της γνώσης της τεχνολογικής προόδου. Αυτό προϋποθέτει τη σύλληψη του κοινωνικού γίγνεσθαι με όρους ιστορικής πορείας. Γι' αυτό, εξάλλου, η ιστορικότητα των λαογραφικών φαινομένων είναι αυτόδηλη. Στη συγκριτική εξέταση του παρόντος με το παρελθόν, το πρώτο αυτονομείται σε μεγάλο βαθμό, διαφορετικά δεν θα υπήρχε λόγος να επιχειρείται η σύγκριση. Στην ουσία δεν υπάρχουν όμοια φαινόμενα διότι διαφοροποιούνται πάντα μέσα στον ιστορικό χρόνο, μολονότι το ανεπανάληπτο οποιουδήποτε δοσμένου γεγονότος ή φαινομένου, δεν αποκλείει το ότι σε αυτό το ατομικό φαινόμενο υπάρχουν ορισμένα γενικά, επαναλαμβανόμενα γνωρίσματα, που επιτρέπουν να αποκαλύψουμε συγκεκριμένη νομοτέλεια. Η μελέτη αυτών των γενικών, επαναλαμβανόμενων γνωρισμάτων της κοινωνικής ανάπτυξης είναι ο αναγκαίος όρος για την έρευνα των κοινωνικών φαινομένων, επειδή μας δίνει την επιστημονική βάση για να συγκρίνουμε. Ασφαλώς τα ίδια τα γεγονότα και οι συνθήκες που τα γέννησαν πρέπει να μελετηθούν στις συγκεκριμένες τους περιπτώσεις. Αυτό κάθε φορά προϋποθέτει έρευνα του ιστορικού υλικού. Με αυτόν τον τρόπο μπορούμε να βρούμε την εσωτερική σχέση των ιστορικών γεγονότων και να εξηγήσουμε καθένα από αυτά, για να κατανοήσουμε όχι μόνο το παρελθόν και το παρόν, αλλά ενδεχομένως να «προβλέψουμε» το μέλλον.

Ένα τελευταίο στοιχείο, εξίσου σημαντικό, είναι η αισθητική διάσταση και ευαισθησία που καθιστά διακριτή την ελληνική Λαογραφία, όταν

43. Το νόημα του όρου «δομή» παραλλάσσει από επιστήμη σε επιστήμη. Βλ. ενδεικτικά, Jean Viet, *Les methodes structuralistes dans les sciences sociales*, Παρίσι 1967. Στην κάθε μια από τις κοινωνικές και φυσικές επιστήμες ερευνούνται οι ειδικές ιδιομορφίες της δομής και οι νόμοι της μεταβολής των συστημάτων, που αποτελούν αντικείμενο της δοσμένης επιστήμης. Ο ισχυρισμός ότι η Λαογραφία δεν έχει ασχοληθεί με τις κοινωνικές δομές δεν ευσταθεί. Βλ. σχετικά Μ. Γ. Μερακλής, *Θέματα Λαογραφίας*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1999, σ. 27-29, του ιδίου, *Η συνηγορία της Λαογραφίας*, ό.π., σσ. 36-37 και Β. Νιτσιάκος, «Ο διάλογος του Στάθη Δαμιανάκου με τη Λαογραφία και το αίτημα της διεπιστημονικότητας», στο Χρ. Δερμεντζόπουλος (Β. Νιτσιάκος (επιμ.), *Όψεις του Λαϊκού Πολιτισμού. Μνήμη Στάθη Δαμιανάκου*, εκδ. Πιθέθρον, Αθήνα 2007, σσ. 33-46.

μελετά τα ελληνικά πολιτισμικά φαινόμενα.⁴⁴ Ο όρος «Καλλιτεχνία» που χρησιμοποιήσε ο Νικόλαος Γ. Πολίτης στο «διάγραμμα» για τα θέματα της ελληνικής Λαογραφίας είναι υποδηλωτικός και για την αισθητική σημασία του.⁴⁵

Όσον αφορά τη μεθοδολογία, παραμένει και στην Αστική Λαογραφία η επιτόπια εξέταση.⁴⁶ Με την επιτόπια έρευνα συλλέγεται νέο υλικό, αλλά και επιβεβαιώνεται το υπάρχον από άλλες ερευνητικές προσπάθειες.

Ένας από τους τρόπους για τη συλλογή του υλικού είναι και η ποσοτική κατηγοριοποίηση, που δεν απορρίπτει άλλωστε η επιστήμη της Λαογραφίας. Η χρήση, ωστόσο, των ποσοτικών, μετρήσιμων δεδομένων, παρότι είναι η πιο διαδεδομένη μορφή έρευνας, οδηγεί, ενίοτε, στην ποσοτική μεθοδολογική μονομέρεια, η οποία δεν ενδείκνυται για τη διερεύνηση μιας πολυσύνθετης και συχνά ρευστής κοινωνικής πραγματικότητας. Τα ποσοτικά εργαλεία είναι πολύ χρήσιμα, αλλά για εκείνες τις κοινωνικές πτυχές που επιδέχονται ποσοτικοποίηση και όχι αδιακρίτως. Στη εκπόνηση μιας μελέτης πρέπει να συνδυάζονται τα όποια ποσοτικά στοιχεία χρειάζονται με ποιοτικές μεθόδους, έχοντας πάντα ως γνώμονα τη χωρο-χρονική διάσταση των κοινωνικών φαινομένων.⁴⁷

44. Βλ. σχετικά Μ. Γ. Μερακλής, *Έντεχνος λαϊκός λόγος*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993, σσ. 15-33 και του ιδίου, *Παιδαγωγικά της Λαογραφίας*, εκδ. Ιωλκός, Αθήνα 2001, σσ. 59-68.

45. «Καλλιτεχνία. Γλυπτική (ξοανογλυφία), γραφική. Ποικιλτική (η ποικιλτική ιδία των ενδυμάτων, γλυπτά ή γραπτά κοσμήματα επίπλων, οργάνων, οικοδομών). Αισθητική των χρωμάτων και των σχημάτων», Ν. Γ. Πολίτης, «Λαογραφία», *Λαογραφία*, 1 (1909), σ. 14. Όταν μάλιστα ιδρύθηκε στην Αθήνα (Μοναστηράκι) το πρώτο Μουσείο Λαϊκής Τέχνης ονομάστηκε αρχικά (1915) «Χειροτεχνιμάτων», για να μετονομαστεί σε «Κοσμητικών Τεχνών» λίγα χρόνια αργότερα (1923).

46. Ενδεικτικά βλ., Ευστ. Μαζαράκης, *Η λαογραφική έρευνα και η συστηματική οργάνωσή της*, Αθήνα 1964, Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος, «Λαογραφία, λαογραφούντες και επιτόπια έρευνα», *Ενδοχώρα*, 54 (1997), σσ. 33-38, Μανόλης Γ. Βαρβούνης, *Συμβολή στη μεθοδολογία της επιτόπιας λαογραφικής έρευνας*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα 1994, του ιδίου, *Σύγχρονοι προσανατολισμοί της ελληνικής Λαογραφίας*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1993, σσ. 50-51, Δημήτριος Ελ. Ράπτης, «Ο σχεδιασμός μιας επιτόπιας λαογραφικής έρευνας. Τα πρακτικά της προβλήματα», *Διαβάζω*, 245, (1990), σσ. 64-66, J. G. Jenkins, «Field-work and documentation in Folk Life Studies», *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 90 (1960), σσ. 250-271, Ern. Friedl, «Field work in a greek village», στον τόμο P. Golde (επιμ.), *Women in the field*, Aldine Publishing Co, Chicago 1970, σσ. 195-217, Edward D. Ives, *The tape-recorder interview. A manual for fieldworkers in Folklore and Oral History*, University of Tennessee Press, Knoxville² 1995.

47. Από την πλούσια βιβλιογραφία επί του θέματος ενδεικτικά βλ. Μαρία Ν. Αντωνοπούλου, *Θεωρία και ιδεολογία στη σκέψη των κλασικών της Κοινωνιολογίας*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 1991, Αγγαία Γ. Καλαματιανού, *Κοινωνική στατιστική. Μέθοδοι ποιοτικής διάστασης ανάλυσης*, εκδ. Επιχειρήσεις «Το Οικονομικό», Αθήνα 1997, Γιώτα Παπαγεωργίου (επιμ.), *Μέθοδοι στην κοινωνιολογική έρευνα*, εκδ. Τυπωθήτω, Αθήνα 1998, Νότα Κυριαζή, *Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και*

Κύριο χαρακτηριστικό των ποιοτικών μεθόδων είναι ότι μπορούν να ερμηνεύσουν, να δια φωτίσουν και να εξηγήσουν τους λόγους και τις αιτίες εμφάνισης συμπεριφορών. Γι' αυτό πραγματοποιείται στους φυσικούς χώρους που συμβαίνει το υπό μελέτη φαινόμενο και αντανακλά τα προβλήματα, τις ιδιαιτερότητες και τις συνθήκες της υπό μελέτη κατάστασης. Γενικότερα χαρακτηρίζεται από την αλληλεπίδραση ερευνητή - ερευνωμένου. Παρακάτω γίνεται περιορισμένη μόνο περιγραφή μερικών βασικών τεχνικών ποιοτικής έρευνας τις οποίες χρησιμοποιεί και η επιστήμη της Λαογραφίας:

Συνιστάται βέβαια και η αξιοποίηση της βιογραφικής μεθόδου⁴⁸ με την οποία έχουμε πληρέστερη εικόνα της κοινωνικής ζωής, με τη συγκέντρωση αφηγήσεων ζωής, οι οποίες εστιάζονται στην προσωπική εμπειρία και εμπλοκή. Οι λαϊκές αυτοβιογραφίες, μολονότι είναι ατομικές μαρτυρίες, εμπεριέχουν εντούτοις εμφανώς στοιχεία της κοινωνικής και ιστορικής πραγματικότητας.⁴⁹ Οι λαογράφοι έχουν δύο τρόπους συναγωγής της ύ-

των τεχνικών, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999, Άννα Λυδάκη, *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2001, Γρηγόρης Λάζος, *Το πρόβλημα της ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες. Θεωρία και πράξη*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1998, P. Bogdan - S. J. Taylor, *Introduction to qualitative research methods: A phenomenological approach to the social sciences*, Wiley, Νέα Υόρκη 1975, και J. W. Cresswell, *Qualitative inquiry and research design. Choosing among five traditions*, Sage Publications, Λονδίνο 1998.

48. Η βιογραφική μέθοδος, η οποία χρησιμοποιείται ολοένα και περισσότερο τις τελευταίες δεκαετίες από τις κοινωνικές επιστήμες, έχει χρησιμοποιηθεί από την προφορική ιστορία βάζοντας στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός της τον άνθρωπο και τα βιώματά του σ' αυτήν. Στις Η. Π. Α. έχει ιδρυθεί (1948) η American Oral History Association, η οποία τη χρησιμοποιούσε ως τεχνική ιστορικής θεμελίωσης. Ενδεικτικά βλ., Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος, *Χάλασε το χωριό μας χάλασε. Ιστορίες περί ακμής και πτώσης στη Λευκίμη Έβρου*, εκδ. Πολύκεντρο Δήμου Τυχερού, Αλεξανδρούπολη 2002, Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, «Απαξίωση και αξιοποίηση των προφορικών μαρτυριών», στον τόμο Χατζητάκη-Καψωμένου Χρυσούλα (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 159-165, Κωνσταντίνα Μπάδα (επιμ.), *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αργίνο μέχρι τη δεκαετία του '60. Έκθεση - Εκδήλωση μνήμης «Η πόλη θυμάται» (Αργίνο, 23 Σεπτεμβρίου 2000)*, εκδ. Δήμος Αργινίου - Μεταίχμιο, Αθήνα 2003, της ίδιας, *Ο κόσμος της εργασίας. Οι παράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογίου (18ος - 20ός αι.)*, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2004, Ρέα Κακάμπουρα, *Αφηγήσεις Ζωής. Η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα*, εκδ. Ατραπός, Αθήνα 2008, με εξαντλητική βιβλιογραφία, J. Vansina, *Oral tradition as History*, Nairobi - London 1985, Elizabeth Tonkin, *Narrating our pasts: The social construction of Oral History*, Cambridge University Press, Cambridge 1992, Alferdteen Harrison, «Oral History: The pathway to people's cultural memory», *Oral History in New Zealand*, 2 (1998), σσ. 1-4, David K. Danaway, «Method and theory in the oral biography», *Oral History*, 20: 2 (1992), σσ. 40-44, Valerie Raleigh Yow, *Recording Oral History. A practical guide for social scientists*, Sage Publications, Λονδίνο και Νέο Δελχί 1994.

49. Ο Μ. Γ. Μερακλής, *Έντεχνος λαϊκός λόγος*, *ό.π.*, σ. 248, σημειώνει σχετικά: «[...]»

λης: «Ο ένας, τον οποίο, με κάποια υπερβολή ίσως, ονόμασαν λημματοθετικό, είναι εκείνος, όπου ο λαογράφος και η Λαογραφία εντοπίζουν κάθε φορά το ενδιαφέρον τους σε συγκεκριμένα και ειδικά θέματα ή αντικείμενα έρευνας. [...] Υπάρχει όμως και ένας άλλος τρόπος [...] που θα τον χαρακτηρίζα «περιληπτικό», με την έννοια, ακριβώς, ότι περικλείει, περιλαμβάνει το σύνολο μιας ενότητας, αλλά με κάποια συνοπτική περιεκτικότητα, και μας τον προσφέρει η εξέταση του βίου του ενός ή του άλλου ατόμου-μέλους μιας ομάδας μέσα από την αυτοβιογραφία του».⁵⁰

Ο πολιτισμός, πέρα από τον «ορισμό» που του αποδίδει κάθε ακαδημαϊκή επιστήμη, έχει και ένα αυτονόητο περιεχόμενο που αφορά τη συλλογική προσωπικότητα και μνήμη και το γεωγραφικό στίγμα που αντιστοιχεί σε συγκεκριμένους τόπους. Για να αναπτυχθεί ένας πολιτισμός συμβάλλουν ένα πλήθος παραγόντων, όπως ο οικονομικός (η οικονομία της χώρας ή της περιοχής), ο ίδιος ο άνθρωπος παράγοντας ως δημιουργός, ο ελεύθερος χρόνος, οι υποδομές που επιτρέπουν την πρόσβαση και τη διάθεση με δίκτυα κατανομής και πληροφόρησης όχι μόνον όλων εκείνων που συμμετέχουν στο κοινό πολιτισμικό μόρφωμα, αλλά και εκείνων που είναι μέλη άλλων πολιτισμών.

Επομένως η εξέταση του μικρο-επίπεδου πρέπει να συνεισφέρει στην εξέταση της παραπάνω πολυπλοκότητας συγκριτικά και με μεγάλη προσοχή⁵¹ και όχι επικαλούμενη γενικά τον άνθρωπο που βιώνει την καθημερινότητα. Οι μικροπροσεγγίσεις, δεν πρέπει να αγνοούν τη σημασία παραγόντων και επιρροών που ξεπερνούν το επίπεδο του στενά τοπικού και του ατομικού. Η πολιτισμική ένταξη του ατόμου δε βρίσκεται μόνο στο περιεχόμενο των κοσμοαντιλήψεών του, αλλά και στον τρόπο της συγκρότησης αυτών των κοσμοαντιλήψεων, αφού ο τρόπος αυτός έχει πιο αποφασισ-

ακόμα κι όταν δεν είναι αυτό διόλου στις προθέσεις του αφηγητή, μιλώντας αυτός για τον εαυτό του, για την προσωπική και την οικογενειακή του ζωή, μιλάει, σε ένα μεγάλο βαθμό, για τη ζωή όλων συγχρόνως [...].»

50. Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, «Αυτοβιογραφία και Λαογραφία. Κείμενα από τον Μικρασιατικό χώρο», στο βιβλίο του *Νεωτερική Ελληνική Λαογραφία. Συναγωγή μελετών*, εκδ. Ινστιτούτου του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2006, σ. 261. Επίσης ενδεικτικά βλ. Μ. Γ. Μερακλής, «Αυτοβιογραφίες Ηπειρωτών χωρικών» και «Μεσσήνιοι χωρικοί αυτοβιογραφούμενοι», στο βιβλίο του *Έτεχνος Λαϊκός Λόγος*, ό.π., σσ. 247-255 και 257-264, Ρέα Κακάμπουρα - Τίλη, «Λαϊκή αυτοβιογραφία και Λαογραφία: Η δυποκειμενικότητα της πρόσληψης του παρελθόντος», στον τόμο Άντα Κατσίκη - Γκίβαλου (επιμ.), *Η Λογοτεχνία σήμερα. Όψεις, Αναθεωρήσεις, Προοπτικές*, Πρακτικά Συνεδρίου, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σσ. 588-597, και Paul Connerton, *How societies remember*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.

51. Η ιστορικότητα των φαινομένων της καθημερινής ζωής εδύνη λαογραφία τέμνεται με την Κοινωνιολογία και την Πολιτισμική Ιστορία. Ο «λαϊκός» πολιτισμός προσδιορίζεται ως η κουλτούρα των μη προνομιούχων, του κοινού ανθρώπου και της καθημερινής ζωής.

στική σημασία και από το ίδιο τους το περιεχόμενο.⁵²

Σήμερα, στην εποχή των διεπιστημονικών προσεγγίσεων η Λαογραφία αποτελεί δεξαμενή μεθόδων ανάλυσης του πολιτισμού, που γονιμοποιείται και τροφοδοτείται από τις διάφορες εθνικές παραδόσεις της έρευνας. Από την άλλη πλευρά η Λαογραφία οφείλει να εμπλουτίζεται μεθοδολογικά μέσα από ένα κριτικό διάλογο με τις κοινωνικές επιστήμες. Άλλωστε, η αυτονομία μιας επιστήμης δεν συνίσταται στην απομόνωσή της, αλλά πολύ περισσότερο στο ότι ενισχύει άλλους κλάδους, στο μέτρο που και εκείνοι την ενισχύουν, ειδικά μάλιστα σε ένα γνωστικό αντικείμενο όπως είναι η μελέτη του αστικού πολιτισμού, το οποίο περιέχει τη συνθετότητα και πρισματικότητα του σύγχρονου ανθρώπινου πολιτισμού.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

52. Πβ. Μ. Γκίβαλος, *Επιστήμη, γνώση και μέθοδος*, εκδ. Νήσος, Αθήνα 2003, σσ. 367-368.

Σελίδες αφιερωμένες στη Λαογραφία

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνος

ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΑ ΠΑΝΗΓΥΡΙΑ ΣΤΗΝ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ. ΕΥΚΑΙΡΙΕΣ ΔΥΝΑΜΙΚΗΣ ΕΠΙΛΥΣΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΙΑΦΟΡΩΝ

Τα πανηγύρια, περιοδικά λατρευτικά έθιμα,¹ συνθέτουν το συγκεκρι-
σμοί θρησκευτικών και κοσμικών εκδηλώσεων, που οι δεύτερες ανα-
πτύσσονται με τις δυνατότητες που παρέχουν οι πρώτες.² Σε κοινωνίες
κλειστές και αναπτυσσόμενες, που οι ευκαιρίες επαφής των διαφόρων
στρωμάτων είναι μετρημένες, τα πανηγύρια προσφέρουν ακριβώς αυτή
την υπηρεσία, να δημιουργούν το κλίμα εκείνο και το πνεύμα, μέσα και
κάτω από τα οποία πραγματοποιείται η επαφή και η συνεύρεση των ατό-
μων.

Στην Κεφαλονιά, που μέχρι και όλον τον 19ο αιώνα ήταν μία κοινωνία
αναπτυσσόμενη, τα πανηγύρια βρίσκονται σε έξαρση,³ τόση μάλιστα είναι
η επίδραση και ακτινοβολία τους, που και τον αιώνα που διανύουμε, τον
21ο, μολονότι η φεουδαρχική ηλικία του νησιού προ πολλού ξεπεράστηκε,
γνήσια πρότυπά τους έχουν διασωθεί απαραχάρακτα, ώστε τα πανηγύρια
στην υπαίθρο, και σήμερα ακόμα, αποτελούν όχι επίπλαστο φολκλορικό,
αλλά ένα ζωντανό ακόμα και βιώσιμο παραδοσιακό στοιχείο!

Για τον άνθρωπο της υπαίθρου τα πανηγύρια ήταν κάτι παραπάνω από
μία εκδήλωση. Ήταν, πρωταρχικά, η μέρα της μοναδικής αργίας του. Σε
εποχή που οι βιοτικές ανάγκες απαιτούσαν τη συνεχή και αδιάκοπη απα-
σχόληση του αγρότη, οικογενειακά, στον κάμπο, χωρίς την ανάπαυλα της

• Ο Α.-Δ. Δεμπόνος είναι ιστορικός ερευνητής, λαογράφος.

1. Βλ. Δημ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, β' έκδοση, Αθήνα 1978, σ.
261.

2. Σχετικά με τα πανηγύρια και λαογραφικά στοιχεία τους, βλ. Γεώργ. Μέγας, *Ζητή-
ματα Ελληνικής Λαογραφίας*, τχ. 3, Αθήνα 1950, σ. 27.

3. Για τα βασικά πανηγύρια της Κεφαλονιάς βλ. Δημ. Λουκάτος, *Κεφαλονίτικη Λα-
τρεία*, Αθήνα 1946, σ. 141 και συνέχ.

έβδομης ημέρας,⁴ αυτές οι ευκαιρίες, πολύ μετρημένες αριθμητικά στην ετήσια διαδρομή, έδιναν την αντίληψη της αργίας, με όλα τα ευμενή επακόλουθά της.

Από την παραμονή το απόγιομα, αμέσως με το σήμαμα του εσπερινού, σταματούσε κάθε εργασία. Στο πεντακάθαρο και φρεσκοασβεστωμένο σπίτι επικρατούσε μία ασυνήθιστη κίνηση. Η οικογένεια έπρεπε να λουστεί, σπάνιο γεγονός με την έλλειψη του νερού, να αλλάξει και όλοι να φορέσουν τα καλά τους. Οι παντρεμένοι τα γαμπριάτικα και οι ανύπαντροι τα καινούργια ή τα λιγότερο φθαρμένα ρούχα τους. Οι άντρες να μπαρμπιεριστούν,⁵ οι γεροντότεροι να πλύνουν τουλάχιστο τα πόδια τους και να φορέσουν ολοκάθαρα τσουράπια.⁶ Και για όσους δεν είχαν την ευκαιρία να χαρούνε καινούργια παπούτσια, στην μπασιά, την είσοδο, τους περιμένανε τα φορεμένα τους, μπατινάδα από τις γυναίκες του σπιτιού, με «μπάτινα τση ογγιάς»,⁷ ή στην έλλειψή της, με γάνα⁸ από το τηγάνι.

Η κουζίνα, που λειτουργούσε εντατικά, ήταν το βασίλειο της νοικοκυράς. Το ξεστοφούρνι έβγαине μοσχοβολιστό ζυμωμένο και πλασμένο από τα χέρια της, με αλεύρι από το χωράφι του σπιτιού, αφού βέβαια ξεχωρίστηκε το πρόσφορο του παπά, σφραγισμένο με τη μεγάλη ιερή σφραγίδα. Οι διάφορες λιχουδιές με τη μορφή μεζέδων ή γλυκισμάτων ήταν έτοιμες, γαργαλιστές, να ευωχήσουν τους γιορταστές.

Το σπίτι έπρεπε να φιλοξενήσει τους «ξένους», που συνήθως ήταν συμπέθεροι, κουμπάροι, φίλοι ή και απλώς γνωστοί, από απόμακρα χωριά, που ήρθαν με το δικαίωμα του φιλοξενούμενου και τη συνήθεια της αμοιβαιότητας να εγκατασταθούν, απολαμβάνοντας το αγαθό της φιλοξενίας, στο επίπεδο της αρχαίας, προχριστιανικής, παράδοσης. Ακόμα και οι άγνωστοι περαστικοί θα βρίσκανε στέγη για ύπνο και πλούσιο τραπέζι να γλεντοκοπήσουν.

Γιατί και στο πιο φτωχόσπιτο το κρασί έρεε άφθονο και το τραπέζι ήταν γεμάτο από του Θεού τα καλά. Πρωταρχικά κρέας, εκτός αν η μέρα το απαγόρευε, οπότε θα είχε αντικατασταθεί με ό,τι πιο βολικό υποκατά-

4. Κι όταν ακόμα ο αγρότης της Κεφαλονιάς δεν είχε απασχόληση στον κάμπο, την Κυριακή, σεβόμενος την τρίτη εντολή, ήταν υποχρεωμένος να μεταβεί στο παζάρι «της χώρας» που γίνεται γι' αυτό το λόγο κυριακάτικα, προκειμένου να πουλήσει τα προϊόντα του. Χαρακτηριστικά αναφέρω πως το κυριακάτικο παζάρι του Ληξουριού καταργήθηκε νομοθετικά, μόλις στη δεκαετία του 1930, παρ' όλες τις εκκλησιαστικές προσπάθειες που χρονολογούνται από την εποχή της Αγγλοκρατίας, που απόβλεπαν στη μετατόπισή του σε κάποια άλλη, εργάσιμη, μέρα.

5. Να μπαρμπιεριστούν = να ξυριστούν.

6. Τσουράπια = οι πλεχτές από τσίχνο νήμα κάλτσες.

7. Μπάτινα τση ογγιάς = το βερνίκι που πουλιόταν με το βάρος, επειδή ήταν χαμηλής ποιότητας.

8. Γάνα = η καπνιά.

στατό του.

Οι νεαρές κοπέλες της οικογένειας, από το χάραμα της ημέρας, σαρώσανε τα σώχωρα, τις μπασιές και το κομμάτι του δρόμου έξω από το σπίτι, με σκούπες και στουβιά,⁹ και τους στρώσανε, ανάλογα με την εποχή, με μυρσίνες, σπάρτα, αγράμπελη, ανθισμένες κουμαριές, αγριοβιολέτες, νεραντζάνθια ή στην έλλειψη με δαφνόφυλλα. Έτσι όλοι οι δρόμοι του χωριού, από σπίτι σε σπίτι, ήταν ανθόσπαρτοι και μοσχοβολισμένοι και πιο πολύ εκείνοι που οδηγούσαν στην εκκλησιά που γιόρταζε.

Σ' αυτό το κοινό, το απόξενο αλλά και το γειτονικό, που έφτανε από κοντινά και απόμακρα σημεία για να γιορτάσει και να επικοινωνήσει, που σπάνια το έβλεπε ο αγρότης πνιγμένος ολοχρονίς στις δουλειές του κάμπου, με την ευκαιρία του πανηγυριού, μπορούσε τώρα να επιδείξει το σπίτι του, τη φαμίλια του, το νοικοκυριό του, τις ικανότητές του: χορευτικές, τραγουδιού, λεβεντιάς και παλικάριάς. Η σκληρή ανάγκη τον είχε μεταβάλει όλο το χρόνο σε απλό εργαλείο στην καλλιέργεια της γης. Προσωπικότητα αποκτούσε μόνο τις μέρες του πανηγυριού και εννοούσε την ευκαιρία αυτή, την τόσο σπάνια στη βιολογική του διαδρομή, να την εκμεταλλευτεί και να τη χαρεί όσο γινόταν πιο πολύ.

Όλο το χρόνο δουλεύοντας δεν είχε την ευκαιρία ούτε να λειτουργηθεί, ούτε να κουβεντιάσει, ούτε να τραγουδήσει. Του λείπε το καλό φαί, μετρημένο και το κρασί και το προσφάι. Μόνο η χαρά του κρεβατιού, κατά μία χαρακτηριστική έκφραση γέροντα αγρότη, ήταν για τους παντρεμένους πληθωρική. Γιατί οι ατέλειωτες χειμωνιάτικες νύχτες επέτρεπαν αυτή την πολυτέλεια της ηδονής. Ο αγρότης δεν είχε τον καιρό ούτε να αρρωστήσει, ακόμα και για να τσακωθεί του έλειπε ο χρόνος και η ευκαιρία. Γιατί τους αντιμαχόμενούς του δεν τους έβλεπε, καθώς και κείνους τους απορροφούσε η συνεχής απασχόληση.

Έτσι το πανηγύρι κατέληγε να αποτελεί τη μοναδική ευκαιρία για να ξεφαντώσει, για να επιδειχτεί, για να κάμει τον παλικάρά και το δεξιότηχη και για να λύσει και τις διαφορές του, που πολλές φορές ήταν τόσο μακροχρόνιες και διαδεχόμενες, που είχε αποξεχάσει την αιτία τους!

Αυτή όμως η σύζευξη της θρησκευτικής λατρείας με την κοσμική επίδειξη, όπως κάθε σύζευξη δεν ήταν πάντα αρμονική και ούτε η συνύπαρξη ισόρροπη. Πολλές φορές το κοσμικό στοιχείο υπερεκαλύπτει το θρησκευτικό και άλλες φορές το χρησιμοποιεί ως προθήκη για την προβολή καθαρά κοσμικών διεκδικήσεων ή την επιβολή εξωθρησκευτικών θέσεων.

Οι αντιθέσεις των ατόμων και των ομάδων, ιδίως όμως των κατοίκων γειτονιών χωριών που έχουν κάποια ιδιαίτερα ενδιαφέροντα και συμπεριφέροντα, βοοίσουν την ευκαιρία να αποκαλυφθούν και την αφορμή για

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

Παραδοσιακά Πανηγύρια

9. Στουβιά = η αγκαθωτή μάζα.

δηλωθούν. Για τούτο, τα πανηγύρια, εκτός από τη θρησκευτική ιδιαιτερότητα, μας προσφέρουν και την υπηρεσία να αποκαλύπτουμε παραδοσιακές αντιθέσεις και συγκρούσεις συμφερόντων, που τις περισσότερες φορές είναι υλικά, τα οποία διαφορετικά θα έμεναν συγκαλυμμένα - προβλήματα για τον ερευνητή στην προσπάθειά του να εξηγήσει πολλά κατοπινά σύνδρομα.

Στα 1836, η αγγλική διοίκηση που κάτω από το χαρακτηριστικό έμβλημα «Προστασία», έχει επιβληθεί με διεθνείς συνθήκες, από το 1815, στα νησιά του Ιονίου, αποφασίζει να κατασκευαστεί ο μόλος του Ληξουριού,¹⁰ αίτημα παλαιό των κατοίκων του, που επί αιώνες τους ταλαιπωρούσε η ανασφάλεια του λιμένα. Για να εργαστούν στα έργα έρχεται από τη Ζάκυνθο μία ομάδα εργατών, οι οποίοι εγκαθίστανται ομαδικά στην περιοχή Ποτάμι, «*συμὰ εἰς τὸ σπίτι τοῦ Κυρίου Ιλῖα Χοραφά*» συσταίνοντας μία μικρή κοινότητα. «*Τὴν Κυριακὴ τὴν νύχτα, 13 Ιουλίου*¹¹ *να ξημερώνη τῆς Βλαχέρνας*¹² *μερικοὶ χωριάτες εκατέβισαν εἰς τὸ πόρτο*¹³ *καὶ ἔτραγουδοῦσαν τραγουδία ἄπρεπα καὶ ἐντροπιασμένα καὶ μάλιστα ἐτζάκισαν καὶ ταῖς καδινέλες*¹⁴ *τοῦ πόντε*».¹⁵

Τέτοια εξόρμηση δεν γίνεται για πρώτη φορά. Μετά το λαϊκό ξεφάντωμα ομάδες γιορταστών και κάτω από την επιρροή του κρασιού έφταναν σε ακρότητες.¹⁶ Αυτή τη φορά όμως η έφοδος είχε συγκεκριμένο στόχο... Τους ξένους εργάτες, με επακόλουθα μάλιστα αιματηρά! Οι ντόπιοι στη γιορταστική έξαψη «*ἔδιδραν τοὺς Ζακηθινούς, μάλιστα ἕνας ἀπὸ τοὺς*

10. Σχετικά με το ιστορικό της κατασκευής του μόλου του Ληξουριού, βλ. Ανδρ. Λασκαράτος, *Άπαντα*, τόμ. Β', εκδόσεις Άτλας, Αθήνα 1950, σ. 392.

11. Στον προσδιορισμό των ημερομηνιών κατά την προ του 1864 περίοδο χρειάζεται μια ιδιαίτερη προσοχή. Οι δημόσιες υπηρεσίες ακολουθούν το γρηγοριανό ημερολόγιο και σύμφωνα με αυτό συντάσσουν τα έγγραφα και τις αναφορές τους. Η ορθόδοξη Εκκλησία ακολουθεί το ιουλιανό, με 12 μέρες καθυστέρηση. Έτσι η ημερομηνία 13 Ιουλίου αντιστοιχεί στην 1η του ίδιου μήνα, παραμονή της γιορτής της Παναγίας.

12. Παναγία Βλαχέρα, Βλαχέρνα ή Βλαχέραινα - 2 Ιουλίου -, ανήκει στις καλοκαιρινές γιορτές, την οποία σέβονται οι χωρικοί. (Πρβλ. Γ. Μέγας, *ό.π.*, σσ. 9 και 141. Επίσης, Δ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, *ό.π.*, σ. 266).

13. Πόρτο είναι το λιμάνι. Η εκκλησία που αναφέρεται βρισκόταν λίγο έξω από την πόλη του Ληξουριού, κάτω από το Κάστρο, στην περιοχή της Κολόνας. Μετά το σεισμό του 1953 η εκκλησία που ήταν κτητορική της οικογένειας Φαμπρίτση, δεν ανοικοδομήθηκε. Ο θρόνος της Παναγίας με τα εικονίσματα μεταφέρθηκαν στη μονή Κορωνάτου.

14. Καδινέλες = οι σανίδες.

15. Πόντες = το γεφύρι. Στην περίπτωση μας το γεφύρι, στο χείμαρρο του Ληξουριού στη συνοικία Ποτάμι. (Γενικά Αρχεία του Κράτους, Τοπικό Ιστορικό Αρχείο Κεφαλονιάς [Τ.Ι.Α.Κ.] Ιόνιο Κράτος, Αστυνομία, Δέση Αναφοράν της Επελεστικής Αστυνομίας, Ιούλιος 1836, φ. 137', Κατάθεση/26.7.1836 Γεωργίου Σμαγέλου πτ. Γεωσάμου, κάπου των Δεμπονεράδων).

16. Τ.Ι.Α.Κ., *ό.π.*, φφ. 136' - 137', Κατάθεση/26.7.1836 Ιωάννη Ποταμιάνου πτ. Αντρέα, κάπου της κοντραδάς Περγιγγάδων.

Ζακηθινούς έλαβόθη έλαφρά μέ μαχέρη».¹⁷

Με την ευκαιρία ή και υπό την επιρροή της γιορταστικής έξαψης πλήττονται «επικίνδυνoi» αντίπαλοι. Στην περίπτωση μας οι ξένοι, που ήρθαν να αφαιρέσουν το μεροκάματο των ντόπιων, αντιμετώπιστηκαν ως εχθροί. Αυτό επέβαλε ο σκληρός νόμος τη επιβίωσης.

Τούτο δεν αποτελεί ένα απλό περιστατικό εκείνης της χρονιάς, αλλά μία παράδοση που θα συνεχιστεί για χρόνια, σε άλλες ευκαιρίες με διαφορετικές συνθήκες, αλλά πάντα κάτω από την ίδια συλλογιστική. Όσο το ψωμί είναι μετρημένο και τα στόματα που το διεκδικούν πολλά, η ανάγκη θα επιστρατεύσει τη βία για να το αποσπάσει και την ώρα ακόμα του πανηγυριού.

Οι αντιθέσεις των οικογενειών μέσα στο ίδιο χωριό βρίσκουν επίσης στο πανηγύρι να ξεσπάσουν,¹⁸ γιατί δεν υπάρχει άλλη, με εκδηλώσεις παληκαρισμού και προκλήσεις, που θέτουν σε κίνδυνο και την τάξη και την αρμονική συμβίωση του χωριού, όλο τον επόμενο χρόνο, όπως στα Χανουριάτα του Ληξουριού, την περίοδο του 1864, που από αντίθεση δύο οικογενειών οι κάτοικοι χωρίστηκαν σε δύο αλληλομαχόμενα στρατόπεδα.

«[...] οι έγγατικοι ευρίσκονται εις διο κοματα. Ήτη αί μεγαλύτεραι φαμελιαίς του αυτοῦ χωρίου είναι οί Μοσχόπουλοι και Γαλατέοι». Από χρόνια αυτές οι δύο οικογένειες βρίσκονται σε αντίθεση, προφανώς από κτηματικές διαφορές του κάμπου που δουλεύουν. Στον ανταγωνισμό τους, «ποιά από αυτές τές φαμελιαίς να δύξη περισσότεραν ανδρίαν και να της ύποταχθῇ ή άλλη (άαλιαίς χοριάτικες)», παρασύρουν σε διχοστασία και όλο το χωριό. Με την ευκαιρία μάλιστα του πανηγυριού η κατάσταση οξύνεται.¹⁹

Εκτός από τις οικογένειες είναι και οι γειτονιές που προβάλλουν δικαιώματα «οπού ποτές δέν είχα», και μια λιτανεία παραδοσιακή, όπως αυτή στο χωριό Δαυγάτα στα 1861, στη γιορτή της Παναγίας της Βλαχέρνας, δίνει αφορμή, με τις νέες αυτές διεκδικήσεις, να αναζωπυρωθούν μακροχρόνιες αντιθέσεις που συνήθως καταλήγουν σε ρήξεις.²⁰ Γιατί ο συμ-

17. Τ.Ι.Α.Κ., ό.π., φφ. 166^{rv}, Κατάθεση και ραπόρτο/26.7.1836 του Διονύσιου Πανά, αρχηγού των Κοντόσταυλων.

18. Στα Χανουριάτα του Ληξουριού, που γίνεται η αναφορά, το μεγάλο πανηγύρι πραγματοποιείται στις 15 Αυγούστου, που γιορτάζει η Παναγία. Η περίπτωση μας, όμως, αφορά το δεύτερο πανηγύρι του χωριού, στις 20 Ιανουαρίου, που γιορτάζει η μνήμη του Αγίου Ευθυμίου, του οποίου υπάρχει και το δάκτυλο. Για τα λαογραφικά της γιορτής του Αγ. Ευθυμίου βλ. Γ. Μέγας, ό.π., σ. 61.

19. Πόβλ. Τ.Ι.Α.Κ., Ιόνιο Κράτος, Αστυνομία, Αναφορά / 8.1.1864 ε.ν. του σταθμαρχή Κατωής Μάντουκα και του χωροφύλακα Χαρ. Πυλαρινού, στον ευγ. Κον Μοίσαδε της Σ. Αστυνομίας εις Ληξούριον.

20. «Γνωρίζοντας στην κανου πανηγυρα εις τον χοριον δαβγάτον [...] ηδαμε γενηκος τους ανθρωπους του χορηου να ηνε ανακατομμενη στην εχοντας σηνηθηα

βιβασμός ανάμεσα σε αντιμαχόμενους ομοχωρίτες είναι πολύ δύσκολος, εκτός αν επέμβει η Αρχή και επιβάλει με το κύρος του υπουργήματός της και τη δύναμη της εξουσίας της μόνο τη θρησκευτική όψη των εκδηλώσεων, απωθώντας τους λαϊκούς στο παρασκήνιο.²¹

Τα χωριά του Ληξουριού Μαντζαβινάτα και Ιλλάροι είναι γειτονικά, «ουδὸλως ὁμως ἐξέλειπεν ἡ ἐχθροπάθεια ἀναμεταξύ των» που χρονολογείται από πολύ παλιά. Στις παλαιές διαφορές προστέθηκε και μια καινούργια. «Οἱ ἐγκάτοικοι τοῦ χωρίου Μαντζαβινάτα μὴν ἔχοντας Ἱερεῖς εἰς τὸν Ναόν τῆς Ἀγίας Σοφίας διὰ τὴν ἱεουργεῖται ὡς ἐκ τούτου προσεκάλεσαν τοὺς Ἱερεῖς τῆς Ἐκκλησίας Ἀγίου Νικολάου καὶ Ἰλλάρων καὶ αὐτοὶ συνεφώνησαν μετὰ τῶν Ἐπιτρόπων τῆς Ἀγίας Σοφίας χρονικῶς νὰ ἐκτελῶσιν ἀπάσας τὰς Ἱεροπραξίας των». Αυτό όμως που συμφώνησαν οι επίτροποι κρίθηκε απαράδεκτο από το υπόλοιπο χωριό, να έρχονται δηλαδή οι παπάδες των αντίπαλων να ιερουργούν μέσα σε δική τους εκκλησία!

Το χωριό Μαντζαβινάτα χωρίστηκε σε δύο «κόμματα». Από τη μια μεριά οι παπάδες του χωριού²² με υποστηρικτές το σύνολο σχεδόν των κατοίκων. Από το άλλο μέρος οι επίτροποι της Αγίας Σοφίας με ένα μέρος των ενοριτών της, «ὡς λέγουν θέλουν νὰ βαστάξουν διὰ τῆς βίας τοὺς ἱερεῖς γιὰ δεσπέτο τοῦ ἄλλου κόματος». Αυτή η αντίθεση γρήγορα θα εξελιχθεί σε ρήξη και σε σύγκρουση. Και σαν κατάλληλη μέρα, για να λυθούν οι διαφορές, θα επιλεγεί η Κυριακή 17 Σεπτεμβρίου,²³ «ὅπου εἶναι ἡ πανήγυρις τοῦ Χωρίου Μαντζαβινάτα».²⁴

Μια τέτοια όμως προσβολή, είχε απρόβλεπτες συνέπειες. «[...] οἱ ἐγκάτοικοι τοῦ χωρίου Ἰλλάροι, ἐπεὶ διὰ δυσκόλως φέρουν τὰς προσβολὰς καὶ ἀκολουθῶς τὴν ἰδεάν, τὴν ὁποῖαν ἔχουν τῆς παλλικαριᾶς καὶ περισσότερον ὅπου ἔχουν τὴν μνησικακίαν» καιροφυλακτούν πανέτοιμοι για μια

οταν απονηλτρουγησου να γβανου την ηκονα της παναγηας πρετζισιον γηρηζοντας ολον τον χορηον αλα εφετον τον μησον χορηον ηθελαν να την περασου απον εναμερος οπουποτες δεν την εμα ταν περασαν τον δε αλομισον δεν εθελαν και ις τουτον ητον ανακατομενι δηανα να καμνο καγβα [...]. (Τ.Ι.Α.Κ., ό.π., Αστυνομία, Ραπόρτο αριθ. 82/14.7.1861 ε.ν. του λοχία Γ. Γαληατζάτου προς τον Ευγ. Κον μοίραρχον της Ε.Α. Αργοστολίου).

21. «[...] εγβαλετεν τιν ηκονα αλα να μι πιασι κανενας λαηκος ης την ηκονα [...] οταν απολητρουγησε επανσαν δηο ηερικ την ηκονα και εκαμα τον γκηρον του χορηον καταντιν μπαλεα σηνηθηα». (Τ.Ι.Α.Κ., ό.π.).

22. Το χωριό Μαντζαβινάτα εκτός από την Αγία Σοφία είχε και άλλες εκκλησίες με τακτικούς εφημέριους.

23. Τα Μαντζαβινάτα γιορτάζουν στις 17 Σεπτεμβρίου, εορτή Σοφίας, Πίστewος, Ελπίδος και Αγάπης.

24. «Επειδή φύσει μοχθηροὶ ὄντες οἱ ἐγκάτοικοι τοῦ χωρίου Μαντζαβινάτα ἤθελαν πρό καιρου, ἐπεὶ διὰ καὶ δὲν εἶχαν εὐχαριστήσιν εἰς αὐτοὺς, ὡς προεῖπα, ἐνεκα τοῦ πάθους των, νὰ τοὺς ἐξώσουν [τοὺς ἱερεῖς] διὰ τῆς βίας, ἐνδοθεν τῆς Ἐκκλησίας».

τεια. Ακόμα και η άρνηση στα καθιερωμένα. Στη Λιβαθώ προβλήματα κοινωνικής επικοινωνίας δεν υφίστανται. Ο κόσμος κινείται, συγχρωτίζεται, συνομιλεί και διαπληκτίζεται ολοχρονικά, γιατί έχει και το χρόνο και τη δυνατότητα. Ο Λιβαθινός δεν είναι ανάγκη να προσμένει την ευκαιρία του πανηγυριού για να ξεκουραστεί, να σχετιστεί με το φίλο του ή να ανταγωνιστεί με τον αντίπαλό του. Έπειτα η ανύψωση του βιοτικού επιπέδου και η συνεχής απόκτηση νέων εμπειριών με τις εναλλαγές των εποπτειών, εκλέπτυναν μεν τους χαρακτήρες, τους στέρησαν όμως την πηγαία εκείνη φιλόξενη διάθεση που δημιουργεί η απομόνωση. Τα πανηγύρια στη Λιβαθώ εξελίχτηκαν από πολύ πρώιμα σε απρόσωπες συγκεντρώσεις, με έντονο το στοιχείο της ατομικής επίδειξης στον εκκλησιαστικό χώρο, δίχως τη ζεστασιά της οικογενειακής φιλοξενίας.

Σ' αυτόν όμως τον εκκλησιαστικό χώρο, που εκ των πραγμάτων μεταβάλλεται σε πασαρέλα, από όπου επιδεικνύονται οι τελευταίες δημιουργίες των οίκων γυναικείας και ανδρικής αμφίεσης, διεισδύουν και εμφανίζονται και όλες οι νεόκοπες τάσεις κοινωνικής συμπεριφοράς, που φωτίζουν τους έχουν αναπτυχθεί σε πολλές εστίες της.

Στα πανηγύρια,²⁸ που καλύπτουν όλη τη θερινή περίοδο, εμφανίζονται παρέες από 12-15 νεαρούς που συνεχώς προκαλούν. Προκαλούν τους πάντες, ακριβώς για την πρόκληση. Τους νυκοκυραίους, τις νεαρές, τις Αρχχές, τα όργανα της τάξεως, την ίδια την καθιερωμένη ηθική, την κοσμιότητα, την εκκλησιαστική και θρησκευτική γαλήνη.

Οι νέοι αυτοί, που είναι ευάριθμοι και ανήκουν στις πιο εύπορες οικογένειες, έχουν συγκροτημένες ομάδες και με πλήρη αδιαφορία στο περιβάλλον, στην ιερότητα του χώρου, στον κίνδυνο να υποστούν κακώσεις από τους αγανακτισμένους, ακόμα και στην απειλή να κλειστούν στα κρατητήρια, προβάλλουν με φανερή προπέτεια την παρουσία τους σε ώρες και σε χώρους ανεπίτρεπτους.

Είναι μία μορφή πρώιμου αναρχισμού με στόχο κάθε καθιερωμένο σύμβολο και με σκοπό την ατομική προβολή.²⁹ Η αστυνομία τους ονομάζει «μοσχομάγκες», μία ορολογία της εποχής, που χαρακτηρίζει το κακοαναθρεμμένο πλουσιόπαιδο, καθόλου απίθανο και με τον προσδιορισμό και διάσταση της πολιτικής έννοιας.³⁰ Οι νέοι αυτοί «ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ παρα-

28. Όλο το εορτολόγιο των θερινών γιορτών καλύπτεται με τιμώμενους Αγίους και Αγίες στα χωριά της Λιβαθούς. Για τους γλεντοκόπους είναι μία συνεχής εγρήγορση και για τους νοικοκυραίους μία συνεχής ανησυχία για τα «αδύνατα πλάσματα του σπιτιού», που τελούν κάτω από την προστασία τους.

29. Είναι επόμενο η κάθε επίδειξη, και αυτής της μορφής ακόμα, να έχει μετατοπιστεί στον εκκλησιαστικό χώρο. Γιατί σ' αυτόν, σαν σε κοσμική συγκέντρωση, έχει πέσει το βάρος της εορταστικής εκδήλωσης, που στην περιοχή αυτή έχει αποδοχθεί από το οικογενειακό περιβάλλον.

30. Από το 1865 «μοσχομάγκες» ονομάζονται οι πολιτικοί φίλοι του Επαμεινώνδα Δε-

δίδονται εἰς κραιπάλας καὶ παντοίας ἄλλας ἀταξίας καὶ ἀσχυμοσύνας, εἰσχωρῶσι εἰς τὰ ἐνδότερα τοῦ Ναοῦ καὶ παρενοχλῶσι τὰς ἐκεῖ συνερχομένας πρὸς λατρείαν τιμίας νέας θυγατέρας καὶ συζύγους». ³¹ Στην ουσία δεν παρενοχλοῦν απλῶς. Προκαλοῦν ασύστολα καὶ τοῦτο εἶναι μία αφορμὴ «διὰ δεινας ρήξεις» που ἐφθασαν επανειλημμένα μέχρι τὰ δικαστήρια. ³²

Η αστυνομία που παρεμβαίνει, ὄχι μόνο αποδυναμώνεται, με τους μεθοδευμένους ελιγμούς τους, ἀλλὰ καὶ ἐξυβρίζεται καὶ κατηγορεῖται πὼς αὐτὴ εἶναι ἡ υπεύθυνη. Πρόκειται γιὰ μία ἄλλης μορφῆς ἐπίδειξη, που τὴν εὐνοεῖ ὁ χώρος, ὁ τόπος καὶ οἱ εἰδικές συνθήκες τῆς περιοχῆς. Εἶναι μία ἄλλη ὄψη ἀνδρισμοῦ επικροτούμενη μάλιστα, ὡς φαίνεται, ἀπὸ τὰ στοιχεῖα στα ὁποῖα ἀποτείνεται. Γιὰ τοῦτο γιὰ χρόνια ἐπιβάλλεται. Το πανηγύρι με τὴν ἐμφάνιση αὐτῶν τῶν νέων τάσεων πῆρε ἄλλη διάσταση καὶ ἄλλη μορφή, με τὴ διαφοροποίηση τῆς ἐπιδεικτικῆς μανίας που μέχρι τώρα γνωρίζαμε. ³³

Ἀς δούμε καὶ μία τρίτη...

Τὰ δύο γειτονικά χωριά τῆς Κεφαλονίας, Βαλσαμάτα καὶ Φραγκάτα, χωρίζονται ἀπὸ μακροχρόνια διάσταση. Οἱ κάτοικοι τοῦ πρώτου ἀσχολοῦνται κυρίως με τὴν κτηνοτροφία. Τοῦ δεύτερου εἶναι γεωργοί. Ἡ προαιώνια ἐχθρὰ τοῦ Κάιν με τὸν Ἀβελ, τῶν κτηνοτρόφων με τοὺς γεωρογούς, βρήκε ἐδῶ τὴ ζωντανὴ ἐκφρασὴ τῆς. Πολλές φορές τὰ κοπάδια τῶν ορεινῶν Βαλσαμάδων ξεστρατίζουν καὶ καταστρέφουν τὴ σοδιά τῶν γεωργῶν Φραγκάδων καὶ ὄχι σπάνια οἱ πεδινόι, ἀντὶ νὰ ἐπιστρέψουν τὰ ζωντανὰ τῶν γειτόνων τους, που τύχαινε νὰ πλανηθοῦν στὴν περιοχὴ τους, τὰ θυσιάζαν στο βωμὸ τῆς δικῆς τους γαστρονομικῆς ἀνάγκης.

Το μεγάλο πανηγύρι τῶν Βαλσαμάδων γίνεται τὴ Λαμπρὴ «ὅπου ἐδὸν καὶ πολλοὺς χρόνους ἡ ἐδὸν χορηκὴ Βαρσαμάδες τὴν ἡμέρα τὴν λαμπρὴν πέρνου τὴν ἀναστασήτους καὶ τὸν θρόνοτους καὶ τοὺς πηγένους εἰς τὴν μονὴ τοῦ ἀγίου γερασίου». ³⁴ Ἀφήνουν τὸ θρόνο γιὰ κοινὸ προσκύνημα

ληγιώργη.

31. Τ.Ι.Α.Κ., Βασίλειο τῆς Ελλάδας, Αστυνομία, Μήνυσις 98/31.7.1871 τοῦ αστυνόμου τῶν δήμου Λιβαθοῦς Σ. Μουσοῦρη κατὰ Γερασίου Εὐαγγελινοῦ Αυγουστάτου καὶ ἄλλων, φφ. 2'-4'. Το ἔγγραφο, ἐπειδὴ κρίθηκε ἀξιόλογο, μεταγράφεται καὶ σχολιάζεται στο τέλος τῆς μελέτης.

32. Οἱ Λιβαθινοὶ σαν πιο ἐκλεπτυσμένοι ἀποφεύγουν τὴν αὐτοδικία σαν μέσο γιὰ νὰ λυθοῦν οἱ διαφορές. Γι' αὐτοὺς ὑπάρχει ὁ νόμος καὶ ἡ προσφυγὴ στὴ δικαιοσύνη.

33. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἐπίδειξη, τὰ πανηγύρια, ἀπὸ πολὺ πρῶιμα, ἀμέσως μετὰ τὴν Ἑνῶση, γιὰ τοὺς λόγους που ἐκθέσαμε, τέθηκαν καὶ στὴν υπηρεσία τῆς πολιτικῆς. Προσέφεραν τὴν πιο κατ'ἀλληλὴν ευκαιρία γιὰ νὰ συναντήσῃ ὁ πολίτευς τὶς ομάδες τῶν ψηφοφόρων καὶ νὰ ἔχει μαζί τοὺς μία γενικότερη ἐπαφὴ. (Ποβλ. Ἰ. Γ. Μελὸ-Νικολοῦ τῆς Δεμιτόνος, *Ρόλος Χοιδάς, ὁ ἐπίγονος τῶν Ριζοσπαστῶν*, Ἀθήνα 1984, σσ. 224, 234, 236, 237).

34. Τ.Ι.Α.Κ., Βασίλειο τῆς Ελλάδας, Αστυνομία, Ἀναφορὰ/9.4.1865 τοῦ λοχία Γεράσι-

μία βδομάδα και την επόμενη Κυριακή «κατεβενου ολη η χορηκή βαρσαμάδες και ολη η άνθρωπη της περιοχης σηνάζονται και από άλες περιοχες και πέρνου το θρόνο τους οι βαρσαμάδες και τον επάγουν εις τον χορίον τους».³⁵

Αυτή τη συνήθεια, παρ' όλο που στη λιτανεία που ακολουθεί μαζί με το θρόνο του Αγίου Γερασίμου πέφτουν πυροβολισμοί και κανονιές ακόμα, δεν αναγκάστηκε ποτέ η Αρχή να την απαγορεύσει, γιατί η αστυνομία δεν είχε κανένα δικαίωμα να παρέμβει σε θρησκευτικές εκδηλώσεις, εκτός αν κινδύνευε να διασαλευθεί η τάξη.³⁶

Αυτό όμως το, μονοπωλιακά καθιερωμένο, δικαίωμα των Βαλσαμάδων, ήρθε στιγμή να το αμφισβητήσουν οι διπλανοί Φραγκάδες, απαιτώντας να κατεβάζουν και αυτοί τη δική τους Ανάσταση και το θρόνο της εκκλησιάς τους, να συλλειτανεύονται με το σκήνωμα του Αγίου. Ήταν μια πρόταση που κάτω από τη θρησκευτική κάλυψη πρόβαλε μία καινούργια διεκδίκηση, ένα ανύπαρκτο δικαίωμα.

Η διαμάχη πάνω σ' αυτό το αίτημα θα κρατήσει χρόνια και θα προκαλεί ρήξεις, συγκρούσεις και αντιμαχίες, όχι σπάνια αιματηρές. Θα ανακατευτεί και η Πολιτεία και η πολιτική, που, αντί να ξεκαθαρίζουν, θα περιπλέκουν περισσότερο το ζήτημα, που θα γίνεται οξύτερο όσο πλησιάζει η γιορτή.

Ειδικά το 1876 η κατάσταση θα αποβεί τόσο έκρυθμη, που ο γύρω χώρος θα μεταβληθεί σε πεδίο μάχης³⁷ και η προϊστάμενη Αρχή της Κεφαλονιάς, ο νομάρχης, θα βρεθεί σε δύσκολη θέση προκειμένου να πετύχει μία συμβιβαστική και αποδεκτή λύση.

Εδώ βλέπουμε πως ο χώρος επίδειξης και παρουσίας, με την ευκαιρία μιας παραδοσιακής γιορτής, μετατοπίζεται από τον στενότερο της ενοριακής εκκλησίας και του χωριού, στον ευρύτερο θρησκο-κοινωνικό χώρο, όπως είναι το παγκεφαλληνιακό προσκύνημα της Ι. Μ. του Αγίου Γερασίμου στα Ομαλά. Και με την ευκαιρία μιας πολυπληθέστερης κοινωνικής παρουσίας, οι λανθάνουσες και ναρκωμένες ολοχρονίες αντιθέσεις, αφυπνίζονται και δημιουργούν μία παράλληλη εκδήλωση, τελείως άσχετη προς το θρησκευτικό αίσθημα.

Στην περιοχή αυτή, που οι βιολτικές συνθήκες είναι πάντα δύσκολες, το

μου Γαληατζάτου, στον Κον Κον τοπικό Διευθυντή της Ε.Α. Αργοστολίου.

35. Ό.π.

36. «Δέν ἐμποδίζονται οί χαρές παρά ως εὐταξία» δηλώνει εγγράφως ο διευθυντής της Αστυνομίας.

37. Τ.Ι.Α.Κ., Βασιλεία της Ελλάδας, Διοίκηση, Αναφορά 3200/1420/2141876 του Νομάρχη Κεφαλληνίας προς το Υπουργείο Εσωτερικών. Πρώτον διατρεξάντων της 11ης Απριλίου μεταξύ των χωρίων Βαλσαμάτα και Φραγκάτα, φφ. 1'6'. Το έγγραφο λόγω της σπουδαιότητάς του μεταγράφεται και σχολιάζεται στο τέλος της μελέτης.

άτομο έχει σκληρύνει. Χωνεμένο μέσα στο περιβάλλον του, χωρίς πρόσωπο και προσωπικότητα, δίχως δυνατότητα και ευκαιρίες ατομικής έκφρασης, ζει σε μία κοινωνία πατριαρχική από την οποία δέχεται συνεχώς εντολές και καταπίεση. Πειθαρχημένο συνήθισε στην υποταγή, θεωρούμενο εξάρτημα της οικογένειας και κατά προέκταση του χωριού του, από τη δύναμη του οποίου εξαρτάται και η δική του επιβίωση.

Για τούτο τη δύναμη αυτή θέλει να την κρατήσει και να την επαυξήσει. Και όταν με κάποιο τρόπο του την αμφισβητούν ή του τη μειώνουν, ανθίστανται, μάχεται και αυτοδικαί.

Ο άνθρωπος της υπαίθρου, σαν άτομο στις χαλαρές κοινωνίες, σαν οικογένεια, γειτονιά, ενορία ή χωριό στις πιο δεμένες, πάντα είχε προβλήματα και με το θείο και με τους συνανθρώπους του. Το πρώτο προσπάθησε να το εξευμενίσει με τα διάφορα λατρευτικά μέσα που επινόησε, ένα από τα οποία είναι τα πανηγύρια, συνδυάζοντας σύγχρονα και τη δική του ευχαρίστηση και κοσμική προβολή του.

Αυτή η προβολή, απαραίτητο στοιχείο της ταυτότητάς του, είναι εκείνη που μετέβαλε πολλές φορές το χώρο των πανηγυριών σε κοινωνική αρένα, προκειμένου να λύσει τα προβλήματά του με τους γύρω του, για το λόγο πως αποτελούσαν και τη μοναδική ευκαιρία χρόνου και χώρου για τέτοιας μορφής μονομαχίες μέσα στον ετήσιο κύκλο.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

ΕΓΓΡΑΦΟ 1ο^(α)

Περὶ ληψῆς. Ο αστυνόμος του Δήμου Λιβαθούς καταμηνύει στον εισαγγελέα ομάδα νέων, που συστηματικά ασχημονούν προκαλώντας το κοινό και την αστυνομία, εκθέτοντας και συγκεκριμένα περιστατικά, για να στηρίξει τη μήνυσή του. Οι προκλήσεις πραγματοποιούνται κατά τη διάρκεια πανηγυριών στην περιοχή της δικαιοδοσίας του.

Μήνυσις τοῦ Ἀστυνομίου Λιβαθούς Σ. Μουσούρη^{β)} κατὰ Γερασίμου Εὐαγγελينوῦ Αὐγουστάτου καὶ ἄλλων.^{γ)}

Ἐνώπιον τοῦ κ. Εἰσαγγελέως

Ἀριθ. 98/31.7.1871.

Ὅμας τις νέων εἰς τὴν τάξιν τῶν μοσχομάγκων,^{δ)} περιέρχεται ἀπὸ τινων ἐτῶν συστηματικῶς τὰς ἐν ταῖς διαφόροις ἐκκλησίαις τοῦ Δήμου τελουμένας πανηγυρεῖς, ἐπὶ τῷ μόνῳ σκοπῷ τοῦ να παραδίδωνται εἰς κραιπάλας καὶ παντοίας ἄλλας ἀταξίας καὶ ἀσχυμοσύνας, να εἰσχωρῶσι δὲ εἰς τὰ ἐνδότερα τοῦ Ναοῦ καὶ νὰ παρενοχλῶσι τὰς ἐκεῖ συνερχομένας πρὸς λατρείαν τιμίας νέας, θυγατέρας καὶ συζύγους, διὸ καὶ οἱ κάτοικοι τῶν χωρίων τούτων πολλὰκις ἀγανακτῆσαντες προυκάλεσαν δεινὰ ρήξεις λαβούσας χαρακτηριστὰ πλημμελημάτων ὧν τὰ καθέκαστα δύνασθε νὰ ἀνεύρητε ἐν τῷ Ἀρχεῖῳ Σας.

Κατὰ τὴν 25 Ἰουλίου τρ. ε.^{ε)} ἐτελεῖτο ἐν Λακύνθραις^{στ)} ἡ πανηγυρίς εἰς τιμὴν τῆς Ἁγίας Ἀννας,^{ζ)} ἐκεῖ συνέρευσαν πολλὰχόθεν τῆς Νήσου, ὡς πάντοτε ὑπὲρ τὰ δισχίλια ἄτομα. Ἐν τῇ πανηγυρεῖ ταύτῃ πολλὰκις συνέβησαν ταραχαὶ ἔνεκα τῶν ὑπὸ τῶν παρομοίων τῆς μνημονευομένης γενομένων ἐνοχλήσεων πρὸς τοὺς ἐγκατοίκους, ἰδίως δὲ προπέρυσιν ἐθραύσθη ἡ κεφαλὴ ἐνὸς νέου. Ἐν βεβαίως τῶν πρωτίστων καθηκόντων μου ἦν να προλάβω ἐφέτος τὰ τότε ἐν τοῖς καιροῖς τῆς ἀναρχίας^{η)} συμβαινόντα ἄτοπα καὶ να ἐπιβλέψω ἵνα τηρηθῇ ἡ εἰς ἐκκλησιαστικὰς τελετὰς ἐμπρέπουσα σεμνοπρέπεια καὶ ὁ πρὸς τὴν θρησκείαν σεβασμός. Εἰδὼς δὲ ὅτι τὰ πάλαι ποτὲ συμβαινόντα προήλθον ἐκ τῆς ἐν τῷ Ναῷ ἀναμίξεως τῶν ἀνδρῶν μετὰ τῶν γυναικῶν,^{θ)} μεταβάς ἐν τῷ Ναῷ ἔθηκα φραγμὸν μετὰξὺ ἐκ δὺ ἀστυνομικῶν κλητῆρων καὶ τοῦ Εἰδικοῦ Παρέδρου.

Περὶ τὸ μεσονύκτιον^{ι)} ὁ ἀστυνομικὸς κλητῆρ Μεταξὰς Μιχαλιτζιάνος^{κ)} διέκρινε τὸν ἀπέναντι μηνυόμενον Γεράσιμον Εὐαγγελينوῦ Αὐγουστάτον^{λ)} ἰστάμενον ἐντὸς στασιδίου τινὸς πρὸς τὸν νάρθηκα πλησίον τῶν γυναικῶν καὶ ἐστραμμένον ἔχοντα τὸ πρόσωπον πρὸς αὐτὰς να νεύῃ διὰ τοῦ χειρομάκτρον, τῶν ὀφθαλμῶν καὶ διὰ κυλινδρωσεως τοῦ μύστακος σκανδαλοδέστατα, καὶ μετὰ τῆς κυνικωτέρας ἀναιδεΐας, να ἐπιλέγῃ δὲ πρὸς τινὰ νέαν παρθένον ὅτι «βλέπω ὅπου εἶσαι εὐμορφὴ ἄλλὰ εἶναι τρυπιο τὸ βελέσι σου».

Ταῦτα εἰδὼν ὁ κλητῆρ προσήλθε αὐτῷ καὶ τῷ παρετήρησε ὅτι οὕτως δὲν εἶναι ὁ ἀρμοδιὸς τρόπος τοῦ να στέκῃ ἐντὸς τοῦ Ναοῦ καὶ ὅτι θὰ ὑποχρεωθῇ να τὸν ἀποβάλλῃ. Ἐκεῖνος τῷ ἀπήντησε ὅτι δὲν τὸν ἔχει ἀνά-

γκη, μεθ' ὃ ὁ κλητὴρ ἔδραμε πρὸς ἐμέ καί μοι ἀνήγγειλε τὸ τοιοῦτον. Εἰσηλθὼν ἐν τῷ Ναῳ καὶ ἔστην εἰς θέσιν ὀπισθεν νά δύναμαι νά τὸν ἐπιβλέπω, παρετήρησα ὅτι ἐξηκολούθη τὰ νεύματα, ὅτι οἱ ἔχοντες ἐκεῖ πλησίον σύζυγους, θυγατέρας καὶ ἀδελφάς ἡγανάκτουν καὶ ἡτοιμάζοντο νά προκαλέσωσι δεινὰς ρήξεις, μετ' ὀλίγον ὅτι ὁ μηνυόμενος κατέβη τοῦ στασιδίου του καὶ ἔστη ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἐκκλησίας στρέφων δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ πρὸς τὸ γυναικεῖον καὶ ἐξακολουθῶν τὰ αὐτὰ καὶ ἐτι χεῖρωνα, γνοὺς ὅτι δέν ἠδύναντο νά τὸν ἀνεχθῶσι πλέον οἱ παρευρισκομενοι καὶ ὅτι τὸ πρᾶγμα δέν ἐπεδέχετο ἀναβολήν, μετέβην παρ' αὐτῷ καὶ τῷ εἶπον εὐσχήμως ἵνα μεταβῇ ὡς καὶ οἱ λοιποὶ χριστιανοὶ ἐν τῇ οἰκίᾳ θέσει ἢ ἄλλως ὅτι θά ἀναγκασθῶ νά τὸν ἀποβάλω τῆς ἐκκλησίας. Ἐκεῖνος ἤρχισε νά φωνάζῃ «ὅτι δέν ἔχει ἀνάγκη κανένα καὶ ὅτι δέν μέ ἀναγνωρίζει, καὶ ὅτι δέν δύναμαι νά τὸν ἀποβάλω καὶ ὅτι θά μείνῃ ἐκεῖ πρὸς πείσμα μου».

Ἐπειδὴ δὲ ἐκ τῶν φωνῶν του διεταράττετο ἡ τελετὴ ἡναγκάσθη τῇ συνδρομῇ τοῦ κλητῆρος Μ. Μιχαλιτζιάνου νά τὸν ἀποβάλω καὶ νά τὸν παραδώσω εἰς τὸν κλητῆρα ἵνα τὸν μεταφέρει εἰς ἰδιαίτερον μέρος καὶ ἐκεῖ νά τὸν νοθετήσω προσηκόντως προτρέπων αὐτὸν νά μεταβῇ οἶκαδε διότι ἔβλεπον ὅτι οἱ κάτοικοι προσεβλήθησαν καὶ ἡρεθίζοντο, πλὴν ἔνθεν μὲν περιεκύκλωσαν ἐμέ καὶ τὸν κλητῆρα οἱ ἐν τῇ παρούσῃ μηνυόμενοι καὶ συνεταῖροι αὐτοῦ, ἐκεῖθεν δὲ ἔδραμον οἱ προσβληθέντες ἐντόπιοι οἱ μὲν ἵνα ἐπιτεθῶσι καθ' ἐμοῦ καὶ διαρπάσωσι τὸν κρατηθέντα, οἱ δέν ἵνα τοὺς ἀντιμετωπίσωσι.⁽¹⁷⁾ Ἀμέσως προσεκάλεσα αὐτοὺς ἐν ὀνόματι τοῦ Νόμου νά διαλυθῶσι μεθ' ὃ οἱ μὲν ὑπήκουσαν οἱ δὲ μηνυόμενοι ἐπετέθησαν κατὰ τοῦ κλητῆρος μεθ' ὕβρεων ὃν καὶ ἡνάγκασαν νά ἀπολύσῃ τὸν κρατούμενον ἀρχηγούντος τοῦ μηνυομένου Παύλου Γρηγορίου Βιγκλῆ ὅστις τοὺς προσεκάλει διὰ τῶν λέξεων «ἐλάτε νά τὸν πάρουμε μέ τὸ χεῖρί μας», προσεπιλέγων ὅτι «χέζει τὴν Κυβέρνησιν, τὸν Νόμον καὶ τὴν Ἀστυνομίαν καὶ ὅτι δέν φοβεῖται κανένα».

Ἀπῆλθον ἵνα ζητήσω τὴν συνδρομὴν τῶν Ἀγροφυλάκων καὶ τοῦ σταθμοῦ τῆς Β. Χωροφυλακῆς,⁽¹⁸⁾ ὃ δὲ Βιγκλῆς οὗτος μέ ἐξὑβρίζεν ὀπισθεν διὰ τῶν λέξεων «ρουφιάνε, πούστη καὶ κερατὰ». Ὅτε ἐπῆνῃλθον οὗτοι πάντες συσσωματισμένοι τοὺς προσεκάλεσα νά ἀπέλθωσι οἶκαδε μὴ συμβῇ τι ἀπευκταῖον, ἐκεῖνοι δὲ πρὸς πείσμα εἰσηλθὼν πάλιν ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας.

Ἐπιτελέσας ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ τὸ ἔμαντοῦ καθήκον ὡς ἔδει καὶ συμφώνως τοῖς κειμένοις Νόμοις καὶ προσενεχθεὶς μετὰ τῆς συνήθους μοι αὐστηρότητος ἐπραξα ἔργον ἀσύνηθες μέχρι τοῦδε πρὸς τοὺς μηνυομένους διὰ τὴν μὴ προσήκουσαν ἐφαρμογὴν τῶν Ἀστυνομικῶν νόμων, οὐ μὴν ἀλλὰ πρωτοφανές καὶ παράδοξον διὸ καὶ ὡς ἔμαθον ἡγεῖρον θρασείαν κεφαλὴν κατὰ τῆς Ἀρχῆς ταύτης διαδῶσαντες ὅτι «θά μέ καταμηνύσωσι καὶ θά ἶδω τι θά πάθω».⁽¹⁹⁾ Τοῦτο δὲ ἤθελε μέ περιποιήσῃ μεγίστην τιμὴν διότι ἐκ τῆς γεννησομένης ἀνακρίσεως θέλει προκύψῃ ἀπάσα ἡ διαγωγὴ τῶν μηνυομένων καθ' ὅλας αὐτῆς τὰς φάσεις, ἀλλὰ νῶς ἐγὼ γνωρίζω καὶ αὐτὰ τὰ μάλλον ἀποκρυφα. αἰτία δὲ ἦν πάντες οἱ παραξίαι τοῦ Δήμου μηχανῶνται πῶς νά με ἄρῶσι ἐκ τοῦ μέσου ἵνα ἀτιμωρητὶ ἐργάζωνται τὰς ἰδίας κακουργίας,⁽²⁰⁾ ἐλπίζω ὁμῶς ὅτι κατόπιν

της μηνύσεως ταύτης ὅτι θέλουσι καταδιωχθῇ αὐστηρῶς κατὰ Νόμον, ἵνα ἡ μὲν φιλήσυχος κοινωνία τοῦ Δήμου τούτου καθαρῶς ἀπὸ τῶν ὀλίγων σκανδάλων ὅσα τὴν διαταράττουσι ἔχουσα ἀσφάλειαν πάντων τῶν εἰς αὐτὴν ἀνηκόντων, οὗτοι μεταβαλόντες διαγωγὴν βελτιωθῶσιν εἰς τὸ μέλλον, ἐγὼ δὲ ἱκανοποιηθῶ διὰ τὴν μετὰ ζήλου καὶ εὐσυνειδησίας ἐκπλήρωσιν τῶν καθηκόντων μου.

Προτείνω μάρτυρας τοὺς ἐξῆς περὶ τῆς πράξεως καὶ διαγωγῆς τῶν.⁽¹⁵⁾

Εὐπειθέστατος

Ο Ἄστυνόμος τοῦ Δήμου Λιβαθοῦς

Σ. Μουσούρης.⁽¹⁶⁾

ΣΧΟΛΙΑ

- α. Τ.Ι.Α.Κ., Βασίλειο της Ελλάδας, Αστυνομία, Μήνυσις 98/31.7.1871 του Ἀστυνομίου του Δήμου Λιβαθοῦς Σ. Μουσούρη κατὰ Γερασίμου Ευαγγελινού Αυγουστάτου καὶ ἄλλων.
- β. Πρόκειται για δημοαστυνομόμο, γιατί αὐτή τὴν ἐποχὴ λειτουργεῖ δημοτική αστυνομία σ' ὅλους τοὺς δήμους τῆς Κεφαλониᾶς.
- γ. Οἱ «ἄλλοι» εἶναι οἱ ἐξῆς: Παῦλος Γρηγορίου Βιγκλῆς, Ἰωσήφ Φωτεινοῦ Σάρλος Φωτεινάτος, Παναγῆς Φωτεινοῦ Σάρλος Φωτεινάτος, Σαράντης Γεωργίου Αυγουστάτος, Κοσμέτος Γερασίμου Βιγκλῆς, Νικόλαος Γερασίμου Κατσαῖτης, Παναγῆς Γρηγορίου Αλεξάτος, Ἰωάννης Γεωργίου Καλλιγᾶς Μποσόνης, Δημήτριος Ἰακώβου Μπίτζης, Γεράσιμος Ευαγγελινού Βιγκλῆς, Ἰωάννης Φωτεινοῦ Σάρλος Αυγουστάτος, Γεράσιμος Παναγῆς του ιερέα Γεωργίου Σάρλος Παπαδάτος.
- α. *Μοσχομάγκες* ονομάστηκαν στα 1832 οἱ οπαδοὶ τοῦ οπλαρχηγοῦ Μόσχου, θορυβοποιοὶ καὶ ταραξῆς ὅπως ο ἴδιος. Πολιτικά ἀνήκαν στο γαλλικὸ κόμμα. Ἀργότερα ο χαρακτηρισμὸς αὐτὸς ἀποδόθηκε στους οπαδοὺς τοῦ Επαμ. Δεληγιώργη.
- ε. Ἦδη, μετὰ τὴν Ἑνωσι, τὸ ἡμερολόγιο εἶναι ἐνιαίον. Ἰσχύει τὸ ἰουλιανὸ τόσο στὴ διοίκηση ὅσο καὶ στὴν ἐκκλησία.
- στ. Λακύνθρες ἢ Λακύνθρα. Ἐνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα καὶ πλουσιότερα χωριὰ τοῦ πρώην Δήμου Λιβαθοῦς, τὸ ὁποῖο διετέλεσε κάποτε καὶ πρωτεύουσα τοῦ δήμου. Μετὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1953 ἀνοικοδομήθηκε ἀπὸ τὸ γαλλικὸ κράτος.
- ζ. Τὸ πανηγύρι καὶ σήμερα γιορτάζεται με μεγάλη λαμπρότητα καὶ ἀποτελεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ ἐκδήλωση, καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ κοσμικότερα γεγονότα τῆς περιοχῆς.
- η. Ἐννοεῖ τὴν περίοδο 1865-1869 με τὶς ἀλλεπάλληλες πολιτικές ἀστάθειες καὶ τραμπουκισμοὺς.
- θ. Αὐτὴ ἡ ἀνάμιξη, κατὰ παράβαση τῶν κανόνων, συμβαίνει μόνο στὶς ἐκκλησίες τῆς Λιβαθοῦς.
- ι. Στα μεγάλα πανηγύρια πραγματοποιεῖται τὴν παραμονὴ τῆς γιορτῆς ολονυχτία με αὐτοπλασίες καὶ καλλίφωνους ψάλτες φερόμενους ἀπὸ τὸ Ἀργουστόλι.
- ια. Τὸ ὄνομα προδίδει πὺς ἡ καταγωγὴ του εἶναι ἀπὸ τὴ Λακύνθρα.
- ιβ. Ὁ Αυγουστάτος εἶναι κάτοικος τοῦ γειτονικοῦ χωριοῦ Σαράτα.

- ιγ. Όλοι οι μνηνόμενοι είναι κάτοικοι Σαυλάτων.
- ιδ. Εκτός από την αστυνομία, που εξαρτάται από την αυτοδιοίκηση, υπάρχει και χωροφυλακή που διώκει το κοινό έγκλημα και εξαρτάται από την κεντρική εξουσία.
- ιε. Ο αντιπερισπασμός είναι σαφής. Μία τέτοια καταμίνυση μπορούσε να στοιχίσει στον αστυνόμο τη θέση του, που ήταν μετακλητή και εξαρτημένη από πολλούς (και πολιτικούς) παράγοντες.
- ιστ. Ο αστυνόμος σε μία εποχή που το επαγγελματικό του μέλλον εξαρτάται από τις επιρροές των ψηφοφόρων δικαιολογημένα ανησυχεί για την καριέρα του.
- ιζ. Ο κατάλογος των ονομάτων δεν υπάρχει στο φάκελο.
- ιη. Ο Σ. Μουσούρης είναι κάτοικος Λακύνθρας από όπου και κατάγεται.

ΕΓΓΡΑΦΟ 2ο^(α)

Περίληψη. Ο Νομάρχης Κεφαλονιάς^(β) ενημερώνει το Υπουργείο Εσωτερικών για την έκρυθμη κατάσταση που δημιουργήθηκε στις 11 Απριλίου 1876, στην περιοχή της Ι. Μ. Αγίου Γερασίμου, από την αντίθεση των δύο χωριών, Βαλσαμάτα και Φραγκάτα. Αφού περιγράψει το συμβάν με κάθε λεπτομέρεια, εκθέτει και τις δικές του απόψεις, προκειμένου στο μέλλον να αποφευχθούν παρόμοιες συγκρούσεις.

φ. 1' Αριθ. 3200

1420/21 Απριλ(ίου)

Αργοστόλι 21 Απρ(ιλίου) (18)76

Υπουργείον Έσωτερικῶν

Περὶ τῶν διατρεξάντων τῆς
11ης Ἀπριλίου μεταξύ τῶν
Χωρίων Βαλσαμάτα καὶ
Φραγκάτα

Τὴν 10 τοῦ τρέχοντος μηνὸς ἐνῶ ἤμην ἔτοιμος νὰ ἀναχωρήσω διὰ τὸν δῆμον Σαμαίων^{γ)} πρὸς ἐκτέλεσιν τῆς ὑπ' ἀριθ. 950 τηλεγράφικης διαταγῆς τοῦ Ὑπουργείου, ἐπαρουσιάσθη μοι ὁ Δήμαρχος Ὁμαλῶν^{δ)} καὶ ἀνέφερε προφορικῶς ὅτι ἐνταῦθα ἐλθὼν ἔμαθεν^{ε)} ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου Φραγκάτων τοῦ δήμου του μελλοῦσι νὰ μεταφέρωσιν εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ἀγ. Γερασίμου τὸν θρόνον (προσκυνητᾶριον) τοῦ ναοῦ των, ἵνα συνοδευσῶσι δι' αὐτοῦ καὶ οὗτοι ὡς πράττουσιν οἱ γείτονες τῶν Βαλσαμάδων τὴν λιτανεῖαν τοῦ Ἱεροῦ λειψάνου τοῦ Ἀγ. Γερασίμου, ἀλλ' ἐπειδὴ οἱ

φ. 1' κάτοικοι τοῦ χωρίου Βαλσαμάτων ἀξιοῦσιν ἀποκλειστικὴν προ-

νομίαν εἰς τὴν συνοδίαν ταύτην, ἀφεύκτως θὰ ἐπέλθῃ μεταξὺ τῶν δύο χωρίων ἐνοπλος ῥῆξις,^(στ) ὥς συνέβη πρό τινων χρόνων, ὅτε πολλοὶ ἐπληγώθησαν ἐκατέρωθεν, καὶ μοι ἐξήτησε κατὰ συνέπειαν νὰ τῷ παράσχω στρατιωτικὴν συνδρομὴν.

Ὁ κ. Μοίραρχος^(ς) μετὰ πολλῆς προθυμίας ἀπέστειλεν ἐκ τῶν ἐνόντων ἓνα ἐνωματάρχην μετὰ δέκα ὀπλιτῶν πρὸς τήρησιν τῆς τάξεως, ἐγὼ δὲ ἀντὶ νὰ πορευθῶ κατ' εὐθείαν εἰς τὴν πρωτεύουσάν τοῦ δήμου Σαμαίων^(μ) ἀπεφάσισα νὰ διέλθω διὰ τῆς μονῆς^(θ) ὅπως γνῶ ἐξ ἰδίας ἀντιληψεως τὰ πνεύματα τῶν κατοίκων καὶ ἐκείθεν διὰ τῆς περιοχῆς Πυργίου^(ν) νὰ κατέλθω εἰς Σάμην. Ἐπεισθὴν ἐκ τῶν πληροφοριῶν ὡς ἐπιτοπίως ἔλαβα, ὅτι ὁ μεταξὺ τῶν

- φ. 2' δύο χωρίων φανατισμός, ἔνεκα τῆς διὰ τῶν οἰκίων ἐκόνων/συννοδίας τοῦ ἱεροῦ λειψάνου καταντὰ ἀδιאלλακτος καὶ μολαταῦτα ἐπεχείρησα διὰ καταλλήλων νουθεσιῶν καὶ συμβουλῶν πρὸς πολλὰ πρόσωπα ἐκατέρων τῶν μερῶν καὶ ἰδίως πρὸς τὴν ἐπιτροπὴν τοῦ ναοῦ Βαλσαμάτων καὶ τὸν ἐφημέριον Φραγκάτων ἵνα συμβιβάσω τὰ διεστῶτα, ἀλλὰ δυστυχῶς δὲν κατῴρθωσα τι, διότι οἱ μὲν Βαλσαμάδες ἀξιοῦσιν ὅτι ἔχουν προνόμιον νὰ μεταφέρωσιν ἀπὸ τῆς ἑορτῆς τοῦ Πάσχα τὸν θρόνον τῶν εἰς τὴν μονὴν καὶ δι' αὐτοῦ νὰ συνοδεύωσι τὸ ἱερὸν λείψανον τοῦ Ἁγίου μέχρι τοῦ φρέατος^(α) πυροβολοῦντες κατὰ τὸ πρό πολλῶν χρόνων ἔθιμον,^(β) οἱ δὲ Φραγκάδες διίσχυρίζονται ἐπίσης ὅτι καὶ αὐτοὶ ἔχουσι τὸ ἴδιον δικαίωμα καὶ ὅτι οὐδεὶς δύναται νὰ τοὺς ἐμποδίσῃ ἀπὸ τῆν

- φ. 2' πρὸς τὸν θεὸν καὶ τὸν Ἅγιον λατρείαν καὶ / εὐλάβειάν των. Ἐξήγησα κατὰ συνέπειαν εἰς τοὺς Βαλσαμάδες ὅτι δὲν πράττουσι καλῶς νὰ ἄρνοῦνται εἰς τοὺς γείτονάς των^(γ) Φραγκάδες τὸ αἰσθῆναι τὸ ὅποιον αὐτοὶ αἰσθάνονται πρὸς τὸν θεὸν καὶ τὸν Ἅγιον καὶ ὅτι ἡ πρέπει νὰ ἄρῳσι καὶ αὐτοὶ τὸν θρόνον τῶν ἀπὸ τῆς μονῆς πρὸ τῆς ἐκφορᾶς τοῦ Ἱεροῦ λειψάνου καὶ νὰ τὸν ἐπαναφέρωσιν εἰς τὸν ναὸν τῶν ἡ νὰ ἀφήσωσιν καὶ τοὺς Φραγκάδες νὰ φέρωσι καὶ τὸν ἐδικὸν τῶν καὶ ἀπὸ κοινοῦ ἐν ἀδελφικῇ καὶ χριστιανικῇ ὁμονοίᾳ καὶ ἀγάπῃ νὰ ἐπιτελέσωσι τὴν λιτανείαν. Ἄλλ' οἱ Βαλσαμάδες ἦσαν ἄκαμπτοι. Τότε παρήγγειλα τῷ Δημάρχῳ νὰ προσπαθῇ διὰ τῆς τοπικῆς τοῦ ἐπιροῆς κατ' ἰδίαν νὰ ἐπιφέρῃ συμβιβασμὸν τινα, ἄλλως νὰ πείσῃ καὶ ὑποχρεώσῃ τοὺς Φραγκάτους νὰ μὴ φέρωσι τὸν θρόνον τῶν πρὸς πρόληψιν πάσης συ-

- φ. 3' γκρούσεως, συγχρόνως/δὲ συννενοήθην μετὰ τοῦ ἐν τῇ Μονῇ τυγχάνοντος λόγῳ ὑπηρεσίας Εἰρηνοδίκου Ἀργοστολίου νὰ λάβῃ ὅλα τὰ κατάλληλα μέτρα ὡς ἀνακρ(ιτικός) ὑπάλληλος ἐνισχυόμενος καὶ ὑπὸ τῆς ἀποσταλείσης στρατιωτικῆς δυνάμεως πρὸς πρόληψιν παντὸς δυστυχήματος. Ἐπειδὴ δὲ ἐβλεπον ὅτι οὔτε καιρὸς οὔτε ἄλλη στρατιωτικὴ δύναμις ὑπῆρχεν ἐν Ἀργοστολίῳ ἵν' ἀποσταλῇ ἐσκέφθην, ὅτι ἡτο ἀδύνατον καταναγκαστικῶς τῷ τρόπῳ ν' ἀποσοβῇ ἡ ὁρμὴ καὶ τῶν δύο μερῶν καὶ ἐπομένως ὁ κίνδυνος τῆς ἐνοπλοῦ ρήξεως. Διὰ τοῦτο μετ' ὅλα τὰ ἐνωτέρω ἐ-νεργηθέντα ἐσυννενοήθην μετὰ τοῦ Οἰκονομοῦ τῆς μονῆς, ὅστις ἀπεφάσισε νὰ μὴ ἐπιτελέσῃ τὴν μέχρι τοῦ φρέατος συνήθη λιτα-

φ. 3^ν νεΐαν τοῦ Ἀγίου ἐὰν δέν πεισθῶσιν ἀμφοτέρα / τὰ μέρη νά συμβι-
 βασθῶσιν, τὸν δὲ ἐφημέριον τῶν Φραγκάτων ἔπεισα νά μείνῃ ἐν
 τῇ Μονῇ ἵνα οὕτω ὑποχρεωθῶσιν οἱ ἐνορίται του νά μὴ ἄρῳσι τὸν
 θρόνον ἐκ τοῦ ναοῦ των καὶ ἀφοῦ πλέον δέν μοι ἀπέμεινεν ἄλλο
 τι πρὸς αὐτοπρόσωπον ἐνέργειαν ἀπῆλθον διὰ τὸν πρὸς ὃν ὄρον,
 ἐλπίζων, ὅτι τὰ πράγματα ἤθελον ἀποβῇ κατ' εὐχὴν.

Ἀλλὰ δυστυχῶς δέν συνέβη οὕτω, διότι αἱ καθ' ὅλην τὴν νύ-
 κτα τοῦ Σαββάτου ἐνέργειαι τοῦ δημάρχου καὶ ἄλλων συνετῶν
 προσώπων πρὸς συμβιβασμόν, ἢ πρὸς ἀποχώρησιν τῶν Φραγκά-
 των ἀπέβησαν ἀπρακτοὶ καὶ κατὰ συνέπειαν ὀλίγον πρὸ τῆς ἐ-
 νάρξεως τῆς τελετῆς οἱ Βαλσαμάδες ἐνοπλοὶ μετὰ τὸ σύνθημα τὸ
 ὁποῖον ἔδωκαν (διὰ τῆς ἐκπυρσοκροτήσεως τοῦ τηλεβόλου των)⁽⁸⁾

φ. 4^τ κατὰ τὸ εἰθῶς κατήλθον / ἐνοπλοὶ εἰς τὴν μονὴν ἵνα συνοδεύ-
 σωσι τὸν θρόνον των μετὰ τοῦ Ἱεροῦ λειψάνου, οἱ δὲ Φραγκάδες
 ἀπὸ ἄλλον μέρος παραλαβόντες ἄνευ ἱερέως ἐκ τοῦ ναοῦ τὸν θρό-
 νον των, ἡγαγον αὐτὸν ἐνόπλιος πρὸς τὴν μονήν. Ἀλλὰ προτοῦ
 φθάσωσι, τοὺς ἐκλείσθη ἡ θύρα ὑπὸ τῶν Βαλσαμάδων. Τότε ἐξηλ-
 theoretical ὁ Εἰρηνοδίκης μετὰ τῆς στρατιωτικῆς δυνάμεως καὶ διαφό-
 ρων ἄλλων προσώπων καὶ προέτρεψαν αὐτοὺς νά ὀπισθοδρομη-
 σωσιν ἡναγκάσαντές τους διὰ πολλῶν ἐντόνων παρατηρήσεων
 νά ἐπανεέλθωσι μέχρι τοῦ φρέατος ὅπου ἐμειναν σταθεροὶ ἀπει-
 λοῦντες ὅτι θέλουσι προχωρήσει εἰς τὴν μονὴν ἐὰν καὶ οἱ Βαλσα-
 μάδες δέν ἐπανεέλθωσιν εἰς τὰ ἴδια. Ἐπιμενόντων δὲ τῶν Βαλσα-
 μάδων ἡναγκάσθησαν καὶ οἱ Φραγκάδες νά πολλαπλασιασθῶ-

φ. 4^ν σιν ἐνοπλοί, / καὶ νά φέρωσι καὶ οὗτοι τὸ τηλεβόλον των μέχρι
 τοῦ φρέατος. Τότε ὁ Εἰρηνοδίκης μετὰ τῆς στρατιωτικῆς δυνάμε-
 ως, ὁ Οἰκονόμος τῆς Μονῆς καὶ ἄλλοι πανηγυρισταὶ ἔλαβον τὸ
 μέτρον τοῦ νά μὴ τελεσθῇ ἐφέτος ἢ μέχρι τοῦ φρέατος λιτανεῖα
 τοῦ Ἱεροῦ λειψάνου καὶ οὕτω οἱ μὲν Βαλσαμάδες ὑπεχρεώθησαν
 ἐκόντες, ἄκοντες νά ἄρῳσι τὸν θρόνον των ἐκ τῆς μονῆς καὶ νά
 τὸν ἐπαναφέρωσιν εἰς τὰ ἴδια οἱ δὲ Φραγκάδες νά ἀποσυρῶσι τὸν
 ἐδικὸν των ἐκ τοῦ φρέατος καὶ τοιουτοτρόπως διελύθη ἡ ἀνοσιος
 καὶ ἀνουςιος αὕτη σκηνὴ ἄνευ ἀπευκταίου τινὸς διότι ἐκάτερα
 τὰ μέρη ἐπεριορίσθησαν εἰς ἀντιπυροβολισμοὺς τινας τοῦ ἀέρος
 μᾶλλον. Ἀφηγήθην τὰ διατρέξαντα μετὰ τόσης λεπτομερείας οὐ-

φ. 5^τ χι διότι ἦτον ἀναγκαῖα αὕτη / εἰς συνήθη ἐκθεσιν συμβάντων
 ἀλλὰ διὰ νά κατανοήσῃ τὸ Ὑπουργεῖον τὸν βαθμὸν τοῦ μεταξὺ
 τῶν δύο χωρίων φανατισμοῦ καὶ δεισιδαιμονίας αὐτῶν,⁽¹⁰⁾ διότι
 ὡς παρετήρησα καὶ ἐπείσθη, οὐχὶ εὐλάβεια ἀλλ' ἐπίδειξις παλ-
 ληκαρισμοῦ καὶ πνεῦμα τοπικοῦ κομματισμοῦ εἶναι τὸ κυρίον
 ἐλατήριον τῆς διαμάχης ταύτης ἥτις πρὸ ὀλίγων ἐτῶν κατέληξεν
 εἰς αἷμα.⁽¹⁰⁷⁾

Δυστυχῶς ἡ ἀταξία τῶν ἀρχείων τῆς Νομαρχίας τῶν παρελ-
 θόντων ἐτῶν δέν ἠδύνατο νά με βοηθήσῃ ἐκ προηγουμένων ὅπως
 ἐν γνώσει αὐτῶν ἐργασθῶ, καὶ διὰ τοῦτο κατοπινῶν τῶν συμβάντων
 με ἐφοδιάσαν ἄλλοι με τὴν ἐσωκλείστον ὑπ' ἀριθ. 493-537 Μη-
 τροπολίτου τῆς 4 Δεκεμβρίου 1872 κανονικὴν διατάξιν⁽¹⁵⁾ τοῦ μα-

καρίτου Κεφαλληνίας Σπυρίδωνος⁽¹¹⁾ ἐγκεκριμένη καὶ ὑπὸ τῆς Ἱερ-
 ρᾶς Συνόδου καὶ ἀπαγορευ(ου)σαν τὰς λιτανείας καὶ συνοδίας /
 φ. 5^ν τῶν εἰκόνων καὶ μόνον τῆς λιτανείας τοῦ Ἱεροῦ λειψάνου ἐπι-
 τρέπουσαν, ἀλλ' ὥς φαίνεται κατὰ δυστυχίαν μετὰ τὸν θάνατον
 αὐτοῦ, ἡ καθιερωθεῖσα ἐν συνέσει ἐκκλησιαστικῇ αὕτη τάξις
 ἀνεντράπη καὶ διὰ τοῦτο τὰ σκάνδαλα ταῦτα συμβαίνουνσι.

Ἦμιν αὐτόπτης μάρτυς ἐν τῇ μονῇ ὅτε πλῆθος πανηγυριστῶν
 ἔλεγεν ὅτι ἂν ἡ τοιαύτη κατάστασις ἐξακολουθῇ θὰ ἀναγκασθῶ-
 σι νὰ μὴ ἔλθωσι ποτέ εἰς προσκύνησιν ἐὰν δὲν ἐλαμβάνετο ἐφέτος
 τὸ συντετὸν μέτρον τῆς μὴ ἐκφορᾶς τοῦ Ἱεροῦ λειψάνου μέχρι τοῦ
 φρέατος, νὰ μὴ χυθῇ αἷμα πολὺ μεταξύ τῶν δύο χωρίων καὶ διατί,
 νομίζει τὸ Ὑπουργεῖον; – διότι δὲν ἐσυμφώνουν τὰ δύο χωρία νὰ
 συνοδεύσωσι τὸ λείψανον διὰ τῶν Εἰκόνων ταν. Τοῦτο μοι φαί-
 νεται ὅτι εἶναι πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ γελοῖον!!!⁽¹²⁾

φ. 6^ν Βεβαίως δὲν εἶναι φρόνιμον νὰ ἐγγίζονται τὰ θρησκευτικὰ
 ἔθιμα ὅσα πραγματικῶς ἐκπηγάζουσιν ἐκ θρησκευτικῆς ἀφοσιώ-
 σεως καὶ εὐλαβείας, ἀλλ' ἔθιμα ὅμοια τοῦ περὶ οὗ ἐπικείται, ἐπη-
 γάζοντα κυρίως ἐκ τοπικῶν παθῶν, ὥς ἄνω εἴρηται καταλήγοντα
 εἰς αἱματοχυσίαν κορυφούντα καὶ διαιωνίζοντα τὰ πάθη καὶ τὸ
 μένος τῶν ὁμόρων κοινοτήτων καὶ βλάπτοντα σπουδαίως τὰ συμ-
 φέροντα τῆς μονῆς καὶ τῆς ἀπομακρύνσεως τῶν πράγματι εὐσε-
 βῶν χριστιανῶν ἐρχομένους εἰς προσκύνησιν τοῦ Ἁγίου, ἐκ με-
 μακρυσμένων τοῦ κράτους μερῶν, οὐ μόνον δὲν πρέπει νὰ ἦναι
 σεβαστὰ ἀλλὰ καὶ ἀποτελεσματικῶς πρέπει νὰ καταπολεμηθῶσι
 καὶ διὰ τοῦτο δὲν δύναται τις εἰμὴ ν' ἀναμνησθῇ μετ' ἐγκωμίων
 τοῦ μακαρίτου Μητροπολίτου ἐνεκα τῆς ἐκδοθείσης ὑπ' αὐτοῦ
 συντετῆς κανονικῆς διατάξεως.

φ. 6^ν Μέγιστον ὑπῆρξε τὸ καλὸν ὅτι τέλος πάντων οὐδὲν ἀνευκταῖ-
 ον συνέβη κατὰ τὴν Κυριακὴν τῆς 11 τρεχ. μηνὸς ἀλλ' ἐπὶ τὸ μέλ-
 λον ἡ Κυβέρνησις πρέπει νὰ λάβῃ ἔντονα καὶ ἀποτελεσματικὰ
 μέτρα πρὸς ἐξαφάνισιν τοιούτων ἀντικανονικῶν καὶ ἐπικινδύ-
 νων ἐθίμων τὰ ὅποια ἐὰν ἐξακολουθήσωσιν ἔστω βέβαιον τὸ Ὑ-
 πουργεῖον ὅτι διὰ τὰ δύο τοὺς ἄριστα ταῦτα χωριά, ἐξ ὧν τὸ ἐν
 τουτέστι τὰ Βαλσαμάτα θεωρεῖται τὸ μᾶλλον ἀρειμάνιον καὶ
 τολμηρὸν θὰ καταλήξωσιν εἰς φοβερά αἱματηρὰ δυστυχήματα.
 Ἐνεκα τοῦτου παρακαλῶ αὐτὸ νὰ εὐαρεσθη μετὰ τοῦ ἐπὶ τῶν
 Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τοῦτο μετὰ τῆς Ἱερ. Συνόδου ὅπως ἀπὸ κοι-
 νοῦ κανονίσωσι τὰ τῶν λιτανειῶν τῶν εἰκόνων προσηκόντως.

Ὁ Οἰκονόμος τῆς μονῆς τοῦ Ἀγ. Γερασίμου φρονεῖ, καὶ μᾶς
 φαίνεται δὲν εἶναι ὀρθόν, ὅτι καὶ αὕτη ἡ⁽¹³⁾

ΣΧΟΛΙΑ

α. Τ.Ι.Α.Κ., Βασιλεῖο τῆς Ελλάδας, Διοίκηση, Ἀναφορά 3200-1420/ 21.4.1876
 τοῦ Νομάρχου Κεφαλονιάς πρὸς τὸ Υπουργεῖο Εὐσωτερικῶν.

β. Νομάρχης Κεφαλονιάς αὐτὴν τὴν περίοδον ὁ Κωνσταντῖνος Δημητριάδης.

γ. Δήμος Σαμαίων, ὁ πρῶτος δῆμος τῆς ομώνυμης Επαρχίας. Βρίσκεται στα ανα-

τολικά του νησιού.

- δ. Δήμος Ομαλών. Ανήκει στην Επαρχία Κραναίας, στο κέντρο του νησιού. Περιλαμβάνει τα χωριά Φραγκάτα, Βαλσαμάτα, Επανωχώρι, Τρωγιαννάτα, Δεμουτσαντάτα. Σ' αυτόν βρίσκεται και η Μονή του Αγ. Γερασίμου και το μεγαλύτερο μέρος της αγροτικής περιουσίας της.
- ε. Είναι αξιοπρόσεκτο πως την πληροφορία ο δήμαρχος την μαθαίνει στο Αργοστόλι και όχι στο διπλανό από το δικό του χωριό, που ανήκει στη δικαιοδοσία του. Τούτο μπορεί να ερμηνευθεί πως οι σχέσεις των δύο χωριών ήταν εξαιρετικά τεταμένες.
- στ. Από την εποχή της Αγγλοκρατίας, κάτω από το πρόσχημα του κυνηγιού, οι κάτοικοι των ορεινών περιοχών είναι όλοι πάνοπλοι.
- ζ. Στην Κεφαλονιά εδρεύει στρατιωτική φρουρά και μοιραρχία χωροφυλακής που διώκει το κοινό ποινικό αδίκημα, σ' αντίθεση με τη δημοτική αστυνομία που εποπτεύει την τάξη και επιδίδει τα δικαστικά έγγραφα.
- η. Πρωτεύουσα του δήμου ο Αιγιαλός Σάμης. Σήμερα βασικός συγκοινωνιακός κόμβος στις θαλάσσιες συγκοινωνίες του νησιού.
- θ. Η Μονή του Αγ. Γερασίμου βρίσκεται ακριβώς στο μέσον της διαδρομής Αργοστόλι - Σάμη, σε μία παρακαμπτήριο που διέρχεται μέσα από το χωριό Φραγκάτα.
- ι. Πυργί. Ορισμένη περιοχή της Κεφαλονιάς, με ομάδα χωριών που ανήκουν στην Επαρχία Σάμης. Ο νομάρχης στην πρόθεσή του να επισκεφθεί και το χωριό Βαλσαμάτα δεν ακολούθησε τη συνηθισμένη και συντομότερη διαδρομή, αλλά προτίμησε διά μέσου του Πυργιού που ήταν και μεγαλύτερη και κατά πολύ κοπιαστικότερη.
- ια. Φρέαρ ή Πηγάδι. Βρίσκεται στο μέσον σχεδόν του κάμπου του Αγίου. Η παράδοση αναφέρει πως το άνοιξε ο Άγιος, ο οποίος φύτεψε και τον πλάτανο που το σκιάζει. Αποτελεί το τερματικό σημείο της καθιερωμένης κατά τις επίσημες γιορτές λιτανείας του Ιερού Λειψάνου.
- ιβ. Οι πυροβολισμοί στην Κεφαλονιά αποτελούν παμπάλαια γιορταστική εκδήλωση. Όχι μόνο στις θρησκευτικές ή κοσμικές γιορτές, αλλά και στις αφίξεις πλοίων μετά από μακροχρόνια απουσία, στην ύψωση της εθνικής σημαίας (ιονικής, ελληνικής), μετά την αγορά και νηολόγηση, καθώς και κατά τα εγκαίνια νέων έργων και ιδρυμάτων.
- ιγ. Μετά τους σεισμούς του 1953 τα δύο χωριά συγχωνεύτηκαν σε ένα, τα Ομαλά, που χτίστηκε σε άλλη περιοχή. Πολλοί όμως κάτοικοι προτίμησαν να οικοδομήσουν στις παλιές θέσεις τους, διαιωνίζοντας το χωρισμό.
- ιδ. Τα τηλεβόλα αυτά, πολεμικά εμπροσθογεμή, απομεινάρια της βενετοκρατίας ή και αγορασμένα μεταγενέστερα από διαλύσεις φρουριών ή πολεμικών πλοίων, χρησιμοποιούνται για πανηγυρικούς κανονιοβολισμούς, όχι πάντα αναίμακτους. Κάθε χωριό φιλοδοξεί να διαθέτει περισσότερα από ένα από αυτά τα τηλεβόλα, που διατηρήθηκαν σε άριστη κατάσταση μέχρι πρόσφατα.
- ιε. Ο εκπρόσωπος της Αοχης, ξένος από τον τόπο, βλέπει την επιφάνεια, χωρίς να μπορεί να εισδύσει στο βάθος των αιτίων που προκαλούν τις αντιθέσεις και τις ρήξεις.
- ιστ. Αυτά τα τελευταία συμπεράσματα, που πηγάζουν από τις πληροφορίες που

έλαβε, είναι σωστά. Θα τον βοηθήσουν μάλιστα να προχωρήσει περισσότερο στο βάθος.

- ιζ. Η πρώτη δημοσιεύθηκε στις 4 Μαρτίου 1871 «Περί καταργήσεως των λιτανειών». Η δεύτερη, η μνημονευόμενη, στις 4 Δεκεμβρίου 1872 «Περί τε του αυτού αντικειμένου εξαιρουμένων των Επιταφίων των δύο μητροπόλεων».
- ιη. Σπυρίδων Κοντομίχαλος, μητροπολίτης Κεφαλονιάς 1842 - 1873.
- ιθ. Ο νομάρχης αναλογίζεται πως το Υπουργείο θα υπολογίσει το πολιτικό κόστος των πράξεών του και προσπαθεί να υπεραμυνθεί των ενεργειών του στην προκείμενη υπόθεση και κατ' επέκταση να υπερασπιστεί και τη θέση του.
- κ. Εδώ διακόπτεται η συνέχεια του πολύτιμου αυτού εγγράφου. Κάποιο δίφυλλο χάθηκε κατά τη σεισμική περιπέτεια του Αρχείου.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΟΥΡΙΟΥ

ΤΟ ΠΑΝΗΓΥΡΙ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΗΣ ΛΑΜΙΑΣ
ΣΤΑ ΔΙΛΙΝΑΤΑ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ «ΜΕΓΑΛΗΣ
ΑΦΗΓΗΣΗΣ» ΓΙΑ ΤΗ ΜΗΤΕΡΑ-ΓΗ

(ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΕΠΙΤΟΠΙΑΣ ΕΡΕΥΝΑΣ)

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Το τάμα να επισκεφθώ ερευνητικά τη Λάμια στην Κεφαλονιά κράταγε από το ταξίδι μου στον άγιο Κωνσταντίνο στον Καραβάδο. Διαβάζοντας τότε την *Κεφαλονίτικη Λατρεία* του αείμνηστου Δ. Λουκάτου, προκειμένου να δουλέψω την ανακοίνωσή μου για το Συνέδριο στη μνήμη του, βρήκα σε μια υποσημείωση τη σημαντική για μένα μαρτυρία του, ότι στο νησί, στο ορεινό χωριό Διλινάτα, υφίσταται μονή αφιερωμένη στην Παναγία, επωνομαζόμενη ως «Λάμια» που πανηγυρίζει στη Γέννηση της Θεοτόκου, στις 8 Σεπτεμβρίου: «...Το σνηθίζον σε πολλά χωριά να στολίζουν τους τάφους τη μέρα του πανηγυριού. Ιδιαίτερα στα Δειλινάτα, κάθε της Λάμιας (8 Σεπτεμβρίου) γεμίζουν έξω από την εκκλησιά τους σταυρούς με άφθονα λουλούδια και στεφάνια...».¹ Η μαρτυρία φαινόταν να αποδίδει επιτόπια στην Παναγία και χαρακτηριστικά της μη χριστιανικής μορφής της Λάμιας και να την συνδέει με χθόνιους (νεκροταφείο) και βλαστικούς (λουλούδια, στεφάνια) συμβολισμούς.

Εκείνη την εποχή δούλευα το βιβλίο μου για τη «Μαυρογή» και Ελένη, όπου πραγματεύομαι τη σύγχρονη αφήγηση για την προ-χριστιανική Θεί-

- Η Ελένη Ψυχογιού είναι ερευνήτρια, λαογράφος.

1. Δ. Λουκάτος, *Κεφαλονίτικη λατρεία*, Αθήνα 1946, σ. 195, υποσημ. αρ. 1. Βλ. και Ελένη Ψυχογιού, «Συνομιλώντας με τον Δημήτρη Λουκάτο στο λαογραφικό χώρο και χρόνο: το πανηγύρι του “άγιου Κωσταντίνου” [και Ελένης] στον Καραβάδο», στο Δ. Δημήτριος Σ. Λουκάτος και η Ελληνική Λαογραφία, *Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας (Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 23 Απριλίου 2004)*, Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 26, Αθήνα 2008, σσ. 197-244.

κή Μεγάλη Μητέρα, μια από τις όψεις της οποίας κρίνω ότι είναι και η *Λάμια*, συνδυαστικά με το ότι υποστηρίζω ότι στις εικόνες της «μαύρης» Παναγίας αποτυπώνεται αρχαία αναπαράσταση της «Μαυρηγής», ως μιας από τις όψεις της.² Η πληροφορία του Δ. Λουκάτου ήταν για την έρευνά μου ένα σημαντικό, κατά την αντίληψή μου, σύγχρονο θρησκευτικό τεκμήριο που θα μπορούσε, στο πλαίσιο της τοπικής εκεί παράδοσης, να συνδέει στη διαχρονία όσο και στη συγχρονία αφηγηματικά και λατρευτικά τις τρεις αυτές ιερές μορφές, τη Μαυρηγή, τη Λάμια, την Παναγία μεταξύ τους και να τις εντάσσει στη «μεγάλη αφήγηση» που αφορά το μύθο της Μητέρας-Γης.³

Όπως η αμφίσημη *Ελένη* ως βλαστική θεά της ζωής και του θανάτου, έτσι και η *Λάμια* ως θεϊκή-δαιμονική μορφή, έχει προ-ολύμπια θρησκευτική παρουσία στο χώρο της ανατολικής τουλάχιστον Μεσογείου, και φθάνει ως τις μέρες μας μέσω της γραπτής, της λατρευτικής και της μυθικής-προφορικής παράδοσης. Η ως άνω πληροφορία του Δ. Λουκάτου για την «Παναγία τη Λάμια» βοήθησε στην αποκωδικοποίηση της μορφής της *Λάμιας* στο βιβλίο μου για τη «Μαυρηγή», όπου δημοσιεύω παραλλαγές του τραγουδιού με τον μύθο της *Λάμιας* και υποστηρίζω, τεκμηριωμένα πιστεύω, τη σχέση της με τη «Μαυρηγή» και τη χθόνια, θανάσιμη όψη της *Ελένης*.⁴

Στην προφορική παράδοση ο μύθος της *Λάμιας* παραδίδεται μεταξύ άλλων μέσα και από το διαδεδομένο στο πανελλήνιο τραγούδι του «Κολυμπητή» ή «Βουτηχτή», όπως τιτλοφορείται κατά τόπους, αλλά και μέσω των τοπικών παραδόσεων για αυτή τη διαφορούμενη, θανάσιμα όμορφη, νεράιδα *Λάμια* που ελλοχεύει σε στόμια του Άδη, όπως είναι οι στοιχειωμένες από αυτήν παραλίες, οι λίμνες (που συχνά ονοματίζονται ως «Λάμια») και τα πηγάδια.

Το τραγούδι της *Λάμιας* που μας αφορά εδώ έχει καταταχθεί από τον Ν. Γ. Πολίτη στις «Παραλογές».⁵ Ο σχετικός φάκελος στο αρχείο κειμένων τραγουδιών του ΚΕΕΛ (με κωδικό αριθμό Παραλογές 1, 2) με τις κατά τόπους παραλλαγές του, φέρει τον τίτλο «Θεριο μεταμορφωμένο σε γυ-

2. Βλ. Ελένη Ψυχογιού, «Μαυρηγή» και *Ελένη*. Τελετουργίες θανάτου και αναγέννησης, έκδοση Ακαδημίας, Αθηνών, Δημοσιεύματα Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 24, Αθήνα 2008.

3. Βλ. ενδεικτικά Philippe Borgeaud, *Η Μητέρα των Θεών. Από την Κυβέλη στην Παρθένο Μαρία*, μτφρ. Αναστασία Καραστάθη, Μίνα Καρδαμίτσα, επιμ. Μίνα Καρδαμίτσα, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 2001.

4. Βλ. Ε. Ψυχογιού, *ό.π.*, σσ. 449-456 της ίδιας, «Συνομιλώντας με τον Δημήτρη Λουκάτο...», *ό.π.*, σσ. 220-221, 243.

5. Βλ. και *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια (Εκλογή)*, τόμ. Α', Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου, αριθμ. 7, εν Αθήναις 1962, σσ. 329-334.

ναίκα» και υπότιτλο σε παρένθεση «Κολυμπητής».⁶ Περιέχει δύο υπό-φακέλους που περιέχουν, αντίστοιχα, συγγενικά πλην διαφορετικά, κατά την κρίση μου, τραγούδια. Εδώ μας ενδιαφέρουν μόνον οι παραλλαγές του υπό-φακέλου που αφορά το «Θεριό μεταμορφωμένο σε γυναίκα». Γεωγραφικά η πλειονότητα αυτών των παραλλαγών του φακέλου (είναι εννέα) μερωμένος από καταγραφές που εναπόκεινται στο ΚΕΕΛ από τα τέλη του 19ου αι. μέχρι και τη δεκαετία του 1960 περίπου) προέρχονται από την Πελοπόννησο, τις Κυκλάδες, τη Χίο, την Κρήτη, ενώ υπάρχουν και μερικές από την Ήπειρο, τη Χαλκιδική και τον Πόντο.

Παραθέτω μια από τις πιο πλήρεις παραλλαγές του τραγουδιού της Λάμιας, καταγραμμένη στην Πελοπόννησο:

...Το βλέπεις 'κείνο το βουνό π' άλλο ψηλό δεν είναι / οπού 'χει 'κείνη την ετιά την αστραποκαμμένη; / Στη ρίζα βγαίν' ένα νερό, το λέν' Όξω⁷ Πηγάδι / 'κεί φανερώθ' ένα στοιχειό που τρώει τους αντρεωμένους / τους έφαγε τους έσωσε δεν άφησε κανένα / παρά της χήρας τον υγιό γυρεύει να τον φάει / γυναίκεια ρούχα φόρεσε γυναίκεια πασουμάκια / γυναίκεια πάει στην εκκλησιά γυναίκεια προσκυνάει / γυναίκεια παίρν' αντίδωρο ν οχ' του παπά το χέρι⁸ / γυναίκεια πήγε κι έκατσε ξεκοντά στο κρυνόνερι / κι άπλωσε τα χρυσά μαλλιά τις ώριες τις πλεξούδες⁹ / ο γιος της χήρας πέρασε στο γοίβα του καβάλα / με πείσμα και με λύγισμα και λιανοτραγουδώντας. / –Τί έχεις κόρη που χλίβεσαι και χύνεις μαύρα δάκρυα;¹⁰ / –Το βλέπεις 'κείνο το βουνό π' άλλο ψηλό δεν είναι / οπού 'χει 'κείνη την ετιά την αστραποκαμμένη; / Στη ρίζα βγαίν' ένα νερό, το λέν' Όξω Πηγάδι / 'κεί ν έσκυψα να πιώ νερό να πιω και να γιομόσω / κι έπεσ' η αρρεβώνα

6. Ο τίτλος στο φάκελο είναι γραμμένος διά χειρός του Γ. Ν. Πολίτη, γιου του Ν. Γ. Πολίτη, που εργάστηκε πολλά χρόνια εκεί για την κατάταξη και μελέτη των τραγουδιών. (Σχετικά με την κατάταξη των δημοτικών τραγουδιών, βλ. Μιράντα Τερζοπούλου και Ελένη Ψυχογιού, «Ασματα» και τραγούδια. Προβλήματα έκδοσης δημοτικών τραγουδιών», *Εθνολογία* 1 (1993), σσ. 143-165.

7. Όπως προκύπτει από τα συμφραζόμενα, ο επιρρηματικός προσδιορισμός *όξω* σχετίζεται με το πηγάδι στο συγκεκριμένο περιφραστικό τοπωνύμιο θέλει να δηλώσει εκτός από τον τόπο και τη μεταφυσική του διάσταση.

8. Σημειώνω ότι το μοτίβο των στίχων αυτών έχει περάσει και στα Κολοκοτρωνεία τραγούδια, όπου το επίρρημα «γυναίκεια» έχει αντικατασταθεί με το «καβάλα».

9. Ο στίχος αναδεικνύει τη διφορούμενη, δόλια ομορφιά της Λάμιας που είναι ερωτική και θανάσιμη πολέθρια συνάμα, όπως συμβαίνει και με την ομορφιά της «ωραίας» Ελένης όσο κι αν η Μαυρηγή (βλ. Ε. Ψυχογιού, «Μαυρηγή» και *Ελένη*).

10. Το μοτίβο του θανάτου της κόρης-Λάμιας επιμόνο σε όλες σχεδόν τις παραλλαγές φαίνεται να θέλει να φέρει έμφαση και στην τέχνη των τραγουδιών με το θάνατο καθός και με το μυθικό περιεχόμενο του θρηνητικού πολιτισμού στον οποίο εντάσσεται, που έχει σαν λατρευτικό επίκεντρο τη Μαυρηγή.

μου τ' ώριο μου δαχτυλίδι / κι όποιος βρεθεί να κατεβεί να το 'βρει
να το βγάλει / αυτόν θα τον στεφανωθώ άντρα για να τον πάρω. /
–Τράβα κόρη μου 'σύ μπροστά κι εγώ 'ρχομαι' από πίσω. / Ξεβρα-
χιονίστηκεν ο νιος ξεζώστηκε 'τοιμάστη / κι αυτή σφιχτά τον έδεσε
τον ρίχνει στο πηγάδι / χαλεύει εδώ χαλεύει εκεί και τίποτα δε βρί-
σκει / βλέπει τα φίδια πλεχταριά και τις οχιές γαϊτάνι.¹¹ / –Τράβα
κόρη τον άλυσσο με ζώσανε τα φίδια / εδώ 'ν' τα φίδια πλεχταριά κι οι
όχεντρες γαϊτάνι. / –Τί θάρρεψες διαβόλου γιε διαβολεμένου κλήρα;
/ Εγώ ειμαι η Λάμια του γιαλού κι η Λάμια του πελάγου / που τρώ'
τους νιούς που τρώ' τις νιες / και θα σε φάω και σένα ..... / κι άλλους
πολλούς εγέλασα σε γέλασα και σένα...¹²

Υποστηρίζω λοιπόν ότι έχουμε και πάλι να κάνουμε με τη διαφορούμε-
νη, αμφίσημη χθόνια όψη της Κυράς Μαυρηγής-Ελένης-Λάμιας.¹³ Τούτη
την υπόθεση στηρίζουν νομίζω τα επιμέρους στοιχεία που δομούν το τρα-
γούδι, αν τα αντιπαραβάλλουμε με όσα μοτίβα αφορούν τη Μαυρηγή στα
μοιρολόγια αλλά και τους χθόνιους γάμους της νύφης-Ελένης με τον «ξέ-
νο» εραστή στα εποχικά λατρευτικά τραγούδια.¹⁴ Κάθε τραγούδι, ανάλο-
γα με το πλαίσιο και τις συνθήκες της ζωντανής επιτέλεσης, μπορεί βεβαί-
ως να προσλάβει και άλλες σημασίες, ενώ τα επιμέρους μυθικά και ποιητι-
κά μοτίβα του προσφέρονται για πλούσιο προβληματισμό και ανάλυση.
Θα αναφερθώ εδώ συνοπτικά μόνον στα κύρια μυθικά μοτίβα που θεωρώ
ότι δομούν στο εν λόγω τραγούδι τη Λάμια ως χθόνια Μαυρηγή-[Ελένη]:
την αμφίσημη, θανάσιμη και ερωτική συνάμα ομορφιά της, το ερμαφροδι-
το φύλο της ως διαφορούμενο, «τραβεστί» οφιομόρφο¹⁵ -ανθρωπόμορφο

11. Τυπικό μοτίβο που δηλώνει τον κάτω κόσμο στα μοιρολόγια (βλ. Ε. Ψυχογιού, ό.π., σ. 295 κ.ε.). Πβ. επίσης το στίχο ...βλέπει ανθρώπω κεφαλές και γυναικώ πλεξούδες... σε κρητική (βλ. Αριστείδης Κριάρης, *Πλήρης συλλογή κρητικών δημοδών ασμάτων ηρωϊκών, ιστορικών, πολεμικών* (κ. ά), έκδ. β', τύποις Α. Φραντζεσκάκη – Α. Καϊτατζή, εν Αθήναις 1920, σ. 320) και σε άλλες νησιωτικές παραλλαγές, που καθιστά αδιαμφισβήτητη, νομίζω, την εικόνα του κάτω κόσμου στο βάθος του πηγαδιού.

12. Μοιρολόι. Λαγκαδία Γορτυνίας 1919, Κέντρον Ερεΰνης και Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών, (στο εξής: ΚΕΕΛ), χ/φο 125, σ. 147-148, καταγραφή Χ. Σακελλαριάδης.

13. Βλ. τη σχετική ανάλυση των τραγουδιών και στο Ε. Ψυχογιού, ό.π., σσ. 449-456. Πβ. και την αρχή σε κρητική παραλλαγή του τραγουδιού: *Ο Χάρος εστολίστηκε κ' εγίνηκε κορίτσι...* ΚΕΕΛ, χ/φο αρ. 132, σ. 63, καταγραφή Σ. Δεινάκης, 1919.

14. Βλ. Μαρία Δαράκη, *Ο Διόνυσος και η θεά Γη*, εκδ. Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1997· Ε. Ψυχογιού, «Η εθνοτική ετερότητα ως δήλωση μεταφυσικής παρουσίας στα τελετουργικά τραγούδια: Ελμάζγας και Ελένη», *Journal of Oriental and African Studies*, τομ. 13 (= *Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου Ανατολικών και Αφρικανικών Σπουδών: Αραβικός και Ισλαμικός Κόσμος. Ιστορία, Πολιτισμός, Σχέσεις με τον Ελληνισμό*, Λάμπεια Ηλείας, 19-21 Σεπτ. 2003), Αθήνα 2004, σσ. 233-276.

15. Όπως φαίνεται, νομίζω, και από τη χρήση του ρήματος, τυλίγομαι, για να δηλωθεί

χθόνιο στοιχειό, τη θρηνητική ρητορική της, τον αδηφάγο κανιβαλισμό της, το υπονοούμενο (σε μερικές παραλλαγές και σαφώς δηλούμενο¹⁶) μαύρο χρώμα της, το πηγάδι-στόμα-τάφο, όπου κάθεται, που οδηγεί στον κάτω κόσμο και όπου στέλνει δόλια τον διερχόμενο-διαβάτη-εραστή, προκειμένου να λάβει χώρα ο χθόνιος αρραβώνας μαζί της και το φάγωμα-θάνατος του.¹⁷ Η θρηνητική επιτέλεση του τραγουδιού ως μοιρολόι (όπως μαρτυρείται για παραλλαγή από τα Λαγαδάκια της Γορτυνίας) όσο και η μαρτυρούμενη λατρευτική κατά την Αποκριά από τη Νάξο,¹⁸ αλλά και κατά την παραγωγική δραστηριότητα του θερισμού από τη Χίο,¹⁹ καθιστούν κατά τη γνώμη μου περαιτέρω αναμφίβολη την ταύτιση της *Λάμιας* με την *Μαυρηγή-Ελένη*, την οποία, όπως πιστεύω, έχω ήδη τεκμηριώσει.²⁰

Παραλλαγές του τραγουδιού εντοπίζονται όμως και στα Επτάνησα, άρα σίγουρα θα υπήρχαν και στην Κεφαλονιά, από την οποία δεν έχω υπόψη μου κάποια καταγεγραμμένη παραλλαγή του τραγουδιού, γι' αυτό παραθέτω συγκριτικά μια κερκυραϊκή παραλλαγή του:

...Χήρας υγιός κατέβηκε να πάει να κυνηγήσει / βρίσκει κόρη κι εθλίβετο, κόρη κι αναστενάζει. / -Τί έχεις κόρη και θλίβεσαι κόρη κι αναστενάζεις; / -Δίκιο το 'χω να θλίβομαι δίκιο ν' αναστενάζω / θω-

ο τρόπος που στέκεται το στοιχειό-Λάμια στο πηγάδι σε μια παραλλαγή από τη Θράκη: *...Τον ρήγα ο γιος ερχότανε απ' τη Θεσσαλονίκη / βρίσκει μια κόρη τ' λήγονταν πάνω στο πηγαδάκι. / -Τ' έχεις κόρη μ' και τ' λίγεσαι πάνω στο πηγαδάκι;... (Θράκη, Άβδηρα 1961, ΚΕΕΛ, γ/φο 2392, σ. 166, καταγραφή, Σ. Ήμελλος).*

16. Πβ. την εισαγωγή: *Μια μαύρη λάμια του γιολού που τρώ' τα παλικάρια / γυναικεία ρούχα ν έβαλε γυναικεία ρούχα βάνει... (Ηπειρόν. Βλ. Γ. Χασιώτης, Συλλογή των κατά την Ήπειρον δημωδών ασμάτων, τύποις Ροδάμανθους, εν Αθήναις 1866, σσ. 137-138) αλλά και την ευρύτατη χρήση του προσδιορισμού μαύρος στο τραγούδι σε σχέση με την κόρη-Λάμια (μανομάτα, μαύρα δάκρυα, μαύρο δαχτυλίδι· βλ. Ε. Ψυχογιού, «Μαυρηγή» και Ελένη..., ό.π.).*

17. Πβ. και: *...Δεν είν' επ' αρραβώνηδες μονιδέ και δαχτυλίδια / μόνο ν' αθρώπω κεφαλές και γυναικώ πλεξούδες / θεργιό και ποι' άλλο γέλασες κι εμέ στο Χάρο πέμπεις;... (Βόθροι Κόρωνος Νάξου, 1960, ΚΕΕΛ, γ/φο 2342, σσ. 99-100, καταγραφή Σ. Ήμελλος) και: *...Η Λάμια με ξεγέλασε και μπήκα στο πηγάδι / πήαινε μ'άνα μ' στο σπύτι μου κι εγώ εδώ θα λιώσω... (Θράκη, Άβδηρα 1961, ΚΕΕΛ, γ/φο 2392, σ. 166, καταγραφή Σ. Ήμελλος). Τα πηγάδια, ως δίοδοι προς τον κάτω κόσμο, τη Γη-(Μαυρηγή και τις χθόνιες δυνάμεις ενγένει, ήταν στην Αρχαιότητα και τόποι όπου έρριχναν μαγικούς κατάδεσμούς (βλ. Fritz Graff, Πλησιάζοντας τους θεούς και βλάπτοντας τους ανθρώπους. Η μαγεία στην ελληνισμαϊκή αρχαιότητα, απόδοση στα ελληνικά Γιάννης Μυλωνόπουλος, επιστημονική επιμέλεια Άγγελος Χανιώτης, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2004, σσ. 148-149).**

18. Βόθροι Κόρωνος Νάξου, 1960, ΚΕΕΛ, γ/φο 2342, σσ. 99-100, καταγραφή Σ. Ήμελλος.

19. Καλαμωτή Χίου, 1884, ΚΕΕΛ, γ/φο 411, σ. 32, καταγραφή Κ. Ν. Κανελλάκης.

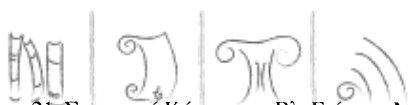
20. Ε. Ψυχογιού, ό.π.

ρείς τη 'κείνη την μυρτιά την αστραποκαημένη; / Εκεί έπεσε ο αρραβώνας μου το πρώτο δαχτυλίδι / και ποιος να μπει και ποιος να βγει και ποιος να μου το βγάλει; / –Εγώ να πάω να κατεβώ κι εγώ να σου το βγάλω. / Σαράντα οργιές κατέβηκε μέσ' τσι σαρανταπέντε / βρίσκει τα φίδια φτερωτά τσ' οχιές οχιές περιπλεγμένα. / –Τράβα κόρη τον άλυσσο 'τί βρέθηκ' ο αρραβώνας. / –Μωρή πουτάνας γέννημα γυναίκα θα σε πάρω / 'τί εγώ είμαι το τριοστοιχειό που τρώει τσ'αντρειωμένους...²¹

Αν και προσωπικά δεν γνωρίζω κάποια παραλλαγή του τραγουδιού της Λάμιας από την Κεφαλονιά, η παρουσία της μονής της Λάμιας προδίδει ότι ο μύθος της υφίσταται στο νησί, είτε ως τραγούδι που δεν έχει ίσως καταγραφεί, είτε ως παράδοση. Ξεκίνησα λοιπόν να ερευνήσω το θέμα επιτόπια, και μάλιστα στο πανηγύρι της Παναγίας της Λάμιας, στις 7-8 Σεπτεμβρίου, γιορτή της Γέννησης της Παναγίας, καθώς το τελετουργικό πλαίσιο ενεργοποιεί τη μνήμη αλλά και να παρατηρήσω «τα σημάδια του τόπου».

Μετά την πρώτη μου επίσκεψη στην Κεφαλονιά για το πανηγύρι του αγίου Κωνσταντίνου στον Καραβάδο, εξοικειώθηκα περαιτέρω ερευνητικά με το νησί, επισκεπτόμενη την «Παναγία των φιδιών» στο Μαρκόπουλο και στα Αργίνια, καθώς και τη μονή της Παναγίας της Άτρου, τον Αύγουστο του 2006.

Το κείμενο που ακολουθεί, αποτελεί επεξεργασμένο γλωσσικά και σε κάποια σημεία συντομευμένο απόσπασμα του λεπτομερούς εθνογραφικού ημερολόγιου που κατέγραψα αμέσως μετά την επίσκεψή μου στο νησί. Σε αυτό καταχωρούνται με τρόπο άμεσο η εμπειρία και οι παρατηρήσεις μου για αυτή τη σύντομη, πλην αποδοτική, πιστεύω, επιτόπια έρευνα. Παρά τις διαφορετικές, εθνοτικές και γλωσσικές, εν μέρει και θρησκευτικές, κεντρικές εξουσίες που διαφέντεψαν τα Επτάνησα μέχρι τα τέλη του 19ου αι. και οι οποίες επηρέασαν με πολλούς τρόπους τον τοπικό πολιτισμό, τα εθνογραφικά δεδομένα αναδεικνύουν την Κεφαλονιά ως έναν από τους τόπους όπου, συνδυαστικά και με άλλα πολιτισμικά και ιστορικά στοιχεία, η «μεγάλη αφήγηση» για τη διαφορούμενη «Μεγάλη Μητέρα» φαίνεται να είναι ζωντανή, ενσωματωμένη στο τοπίο, στη λαϊκή προφορική παράδοση και κατά ένα τρόπο να προβάλλεται και στο μητρικό πρόσωπο της Παναγίας.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΕΟΥΡΙΟΥ

21. Σκριπερό Κέρκυρας. Βλ. Γιάννης Μαρτζουνός, *Κερκυραϊκά δημοτικά τραγούδια*, Τυπογραφείον Η Εστία, Αθήνα 1959, σ. 83.

II. Η ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑΚΗ ΚΑΤΑΘΕΣΗ

Κυριακή, 7 Σεπτεμβρίου 2008

Πήρα από την Κυλλήνη το καράβι της γραμμής προς τον Πόρο της Κεφαλονιάς την Κυριακή, παραμονή της γιορτής, 7 Σεπτ. 2008, κατά το μεσημέρι. Τούτη τη φορά πήρα και αυτοκίνητο, αφού εκτός από τη «Λάμια» είχα σκοπό να εντοπίσω και την «Αγιαλένη», που είχα δει στο χάρτη να σημειώνεται στη βόρεια παραλία της Παλικής, αλλά και τον παραλιακό επίσης «Άγιο Κωνσταντίνο», που σημειώνεται στους πρόποδες του βουνού, όπου βρίσκεται η «Λάμια». Εκτός από τον άγιο Κωνσταντίνο στον Καραβάδο, και αυτές οι τοποθεσίες, μεταξύ άλλων, σύμφωνα με την ερευνητική μου υπόθεση περί «Μαυρηγής»-«Ελένης», συνδέονται μεταξύ τους δομικά και συμβολικά, ως ιεροί τόποι της αφήγησης που την αφορά.²²

Διλινάτα

Αφήνοντας το λιμάνι του Πόρου διέσχισα τη γνωστή μου ήδη Λιβαθώ, προσπερνώντας με συγκίνηση τον Καραβάδο, χωρίς να σταθώ ούτε καν στον άγιο Κωνσταντίνο, αφού ήθελα να προλάβω τις προετοιμασίες του πανηγυριού. Έφτασα στα Διλινάτα προχωρημένο μεσημέρι, παρακάμπτοντας το Αργοστόλι από το οποίο απέχουν μόλις πέντε χιλιόμετρα περίπου, αλλά σε ύψος, αφού το χωριό βρίσκεται ψηλά, στη νοτιοανατολική πλευρά του βουνού Ευμορφία, έχοντας στα πόδια του και θεώμενο ολόκληρο τον κόλπο του Αργοστολίου και πέρα από αυτόν, προς το Ιόνιο. Ήταν η ώρα της καλοκαιρινής σιέστας, πόσο μάλλον που το παρατεταμένο εφέτος καλοκαίρι έδινε καύσωνα στις αρχές του Σεπτέμβρη και δεν έβλεπα ψυχή στο χωριό να ρωτήσω για το πού θα εύρισκα τη «Λάμια» και τα σχετικά με αυτήν. Αν και για το τελευταίο δεν αγχωνόμουν, αφού θα τους συναντούσα σε λίγο στο πανηγύρι της *Λάμιας*. Οι ανεμοκινούμενες γεννητρίες ηλεκτρικού ρεύματος, που παρατάσσονται στο διάσελο της κορυφογραμμής πάνω από το χωριό σαν τεράστιοι ανεμιστήρες, δεν κατάφεραν να το δροσίσουν. Τα αμφιθεατρικά χτισμένα πάνω στην πλαγιά σπίτια ήταν όλα κλειστά και ήσυχα. Διέσχισα τον έρημο, στενό κεντρικό δρόμο του χωριού, ένα καντούνι πλαισιωμένο από τις λίγες ψηλές μάντρες των παλιών, προσεισμηκών σπιτιών που σώθηκαν αλλά και από τις βεράντες και τους τοίχους των νεότερων, που οδηγεί σε ένα πλάτωμα στην άκρη του χωριού.

Εκεί με περίμενε μια ολοκαίνουργια, λαμπρή ταμπέλα που σηματο-

22. Ευχαριστώ τη Συντακτική Επιτροπή της *Κυμοθόης* για την πρόσκληση να δηλώσω εύχα από το κείμενο. Εδώ, για λόγους οικονομίας χώρου στο περιοδικό, παραθέτω μόνο το ημερολόγιο της έρευνας παραθέτω επιλεγμένα κομμάτια από όσα αφορούν μόνο την επίσκεψή μου στη «Λάμια».

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΕΟΥΡΙΟΥ

δοτεί τα επόμενα χωριά, με απώτερο την Αγία Ευφημία, στα οποία οδηγεί ο πρόσφατα ολοκληρωμένος, νέος επαρχιακός δρόμος που ξεκινάει από εκεί. Στο πάνω μέρος της καινούριας ταμπέλας είναι προσαρμοσμένη μια παλιότερη, κάπως φθαρμένη και ξεθωριασμένη, με τη μονολεκτική ένδειξη ΛΑΜΙΑ και ένα βέλος που στοχεύει αριστερά, προς ΝΔ κατεύθυνση. Ακολουθώντας το βέλος με το βλέμμα μου, είδα μια μεγάλη, περιφραγμένη με τοίχο εκκλησία να δεσπόζει στην κορυφή της απέναντι κρημνώδους και γυμνής σχεδόν από βλάστηση πλαγιάς. Ταράχτηκα (όπως πάντα όταν προσεγγίζω τις ιεροτοπίες της Μητέρας,) από αυτή την απρόσμενη «συνάντησή» μου με τη «Λάμια», εντυπωσιασμένη από το περίοπτο και γυμνό από βλάστηση τοπίο, όπου έβλεπα εκτεθειμένο το ναό, αναρωτώμενη ωστόσο αν ήταν όντως η *Λάμια* ή αν αυτή η εκκλησία που έβλεπα ήταν ίσως η κοιμητηριακή του χωριού ή και μήπως το σήμα παρέπεμπε σε άλλη, αθέατη και πιο μακρινή, περισσότερο «κρυφή» και ίσως δασωμένη, τοποθεσία.

Το ευμέγεθες, φρεσκοασβεστωμένο εικονοστάσι με τζαμιλίκια σε ζωηρό τιρκουάζ χρώμα που έστεκε πάνω στη διασταύρωση, σηματοδοτούσε ότι μάλλον η μονή της Παναγίας της Λάμιας ήταν αυτή που φαινόταν και πλησίασα για να δω αν είχε όντως κάποια εικόνα της Παναγίας μέσα και να τραβήξω φωτογραφίες. Εκεί όμως με περίμενε άλλη «επιφάνεια». Στο κέντρο περίπου του εικονοστασιού, μαζί με δύο-τρεις άλλες εικόνες, αντί της εικόνας της Παναγίας που περίμενα, έστεκε μια ασημοντυμένη των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης! Το προσέλαβα ως «σημάδι», δεδομένης της σχέσης μεταξύ των Μαυρηγής-Αγιαλένης-Λάμιας-Παναγίας που υποστηρίζω. Όμως έβαλα φρένο στον ενθουσιασμό μου, σκεπτόμενη ότι μπορεί να υπήρχε εκεί κοντά ναός αφιερωμένος στους δύο αγίους, ίσως μάλιστα να αφορούσε και τον παρλιακό που σκόπευα να επισκεφθώ, ή, το πιθανότερο, απλά κάποιος με το όνομα Κωνσταντίνος (ή Ελένη) να είχε αφιερώσει «τυχαία» την εικόνα σε αυτούς. Η εικόνα της Παναγίας ήταν επίσης εκεί, πίσω από αυτή των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης. Φωτογράφισα και ανηφόρισα προς την εκκλησία που έβλεπα στην απέναντι κορυφή.

Παναγία η Λάμια

Ένα τεράστιο ΚΑΛΩΣ ΗΛΘΑΤΕ γραμμένο με ασβέστη πάνω στο τσιμεντένιο δάπεδο του φαρδιού διαδρόμου που οδηγεί στην αυλόπορτα της μάντρας της μονής, με υποδέχτηκε. Γιρλάντες με πάνινες τριγωνικές μικρές σημαίες που ανέμιζαν πανηγυρικά στο αγίον και τον δεμένους ψηλά στην είσοδο και σε όλο τον περίβολο στόλιζαν το χώρο σημαίνοντας τη γιορτή, με βεβαίωσαν ότι βρισκόμουν στη Λάμια. Το χωριό Διλινάτα ξάπλωνε κοιμισμένο κατά μήκος της απέναντι ακριβώς πλαγιάς, στα ανα-

τολικά.

Ο ναός, μεγαλόπρεπος, επιβλητική βασιλική νεοκλασικού ρυθμού επανησιακού τύπου με αετωματική στέγη, δεσπόζει στο χώρο του μαντρωμένου περιβόλου.²³ Βαμμένος ώχρα, με λευκούς ψευδοκίονες ιωνικού ρυθμού στις τέσσερις γωνίες του και στις παραστάδες των αετωματικών επίσης θυρών και παραθύρων του, στολίζεται στη γαλάζια περιμετρική ταινία κάτω από τη στέγη με γύψινες άνθινες γιρλάντες, ένα χάσμα οφθαλμών. Ο περιβόλος στο επίπεδο του ναού είναι όλος στρωμένος με τσιμέντο και γυμνός, χωρίς δέντρα, ασβεστωμένος στην περίμετρό του, έτσι ο ναός πρόσβαλε σχεδόν εκτυφλωτικός για τα μάτια μου μέσα στο μεσημεριανό φως και το καύμα του ήλιου. Το μοναδικό δέντρο είναι μια πολύκορμη ελιά στο ΝΔ άκρο του ναού, περιστοιχισμένη από ένα χαμηλό πέτρινο πεζούλι. Στη ρίζα της, ανάμεσα στους κορμούς, κείται ένα σπασμένο παμπάλαιο κανόνι.

Η νότια πλευρά του περιβόλου ορίζεται από ένα υπερυψωμένο επίπεδο που στηρίζει ένας πέτρινος χαμηλός τοίχος, βαμμένος ώχρα επίσης. Εδώ φιλοξενείται ένα παλιό νεκροταφείο με λίγους τάφους, ρημαγμένους τώρα. Προφανώς είναι αυτοί που αναφέρει ο Δ. Λουκάτος ότι στο πανηγύρι της Λάμιας τους στόλιζαν στον καιρό του, προσεισμιικά, με πρασινάδες και λουλούδια. Παρόλο που πλησίαζε η ώρα του πανηγυρικού εσπερινού, οι τάφοι σήμερα ήταν ερειπωμένοι και εγκαταλελειμμένοι. Ίσως οι σεισμοί να έχουν παίξει και εδώ το ρόλο τους, σκέφτηκα, όχι μόνο γιατί ίσως γκρέμισαν τους μαρμάρινους σταυρούς αλλά και γιατί συνέβαλαν να αλλάξουν πολλά στο νησί. Ωστόσο, το παλιό αυτό νεκροταφείο και όσα αναφέρει ο Λουκάτος για αυτό, εξακολουθούν να προσδίδουν χθόνιο συμβολισμό στον ιερό χώρο της πάλαι ποτέ μονής, ένα από τα «σημάδια» της Λάμιας, δηλαδή. Μερικοί τάφοι, προφανώς κάποιων επιφανών μελών της κοινότητας ή ευεργετών της μονής, βρίσκονται στο δάπεδο του περιβόλου, γύρω από την εκκλησία, κυρίως στο δυτικό τμήμα του. Οι μαρμάρινες πλάκες που τους καλύπτουν είναι παλιές και οξειδωμένες, με δυσδιάκριτες ανάγλυφες διακοσμητικές και συμβολικές παραστάσεις και τα εγχάρακτα ονόματα των νεκρών που φιλοξενούν. Κάποιος είχε φρεσκοασβεστώσει περιμετρικά αυτές τις ταφόπλακες, κάνοντας εμφανή την παρούσά τους, γιατί διακρίνονται πλέον δύσκολα, καθώς είναι ενσωματωμένες στο τσιμεντένιο δάπεδο.

Νότια του νεκροταφείου, σε ένα τρίτο, υπερυψωμένο σε σχέση με το ναό και το νεκροταφείο επίπεδο, υψώνεται το παλιό, μισογκρεμισμένο καμπαναριό. Η περίτεχνη πέτρινη κατασκευή των τοίχων που σώζονται

23. Εξάσια, βιωματική περιγραφή των κεφαλονίτικων ναών, με την ιδιαίτερη, έντονα φητική και άλλη διακόσμηση, για την προ σεισμών εποχή, βλ. Δ. Λουκάτος, *ό.π.*, σσ. 13-50.

φιλοξενούν παρατηρητές του γλεντιού και του χορού που δεν θέλουν ή δεν είναι σε θέση να εξασφαλίζουν τραπέζι. Όλα αυτά δήλωναν ότι θα γινόταν πανηγύρι και ενθουσιάστηκα, γιατί εκτός από τα όσα τυχόν θα μάθαινα σχετικά με τη *Λάμια*, θα παρακολουθούσα και κεφαλονίτικο γλέντι.

Ολοκληρώνοντας την ανίχνευση του χώρου γύρω από το ναό, μπήκα στο επίμηκες κτίσμα της βόρειας πλευράς που οι πόρτες του ήταν ορθάνοιχτες και από μέσα ακουγόντουσαν φωνές. Βρέθηκα σε ένα τεράστιο και σχεδόν άδειο δωμάτιο, αν εξαιρέσω ένα μεγάλο τραπέζι στην ανατολική πλευρά του. Προχώρησα προς μια πόρτα στα δυτικά από όπου ακουγόντουσαν οι φωνές και μπήκα σε ένα μεγάλο δωμάτιο, υπό κατασκευή. Στη βόρεια πλευρά του ήταν πάγκοι και ντουλάπια με ράφια γεμάτα με πλαστικά πιάτα, ποτήρια, μαχαιροπήρουνα, τραπεζομάντηλα, προφανώς για να χρησιμεύσουν για το συλλογικό πανηγυρικό δείπνο. Η υπέροχη, γαργαλιστική μυρωδιά ζεστού ψωμιού πληρούσε το χώρο δίνοντάς μου, μετά το αλώνι, ακόμα ένα «σημάδι» της σιταρο-θεάς, ενώ έκανε και το στομάχι μου να γουργουρίζει, καθώς ήμουν νηστική. Ένας άντρας και μια γυναίκα μέσης ηλικίας δούλευαν πυρετωδώς κόβοντας πάνω στους πάγκους μεγάλες φρατζόλες φρέσκου ψωμιού σε φέτες. Πίσω τους, μέσα σε τεράστιες πλαστικές λεκάνες υψώνονταν σωροί από τις κομμένες φέτες του ψωμιού και από κατακόκκινες, λαχταριστές ντομάτες. Δύο αγόρια, ένας μελαχρινός έφηβος και ένα ξανθό, γαλανομάτικο παιδί 10-12 χρονών, βοηθούσαν τους μεγάλους.

Πλησίασα, ευχήθηκα για την ημέρα, συστήθηκα και άρχισα τις ερωτήσεις, στις οποίες απαντούσαν πρόθυμα, χωρίς να σταματήσουν στιγμή να δουλεύουν. Με την άδειά τους, έβαλα και το μαγνητόφωνο να καταγράφει.

[Ακολουθεί το απομαγνητοφωνημένο κείμενο της συνομιλίας μου με το ζευγάρι]:

Ερευνήτρια: Γεια σας, χρόνια πολλά! Εδώ δεν είναι η «Λάμια»;

Γυναίκα: Ναι.

Ερευν.: Εγώ είμαι λαογράφος, έρχομαι από την Κυλλήνη, απέναντι, και από την Αθήνα δηλαδή, και ήρθα να δω το πανηγύρι. Γιατί την λένε *Λάμια*; Ξέρετε; ... σας ξαλίζω τώρα που έχετε δουλειά, αλλά...

Άντρας: Όχι, ακούω. *Λάμια*... Κοίταξε να δεις, θα σου πω τώρα κάτι, ε; Εδώ απουκάτω, απουκάτω-απουκάτω από 'δω, υπάρχουνε, πρέπει να 'ναι, ένα πηγάδι το οποίο το 'χουνε φτιάξει, όταν λέμε πηγάδι είναι δύο φρεσές σαν αυτό εδώ πέρα [το δωμάτιο] τεράστιο, πολύ παλιό...

Γυναίκα: Η *Λάμια*.

Άντρας: ...Και από 'πάνου έχει και αρχαίους τάφους, γιατί είναι απάνου στις πέτρες, έτσι φτιαγμένο, τις πέτρες τις έχουνε κόψει έτσι, δηλαδή λα-

ξευμένοι είναι στην πέτρα, τόσο βαθύ. Και αυτό λεγότανε *Λάμια*. Στα αρχαία κάτι ήτανε 'κει, είχανε νεκροταφεία. Τέλος πάντων, κάπως έτσι.

Ερευν.: Και γι' αυτό λένε *Λάμια* και την εκκλησία αυτή;

Άντρας: Ναι, τώρα λέμε παλιά, τι είν' αυτά....

Ερευν.: Μπορώ να πάω να τα δω αυτά;

Γυναίκα: Είναι εδώ απουκάτου.

Ερευν.: Υπάρχει εδώ κοντά και παραλία αγίου Κωνσταντίνου;

Άντρας: Ναι, είναι μακριά όμως.

Ερευν.: Πάει αυτοκίνητο;

Άντρας: Έχεις αυτοκίνητο; Πάει, αλλά θα πας Αργοστόλι πρώτα, πρέπει να πας στην παραλία. Θα πας εκεί που είναι η γέφυρα που περνάει, που είναι μέσα στη θάλασσα και εκεί που είναι η γέφυρα θα κάμεις δεξιά. Θα πας παραλία-παραλία να ντο βρεις.

Ερευν.: Πάντως στην πραγματικότητα είναι κάτω από εδώ, ας πούμε, αλλά είναι το βουνό και πρέπει να πας παραλιακά.

Άντρας: Ναι, είναι στο τέλος του βουνού αυτουνού. Από πού είσαπτε σεις;

Ερευν.: Η καταγωγή μου από την Κυλλήνη, το Νιοχώρι, το χωριό πριν την Κυλλήνη.

Άντρας: Α, και ήρθες από 'κει με το καράβι.

Ερευν.: Γίνεται ολονυχτία εδώ το βράδυ;

Γυναίκα: Ναι, όλο το βράδυ.

Ερευν.: Ωραία, ωραία. Θα μείνω συνέχεια, λοιπόν. Πώς θα πάω τώρα στο πηγάδι αυτό;

Άντρας: Θα πας μέσα από το χωριό γιατί από 'δω είναι γκρεμός.

Παιδί: Είναι ένα πηγάδι που αναβλύζει από μόνο του, ε;

Άντρας: [Δίνει κάποιες οδηγίες για το πώς θα βρω το πηγάδι] [...] Το πηγάδι αυτό το έχουνε σκεπάσει κάποιοι, με τοιμέντο. Θα το δεις, είναι μεγάλο.

Ερευν.: Α, θα το δω. Οι τάφοι αυτοί φαίνονται;

Άντρας: Οι τάφοι είναι από πάνου [από το πηγάδι] ακριβώς. Μπορείς να πας και από 'δω [από τη μονή] στους τάφους.

Ερευν.: Και τον λέτε αυτό τον τάφο «πετροκασέλα», είπατε;

Άντρας: Ναι, πετροκασέλα.

Ερευν.: Α, γιατί είναι πέτρινος, έτσι σαν κασέλα, ναι.

Άντρας: Ναι, ναι, έτσι το λέγανε.

Ερευν.: Και το πηγάδι είναι πιο χαμηλά από τους τάφους, ε;

Γυναίκα: Έχει πολλά πηγάδια, αλλά είναι ένα.

Ερευν.: Δηλαδή γι' αυτή τη *Λάμια* τι λέγανε, λέγανε πως ήτανε καμιά γυναίκα, καμιά νεράιδα, καμιά....

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΛΕΙΒΩΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΤΕΙΟ ΑΓ. ΞΟΥΡΙΟΥ

Άντρας: Λάμια λέγανε την τοποθεσία αυτή.

Γυναίκα: Θα 'ρθει ο παππουλάκης [ο ιερέας] που τα ξέρει και θα σας τα πει.

Άντρας: Πάντως υπήρχε η ονομασία αυτή πολύ παλιά.

Γυναίκα: Ήτανε εδώ απουκάτου αυτή η Λάμια πολύ παλιά και μετά έγινε η εκκλησία...

Από την πρώτη αυτή κουβέντα διαπίστωνα ότι ο μύθος της Λάμιας, αν και δεν τον είχα τραγουδισμένο, ωστόσο ζει σε τούτη τη νησιωτική εσχαιά της δύσης, παρών στη διαχρονία, με χωροταξικά, αφηγηματικά και συμβολικά στοιχεία που δεν θα τολμούσα ποτέ να ελπίσω πως θα βρω σήμερα συνδυασμένα πάνω στον ίδιο ιερό τόπο: το όνομα-τοπωνύμιο «Λάμια», το πηγάδι, το αρχαίο και το σύγχρονο νεκροταφείο που παραπέμπουν στην υποχθόνια Μαυρηγή – [Μέλαινα Δήμητρα], το αλώνι που παραπέμπει σε δημητριακά, την εικόνα των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στο εικονοστάσι που παραπέμπουν στη σιταρο-κριθαροκόρη «Ελένη» (συν το ναό τον αφιερωμένο στη μνήμη τους στη ρίζα του ίδιου βουνού), την ίδρυση πάνω σε αποτρόπαιο, νεκροταφειακό αρχαίο τόπο ναού και μονής αφιερωμένων στην Παναγία, η οποία τοπικά ονομάζεται από την προϋπάρχουσα εδώ Λάμια, τέλος αφιέρωση και πανηγύρι στη μνήμη της γέννησης της Παναγίας, γιορτή που παραπέμπει σε ιερές μορφές με μητροθυγατρική σχέση, δηλαδή «μάνα και κόρη», όπως Δήμητρα και Περσεφόνη.²⁴ Η διαπίστωση ότι στο νησί υπάρχουν ιδιαίτερα πολλοί ναοί αφιερωμένοι στη Γέννηση της Παναγίας (συγκριτικά με το σύνολο παρόμοιων ναών στην Ελλάδα που μπορώ να γνωρίζω), περίπου εννέα, όπως προέκυψε από σχετική αναζήτησή μου στο διαδίκτυο πριν ξεκινήσω για την Κεφαλονιά, αναδείκνυε (σε συνδυασμό και με τον άγιο Κωνσταντίνο στον Καραβάδο και άλλους που δεν έχω δει αλλά κυρίως την «Αγιαλένη» στην Παλική που σκόπευα να επισκεφθώ) και την Κεφαλονιά (μετά την Κέρκυρα-Κόρκυρα-Γοργώ με τις εννέα «Αγιαλένες») σε τόπο, όπου φαίνεται να κρατιέται ζωηρή η μνήμη της Μητέρας-και-Κόρης, σύμφωνα πάντα με την ερευνητική μου υπόθεση.

Παρόλ' αυτά, διαπίστωνα ότι ο όρος «Λάμια» ταυτιζόταν για τους συγκεκριμένους συνομιλητές μου με το πηγάδι (όπως συμβαίνει και στο τρα-

24- Βλ. και Ph. Borgeaud, *ό.π.*, σ. 226-235· Μιράντα Τερζοπούλου, «Με τα τύμπανα και τα όργανα της Μητέρας. Η γυναικεία λαϊκή λατρεία ως πολιτική μεταφορά σε ένα συγκοινωνιακό περιβάλλον», στο Χριστίνα Βλαχούτσικου σε συνεργασία με την Καίη Laurie Hart (επιμέλεια), *Όταν οι γυναίκες έχουν διαφορές. Αντιθέσεις και συγκρούσεις γυναικών στη σύγχρονη Ελλάδα*, εκδ. Μεδούσα, Αθήνα 2003, κυρίως σσ. 324, 339-349· Ε. Ψυχογιού, «Συνομιλώντας με τον Δημήτρη Λουκάτο...», *ό.π.*, σσ. 238-239· της ίδιας, «Μαυρηγή» και Ελένη..., *ό.π.*, σσ. 97-98.

γούδι της «Λάμιας»), που το συνδύαζαν απαραίτητα και με τους γειτονικούς του αρχαίους τάφους, όμως ως απρόσωπο τοπωνύμιο, «Λάμια», χωρίς να ταυτίζουν τη λέξη με κάποια ανθρωπόμορφη αναπαράσταση, ούτε να τη συνδέουν συνειδητά με κάποιο συγκεκριμένο τρόπο με την Παναγία.

Βγήκα έξω στο καυτό, εκτυφλωτικό προαύλιο του ναού αφήνοντας τους να δουλέψουν, για να βρει μετά χρόνο ο κυρ-Ιάκωβος να μου δείξει πώς να πάω μέχρι το πηγάδι της Λάμιας και στους αρχαίους τάφους, τα-ραγμένη από τις πληροφορίες που οι ερωτήσεις μου ανακάλεσαν στη μνήμη των ντόπιων τόσο αυθόρμητα, χωρίς καμιά δυσκολία, λες και τις έχουν πάντα στην άκρη των χειλιών τους. Με είχε συνοδεύσει έξω το ξανοθάλλικο αγόρι με τα πανέξυπνα γαλάζια μάτια, εντυπωσιασμένο από το γεγονός ότι με ενδιέφεραν αυτά τα ζητήματα, που η μνεία τους στο συγκεκριμένο χώρο έδειχνε να το έχει ταράξει λιγάκι, αν και δεν φαινόταν να τα ακούει για πρώτη φορά. Ήρθε μαζί μου σε μια δεύτερη περιήγηση του χώρου που επιχείρησα, τώρα και υπό το φως των πληροφοριών που είχα πάρει. Συζητώντας αυτά που βλέπαμε, διαπίστωσα ότι η προφορά του παιδιού ήταν έντονα κεφαλονίτικη και ότι, παρά το νεαρό της ηλικίας του, είχε πολλά βιώματα από την τοπική αγροτική και κοινωνική ζωή, τις γιορτές και τα πανηγύρια, όπως δήλωνε και η εθελοντική βοήθεια που προσέφερε στο πανηγύρι εκείνη την ημέρα.

Σε λίγο ήρθε και μας βρήκε και ο κυρ-Ιάκωβος και συνεχίσαμε την κουβέντα, αφού του ζήτησα πληροφορίες για το κανόνι στη ρίζα της ελιάς.

[Απομαγνητοφωνημένο κείμενο της συνομιλίας]:

Ερευν.: Το κανόνι αυτό είπες ότι το είχανε για, ας πούμε, πυροτεχνήματα;

Άντρας: Ναι, είναι παλιό, Ενετικό το κανόνι. Από τον καιρό των Ενετών.

Ήτανε εδώ [οι Ενετοί] τετρακόσα χρόνια, στα παλιά. Λοιπόν, και το 'χανε 'δω πέρα και ρίχνανε σμπάρα, δεν είχανε τότε πυροτεχνήματα, ρίχνανε αυτοσχέδια, κάνανε κρότους μεγάλους, βάνανε μέσα μπαρούτι. Και τι έγινε. Το 1910, στις αρχές του προηγούμενου αιώνα ήτανε, αυτό έσπασε και σκοτωθήκανε τρεις. Έσπασε. Είχανε βάλει πολύ μπαρούτι μέσα και έσπασε. Το βλέπεις που είναι σπασμένο. Βέβαια. Και σκοτωθήκανε τρεις.

Ερευν.: Εδώ από πάνω είναι ένα αλώνι;

Άντρας: Αλώνι, ναι.

Ερευν.: Είχε εδώ στάρια γύρω-γύρω;

Άντρας: Ναι, στάρια. Εδώ ήτανε μοναστήρι και είχανε [στάρια] εδώ γύρω. Εδώ είχανε ζώα, είχανε μελίσσια, είχανε... αμπέλια. Αυτή η εκκλησία το 1905 είχε καεί. Είχε πιάσει φωτιά και καήκε. Και την ξαναφτιάξανε παλιό από την αρχή. Και βέβαια έμεινε το..., ξέρεις...

Ερευν.: Ναι, οι τοίχοι.

Άντρας: Ναι, αλλά όλα τα άλλα καήκανε. Και με το σεισμό είχε γκρεμιστεί αλλά της έχουν κάνει επένδυση από μέσα με τσιμέντο. Το λέει και η πινακίδα πάνω από την πόρτα [του ναού, στο νότιο τοίχο] για το κάψιμο. Αυτό μας το έλεγε η νόνα μου, νόνα είναι η γιαγιά, ιταλικά είναι, και θυμότανε που καήκε.

Ερευν.: Και τα κελιά του μοναστηριού πού ήτανε;

Άντρας [δείχνει στα δυτικά του ναού, προς τον ανοιχτό χώρο]: Εδώ. Εδώ ήτανε ένα διώροφο, δεν είχε πέσει με τους σεισμούς, το γκρεμίσανε μετά.

Ερευν.: Θα μου πείτε το όνομά σας;

Άντρας: Βικάτος Ιάκωβος.

Ερευν.: Ευχαριστώ. Το μοναστήρι ανήκει να πούμε στα Διλινάτα;

Ιάκωβος: Δεν είναι τώρα μοναστήρι, είναι εκκλησία, καθολική, στη Μητρόπολη.

Ερευν.: Λειτουργεί μόνο στη γιορτή;

Ιάκωβος: Όχι, συνέχεια. Είναι η εκκλησία του χωριού.

Γυναίκα του κυρ-Ιάκωβου [που ήρθε εντωμεταξύ κοντά μας]: Και τα μνημόσυνα εδώ γίνονται. Στο χωριό είναι ο άης Γιάννης.

Ιάκωβος: Ναι, αλλά πιο πολύ εδώ λειτουργάνε. Ο άης Γιάννης! Εκεί να πας! Αυτή είναι φτιαγμένη το 1600, δηλαδή το χίλια εξακόσα τόσο, αυτή η εκκλησία [ο άη Γιάννης]. Το τέμπλο αυτό είναι από τα πιο παλιά των Εφτανήσων. Αύριο μετά από 'δω την εικόνα [της Παναγίας της Λάμιας] θα την πάνε στον άη Γιάννη, το βράδυ, και να πας να το ιδείς το τέμπλο αυτό. Να δεις τι αξία έχει αυτή η εκκλησία. Ο άη-Γιάννης είναι πολύ πιο παλιά από αυτή [της Λάμιας]. Έχει από πίσω, κάπου είναι γραμμένο, 1650, τόσο, το τέμπλο. Πολύ παλιό. Έπαθε ζημιές από το σεισμό αλλά το φτιάσανε. Το τέμπλο είναι όπως ήτανε, δε χάλασε.

Ερευν.: Να σου πω, όταν ερχόμουνα είδα ένα εικονοστάσι εκεί που είναι η ταμπέλα που λέει «προς Λάμια», όπως βγαίνουμε από το χωριό. Μέσα είχε τον άγιο Κωνσταντίνο [με την αγία Ελένη]. Γιατί έχει την εικόνα αυτή; Μήπως είναι κάτω [στην παραλία] ο άγιος Κωνσταντίνος;

Ιάκωβος: Όχι, όχι. Δεν ξέρω...

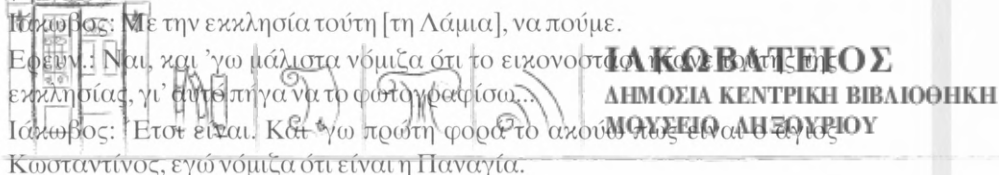
Γυναίκα του κυρ-Ιάκωβου: Ε, βάνουνε εικόνες μέσα. Κάνουνε και οικογενειακές εκκλησίες...

Ερευν.: Ναι, αλλά συνήθως βάζουνε εικόνα που να 'ναι σχετική με κάτι, γι' αυτό ρωτάω.

Ιάκωβος: Με την εκκλησία τούτη [τη Λάμια], να πούμε.

Ερευν.: Ναι, και 'γω μάλιστα νομίζα ότι το εικονοστάσι κανε βολτίς στην εκκλησία, γι' αυτό πηγα να το φωτογραφίσω...

Ιάκωβος: Έτσι είναι. Και 'γω πρώτη φορά το ακούω πως είναι ο άγιος Κωνσταντίνος, εγώ νομίζα ότι είναι η Παναγία.

Ερευν.: Έχει και άλλες εικόνες αλλά αυτή είναι μπροστά-μπροστά, έτσι.

Ιάκωβος: Θα την έχει βάλει άλλος μέσα.

Γυναίκα του κυρ-Ιάκωβου: Κάνουνε τάματα, τάματα είναι.

Ερευν.: Και αυτό εδώ το καμπαναριό έπεσε με τους σεισμούς;

Ιάκωβος: Ναι. Εδώ τα Εφτάνησα έχουνε άλλη αυτή [τεχνοτροπία] από την άλλη Ελλάδα. Οι εκκλησίες είναι έτσι [σχηματίζει με τα χέρια του τρίγωνο], αυτό, πώς το λένε [το αέτωμα]. Είναι διαφορετικές.

Ερευν.: Και τα καμπαναριά, είναι πολύ ωραία...

Ιάκωβος [δείχνει το κτίριο των συνεστιάσεων]: Και αυτό παλιό είναι, είναι προ-σεισμικό. Είχε στέγη πριν, αλλά τώρα βάλανε τοιμέντο.

Ερευν.: [δείχνω τα στόμια των πηγαδιών στον περίβολο]: Αυτό πηγάδι είναι;

Ιάκωβος: Στέρνα, στέρνα. Μαζεύουμε τη βροχή.

Οι πληροφορίες του κυρ-Ιάκωβου ήταν ακριβείς και σύντομες, βιωμένη ιστορία, με την δεξιοτητα αυτού που έχει βιωματική σχέση με το χώρο αλλά και ενδιαφέρεται και παρατηρεί τα πράγματα του τόπου του, όπως δήλωνε και η εθελοντική εργασία του ίδιου και της γυναίκας του για το πανηγύρι. Επιβεβαιώθηκαν κάποιες παρατηρήσεις μου σε σχέση με το χώρο, φωτίστηκαν άγνωστες για μένα πτυχές του τοπικού πολιτισμού, συμπληρώθηκαν τα μοτίβα του μύθου της *Λάμιας*.

Αντιλήφθηκα ότι είχε σημασία για το μύθο το ότι το «πηγάδι της Λάμιας» είναι αναβρυτικό, βγαίνει μέσα από τη Γη (αλλά και οδηγεί σε αυτήν και στον κάτω κόσμο), αλλιώς θα ήταν αρκετά και τα πολλά «πηγάδια»-στέρνες που έχει το χωριό για να εντοπισθεί ο μύθος.

Η παρουσία ναού του άη-Γιάννη στο χωριό, ο οποίος πανηγυρίζει εδώ και στις 29 Αυγούστου, στη μνήμη του θανάτου του με αποκεφαλισμό, συμπλήρωνε για μένα ένα ακόμα δομικό μοτίβο του μύθου της *Λάμιας*. Στα περισσότερα τραγούδια της το πηγάδι, όπου μένει η *Λάμια*, αναφέρεται ως «του άη-Γιάννη το πηγάδι»: ...*Το μάθατε τι έγινε στ' άη-Γιάννη το πηγάδι*²⁵ / *εφανερώθη 'να στοιχειό και τρώει τους αντρειωμένους...*²⁶ ή: ...*Το μάθατε τι γίνηκε στ' άη-Γιάννη το πηγάδι / ξεφανερώθη 'να στοιχειό και 'γινε ώριο κοράκι*²⁷ ...²⁸ κ.ά. Ο άη-Γιάννης φέρει στοιχεία θανάτου άρα και χθονιότητας (όχι μόνο λόγω του αποκεφαλισμού του αλλά και λόγω του ότι η

25. Το αγωνιμένο κατά πάσα πιθανότητα αναφέρεται σε σχετικό ναό (ενοριακό, πιθανότερο ξωκλήσι ή κοιμητηριακό) κοντά στον οποίο βρίσκεται το «πηγάδι».

26. Άστρος Θυρέας Κυνουριάς, 1954-1958, ΚΕΕΛ, γ/φο 2784, σ. 56, καταγραφή Σ. Κουτίβας.

27. Μετάφραση που παραπέμπει σε θάνατο λόγω σε μαύρο γρόφο.

28. Άστρος Θυρέας Κυνουριάς, 1954-1958, ΚΕΕΛ, γ/φο 2784, σ. 53, καταγραφή Σ. Κουτίβας.

γιορτή της Γέννησής του, στις 24 Ιουνίου, τοποθετείται πάνω στις θερινές τροπές του ήλιου, που σηματοδοτούν και τον κίνδυνο της ξηρασίας και θανάτου της Γης από τα ηλιακά καύματα).²⁹ Ο ήρωας *Γιάννης-Πλανόγιαννος* στα δημοτικά τραγούδια είναι ιερός, αμφίσημος, ως ένας από τους χθόνιους εραστές της Ελένης-Γης (εναλλακτικά και με τον Κωνσταντίνο, με τον οποίο έχουν πολλά κοινά στοιχεία), ενώ το όνομά του συνδέεται με γονιμικές, υδατικές, βλαστικές αλλά και ξηραντικές, θανάσιμες ιδιότητες.³⁰ Αναρωτιόμουν αν είχε κάποια έμμεση έστω σχέση με το μύθο η λιτάνευση της εικόνας προς τον άη-Γιάννη και στενοχωριόμουν που δεν θα την παρακολουθούσα, αφού είχα κλείσει θέση στο πλοίο για το αυτοκίνητο την επομένη το απόγευμα, ενώ κάποιες ανειλημμένες υποχρεώσεις δεν επέτρεπαν την αναβολή της αναχώρησης.

Η έκπληξή του κυρ-Ιάκωβου για την εικόνα του αγίου Κωνσταντίνου στο εικονοστάσι, όσο και αν ο ίδιος και η γυναίκα του θεωρούσαν ότι είναι τυχαία, εμένα με βεβαίωσε πως συμβαίνει το αντίθετο, ότι δηλαδή κάποια μνήμη υποβάλλει ότι αυτή η εικόνα «πρέπει» να συνδυαστεί με τη «Λάμια» (και κατ' επέκταση με την Ελένη-Αγιαλένη, την Παναγία αλλά και τον άη-Γιάννη).

Η ιστορία με το κανόνι, πέρα από το ότι δήλωνε ότι στα πανηγύρια είχαμε τοπικά έθιμα όπως η ρύψη κροτίδων που αλλού συνδέονται κυρίως με το Πάσχα ή τους γάμους (αν και προσωπικά δεν είχα δει κάτι σχετικό στην Κεφαλονιά ούτε στο πανηγύρι στον Καραβάδο, ούτε στο Μαρκόπουλο). Η πληροφορία αναδεικνυε όχι μόνον τη σπουδαιότητα και τη λαμπρότητα που πρέπει να είχε ανέκαθεν η γιορτή της *Λάμιας*, αλλά και την παλαιότητα, αφού μας δίνει, μαζί και με τη χρονολογία κτίσεως του άη-Γιάννη, και ένα χρονικό *terminus post quem* για την ιστορία της μονής της Λάμιας, με ορόσημο τουλάχιστον την Ενετοκρατία.³¹ Αντλήφθηκαν

29. Δεδομένου του μεταφυσικού, χθόνιου περιεχόμενου του τραγουδιού, είναι πιθανό «του άη Γιάννη το πηγάδι» να παραπέμπει εν γένει στο πηγάδι όπου επιτελούνται τα γνωστά μαντευτικά δρώμενα για γάμο, ζωή και θάνατο κατά τη νύχτα της γιορτής του «αη Γιάννη του Φανιστή» (ή «Ριγανά», γέννηση Ιωάννη Προδρομού, 24 Ιουνίου), που συμπίπτει με τις θερινές τροπές του ήλιου (βλ. και Γ. Α. Μέγας, *Ελληνικά έορταί και έθιμα της λαϊκής λατρείας*, Αθήναι 1957, σσ. 212-221· Δ. Λουκάτος, «Ο άι Γιάννης ο Κλήδονας ή Λαμπαδάρης...» (24 Ιουνίου)», στο *Τα Καλοκαιρινά*, εκδ. Φιλιππότης, Αθήναι 1981, σσ. 43-64· Κ. Ρωμαίος, *Κοντά στους ρίζες. Έρευνα στον ψυχικό κόσμο του ελληνικού λαού*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1980, σσ. 103-109). Και το πηγάδι «του Αη-γιαννιού» κατά ένα τρόπο ανοίγει δίοδο προς το μεταφυσικό, τον κάτω κόσμο. Είναι ενδεικτικό σχετικά, το ότι και στον ποταμό Αχέροντα, πάνω στο αρχαίο μαντείο έχει κτιστεί ναός του άη-Γιάννη, ενώ σε κοντινή απόσταση, στις εκβολές του ποταμού, στέκεται μια ακόμα Αγιαλένη (από την επιτοπία έρευνα για την Ελένη).

30. Βλ. και Ε. Ψυχोगιού, «Το αλώνι της Αγιαλένης», εφημ. *Η Καθημερινή*, 4-3-2001, ένθετο *Επτά Ημέρες*, σσ. 32-34.

31. Έτος κτίσεως του ναού αναφέρεται στο διαδίκτυο (στον ιστότοπο kefalonianet.gr)

επίσης ότι κάτι περιέργοι σωλήνες που είχα δει πάνω από το νεκροταφείο, προορίζονταν για τη εκτόξευση πυροτεχνημάτων, πράγμα που μου επιβεβαίωσε και ο μικρός φίλος μου, άρα το έθιμο των «κρότων» δεν έχει εκλείψει, έστω και αν έχει κάπως τροποποιηθεί με τα σύγχρονα μέσα που το καθιστούν και πιο εντυπωσιακό.

Το στοιχειωμένο πηγάδι – η «πετροκασέλα»

Ο κυρ-Ιάκωβος, επειδή θα έφευγε για λίγο από τη Λάμια, με οδήγησε στην άκρη της απόκρημνης κατωφέρειας στα ανατολικά του ναού, έξω από τον περίβολο, και από εκεί ψηλά μου έδειξε χαμηλά, ανάμεσα στις αυχμηρές γκρίζες πέτρες να διακρίνεται ένα τετράπλευρο λάξευμα στον βράχο, η «πετροκασέλα», που μου είχε περιγράψει πριν λίγο, δηλαδή ο αρχαίος λαξευτός τάφος. Διαπίστωνα πως η πρόσβαση σε αυτόν θα ήταν όντως εξαιρετικά δύσκολη. Η κατωφέρεια ήταν πολύ απότομη, στο ανώτερο μέρος της καλυμμένη με «σάρα», δηλαδή μετακινούμενο, γλιστερό χαλίκι, ενώ από εκεί και κάτω οι πυκνοί, αυχμηροί βράχοι καλύπτονταν από άγρια αγκαθωτά πουρνάρια που έκαναν τη διέλευση ανάμεσά τους δυσχερέστατη. Φωτογράφισα από ψηλά, ζουμάροντας για να γίνει ευκρινές το ταφικό λάξευμα μέσα στο συνοθύλευμα των γκρίζων βράχων και των πουρναριών, χωρίς ωστόσο να παραιτηθώ από την ιδέα του να προσπαθήσω να το προσεγγίσω. Ο κυρ-Ιάκωβος ενθαρρύνοντάς με να αποτολμήσω την κατάβαση [«θα βρεις τρόπο να κατέβεις, σιγά-σιγά αλλά να προσέχεις»] με καθοδήγησε επίσης από εκεί ψηλά, δίνοντάς μου σημαδια, για το πώς μέσα από τους δρόμους του χωριού που φαινότουσαν απέναντί μας θα κατάφερνα να βρω το πηγάδι της Λάμιας, που αντιλήφθηκα ότι πρέπει να ήταν κάτω από τα πόδια μας, μέσα στους ελαιώνες που είναι φυτεμένοι στους πρόποδες του κρημνώδους λόφου, όπου είναι χτισμένη η μονή της Λάμιας, λίγο πιο κάτω και αριστερά από τον αρχαίο τάφο.

Τον ευχαρίστησα και παρόλο που ήταν «ντάλα μεσημέρι» ξεκίνησα να βρω το διφορούμενο, ζωογόνο και φοβερό συνάμα, πηγάδι. Η ζέστη ήταν δυνατή και ο ήλιος έκαιγε, αλλά ευτυχώς με προστάτευαν κάπως από το καύμα τα λισόδεντρα, όταν άφησα το αυτοκίνητο για να προχωρήσω πεζή μέσα στον ελαιώνα. Κάτω από τις ελιές διέκρινα ένα-δυο πέτρινα αλώνια, δείγμα πως ο τόπος πριν σπερνόταν με δημητριακά, ή και ταυτόχρονα με αυτές, αν και ο τρόπος που οι ελιές καλύπτουν τώρα τα χορταριασμένα αλώνια φανερώνει πως δεν είναι δυνατόν να ήταν αυτά σε χρήση πρόσφατα. Οι πέτρινες πεζούλες που ορίζουν τις ισοπρόπες οχηματισμένες στενά, βαθιά δρομάκια, ενώ εδώ κι εκεί διέκρινα πέτρες βολιμένες στη μορφή στην άλλη να σηματοδοτούν με τον παμπάλαιο τρόπο το αν επιτρέπεται ή

το 1690, πάνω σε προϋπάρχουσα, μικρότερη εκκλησία.

όχι η βόσκηση στη συγκεκριμένη ιδιοκτησία.

Τα σημάδια που μου είχε δώσει ο κυρ-Ιάκωβος ήταν ακριβή και δεν άργησα, όχι με κάποιους διαταγμούς, να βρεθώ σε ένα ξέφωτο, στην άκρη του οποίου, σύρριζα στο λόφο, αντίκρισα το περίφημο πηγάδι της Λάμιας, ένα κυκλικό, σκούρο τσιμεντένιο κατασκεύασμα σαν κλειστή δεξαμενή. Δεν θα ήμουν σίγουρη ότι είναι αυτό, αν δεν έβλεπα δύο πηγαδίσια στόμια με χτιστά φιλιατρά, το ένα μάλιστα και με σιδερένια ανέμη για την άντληση του νερού, να στέκουν πάνω στο τσιμεντένιο «αλώνι» που σκεπάζει τώρα το ανοιχτό κάποτε πηγάδι. Τότε κατανόησα τι εννοούσε η γυναίκα του κυρ-Ιάκωβου, όταν είπε ότι «έχει πολλά πηγάδια αλλά είναι ένα».

Ο έρημος τώρα χώρος εμπρός στο πηγάδι-στέρνα δείχνει να ήταν κάποτε πολυσύχναστος, όχι μόνο λόγω του γυναικείου κυρίως κόσμου που λογικά θα ερχόταν εδώ συχνά-πυκνά για την άντληση νερού αλλά γιατί φαίνεται να αποτελούσε και σταυροδρόμι, αφού δύο μονοπάτια, χαλασμένα τώρα, συναντιούνται μπροστά στο πηγάδι. Το ένα, πιο διακριτό, στρωμένο με χοντρά χαλίκια, μου έδινε την εντύπωση ότι πρέπει κάποτε να ήταν αυτό που οδηγούσε πάνω στη μονή, αφού ανηφορίζει για λίγο προς τα εκεί, πριν χαθεί στη βλάστηση που καλύπτει τώρα την πλαγιά, χαμηλά. Το άλλο, πιο ανηφορικό, φαίνεται σαν να ήταν κάποτε δομημένο, πέτρινο καλντερίμι και κατευθύνεται προς τα πάνω, αριστερά του πηγαδιού, προς την κατεύθυνση όπου είχα δει από ψηλά τον λαξευτό τάφο. Με αποδομημένες, σμπαραλιασμένες τώρα τις χτισμένες κάποτε πέτρες του, μετά από ελάχιστα μέτρα χάνεται μέσα στα πυκνά πουρνάρια και στα βράχια. Εδώ βρήκα και τεκμήρια της χρήσης του πηγαδιού, που ήταν τώρα έρημο και εγκαταλελειμμένο, αφού το χωριό διαθέτει τρεχούμενο νερό μέσα στα σπίτια: πεσμένα ανάμεσα στις πέτρες ήταν λιγοστά κεραμικά θραύσματα από ωχροκίτρινο πηλό, εφυαλωμένα μέσα-έξω και ένα μοναδικό από μπεζ πηλό που φέρει διακοσμητικά μοτίβα, προφανώς πεσμένα εκεί από σπασμένα δοχεία νερού με τα οποία το μετέφεραν στα σπίτια. Η παλιά ζωή του χωριού ζωντάνεψε μπρος στα μάτια μου, καθώς κρατούσα στα χέρια μου με συγκίνηση τα μικροσκοπικά, σκονισμένα θραύσματα τούτης της ζωής.

Ανέβηκα στο πηγάδι. Το μέγεθός του είναι πράγματι εντυπωσιακό, με πάνω από δέκα μέτρα διάμετρο, ενώ οι τσιμεντένιες γούρνες που είναι χτισμένες εξωτερικά στην περίμετρό του, προφανώς για το επιτόπιο πλύσιμο των ρούχων κάποτε ή και για το πότισμα των ζώων, του δίνουν ακόμα μεγαλύτερο όγκο. Έχει τρία-τέσσερα καλυμμένα στόμια για την άντληση του νερού. Το ένα από τα δύο με τα φιλιατρά ήταν ατονικό και βλάστημένο του σπέντο να είναι σπασμένο και πεταμένο και πεταμένο. Η ανέμη ωστόσο ήταν στη θέση της, με ένα μεγάλο πλαστικό δοχείο που νει χρέη κουβά πεταμένο στο χώμα, να κρέμεται στην άκρη του σχοινιού.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΗΜΕΡΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟ ΜΕΛΟΝΙΟΥ

Έσκυπα πάνω από το άνοιγμα και είδα το κεφάλι μου να καθρεφτίζεται στο σκοτεινό, μαύρο νερό, με τα φουντωτά μαλλιά μου να απλώνονται σχηματίζοντας στεφάνι γύρω του, σαν της Μέδουσας, και τις γραμμές που κάνουν οι σιδερένιες ράγες της ανέμης πάνωθ' του. Μου ήρθε στο νου ο μύθος της θανάσιμης *Λάμιας-Μαυρηγής* που καρδοκοί στα στοιχειωμένα πηγάδια, όπως τον παραδίδουν τα τραγούδια, αλλά ο ορθολογισμός μου καταλάγιασε την ανατριχίλα που ένιωσα συνειδητοποιώντας την «ανοιχτή ώρα» του καταμεσήμερου, μέσα στην οποία κατάφερα να επισκεφθώ τούτο το στοιχειωμένο από το μύθο της πηγάδι. Φωτογράφισα το ίδιο και τον περιβάλλοντα χώρο, κυρίως τη χωροταξική σχέση του με τη μονή, και απομακρύνθηκα από κάτι χορταριασμένες πέτρες που ήταν στις άκρες του, καθώς θυμήθηκα και τον πολύ ρεαλιστικό κίνδυνο να δω στην πραγματικότητα τα συμβολικά «...φίδια πλεχταριές, οχιές με δυο κεφάλια α...» που είδε ο «βουτηχητής» του τραγουδιού.

Τούτο τον κίνδυνο αλλά και το να γκρεμοτσακιστώ στις αυχημέρες πέτρες και να ξεσχιστώ στα πουρνάρια απήφησα σε λίγο, όταν επιχείρησα να κατέβω από πάνω, από την πλευρά της μονής, για να πλησιάσω όσο το δυνατόν περισσότερο τον λαξευτό τάφο. Άρχισα τη δύσκολη κατάβαση. Κατάφερα εντέλει να προσεγγίσω σε απόσταση δύο μέτρων τον μοναδικό, απ' όσο τουλάχιστον μπορούσα να δω, πέτρινο αρχαίο τάφο, την «πετροκασέλα», που έχασκε ανοιχτός και άδειος κάτω από τον καυτό ήλιο και να τον φωτογραφίσω.

Επέστρεψα στον πυρπολούμενο από τον ήλιο περίβολο του ναού, που ήταν ακόμα άδειος από κόσμο και κάθισα στον ήσυχιο της μοναδικής ελιάς να ξανασάνω. Στο ίδιο πεζούλι που είναι γύρω από την ελιά, καθόντουσαν τώρα και δύο ζευγάρια μικροπωλητών (όπως κατάλαβα από τα αυτοκίνητα με τα εμπορεύματα που τα είχαν σταθμεύσει εκεί δίπλα), από αυτούς που δεν λείπουν από κανένα πανηγύρι, εδώ ένα ανδρόγυνο Τσιγγάνων (Ρομά) από τη Θράκη και ένα ντόπιον, από το Ληξούρι, όπως μου είπαν. Οι μοναδικοί αυτοί μικροπωλητές σε αγαστή συνεργασία μεταξύ τους και χωρίς ανταγωνιστική διάθεση, όπως κατάλαβα από την κουβέντα που είχαν στήσει, γνωστοί από παλιά, έδιναν την κυρίως εμπορική διάσταση στο πανηγύρι: οι μεν Ρομά πουλούσαν παιχνίδια, ενώ οι Ληξουριώτες είχαν δύο διαφορετικές πραμάτειες, καθώς ο άντρας πουλούσε σε δικό του πάγκο «χαλβά Φαρσάλων», παστέλια, σουτζούκια και άλλα ζαχαρωτά, ενώ η γυναίκα του κυρίως είδη καλλωπισμού [.....].

Αφού συνήλθα αρκετά, άφησα τους μικροπωλητές να στήνουν τους πάγκους τους και μπήκα πάλι στην αίθουσα όπου ετοίμαζαν τα φαγητά, στην άλλη άκρη, τη βόρεια, του περιβόλου. Ήταν ήδη περασμένες πέντε η ώρα αλλά η ζέση ήταν αμείωτη. Τώρα μια άλλη πιο έντονη και παραγωγιστική μυρωδιά πλημμύριζε το χώρο δοκιμάζοντας την αντοχή μου, παρόλο

που πριν επισκεφθώ το πηγάδι είχα γευματίσει πρόχειρα με λίγο ψωμοτύρι και μια ντομάτα που είχα προνοήσει να έχω στο αυτοκίνητο. Η μοσχοβολιά προερχόταν από μια σειρά λαμαρίνες που ήταν ακουμπημένες πάνω στους πάγκους, μέσα στις οποίες ξάπλωναν ροδοκόκκινα ανά δύο μικρά γουρουνόπουλα πάνω σε κλήματα, ψημένα στο φούρνο. Άλλο σημάδι της θεάς, σκέφτηκα κατά τη δική μου «ανάγνωση» πάντα, καθώς το εξαιρετικά γόνιμο, όσο και παμφάγο (ακόμα και ανθρωποφάγο, αν τύχει, όπως δηλαδή ακριβώς και η «Μαυρηγή»-*Λάμια*), γουρούνι ήταν ιερό ζώο της Δήμητρας (Γης-Μητέρας), συνδεδεμένο και με την προετοιμασία της σποράς και τα σιτηρά: οι γυναίκες έριχναν κατά την αρχή του καλοκαιριού (περίπου όταν και η σημερινή γιορτή του άη-Γιάννη, 24 Ιουνίου) θυσιασμένα γουρουνάκια στα «μέγαρα», τους ιερούς βόθρους, να σαπίσουν, να «μελισθούν», ώστε κατά τη γιορτή των Θεοσφοριών (αρχές φθινόπωρου, περίπου όταν γιορτάζεται και η γέννηση της Παναγίας) να τα ανασύρουν («αντλήσουν») και να τα αναμείξουν πάνω στο βωμό με το σπόρο, για να σπαρθούν μαζί στο οργωμένο χώμα.³²

Παρ' όλη τη φούρια της δουλειάς των χασάπηδων, που έκοβαν πυρετωδώς τα κρέατα σε μερίδες, ούτε η δική μου δουλειά, εξίσου σημαντική πιστεύω, μπορούσε να περιμένει, αφού είχα αυτή μόνο την ημέρα για να πάρω τις πληροφορίες για την έρευνά μου και να τους έχω όλους εκεί, στο πλαίσιο της γιορτής που ενεργοποιεί στο έπακρο και τις σχετικές μνήμες και γνώσεις. Απτόητη λοιπόν πλησίασα τους πάγκους για να διασταυρώσω, και, αν ήμουν τυχερή, να εμπλουτίσω τις πληροφορίες του κυρ-Ιάκωβου, ρωτώντας πάντα για τη *Λάμια*, με απώτερο στόχο να καταφέρω, αν ήταν δυνατόν, και έναν γέροντα που διηύθυνε κατά ένα τρόπο τη δουλειά να μου μιλήσει σχετικά.

[Απομαγνητοφωνημένο κείμενο της συνομιλίας]:

Ερευν.: Ξέρω ότι έχετε φούρια τώρα αλλά μήπως ξέρετε γιατί τη λένε «Λάμια» την Παναγία εδώ;

Άντρας: «Λάμια» είναι η ονομασία. Κάτσε, θα σου πει λεπτομέρειες ο παππούς [ο γέροντας που τους καθοδηγούσε].

Ερευν. [υποκριτικά]: Αν έχει δουλειά, μην τον ενοχλήσετε, δεν πειράζει τώρα, τέτοια ώρα!

Γέρος [χωρίς να σταματήσει στιγμή να διαμελίζει το κρέας]: Κοίταξε να

32. Βλ. (ενδεικτικά) Μιχάλης Τιβέριος, «Γυναίκες της Αθήνας στη λατρεία της Δήμητρας. Εικονογραφικά δεδομένα αρχαίων και κλασικών χρόνων», στο Νικόλαος Κούτσας και Alan Shapiro (κατάλογος έκθεσης, επιμ.), *Γυναικών Λατρείες. Τελετουργίες και καθημερινότητα στην κλασική Αθήνα*, έκδ. Κοινωφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης – Υπουργείο Πολιτισμού – Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα 2009., σσ. 125-161, ιδιαίτερα σ. 126.

δεις. Υπάρχουν πολλές... [απόψεις, υποθέσεις]. Η «Λάμια» που είναι εδώ απουκάτου, στο πηγάδι. Είναι ένα πηγάδι μεγάλο, η μπούκα του πρέπει να 'ναι γύρω στα δέκα μέτρα.

Ερευν.: Αυτό που είναι τώρα κλεισμένο;

Γέρος: Ναι, ναι. Κάμανε τη βλακεία και το σκεπάσανε.

Ερευν.: Αυτό είναι πηγάδι ή στέρνα;

Γέρος: Πηγάδι. Πολλά πηγάδια. Βρεχούμενο [εννοεί αναβρυτικό, όχι στέρνα] πηγάδι, δύο πηγάδια είναι [εννοεί τα δύο στόμια]. Λοιπόν, λέει [ο μύθος] ότι η Λάμια πήρε το όνομα, το πηγάδι, από κάποια γυναίκα, λέει [διακόπτει και μιλάει με τους άλλους, δίνοντας οδηγίες]...

Ερευν.: ...κάποια γυναίκα που;;...

Γέρος:...που ήτανε κακιά!... Πολύ κακιά!... Και τη λέγανε Λάμια. Και εκεί μέσα σε αυτό το πηγάδι ήτανε αυτή και το βγάλανε Λάμια. Τώρα, άλλοι τήνε λένε ότι ήτανε καλή, γιατί είναι η Παναγία βλέπεις τώρα, αλλά ήτανε κακή!

Η ένταση της δουλειάς ήταν τόσο, που ο γέροντας με αγνόησε μετά από μια νέα διακοπή, γιατί ζητούσαν τη βοήθειά του και στη συνέχεια απορροφήθηκε πλήρως από αυτήν, ώστε δεν με έπαιρνε να μείνω άλλο εκεί. Ωστόσο, οι ελάχιστες, λιτές φράσεις του γέροντα στάθηκαν αρκετές να συμπληρώσουν τα κενά, αφού μέσω αυτών έδωσε μορφή, φύλο και ποιοτικό στίγμα στη *Λάμια*: γυναίκα που κατοικούσε μέσα στο πηγάδι και κακιά, πολύ κακιά! Και ενώ τα νεότερα από αυτόν μέλη της κοινότητας που μου είχαν μιλήσει αδυνατούσαν να συγκροτήσουν και να εκφράσουν κάποια ανθρωπόμορφη αναπαράσταση σχετικά με τη *Λάμια*, ο γέροντας την έφερε στη μνήμη του ως γυναικεία μορφή άμεσα, μέσω της προφορικής, μυθικής παράδοσης του τόπου, όπως εξάλλου δηλώνει και το παραμυθιακό ρήμα «λέει» που το χρησιμοποιεί στην αφήγησή του, για να δηλώσει την προφορική, ανώνυμη, συλλογική πηγή της μαρτυρίας του. Ταυτόχρονα επισημαίνει κριτικά την αλλαγή που φαίνεται επιχειρείται από κάποιους να «ωραιοποιήσουν» τη *Λάμια*, να την κάνουν αποκλειστικά «καλή», γιατί δεν συνάδει να ταυτίζεται με την Θεομήτορα Παναγία ένα κακό στοιχείο. Ωστόσο, η δύναμη της ιεροτοπίας που στοιχειώνεται αιώνες τώρα από τη *Λάμια*, δεν επιτρέπει φαίνεται να απαλειφθεί το φοβερό αυτό όνομα-τοπωνύμιο. Και μάλιστα η παγανιστική παράδοση προκύπτει τόσο έντονη, ώστε να υπερισχύει του χριστιανικού χαρακτήρα του τόπου, αφού κατά κανόνα οι Κεφαλονίτες δεν αναφέρονται στο ναό έστω ως «Παναγία η Λάμια» αλλά ως «Λάμια» σκέτη, όπως την αναφέρει και ο Λουκάτος αλλά και η ταμπέλα που είχα δει πριν λίγο και σηματοδοτεί το χώρο της τέως μενής. Αναρωτιόμουν αν έχει γίνει ποτέ ανασταφική έρευνα στην περιοχή και αν εκτός από το πηγάδι και τους τάφους υπήρχε και κάποιου εί-

δους ναός ή ιερό στον ευρύτερο χώρο. Δύο επιμήκεις λαξευμένες πέτρες που είχαν δει πάνω στο χώμα στη ΝΑ γωνία του περιβόλου της εκκλησίας έδειχναν να είναι παλαιό οικοδομικό υλικό αλλά μπορεί να ανήκαν στα γκρεμισμένα τώρα κελιά, αν και έχω παρατηρήσει ότι τέτοια λίθινα οικοδομικά λείψανα, όταν φυλάσσονται στον περίβολο μονών ή χριστιανικών ναών, είναι κατά κανόνα αρχαία.

Ο ναός της Λάμιας - ο πανηγυρικός εσπερινός

Η είσοδος ενός από τους άνδρες επιτρόπους του ναού που ζητούσε τα κλειδιά για να τον ανοίξει, επέτρεψε μετά από λίγο και τη δική μου επίσκεψη στον κατάκλειστο, ως εκείνη την ώρα, ναό. Καθώς πλησίαζε η ώρα του εσπερινού, ο ναός λουζόταν τώρα στο απόκοσμο φως του ηλιοβασιλέματος.

Η εκκλησία και στο εσωτερικό της αρχιτεκτονικά είναι νεοκλασικού ρυθμού, παρόμοια με αυτήν του άγιου Κωνσταντίνου στον Καραβάδο αλλά πολύ πιο απλή στη διακόσμηση. Φαίνεται ότι στην μετα-σεισμική Κεφαλονιά, ή εν πάση περιπτώσει στις μέρες μας, οι ναοί έχουν χάσει αρκετά από τα πλούσια φυτικά, υφασμάτινα και χάρτινα στολίδια που έφεραν στον καιρό του Λουκάτου, προπολεμικά και προ-σεισμικά. Μια ιδέα τέτοιων πλούσιων στολισμών είχα πάρει από τον άγιο Κωνσταντίνο στον Καραβάδο και στην Παναγία στα Αργίνια, που δεν συνάδουν με τον αυστηρό και λιτό «βυζαντινισμό» που θέλουν να αποδίδουν στις εκκλησίες σήμερα, στην ηπειρωτική Ελλάδα ιδιαίτερα. Με έντονα φυσιολατρικά, παγανιστικά και θεατρικά διακοσμητικά και αναπαραστατικά στοιχεία, οι ναοί της Κεφαλονιάς, κατά την αντίληψή μου, φαίνεται ν' ανακρατούν όχι μόνο ως προς την αρχιτεκτονική μορφή αλλά και ως προς το στολισμό, στοιχεία από την προ-χριστιανική αρχιτεκτονική αλλά και από τη λαϊκή λατρευτική παράδοση, σύμφωνα και με τις περιγραφές του Δ. Λουκάτου:

«...Ολόκληρο το τέμπλο λες και στηρίζεται πάνω στην πλατιά σκαλινάδα του Ιερού, τη Σωλέα, που απλώνεται άφθονη, μακριά, πολύ-σκαλη και φουσκωτή κάτω από τις ψηλές βημόθυρες. Μαρμάρινη ή πωρόνια, διατηρείται πάντα κάτασπρη στις Κεφαλονίτικες εκκλησίες, κι ασβεστώνεται πολλές φορές, σαν τις αντές των νησιώτικων σπιτιών και στρώνεται με πέφκια και χαλιά και στολίζεται με βασιλικούς και με πρασινάδες. Κάθε στη γιορτή της Εκκλησίας, τούτο το Τέμπλο παίρνει αλλιώτικη μορφή, έτσι όπως το στολίζουν. Γίνεται ολόκληρο περιβόλι, καθώς το γεμίζουν λουλούδια και γιορλάντες και μυρτίνες και πολυκάντηλα και κορδέλες μεταξοτές. Βάζα με φάρρα δένονται στις γωνίες των ξυλόγλυπτων θολωμάτων, ταινίες κομμούνται δεξιά κι αριστερά από τα διάστυλα, βέλα και μπαζα και κουρτίνες χρυσοκέντητες σκεπάζουν τα πλάγια των εικόνων. Και σε

κάθε κολώνα, ένα χρυσοκέντητο πετραχήλι, κρεμασμένο ως κάτου, δίνει ιερόπρεπη μορφή στο διάκοσμο...».³³

Η καμαρωτή εσωτερικά οροφή, στολίζεται με χρυσά αστέρια πάνω σε αχνό γαλάζιο φόντο. Σε όλη τη δυτική πλευρά φέρει εξώστη που κάποτε έκανε χρέη γυναικωνίτη. Το τέμπλο στην ανατολική πλευρά του ναού είναι γλυπτό, μαρμαρίνο επίσης με αετωματική edώ απόληξη πάνω από την Ωραία Πύλη και φέρει τις δεσποτικές εικόνες και την αφιερωματική με τη σκηνή της Γέννησης της Παναγίας. Πάνω από αυτή την εικόνα είναι προσαρτημένο ένα είδος διάτρητου μεταλλικού (μάλλον μπρούτζινου) στεφανιού από το οποίο, εκτός από το κεντρικό εμπρός στην εικόνα που φέρουν όλες οι εικόνες του τέμπλου, κρέμονται αρκετά ασημένια καντήλια, προφανώς αφιερώματα των πιστών προς την Παναγία τη Λάμια. Οι τρεις πύλες που οδηγούν στο ιερό, η Ωραία και οι δύο παράπλευρες με τους αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ, ήταν εορταστικά πλαισιωμένες με γαλάζια και λευκά σατέν υφάσματα (με προφανή παραπομπή στα εθνικά χρώματα της ελληνικής σημαίας), περισσότερο πλούσια στην Ωραία Πύλη, η οποία πάνω στα βημόθυρα φέρει τη σκηνή του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου. Πάνω στα τρία λίθινα σκαλοπάτια, όπου ακουμπάει το μαρμαρίνο τέμπλο, ήταν τοποθετημένοι ασημένιοι (ή από κάποιο λευκό μέταλλο) αμφορείς με φρέσκα λουλούδια, ένας εμπρός σε κάθε εικόνα (μάλλον σε αντικατάσταση των ντενεκέδων και γλαστρών με λουλούδια που είδαμε παραπάνω να περιγράφει για τα χρόνια του στους ναούς ο Δ. Λουκάτος).

Οι τοίχοι του ναού είναι λευκοί, χωρίς φορητές ή τοιχογραφημένες εικόνες και στολίζονται από τα λευκά επίσης, ξυλόγλυπτα κουφώματα των τριών θυρών με τις παραστάδες τους από κορινθιακού ρυθμού ψευδοκίονες και τις αετωματικές απολήξεις με επίχρυσα φυτικά στολίδια και τα έγχρωμα τζαμιλίκια. Τρεις μπρούτζινοι, καλογυαλισμένοι πολυέλαιοι κρέμονται από την οροφή.

Στο βόρειο τοίχο, ακριβώς δίπλα στη δυτική πλευρά της βόρειας θύρας, υπάρχει και η μοναδική επίτοιχη εικόνα: μια μεγάλη, υαλόφρακτη της βρεφοκρατούσας Παναγίας, δυτικής τεχνοτροπίας, τοποθετημένη μέσα σε ένα λευκό ξυλόγλυπτο αετωματικό «στασίδι», ίδιου ακριβώς στυλ με τα πλαίσια των θυρών του ναού. Η εικόνα καλύπτεται και από λευκή, υφασμάτινη, πολυτελή σατέν «ποδιά» που τα δύο μέρη της τραβηγμένα στερεώνονται με κορδέλες πάνω στους κίονες του στασιδίου, αφήνοντας ακάλυπτο το κεντρικό μέρος της εικόνας, με τα πρόσωπα της Παναγίας και του Χριστού ζωγραφισμένα σε στυλ αναγεννησιακό, φωτεινά και όμορφα, στεφανωμένα με χρυσά στέμματα. Στο κάτω αριστερό άκρο της ε-

33. Βλ. Δ. Λουκάτος, *Κεφαλονίτικη λατρεία...* ό.π., σσ. 45-46 και 77-79. Πβ. και Ε. Ψυχογιού, «Συνομιλώντας με τον Δημήτρη Λουκάτο...», ό.π.

κόνας υπάρχει η αναθηματική επιγραφή, ευανάγνωστη μεν, αλλά που καλύπτεται ενμέρει από κάτι ξύλινα πηχάκια που διακοσμούν το τζαμένιο κάλυμμά της και την καθιστούν ενμέρει ορατή: «εις ναόν Παναγίας Λάμιας αφιέρωμα δαπάναις... [Ακολουθούν δυσδιάκριτα για μένα ονόματα] εν Βόλω τη 5/5/909». Η ημερομηνία χρονολογεί την εικόνα λίγο μετά τη θρυλούμενη αλλά και μαρτυρούμενη επιγραφικά, όπως είδαμε, πυρκαγιά, ενώ δηλώνει ότι κατασκευάστηκε στο Βόλο, αναδεικνύοντας κάποιες σχέσεις ανάμεσα σε αυτόν και την Κεφαλονιά. Εκτός από τρία ασημένια καντήλια που κρέμονται εμπρός στην εικόνα από τις τρεις κορυφές της αετωματικής απόληξης, δύο πολύ χοντρές και ψηλές λαμπάδες, τυπικές στους ναούς στα Επτάνησα, είναι τοποθετημένες ένθεν και ένθεν της σεβάσμιας αυτής εικόνας, μαζί με δύο αμφορείς με φρέσκα λουλούδια, ενώ ένα μπρούτζινο μανουάλι για κεριά στα δεξιά της δηλώνει και τον προσκυνηματικό της χαρακτήρα.

Στο κέντρο και προς τα ανατολικά του ναού και στην ίδια ευθεία με την Ωραία Πύλη, δεσπόζει ο «θρόνος», της Παναγίας, όπως και σε κάθε κεφαλονίτικο ναό, όπως αναφέρει ο Λουκάτος, δηλαδή ένα περίοπτο «στασίδι» όπου τοποθετείται η προσκυνηματική εικόνα της ιερής μορφής της. Ο θρόνος της «Λάμιας» είναι πολυτελής: λευκός, ξυλόγλυπτος, καλυμμένος με ανάγλυφα επίχρυσα φυτικά κοσμήματα και οξυκόρυφη, δίκην στέμματος, απόληξη. Στολισμένος πανηγυρικά στην πρόσοψη με περίτεχνες γιρλάντες από λουλούδια που φαινόntonτουσαν φτιαγμένες σε ανθοπωλείο, έδινε τον τόνο της γιορτής μέσα στο ναό. Ανάμεσα σε δύο χρυσοβαμμένους κίονες είναι τοποθετημένη, υαλόφρακτη, η εικόνα της Γέννησης της Παναγίας, στην οποία και είναι αφιερωμένος ο ναός. Αυτή εδώ η εικόνα στο «θρόνο» της «Λάμιας» είναι πολύτιμη όχι μόνο συμβολικά αλλά και υλικά, αφού είναι ασημοντυμένη, ενώ στο κάτω μέρος της κρέμονται από ένα σχοινάκι πλήθος από χρυσά και αργυρά αφιερώματα, κυρίως αναθηματικές πλάκες και κοσμήματα κάθε είδους. Τάματα είναι στερεωμένα και στις κολώνες του «θρόνου». Το πλήθος και η αξία τους αποτελεί μια ακόμα ένδειξη για το μέγεθος της τοπικής πίστης και την ποιότητα της λατρείας προς την Παναγία τη Λάμια.

Φαίνεται ωστόσο ότι ο θρόνος, στη Λάμια τουλάχιστον, έχει χάσει πολλά από τα φαντασμαγορικά, θα έλεγα, στολίσια που έφεραν οι «θρόνοι» στην προ σεισμών εποχή βεβαίως, όπως μας τα παραδίδει τόσο γλαφυρά και γλυκόλογα, ο Δ. Λουκάτος:

«...Και μπροστά ο Θρόνος. Απαραίτητο Εικονοστάσι της Εκκλησίας, μεγάλος, άνετος, με πανύψηλον κουπέ από πάνω τον με πόλονέτσες και στοούλα εμπρός τον, ξυλόγλυπτος, χρυσαυγισμένος, κατ'απόλλοιαν, δεσποτικός. Αφιερωμένος πάντα στην Παναγία είναι ο θρόνος της και ο βωμός της. Γεμάτος μιχλιμπίδια κι αφιερώματα,

ΤΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΚΕΜΟΛΛΑΚΕΝΤΙΚΕΤΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ

βέλα με πούλιες χρυσές, κοντρίνες [=κουρτίνες] μεταξωτές με κορδέλες πολύχρωμες, ρεοτρόμπολες [=λευκό ύφασμα] κατακάθαρες στρωμένες πάνω στο αλτάρι του, κεντίδια και πετσετάκια από αθανатоκλωστές, ζωγραφιές κι αγγελοῦδια στα πλάγια παντού. Οι ενορίτισσες φιλοτιμούνται ποια να ντύσει το Θρόνο με τα πιο φανταχτερά καλύμματα. Ένα μακρύ πανί μεταξωτό ή βελούδινο πίσω του, του σκεπάζει μονοκόμματα τη ράχη κι είναι συνήθως μαύρο ή ουρανί, κι έχει κεντημένα πάνω του αστέρια, που παριστάνουν τον ουρανό με τ' άστρα.³⁴ Και ψηλά ψηλά στέκει ογκώδικος ο κουπές, γεμάτος καλλιτεχνικά ξυλοσκαλίσματα, μ' ένα σταυρό ή σφαίρα στην κορφή, χρυσά, και μ' ένα ανοιχτοφτέρουγο περιστέρι στο κοίλο του, που κρεμιέται μπρος από το επάνω μέρος της εικόνας. Πίσω από τη σπιέρα [=τζάμι] της, ωραία πάντα, ζωγραφισμένη από αγιογράφους ξακουστούς, μεγάλη και θαυματουργή, με κάποια παραδόση για την προέλευσή της, στέκεται και μας βλέπει με γλυκό χαμόγελο η Παναγία, μισόσωμη, με το Χριστό στην αγκαλιά της. Γιορτάζει σε ιδιαίτερη γιορτή, άσχετη από τον άλλον Άγιον της Εκκλησίας, κι όλος ο θρόνος της στολίζεται τότε με λουλούδια και γιrolάντες και βασιλικούς και τζαντζαμίνια [=γιασεμιά] και μυρτόφυλλα. Μια βελουδένια ζώνη πλατιά, περασμένη στο κάτω μέρος της εικόνας, είναι πάντα κατάφορη από τάματα κι από τροπάρια. Ασημένια ανθρωπάκια ή πονεμένα μέλη του κορμιού που θεραπεύτηκαν, άλογα, ψαράκια, σχολαρίκια, γολάνες, χτενάκια, νομίσματα, είναι περασμένα με παραμάνες ή κορδελίτσες μεταξωτές από τη φάσα τούτη της Παναγίας, ενώ από τα πλάγια του θρόνου κρέμονται πατερίτσες κι αλυσίδες, αναμνηστικές κάποιου θαύματος τση χάρης τση....».³⁵

Η θέση σε όλους τους ναούς, ανεξαρτήτως αφιέρωσης, της «ένθρονης», καταστολίστης αυτής τοποθέτησης της εικόνας της Παναγίας, όπως την περιγράφει ο Δ. Λουκάτος, φορτωμένης με τόσα παγανιστικά στοιχεία, ως Κυρίας του έναστρου ουρανού και της βλαστημένης γης, με τάματα ικεσίας, πόνου και χαράς, μου φέρνει στο νου τις ένθρονες μεγαλοπρεπείς απεικονίσεις της Μεγάλης Μητέρας και ίσως να αναδεικνύει μνήμες από την έντονη, φαίνεται, αρχαία λατρεία της στο νησί, αν αναλογιστούμε και την επωνυμία «Λάμια» που φέρει εδώ στα Διλινάτα.

Όπως όλες οι εικόνες της Γέννησης της Παναγίας, με μικρές παραλλαγές, η εικόνα στο «θρόνο» της «Λάμιας» (όπως και η αφιερωματική του

34. Υποσημείωση του συγγραφέα: «Παλιότερα, πίσω από το θρόνο κρεμούσαν οι ενορίτισσες και φορέματα μεταξωτά, συνήθως τα νυφιάτικα τους, που τα αφιέρωναν έτσι στην Παναγία (βλ. Α. Αισακράτου, *Τα μυστήρια της Κεφαλονιάς*, Αθήνα, έκδ. Κομπούγια, 1925, σ. 87)».

35. Δ. Λουκάτος, *ό.π.*, σσ. 27-29.

τέμπλου μέσα στον ίδιο ναό) παριστάνει όχι ακριβώς τη στιγμή της ιερής γέννας αλλά το «λούσιμο» και συγκεκριμένα την προετοιμασία του λουσίματος, της νεογέννητης αγίας κορασίδας Μαρίας. Η «γριά» Μητέρα αγία Άννα εικονίζεται μέσα σε ένα δωμάτιο να ξαπλώνει ντυμένη, ως αποκαμωμένη λεχώνα πάνω σε κρεβάτι στρωμένο με πολυτελή κλινοσκεπάσματα, ενώ γύρω της συμπαραστέκονται, όρθιοι, ο γέροντας σύζυγός της Ιωακείμ και θεραπεαινίδες, επιφορτισμένες με τη φροντίδα της λεχώνας αλλά κυρίως της νεογέννητης θυγατέρας. Μία από τις θεραπεαινίδες κρατάει στα χέρια της τα ρούχα του μωρού ενώ μια άλλη, καθισμένη, κρατάει στην αγκαλιά της το ίδιο το θηλυκό βρέφος, ντυμένο ή σπαργανωμένο, και ετοιμάζεται να το «λούσει», να του κάνει το πρώτο του μπάνιο, μέσα στο λουτήρα που απεικονίζεται κοντά τους και δίπλα στο κρεβάτι της ιερής λεχώνας, ενώ κάποια άλλη τον γεμίζει νερό από ένα λαγήνι.

Πάνω στο ασημένιο κάλυμμα της εικόνας πάνω στο «θρόνο» είναι σκαλισμένη ανάγλυφα όλη η σκηνή του «λουσίματος», όπως την περιέγραφα, με όλες τις μορφές που την απαρτίζουν, με εξαίρεση μόνο τα κεφάλια του Ιωακείμ, της Μητέρας αγίας Άννας και της νεογέννητης κόρης της Μαρίας-Παναγίας [-Λάμιας εδώ]. Δηλαδή ενώ είναι σκαλισμένα τα σώματά τους πάνω στο ασημένιο κάλυμμα, όμως στη θέση των κεφαλιών υπάρχουν μικρά ανοίγματα με το ανάλογο σχήμα από όπου διακρίνονται τα «πρόσωπα» των άγιων μορφών, όπως δηλαδή είναι ζωγραφισμένα πάνω στην πρωτογενή, την αυθεντική εικόνα που βρίσκεται κάτω από το προστατευτικό και λατρευτικό, αναθηματικό ασημένιο «κάλυμμά» της, όπως συμβαίνει συχνά σε ανάλογες εικόνες.

Ενώ όμως τα πρόσωπα της Μητέρας Παναγίας και του γιου Χριστού στην εικόνα της Βρεφοκρατούσας που περιέγραφα παραπάνω είναι όμορφα, ανοιχτόχρωμα και ευκρινέστατα, όπως επίσης και της αγίας Άννας και της Παναγίας στην εικόνα του τέμπλου με τη «γέννηση» (και όπως περιγράφει παραπάνω ο Λουκάτος τις «ένθρονες» εικόνες της Παναγίας), εδώ, στην εικόνα του «θρόνου» στη «Λάμια», τα πρόσωπα της Μητέρας και της Κόρης (του βρέφους-κόρης ιδιαίτερα) είναι σχεδόν μαύρα, άμορφα, αδιευκρίνιστα, σαν να είναι καμένα, ωσαν να είναι δυο «μουτζούρες» στη θέση τους! Και του Ιωακείμ το πρόσωπο είναι σκοτεινό, όμως διακρίνονται κάπως τα χαρακτηριστικά του.

Ταράχτηκα, καθώς μου ήρθαν πάλι στο νου οι στίχοι ...πλάκα χρυσή, πλάκ' αργυρή, πλάκα μαλαματένια..., και ...πανάθεμά σε Μαυρηγή και μαυρισμένη πλάκα..., των οποίων τη σχέση με τις «μαύρες» εικόνες της Παναγίας υποστηρίζω στο βιβλίο μου για τις «Μαυρηγή» και «Ελένη», μάνα-και-κόρη.³⁶ Η ονομασία του ιερού αυτού τόπου όσα και της Παναγίας

36. Βλ. τα σχετικά με τις «μαύρες» εικόνες της Παναγίας στο Ε. Ψυχογιού, «Μαυρηγή και Ελένη...», ό. π., σσ. 39-41, 96-98, 112-113.

ας ως «Λάμιας», που υποστηρίζω ως ένα από τα ονόματα της «Μαυρηγής», εδώ μάλιστα με τη γιορτή της Παναγίας να αναφέρεται έμμεσα στον αρχέτυπο συμβολισμό μάνας-και-κόρης, λόγω της αφιέρωσης της εκκλησίας στη Γέννηση, έκανε για μένα πιο σημαντική συμβολικά τούτη τη «μαύρη» απεικόνιση των ιερών μορφών, στις οποίες είναι αφιερωμένος χριστιανικά ο ναός και, πέραν των άλλων «σημείων», μου έδινε και εικονικά, μέσα στον ίδιο το ναό, τη σύνδεση ανάμεσα στην προ-χριστιανική Λάμια-Μαυρηγή-Μητέρα-Δήμητρα-και-Κόρη και στη χριστιανική μητέρα Αγία Άννα και την «κόρη» Παναγία. Μια και μοναδική γλάστρα με φουντωτό, σγουρό βασιλικό ήταν τοποθετημένη στα πόδια του «θρόνου», κάτω δεξιά της εικόνας, συνδέοντας και εδώ τη γιορτή όσο και την ίδια τη «Λάμια» (όπως είχα παρατηρήσει κατά την ίδια γιορτή και στο Γκορτσούλι της Μαντίνειας, στο Λουτράκι αλλά και στον Καραβάδο, στον άγιο Κωνσταντίνο) με το χθόνιο αυτό φυτό της «Αγιαλένης».³⁷

Εμπρός από το «θρόνο», προς το δυτικό τμήμα του ναού, ήταν τοποθετημένο ένα κλιμακωτό, κυκλικό ξύλινο βάθρο σε λευκό χρώμα, με τρία επίπεδα. Ήταν άδειο, αλλά υπέθεσα ότι προορίζεται για την τοποθέτηση των τελετουργικών «πεντάρτων» που προσφέρουν οι γυναίκες ως τάμα στους πανηγυρικούς εσπερινούς. Τέτοιους άρτους είχα εξάλλου φωτογραφίσει και στη γιορτή του άγιου Κωνσταντίνου στον Καραβάδο, στολισμένους με λουλούδια, αντί για ζάχαρη που βάζουν αλλού. Επαληθεύτηκα σε λίγο, όταν άρχισαν να φθάνουν γυναίκες κυρίως αλλά και άνδρες, κρατώντας με καμάρι ανά δύο τις κόφες με τους άρτους. Κάθε κόφα περιείχε τέσσερις σκέτους άρτους και ένα πέμπτο στολισμένο με λουλούδια εποχής μπηγμένα στην επιφάνειά του και τοποθετημένο πάνω-πάνω, να διακοσμήι την κόφα. Ο επίτροπος του ναού έπαιρνε τον στολισμένο άρτο, έμπηγε στο κέντρο των λουλουδιών ένα χοντρό λευκό κερί που έπαιρναν οι γυναίκες από το παγκάρι έναντι μικρού χρηματικού αντίτιμου, και τον τοποθετούσε πάνω στο κυκλικό βάθρο. Εκεί έβαζε και τα μικρά πλαστικά μπουκάλια που έφερναν οι γυναίκες μαζί με τους άρτους, γεμάτα με ελαιόλαδο και «ανάμα», κόκκινο κρασί. Τους αστόλιστους τέσσερις άρτους τους παρέδιδε στον γαλανομάτη μικρό φίλο μου, που τώρα διακονούσε και μέσα στο ναό, για να τους πάει στην αίθουσα των συνεστιάσεων όπου θα τους έκοβαν κομμάτια, για να μοιραστούν μετά τον εσπερινό στους πανηγυριστές. Έτσι ο στολισμένος άρτος θα ευλογούνταν αντιπροσωπευτικά και για τους πέντε, ενώ στην ηπειρωτική Ελλάδα ευλογούνται όλοι μαζί, ακόμα και αν είναι τόσο πολλοί, όπως στην Παναγίτσα, στην Ελευσίνα.³⁸

37. Για το βασιλικό βλ. και Ε. Ψυχογιού, «Συνεμψύχοντας με τον Δημήτρη Λουκάτο», δ.π., σσ. 238-239.

38. Βλ. Ε. Ψυχογιού, «Μαυρηγή» και Ελένη..., δ.π., σσ. 96, 119. Ο Δ. Λουκάτος, δ.π., Σ.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

Μετά, κάθε γυναίκα πήγαινε στην αριστερή πύλη του ιερού, όπου και παρέδιδε στον ιερέα πρόσφορο (το γνωστό καρβέλι ψωμί σφραγισμένο με χριστιανικά σύμβολα) μαζί με ένα χαρτί, όπου αναγράφονταν τα ονόματα των οικειών νεκρών που θα μνημόνευε ο ιερέας, συνοδευόμενα από προαιρετικό μιν, πλην απαραίτητο, χρηματικό ποσό, ανάλογο με τις οικονομικές δυνατότητες καθεμιάς. Σιγά-σιγά το κυκλικό βάθρο γέμιζε από τους ανθοστόλιστους άρτους που έτσι συγκεντρωμένοι κλιμακωτά δημιουργούσαν ένα πολύχρωμο, μοσχοβολιστό κήπο μπρος στο θρόνο της «Λάμιας», γεμάτο με βασιλικά, τσετσέκια, κοράλια, τριαντάφυλλα, νάκινθους, κρίνα, τσαντσαμίνια [γιασεμιά], τζίνιες, γαρύφαλλα, χρυσάνθεμα και άλλα, είτε αγορασμένα από ανθοπωλεία, είτε κομμένα από τους κήπους, που ήταν και τα καλύτερα. Το ανθοστόλιστο αυτό *ιπάρκο*, όπως το ονομάζει ο Δ. Λουκάτος, σχεδόν δεν διαφέρει (αν εξαιρέσουμε εδώ την *τραμπάκα*) από τις προ σεισμών περιγραφές του ίδιου, εξηνταδύο χρόνια πριν: «...Μα ας μιλήσουμε λίγο και για το τραπέζι της Λιτής, το μεγάλο *ιπάρκο*, που το στήνουν εδώ κάθε πανηγύρι της εκκλησιάς και το γεμίζουν ως απάνω κανίστρια με σπερνά κι αρτοπλασίες με φιδόρα και κεριά. Πελώριο, στρογγυλό, φτιαγμένο επίτηδες να έχει τρεις σειρές κύκλους απανωτούς, είναι στρωμένο με τη μεγάλη τραμπάκα, χοντρή, κόκκινη, μεταξωτή, κεντημένη, που έχει από πάνω της κάτασπρο και κολαρισμένο ένα λευκό πανί. Κι όταν έρχεται το πανηγύρι, γεμίζει τούτο το σκαλοτάπεζο από άρτους και λουλούδια και κεριά, και γίνεται λουλουδόκηπος γεμάτος φώτα, γίνεται ένα μεγάλο ανθισμένο δέντρο, που φτάνει ως τον πολυέλαιο...».³⁹

Είχε έλθει εντωμεταξύ και ο ιερέας. Ένας από τους δυναμικούς, παλιού τύπου, παπάδες-ξευγάδες, (που περιγράφει και ο Δ. Λουκάτος⁴⁰), δραστήριος και αποφασιστικός, γύρω στα σαρανταπέντε. Φορώντας ένα ξεθωριασμένο, σκονισμένο ράσο, με τα μαλλιά και τα γένια του κάπως ανακατωμένα, μπήκε φουριόζος στο ναό, μίλησε λίγο με τον επίτροπο και σκαρφαλώνοντας σε μια φορητή σκάλα, συχνά ακροβατώντας, άρχισε να ανάβει ένα-ένα τα καντήλια εμπρός στις εικόνες. Δεν έβλεπα να ανάβει φυτίλια βουτηγμένα σε λάδι, αλλά έβγαζε από τη βαθιά τσέπη του ράσου του αυτά τα μικρά καντηλέρια από αλουμίνιο με παραφίνη, τα ρεσό, (που είναι πολύ του συρμού και ανάβονται πλέον παντού αντί για κεριά ή καντήλια ή και μαζί με αυτά) τα άναβε και τα τοποθετούσε μέσα στα γυάλινα σκούρα κόκκινα καντήλια όπου έμπαινε πριν το λάδι με το φυτίλι. Τον βοηθούσε μια ηλικιωμένη, καλοντυμένη επιτρόπισσα.

30. υποσημ. 1, αναφέρει ότι παλιότερα ευλογούνταν όλοι οι άρτοι και μόνον όταν ήταν πάρα πολλοί μόνον ο ένας.

39. Δ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 30.

40. *Βλ. ό.π.*, σσ. 60-81.

Κάποια στιγμή που τον είδα να μην έχει τόση φούρια, τον πλησίασα και τον παρακάλεσα να μου απαντήσει σε κάποιες ερωτήσεις, πράγμα που δέχτηκε χωρίς δισταγμό.

[Απομαγνητοφωνημένη συνομιλία]:

Ερευνήτρια: Συγγνώμη που σας απασχολώ. Με λένε Ελένη Ψυχογιού και είμαι λαογράφος. Έχω έλθει από την Ακαδημία Αθηνών να δω το πανηγύρι.

Παπάς: Μάλιστα.

Ερευν.: Μπορείτε να μου πείτε λίγα λόγια για το μοναστήρι; Γιατί το λένε *Λάμια*;

Παπάς: Κοιτάξτε να δείτε. Αυτό είναι μάλλον από ένα τοπωνύμιο. Όχι τοπωνύμιο, εδώ απουκάτου έχει ένα μεγάλο πηγάδι και το χρησιμοποιούσανε τον καιρό που δεν υπήρχε νερό, είναι και το μοναδικό που είναι αναβρυτικό στο χωριό. Τα άλλα είναι στέρνες ας πούμε, δεξαμενές. Και λοιπόν προμηθευότανε σχεδόν όλο το χωριό νερό από αυτό και ανήκε στην Εκκλησία. Το λέγανε [το πηγάδι] «Λάμια», ότι ήτανε νια [=μια] καλλονή, νια ωραία, έτσι το εξηγούσανε αυτό, και αυτό ήτανε κοντά στο μοναστήρι, γιατί ήτανε μοναστήρι εδώ παλιά. Ήτανε με 12-13 πλήρωμα ας το πούμε, μοναχών και εν πάση περιπτώσει, με το πέρασμα των χρόνων ερήμωσε. Τη φήμη να πούμε, την κρατάμε, την «αγία ιερά μονή», και αυτό. Και λέγανε, ας πούμε, «η Λάμια της Παναγίας» αλλά φαίνεται πως αντιστράφηκε η λέξη και έγινε «Παναγία η Λάμια», διότι η τοποθεσία είναι «Κουκουίρι»,⁴¹ εδώ [που είναι ο ναός], καταλάβατε;

Ερευν.: Μήπως ξέρετε αν έχουν γίνει εδώ ανασκαφές για αρχαία;

Παπάς: Όχι, όχι, ανασκαφές δεν έχουνε γίνει, όχι. Εδώ ευρέθηκε η εικόνα της Παναγίας, την οποία την είχανε βρει μέσα σε ένα θάμνο, το οποίο συγκεκριμένα βλέπανε από το χωριό ένα φως. Ε, δεν ήξεραν τέλος πάντων, και ερχόντουσαν εδώ, στην αρχή δε βλέπαν' τίποτε. Κάποια στιγμή το είδανε [το φως] μέσα σ' ένα θάμνο και βρήκανε την εικόνα. Την πήρανε την εικόνα και την πήγανε στο χωριό, στην άλλη εκκλησία. Διαβάσανε Παράκληση τέλος πάντων και την πήγανε στο χωριό. Στο χωριό που την πήγανε, την άλλη μέρα είχε χαθεί από την εκκλησία. Κι αυτό επανελήφθη τρεις φορές. Στην τρίτη φορά, λένε θα βάλουμε έναν άνθρωπο να κάτσει τη νύχτα, μήπως έρχεται κανείς και την παίρνει.

41. Το τοπωνύμιο ίσως σχετικό με το *κούκουρα*., βυζαντινή λέξη κατά μία εκδοχή, που δηλώνει τους σωρούς από πέτρες που ορίζουν τα σύνορα στις αγροτικές ιδιοκτησίες ή την βοσκοπαγώρευση, σαν αυτές που είχα φωτογραφίσει στη βάση του λόφου όπου είναι η μονή. Για τη λέξη βλ. Παναγιώτα Κ. Πολίτη, *Τα Κουκουρά. Η πολιτισμική ταυτότητα μιας αρβανίτικης κοινότητας στη Βοιωτία*, εκδ. Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2008, σ. 38).

Ερευν.: Στον άγι-Γιάννη;

Παπάς: Ναι, στον άγιο Γιάννη. Πραγματικά, ας το πούμε, έκατσ' αυτός, δεν είδε τίποτα, ούτε άκουσε, ας πούμε. Μονάχα του φάνηκε, ας πούμε, τη νύχτα, τα μεσάνυχτα, ότι άκουσε να πούμε μια ψαλμωδία, μέσα στο ναό. Τίποτε άλλο. Ε, και μετά ας πούμε, το πρωί έλειπε πάλι η εικόνα. Πήγε πάλι εδώ, σε αυτή τη θέση και έτσι ας πούμε φτιάστηκε η εκκλησία 'δω. Η πρώτη εκκλησία έχει καεί, αυτή είναι μετά.

Ερευν.: Ευχαριστώ πάρα πολύ. Είναι η ώρα ακατάλληλη αλλά να 'στε καλά που μου μιλήσατε.

Η εκκλησία γέμιζε σιγά-σιγά με κόσμο που τον ζητούσε και δεν γινόταν να κρατήσω άλλο τον ιερέα. Η σύντομη συνομιλία μας είχε ωστόσο φωτίσει και άλλες όψεις της «Λάμιας» και μάλιστα από τη χριστιανική σκοπιά, αφού η προσωνυμία «Λάμια» με τη δαιμονική, αρνητική φόρτιση που φέρει, είναι ανοίκειο για τους ιερείς να αφορά την Παναγία. Η «Λάμια» λοιπόν κατά την εκδοχή του παπά ήταν «καλλονή», κάτι που ταίριαζε όχι μόνο με την εικόνα της Παναγίας περισσότερο από το να ήταν «κακία» αλλά και με το μύθο της Λάμιας που τη θέλει διαφορούμενη, θανάσιμη μεν, αλλά όμορφη. Το ιερό πηγάδι φαίνεται ότι ανήκε ανέκαθεν στο ιερατείο, ίσως σε κάθε θρησκευτική εξουσία στο νησί, χριστιανική ή μη, η οποία φαίνεται να προστάτευε και συνάμα να εκμεταλλευόταν μάλλον το μοναδικό για τον τόπο, πολύτιμο, αναβρυτικό νερό του πηγαδιού της Λάμιας που βγαίνει από τα σπλάχνα της γης (Μαυρηγής-Λάμιας) και που είναι η Κυρά του. Η εικόνα της Παναγίας επιφάνηκε στον τόπο της «Λάμιας» ως «δενδρίτις» (ένα ακόμα από τα χαρακτηριστικά της Μητέρας που ως «ορεία», «κατά κορυφήν», είναι προστάτιδα και των δασών). Η εμμονή της εικόνας της Παναγίας να επιστρέφει στον τόπο της «εύρεσης» (δηλαδή στο χώρο της Λάμιας) και η άρνησή της να «σπιτωθεί» στο χριστιανικό ναό του άγι Γιάννη μέχρι που κατάφερε να χτιστεί ναός δικός της, ως «Παναγίας Λάμιας», υποδεικνύει για μένα την ισχύ της παγανιστικής παράδοσης, τη δύναμη του αρχικού ιερού τόπου και της Κυράς του, της Λάμιας, που συνδέεται συμβολικά και με τον κάτω κόσμο, μέσω του πηγαδιού αλλά και μέσω του αρχαίου (και των μεταγενέστερων) τάφου. Ο ιερέας, αν και μου μιλούσε δίνοντας στα λεγόμενά του υποθετική, αμφίβολη χροιά, όπως δηλώνει η συχνή αναφορά της φράσης «ας πούμε» (σε αντίθεση με το παθιαστικό, πλην κατηγορηματικό ρήμα «λέει» που είχε χρησιμοποιήσει πριν λίγο στην αφήγησή του ο γέροντας χασάπης), είχε βρει, νομίζω, ένα αρκετά πειστικό τρόπο για ν' αντιστρέψει έντεχνα το ποιος ανήκει σε ποιαν στον ίδιο αυτό τόπο: η Παναγία στη Λάμια, ή η Λάμια στην Παναγία. Υποστηρίζοντας το δεύτερο, παραβλέπει βεβαίως το ζήτημα τόσο το γνωστό στους χωρικούς, σύμφωνα πάντα με τις μαρτυρίες τους, ότι η «Λά-

μια» προϋπήρχε εδώ της Παναγίας.

Από τα θρυλούμενα για την κινητικότητα της «ευρεθείσας» εικόνας ανάμεσα στον τόπο της «εύρεσης» και στο χριστιανικό ναό του άη-Γιάννη στα Διλινάτα και την επιμονή της να μη μετακινήθει, γίνεται ίσως φανερό και η αιτία της σημερινής λιτάνευσής της προς το ναό του άη-Γιάννη (κάτι που μπορεί να φωτίζει και την κινητικότητα όλων σχεδόν των θαυματουργών εικόνων της Παναγίας σε σχέση με τον τόπο της «εύρεσης»). Δηλαδή ότι φαίνεται να γίνεται σε αναπαράσταση-υπόμνηση της προσπάθειας μιας συμβολικής και πρακτικής μετακίνησης από το προ-χριστιανικό στο χριστιανικό status: της μεταφοράς της *Λάμιας* ως συμβολικού ονόματος (με ό,τι αυτό συνεπάγεται) στο πρόσωπο της Παναγίας αλλά και την περιουσιακή ένταξη στο χριστιανικό πλαίσιο του ιερού τόπου με ό,τι αυτός όριζε, δηλαδή το πολύτιμο πηγάδι, τα χωράφια, τα αλώνια, τα λιόδεντρα κ.λπ. «Μεταφορά» κυριολεκτική και συμβολική, που φαίνεται πως δεν έχει σταματήσει σε συμβολικό επίπεδο να επιδιώκεται, όσο η επωνυμία «Λάμια» παραμένει στο στόμα του λαού (και πάνω στην εικόνα) και επιμένει να ονοματίζει τον τόπο και την Παναγία. Τούτη την επισφαλή «χριστιανοποίηση» φαίνεται να ψυχανεμίζεται ο ιερέας και προσπαθεί, ίσως μη συνειδητά, πέραν της «ωραιοποίησης» της μορφής της, να μετατρέψει το όνομα «Λάμια» από ακατανόητο και ανοίκειο κατηγορημα/προσηγορικό της Παναγίας, σε αντικείμενο, σε κτήμα της, κάτι που μπορεί μακροπρόθεσμα να επιτύχει και την απάλειψή του. Τον άκουσα εξάλλου μετά να δίνει αυτή την εξήγηση (το ότι «η Λάμια της Παναγίας» έγινε «Παναγία η Λάμια») και σε άλλους προσκυνητές που τον ρωτούσαν σχετικά με το περίεργο, φορτισμένο δαιμονικά και αρνητικά όνομα της Παναγίας και της μονής και τους είχα δει να κουνούν το κεφάλι με θαυμασμό και κατανόηση, ικανοποιημένοι από την εξήγηση του παπά.

Δεν είχα σκεφτεί ούτε προλάβει να ρωτήσω τον παπά για τις «μαύρες» μορφές της αγίας Άννας και της Παναγίας. Κάτι μου έλεγε πάντως πως αν τον ρωτούσα, θα απέδιδε μάλλον τις μαύρες, άμορφες μορφές τους όχι σε συμβολική αναπαράσταση αλλά στο μαύρισμα από τον καπνό των κεριών ή κυρίως στο κάψιμο της εκκλησίας, όπως γίνεται και με την «καψαλισμένη» όσο και δενδρίτιδα Μεγαλοσπηλιώτισσα και άλλες «μαύρες» Παναγίες.⁴²

Καθώς καθόμουν παρατηρώντας όσα συνέβαιναν στο ναό και φωτογράφιζα, η ηλικιωμένη επιτρόπισσα κάθισε κάποια στιγμή να ξαποστάσει σε ένα από τα κοντινά μου καθίσματα. Δεν έχασα την ευκαιρία να της κάνω κάποιες ερωτήσεις, καθώς δεν είχα και γυναικεία μαρτυρία για τη «Λάμια», αν και υποψιαζόμουν ότι η δική της, λόγω της διακονίας της στο ναό, μπορεί και να ήταν επηρεασμένη από την αποψη του παπά.

42. Βλ. Ε. Ψυχογιού, «Μανθηγή» και Ελένη..., ό. π., σσ. 39-41, 96-98, 112-113.

[Απομαγνητοφωνημένη συνομιλία]:

Ερευν.: Γιατί λένε το μοναστήρι *Λάμια*;

Επιτροπίσσα: Ήτανε κάτι παλαιά πηγάδια και λένε την τοποθεσία «Λάμια». Και συνέχεια-συνέχεια-συνέχεια βρισκόταν ένα 'κόνισμα. Να σου πω, εγώ ήμουν πενήντα χρόνια στην Αθήνα εδώ που τα λέμε, αλλά τα ξέρω από μικρή. Το παίρνανε το 'κόνισμα και το πηγαίνανε κάτω [στο χωριό]. Αυτό έφευγε. Είχε ένα καντηλάκι, και το βρίσκανε. Ξανά το καντηλάκι, ξανά το 'κόνισμα, ξανά το καντηλάκι, ξανά το 'κόνισμα. Και φτιάξανε εδώ ένα εκκλησάκι και ήτανε λέει ολόχρυσο. Αυτό κήκε και αυτή η εικόνα, κατέβηκε ένα αστέρι από τον ουρανό και την πήρε, την εικονίτσα αυτή. Δεν τα ξέρω και καλά αλλά έτσι άκουσα ότι κατέβηκε ένα αστέρι από τον ουρανό και την πήρε την εικόνα, όπως λέγανε οι παλαιές, οι παππούδες, οι προπαππούδες μας! Την πήρε από τη φωτιά.

Ερευν.: Τι λες! Και χάθηκε η εικόνα αυτή;

Επιτροπίσσα: Δεν ξέρουμε τι έγινε ακριβώς, ήτανε μοναστήρι εδώ και είχε πάρα πολλά ζώα.

Ερευν.: Α, τότε με τη φωτιά την πήρε την εικόνα; Για να μην καεί;

Επιτρ.: Ναι, την πήρε, ποιος ξέρει, μπορεί να ήταν και κάποιος άγγελος! Τα έχω ακούσει από παλιά, από μεγάλες γυναίκες και μου αρέσει να τα λέω αυτά. Αλλά τώρα δε βρίσκεις μεγάλες γυναίκες, πάνε. Έχουνε φύγει οι πιο πολλές. Ήτανε μεγάλο, πλούσιο μοναστήρι. Είχε και πρόβατα και μια φορά είχε χιονίσει, παλιά χιονίζε εδώ. Τώρα πού είναι το χιόνι; Χάθηκε. Και τα 'πιασε το χιόνι τα πρόβατα αλλά τα βρήκανε όλα γερά, δεν πάθανε τίποτα. Καμιά φορά έπιανε πάρα πολύ χιόνι. Τώρα έχουμε να δούμε χιόνι πολλά χρόνια. Και η βροχή έχει χαθεί και ζέστη έκαμε 'φέτο, πολλή ζέστη. Πρόπερσι έβρεχε τέτοια μέρα. Πέντε μήνες έχει να βρέξει, πέντε μήνες. Όλα έχουνε ξεραθεί. Οι ελιές είναι ξερές! Ξεράθηκαν όλα. Να δούμε τι θα γίνει...

Η μαρτυρία της επιτροπίσσας μου έδειξε ότι η επί πενήντα χρόνια παραμονή της σε ένα μεγάλο αστικό κέντρο-χωνευτήρι πληθυσμών από όλη την Ελλάδα (και όχι μόνο), όπως η Αθήνα, δεν είχε απαλείψει τις μνήμες για τις τοπικές παραδόσεις που τις είχε ακούσει μικρή. Επίσης δεν μπόρεσα να συγκρατήσω ένα πικρό χαμόγελο, λόγω και της δικής μου ηλικίας, όταν, ενώ η ίδια φαινόταν να είναι περίπου εβδομήντα χρονών, ανέφερε ότι «τώρα δε βρίσκεις μεγάλες γυναίκες, πάνε», ωσάν εκείνη να ήταν ακινητοποιημένη στη νεανική ηλικία της και αυτές που εκείνη προσελάμβανε τότε ως «μεγάλες γυναίκες» να 'πρεπε να είχαν παραμείνει έτσι εσαεί!

Ως προς τη *Λάμια*, είχα την αίσθηση ότι οι περισσότερες πληροφορίες που μου είχε δώσει σε αυτή την τόσο σύντομη συνομιλία η επιτροπίσσα, ήταν σημαντικές αλλά έμμεσες και ότι έπρεπε να τις «σκαίσω» πίσω από τα λόγια της. Η παράδοση για τη σωτηρία της εικόνας με εξ ουρανών

επέμβαση μπορεί να σημαίνει την επιμονή για τη μη καταστροφή των ιερών «σημείων» από το συγκεκριμένο τόπο. Η επιτρόπισσα προσπάθησε στο τέλος να προσωποποιήσει χριστιανικά το αστερί-σωτήρα της εικόνας ως άγγελο, «εκλογικεύοντας», κατά ένα τρόπο, χριστιανικά την παράδοση. Σκέφτηκα, σύμφωνα πάντα με τη δική μου «ανάγνωση» των δεδομένων, ότι η «διάσωση» αυτή ίσως να είναι και μια ακόμα έμμεση μνήμη που παραπέμπει στη [Λάμια-] Ελένη, καθώς, σύμφωνα με τον αρχαίο μύθο της, οι καταστερισμένοι, θεοποιημένοι αδελφοί της Διόσκουροι, που το κύριο προσηγορικό τους όνομα είναι *Σωτήρες*, παρεμβαίνουν πάντα και την σώζουν.⁴³

Το «ολόχρονο εκκλησάκι», που κατά την παράδοση χτίστηκε στο σημείο της «εύρεσης», πιθανόν να παραπέμπει μεταφορικά στον πλούτο του μοναστηριού της Λάμιας (ζώα, σπαρτά, ελιές), είτε στη χριστιανική είτε στην προ-χριστιανική περίοδο, αν υποθέσουμε ότι μπορεί να υπήρχε εκεί κάποιο αρχαίο ιερό. Τον πλούτο της μονής υποδηλώνει και η αναφορά της επιτρόπισσας στο πλήθος των ζώων που εξέθρεφαν εδώ, πράγμα που παραπέμπει έμμεσα και στην ιερή σημασία του πηγαδιού της «Λάμιας», αφού για να επιβιώσουν τόσα ζώα χρειάζονται πέρα από βοσκή και νερό, όπως και οι άνθρωποι εξάλλου, ενώ το πηγάδι ήταν η μοναδική φυσική πηγή νερού στην αυχμηρή, ορεινή αυτή περιοχή, εξού και το κατείχε (φαίνεται ανέκαθεν) το ιερατείο. Με τις βροχές και τα σπαρτά (που επίσης είχε πολλά η μονή) σχετίζεται εξάλλου και η γιορτή της Γέννησης της Παναγίας, αφού παλιότερα για τον κύκλο της βλάστησης και τους αγρότες ο Σεπτέμβρης είναι ο πρώτος μήνας του αγροτικού χρόνου (και για την Εκκλησία είναι ο πρώτος μήνας του εκκλησιαστικού χρόνου).⁴⁴

Για τους γεωργούς η γιορτή της Γέννησης της Παναγίας συνδέεται έμμεσα και με τα ομβροδίατα δημητριακά, γιατί μετά τον ετήσιο, συμβολικό θάνατο της ξεραμένης Γης από τα καλοκαιρινά καύματα, τούτη την εποχή αρχίζουν τα πρωτοβρόχια που ποτίζουν, «ξεναγεννούν» την πεθαμένη γριά Γη ως νεαρή κόρη-νύφη και την προετοιμάζουν για το όργωμα και τη σπορά, τη γονιμοποίηση.⁴⁵ Ίσως, λοιπόν, μαγικά και συμβολικά, πέρα από την υπονοούμενη ανα-γέννηση, να μην είναι εν τέλει άσχετο με αυτή την εποχική και αγροτική απαίτηση για νερό το ότι στην εικόνα της «Γέννησης» της (μητροθυγατρικής) Παναγίας παριστάνεται το «λουτρό» της νεογέννητης ιερής κόρης και απεικονίζεται τρεχούμενο νερό να «γεμίζει» τον λουτήρα, όπως ακριβώς είναι ευκαίιο και αναμενόμενο η βροχή να

43. Για τους Διόσκουρους, βλ. ενδεικτικά Lewis Richard Farnell, *Ασκληπιός, Διόσκουροι*, μτφρ. Ελένη Παπαδοπούλου, εκδ. Ιάμβλιχος, Αθήνα 1997, σ. 642 κ.ε.

44. Βλ. Δ. Λουκάτος, *Τα καλοκαιρινά*, ό.π., σ. 141.

45. Βλ. και Ε. Ψυχogiού, ό.π., σσ. 79-82· Ε. Ψυχogiού, «Συννομιζώντας με τον Δημήτηρ Λουκάτο...», ό.π., σσ. 238-240.

«γεμίσει» τώρα γονιμικά τη γη.

Τούτη τη σύνδεση της γιορτής και του συγκεκριμένου ιερού τόπου με την ανα-γέννηση (που διαμεσολαβείται από το θάνατο), το νερό, τη βροχή, το χιόνι και την επιθυμητή αγροτική παραγωγή φαίνεται να μεταφέρει και να αναδεικνύει, μη συνειδητά, η επιτρόπισσα στην αφήγησή της σχετικά με τη «Λάμια», όταν μάλιστα αναφέρεται συνειρμικά και στον καύσωνα και στην εφετινή λειψυδρία («ξεράθηκαν όλα»), σημειώνοντας συγκριτικά όσο και δραματικά ότι την προ-προηγούμενη χρονιά, τέτοια μέρα έβρεχε. Και το «θαύμα» άλλωστε της σωτηρίας των προβάτων από την Παναγία-Λάμια, με το χιόνι είχε να κάνει. Η *Λάμια* [-Μαυρηγή-Ελένη], λοιπόν, είτε ως υδροχαρής, νεογέννητη κόρη της γριάς μάνας-Γης, υποχθόνια Κυρά του ζωοποιού νερού αλλά και του θανάτου με την έλλειψή του, είτε ως Παναγία, νεογέννητη ιερή κόρη της γηραιάς αγίας Άννας στο χριστιανικό ναό, δικαιούται να δέχεται τις προσευχές και τις παρακλήσεις των πιστών τέτοια μέρα στα Διλινάτα.⁴⁶

Ο Μητροπολίτης Κεφαλονιάς Σπυρίδων έφτασε εν τω μεταξύ από το Αργιστόλι, χωρίς ιδιαίτερες καμπανοκρουσίες, ακολουθούμενος μόνον από έναν ιερωμένο και ντυμένος μόνο με το μαύρο ράσο του. Αρκετοί από τους πιστούς, μετά την προσκύνηση της εικόνας, πήγαιναν και ασπάζονταν το χέρι του Δεσπότη. Όλοι είχαν πάρει τώρα τις θέσεις τους, ωσάν σε θεατρική σκηνή, για να αρχίσει ο πανηγυρικός εσπερινός. Οι ιερείς με τα λαμπρά τους άμφια μέσα στο ιερό, ο Δεσπότης στο θρόνο με το μαύρο ράσο του και με την ποιμαντορική ράβδο στο χέρι, οι ψαλτικοί χοροί στα ψαλτήρια παίρνοντας τόνο από τη διαπασών, οι προύχοντες του χωριού ένθεν και ένθεν εμπρός από τα δύο ψαλτήρια, ο επίτροπος πίσω από το παγκάρι, η επιτρόπισσα στο μεγάλο μανουάλι, οι πιστοί στις καρέκλες και τα στασίδια. Οι γυναίκες περισσότερο προς την αριστερή πλευρά του ναού και μερικές στο γυναικωνίτη, οι άνδρες δεξιά. Η ουρά των πιστών προς την εικόνα δεν σταματούσε να κινείται, καθώς όλο και προσέρχονταν προσκυνητές, άλλοι με άρτους, άλλοι με λαμπάδες και κεριά στα χέρια.

Ο εσπερινός και η αρτοκλασία έγιναν λαμπρά, όπως είχα παρακολουθήσει τότε και στον Καραβάδο, όμως εκείνος μου είχε φανεί πιο λαμπρός και η ψαλμωδία περισσότερο ποιοτική, ίσως γιατί τότε είχα έλθει για πρώτη φορά σε επαφή με την υπέροχη κεφαλονίτικη ψαλμωδία και είχα εντυπωσιαστεί.⁴⁷ Φωτογράφιζα ότι θεωρούσα απολύτως απαραίτητο, ενώ κατέγραφα σε μαγνητόφωνο την ψαλμωδία, στενοχωρημένη που δεν είχα τη

46. Πρ. κα Μ. Τροζοπούλου, ό.π.

47. Βλ. Ψυχγογιάννη συνομιλώντας με τον Δημήτρη Δουκάτο... στην Κεφαλονιά βλ. ξαίσια βωμένη περιγραφή στο Δ. Λουκά, *Οι τρεις τρεῖς*, ό.π., σσ. 83-114.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Παραδοσιακά Πανηγύρια

δυνατότητα να έχω κάμερα. Τράβηξα, ωστόσο, πολύ μικρής διάρκειας νι-
deο με τη φωτογραφική μηχανή.

Το γλέντι

Είχε νυχτώσει για τα καλά όταν βγήκα από το ναό, καθώς και η ημέρα
είχε μικρύνει αρκετά τέτοια εποχή, και το προαύλιο του ναού φωτιζόταν
από δυνατούς προβολείς αλλά και από τα χρωματιστά λαμπιόνια των πά-
γκων των εμπορών, όπου συγκεντρωνόντουσαν πολλοί πανηγυριώτες, κυ-
ρίως παιδιά, για να ψωνίσουν. Ο περίβολος και οι γύρω χώροι έσφυζαν
από κόσμο. Αρκετοί από τους προσκυνητές, πριν ακόμα τελειώσει ο εσπε-
ρινός, είχαν πάρει σειρά για να προμηθευτούν γουρουνόπουλο και τα άλ-
λα φαγώσιμα καθώς και νερό, αναψυκτικά, μπύρες και κρασί [.....]. Έτσι
τα τραπέζια που είχαν στηθεί έξω ήταν σχεδόν γεμάτα από πανηγυριστές
που καθόντουσαν ήδη και έτρωγαν.

Μετά το σχολασμα, όλος ο κόσμος μαζεύτηκε στο χοροστάσι. Οι πανη-
γυριώτες ήταν πάρα πολλοί και όλοι εξαιρετικά κεφάτοι καθώς έτρωγαν,
γελούσαν, αντάλασσαν ευχές και πειράγματα στο μουσικότροπο κεφαλο-
νίτικο ιδίωμα. Καμιά σχέση με το υποτονικό, με λιγοστούς χορευτές πανη-
γύρι του Καραβάδου. Εδώ τα νιάτα έδιναν έντονο «παρών», όπως και οι
μεγάλοι. Μου προξενούσε μάλιστα εντύπωση η τόσο μεγάλη συμμετοχή,
αφού ήταν πλέον Σεπτέμβρης και λογικά οι παραθεριστές, ντόπιοι που
μένουν εκτός Κεφαλονιάς και ξένοι τουρίστες, πρέπει να είχαν φύγει. Ί-
σως η σπουδαιότητα της γιορτής και της *Λάμιας* όσο και η μικρή απόστα-
ση του χωριού από το Αργοστόλι, να έδινε την εξήγηση.

Μια μικρή ορχήστρα (ντραμς, κιθάρα, μπουζούκι, συνθεσάιζερ) στην
ανατολική πλάτη του κτίριου των συνεστιάσεων έπαιζε εκείνη τη στιγμή
νησιώτικους σκοπούς, ενώ μια νέα κοπέλα τραγουδούσε. Είχα ακούσει
πως θα έχει και βιολί, αλλά απ' ό,τι έβλεπα και άκουγα, ο ήχος του βιολιού
έβγαινε από το ηλεκτρικό συνθεσάιζερ. Ωστόσο, οι μουσικοί και η τρα-
γουδίστρια ήταν συμπαθητικοί και κυρίως ήταν ντόπιοι, όπως φαινόταν
από την οικειότητα που είχαν με όλους, πράγμα που έδινε περισσότερη
ζωντάνια και κέφι σε αυτούς και στον κόσμο. Μετά έπαιξαν ταγκό, βαλς,
φοξ-τροτ και χόρευαν με δεξιотехνία ζευγάρια νέων και γέρον, ανάκατα.
Μετά παράγγειλαν κεφαλονίτικους σκοπούς. Έκτοτε με ευχάριστη έκ-
πληξη είδα κύκλους με άντρες και γυναίκες, από μικρά παιδιά μέχρι και
γέροντες, να χορεύουν πιασμένοι από τα χέρια όλους τους κυκλικούς το-
πικούς χορούς, συγχρονισμένα, ζωηρά, κεφάτα, περήφανα. Οι χορευτές
έκαναν τρεις και τέσσερις παράλληλους κύκλους, τόσο πολλοί συμμετεί-
χαν. Συστά, σούστες, *μέριμγκας* και άλλοι τοπικοί χοροί που δεν γνώρι-
ζα το όνομά τους εναλλάσσονταν και όλοι χόρευαν απόλαυτα, με απεί-
στο κέφι. Οι πρωτοχορευτές, κυρίως άντρες, νέοι ή ηλικιωμένοι, αλλά και

νέες γυναίκες, έκαναν επίδειξη δεξιοτεχνίας με λαμπρά κατά τη γνώμη μου αποτελέσματα. Η συμμετοχή των νέων αγοριών και κοριτσιών σε αυτούς τους χορούς ήταν εντυπωσιακή τόσο από άποψη χορευτικής δεξιότητας όσο και ως προς τον ενθουσιασμό και το κέφι, και αναρωτιόμουν, πού να μαθαίνουν άραγε αυτούς τους παραδοσιακούς χορούς, στα πανηγύρια, στο σχολείο ή σε σχολές; Στα λίγα ζεϊμπέκικα και σε ένα τσάμικο που έπαιξαν, η συμμετοχή ήταν μικρή. Κάποια στιγμή, κατά τα μεσάνυχτα, φαντασμαγορικά, πολύχρωμα πυροτεχνήματα έσκασαν με κρότους πάνω από τη στέγη της εκκλησίας, προξενώντας ιαχές θαυμασμού εκμέρους των πανηγυριστών, μικρών και μεγάλων.

Η μαζική συμμετοχή θύμιζε έντονα τα γραφόμενα του Λουκάτου για τα παλιά πανηγύρια, όπως άκουσα και μια γερόντισσα επιτόπου να σχολιάζει: «Ωρέ, παλαιό πανηγύρι εφέτος! Και τι πολύς κόσμος!». Η φράση με προβλημάτισε, ως προς το ότι υποδήλωνε ότι δεν ήταν κάθε χρόνο τόσο έντονη η συμμετοχή.

Αναρωτιόμουν, λοιπόν, τι μπορεί να ήταν αυτό που κινητοποίησε τον κόσμο εφέτος, ώστε να συμμετέχει αθρόα, αφού και η οικονομική κατάσταση γενικά είναι δύσκολη, λόγω και της κατακόρυφης αύξησης της τιμής του πετρελαίου [2008]. Οι Κεφαλονίτες μάλιστα, όπως και τους είχα ακούσει, παραπονιόντουσαν ότι πέραν της γενικότερης οικονομικής δυσπραγίας είχε πέσει πολύ και η προσέλευση τουριστών στο νησί, λόγω και της κινδυνολογίας περί μεγάλου επικείμενου σεισμού, μετά τον σεισμό 6, 2 Ρίχτερ που είχε πλήξει την απέναντι ακτή της Ηλείας εφέτος, στις 8 Ιουνίου. Συλλογιζόμουν όμως μήπως ακριβώς αυτές οι αντιξοες οικονομικές και περιβαλλοντικές συνθήκες, οι σεισμοί, η επαπειλούμενη ξηρασία, αφού και ο περασμένος χειμώνας ήταν σχετικά άνυδρος, καθώς και όλη η ευρύτερη κουβέντα με οικολογικούς όρους για την έλλειψη του νερού διεθνώς αλλά και στην Ελλάδα ιδιαίτερα, όσο και οι καμπάνιες για τη λελογισμένη χρήση του είχαν συμβάλει στην κοσμοσυρροή στη χάρη της Παναγίας (αλλά μη συνειδητά ίσως, και για την τρομερή Κυρά των νερών αλλά και του θανάτου, τη *Λάμια*).

Το πανηγύρι σχόλασε κατά τις τρεις το πρωί. Ξεκίνησα, λοιπόν, για το Αργοστόλι, με την υποψία πως μάλλον δεν θα εύρισκα δωμάτιο τέτοια ώρα, οπότε θα περνούσα τις λίγες ώρες ως το ξημέρωμα στο αυτοκίνητο. Ευτυχώς με τη δεύτερη απόπειρα σε κεντρικά ξενοδοχεία βρήκα εντέλει δωμάτιο και κατακλίθηκα, αν και από την ένταση της εμπειρίας στη *Λάμια* και τις σχέψεις που μου προκαλούσε, μου πήρε ώρα για να χαλαρώσω και να κοιμηθώ. Την επομένη είχα στο πρόγραμμα να επισκεφθώ το ναό του άγιου Κωνσταντίνου και μετά θα ξεκινούσα για την αναζήτηση της *Αγιαλένης* [.....].

Σελίδες αφιερωμένες στη Λαογραφία

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΤΥΠΟΙ ΓΑΜΗΛΙΩΝ ΣΥΜΒΟΛΑΙΩΝ ΤΟΥ 16ου ΚΑΙ 17ου ΑΙΩΝΑ ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ*

Το αντικείμενο της παρούσας μελέτης αφορά στα στοιχεία που προκύπτουν από το σχετικό δημοσιευμένο υλικό των αρχειακών εγγράφων των Επτανήσων, όταν βρισκόνταν υπό βενετική κυριαρχία. Αν και πρόκειται για ένα ενιαίο σύμπλεγμα νησιών, δεν θα γίνει αναφορά σε έγγραφα από το νησί των Κυθήρων λόγω της αμφιβολίας που υπάρχει για την ομοιομορφία του νησιού με τα υπόλοιπα έξι νησιά του Ιονίου Πελάγους.

Ο αριθμός των εγγράφων που συγκεντρώθηκε ποικίλλει από νησί σε νησί, καθώς τα άφθονα επτανησιακά έγγραφα της βενετικής περιόδου δεν έχουν δημοσιευτεί στο σύνολό τους. Τα περισσότερα έγγραφα προέρχονται από την Κέρκυρα και την Κεφαλονιά και χρονολογούνται κυρίως στον 16ο αιώνα, γεγονός που αποδεικνύει ότι η έκδοση των νοταριακών αρχείων των νησιών έχει ξεκινήσει τα τελευταία χρόνια, με χρονολογική σειρά. Τα έγγραφα που έχουν εκδοθεί αφορούν συμβολαιογράφους από την πόλη αλλά και από την ύπαιθρο των δυο νησιών, επομένως μπορούν να γίνουν και οι ανάλογες συγκρίσεις.

Οργανωμένη έκδοση νοταριακού υλικού του 17ου αιώνα, αποτελούν τα έγγραφα της Ιθάκης με την έκδοση του νοταρίου Βλασσόπουλου,¹ από την πρωτεύουσα του νησιού Βαθύ. Τα έγγραφα από τα υπόλοιπα νησιά

- Η Μαρ. Γρ. Καλογηράτου είναι φιλόλογος, κάτοχος μεταπτυχιακού τίτλου του Διατμηματικού Προγράμματος «Βυζαντινών και Μεσαιωνικών Σπουδών» Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης.

Τα έγγραφα αυτά αποδελτιώθηκαν και μελετήθηκαν προκειμένου να απαντηθούν και να τεκμηριωθούν τα ερωτήματα της μεταπτυχιακής εργασίας της υπογραφέως με θέμα: «Ιδιαιτερότητες στις γαμήλιες παροχές κατά τον 16ο και 17ο αιώνα στα Επτάνησα. Μαρτυρίες από τα δημοσιευμένα νοταριακά έγγραφα» (απομνηστεύτη).

1. Βλ. Σταματούλα Ζαπάνη, Γεώργιος Βλασσόπουλος, Νοτάριος Βαθύς Ιθάκης (1656-1648), Γενικά Αρχεία του Κράτους, Τοπικό Αρχείο Ιθάκης, Ιθάκη, 2002.

δεν συναντήθηκαν σε κάποια οργανωμένη έκδοση, εκτός από την έκδοση του Πετρόπουλου,² η οποία περιλαμβάνει μεμονωμένες αναφορές. Ευνόητο είναι το πρόβλημα που προκύπτει καθώς δεν γίνεται γνωστό το όνομα και ο τίτλος του νοταρίου που συντάσσει το έγγραφο και κατά συνέπεια η περιοχή που δραστηριοποιείται.

Τέλος, λιγοστά είναι τα έγγραφα που συγκεντρώθηκαν από την Ζάκυνθο και τη Λευκάδα για τη συγκεκριμένη περίοδο. Το Νοταριακό Αρχείο της Λευκάδας, ενώ θα έπρεπε να αρχίζει από το 1684, όταν κατέλαβαν οι Βενετοί το νησί, η πρώτη σωζόμενη νοταριακή πράξη χρονολογείται από την 3η Μάη 1692.³ Οι συμβολαιογραφικές πράξεις των προηγούμενων ετών μάλλον κάηκαν μαζί με τα άλλα έγγραφα στην πυρκαγιά του 1715,⁴ που κατάστρεψε σχεδόν όλο το προγενέστερο αρχειακό υλικό. Το παραπάνω γεγονός δικαιολογεί τον περιορισμένο αριθμό εγγράφων από το νησί της Λευκάδας. Παρόλο, που στη Ζάκυνθο υπήρχε το σωματείο των Νοταρίων από το 1559⁵ το πολύτιμο νοταριακό αρχείο της Ζακύνθου, που περιλάμβανε 2000 τόμους συμβολαίων, κάηκε κατά την πυρκαγιά που εκδηλώθηκε μετά τις σεισμικές δονήσεις του 1953. Επομένως, η παρούσα έρευνα επικεντρώθηκε σε παλαιότερες δημοσιεύσεις που περιλαμβάνουν κάποια νοταριακά έγγραφα.⁶

Όσον αφορά τις νοταριακές πηγές, μελετήθηκαν συνολικά 189 γαμήλια συμβόλαια (123 έγγραφα του 16ου και 66 έγγραφα του 17ου αιώνα), όπως φαίνεται από τον παρακάτω πίνακα. Επιπροσθέτως, στα παραπάνω συμβόλαια εντάσσονται 9 έγγραφα που δεν ανήκουν σε κάποιο νοταριακό κατάστιχο αλλά αποτελούν μια άλλη κατηγορία, τα εκκλησιαστικά έγγραφα, και είναι υπό έκδοση (παραχωρήθηκαν από τα ΓΑΚ Κεφαλονιάς).

Πίνακας 1

ΑΙΩΝΕΣ	ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ	ΠΑΞΟΙ	ΙΘΑΚΗ	ΛΕΥΚΑΔΑ	ΚΕΡΚΥΡΑ	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
16ος	73	–	–	–	41	1
17ος	26	19	9	3	4	5
Σύνολο	99	19	9	3	45	6

2. Βλ. Γ. Πετρόπουλος, *Νοταριακαί πράξεις Παξών διαφόρων Νοταρίων των ετών 1658 - 1810*, Παράρτημα της επιστημονικής *Επετηρίδος* της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1958.

3. Βλ. Σ. Φλογαίτης, «*Το Νοταριακό Αρχείο της Λευκάδας*», *Επετηρίς Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, τόμ. 22 (1975).

4. Βλ. Κ. Μακραιός, *Η Λευκάς επί Ενετοκρατίας 1684-1797*, Αθήνα 1951, σ. 65.

5. Βλ. Α. Χ. Ζώης, 1963: *Λεξικόν Ιστορικών και Λαογραφικών Ζακύνθου*, τόμ. Α, Αθήνα 1963, σ. 622.

6. Βλ. Δ. Β. Βαγιακάκος, «*Μελισσηνοί και Κοντοστάβλοι*», *Επετηρίς του Μεσαιωνι-*

Κρίθηκε αναγκαίο τα γαμήλια έγγραφα να χωρισθούν σε κατηγορίες για την καλύτερη ανάλυσή τους. Στον παρακάτω πίνακα παρατίθενται οι τύποι των προικίων εγγράφων ανά περιοχή.

Πίνακας 2

ΤΥΠΟΣ ΕΓΓΡΑΦΩΝ	ΝΗΣΙΑ					
	ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ	ΠΑΞΟΙ	ΙΘΑΚΗ	ΛΕΥΚΑΔΑ	ΚΕΡΚΥΡΑ	ΖΑΚΥΝΘΟΣ
ΠΡΟΙΚΟΣΥΜΦΩΝΟ	36	6	6	3	15	4
ΠΡΟΙΚΟΠΑΡΑΛΑΒΗ	10	8	2	–	5	2
ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΠΡΟΙΚΑΣ	2	–	1	–	5	–
ΛΕΙΨΟΠΡΟΙΚΙ	9	2	–	–	1	–
ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ- ΕΞΑΓΟΡΑ ΠΡΟΙΚΑΣ	5			–	1	
ΔΙΑΦΟΡΑ ΕΓΓΡΑΦΑ	38	3	–	–	18	–

Κατηγορίες γαμήλιων συμβολαίων

Το ενδιαφέρον της εργασίας επικεντρώνεται στην παρουσίαση του περιεχομένου της κάθε κατηγορίας των παραπάνω προικίων συμβολαίων. Το έγγραφο που εξασφάλιζε την προίκα της θυγατέρας,⁷ η οποία δινόταν σ' αυτήν από την οικογένειά της, ήταν το προικοσύμφωνο, που η σύνταξή του ήταν καθήκον του εκάστοτε νοταρίου της περιοχής. Στα Επτάνησα,⁸ το προικοσύμφωνο συνηθιζόταν να λέγεται «αρεσκειά», ενώ δε λείπουν και οι παραλλαγές του όρου ανά νησί. Στη Λευκάδα χρησιμοποιείται η ονομασία «ληγατοχάρτι», ενώ στην Κέρκυρα απαντάται ο όρος «αρραβωνιστικό συνάλλαγμα» αλλά και «γαμικό συμβόλαιο ή συνάλλαγμα». Ο όρος «αρραβωνιστικό συνάλλαγμα» θα μπορούσε να έχει την έννοια, ότι η σύνταξη του προικοσυμφώνου αυτόματα σήμαινε και τον αρραβώνα ή λογοδόσιμο του ζευγαριού· κατατοπιστική είναι η φράση σε έγγραφο από τους Παξούς «ως καθώς ορίζει τον θεού εκκλησία περί αρρα-

κού Αρχείου, τόμ. Γ' (1950), σσ. 149-155· του ίδιου, «Μανιάται εις Ζάκυνθον», *Επετηρίς του Κέντρου Ερευνής της Ιστορίας του ελληνικού Δικαίου* (1955), σσ. 34-78.

7. Ενώ σ' άλλες περιοχές της Ελλάδας συνηθιζόταν και η «προίκιση αρρένων» κυρίως στις Κυκλάδες και στην Κρήτη, τα επτανησιακά έγγραφα παρουσιάζουν μόνο την παραδοσιακή προικοδότηση των θυγατέρων που θεωρείται ως το καθιερωμένο σύστημα στις περισσότερες περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδος. (Βλ. Αγλαΐα Κάσδαγλη, «Γαμήλιας παροχές στη βενετοκρατούμενη Κρήτη και αλλού: μια πρώτη ανάγνωση των δημοσιευμένων κλητικών προικοσυμφώνων της ύστερης Βενετοκρατίας», *Πεπραγμένα Η Κορητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο, τόμ. Β1 (2000), σσ. 321-332).

8. Βλ. Μαριέττα Γο. Καλογηράτου, «Προικοσύμφωνα Πυλάρον 17ου και 18ου αιώνα», *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου «Η Πύλαρος στο διάβα του χρόνου»*, Αγία Ευφημία, τόμ. Β (2007), σ. 369. Στις Κυκλάδες το προικοσύμφωνο λεγόταν «προικοχάρτι» (βλ. Aglaia Kasdagli, *Land and Marriage Settlements in the Aegean: A case Study of Seventeenth-Century Naxos*, Βενετία 1999, σ. 210.)

βωνιτικού συναλλάγματος εις γάμον κοινωνίας».⁹ Τέλος, σε προικοσύμφωνο από το ίδιο νησί αναφέρεται ο όρος «συνβιβαστικός γάμος» και αφορά κάποια υποχώρηση που έγινε από τις δυο πλευρές και αφορούσε την προίκα.¹⁰ Στο σύνολό τους όμως τα προικοσύμφωνα από τους Παξούς αναφέρονται με τον προαναφερθέντα όρο «αρεσκειά».

Συνολικά, τα προικοσύμφωνα που μελετήθηκαν από τα παραπάνω νησιά είναι 68, από τα οποία τα 51 είναι γνήσια ενώ τα 17 αποτελούν καταχωρήσεις στο πρωτόκολλο του νοταρίου (ρεγγιστρο),¹¹ αφού πρώτα έχουν συνταχθεί από τον πατέρα ή τον ιερέα του χωριού πρόχειρα προκειμένου να γίνει ο γάμος. Δεν είναι γνωστό το περιθώριο του χρόνου που υπήρχε, ωστόσο να καταχωρισθεί το πρόχειρο χαρτί στα επίσημα κατάστιχα του νοταρίου, οπότε έπαιρναν επίσημη μορφή και δεν υπήρχε περίπτωση αμφισβήτησης του περιεχομένου του εγγράφου.¹² Για διάφορους λόγους, που παραμένουν άγνωστοι, τα έγγραφα έφταναν μερικές φορές στο νοτάριο αρκετό διάστημα αργότερα. Μεμονωμένη περίπτωση βέβαια αποτελεί έγγραφο από την Ιθάκη, το οποίο καταχωρίζεται σαράντα χρόνια μετά από την ημερομηνία σύνταξης του πρόχειρου συμφωνητικού.¹³ Μάλιστα ο όρος που συναντάται για το πρόχειρο συμφωνητικό γάμου, μέχρι την επίσημη καταγραφή του, είναι το λεγόμενο «σκαρτσοφύλλιο», κυρίως στην Κέρκυρα γραμμένο από τον ιερέα του χωριού.¹⁴ Επομένως, υπήρχε ένα διάστημα χρόνου μέχρι την επίσημη καταχώριση του εγγράφου, πρακτική που αφορά τα συμβόλαια της Κεφαλονιάς και της Κέρκυρας. Οι όροι που υπάρχουν για το περιεχόμενο του προικοσυμφώνου είναι «προίκα», «διά προίκα καί προικοδοσιά», «χάρις προίκας»¹⁵ (στη Ζάκυνθο) καθώς και

9. Γ. Πετρόπουλος, *ό.π.*, έγγραφο 8.

10. Γ. Πετρόπουλος, *ό.π.*, έγγραφο 16 Σεπτεμβρίου 1687.

11. Από τα παραπάνω έγγραφα οι 14 περιπτώσεις προέρχονται από την Κεφαλονιά, 2 από τους Παξούς και 1 από την Κέρκυρα.

12. Το προικοσύμφωνο έπρεπε να καταγραφεί στο βιβλίο του νοταρίου, «για να είνε φιλαμένο εις τα ατι μου και να πέρνη κοπία είτης χριάξετε», βλ. Ελένη Γράνα, *Γεώργιος Μπαρμπαρίγος Δημόσιος Νοτάριος της Αγίας Μαύρας*, Βιβλίο πρώτο: 1707-1709, ΓΑΚ, Αρχεία Νομού Λευκάδος, Λευκάδα 2006 έγγραφο 44: «να το ρεηστράρω ιστό προτόκολλο κατά της νοδαρικής τάξεως», βλ. Σταματούλα Ζαπάντη, *ό.π.*, έγγραφο 84: «επαράδωσαν μου την αρεσκειά, όπως νομιμοποιήσω αυτήν και θέσο αυτήν εις τας εμού πράξεις δια πλείονα ασφάλειαν των μερών», βλ. Δ. Καπάδοχος, *Η απονομή δικαιοσύνης στην Κέρκυρα από τους Πρωτοπαπάδες την Ενετική περίοδο (1604-1787)*, Αθήνα 1980, έγγραφο 3.

13. Ο γιος παραδίδει στον νοτάριο στις 26 Φεβρουαρίου 1647 το πρόχειρο προικοσύμφωνο της μάνας του, το οποίο συντάχθηκε την 1η Οκτωβρίου 1605, βλ. Σταματούλα Ζαπάντη, *ό.π.*, έγγραφο 84.

14. Βλ. Γ. Σαλβάνος, (1929/1932): «Γαμήλια έθιμα Αιωνοσάων Δευκίμης», *Λαογραφία* 10 (1929/1932), επανέκδοση 1986, σσ. 538-539.

15. Ο όρος «χάρις προίκας» αφορά τα συνολικά προικιά της νύφης και δεν σχετίζεται

«προίκα ληγάτον». Ο τελευταίος όρος αφορά κερκυραϊκά έγγραφα και δηλώνει την προίκα που καταγράφεται σε χαρτί, αφού υπάρχει για το προικοσύμφωνο ο προαναφερθέν όρος «ληγατοχάρτι». Στα έγγραφα αναφέρεται και ο όρος «αντιπροίκι» και αφορά τη δωρεά στο ζευγάρι από την οικογένεια του γαμπρού, καθώς σχετίζεται με την προικοδότηση του γαμπρού και διαχωρίζεται από οποιαδήποτε προσφορά προς την κοπέλα με σκοπό τους αρραβώνες. Το «αντιπροίκι» στα έγγραφα καταγράφεται σε ειδικές περιπτώσεις ζευγαριών και όχι σε συνηθισμένα συνοικεία.¹⁶

Μετά το γάμο, ακολουθεί το έγγραφο όπου καταχωρίζονται τα κατά το προικοσύμφωνο συμφωνημένα και δοσμένα ως προίκα, το οποίο ονομάζεται «προικοπαράδοσις» ή «προικοπαράλαβή», ενώ στα κερκυραϊκά έγγραφα συνηθίζεται ο όρος «απόδειξη παραλαβής προίκας».¹⁷ Τα 26 έγγραφα αυτής της κατηγορίας αφορούν τα προαναφερθέντα νησιά, εκτός της Λευκάδας από την οποία δεν υπάρχουν άλλα είδη γαμήλιων συμβολαίων (βλ. πίνακα 2). Μελετήθηκαν και έγγραφα που αποκαλύπτουν ειδικές συνθήκες διαβίωσης του πληθυσμού και αφορούν «εξασφάλιση γάμου» σε περίπτωση δεύτερου γάμου του συζύγου, με το οποίο προστατεύει τη δεύτερη σύζυγο. Αυτός ο τύπος εγγράφου απαντάται σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή της Κέρκυρας,¹⁸ την περίοδο του Γ' Τουρκοβενετικού πολέμου και δηλώνεται η «αρπαγή» της πρώτης συζύγου. Παρατηρείται το φαινόμενο της αρπαγής γυναικών από τους επιδρομείς και οι σύζυγοι προχωρούν σε δεύτερους γάμους, εξασφαλίζοντας τη δεύτερη σύζυγο σε περίπτωση επιστροφής της πρώτης. Δυστυχώς, στο εκδοθέν κατάστιχο του νοτάριου Πέτρου Βαραγκά εντοπίστηκαν μόνο 2 έγγραφα

με την περίπτωση της Κρήτης, που ως «χάρισμα» του γαμπρού προσδιοριζόταν μέρος της συνολικής αξίας της προίκας. Τα «χαρίσματα» απαλλάσσονταν του προικίου καθεστώτος και μπορούσε ο γαμπρός να τα διαθέσει κατά βούληση. Τα υπόλοιπα προικιά χαρακτηρίζονταν ως «αληθινό προίκι της νύφης» και επομένως δεν ήταν εκποιήσιμο, βλ. Αγλαΐα Κάσδαγλη, *ό.π.*, σ. 323.

16. Στην πρώτη περίπτωση επρόκειτο για αρπαγή της νύφης από τον γαμπρό, κατά συνέπεια η κοπέλα δεν έλαβε κάποια προίκα από τους γονείς, αφού δεν υπήρχε η συγκατάθεσή τους και αναγκαστικά το ζευγάρι προικοδότησαν οι γονείς του γαμπρού. Στη δεύτερη περίπτωση επρόκειτο για δυο ευκατάστατες οικογένειες, και ο πατέρας του γαμπρού δωρίζει στο γιο του για το γάμο του, βλ. Σταματούλα Ζαπάντη, *Μοντεσάντος (δε) ιερέας Σταμάτιος Νοτάριος Ελειού, Κατάστιχο 1535-1553*, ΓΑΚ, Αργοστόλι 2002, αρ. εγγράφου 137.

17. Βλ. Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Γ. Κ. Μαυρομάτης, *Αντώνιος Σπυρής, Νοτάριος και πρωτόπαπας Κερκύρων, Πρωτόκολλο (1560-1567)*, Εκδόσεις Ιονίου Πανεπιστημίου, Κέρκυρα 2007, αρ. εγγράφου 178· των ίδιων, *Εμμανουήλ Τοξότης, Νοτάριος Κέρκυρας. Πράξεις (1500-1503)*, Εκδόσεις Ιονίου Πανεπιστημίου, Κέρκυρα 2007, αρ. εγγράφων 6, 14, 110, 111.

18. Βλ. Γ. Ε. Ροδόλακη-Παπαρήγα, Α. Αρτεμιάδη, «Οι πράξεις του νοτάριου Αγ. Ματθαίου Κέρκυρας Πέτρου Βαραγκά (1541-1545)», *Επετηρίς Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.*, τόμ. 32 (1996), σσ. 207-239.

«εξασφάλισης γάμου», όμως το θέμα της αρπαγής γυναικών αναφέρεται και σε άλλου είδους γαμήλιων συμβολαίων της περιοχής.

Επιπλέον, συνηθισμένη ήταν η πρακτική της χρωστούμενης προίκας με δημοσιευμένα 9 έγγραφα με τον όρο «λειψοπροίκι», κυρίως στην Κεφαλονιά, ομοίως στη Κέρκυρα και στους Παξούς.¹⁹ Στην Κέρκυρα η καταβολή της προίκας δεν ήταν απαραίτητα άμεση, αλλά μπορούσε να γίνει εντός τριάντα ετών από την υπογραφή του προικοσυμφώνου.²⁰ Άλλο είδος εγγράφου σχετικά με την προίκα ήταν αυτό που αφορούσε την «επιστροφή της προίκας»²¹ στην οικογένεια της νύφης σε περίπτωση «άτεκνου γάμου» μετά το θάνατό της και έχουν δημοσιευτεί 7 περιπτώσεις, ενώ σώζεται και αντίστοιχο έγγραφο για την περίπτωση ύπαρξης τέκνων, οπότε αλλάζουν τα δεδομένα.²² Η προίκα παρατηρείται να επιστρέφεται και στη νύφη, από τους συγγενείς του γαμπρού σε περίπτωση χηρείας.²³ Επίσης, συνηθισμένη φαίνεται να είναι η πρακτική της «ανταλλαγής ή εξαγοράς προικιών» τουλάχιστον από την Κέρκυρα και την Κεφαλονιά, σύμφωνα με τα έγγραφα (4 από Κεφαλονιά και 1 από Κέρκυρα).²⁴

Σχετικά με την οικονομική ενίσχυση του ζευγαριού αλλά και την εκμετάλλευση της περιουσίας της νύφης μέσα στο γάμο, αριθμούν 60 έγγραφα, τα οποία αφορούν «πώληση προίκας»²⁵ (27), «εκποίηση προίκας» και «πάκτωση προικώας γης». Η ύπαρξη τέτοιων εγγράφων θέτει προβλημα-

19. Βλ. Γ. Πετρόπουλος, *ό.π.*, αρ. εγγράφου 209· Στ. Ζαπάντη, *Νοτάριος Κάστρον Γιάκουμος Σουριάνος* (1570-1598), ΓΑΚ, Αρχαία Νομού Κεφαλληνίας, Αρχαιοστόλι 2001, αρ. εγγράφων 50, 107, 196.

20. Βλ. Σ. Γ. Πλουμίδης, 2008: Γυναίκες και γάμος στην Κέρκυρα (1600-1864). Έμφυλες σχέσεις και οικονομικές δραστηριότητες, επιστ. επιμέλεια Ελ. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Κέρκυρα: 46.

21. Δ. Καπάδοχος, *ό.π.*, ημερομηνία εγγράφου 27 Ιανουαρίου 1545, 16 Αυγούστου 1545· Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη - Γ. Μαυρομάτης, *Εμμανουήλ Τοξότης*, *ό.π.*, αρ. εγγράφου 29.

22. Σε περίπτωση ύπαρξης τέκνων η προίκα κληρονομείται σ' αυτά. Ακόμα και σε έγγραφο που αγνοείται το τέκνο υπάρχει ρύθμιση των δικαιωμάτων του, εφόσον επιστρέψει βλ. Χρ. Βαγιωνάκης - Δ. Μιχαλάγας - Μ. Μπλετάς, *Νικόλαος Καπιάνος, Νοταριακές Πράξεις Κάστρον Κεφαλονιάς, (1571-1576)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008, αρ. εγγράφου 8.

23. Βλ. Σταματούλα Ζαπάντη, *Νοτάριος Κάστρον...*, *ό.π.*, αρ. εγγράφου 308.

24. Βλ. Σταματούλα Ζαπάντη, *Μοντεσάντος (δε) ιερέας Σταμάτιος...*, *ό.π.*, αρ. εγγράφου 32· Ν. Γ. Μοσχονάς, *Ανδρέας Αμάραντος. Νοταριακές πράξεις. Αρχαία Κεφαλονιάς (1548-1562)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 2001, αρ. εγγράφων 54, 101.

25. Η κατηγορία αυτή των γαμήλιων συμβολαίων εντοπίζεται στις συμβολαιογραφικές πράξεις του νοταρίου Γιάκουμου Σουριάνου, περιοχή Κάστρον, Κεφαλονιάς. Ενώ η εκποίηση προικιών αγαθών αποθαρρυνόταν, στα συγκεκριμένα έγγραφα παρατηρούνται περιπτώσεις πώλησης της ακίνητης περιουσίας της νύφης.

τισμούς σχετικά με την προστασία της γυναίκας και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες γίνεται η εκμετάλλευση της προίκας. Τα συμβόλαια αυτού του είδους μαζί με την «κληρονομιά προίκας» αποτελούν την κατηγορία «διάφορα έγγραφα».²⁶

Επιπροσθέτως, αναγκαίο είναι να επισημανθεί ότι στα παραπάνω συμβόλαια εντάσσονται 9 έγγραφα, που δεν ανήκουν σε κάποιο νοταριακό κατάστιχο, αλλά αποτελούν μια άλλη κατηγορία, τα εκκλησιαστικά έγγραφα. Πρόκειται για «προσηλώσεις» μοναχών στην Μονή της Κυρίας των Αγγέλων, Κεφαλονιάς. Μαζί με την αφιέρωση της ίδιας της μοναχής στη μονή, ακολουθούσε και η περιουσία της όπως αυτή καταγραφόταν. Έτσι προκύπτει η περίπτωση της γυναίκας μοναχής και η τύχη της προικώς περιουσίας της, σύμφωνα με 7 προικοσύμφωνα, 1 προικοπαράλαβή και 1 έγγραφο που αφορά λειψοπροίκι.²⁷ Γίνεται αντιληπτό ότι η σύνταξη του γαμήλιου συμβολαίου λειτουργούσε ως μεταβίβαση της περιουσίας μεταξύ των γενεών αλλά και ως μέσο παραίτησης της κόρης από την πατρική ακίνητη περιουσία. Ο θεσμός ήταν τόσο ισχυρός που η σύνταξη του προικώου εγγράφου στην Κεφαλονιά ήταν δεδομένη ανεξάρτητα από τη σύναψη γάμου.

Οι παραπάνω τύποι συμβολαίων αποτελούν την κατηγορία εκδοθέντων νοταριακών εγγράφων που αφορούν την οικονομική πλευρά του γάμου. Παρατηρούνται παραλλαγές στην ορολογία και ιδιαιτερότητες στις γαμήλιες παροχές, που προσαρμόζονται στις ανάγκες της κοινωνίας κάθε νησιού. Η συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή με τα άφθονα νοταριακά έγγραφα της βενετικής περιόδου αποτελεί ένα γόνιμο πεδίο μελέτης, αφού σε αντίθεση με άλλες περιοχές δεν έχουν γίνει ικανοποιητικές επεξεργασίες του θέματος.

²⁶ Βλ. πίνακα 2.

²⁷ ΓΑΚ, ΑΝΚ, Εκκλησιαστικό Αρχείο, Μονές Φ.Χ.Ν.Α., Κόρινθος Μονής Υ.Θ. Κυρίας των Αγγέλων, 1612-1756 (υπό έκδοση).

Σελίδες αφιερωμένες στη Λαογραφία

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Γ. Μπάλλας - Ν. Λάσκαρη-Μπάλλα

ΑΓΓΕΛΟΚΩΣΤΑΣ ΖΑΠΑΝΤΗΣ-ΦΡΑΓΚΟΣ. ΕΝΑΣ ΛΑΪΚΟΣ ΣΤΙΧΟΥΡΓΟΣ ΚΑΙ ΕΞΑΙΡΕΤΟΣ ΠΟΙΗΤΗΣ*

Εσύ το ωραίο μές' στα μεγάλα ζήτησες
κι εγώ στα ταπεινά κι απορριμμένα
και δούλεψες το μπρούντζο και το μάρμαρο
κι άφησες τον πηλό της γης σε μένα.

Γεώργιος Δροσίνης
(Απόκριση στον Παλαμά)

Τον Αγγελοκόστα Ζαπάντη-Φράγκο γνωρίσαμε στα «μεγάλα του χρόνια», στην προσπάθειά μας να συγκεντρώσουμε υλικό για τον Γ' τόμο των *Λαογραφικών της Κεφαλονιάς*. Με τον τόμο αυτό, με τον οποίο καλύπτονται πάνω από εκατό χρόνια έντεχνου λαϊκού λόγου, και πιο συγκεκριμένα με «Λαϊκή ποίηση», θα ολοκληρωθεί το έργο μας, που με μεγάλη συγκίνηση και αγάπη για το λαό μας και τους ανθρώπους του μόχθου, της υπαίθρου και των χωριών, ξεκινήσαμε πριν από κάποιες δεκαετίες. Σήμερα μπορούμε να πούμε ότι δικαιώθηκε η μακρόχρονη προσπάθειά μας, αφού ο πηλός της γης μάς χάρισε δημιουργίες και πετύχαμε να διασώσουμε πνευματικά στοιχεία πολιτισμού του νησιού μας.

- Ο Γεράσιμος Σπ. Μπάλλας είναι πτυχιούχος Πολιτικών Επιστημών του Παντείου Πανεπιστημίου. Η Νίκη Λάσκαρη-Μπάλλα είναι φιλόλογος.

* Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί πρόδρομη ανακοίνωση στοιχείων του υπό έκδοση Γ' τόμου των *Λαογραφικών της Κεφαλονιάς*. – Γεράσιμος Μπάλλας και Νίκη Λάσκαρη-Μπάλλα, *Λαογραφικά Κεφαλονιάς*, τόμ. Α', *Λιανοτράγουδα*, Έκδοση της Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών στη σειρά Μελέτηματα Λαογραφίας, Γαλλισόλι 2007. [Προηγούμενοι πανεπιστημιακοί καθηγητές: Μιχαήλς Γ. Μεραγκλής και Γεώργιος Ν. Μασρόπουλος]. Ο Β' τόμος του έργου *Λημοτικά Γαργόσια*, όπως αποσπήχταν στην Κεφαλονιά, είναι έτοιμος για εκτύπωση, ενώ ολοκληρώνεται και ο Γ' τόμος.

Λαϊκή ποίηση

ΠΑΡΧΑΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΞΟΥΡΙΟΥ

Στον Γ' τόμο παρουσιάζονται ιστορικά γεγονότα από τη σκοπιά της λαϊκής μούσας, ο σεισμός του 1953, η ζωή στη θάλασσα, η μετανάστευση, τραγικά και κωμικά συμβάντα στις πόλεις και στα χωριά μας, αλλά και γαϊδουροσάτιρες¹ και σύγχρονη λαϊκή ποίηση.

Ξεχωρίσαμε και παρουσιάζουμε με αυτή την πρόδρομη ανακοίνωση, τον Αγγελοκώστα Ζαπάντη-Φράγκο, για την πλούσια σε εικόνες και ευαισθησία ποίησή του, η οποία μας οδηγεί στην όμορφη περιοχή της Σκάλας και στο μικρό Ρατζακλί, το χωριό του.

Ο Αγγελοκώστας Ζαπάντης-Φράγκος γεννήθηκε στο Ρατζακλί, όπου τελείωσε το Δημοτικό Σχολείο και νέος, μετά την Κατοχή, έφυγε για την Αθήνα και εργάστηκε στην Ούλεν. Μετά τη συνταξιοδότησή του επέστρεψε και ζει στην Κεφαλονιά. Είναι αυτοδίδακτος και θαυμάσιος τεχνίτης του στίχου. Από τα χειρόγρατά του, που έθεσε στη διάθεσή μας, επιλέξαμε δημιουργίες του, που είχαν να κάμουν με λαϊκή ποίηση, γιατί έχει γράψει και ποιήματα αξιόλογα από κάθε άποψη, που δεν μπορούν όμως να αποτελέσουν αντικείμενο της Λαογραφίας.

Κοινοί οι τόποι γύρω από το Ρατζακλί και τη Σκάλα, που η ιστορία σημάρδεψε με την άσβεστή της σφραγίδα, μέσα από εξεγέρσεις για την ελευθερία και τη δημοκρατία. Βενετοκρατία, Ρωσότουρκοι, Βρετανική «Προστασία», Ιταλο-Γερμανική κατοχή, πάντα η περιοχή ήταν πρωτοπόρα και διδάσκουσα. Και αυτά δεν είναι λόγια για να εμπλουτίσουν το κείμενο και να υμνήσουν τον τόπο, είναι καταγραμμένες και τεκμηριωμένες αλήθειες, που δεν δέχονται αμφισβήτηση.

Έτσι κάποιοι στίχοι συνοπτικά κάτι μας θυμίζουν:

*Για το χωριό σας διάβασα ιστορικά βιβλία,
πως πάλεψε για Λευτεριά και για Δημοκρατία.*

Και αλλού πάλι:

*Ω Ρατζακλί περήφανο, όμορφο Κουνουπέλι,
Δημοκρατίας φλάμπουρο και Λευτεριάς πνοή!*

Μέσα από την όμορφη ποίηση του Αγγελοκώστα Ζαπάντη-Φράγκου αγαπήσαμε τους τόπους που αναφέρει και χαρήκαμε πολλές φορές τη λεπτή, σατιρική αλλά πάντοτε ευγενική του φλέβα, τη σχετική με καταστάσεις και με τύπους συγχωριανών του, για τους οποίους δεν έχουμε κάποια άλ-

1. Βλ. Δημήτριος Σοτ. Λουκάτος, «Κεφαλληνιακά λαϊκά στιχογράφημα. Σατιρικές ρίμνες για ψόφημα γαϊδάρου. Ένα προπολεμικό στιχογράφημα από τη Θήνη», *Η Κεφαλοντική Πρόοδος*, τόμ. ΣΤ, τχ. 69-70, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1977, σ. 182 κ.ε.

λη πληροφόρηση, πέραν από εκείνη της περιγραφής του ποιητή.

Οι οικογένειες, τα ονόματα και τα παρατσούκλια, αποδίδονται ακριβώς όπως παρατίθενται στα στιχουργήματα. Καπές, Φράγκος, Σπηλιώτης, Ζαπάντης, Τραυλός και άλλα ονόματα οικογενειών, αναπηδούν μέσα από τους στίχους, καθώς και μικρά ονόματα ανθρώπων, που άφησαν το αποτύπωμά τους στη ζωή, όπως αγριολούλουδα στον κάμπο της Νετίας ή σαν άρωμα από άνθος λεμονιάς στον Αλιματά και στα Ποταμάκια κι ύστερα φύγανε, έτοι απλοί όπως ήρθαν, αξιοπρεπείς και πάντα δεμένοι με τη γη τους.

Δεχόμαστε λοιπόν τον κόσμο του Αγγελοκώστα Ζαπάντη-Φράγκου, όπως μας παρουσιάζεται κάθε φορά, σε κάθε πράξη, στο θέατρό του της τέχνης, που έστησε στο Ρατζακλί, εκεί που η ματιά φθάνει *ψηλά μέχρι τ' Αργίνα* και μπροστά μέχρι την ακρογιαλιά της Μούντας, τα πανέμορφα ακρογιάλια της Σκάλας και την απέναντι Ζάκυνθο. Και ο κόσμος αυτός των προσώπων, που άδραξε από την ανωνυμία και διέσωσε από τον αφανισμό ο ποιητής, είναι ο Αμπές και ο Στυριδούλης, ο Μπερμπέτης, ο Γιάννης του Μικελίνου, ο Γεράσιμος ο γιος του Δελλαπόρτα, ο Λαΐνης, ο Λίλος, ο Μούσουλας, ο Ρέγγος, ο Ρε Βασίλης και άλλοι πολλοί. Είναι μαζί τους ακόμα γυναίκες, όπως η θεία Λισάβε, η Μεμάνθη, η Σουσάνα, η Τζόγια, η Ρήνη, η Μαριολένη και άλλες, ντυμένες με τη χαρακτηριστική ενδυμασία της Κεφαλοντίσας αγρότισσας, που φθάνουν φορτωμένες από τα αμπέλια και τα περιβόλια, πάντα κάτι κουβαλώντας στο σπίτι, στην αγκαλιά ή στην ποδιά τους. Συνολικά αναφέρονται στα δημοσιευόμενα στιχουργήματα, περισσότερα από εκατόν εξήντα ονόματα, που «δρουν» σε εξήντα πέντε τοποθεσίες.

Ο ποιητής αποτύπωσε μέσα από τους εξαιρετικούς στίχους του τις ανθρώπινες σχέσεις και ζωγράφισε μοναδικά ανθρώπινους χαρακτήρες, παρουσιάζοντας τον τρόπο της ζωής μιας κοινωνίας που χάθηκε. Αυτοί οι συμπολίτες μας, γνωστοί με τα παρατσούκλια τους, επειδή στα χωριά μας υπήρχαν πολλές συνωνυμίες, αυτοί οι άνδρες και οι γυναίκες, όπως αναφέρονται, οι τόποι και οι οικογένειες, όλα, όπως φαίνονται με την εκλεπτυσμένη ματιά του ποιητή και τον βαθύ συναισθηματισμό του, θα ζήσουν αιώνια, γιατί τους πήρε στα φτερά της η ποίηση και έγιναν τραγούδι.

Λαϊκή ποίηση

Παρακάτω παρουσιάζουμε αποσπάσματα στιχουργημάτων του Αγγελοκώστα Ζαπάντη-Φράγκου από τα περιεχόμενα στον υπό έκδοση Γ' τόμο των *Λαογραφικών της Κεφαλονιάς*.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Ο Σπυράγγελος Σολωμός Σπηλιώτης συνελήφθη για ψάρεμα με μπουρλότο (1964)

Μήνας γλυκός ο Τρυγητής, ξημέρωνε μια μέρα
κι ο Σολωμός εξύπνησε πρωί για τον αέρα²
Κοιτά ψηλά προς το βουνό, φτάνει η ματιά ως τ' Αργίνια.
Ακούει και τη θάλασσα να παίζει στα Καμίνια.³

Είδε τρυγόνια να περνούν, μπούφους και πετεινάρια
μα πιο πολύ τ' αρέσανε του Σολωμού τα ψάρια.
Φοράει τ' όμορφο μαγιό που τον 'χε στείλει ο Τάσης,
γοργά να πάει στη θάλασσα ο ήλιος πριν να σκάσει.

Φίλησε τη Σουσάνα του, κάνει και το σταυρό του,
παίρνει ντορβά στον ώμο του και μπόχα⁴ στο πλευρό του.
Φτάνει στην άμμο την ξανθιά και το βρακί του βγάνει
και τράβηξε με το μαγιό στις ξέρες του Μουργάνη.

*

Σε μια στιγμή τη θάλασσα προσεχτικά κοιτάει
βλέπει τις μπάφες⁵ να πηδούν και τους ... χαμογελάει!
Τους πέταξε κοντόφτυλο⁶ αμέσως το τροφάλι
κι αναταράχτη η θάλασσα με μια βροντή μεγάλη.

Έπεσε σαν τη φάλαινα στο κάτωσπρο το κύμα,
να πιάσει πρώτα τις «τρελές»⁷ μη φύγουν κι είναι κρύμα.
Ξάφνου ακούει απ' τη στεριά τουφέκια να βαράνε
και λέει, «τρυγόνες πέσανε πολλές και κυνηγάνε»!

2. Για να πάρει τον αέρα του.

3. Τοποθεσία στην περιοχή.

4. Αλόχη.

5. Ψάρια που μοιάζουν με τους κεφάλους.

6. Κοντόφτυλο τροφάλι. Τροφάλι λέγεται στην Κεφαλονιά το στρογγυλό κεφαλοτύρι. Στην παρούσα περίπτωση τροφάλι είναι μικρό στρογγυλό δέμα δυναμίτη που έχει κοντό φυτίλι (σπολέτα), τόσο, όσο χρειάζεται καιόμενο να διανύσει την απόσταση από τα χέρια του «ψαρά» μέχρι την επιφάνεια της θάλασσας.

7. Τρελές μπάφες. Κάποια ψάρια δεν σκοτώνονται αμέσως από το δυνάμιτη, αλλά σπαταράνε στον αφρό για κάποιο διάστημα. Ο «ψαράς» ενδιαφέρεται να αρπάξει πρώτα αυτά τα ψάρια, γιατί ίσως απομακρυνθούν και θα τα χάσει: «μη φύγουν κι είναι κρύμα!».

Μια άλλη ακούει τουφεκιά, κοντά του τώρα πέφτει
κι ανήσυχος στις Πηλουρές⁸ τους οφθαλμούς του στρέφει.
Όχι, δεν ήταν όνειρο, όχι δεν ήταν ψέμα,
ήτανε χωροφύλακες με τρομερό το βλέμμα.

Λάμπανε οι κορώνες τους απάνω στα καπέλα
και στο μανίκι τη στολής μαύριζε η σαρδέλα.⁹
Τον πιάσανε τον άτυχο, στο μαγαζί τον πάνε
κι απ' το χοντρό του το λαιμό τις μπάφες του κρεμάνε.

*

Βγάνει η Σουσάνα μια φωνή, π' αγέρας την παίρνει,
σαν είδε το απόσπασμα το Σολωμό να φέρνει.
Στο μαγαζί πλησίασαν, κοντά στον Αϊ - Γιάννη
γονάτισε ο Σολωμός και το Σταυρό του κάνει.

- Βοήθα Αϊ - Γιάννη μου, που σ' έχω γείτονά μου
και θα σ' ανάψω ένα κερί χοντρό σαν την κοιλιά μου.
Λέει στσον χωροφύλακες: - Παιδιά, κάτι να φάμε,
για δεν αντέχω νηστικός. Στη Βάλτα πώς θα πάμε;

Δέστε τις μπάφες σπαρταρούν, ας φτιάσουμε μια σούπα,
να φάμε να χορτάσουμε, κι ας πιούμε και μια κούπα!
- Δεν ήρθαμε στ' Αρατζακλί να πιούμε και να φάμε,
μονάχα ντύσουν γρήγορα για την ψειρού να πάμε.

[...]

Σε τρίκυκλο τον βάζουνε και με καλή παρέα
για τ' Αργοστόλι οδεύουνε προς τον Εισαγγελέα.
Μπροστά του τον πηγαίνουνε, κίτρινο σαν καρότο
και τον ρωτά: - Εσκότωσες τις μπάφες με μπουρλότο;

- Ο Σατανάς με έβαλε, πο 'χει ορά μεγάλη!
Πρώτη φορά ο δυστυχής που έριξα τροφάλη...
Γου λέει: - Όλα χαρίζονται στον Βασιλιά το γάμο,

8. Τοποθεσία στην περιοχή.

9. Στο μανίκι οι χωροφύλακες είχαν δύο ασημί σιρτίτια σε μαύρο φόντο, που ο κόσμος ονόμαζε «σαρδέλες».

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ**

μα πρόσεξε, καημένε μου, μην ξαναπάς στον άμμο.

- Στον Αϊ - Γιάννη ορκίζουμαι που 'ναι στο Κουνουπέλι,¹⁰
να ξεραθεί το χέρι μου, αν πιάσω πια τριτέλι!¹¹
Έτσι τη σκαπουλάρισε¹² ο Σολωμός τη μπόρα,
κι απ' τη χαρά του κέρασε τους συγγενείς στη Χώρα.

**Για την εποχή που ο Φώτης εκλέχθηκε σύμβουλος και αντιπρόεδρος
στην Κοινότητα Σκάλας, με πρόεδρο τον Κάτσανο (1964)**

Βλέπω ψηλά απ' τα Δύσκολα¹³ γοργά να κατεβαίνει
τη Δόξα ολοζώντανη, σαν κόρη πλουμιστή.
Προς τις ελιές του συμβούλου χαρούμενη πηγαίνει
κι ένα στεφάνι αμάραντο στο χέρι της κρατεί.

Τη βλέπει και χαμογελά ο γιος του μπάριμπα Γιάννη
και το σταυρό του αρχίνησε γονατιστός να κάνει.
- Χρόνια σε πρόσμενα πολλά και να που ήρθες τώρα,
να γίνω κι εγώ σύμβουλος στ' Αρατζακλιού τη χώρα!

Κοίταζε απ' το μπαλκόνι του τη Δόξα δακρυσμένος,
που σαν μια κόρη έμοιαζε κατάσπρη, γαλανή.
Τη συζυγό του αγκάλιασε μ' αγάπη γεμισμένος
και της γλυκοψιθύρισε μ' ολόθερμη φωνή.

- Ετοίμασε, Ρουμπίνα μου, τη μαύρη μου βελάδα
μια και η μοίρα θέλησε να σώσω την Ελλάδα.
Ξεσκόνισε το ημίψηλο και το λουστρί σκαρπίνι,
γιατί σε λίγο φτάνουνε η τελετή να γίνει.

Λάμπουνε τα παράσημα και τα χρυσά κουμπιά του,
γύρω βαρούνε τούμπανα και τραγουδά η Νετιά,¹⁴

10. Τοποθεσία στην περιοχή.

11. Δυναμίτης, με περιεχόμενο εκρηκτικής ύλης το ένα τρίτο της «κατασκευής» δόσης!

12. Γλύτωσε.

13. Τοποθεσία στην περιοχή.

14. Τοποθεσία στην περιοχή.

γιορτάζουν τα Φραγκέικα, γιορτάζει κι η γενιά του
σκορπιζοντας στη στράτα του κλωνάρια από μυρτιά.

*

Το ρίχνει ο Σταύρος στο κρασί και γίνεται στουπέτσι,¹⁵
ζητωκραυγάζει δυνατά κι ο Γρίβας ο Μπερμπέτης.
Από τα χέρια πιάνονται και το χορό αρχίζουν,
κι ολόγυρα από τσιελιές του Φώτη τριγυρίζουν.

Σαν γείτονας που 'ναι ο Ζερβός τρέχει γοργά στη βίλα,
το σύμβουλο αγκάλιασε μ' αγάπη περισσή.
Βλέπει ο Σταύρος τη σκηνή, τον πιάνει ανατριχίλα,
γουρλώνοντας τα μάτια του και πίνοντας κρασί.

Το Κουνουπέλι καίγεται, γλεντάει απ' άκρη σ' άκρη,
χρόνια και χρόνια πρόσμενε να δει τέτοια χαρά.
Στον μπάρμπα - Νιόνιου του Καπέ τα μάτια τρέχει δάκρυ,
που ξάδερφός του έγινε σύμβουλος μια φορά.

Η Τζόγια τρέχει γρήγορα όλο χαρά γεμάτη,
το Μούρκα μας αγκάλιασε, του δίνει ένα φιλή,
και τρεις φορές τον ξόρκισε να μην τον πιάνει μάτι,
σταύρωσε - ξανασταύρωσε, την Παναγιά καλεί.

- Κυρά μου Παλαιόκτιστη, άκου την προσευχή μας
και φύλαξε το Φώτη μας, όμορφο, θαλερό.
Να φτιάσει έργα αθάνατα στο γαλανό νησί μας,
στ' Αρατζακλί μας, που διψά, να φέρει το νερό.

[...]

Ο παπα - Σπύρος έφτασε ντυμένος μες στα μαύρα
κι ανέμιζαν τα γένια του με τον Νοτιά την αύρα.
Αρχίνησε τον Αγιασμό μ' ευλάβεια να ψάλλει
και τρεις φορές ευλόγησε το Φώτη στο κεφάλι.

Φιλεί το χέρι του παπά κι όρκο μεγάλο δίνει
πως το πιο όμορφο χωριό τ' Αρατζακλί θα γίνει

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΕΠΙΜΟΡΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

15. Στουπί, μεθυσμένος.

Λαϊκή ποίηση

- Να 'χεις την ευλογία μου, να ζεις ευτυχισμένος,
ο δέσποτας του έλεγε βαθιά συγκινημένος.

- Θα φτιάσω πάρκα απέραντα, λιμάνι στα Καμίνια
και αυτοκινητόδρομο να φτάνει στο βουνό,
να παίνουμε καμιά φορά με Ι.Χ. στ' Αργίνια
από ψηλά να βλέπουμε θάλασσες κι ουρανό.

[...]

Πρόεδρος κι αντιπρόεδρος αρχίσανε να λένε
τα έργα που θα φτιάσουνε, κι αφ' τη χαρά τους κλαίνε.
- Το Κουνουπέλι, φίλτατοι, θα έχει τα πρωτεία,
γιατί αυτό σας χάρισε κι εσάς δημοκρατία.

Υδροαγωγείο αστέρεντο στ' Αλιματά¹⁶ θα φτιάσω
και με νεράκι μπόλικο τον τόπο θα χορτάσω.
Πολύ βαθιά η αριδιά στον Κατσαμπά θα γίνει,
στο χτήμα του κουμπάρου μου του ξακουστού Λαΐνη.

Κάθε χωράφι και μπαξές, κάθε γωνιά μπουστάνι,
να τρώμε νεροκρέμμυδα, φίλτατοι Σκαλισιάνοι.
Θα έχουμε μορόπουλα,¹⁷ πελώρια αγγούρια,
να τρώμε να χορταίνουμε κι εμείς και τα γαϊδούρια.

Πλάξα θα φτιάσω ξακουστή στην άμμο στα Καμίνια,
λίγο κι εμείς να βλέπουμε κοπέλες με μπικίνια.
Για τα πολλά τα έργα μου, θα γράψει η εφημερίδα
Και θα κατάσχω πάραντα του Σταύρου τη Σταφίδα.

[...]

Ο Φώτης συγκινήθηκε βαθιά μες στην καρδιά του
και είπε το περίφημο εκείνο σόφισμά του.

- Τα κόμματα ξεχάστε τα, καθώς και τα παλιά μας
κι όλοι μαζί με μια ψυχή για την κοινότητα.

ΠΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ**

16. Τοποθεσία στην περιοχή.

17. Κολοκυθάκια.

Εγώ με τη σοφία μου πάντα θα πολεμάω
για το δικό σας το καλό, γιατί σας αγαπάω.
Και τώρα πια σας χαιρετώ, γυρνώ στο Κουνουντέλι
να δω για το πηγάδι μου στον κήπο του Σκορδέλη.

Κλαίει απ' αγάπη ο λαός κι όλο «ζήτω» κραυγάζει,
και τη χρυσή την άμαξα του Φώτη αγκαλιάζει.
Φιλιά του δίνει ο Κάτσανος, με μάτια δακρυσμένα,
ενώ βαρουντα σήμαντρα κι εκεία δαιμονισμένα.

Γεμάτος δόξα και τιμή στ' Αρατζακλί σιμώνει
κι ο κόσμος απ' την άμαξα στους ώμους τον σηκώνει.
Ένα τραγούδι ακούγεται στους δρόμους πέρα πέρα
κι ο Σολωμός τις τράπουλες πετάει στον αγέρα.

Ο Σπυριδούλης έτρεξε με το μειδιάμα του
μ' ένα ψαλίδι, κι έκοψε μια τρίχα απ' τα μαλλιά του.
-Θα τηνε στείλω, Φώτη μου, του Μπάμπη στον Πειραιά
να σε θυμούνται πάντοτε, μαζί με τον Ανδρέα.

Ο Πιτιλίκος φώναζε: - Αρέσει δεν αρέσει,
είμαι του Ρέγγου ανιψιός, θέλω κι εγώ μια θέση.
Μιλάω τα Ιταλικά και Γαλλικά ωραία
βάλτε με στην κοινότητα, λοιπόν, διερχομνά!

Τον προσφωνεί ο δάσκαλος, ο παπα - Σπύρος ψάλλει
κι όλοι μαζί στη βίλα του τον ξαναπάνε πάλι.
Ομπάρμπα Μήτσος έλεγε: - Της ράτσας μας βλαστάρι
κάποτε τα μελίσσια μου σου 'φαγαν το μουνλάρι.

Ήταν σπονδαίο ζωντανό, δεν έμοιαζε με τ' άλλα,
είχε ποδάρια τέσσερα κι αυτιά πολύ μεγάλα!
Ήταν της μοίρας του γραφτό να πάει από μελίσσι,
κάτω στον κάμπο της Νετιάς, που τόσο είχε αγαπήσει.

*
Ω Ρατζακλί περήφανο, όμορφο Κουνουντέλι,
Δημήτριάς Φλάμπουρο και Λευτεριάς πνιγ
τράβα προστάτη δρόμο σου και οδού μη στείλει
με αρχηγό το Φώτη σου, για μια γλυκιά ζωή.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

Σε χαιρετώ ο ποιητής, σύμβουλος απ' τα ξένα
και στην καρδιά μου ένιωσα τόση για σε χαρά.
Ίσως να φέρνεις κάποτε στη σκέψη σου κι εμένα,
που λαχταρώ στον τόπο μας να 'ρθω καμιά φορά.

Δημοτικές εκλογές στο Ρατζακλί (1986)

Σε λίγο φτάνουν εκλογές δημοτικές και πάλι,
κι οι Αρατζακλαίοι έχουνε χαρά πολύ μεγάλη.
Κάθε βραδιά μαζεύονται στον Γιώργη τα πεζούλια,
ώσπου να φέξει ο Αυγερινός και να προβάλει η Πούλια.
Κι όλο μιλούν για τσ' εκλογές, για τούτα και για τ' άλλα
και ποιόνε θε να βγάλουμε για Πρόεδρο στη Σκάλα.

Ας βάλουμε όλοι οι χωριανοί το χέρι στην καρδιά μας
ν' αφήσουμε όνομα λαμπρό και δόξα στα παιδιά μας.
Έτσι λοιπόν να μάθουνε οι φίλοι Σκαλισιάνοι,
να μη μας κόβουν το νερό τη νύχτα τ' Αι - Γιάννη,
όπου πανηγυρίζαμε κι ανθίζανε τα κρίνα
και τα σουβλάκια μείνανε απούλητα κι εκείνα.

[...]

[Μιλάει ο Μούσουλας (παρατσούκλι), υποψήφιος Πρόεδρος, «που
λίγο είχε δακρύνει» και υπόσχεται:]

Αφ' το νεκροταφείο σας, θα φτιάσω λεωφόρο,
που να περνά απ' Αλιματά, μέχρι σχεδόν τον Πόρο.
Εκείθενε θε να γυρνά, Σπαθί και Κουτρονκόι,
κι απ' τα Γουλάκια στο' Οφιλιές, στον Φώτη το κατώι.
Θα διασχίζει της Νετιάς την όμορφη πεδιάδα,
τις Παναγιές του Κατσαμπά, ως την Αγιά Τριάδα.
Μ' αυτή την περιμετρική ζώνη που θα σας φτιάσω,
από τα κανσαέρια θε να σας απαλλάξω.
Επίσης μέσα στο χωριό μιαν όμορφη πλατεία
κι ένα ψηλό καμπαναριό δίπλα στην εκκλησία.
Να 'χει σκαλυνία¹⁸ εκατό και χουσαφένια¹⁹ πολλά.

18. Σκαλιά.

από κει πάνω να μιλά ο γιος του Δελλαπόρτα.
Θα φέρω και τηλέφωνα μ' ακουστικά μεγάλα,
να πάρει όλος ο λαός, για να ζηλεύει η Σκάλα.
Θέλω μονάχα σύμβουλο δικό σας για να πάρω
και μη φοβάστε φίλοι μου, ούτε φωτιά, ούτε Χάρο.
- «Ζήτω» φωνάζει ο λαός, μ' αγάπη και λαχτάρα
και με λουλούδια ραίνουνε κι αυτόν και την κουρσάρα.

[...]

Όλες οι χήρες του χωριού θα γνέθουνε τη ρόκα
και θε να 'ρθει καθηγητής για να σας μάθει ... πόκα!
Όμως το θέμα του χαρτιού εύκολα δεν τελειώνει,
χρειάζεται επιμέλεια, είναι δουλειά τ' Αντώνη!
Πρέπει όλοι να μάθετε, και σαν ξαναπεράσω
να ξέρετε τσιπ, σάβουνα, τα ρέστα μου και πάσο!¹⁹

[...]

Η Ιουλία στην αυλή τις κότες της μανλάει²⁰
Κι ο Ρέγγος μες στο μαγαζί τσ' αγίους βλαστημάει.
Άσκημη τούτη η χρονιά, του χάλασαν τ' αμπέλια
και πούλησε όλο το κρασί που 'χε μες στα βαρέλια.
Κρασάκι τέσσερων χρονών δεν έμεινε ούτε σώσμα,
σωστό κονιάκ που και νεκρούς ανάσταινε ακόμα.
Τώρα τραβά τσι τρίχες του και Γαλλικά μιλάει.
Τέτοιο κρασί άλλη φορά χρόνια θα το φυλάει,
να πίνει να στυλώνεται²¹ προτού για πάντα ρέψει
και ... να βαρά μια «τουφεκιά» στη χάση και στη φέξη!²²

Παρουσιάζονται στη συνέχεια κάποιοι στίχοι, όπως περιέχονται στα
προς δημοσίευση έργα του ποιητή.

Φτάνει κι ο νέος δάσκαλος που ήρθε αφ' τη Σκάλα

19. Όροι της πόκας.

20. Καλεί για να τις ταΐσει.

21. Να δυναμώνει.

22. Στη χάση και στη φέξη = κάπου, κάπου.

Στο μαγαζί του Σολωμού, σε γάιδαρο καβάλα.
Απάγγειλε ποιήματα που διάβασε απ' το Σούτσο
και λέει τηλεγράφημα στέγνω στον Παπανούτσο.²³

*

Ο Φράγκος ο Δημήτρης,
που 'ναι στο σόλιο αετός και στο ραμί πετρίτης.²⁴

*

Έτσι είναι τούτη η ζωή π' ο Διάολος να την πάρει,
κάποτε να πεθαίνουνε ακόμα κι οι γαιδάροι!²⁵

*

Να 'μουν μέσα να ξαπλώσουν όλοι τούτοι οι μυαλωμένοι,
κι οι τρελοί όξου να βγούνε να 'μαστε όλοι ευτυχισμένοι.²⁶

*

Ξορκά το Γιάννη τρεις φορές, να μην τον πιάνει μάτι,
να 'ναι σα'νι στη δουλειά και ταύρος στο κρεβάτι.²⁷

*

Να μου λαλούνε την αυγή, ο ήλιος πριν να σκάσει,
πριν πάμε για το Ρατζακλί να παίξουμε Θανάση.²⁸

*

Πο' χει χαλάσει ο κόκορας κι έχει σκουριάσει η μόλα.²⁹
μονάχα αν θέλει ο Θεός και του Διαόλου η σκούφια,
μπορεί να ρίξει τουφεκιά, ... μόνο που θα 'ναι κούφια!³⁰

23. Ήταν η εποχή της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης του Γεωργίου Παπανδρέου και το όνομα του Ευάγγελου Παπανούτσου, που ήταν Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας, κυριαρχούσε στην προσπάθεια της αναμόρφωσης του εκπαιδευτικού μας συστήματος.

24. Φιλικός σχολιασμός των δραστηριοτήτων του συγχωριανού. Σόλιο και ραμί παιχνίδια της τράπουλας. Πετρίτης, το γνωστό πουλί, είδος γερακιού.

25. Λόγια παρηγοριάς για τη ματαιότητα του βίου, μέσα από τη φαινομενικά φιλοσοφική, αλλά κατά βάση σατιρική διάθεση του ποιητή.

26. Έκφραση που δείχνει την «τρέλα» και την παραξενιά της ζωής.

27. Εξορκίζει κάνοντας χρήση διαδικασιών και όρων της Μαγικής Ιατρικής. Βλ. και Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, *Μαγική Ιατρική στην Κεφαλονιά*, Αργοστόλι 1983.

28. Ελάχιστες οι δουλειές στα δύσκολα χρόνια και η μέρα έπρεπε να περάσει.

29. Κόκορας και μόλα, εξαστήματα στα παλιά τουφεκιά.

30. Παραβολική αναφορά στην αδυναμία του γερασμένου ανθρώπινου οργανισμού να ανταποκριθεί σε δραστηριότητες που είναι για νέους.

Κωνσταντίνος Π. Αθανασάτος

ΠΤΥΧΕΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΓΕΩΡΓΙΚΟ ΒΙΟ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ ΚΑΡΑΒΑΔΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ*

1. Ο αγροτικός κλήρος

Το μέγεθος του αγροτικού κλήρου (χωράφια) στο χωριό είναι πολλώ λογιώνε. Άλλος έχει 120 στρέμματα, άλλος 80, άλλος 50, 30, 20, 10· λίγοι δεν έχουνε καθόλου χωράφια, τα περισσότερα από φκεια είναι ημιορεινά (λογγοχώραφα, που βγάζουνε στουβιές, θρούμπες σκούνους, ασφερδούγκλια και ασφιλαχτούς). Άλλα παστρεύονται και καλλιεργούνται. Αυτά είναι πεδινά, ενώ πιο λίγα είναι ορεινά (λόγγοι, για βοσκή).

Τα σχήματα των χωραφιών είναι πολλώ λογιώνε: στρογγυλά, μακρόστενα, τετράγωνα, τριγωνικά, τσόντες. Τα πεδινά καλλιεργούνται και σπέρνονται, στάρι, βρόμη, γριοκόκια, κριθάρι, πισάρα, αμπέλια (τσαούσι, βοστιλίδι, ζακυθινό). Λιβάδια δεν υπάρχουνε· βοσκές υπάρχουνε πολλές, περισσότερο για πρόβατα, γριπάρι, λαψάνες, βρούβες, αγριόβρομο, τσουτσουμίδες, βροντοθερί, βογδοχόρτια.

Τα καλλιεργούνε και ιδιοκτήτες και εργάτες με μεροδούλι. Οι ιδιοκτήτες τα παχτώνουνε με τόσο το χρόνο (λεφτά ή είδος από την παραγωγή). Άλλοι τα δίνουνε ξεκοπή, άλλοι μισιακά, άλλοι με το ένα τρίτο –όλοι σέμπροι– κι άλλοι τα δίνουνε για καλλιέργεια χωρίς να πάρουνε τίποτα από

- Ο Κων. Αθανασάτος είναι επίτιμος Σχολικός Σύμβουλος Φιλολόγων.

* Το κείμενο αυτό αποτελεί το πρώτο τμήμα ευρύτερης εργασίας, αδημοσίευτης, με τον γενικό τίτλο «Συλλογή λαογραφικής ύλης από το χωριό Καραβάδος Κεφαλληνίας», η οποία έχει κατατεθεί στο Λαογραφικό Αρχείο της Ακαδημίας Αθηνών από το 1967 (Α. Ε. 3200/1967). Ευχαριστώ θερμά το Κέντρο Λαογραφίας της Ακαδημίας Αθηνών που μου χορήγησε αντίγραφο του χειρογράφου μου και μου επέτρεψε τη δημοσίευσή του. Ευχαριστώ επίσης θερμά τον Ειστητή του Κέντρου κ. Παράσκευα Πατηρόπουλο, που κατόρθωσε να φωτοτυπήσει το χειρόγραφό μου, από το Δεχ. Εντελ. Π. 1076/1967 στον σχετικό Τόμο του τότε Λαογραφικού Αρχείου, και να το συμπεριλάβει στην *Κυμοθόη* θα δημοσιευθεί το δεύτερο μέρος της εργασίας.

τσου καλλιεργητές, έτσι μονάχα για να μη μένουνε χέρισα τα χωράφια (λόγω έλλειψης εργατικών χεριών). Οι εργάτες για την καλλιεργεια των χωραφιών είναι ντόπιοι.

Ξένοι εργάτες έρχονται από την Ήπειρο και τσιγγάνοι για να μαζώξουνε ελιές στις αρχές του Οχτώβρη και φεύγουνε αρχές του Φλεβάρη. Στα προηγούμενα χρόνια δεν ερχόντανε ξένοι εργάτες' μονάχα στα τελευταία περίπου δέκα χρόνια. Πληρώνονται με λεφτά – 60 δραχμές και δυο φαγιά το μεροδούλι οι γυναίκες και 80-100 και δυο φαγιά οι άντρες. Κάθε χρόνο ζητάνε όλο και μεγαλύτερη πλερωμή, γιατί δεν υπάρχουνε ντόπιοι εργάτες. Έρχονται ομαδικά πολλές φορές και μ' όλη τους την οικογένεια.

Οι ντόπιοι εργάτες εργάζονται στο χωριό τους και ούτε φτάνουνε κιόλας.

Πολλά από τα σημερινά χωράφια ανήκανε πριν από το 1920 στους νόμους αυτουινών που τάχουνε σήμερα. Υπήρχανε και τσιφλίκια (οικογένειες Μεταξά και Χωραφά) κι αυτοί που τάχανε τα καλλιεργούσανε με σέμπρους. Οι σέμπροι έδιναν μερίδιο στον ιδιοκτήτη από την παραγωγή που είχανε τη νομή και δε μπορούσε ο ιδιοκτήτης να τσου βγάλει παρά μόνο αν δεν καλλιεργούσανε το χτήμα ή αν φεύγανε μονάχοι τους. Όταν τα παρατούσανε τα χωράφια οι σέμπροι και πέθαινε ο ιδιοκτήτης τους, οι κληρονόμοι τα πουλούσανε σε άλλους που τά'χουνε μέχρι σήμερα και πάνε από πατέρα σε παιδί.

2. Το αλέτρι

Το παλιότερο αλέτρι ήτανε το αλέτρι το ξύλινο και μέσα-μέσα υπάρχει ακόμα και το χρησιμοποιούνε και τώρα κάπου-κάπου σε πορώδικα μέρη και σε μικρά αρμάκια.

Αλέτρια φτιαχνόντανε στα χωριά Σιμωπάτα, Μιχάτα και Βαρτσαμάτα. Στα Σιμωπάτα τά 'φτιαχνε ο Παναγής ο Θωμάτος και ο Αγαμέμνονας ο Ξύδης (το Ξύδης είναι παρατσούκλι). Στα Μιχάτα οι αδερφοί Γεράσιμος και Βαγγέλης Σγούροι. Στα Βαρτσαμάτα ο Σταθάτος και σε ένα άλλο χωριό κοντά στα Βαρτσαμάτα, στο Πανωχώρι, οι αδερφοί Αθανάσης και Διονύσης Τσάσης.

Τα αλέτρια τα φτιάχνανε ανάμεσα Ιούλιο και Αύγουστο από περνάρι και κουτσουπιά, που τα κόβανε σσου λόγγους και τα φκιάνανε σπίτι τους.

Για τα αλέτρια υπήρχανε ιδιαίτεροι κατασκευαστές, αλλά δεν απασχολούνταν μονάχα μ' αυτά, παρά εκάνανε και άλλες δουλειές.

Ο μάστορας που φκιάνει το αλέτρι πάει στο λόγγο και βοίσκει το κατάλληλο ξύλο από περνάρι ή κουτσουπιά, το δε κομμάτι που πάει πάνω στο λαιμό του βογιώνε είναι από έλατο ή κυπαρίσσι για νά'ναι ελαφρύ. Ο-

πως είναι χλωρό, πέντε δέκα μερώνε να πιει λίγο το ζουμί του, το πελεκάει και φκιάνει τα διάφορα κομμάτια του αλετριού.

Το ξύλο το διαλέει νά 'ναι καμπυλωτό, για να φτιάσει το **σταβάρι** του αλετριού. Κατόπι φκιάνει την **αλετροπόδα** και την κάνει τετράγωνη και μπροστά την κάνει μυτερή, για να μπαίνει το **γουνί**, που είναι από ατσάλοσιδερο. Μέσα στο γουνί βάνει να στερεώσουνε τα **φτερά** σε σχήμα κεφαλαίου Λ με την ένωση του Λ μέσα στο γουνί, και τά 'χει για ν' ανοίγουνε τα χώματα τ' αυλακιού που κάνει το αλέτρι.

Το σταβάρι που είναι καμπυλωτό στο κάτω μέρος το κάνουνε τετραγωνικό και μέσα στην αλετροπόδα κάνουνε πάλε μια τρύπα τετράγωνη και μπαίνει μέσα το τετράγωνο του σταβαριού. Κατόπι κάνουνε μια άλλη τρύπα στο σταβάρι απάνω στην καμπύλη μακρόστενη και από 'κει μέσα περνάει ένα ξύλο μακρόστενο, που το κάτω μέρος του μπαίνει σε μια άλλη τρύπα, πλατύτερη από του σταβαριού, στην αλετροπόδα και βάνουνε στην τρύπα και **σφήνα**. Εφκειό το ξύλο το λένε **σπάθη**, και ότα θέλουνε να μπαίνει το γουνί πιο βαθιά στο χώμα βγάνουνε τη σφήνα από την τρύπα τσ' αλετροπόδας, τραβάνε πάνω το σταβάρι και μετά χτυπάνε τη σφήνα και πάει πιο βαθιά το χοντρό τση σφήνας και μυτίζει η αλετροπόδα με το γουνί στο χώμα.

Στην άκρη τσ' αλετροπόδας, πίσω από το σταβάρι, κάνουνε μια τρύπα στρογγυλή και χώνουνε μέσα ένα ξύλο στρογγυλό ίσιο, περίπου 80 πόντους, κατακόρυφα, που το λένε **χερουλάδι**. Ύστερα, πέντε πόντους από την κορφή του χερουλαδιού κάνουνε μια στρογγυλή τρύπα και βάνουνε μέσα ένα ξύλο στρογγυλό περίπου 12 πόντους που να εφαρμόζει καλά και από κει πιάνει ο ξευγολάτης το αλέτρι και οργώνει. Εφκειό το μικρό ξύλο το λένε **χερούλι**.

Μετά φκιάνουνε τον **ζυγό** που ζέχουνε τα βόγια. Ο ζυγός είναι ένα ξύλο περίπου 140 πόντους στρογγυλό, πάχος 8 πόντους περίπου, φτιαγμένο από κυπαρίσσι ή έλατο. Σε απόσταση περίπου 15 πόντους από την άκρη του ζυγού κάνουνε μια τρύπα στρογγυλή κι έπειτα από 40 πόντους άλλη τρύπα ίδια με την πρώτη. Μετά πάλε από 35-40 πόντους κάνουνε άλλη τρύπα και ύστερα από 40 πόντους την τέταρτη τρύπα. Από φκειές τσι τρύπες περνάνε 4 ξύλα που έχουνε κεφάλι προς τα πάνω και ξέχουνε πάνω από το ζυγό 3-4 πόντους κι από κάτω κρέμονται 35 περίπου πόντους. Τα ξύλα αυτά τα λένε **ζέμπλες** και είναι λίγο καμπυλωτά. Στσι άκρες τση ζέμπλας δένει ο ξευγολάτης τα δύο άκρα, που είναι ο λαιμός του βογιού μέσα, μ' ένα σκοινάκι που το λένε **μερλί**, και στο' άλλες δύο ζέμπλες κάνει το ίδιο. Στη μέση του ζυγού κρεμάνε με συρματόσκοινο για να βαστάει ανάμεσα από δύο τακάκια καθφωτά και να μην πηγαίνει το σκοινί δεξιά κι αριστερά— μια θηλιά από στριμμένο χλωρό ξύλο περναοιού πάχος δύο πόντους, με διάμετρο 12 περίπου πόντους, κι από 'κει περνάει το άκρο του

Λαογραφικά Κεφάλονας

ΤΑΚΤΙΣΤΗΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΚΟΡΥΜΕΝΟ ΛΕΣΒΟΥ

σταβαριού. Τη θηλιά αυτή τηνε λένε *ασκάλι* και ξέχει απ' το σταβάρι περίπου 12 πόντους. Πίσω από τους πόντους που ξέχει απ' το σταβάρι έχει τρεις τρύπες σε απόσταση 3-4 πόντους η μία από την άλλη, και από μία από φκειες τσι τρύπες περνάει ένα *περόνι* για να αντάνει στο ασκάλι, και ανάλογα το πάει στην πρώτη, δεύτερη ή στην τρίτη, όπως τονε βολεύει το έδαφος. Το περόνι ήταν 'πι το πλείστο ξύλινο και το λέγανε *κλειδί*.

Το *γουνί* είναι από ατσалоσίδερο – η μύτη από ατσάλι. Μπροστά είναι μυτερό σε σχήμα τριγωνικό και είναι γιομάτο (= συμπαγές). Μετά από το συμπαγές μέρος στενεύει λίγο σε σχήμα αυγού (ελλειψοειδές) και είναι κούφιο για να μπαίνει η *πατούσα* τσ' αλετροπόδας. Το συμπαγές μέρος του γουνιού έχει μια μικρή κλίση προς τα κάτω, για να χώνεται στη γη. Όλα τα γουνιά ήτανε τα ίδια.

Στο αλέτρι υπήρχε ένα ιδιαίτερο ξύλο που το λέγανε *βερδουλί* και στο ένα άκρο έβαζε ο ξεγολάτης μια *σπαρτσίνα* (σκοινί) περίπου 80 πόντους και στο κάτω άκρο του ξύλου είχε την *ξύστρα*, που στο επάνω της μέρος ήταν στρογγυλή και κούφια, για να μπαίνει το ξύλο του βερδουλιού, και στο κάτω ήτανε τριγωνική, φτενή και πλακουτσή. Με το κάτω μέρος του βερδουλιού, που ήτανε η ξύστρα, εκαθάριζε ο ξεγολάτης την αλετροπόδα και το γουνί και με τη σπαρτσίνα του άλλου άκρου σαλάγαγε τα βόγια. Η ξύστρα ήτανε φτιαγμένη από μέταλλο φτενό (ούτε σίδερο ούτε λατός).

Ο ξεγολάτης είχε μαζί του στο σακούλι του, εκτός από κείνο πού'χε το φαί του, από αρμενόπανο ή μάλλινο, για νά'ναι γερό, ένα σκερπάνι, ένα κλαδευτήρι, είχε σφήνες φκιασμένες έτοιμες, τα σκοινιά που έξεχτε τα βόγια, κανένα αριδί για ν' ανοίγει τρύπες, λίγο μερλί και τίποτ' άλλο.

Πριν από το 1940 δεν υπήρχανε άλλα είδη αλετριού. Από το '40 κι εδώ, λόγω της κατοχής, εξέχτανε και άλογα, γαγδάρους, μουλάρια στο ίδιο αλέτρι, αλλά με κοντύτερο σταβάρι και χωρίς ζυγό και βάνανε ένα ξύλο περίπου 80 πόντους στην άκρη του σταβαριού, ενώ στο μέσο του ξύλου κάνανε μια τρύπα και άλλη στην άκρη του σταβαριού, και βάνανε μια βίδα με παξιμάδι. Κατόπι στο ένα άκρο του ξύλου και στο άλλο εβάνανε δύο θηλιές σιδερένιες και αντάνανε τα γάτζα που ήτανε ενωμένα στα σκοινιά, ενώ τα σκοινιά ήτανε δεμένα από τη *μπροστιλίνα* του αλόγου, που ήτανε φτιαγμένη από ύφασμα χοντρό, διπλωμένη τρεις τέσσαρες φορές, για να μην πληγώνεται το ζώ. Από το απάνου μέρος του αλόγου το πανί ήτανε πάλε χοντρό και διπλωμένο, για να μην πέφτει προς τα κάτω η μπροστιλίνα. Από το '40 κι εδώ καθιερώθηκε ένας τύπος αλετριού, το σιδερένιο.

3. Το όργωμα

Το αλέτρι στο χωράφι όργωνε πάντα προς την ίδια διεύθυνση. Πήγανε μέχρι την άκρη του χωραφιού και μετά γύριζε για την αντίθετη άκρη μέχρι που τέλειωνε το όργωμα. Κατόπι, επειδή οι άκρες δεν δουλευόντανε καλά

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

περίπου ενάμισυ μέτρο, αφού ήτανε η αρχή και ήτανε και λιθιές και δεν μπορούσανε να πλησιάζουνε τα βόγια κοντά, το έπαιρνε το χωράφι ο ξευγολάτης αντίθετα και δούλευε τσι άκρες που είχαν αφήσει και τσι λέγανε **παράβολες** (που δε βολεύανε). Στο τέλος του οργώματος του χωραφιού ο ξευγολάτης έκανε αυλάκια ίσια και βαθιά μέσα στ' οργωμένο σταυρωτά, για να μπαίνουνε τα νερά τση βροχής, προπαντός στα πεδινά.

Πριν από το ξευγάρι πήγαινε ένας εργάτης με το τσαπί του και έβανε σημάδια από τη μια άκρη του χωραφιού στην άλλη και άφηνε απόσταση από το κάτω μέρος του χωραφιού περίπου δύο μέτρα και κατόπι έκανε τα σημάδια τση σποράς. Μετά από εκείνα τα σημάδια άφηνε πάλε περίπου δύο μέτρα κι έκανε κι άλλα σημάδια μέχρι να τελειώσει το χωράφι. Τα διαστήματα μεταξύ των σημαδιών τα λέγανε **σποριές**.

Τα χωράφια στην περιοχή μας δεν κρατάνε νερό, γιατί το έδαφος δεν είναι βαρυνκό (υγρό και παχύ).

Όταν ο ξευγολάτης δουλεύει στο δικό το χωράφι και είναι μόνος του, ο ίδιος κάνει όλες τσι δουλειές: αφήνει το ξευγάρι και κόβει σποριές, σπέρνει, ξακρίζει και μετά οργώνει. Όταν είναι σε ξένο χωράφι, μονάχα οργώνει και τσ' άλλες δουλειές τσι κάνουνε εκείνος πό'χει το χωράφι κι έχει και εργάτες. Κατά την ώρα του οργώματος, και κυρίως στο σπάρσιμο, σκαλίζουνε και σιάζουνε εργάτες τα αυλάκια (σκαλιστάδες) που κάνει το ξευγάρι, για να πλακώνεται ο σπόρος.

Στο βρόμη, γριοκόκι, πισάρα, για λιγότερα έξοδα, παραλείπουνε τα σκαλίσματα. Το όργωμα και για τα δημητριακά και για τα όσπρια και για τις τροφές των ζώων είναι το ίδιο.

Για το στάρι το πρώτο όργωμα γίνεται στις αρχές Νοεμβρίου και το δεύτερο με το σπάρσιμο μαζί στις αρχές Δεκεμβρίου, ανάλογα και με τσι συνθήκες του καιρού.

Στο όργωμα ο ξευγολάτης σταματάει δυο φορές: στις 9 για κολατσιό, τρία τέταρτα τση ώρας, και στις 12 ½ με 1 για γιόμα, μία ώρα περίπου. Το όργωμα γίνεται συνέχεια όλη μέρα, από το πρωί μέχρι το βράδυ. Και τα αυλάκια τα ισιάζουνε οι σκαλιστάδες μονάχα στο στάρι με τσάπα ή τσαπί, ανάλογα με το έδαφος.

Τσι τσάπες και τα τσαπιά τα φκιάνουνε μέχρι σήμερα οι φάβροι (= σιδεράδες) από σίδηρο, με ατσαλωμένη την κόψη, και τα στελιάζουνε με ξύλο μήκους περίπου 90 πόντους από περνάρι.

Υπήρχανε πολλές εκτάσεις που τις σκάβανε με τσάπες και τσαπιά, για να μη χαλάνε λεφτά στο ξευγάρι, γιατί λίγοι είχανε δικό τους ξευγάρι και πολλοί λίγοι είχανε λεφτά να πλερώσουνε.

4. Ο θειρισμός

Τα τόσσιμα (στάρι και κριθάρι), το βρόμη, το κριθάρι, τ' αγριοκόκια

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

σήμερα τα θερίζουνε με το **δραπάνι**, πριν όμως από το 1930 το θέρισμα γινότανε βγαρτό και με κανένα κλαδευτήρι.

Το δραπάνι ήτανε από μέταλλο καμπυλωτό και το χερούλι του από ξύλο και στην κόψη του είχε πολύ-πολύ μικρά δοντάκια και μπροστά είναι μυτερό. Η ξύλινη χειρολαβή του δραπανιού είναι μονοκόμματη, συνήθως από ξύλο **σούμπια**, στρογγυλή και είναι τρυπημένη πέρα για πέρα με αρίδι και μπαίνει μέσα στο κάτω μέρος του δραπανιού που είναι λιανό κι όταν βγει από την άκρη του χερουλιού το στραβώνουνε για να μην παίζει το σίδερο μέσα στο ξύλο. Το δραπάνι επειδή έχει δόντια δεν τροχιέται, κι όταν δεν κόβει το πετάνε και παίρνουνε άλλο. Και το **κλαδευτήρι** είναι από μέταλλο χωρίς δόντια όμως στην κόψη του, που είναι κοφτερή. Στο μπροστινό μέρος είναι καμπυλωτό και στην άκρη μυτερό, και στο πίσω μέρος της καμπύλης συνεχίζει και καταλήγει σε κόψη περίπου 4 πόντους και πλάτος τρισήμισυ και μπροστά κόβει. Τα περισσότερα κλαδευτήρια έχουνε ξύλινο χερούλι, που μέσα μπαίνει το κάτω μέρος του κλαδευτηριού που είναι λιανό και εφαρμόζει στην τρύπα του ξύλου που είναι φτιαγμένη με αρίδι.

Για το θέρισμα του σταριού χρησιμοποιούσανε το δραπάνι. Για το χορτάρι όμως και για το γριοκόκι χρησιμοποιούνε μέχρι σήμερα την **κόρσα**, που είναι ένα είδος δρεπανιού από μέταλλο, σχεδόν ίσιο με μια μικρή κλίση στη μύτη, χωρίς δόντια στην κόψη, και την τροχάνε με λίμα όταν θερίζουνε. Στο αντίθετο μέρος της μύτης έχει ένα γύρισμα, είδος θηλιάς, και μέσα μπαίνει ένα στρογγυλό ξύλο περίπου 1,20 μέτρα, που στη μέση του έχει μια τρύπα και από μέσα περνάνε ένα άλλο ξύλο 12 πόντους για πιαστήρι, που το πιάνει ο θεριστής με το αριστερό χέρι και με το δεξί πιάνει τ' απάνω άκρο του ξύλου στη κόρσα.

Ο θεριστής που μπαίνει στο χωράφι να θερίσει πιάνει από μια άκρη του χωραφιού κι αρχίζει να θερίζει με τ' αριστερό του χέρι φονχιάζοντας τις **ράπτες** (τα στελέχη του σταριού) που έχει αγκαλιάσει το δρεπάνι και το τραβάει με το δεξί του χέρι κι' έτσι κόβεται. Χεριές-χειριές τ' απιθώνει κάτω αφού σμίξει πέντ'-έξι χεριές. Προηγουμένως ο ίδιος ο θεριστής ή κάποιος άλλος έχει βγάλει με τσι ρίζες στάρι και το βρέχει νερό και το βάζει σε μέρος να μην το βλέπει ο ήλιος, για να μη στεγνώσει γρήγορα. Μετά, όπως είναι ογρό, πιάνει λίγο στάρι με το αριστερό του χέρι και λίγο με το δεξί από το μέρος που είναι οι **αψάνες** και κάνει φιόγκο έναν κόμπο σταυρωτό και οι αψάνες ξέχουνε από τον κόμπο. Κατόπι τ' απιθώνει τεντωμένο κάτω και βάνει απάνου χεριές με τσι αψάνες πάντα στην ίδια κατεύθυνση και φκιάνει δεμάτια· ξανασκελάει έπειτα τσι χεριές, πιάνει με το δεξί του χέρι τη μια άκρη του δεσίματος και με το αριστερό την άλλη άκρη και μετά αλλάζει στα χέρια του τσι άκρες του δεσίματος και πιάνει τη δεξιά με τ' αριστερό και την αριστερή με το δεξί, το σφίγγει γερά και το πιέζει με τ' όγωνα του το δεξί, κι' ότα σταυρώσει τα δύο άκρα και το σφίξει καλά, περνάει τσι άκρες από το δέσιμο του δεματιού που είναι έτοιμο και

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΓΙΩΝΑ ΓΕΩΡΓΙΑΝΝΑΚΗ
ΜΟΝΤΕ ΚΑΡΛΟ

το σηκώνει όρθιο με τσι ασάνες ψηλά. Κάθε έξι ή δώδεκα δεμάτια τα συγκεντρώνει μαζί μέσα στο χωράφι για ένα ή δύο φορτώματα του ζώου, και για να μετριώνται και πιο εύκολα τα δεμάτια και να ξέρει πόσα δεμάτια έκαμε το χωράφι του. Έτσι συνεχίζεται το θέρισμα.

Πολλές φορές ο ίδιος ο θεριστής και έκοβε με το δρεπάνι και ο ίδιος έκανε το δέσιμο, εχτός κι αν είναι πολλοί εργάτες, οπότε ένας ή δύο δένουνε χωρίς να θερίζουνε. Το χωράφι το θερίζουνε όλο, εχτός κι αν είναι κανένα κομμάτι άγενο (χλωρό), που το θερίζουνε αργότερα.

Στην αρχή και στο τέλος του θερισμού έχουνε καλό φαί με κρασί μπόλικο στους εργάτες, δυο φορές κολατσιό στις 8 και μισή και μεσημέρι με σταμάτημα δύο ώρες.

Ακόμα και σήμερα θερίζουνε με δρεπάνια, γιατί δεν υπάρχουνε μηχανές. Πολλοί κόβουνε το σάρι πολύ βαθιά, 5-8 πόντους από το χώμα, για να κάμουνε πολύ άχερο για τα ζα τους. Οι γυναίκες όμως το κόβουνε 20 πόντους και περισσότερο από το χώμα, για να μη σκύφτουνε πολύ. Ποτέ δεν το θερίζουνε στην κορφή και πουθενά δεν γίνεται το θέρισμα ξεπατωτό.

Μέχρι τα στάχυα να αλωνιστούνε, αφήνουνε τα δεμάτια στον ήλιο μέσα στο χωράφι, κι όταν έρθει η ώρα τα φορτώνουνε στα ζα (γαγούρια, άλογα, μουλάρια) διπλοσάμαρα και τα δένουνε με σκοινιά πάντα με τις ασάνες ψηλά.

Οι θεριστάδες είναι από το ίδιο χωριό και πληρώνονται με λεφτά. Όταν κάποιος είναι φτωχός και έχει μεγάλα παιδιά, αυτός που έχει να θερίσει βάνει και τη γυναίκα του και τα παιδιά του, διαφορετικά βάνει εργάτες. Πολλοί θερίζουνε δανεικά με συγχωριανούς τους, τη μια του ενός, την άλλη του άλλου· σπάνια όμως τώρα.

Στο θέρισμα δεν υπάρχει καμία σειρά. Όποιος θέλει θερίζει πρώτος ή τελευταίος· δεν έχει καμία σημασία αν είναι νυκοκόρης ή εργάτης, γυναίκα ή άντρας.

Όταν οι θεριστάδες ήτανε εργάτες, τραγουδούσανε τα συνηθισμένα τραγούδια που τραγουδιώνται και τώρα. Όταν θερίζανε οικογενειακώς, τραγουδάγανε τα παιδιά και άλλο εσφύριζε, άλλο πείραζε τ' αδέρφια του και αυτά θυμώνανε και πετάγανε το σάρι από το χέρι στη γης κι ο πατέρας τους τα βλαστήμαε.

Όταν θερίζανε στο δικό τους χωράφι κι' ήτανε φεγγάρι, πηγαίνανε αποβραδύς κι όταν έβγαινε μια οργιά ο ήλιος σταματούσανε γιατί καιψιώνανε. Όταν θ' αρχίσει ο θερισμός τηράνε νά'χει το φεγγάρι κάμει λιόχρυση (πανσέληνος) και μετά ν' αρχίσουνε, για να μην κουράινε ο καρπός.

Ανάλογα με τη συμφωνία που έχουνε, όταν υπάρχει σέμπρος στη μέση ο ιδιοκτήτης παίρνει ή δεμάτια, ανάλογα μ' όσα βγάζει το χωράφι, ή ότα το

αλώνισουν παίρνει καρπό σύμφωνα με τη συμφωνία. Παλιά ήτανε να παίρνει ο ιδιοκτήτης το τρίτο από τα δεμάτια, κι όταν είχε τη νομή ο εργάτης που τό 'περνε, ο ιδιοκτήτης δεν εμπούρει να τότε βγάλει από το χωράφι παρὰ αν έφευγε μονάχος του ή δεν το καλλιεργούσε.

Το σανό τότε κόβουνε όταν είναι λίγος με το δρεπάνι, αλλιώς, ότα είναι πολύς, παίρνουνε ειδικούς κορσαδόρους, γιατί δεν ξέρουν όλοι να μεταχειρίζονται την κόρσα. Ότα κοπεί ο σανός, τον αφήνουνε μες στο χωράφι και λιάζεται και τον ξαναγυρίζουνε. Μετά, ότα λιαστεί, έχουνε **δικριάνια** σιδερένια, σαν περούνια με ξύλινο στελιάρι μακρύ, και κάνουνε τον κομμένο σανό σωρούς-σωρούς. Κατόπι έχουνε κασέλες ειδικές, μήκος σχεδόν του μέτρου, από ξύλο, χωρίς πάτο, και πλάτος 50-60 πόντους και ύψος 60 πόντους. Ένας εργάτης βάνει πρώτα τρία σύρματα μέσα στην κασέλα, το ένα προς το μακρος της κασέλας και τ'άλλα δύο στο πλάι, 25 πόντους από την άκρη τη κασέλας το καθένα. Κατόπι ο ένας εργάτης με το δικριάνι ρίχνει μες' την κασέλα το χορτάρι κι ο άλλος το πατεί με τα ποδάρια του, κι έτσι συνεχίζει μέχρι να γιομώσει η κασέλα καλά. Κατόπι παίρνουνε τσι άκρες του σύρματος και τα σταυρώνουνε και τα δένουνε σφιχτά. Έπειτα σηκώνει ο εργάτης την κασέλα όρθια και με το πόδι του το δεξι σπρώχνει τη μπάλα το σανό και βγαίνει από την κασέλα. Κατόπι βάνουνε τσι μπάλες του σανού τη μια απάνου στην άλλη, βάνουνε και στα πλάγια άλλες και κανονίζουνε να είναι τέτοιος ο σωρός που να τον σηκώνει ένα φόρτωμα ή ζω ή αυτοκίνητο. Αν θα τσι μεταφέρουνε με ζα, πιάνουνε τη μπάλα από τη μέση και την κολλάνε στο πλάι του σαμαριού, τη δένουνε πρόχειρα, κι ύστερα βάνουνε άλλη από το άλλο μέρος, μετά άλλη από την πρώτη μεριά του σαμαριού και κατόπι την τέταρτη από την άλλη μεριά και τσι δένουνε τώρα σφιχτά στα αγγίστρια και στις κάτω άκρες του σαμαριού, τέσσαρες δηλαδή μπάλες αν το ζω είναι γαγδούρι· αν είναι άλογο ή μουλάρι έξι ή οχτώ μπάλες. Έτσι τσι κουβαλάνε στο χωριό σε επίτηδες φτιαγμένες καλύβες για σανό και τσι βάζουνε κατά σειρά τη μια απά στην άλλη, για να μην πιάνουνε πολύ τόπο.

5. Το αλώνισμα

Πριν ν' αρχίσει το αλώνισμα μεταφέρανε τα δεμάτια του σταριού στο μέρος που ήτανε το αλώνι. Τα συγκεντρώνανε εκεί πέρα τα δεμάτια με τα στάχυα προς τ' απάνου και κάνανε **αθημωνιές** (σωρούς με ορισμένη διάταξη) κοντά στο αλώνι.

Τα αλώνια ήτανε άλλα έξω από το χωριό, μέσα στα χωράφια, και άλλα μέσα στο χωριό, στο σώχωρο του σπιτιού. Εάν ήτανε το αλώνι φτιαγμένο από πριν, μπορούσε κανείς να κάμει σπιτι, δηλαδή δεν του το απαγορεύανε· αν όμως ήτανε το σπίτι φτιαγμένο προηγουμένως, απαγορεύε αυτός που είχε το σπίτι να φτιάξει άλλος κοντά αλώνι, γιατί το φιλό αχερο που το

λέγανε **κούνελη** επήαινε με τον αέρα μέσα στο σπίτι κι' απά στα κεραμίδια και βουλώνανε οι ρονιές και δεν έτρεχε το νερό έξω, γιατί γύριζε προς τα πίσω κι έπεφτε μέσα στο σπίτι.

Εκείνος που ήθελε να φτιάξει αλώνι ισοπέδωνε πρώτα το έδαφος του χωραφιού. Κατόπι στη μέση του μέρους που θάκανε το αλώνι εκάρφωνε έναν πάσσαλο από ξύλο και έδενε ένα σκοινί, πότε μεγαλύτερο και πότε μικρότερο, σύμφωνα με τη θέληση του ιδιοκτήτη, τσι περισσότερες φορές τέσσερα μέτρα, και αφού το άπλωνε το γύριζε γύρω-γύρω και σχημάτιζε τον κύκλο του αλωνιού. Άλλοι εφτιάχνανε τον κύκλο με πέτρες χωρίς χτίσιμο και το λέγανε ξερολιθιά, ύψος περίπου πενήντα πόντους από την επιφάνεια του αλωνιού. Όσοι είχανε λεφτά εφτιάχνανε τον κύκλο χτιστόνε με ασβέστη. Τον πάτο του αλωνιού οι περισσότεροι τον φτιάχνανε με πηλό που φέρνανε από πηλόγια χωράφια. Τον κοπανίζανε και βάνανε και λίγο άχερο, για να δένει ο πηλός, και τον απλώνανε σ' όλον τον πάτο του αλωνιού, πάχος 5-8 πόντους περίπου. Κατόπι με τσι πρώτες βροχές έλειωνε ο πηλός και τότε χτυπούσανε για να πιεστεί, κι έτσι εκάνανε τον πάτο του αλωνιού ίσιο. Το καλοκαίρι εξεραινότουνε ο πηλός, κι αν εφύτρωναν τίποτε χορτάρια που είχε μέσα σπόρο ο πηλός, πριν από το αλώνισμα τα καθαρίζανε με την τσάπα.

Στη μέση του αλωνιού, εκεί που ήτανε προηγουμένως ο πάσσαλος, εκάνανε μια τρύπα βάθος περίπου τριάντα πόντους' ανάλογα με το ξύλο που θα βάνανε ήτανε και το πλάτος τση τρύπας. Το ξύλο που ήτανε από ελιά ή από περναρί έξεχε από τον πάτο του αλωνιού περίπου ένα μέτρο και το στερεώνανε με ξύλινες σφήνες στον πάτο που πηγαίνανε βαθιά. Μερικοί, για πιο στερεότητα του ξύλου, τρυπούσανε μια πέτρα μεγάλη και τη χώνανε στη μέση του αλωνιού, να μην ξέχει καθόλου από τον πάτο, και βάζανε μέσα το ξύλο και το εφαρμόζανε πάλε με ξύλινες σφήνες. Το ξύλο αυτό το λέγανε **στιχερό**. Μερικοί αντί για πηλό επελεκούσανε πέτρες και τσι κάνανε πλάκες και μ' αυτές εστρώνανε τον πάτο του αλωνιού. Τα τελευταία χρόνια τον στρώνανε και με μετετό. Τσι πέτρες τση ξερολιθιάς που φτιάχνανε τον κύκλο του αλωνιού τσι λέγανε **τροχάλα** και σ' ένα σημείο αφήνανε ένα κομμάτι ανοιχτό, περίπου ενάμισυ μ., για να μπαίνουνε τα άλογα στο αλώνι να αλωνίσουνε.

Μερικοί εκάνανε τσι αθημωνιές στραγγυλές και τοποθετούσανε τα δεμάτια με τα στάχνα όλα προς τα μέσα για προφύλαξη από τον αέρα, για να μην τινάζεται ο καρπός, και από τα ζα. Όσο είναι στο χωράφι τα δεμάτια με το στάρι δεν τα προστατεύουνε καθόλου, γιατί μετά το δέσιμο τα κουβαλάνε αμέσως στα καλύβια. Αν βρέξει πριν από το δέσιμο, παίρνουνε το δικριάνι και τα μπατάρουνε, για να στεγνώσουνε λιγάκι. Αφού εστρώσεις φορές, ανάλογα και με τη βροχή.

Τα άχερα τα εφηνονε λίγο στο χωράφι μέχρι να στεγνώσουνε λίγο και μεταφέρουνε μπαλισμένα στσι άχερα καλύβες κοντά στα σπίατα. Και να

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΑΘΗΝΩΝ - ΠΛΑΤΕΙΑ ΚΑΡΑΪΣΚΑΚΗ

βρέξει, επειδή τα άχερα είναι κουλουμωμένα, δεν τα περνάει η βροχή παραπάνου από πέντε πόντους, κι έτσι με τον ήλιο στεγνώνουνε εύκολα.

Στα χωράφια υπήρχανε και υπάρχουνε ακόμα μικρά καλύβια για να μπαίνουνε οι εργάτες και να προφυλάγονται από τη βροχή και τον ήλιο. Μέσα οι γεωργοί βάζανε και τα σύνεργά τους και τα χρειαζούμενα για τα αμπέλια, πουντέλια για τα κούρβουλα, βαρέλες και λάτες για το ράντισμα, λιπάσματα μερικές φορές, το σπόρο και τα εργαλεία για το όργωμα, τα σαμάρια τω ζώνε όσο ήτανε στο χωράφι.

Το αλώνισμα με κοπάνισμα γινότανε μόνο σ' αγριοκόκια, πιάρα, κουνιά, φακί, αν ήτανε λίγα· αλλιώς, τ' αλωνίζανε με τ' άλογα. Είχανε ένα ξύλο περίπου ενάμισυ μέτρο, στο άκρο του ξύλου εκάνανε ένα χαράκι και δένανε ένα σκοινί όχι πολύ χοντρό, περίπου 45 πόντους. Κατόπι είχανε ένα άλλο ξύλο περίπου 50 πόντους και τού'χανε κάμει κι αυτουνού χαράκι, όπως τ' αλλουνού, και το δένανε με το σκοινάκι του μεγάλου. Όλο αυτό το λέγανε **δικάβαλο**. Μετά, με το αριστερό χέρι επιάνανε το κάτω μέρος του μεγάλου ξύλου και με το δεξί το απάνου και κατόπι το σηκώνανε με δύναμη με βόρτα και χτυπούσανε απάνω στο είδος που θέλανε να κοπανίσουνε.

Όταν το είδος ήτανε ακόμη λιγότερο, μεταχειριζόντανε τον **κόπανο**. Ο κόπανος ήτανε ένα ξύλο από ελιά, περίπου 30-35 πόντους, που το κάνανε στρογγυλό, πάχος 6 πόντους περίπου, και στο κάτω μέρος εκόβανε τσιγωνίες του ξύλου για να στρογγυλέψει. Κατόπι από τη μέση του κόπανου προς την άλλη άκρη το λιανεύανε μέχρι να το χωράει η φούχτα του ανθρώπου. Ήτανε περίπου σα μπουκάλια. Μετά το πιάνανε με το δεξί χέρι, εκαθότουνε ο άνθρωπος κάτω, το σήκωνε ψηλά και χτυπούσε δυνατά το πράμα ή στον πάτο του αλωνιού ή στην αυλή του, αν ήτανε πλακόστρωτη, ή έβαζε κάτω ένα μουσαμά. Μεταχειριζόντανε ακόμη, όταν το είδος ήτανε λίγο, άλλον τρόπο κοπανίσματος εχτός από τον κόπανο. Επαίρνανε ένα ξύλο μάκρος δύο μέτρα, καμπυλωτό από τη μέση και κάτω, από ελιά ή περνάρι, πάχος τριάμισυ πόντους περίπου, και πιάνανε την άλλη άκρη με το αριστερό χέρι και παραπάνου 35 περίπου πόντους με το δεξί, εγωνατίζανε στον πάτο του αλωνιού και χτυπούσανε με δύναμη μέχρι να τριφτεί το είδος.

Σπάνια αλωνίζανε με **πλάντρα**, που ήτανε ένα πλατύ ξύλο 1.20x80 και πάχος πέντε πόντους περίπου και αποκάτου είχανε καρφώσει μυτερές τσακουμόπετρες και τό'σερνε μες στ' αλώνι το ζω. Αν πάλε το είδος ήτανε πολύ λίγο στάρι, επαίρνανε μια **κόφα** καλαμένηα, επιάνανε μια φούχτα καλαμιές στάρι και τρίβανε τα στάχνα απά στην κόφα και πέφτανε τα κλωνιά κάτω, απά σ' ένα ρούχο που'χανε βαλει από κάτω από την κόφα.

Αλώνισμα με βόγια δε γινότανε εδώ. Μονάχα με άλογα και πολύ σπάνια με μουλάρι ή γαγδούρι. Με άλογα γινότανε ταχτικά.

Ανάλογα με την ποσότητα του είδους, εβάνανε άλογα από ένα μέχρι πέντε, τσι περισσότερες όμως φορές ήτανε τρία-τέσσερα. Εφτιάχνανε πρώτα από σκoinί μέτριου πάχους θηλιές συστηματικές, για να μη σφίγγουνε και πνίξουνε το λαιμό του ζώου. Οι θηλιές ήτανε τόσες όσα και τα ζα που θα βάνανε στο αλώνι. Στα δύο άκρα του σκoinιού που ήτανε σχηματισμένες οι θηλιές, π.χ. τέσσαρες αν ήτανε τέσσερα τα ζα, εφτιάνανε δύο μικρότερες θηλιές από τσι άλλες που περνούσανε στο λαιμό του ζώνε. Στη μέση του αλωνιού, όπως είπαμε παραπάνου, εβάνανε το στιχερό και από κει εδένανε με τέχνη ένα σκoinί, το ίδιο πάχος που ήτανε κι οι θηλιές, και στο άλλο του άκρο είχανε δέσει ένα κομμάτι ξύλο 15 πόντους περίπου, που στη μέση του είχανε ένα χαράκι και δένανε το άκρο του σκoinιού που ήταν δεμένο από το στιχερό. Το ξύλο αυτό είχε πάχος δυόμισι με τρεις πόντους και ήτανε από ελιά. Κατόπι το περνούσανε το ξύλο αυτό, που το λέγανε *άνεμο*, από τη μία μικρή θηλιά που ήτανε στην άκρη του σκoinού με τσι πολλές θηλιές. Ότα περνούσε το ζω από τη μικρή θηλιά, επήαινε αντίθετα προς το μάκρος τση θηλιάς, για να μη βγαίνει, κι έτσι εβάσταε τα άλογα που οι λαιμοί τους είχανε περαστεί από τσι μεγάλες θηλιές, για να μη φεύγουνε μέσα από το αλώνι. Όπως λοιπό εσαλάγαγε ο αλογάρης, που τον λέγανε *αλογοτενέντε*, τ' άλογα με το *βερδούλι*, που ήτανε μια σπαρτσίνα ή ένα πλεγμένο λουρί από δέρμα γίδας, δεμένο στην άκρη ενός ξύλου πάχος 2 πόντους και μάκρος 1,20μ, –και η σπαρτσίνα είχε περίπου το ίδιο μάκρος για να σώνει και το τελευταίο άλογο ο αλογάρης, που στεκότανε κοντά στο στιχερό και γύριζε κι αυτός όπως γυρίζανε τα άλογα,– τα ζα ετρέχανε καλπάζοντας, γιατί αν το ζω δεν τρέχει, δεν μπορεί να κάμει το άχερο ψιλό, κι έτσι σιγά-σιγά εμαζωνότουνε το σκoinί στο στιχερό, κι ότα απομαζωνότουνε όλο το σκoinί εφτάνανε τα άλογα στο στιχερό κι έπρεπε τότε ο αλογάρης να γυρίσει τα άλογα προς την αντίθετη κατεύθυνση. Κατόπι ο αλογάρης εξάντανε τον άνεμο από τη θηλιά τη μικρή και το περνούσε στην αντίθετη μικρή θηλιά και σαλάγαε πάλε τα άλογα μέχρι να μαζωχτεί πάλε το σκoinί στο στιχερό. Αυτό εγινότουνε συνέχεια μέχρι να τριφτεί το είδος στο αλώνι.

Εάν το άλογο ήτανε ένα, ένας ήτανε και ο αλογοτενέντες· εάν ήτανε δύο, δύο οι αλογοτενέντηδες· ο καθένας δηλαδή είχε το αλογό του. Αυτοί αλλάζανε μεταξύ τους κατά διαστήματα και κάθε τόσο εβγάζανε και τα άλογα από το αλώνι για να ξεκουρασούνε και να φάνε και να τα ποτίσουνε· και στο μεταξύ οι αλογάρηδες ξαναμπατάρανε το είδος μέσα στο αλώνι, για να πάει το κομμένο κάτω και το άκοπο απάνου και να μπορούνε τ' άλογα να τ' αλωνίσουνε.

Ο αλογοτενέντες εστεκότουνε κοντά στο στιχερό και ακολουθούσε τη διέθυνση των αλόγων, ενώ κάπου-κάπου τα ξύλιζε για να τρέχουνε και τσου φώναζε χαι-χαι, έ, έ, έ, έ, χ' όπ, χ' όπ τ' αλογάκια μου, κι έτρέχε και λίγο ο αλογοτενέντες μαζί τους για να τρέχουνε πιο γλήγορα. Κάποτε-

Λογογραφικά Κεφαλονιάς

κάποτε αλλάζανε τα άλογα από τη θέση τους και βάνανε τα μεσαία, που ιδρώνανε πολύ γιατί τα πιέζανε τα δυο ακρινά, στην άκρη, για να παίρνουνε αέρα. Τα μεσαία υποφέρανε περισσότερο επειδή εχτυπιόντανε κι οι δυο πλευρές της κοιλιάς τους από τα ακρινά και πολλές φορές αγριαιότανε ο χτύπος, μπούκου-μούκου, που έκαναν οι κοιλίες τους.

Ο αλωνισμός άρχιζε, αν ήτανε ζέστη πολλή, από τις εφτά· αν ήτανε ο καιρός πιο δροσερός ή είχε ρίξει δροσιά, από τσι οχτώ, για να τό'χει στεγνώσει το είδος ο ήλιος και να τρίβεται.

Οι αλογοτενέντηδες ότα αλωνίζανε δυο ώρες πάνου-κάτου εβγάζανε τα άλογα από το αλώνι, εξαναγκυρίζανε το είδος για να το καίει ο ήλιος, ερίχχανε φαΐ στα άλογα και τρώγανε και οι ίδιοι κολατσιό που τους πηγαίνανε οι νοικοκυραίοι. Το κολατσιό ήτανε περίπου τρία τέταρτα με μια ώρα ανάπαυη.

Οι αλογάρηδες δεν ήτανε πλερωτικοί· πολύ σπάνια επαίρνανε λεφτά. Πριν από 50 χρόνια ο αλογάρης έπαιρνε κάθε 15 κιλά καρπού 1 κιλό (= δύο λάτες ράσες = δύο ντενεκέδες πετρελαίου όχι κουλουμωμένες). Από 50 χρόνια κι εδώ ο αλογάρης παίρνει από τα δέκα ένα.

Κατά τη μία το μεσημέρι ο νοικοκύρης επήαινε πάλε φαΐ στους αλογάρηδες και σταματάγανε πάλε μια ώρα και βγάζανε τα άλογα από το αλώνι και τα ταΐζανε από το είδος που αλωνίζανε, και είχανε βάλει προηγουμένως στην άκρη έξω από το αλώνι, εχτός από σάρι, επειδή δεν κάνει να το φάνε τα άλογα, γιατί αν πιούνε νερό σκάνε. Στην περίπτωση αυτή ο νοικοκύρης που είχε να αλωνίσει έφερνε άλλη τροφή στα ζα.

Όταν ετέλειωνε το αλώνισμα και τύχαινε νά'ναι βράδυ ξαναπηγαίνανε πάλε για φαΐ οι αλογάρηδες. Προηγουμένως, ότα πια είχανε βγάλει τα άλογα από το αλώνι, ένας από τους αλογάρηδες έπαιρνε το δικριάνι και σχημάτιζε ένα σταυρό απά στο αλωνισμένο. Μετά έβγαζε το σκοινί από το στιχερό και έδενε αμέσως στο στιχερό ένα σπάγο, γιατί επιστεύανε πως αν δε βάζουνε αυτόν το σπάγο ο καρπός θα λιγοστεψει, γιατί τον παίρνει δήθεν μαζί του ο αλογάρης με το σκοινί που βγάξει από το στιχερό. Πολλές φορές αντί για σπάγο εβάνανε ένα κορδεντζίνι (= λουρίδα από ύφασμα) ή το μαντήλι τους.

Επειδή δεν είχανε όλοι αλώνι και πηγαίνανε σε ξένο αλώνι ν' αλωνίσουνε πολλές φορές 5-6 νομάτοι, για να πάρει σειρά ποιος θ' αλωνίσει μετά το νοικοκύρη πού'χε τ' αλώνι, όποιος είχε προκάμει να καρφώσει απά στο στιχερό ένα δεμάτι σάρι, στόμισγο ή οτιδήποτε άλλο είδος, εκείός είχε σειρά ν' αλωνίσει και μετά όποιος ξανάβανε είχε πάλε σειρά. Ότα ο αλογάρης άρχιζε τ' αλώνισμα, έκανε το στιχερό του κι έλεγε να δώσει ο θεός να τελειώσει με το καλό, να μην πάθει τίποτα ή ο ίδιος ή τα ζα του.

Σήμερα αλωνίζουνε στ' αλώνια μονάχα γαιοκόμτες, πασάρα, ρεβύθια, κουνιά, επειδή η μηχανή εφκειά δεν τ' αλωνίζει.

Τ' αλώνια μένουνε και σήμερα' προ παντός αυτά που έχουνε πλακόστρωτο πάτο υπάρχουνε και θα υπάρχουνε. Για τα λιγοτάρια χρησιμοποιούνε ακόμα τους κοπάνους μέσα-μέσα.

Ο αλωνισμός αρχίζει όλες τσι μέρες τσ' εβδομάδας εχτός από Τρίτη, γιατί την έχουνε για κακιά μέρα ν' αρχίσουνε Τριτιάτικα. Ότα πάλε αρχίζουνε τ' αλώνισμα τηράνε νά 'ναι το φεγγάρι κατώφεγγα (δηλ. να μη φαίνεται), γιατί νομίζουνε πως αν είναι ξώφεγγα κάτι κακό θα συμβεί. Έτσι τό 'χουνε από παλαιούθε.

Ότα ερχόντανε η ώρα για ν' αλωνίσουνε, εκουβαλούσανε από το χωράφι, πού 'τανε τα δεμάτια, κοντά στο αλώνι και τα τοποθετούσανε αραιά-αραιά μες στ' αλώνι. Κατόπι τα λυούσανε κι απλώνανε τα στάχυα προς το σιχερό, ανάλογα με τα δεμάτια πού 'χε η αθεμωνιά. Αν ήτανε τα δεμάτια 150, ανάλογα και με το μέγεθος τ' αλωνιού, τα κάνανε μία αλωνισιά. Αν ήτανε π.χ. 20-25 δεμάτια παραπάνου και δεν τα χωρούσε τ' αλώνι, ότα ετριβότουνε λίγο αυτό πού 'τανε μες στ' αλώνι, τα απανωρίζανε.

Μετά τον αλωνισμό ο νοικοκύρης τη νύχτα εκοιμότουνε εκεί στ' αλώνι ή έβαζε και συγγενικό του πρόσωπο μέχρι που να βάλει αγέρα για να τ' ανεμίσει, επειδή την εποχή αυτή το κλέφτανε. Και πριν του αλωνισμού το φυλάγανε και κοιμόντανε στ' αλώνι, για να μην το κλέφτουνε ή βάλει κάποιος φωτιά που δεν τον εχώνευε.

Ότα τέλειωνε τ' αλώνισμα, εάν είχε αέρα, άρχιζε αμέσως το ανέμισμα ο νοικοκύρης, ή με την οικογένεια του ή δανεικά' σπάνια έβανε εργάτες.

6. Το λίχνισμα (ή ανέμισμα)

Το λίχνισμα τ' αρχίζουνε πρώτα από το αριστερό μέρος τ' αλωνιού και παίρνουνε το μισό μέρος του μέχρι εκεί πού 'τανε η γραμμή του σταυρού. Ανάλογα με το ποσό πού 'τανε μες' στ' αλώνι ήτανε κι οι ανθρωποι που ανεμίζανε, γυναίκες και άντρες. Όλοι ήτανε στην ίδια σειρά, γιατί αν ήτανε κανένας πιο μπροστά, επήγαινε το άχερο από τους άλλους απά στο κεφάλι του και μες' στον κόρφο του και τού 'κανε φαούρα η σκόνη, κι έτσι προσπαθούσανε να πηγαίνουνε όλοι μαζί στη σειρά. Ο καθένας κρατούσε το δικριάνι στα χέρια του, που ήτανε ένα ξύλο μακρύ από ελιά ή περνάρι, και ο,τιδήποτε άλλο ξύλο, με τρία ή τέσσερα διχούλια στην άκρη, μακρος 25 περίπου πόντους το κάθε διχούλι, κι όλο το **δικριάνι** είχε μακρος 1,35 περίπου μέτρα. Τα διχούλια του δικριανιού ήτανε από φυσικού τους' αν όμως είχε μονάχα δύο, τότε επροσθέτανε και τρίτο ανάμεσα στα δύο καρφωτό. Ότα το δικριάνι ήτανε χλωρό ανταίνανε τα διχούλια του σε καμιά πέτρα πού 'χε σκισμή και μετά εδένανε το απάνι μες' στο δικριανιού μ' ένα σκονί και το τραβάζανε προς τα δεξιά μέχρι που να κινετύνουνε λίγο τα διχούλια, το δένανε από ένα βάρος και τ' αφήνανε μέχρι να ξεραθεί για να καμπυλώσουνε τα διχούλια.

Ότα εκόβανε το ξύλο για να φτιάσουνε το δικριάνι εκοιτάγανε νάναι το φεγγάρι στη χάση, δηλαδή μετά την πανσέληνο, γιατί πριν τση πανσέληνος έχει χυμό το ξύλο και κατόπι σέπεται, δε βαστάει χρόνια. Ότα το ξύλο ήτανε ακόμα χλωρό και ήτανε χοντρό, το ξεφλουδίζανε· αν ήτανε λιανό, τ' αφήνανε έτσι.

Ότα ανεμίζουνε, οι ανεμιστάδες πιάνουνε με το αριστερό χέρι την άκρη του δικριανιού και με το δεξί παρακάτου και το χώνουνε μεσ' στο άχερο με τον καρπό, σηκώνοντας όμως κάνουνε ένα γέριμα προς τα δεξιά, ώστε ο καρπός να πηγαίνει προς το μέσα μέρος του αλωνιού και τότε το άχερο ο αέρας, που φυλάνε επί το πλείστο νά'ναι μαΐστρος, το πετάει έξω από τα τρόχαλα του αλωνιού.

Ότα λιχνίζουνε βγάνουνε το δεξί ποδάρι μπροστά, όπως και το χέρι πάει ομπρός, και όλοι μαζί με το ίδιο τάγιο (ρυθμό) χώνουνε το δικριάνι προς τα κάτω και το σηκώνουνε προς τ' απάνου με το γέριμα ότα το δικριάνι έχει σηκωθεί 60 πόντους από τον πάτο του αλωνιού. Κατόπι, όταν αφαιρεθεί το πολύ άχερο και μέινει ελάχιστο ψιλό μαζί με τον καρπό, το μπάζουνε μ' ένα ξύλινο *φτυάρι* προς το δεξιό μέρος. Ύστερα με τα *σαρώματα* που έχουνε σαρώνουνε αυτά που μένουνε από το φτυάρισμα.

Μετά, ότα ανεμιστεί το αριστερό μέρος του αλωνιού και καθαριστεί αρκετό μέρος που είναι σαρωμένο, αρχίζουνε το δεξιό μέρος κι ανεμίζουνε. Μέρος τώρα από το άχερο το πάει ο αέρας, το πιο ψιλό, που το λένε κούνελη, απάνω στο άλλο άχερο, ενώ το υπόλοιπο, το πιο χοντρό, πέφτει μέσα στο καθαρό μέρος του αλωνιού.

Ότα λοιπόν ανεμιστεί και το δεξιό μέρος του αλωνιού και μέινει ο καρπός με λίγο ψιλό άχερο, την κούνελη, με το φτυάρι το σπρώχνουνε προς τα μέσα κατά το στιχερό, για να γένεται πιο παχύ το στρώμα του καρπού με την κούνελη και να το πιάνουν τα διχούλια του δικριανιού. Και ότα πια τα δικριάνια δε μπορούσανε να σηκώσουνε το είδος, επειδή ήτανε αραιά τα διχούλια τους και η κούνελη ήτανε ψιλή, μεταχειριζόντανε δικριάνια άλλου είδους, τα λεγόμενα *καρπολόγια*, που είχανε πιο κοντά τό 'να στ' άλλο τα διχούλια και πολλές φορές επλέγανε λίγο μερλί από τη μέση των διχουλιών και προς το μέρος του στελιαριού. Με τον ίδιο τρόπο λιχνίζανε με τα καρπολόγια, όπως και με τα δικριάνια, ωστόσο δεν εσήκωναν καρπό και κούνελη. Κατόπι τα μαζεύανε πάλε με το φτυάρι όλο προς τα μέσα, για να γίνει πιο παχύ το στρώμα, και τα κλωνιά που απομένανε τα μαζεύανε με τα σαρώματα απά στο άλλο.

Μετά από το λίνισμα άρχιζε το φτυάρισμα. Με τον ίδιο τρόπο που λιχνίζανε και φτυαρίζανε. Όταν έφευγε σχεδόν όλη η κούνελη και το χώμα, πάλε συνεχούσανε με το φτυάρι και σπανάκι, όπως το πετάγανε ψηλά, το κάνανε σωρό. Δίπλα στο σωρό που πέφτε το χώμα και η κούνελη προς τ' αριστερά του σωρού, ήταν κάποιος μ' ένα σάρομα και το έσπρωχνε προς το μέρος του άχερου.

7. Το ντριμόνισμα

Ότα τέλος τέλειωνε το φτυάρισμα και τόχανε κάμει σωρό, αν το αλώνι ήτανε από πηλό, εβάνανε ένα στεντόνι απλωμένο στον πάτο του αλωνιού, σε κάθε γωνιά εβάνανε από μία πέτρα, για να μη το σηκώνει ο αέρας, κι αρχίζανε το ντριμόνισμα. Ένας βαστούσε το **ντριμόνι** απάνου από το στεντόνι, ο πιο κοντός, ο δε ψηλότερος, πού 'ταν απέναντί του, έριχνε μεσ' στο ντριμόνι με τον **αρύλογο** ή το κόσκινο ή **τουμπάνι** λίγο-λίγο συνεχώς, για να το καθαρίζει παράλληλα κι ο αέρας. Του ψηλού του το φέρνανε γιομάτο το κόσκινο άλλοι, γιατί είχανε δύο-τρία, κι αυτός έριχνε συνεχώς μεσ' στο ντριμόνι από λίγο. Ο ντριμονιέρης κουνούσε ελαφρά το ντριμόνι και ο καρπός έπεφτε από τσι τρύπες του στο στεντόνι, ενώ οι χοντρές ράπες τα πετράδια και οι βουνιές των αλόγωνε εσταματούσανε μεσ' στο ντριμόνι κι ο ντριμονιέρης τα πέταε έξω από το αλώνι. Όλα αυτά τα αποδιαλεούρια που μένανε στο ντριμόνι τα λέγανε **κούμπουρα**. Αριστερά του σωρού έπεφτε από το ντριμόνισμα ελάχιστη κούνελι, που πήαινε ένας μ' ένα σάρωμα και πολύ ελαφρά την κατέβαζε στο κάτω μέρος του σωρού, κι αυτό μετά το κοσκινίζανε, και τη δουλειά αυτή τη λέγανε **χάλισμα**. Εάν ήταν πολύ το στάρι, εκάνανε και δεύτερο σωρό μες στο αλώνι με τον ίδιο τρόπο.

Ότα ετέλειωνε το φτυάρισμα εντελώς και είχε γίνει σωρός μέσα στ' αλώνι, εκάνανε ένα σταυρό με το φτυάρι απά στο σωρό και καρφώνανε το φτυάρι με το χερούλι προς τα κάτω από την κορφή του σωρού μέχρι τον πάτο του αλωνιού. Μετά εβγάνανε το φτυάρι και μετρούσανε με τα δάχτυλά τους το χωμένο μέρος του ξιναριού και υπολογίζανε πόσα κιλά απάνου κάτω θα κάνουνε (κιλό = δύο ντενεκέδες πετρελαίου). Πολλές φορές επάιρνανε μια φούχτα στάρι από το σωρό, το πετάγανε ψηλά και λέγανε: «όσα κλωνιά είναι τόσα κιλά να κάμω». Κι ότα ετέλειωνε πια η δουλειά ελέγανε «και του χρόνου νά 'χουμε γεια να ξανανεμίσουμε».

Τα εργαλεία του ανεμίσματος, εχτός από τα δικριάνια που έχουμε περιγράψει και τα καρπολόγια, είναι επίσης το **φτυάρι**, που είναι ξύλινο και το κάτω μέρος έχει πλάτος περίπου 25 πόντους και είναι λίγο σκαφιδωτό και μετά από το πλάτωμα έρχεται προς τ' απάνου το στελιάρι που αρχίζει από τη μέση του πλατιού μέρους και έχει περίπου μάκρος 1,10 μ. Το ξύλο είναι ή από **σούμπια** ή από έλατο. Άλλο είναι το ντριμόνι, που έχει σχήμα στρογγυλό, περίπου 60 πόντους. Το κάτω μέρος είναι από λατό ή τσίγκο και έχει από κάτω του ένα σταυρό από σύρμα χοντρό για να κρατάει τον πάτο του ντριμινιού. Γύρω-γύρω από τον πάτο βάνουνε τον **κόθρο** (= περιτύλιγμα), που είναι από ένα είδος σαν ξυλοπορτός και έχει πλάτος 10-12 πόντους. Ο πάτος του ντριμονιού έχει τρύπες στρογγυλές περίπου σαν πενητάλεφτα. Ο κόθρος είναι μονοζώμματος και τα δύο του άκρα σταυρώνουνε και τα καρφώνουνε κι έτσι σχηματίζεται στρογγυλός. Το ντριμόνι το χρησιμοποιούνε για το πρώτο κοσκίνισμα που γένετα μετά το ανεμίσμα.

Λαογραφικά Κεφάλονιάς

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΑΡΧΑΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΧΘΙΟΥ ΑΙΩΝΙΟΥ

Σαν το ντριμόνι είναι και ο *αρύλογος*, με τη μόνη διαφορά πως αλλάζει το σχήμα των τρυπών. Οι τρύπες είναι στρογγυλές σαν ψιλή φακή και πάρα πολύ κοντά σχηματίζεται άλλη μακρουτσουλή τρύπα που έχει σχήμα σαν κριθαράκι ψιλό. Αυτές οι τρύπες έχουνε σκοπό να περνάει μόνο το ψευδο-στάρι και το χώμα και να μένει το καθαρό στάρι μέσα στον αρύλογο. Σαν τον αρύλογο ήτανε και το *κόσκινο*, που είχε όμως μόνο στρογγυλές τρύπες τσι μικρές. Πριν από 50 χρόνια ο πάτος του αρύλογου και του κόσκινου ήτανε από τομάρι γίδας ή προβατίνας κι εκάνανε τσι τρύπες πού 'παμε προηγουμένως μαστόροι, όπως και στ' άλλα.

Για να μεταφέρουνε το στάρι παλιά από το σωρό στο ντριμόνι για ντριμόνισμα ή να γιομίζουμε τη λάτα ή τα σακιά είχανε τα λεγόμενα *τουμπάνια*, σαν το κόσκινο αλλά χωρίς καθόλου τρύπες. Τα λέγανε τουμπάνια γιατί ήτανε από τομάρι τεντωμένο στον πάτο κι έμοιαζε σαν τύμπανο.

Για να σαρώνουνε το αλώνι είχανε σαρώματα φκιασμένα ή από θρούμπα ή στραγαλιά ή σπλόνο, για νά'ναι μαλακά και να μη χαλάνε τον πάτο τ' αλωνιού όταν ήταν από πηλό.

Για το μέτρημα του σταριού ή του κριθαριού κ.λπ. εχρησιμοποιούσανε και άλλο μέτρο εχτός από τσι *λάτες*, τα λεγόμενα *μισοκίλια* (χωρητικότητα μία λάτα). Το διαμέτρημά του ήτανε 30 πόντους και 35 περίπου το ύψος. Ο πάτος ήτανε από τάβλα όχι πολύ χοντρή, συχνά σκουρέτα, ο δε γύρος του από το είδος που ήτανε και το κόσκινο. Κατόπι είχε ένα σίδερο από τη μέση του πάτου, πάχος ένα πόντο περίπου, που ξεπέρναγε τον πάτο και ήτανε κεφαλωμένο, και ύψος όσο το ύψος του μισοκιλιού και ύστερα είχε άλλο σίδερο πλακουτσό με τρύπα στη μέση, που περνούσε το σίδερο του πάτου, και στσι δύο άκρες του ήτανε γυρισμένο δύο πόντους περίπου και κάθε άκρη είχε τρεις τρύπες μικρές και με προκούλεις καρφωνότουνε απά στο γύρο. Από κει λοιπόν που συνδεότουνε το οριζόντιο με το κατακόρυφο σίδερο από κει το'πι το πλείστο το πιάνανε, γιατί το στάρι δεν το κουλουμώνανε. Στο κάτω του μέρος το μισοκίλι είχε σα στεφάνι από το ίδιο υλικό πού'ταν ο γύρος και έξεχε περίπου έναν πόντο από τον πάτο προς τα έξω.

8. Το κουβάλημα του σταριού, το κοσκίνισμα και το κρησάρισμα

Τον καρπό τον εβάνανε στα σακιά με το μισοκίλι, αφού πρώτα το γιομίζανε με το τουμπάνι ή το κόσκινο. Συνήθως εβάνανε τρία μισοκίλια σε κάθε σακί. Μετά το δένανε με μερλί, που ήτανε από προηγουμένως περασμένο στη μπούνια του σακιού, και το βάνανε στην άκρη. Κι ότα γιομίζανε και το δεύτερο σακί, τα φορτώνανε στο ζω και τα τηγαίνανε στο σπίτι. Μέχρι να γυρίσει το ζω ήτανε έτοιμο άλλο φόρτωμα κι έτοιμ συνεχιζόταν μέχρι να τελειώσει ο σωρός. Το κατακάθι που έμενε στο τέλος του σωρού το περνάγανε με τον αρύλογο, αφού πρώτα τ' ανεμίζανε με τα χέρια, γιατί είχε λίγη κούνελη μέσα. Πριν να κουβαλιστεί ο σωρός, τον αφήνανε μες

στ' αλώνι όλη τη νύχτα για να δροσιστεί, επειδή ήτανε αναμμένος από τον ήλιο, και το πρωί αρχίζανε να τον βάνουνε στα σακιά. Αν στην ώρα του κουβαλήματος βοχθούσε κανένas το νοικορύνη, τού 'λεγε: «και του χρόνου και με γεια να το φάτε».

Ότα πηγαίνανε το σάρι στο σπίτι και μετά θέλανε να το πάνε για άλεσμα, εκοσκινίζανε το σάρι για δεύτερη φορά, επειδή το κοσκίνισμα στο αλώνι ήτανε βιαστικό. Έτσι εγιομίζανε πάλε το μισοκίλι ή τη λάτα, που ήτανε 40 λίτρες, τρεις φορές και το ρίχνανε στο σακί. Μετά εφορτώνανε τα δύο σακιά στο γάγδαρο ή στο άλογο ή στο μουλάρι και το πηγαίνανε στο μύλο για άλεσμα. Ότα αλεθότουνε, το φέρνανε σπίτι κι η γυναίκα έπαιρνε την **κρησάρα**, που ήτανε σαν το κόσκινο αλλά με πάτο από σύρμα πολύ ψιλό σαν από τούλι, και το κρησάριζε, για να πέσει το αλεύρι και να μείνει το πίτουρο μέσα στην κρησάρα. Ανάλογα με τα άτομα της οικογένειας ήτανε και η ποσότητα του αλευριού που εκοσκινίζε η νοικοκυρά κάθε φορά.

9. Το ζυμάρι και το φούρνισμα του ψωμιού

Μετά το κρησάρισμα, που γινότανε αποβραδύς, η νοικοκυρά ανάπιανε προζύμι και την άλλη μέρα εξύμωνε. Το προζύμι ήτανε ένα κομμάτι ζυμάρι περίπου μιάμιση λίτρα που τό 'χανε φυλάξει σ' ένα πιάτο από την προηγούμενη ψησιά και στο διάστημα αυτό είχε ξινίσει. Αν η νοικοκυρά δεν είχε δικό της προζύμι, εξήταε από τη γειτόνισσα δανεικά, αλλά επρόσεχε, αν ήτανε βράδυ, να το σκεπάζει με την ποδιά της, για να μην το βλέπουμε τ' άστρα ή το φεγγάρι.

Ότα το ζυμάρι εφούσκωνε μέσα στο σκαφίδι, που ήτανε σκεπασμένο μ' ένα ρούχο καθαρό, που το λέγανε μεσάλα, και το χειμώνα με παραπάνου ρούχα για να ζεσταίνεται το ζυμάρι και να γένει, και καταλάβαινε η νοικοκυρά ότι είναι πλέον γενωμένο, άρχιζε να το πλάθει απά σε μια τάβλα 60 πόντους μάκρος και 35 πλάτος που ήτανε απά στο σκαφίδι με δυο ταβλάκια αποκάτουθε στα δύο άκρα κατά πλάτος του σκαφιδιού για να μην ξεσέρνεται. Η τάβλα αυτή λεγότανε **πλαστήρι**. Απά στο πλαστήρι έριχνε πρώτα λίγο αλεύρι απλωτό, για να μην κολλάει το ζυμάρι, κι άρχιζε κι έκοβε ζυμάρι μέσα από το σκαφίδι όσο χρειαζότανε για να γίνει ένα ψωμί από τρεις λίτρες και παραπάνου ψημένο. Κατόπι έβανε τα πλασμένα ψωμιά ένα-ένα μόλις τά 'πλαθε απά σ' ένα τραπέζι, που ήτανε στρωμένο με μια κουβέρτα και από πάνω μια μεσάλα καθαρή, και μόλις επήθωνε το ψωμί εδίπλωνε λίγο τη μεσάλα προς το ψωμί για να μην γκιάει το άλλο ψωμί που θα πήθωνε κι εκόλλαε. Έτσι συνέχιζε μέχρι που έκανε όλο το ζυμάρι ψωμιά. Αυτό που κολλούσε στο σκαφίδι, τό 'ξυνε μ' ένα κουτάλι και έβανε και ελάχιστο αλεύρι κι έκανε την κουλούρα καμινανού μικρού παιδιού (του σπιτιού ή και ξένου). Στην κουλούρα έβανε πολλές φορές σταφίδα ή καδί για να γίνει αφράτη.

Ότα η νοικοκυρά τέλειωνε το πλάσιμο, άναβε το φούρνο και τον έκαι-

γε με ξύλα από κλαριά ελιάς ή περναριού τσι περισσότερες φορές. Μέχρι να καεί ο φούρνος, το ψωμί εγινότουνε. Μετά τον καθάριζε καλά από τ' αθράκια και τη στάχτη με την κατσουρίδα και την πάνα –ένα ξύλο μ' ένα δεμένο βρεμένο πανί στην άκρη– κι άρχιζε να ρίχνει το ψωμί ένα-ένα με το ξύλινο φτυάρι στο φούρνο, αρχίζοντας από το βάθος. Μετά έκλεινε το φούρνο με το κούπωμα, πού' τανε από λαμαρίνα, μ' ένα αντιστέλι σιδερένιο από μπρος, και περίμενε να ροδίσει το ψωμί. Εάν έπειτα από ένα τέταρτο δεν ερόδιζε το ψωμί, έβανε μπροστά στη μπούκα του φούρνου κάρβουνα αναμμένα ή άναβε καμιά γαλοστουβιά. Ότα το ψωμί έμενε περίπου δύο ώρες μέσα στο φούρνο, εψενότουνε και τό'βγαζε η νοικοκυρά με την κατσουρίδα ένα-ένα, αφού έβγανε πρώτα την κουλούρα, που την είχε μπροστά-μπροστά στο φούρνο και ψενότουνε πρωτύτερα, και τό'βαζε μέσα στο σκαφίδι και το κουκούλωνε μ' ένα ρούχο, πρώτα-πρώτα με τη μεσάλα, για να μην ξεραίνεται γλήγορα.

Το σκαφίδι που γινότουνε μέσα το ζύμωμα ήτανε από κορμό ελάτου και τα φτιάνανε ειδικοί σκαφιδάδες, χωρίς όμως να τό'χουνε κύριο επάγγελμα. Εκόβανε περίπου 1,10 μ. από τον κορμό του δέντρου, νά'ναι ίσιο, να μην έχει ρόζους, πάχος 70 πόντους περίπου, και μετά το σκιούσανε στη μέση και σχηματίζανε δύο σκαφίδια. Το ξεφλουδίζανε, κι όπως ήτανε στρογγυλό, από την κοψιά και κάτω εβαθαίνανε την ίσια επιφάνεια περίπου 30 πόντους με καμπυλωτό σκερπάνι. Τα δυο άκρα του προς το μάκρος εμένανε όπως ήτανε· μόνο λίγο το ξυσούσανε και παίρνανε και τσι γωνίες γύρω-γύρω και γινόντανε στρογγυλές. Το σκαφίδι εσπάνιζε νά'ναι από σανίδα.

Ότα η νοικοκυρά ήθλε να κόψει το νέο ψωμί, έπαιρνε ένα μαχαίρι κι έκανε γρατσουνιστά το σημείο του σταυρού κι έλεγε «καλή αρχή» και τό'κοβε. Σταυρό έκανε η νοικοκυρά κι απά στο προζύμι, ότα τό'φτιαχνε, κι απά στο ζυμάρι, ότα τέλειωνε το ζύμωμα. Σταυρό έκανε πάλε με το ξινάρι που φούρνιζε το ψωμί απά στη μπούκα του φούρνου προς το απάνου μέρος ότα το αποφούρνιζε. Αν ετύχαινε νά'ναι καμιά γειτόνισσα την ώρα πού'κοβε το ψωμί, τσ' έλεγε: «θέλεις λίγο ψωμί πού'ναι από τη νέα σοδειά κι είναι ξεστοφούρني;». Αυτή τό'παιρνε και τσ' ευχότανε «νά'σαστε καλά όλοι να το φάτε».

Ζωντανή καταγραφή από το στόμα του Μπάμπη Μ. Λουκάτου, από τον Καραβάδο Κεφαλληνίας, ετών 77, κτηματογεωργού, απόφοιτου δημοτικού.

Η εργασία αυτή αφιερώνεται στη μνήμη του.

Κων/νος Π. Αθανασάτος
Φιλολόγος του Λυκείου Κεραμειών (1967)

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΕΝΤΡΙΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

Ο Μπάμπης Λουκάτος με τα γεωργικά του εργαλεία.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Αλώνι με πλάκες το μισό και χώμα το υπόλοιπο.

ΣΤΙΓΜΙΟΤΥΠΙΑ ΠΕΡΑΣΜΕΝΩΝ ΚΑΙΡΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΘΑΚΗ

Ι. ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΗΣ ΠΑΛΙΑΣ ΕΞΩΓΗΣ ΙΘΑΚΗΣ*

Η λαϊκή σοφία καθοδηγεί πάντα τους λαούς, τους βγάζει απ' τα αδιέ-
ξοδα και ακονίζει το νου σε δύσκολες ώρες. Μέσα στα τόσα που
προσφέρει, ξεκινώντας απ' τ' αρχαία χρόνια με τους μύθους, τις παροι-
μίες, τα αινίγματα και τα γνωμικά, τα οποία στους περισσότερους λαούς
αποτελέσαν τη συμπύκνωση και την οριστική έκφραση της σοφίας του πα-
ρελθόντος, η αλληγορία είχε συνήθως νόημα ηθικό και διδακτικό. Πέρα
όμως απ' όλα τούτα, η ερμηνεία της αλληγορίας, που άλλωστε πηγάζει απ'
την ίδια τη λέξη, ούτως ώστε άλλα λέω και άλλα εννοώ, βοηθά και σε δύ-
σκολες ώρες για μια συνεννόηση, που περνά μόνο στους μυημένους.

Στην Ιθάκη, στο χωριό της Εξωγής, σε κάποια χρονική περίοδο άνθισε
και γνώρισε μεγάλη ακμή η αλληγορική γλώσσα. Ίσως ξεκίνησε κάτω απ'
την κατοχή των Ενετών και άκμασε στην κατοχή των Άγγλων. Πέρασε
όμως και μέχρι τις μέρες μας, με την εύθυμη πλευρά της, που προσφέρει το
γέλιο σε όσους την ακούνε, μυημένοι ή και αμύητοι.

*

Προπολεμικά, που το εμπόριο γινόταν συνήθως από πλανόδιους εμπό-
ρους με τα γαϊδουράκια, που γύριζαν στα χωριά και στις γειτονιές, ανέ-
βαινε κάποιος έμπορος στην Εξωγή και –ανάλογα με το εμπόρευμα και
την εποχή– τότε «συνοδευόταν» από ένα γαϊδουράκι, τότε από δύο, κά-
ποιες φορές κι από τρία! Από ψηλά, οι ενδιαφερόμενες επικοινωνούσαν

Η Ρ. Τσιντίλη, Βλησμά είναι λογοτέχνης, ερευνήτρια της Λαογραφίας

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΠΡΟΤΥΠΟ ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΟΥ

* Όσα καταγράφη εδώ προέρχονται από αφηγήσεις της Πρωτοψάλτης Άννης Τσιλι-
της Κοραλίας Δρακοπούλου και της Διονυσίας Ραυτοπούλου.

με το... ασύρματο τηλέφωνο! Εκείνες, δηλαδή, που τα σπίτια τους ήταν στ' αγνάντιο, ρωτιόντουσαν κι έδιναν τις πληροφορίες σ' όσες δεν έβλεπαν προς το δρόμο που ανέβαζε στο χωριό της Εξωγής. Έτσι, ακούγονταν φωναχτά περίπου τα εξής:

- Εφάνηκε το τραίνο; Πόσα βαγόνια έχει σήμερα; Και αν η απάντηση έλεγε πως είχε πάνω από ένα «βαγόνι» το «τραίνο», τούτο εσήμαινε ότι το εμπόρευμα ήταν πολύ και με ποικιλία, που ξυπνούσε και βοηθούσε το αγοραστικό τους ενδιαφέρον.

*

Υπήρχαν και άλλου είδους χαρακτηρισμοί. Όταν μια παρέα πήγαινε για βεγγέρα σ' ένα σπίτι και στη συντροφιά είχαν και κάποια που δε μιλούσε καθόλου, απλά κατέγραφε τα... τεκταινόμενα:

- Θα 'ρτουνε λένε απ' του ξαδρέφου μου το βράδυ να κάτσουμε να περάσει η ώρα. Καλά θα 'ναι, μόνο που θα φέρουνε και το «έπιπλο»...

Όποιος, βέβαια, ανίδεος και αμύητος το άκουγε μπορούσε να πει με απορία:

- Μα, βραδιάτικα θα κουβαλήσουν έπιπλο; Δε μπορούν κάποια άλλη ώρα;

*

Κάποτε διορίστηκε στην Εξωγή μια δασκάλα ξένη, κοντόχοντρη, καλωσυνάτη και... άσχετη με το πνεύμα του τόπου. Έκανε παρέα με τις γυναίκες του χωριού, που βέβαια την καλοδέχονταν και την περιποιόντουσαν, όμως υπήρχαν και τα ανάλογα διαφορούμενα:

- Λέω, μωρές, απόψε θα 'χουμε... γοφέτα!, έλεγε κάποια κοιτώντας με σημασία την ευρεία περιφέρεια της δασκάλας!...

Κι εκείνη η καημένη, που της άρεσαν τα ψάρια, πετιόταν επάνω ενθουσιασμένη:

- Θα φέρουνε, βρε κορίτσια, γοφέτα; Να μου φωνάξετε, όταν έρθουν οι ψαράδες.

Κι εγινότανε το «σώσε».

*

Όταν κάτι ή κάποιον δεν εχώνευαν, του φόρτωναν κάποια ξενόφερτη ονομασία, σωστή ή παραλλαγμένη, ακόμα και μέσα στην ίδια την οικογένεια. Έτσι, κάποια που είχε στο στομάχι το σύντροφο της ζωής της, που εγκρίνιζε με όλα, την ώρα που κόντευε να βραδιάσει φώναζε στα παιδιά της που παίζανε έξω:

- Ελάτε, συμμαζωχτήτε... κι όπου να 'ναι θα 'ρτει ο «σιορ - πάρες» σας και θ' αρχινίσει τη μουρμούρα...

*

Ήτανε και το κρασάκι, ο μοναδικός τρόπος απόλαυσης πουλάχιστον για το γυναικείο πληθυσμό που έμενε πίσω στη μοναξιά. Και, βέβαια, τ'

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

αποτελέσματα είχαν και τις εύθυμες πλευρές τους.

Δυο γριούλες, σμίγανε τα βράδια κι αφού λέγανε τα της ημέρας που τις αφορούσαν, κατέληγαν στο... βαρέλι!

Κάποτε –να ξημερώνει της Αγια-Μαρίνας– είχε έρθει κι ο δεσπότης στον εσπερινό και θέλησε να μιλήσει λόγω της βραδιάς και στο εκκλησίασμα. Οι γριούλες – κατόπιν... οινοποσίας– βρέθηκαν μπροστά - μπροστά και, κάθε που ο δεσπότης έκανε τελεία, επευφημούσαν ενθουσιασμένες:
- Μάλιστα, μάλιστα... μπράβο «μεγαλειότατε»!

Στην αρχή ο δεσπότης ίσως να σκέφτηκε να τις μαλώσει ανάλογα ή να πει στους επιτρόπους να τις βγάλουν έξω, αφού όμως το «Μάλιστα, μεγαλειότατε» επαναλήφθηκε τρεις-τέσσερις φορές και οι επίτροποι είχαν... εξαφανισθεί, προτίμησε να σταματήσει το κήρυγμα, γιατί στο εκκλησίασμα επικρατούσε... χάχανο!

*

Τα διαφορούμενα και τα αλληγορικά ήταν πολλά και με αρκετή φαντασία. Μια κοπέλα, που είχε ένα –ας το πούμε– φλερτ, αλλά προσπαθούσε να μην το καταλάβουνε στη γειτονιά της και δυσφημιστεί, έβγαινε τα βραδάκια δήθεν πως πάει στην εκκλησιά του Αι-Νικόλα για ν' ανάψει τα καντήλια. Στην πραγματικότητα, όμως, σε συνεννόηση με το νεαρό, για να τον συναντήσει εκεί. Μια φίλη της που γνώριζε τα συμβάντα, κάθε που αγνάντευε το νεαρό να φεύγει απ' το σπίτι του, της εφώναζε:

- Το καϊκι του Ντούρου πέρασε για τη Λευκάδα...

Κι αυτό ήταν το σύνθημα για να φύγει κι αυτή για τη συνάντηση.

Όταν κάποιος βαριόταν τις πολλές χαιρετούρες, ιδιαίτερα τα βραδάκια που οι παρέες κάθονταν έξω απ' τα σπίτια στα πεζούλια και κουβέντιαζαν, διάβαινε απ' αλάργα κάνοντας πως δε βλέπει κατά τη μεριά τους. Κι αυτοί λέγανε τότε φωναχτά για να τ' ακούει κι ο... υπεύθυνος:

- Το καράβι –καθώς φαίνεται– πάει για την Ιταλία...!

Ο μπαρμπα-Μιχάλης, είχε στο μάτι τα ωραία σταφύλια στην κληματαριά του γείτονά του, του μπαρμπα-Σταύρου. Μια μέρα που ο γείτονας είχε στρωθεί στο τζόγο στο καφενείο και στο σπίτι του δε βρισκότανε κανείς, λέει του ανηπιού του, που έπαιζε μ' ένα φίλο του δίπλα:

- Βωρές, για σκαρφαλώστε και κόψτε από τούτα τα σταφύλια κάμποσα και μετά φέρτε τα στο καφενείο να τα φάμε...

Οι πιτσιρικάδες –άλλο που δεν ήθελαν– κόβουν τα σταφύλια και τα κουβαλούνε στο καφενείο. Ο μπαρμπα-Μιχάλης τους υποδέχεται στην πόρτα και φωνάζει στην παρέα:

- Κοιτάτε, βωρές, κάτι σταφύλια που μόστειλε η θειά μου... Θαν τα πλύνω

Λαογραφικά Ιθάκης

ναν τα φάμε αντάμα.

Ενθουσιασμένη η ομήγυρη, στρώνεται στο σταφυλοφάγωμα, ο δε μπαρμπα-Σταύρος κατενθουσιασμένος τα 'τρωγε σα γλάρος!

- Ωραιότερα σταφύλια δεν έχω ματαφάει..., έλεε κι εξανάλεε.

Κι ο μπαρμπα-Μιχάλης εσυμπλήρωνε σοβαρά:

- Μόνο που τρως απάνουθέ σου...

Η φράση ειπώθηκε πολλές φορές, μα ο μπαρμπα-Σταύρος δεν εκαταλάβαινε. Έπρεπε να πάει στο σπίτι του, για να ιδεί την ...απώλεια, μα ήταν πια αργά.

Ο Πάνος του Λώλου ήτανε μια πολύ χαρακτηριστική φυσιογνωμία περασμένων καιρών. Πέθανε στην Κατοχή, με την ταλαιπωρία εκείνη της στέρησης και της αναζήτησης για κάτι που θα μπορούσε να προσφέρει τα απαραίτητα για τη ζωή. Άφησε πίσω τα επιγραμματικά λεγόμενά του, που στην κάθε ανάλογη περίπτωση επαναλαμβάνονται, τον θυμίζουν και φέρνουν, αν όχι τώρα πια το γέλιο, πάντως το χαμόγελο.

Τα χρόνια που έζησε είχαν πολλά εύθυμα, γιατί τον πείραζαν οι συγχωριανοί του μα κι εκείνος τ' αναζητούσε. Όταν... καθυστερούσαν να τον πειράξουν, φώναζε το γνωστό του «λέε μου να σου λέω...». Χώρια οι κατάρες του, ανεύθυνες μεν και όχι κακόβουλες, αλλά με πολλή φαντασία, όπως «Ω, που –Παναγιά μου!– να πας σαν το άλογο του τάδε που έσκασε ή σαν τη γίδα του δείνα που κρεμάστηκε από μια λιθιά αποκάτω και τη βρήκανε μετά τρεις μέρες».

Δεν ήταν κακός, αλλά εύρισκε απόλαυση σ' αυτό το είδος των αλληλοπειραγμάτων. Τρωγότανε και με τη μάνα του και σε όλα της έλεγε το αντίθετο. Είχε δικές του αντιλήψεις και η κακομοίρα η μάνα του όλο προσπαθούσε να τον καλμάρει.

Όταν άρχισαν να χτίζονται σπίτια με τετράπλευρη στέγη «κούλια» καθώς τα λέγανε, το σπίτι του Πάνου ήταν απ' τα παλιά, με δίπλευρη στέγη και «ατσούπια». Του βουλήθηκε, λοιπόν, για να το «μοντερνάρει», να το κάμει με «κούλια»! Μα η κακομοίρα η μάνα του πού να βρει τα λεφτά. Το βιολί του εκείνος:

- Ακούς τι σου λέω; Το θέλω με «κούλια».

Και τότε η μάνα του αποφάσισε να περάσει στο φανταστικό, για να τον μπερδέψει:

- Μα δεν το καταλαβαίνεις, μωρέ Πάνο μου, ότι το δικό μας είναι καλύτερο; Κι είναι καλύτερο, γιατί είναι... κούλια μ' ατσούπια!

Κάποτε, βουλήθηκε του Πάνου να τηγανίσει μόνος του δυο αυγά. Τα 'ριξε στο τηγάνι κι αρχίτισε κατόπι να τ' ανακατεύει συνεχώς.

- Τι κάνεις ευτού, μωρέ Πάνο μου; Τι κουρκοϋτί είν' αυτό; ρώτησε η μάνα

του βλέποντας το ανακάτωμα.

- Τι κάνω; Άκου τι κάνω... Δε βλέπεις ότι τα κάνω... μάτια;

Ο Πάνος προερχόταν από καλή οικογένεια Μεταξά. Εκείνον τον καιρό, οι καλοπορεμένες οικογένειες είχαν απαραίτητα στην εκκλησία δικό τους στασίδι, όπου πλήρωναν, είχε τ' όνομά τους και δεν άφηναν να καθήσει άλλος σ' αυτό, εκτός από μέλος της οικογένειας. Είχε λοιπόν κι ο Πάνος, από προγόνους, δικό του στασίδι στην εκκλησία, με το όνομα Μεταξά. Όταν οι νεαροί της Εξωγής –δήθεν αθώα– κάθονταν στο στασίδι του Πάνου, αυτός... έφκιανε συντελεία κι αναστάτωνε την εκκλησία.

Ο Τζανής, ο επίτροπος είχε βαρεθεί να προσπαθεί να καλμάρει τον Πάνο.

- Αφήστε τότε, μωρέ παιδιά, αφήστε τότε..., έλεγε στους νεαρούς.

Κάποια φορά, ένας απ' αυτούς που ήτανε πειραχτήρι, τι εσοφίστηκε: Να βάλει ένα μικρό μπουρλοτάκι κάτω απ' το στασίδι –ακίνδυνο– και την ώρα που θα πήγαινε ο Πάνος να κάτσει να το πυροδοτήσει, για να τρομοκρατηθεί. Βέβαια, για μικρό κι ακίνδυνο το ξεκίνησαν, οι ανάλογες όμως γνώσεις της νεολαίας στα σπάργανα και κάτι δεν υπολόγισαν καλά... Έτσι, με την... έκρηξη, να κι ο Πάνος καταμεσής στην εκκλησία και το στασίδι κομμάτια!

Βέβαια, το καλό ήταν που δεν τραυματίστηκε, ούτε αυτός, ούτε και κανείς άλλος. Έτσι, μόλις εξεθόλωσε λίγο το κεφάλι του, πήρε το μεγαλύτερο κομμάτι που είχε μείνει απ' το στασίδι και το μόνο που κατόρθωσε να πει στον επίτροπο ήταν:

- Πάρε, Τζανή μου, την... τάβλα σου!

Κι έμεινε η φράση αυτή από τότε, για να λέγεται σαν επωδός σε κάθε αποτυχημένη προσπάθεια.

Ο Πάνος, είχε μια πολύ καλή κι αρχοντική γειτόνισσα, την Ουρανία του Κίμωνα, που την εσεβότανε πολύ, γιατί πράγματι ήταν και αξιοσεβάστη. Για τούτο κι όταν ακόμα –και στην απουσία της– άκουε να λένε διάφορα άσχημα λόγια ή κάποια πειράγματα χοντροκομμένα, εκείνος έσπευδε αμέσως να... συμπληρώσει:

- Με συμπάθειο, απ' τα μούτρα τση Κιμωνιώσας...

Η ΕΛΛΑΣ ΑΠΟΚΡΙΑΤΙΚΑ ΑΝΤΙΚΡΥΣΜΑΤΑ

Οι κούρασες και τα βάσανα των* παλιών στερομένων και των νεότερων πάντα κάποιον τρόπο για ξεκαθάρισμα. Κι ένας απ' αυτούς τους τρόπους είναι ο...

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

* Οι λέξεις με πλάγια στοιχεία εξηγούνται στο τέλος.

δινόντανε με τσι Απόκριες. Καθένας ήβρισκε ευκαιρία κι έκανε το κουρλό του, χωρίς να παρεξηγιέται. Για τούτο ν' ανοίξει το Τριώδιο πώς και πώς το καρτέρουνε κι η μαυρισμένη η Θοδώρα. Πέρασε η ίδια νια ζωή μαγκούφικη, ούλα τα βάσανα στην καμπούρα της, ο νοικοκύρης της είχε φύει πολύ νωρίς για την ξενιτιά και κάπου εκεί μακριά αλησμονή-θηκε, κι η ίδια, για να ξεπετάξει τα κουτσούβελά της, ξενοδούλενε, βασανιζόντανε, δεν είχε στον ήλιο μοίρα. Μα, δεν το 'βανε και κάτου. Για τούτο και με την ευκαιρία τσ' Αποκριάς, έκανε ό,τι τση κατέβαινε, εδιασκέδαζε τσι γύρω της κι η ίδια για λιγουλάκι έβανε στο ράφι όσα τήνε παιδεύανε. Την περιμένανε κι όσοι τήνε ξέρανε, γιατί κι όλο κάτι καινόργιο εσκαρφιζόντανε.

Τη μία, το λοιπόν, έκανε τον *καλαντζή*, έβανε κάτι γανωμένα ρούχα – τώρα, πού τα 'βρισκε; – έβανε στην πλάτη της κι ένα σακκούλι με κάτι γανωμένα τηγάνια και κάτι χάλκινες γανωμένες πινιάτες, αλλά έπαιρνε μαζί κι ένα... πριόνι, όπου σαν έφτανε συνήθως βράδυ όξου από κάθε *κονάκι*, έκανε με το πριόνι απάνου στα χείλια τση *πινιατός* ένα «γκρρρίνν» κι ανταριαζόντανε οι απομέσαθε:

- Τι 'ναι 'κείνο, μωρές, π' ακούμε;

Μα οι πιο πολλοί καταλαβαίνουνε:

- Α, κάτι καινόργιο θαν είναι τση Θοδώρας...

Κι ανοίανε την πόρτα για ναν τη δεχτούνε και να πάρουνε νια γέψη αποκριάτικη και να γελάσουνε.

Άλλη βολά πάλε έκανε την αρκούδα κι εχόρευε *πότα* στα δύο και *πότα* με τα τέσσερα, είχε κι έκανε χαλκά σε νια ψεύτικη μύτη, είχε κι ένα γειτονόπουλο που την έσερνε και τση βάρουνε κι ένα ντέφι κάνοντες κι ευτός τον τσίγγανο, πάντα κάτι τέτοια.

Άλλη βολά πάλε, ετοιμάζε γάμο, έβρισκε ολόκληρο παρανυφίο, εκείνη έκανε το γαμπρό, ένας νεαρός ήτανε η νύφη, είχανε και τα βιολιά που πηαίνανε μπροστά, ήτανε και τα πεθερικά που δεν ηθέλανε – δήτην – το γάμο κι ακλουθάνε πίσωθε βρίζοντες και το χειροκρότημα απ' όθενε περνούσανε ήτανε πλούσιο.

Άλλη βολά, με το γειτονόπουλό της κάνανε την ετοιμόγεννη και το γιατρό. Γιατρός ήτανε η Θοδώρα, ετοιμόγεννη ο νεαρός, που *δελέγκον* σαν εμπαινάνε στο κάθε *κονάκι* έπεφτε τέντα, κάτου η... ετοιμόγεννη σκουίζοντες κι ο γιατρός επρόσφερε τσι ανάλογες βοήθειες, μέχρι που έφερνε στο φως το νεογέννητο (!) – ένα μεγάλο μαξιλάρι...!

Πάντα, το λοιπόν, με κάτι τέτοια περνούσανε οι παλιότεροι τσι δύσκολες ώρες τους και βροίσκανε διέξοδο στσι σε νοιάζοντανε κι μιστά στερησές τους. Ήτανε βέβαια και κάποια παιδιά που θέλανε να παρουσιάσουν όμορφα μουσικάραδικα – τσι Κυριακές *κατά τη συνήθεια* – που κι εκείνα αρέσανε στον κόσμο, τα 'φαριστιόντανε, τα δεχόντανε ούλοι με χαρά και

τα χειροκροτούσανε.

Αλλά και τα λαϊκά δρώμενα ήτανε το ίδιο αξιοπρόσεχτα και καλοδε-
χούμενα. Για τούτο και η Θοδώρα είχε πάντα τον πρώτο λόγο. Όταν, μάλι-
στα, αρριβάριζε στον κυρ-Νίκου, του καθηγητή, το μαγερειό και τσ' εδιά-
βαζε το... Ευαγγέλιο, τότενες εγενόντανε χαμός. Οι αδερφάδες του καθη-
γητή την αγαπούσανε και τήνε καλοδεχόντανε, κι εκείνη, μετά τα καλω-
σορίσματα και τα τραταμένα, αρχίναε με μεγάλη πρεμούρα:

- Μωρές... να σας διαβάσω το... Ευαγγέλιο;

- Διάβασ' το, διάβασ' το..., προθυμότερες εκείνες.

Κι η Θοδώρα αρχίναε ψάλλοντες και λιβανίζοντες μ' ένα θυμιατό
-γκλιν, γκλιν,- που το είχε κι εκείνο απαραίτητο συμπλήρωμα. Κι αφού,
το λοιπόν, τσι φλόμωνε στο λιβάνι, αρχίναε τσι... κορώνες:

- Τον καιρό τση ακριβολιναριάς... μμμ! Μου έφκιασε η μάνα μου μια υπο-
καμισιά... μμμ! Και με έστειλε εις την εκκλησία... μμμ! Άγιος ο Θεός, άγιος
ισχυρός... Έλεε, το λοιπόν, κάμποσο σ' ευτόνε τον τόνο.

- Παρακάτου... παρακάτου..., ανυπομονούσε το σόι του καθηγητή.

Έφτανε τότενες στσι ψιλές νότες η Θοδώρα:

- Και, εφύνησηξε αλαφρός αγέρας... Μμμ!

Εδώ εσταμάταε λιγουλάκι, για ναν τσι ανάψει τα αίματα.

- Και, εφύνησηξε -είπαμε- αλαφρός αγέρας... μμμ! Και, εσηκώθηκε η
υποκαμισιά... μμμ! Και, εφανήηγκανε... μμμ! Τα απόκρυφα τση κοιλιάς
μου!

- Χα, χα, χα..., το σόι του κυρ-Νίκου.

Δυο -τρεις με το θυμιατό γύρω- τριγύρω η Θοδώρα και ακολούθουνε
η συνέχεια:

- Και, είδα τότενες τσι παντρεμένες που εγελάσανε... μμμ! Τσι χήρες που
εκλάψανε... μμμ! Και τσι δεσποινίδες που εκρυφομουρμούριζανε... μμμ!
Κύριε ελέησον, κύριε ελέησον... Και ρωτάω τσι παντρεμένες: Γιατί, ω
παντρεμένες, εγελάσατε; μμμ! Και μου απαντούνε: Γιατί είδαμε αυτό που
τσι νύχτες απολαμβάνουμε!

Γκλιν, γκλιν, γκλιν, το θυμιατό.

- Και ρωτάω τσι χήρες: Γιατί, ω χήρες, εκλάψατε; μμμ! Και μου απαντού-
νε:

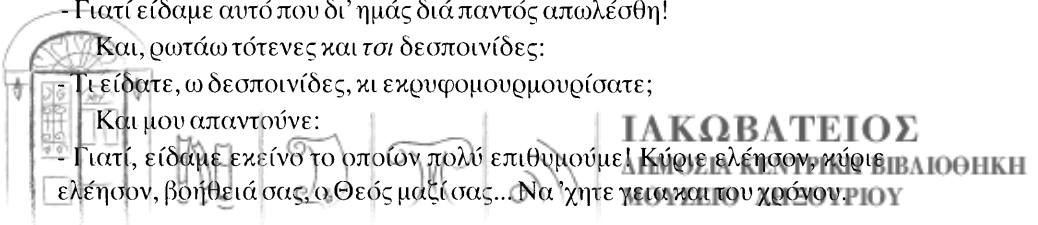
- Γιατί είδαμε αυτό που δι' ημάς διά παντός απωλέσθη!

Και, ρωτάω τότενες και τσι δεσποινίδες:

- Τι είδατε, ω δεσποινίδες, κι εκρυφομουρμούριζατε;

Και μου απαντούνε:

- Γιατί, είδαμε εκείνο το οποιον πολύ επιθυμούμε! Κύριε ελέησον, κύριε
ελέησον, βοήθειά σας, ο Θεός μαζί σας... Να 'χτε γεια και του χρόνου.

Γλωσσάρι

ακριβολιναρία	ανεβασμένη η τιμή στο λινάρι, ακριβό λινάρι
απίκου	έτοιμος
απ' όθενε	απ' όπου
Αρριβάριζε	έφτανε
βολά	φορά
δελέγκον	αμέσως
καλαντζής	καλαϊτζής, γανωτής
καρτέρουνε	καρτερούσε
κονάκι	οικονάκι, σπιτάκι
νια	μια
πινιάτα	κατσαρόλα μεταλλική
πότα	πότε
στσι	εις τις
τραταμένα	κεράσματα
τση	της
τσι	τις

Σελίδες αφιερωμένες στη Λαογραφία

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΞΟΡΚΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΧΩΡΙΟ ΦΑΡΣΑ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ

Σε εποχές –όχι πολύ μακρινές από τη δική μας– οι αντίξοες συνθήκες διαβίωσης και εργασίας, σε συνδυασμό με την απουσία κοινωνικής πρόνοιας και περιθαλψης, είχαν ως αποτέλεσμα τον υποσιτισμό, τη μεγάλη βρεφική θνησιμότητα και τις πολλές αρρώστιες. Μοναδική βοήθεια, κυρίως στους ανθρώπους της υπαίθρου, ήταν η πρακτική ιατρική, αλλά και η «μαγική» ιατρική: μαζί με τα βότανα και τα ξόρκια. Η πρακτική ιατρική, για να θεραπεύσει τον σωματικό πόνο και τα ξόρκια για να πολεμήσουν το υπερφυσικό, την αόρατη απειλή του κακού.

Τα ξόρκια, ή γητέματα ή επωδές¹ είναι λαογραφικά κείμενα που συνοδεύονται από μαγικές τελετουργίες και απαγγέλλονται είτε πάνω από έναν άρρωστο, με σκοπό να τον θεραπεύσουν, είτε σε έναν υγιή, για να αποτρέψουν την επίδραση κακοποιών πνευμάτων. Υπάρχουν ακόμη ξόρκια για τη θεραπεία των οικοσίων ζώων, για τις ασθένειες των φυτών, αλλά και για την απομάκρυνση επιβλαβών ζώων και εντόμων, όπως ποντικοί, κάμπιες, ψύλλοι κ.ά.

Τα ξόρκια, έμμετρα ή πεζά, είναι συνήθως επηρεασμένα από τα εκκλησιαστικά κείμενα, λέγονται ψιθυριστά και συνοδεύονται από τελετουργικές ενέργειες (σταυρώνουμε τον άρρωστο, φουσάμε τρεις φορές κ.ά.) με τη χρήση ειδικών αντικειμένων (νερό, αλάτι, λάδι, σταυρός, βάγιο, βέρα, αγραπιδιά κ.ά.).

Μεγάλη σημασία στα ξόρκια, όπως σ' όλες τις απόκρυφες τελετές, έχουν οι αριθμοί² που εμφανίζονται είτε ως σύμβολα, π.χ. «εφτά Άγγελοι,

Ο Λάμπρος Γ. Σιμάτος είναι υπεύθυνος Πολιτιστικών Θεμάτων και Επικοινωνίας του Κέντρου Ερευνών και Εκπαίδευσης του Κέντρου Ερευνών και Εκπαίδευσης της Κεφαλονιάς.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΕΟΥΡΙΟΥ**

1. Δημήτριος Σ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα 1992, σ. 101.

2. Αγγελό-Διονύσης Δεμπόνος, *Μαγική Ιατρική στην Κεφαλονιά*, Αργοστόλι 1983, σσ.

εφτά Αρχάγγελοι, εφτά Ανάργυροι θαυματουργοί (...)», είτε ως επαναλήψεις, π.χ. λέμε το ξόρκι τρεις φορές και τρεις φορές σταυρώνουμε τον άρρωστο.

Τα ξόρκια είναι μείγμα μαγείας, δεισδαιμονίας και χριστιανικής λατρείας και μπορούμε να τα κατατάξουμε σε μαγικοθρησκευτικά,³ που χρησιμοποιούν πρόσωπα και φράσεις της χριστιανικής θρησκείας, και σε μαγικοφυσικά,⁴ όπου απουσιάζει το θρησκευτικό στοιχείο.

Από λαογραφικής άποψης οι εξορκισμοί αποτελούν ένα θησαυρό που δυστυχώς χάνεται. Γι' αυτό είναι επιτακτική ανάγκη να διασωθούν, όπου υπάρχουν, ακόμα κι αν πρόκειται για περικοπές ή παραλλαγές των ήδη καταγεγραμμένων, όπως άλλωστε προτρέπει και ο μεγάλος λαογράφος μας Γεώργιος Μέγας.⁵

Την πληρέστερη καταγραφή κεφαλονίτικων εξορκισμών έχει δημοσιεύσει ο ιστορικός-λαογράφος Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνος στο έργο του *Μαγική Ιατρική στην Κεφαλονιά*, Αργοστόλι 1983.

Στο χωριό Φάρσα έχουν διασωθεί πολλές παραλλαγές εξορκισμών. Στην παρούσα, όμως, δημοσίευση περιλαμβάνονται ξόρκια, τα οποία έχει αφήσει σε χειρόγραφες σημειώσεις ο Σπύρος τ' Αλέξανδρου Βουτσινάς (1906-1992), που έζησε όλη του τη ζωή στο χωριό του, τα Φάρσα, ασχολούμενος με την κτηνοτροφία, καθώς και ξόρκια που κατέγραψε ο υπογράφων σε συνεντεύξεις με τις Ελισάβετ Χριστοφοράτου (1900-1985), Παρθενόπη Βουτσινά (1909-1998) και Λαμπρούλα Βουτσινά (1912-2009), άτομα χαρισματικά, που εφαρμόζαν θεραπευτικές εμπειρίες αιώνων, βοηθώντας ανυστερόβουλα τον πάσχοντα συνάνθρωπό τους.

Κατά τη μεταγραφή διατηρήθηκε το τοπικό γλωσσικό ιδίωμα: έγιναν μόνο γραμματικές διορθώσεις, όπου κρίθηκε αναγκαίο για την κατανόηση του κειμένου.

Για το αβάσκαμα⁶

Εις το όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος. Πρώτα το χέρι του Θεού κι ύστερα το δικό μου. Εδώ ο Χριστός επέρασε κι όλα τα μάγια τα έριξε και όλα τα καταπάτησε. Άγιοι Ανάργυροι θαυματουργοί, πρώτοι γιατροί του κόσμου, δωρεάν ελάβατε, δωρεά να δώσετε. Η Παναγία η Θεοτόκος από την έρημο κατέβαινε κι απάντησε τους Αγγέλους, τους Αρχαγγέλους και τους δώδεκα Αποστόλους και τους ρώτησε πού πάνε, και

15-18.

3. Δημήτριος Σ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 104.

4. Δημήτριος Σ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 105.

5. Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, *ό.π.*, σσ. 8-9.

6. Αβάσκαμα = η βασκανία, το κακό μάτι.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

της λένε: «Πάμε να κόψουμε πεύκο, λεύκο, ελιά και κυπαρίσσι, του Αγ-
Γιαννιού το καμπανόξυλο». Η Παναγία τούς λέει: «Σας παρακαλώ να γυρί-
σετε και σας προσδεστώ⁷ με τα είκοσί μου δάχτυλα και με τα εικοσιτέσ-
σερά μου γράμματα να πάτε να κόψετε από τον δείνα [όπως λένε το όνομα
του ανθρώπου] τον ήσκιο,⁸ το αγέρι,⁹ τη βλαστήμια, τον φθόνο και τις εβδο-
μήντα δύο ασθένειες του κορμιού, διότι είναι βαπτισμένος, μυρωμένος και
του Θεού παραδομένος».

(Σταυρώνουμε το ματιασμένον με χρυσή βέρα και στο τέλος φτύνου-
με τρεις φορές στο πρόσωπό του).

Πηγή: Χειρόγραφο Σπύρου Βουτσινά

Για το αβάσκαμα

Εν αρχή ην ο Λόγος και ο Λόγος ην προς τον Θεόν και Θεός ην ο Λόγος.¹⁰
Εδώ ο Χριστός επέρασε κι όλα τα μάγια τα έριξε κι όλα τα καταπάτησε. Ό-
πως διασκορπά ο ήλιος τις αχτίδες του και η θάλασσα τα κύματά της, έτσι
να διασκορπίσει το αβάσκαμα, το αγέρι, το νυχτοπάτημα, το ησκιόπατη-
μα, το κακό ρώτημα, το κακό συναπάντημα, η βλαστήμια, ο πονοκέφαλος,
η ζηλοφτονία, η μελοκομμάρα,¹¹ η φάουσα,¹² η ανορεξία, σε δίστρατο, σε
τρίστρατο, σε χαρά, σε λύπη, σε θάλασσα, σε κουτσουπιά, σε ελιά. Άγιοι
Ανάγκυροι, Κοσμά και Δαμιανέ, θαυματουργοί και λειτουργοί, πρώτοι
γιατροί του κόσμου, Πέτρο, Παύλο, και Δώδεκα Αποστόλοι, πάρτε τα από
το κεφάλι, την καρδιά, τα χέρια, τα σωθικά, τα ποδάρια, από τους εβδομή-
ντα δύο αρμούς του κορμιού του ... [λέμε το όνομά του], που είναι βαφτι-
σμένος, μυρωμένος, στο Θεό παραδομένος και σύρτε τα στα όρη, στα βου-
νά και στα χαμιολαγκάδια, στα τάρταρα, στα βάραθρα, στα βάθη του πε-
λάου.

(Όση ώρα λέμε το ξόρκι, σταυρώνουμε συνεχώς τον ματιασμένο με
ένα βάγιο και στο τέλος λέμε τρεις φορές «Ο Ιησούς Χριστός νικά και όλα
τα κακά σκορπά»).

Πηγή: Ελισάβετ Χριστοφοράτου

Για τη ροσοπήλια¹³

Εις το όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος. Έβγα

7. Προσδεστώ = ιταλικό pretendere = απαιτώ, ζητώ επίμονα, αξιώνω.

8. Ησκιος = ο μολυσμένος αέρας.

9. Αγέρι = η ψύξη.

10. Κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον, κεφ. Α, στίχ. 1.

11. Μελοκομμάρα = η ατονία, οι πόνοι του σώματος.

12. Φάουσα = η γκρίνια.

13. Ροσοπήλια ή ανεμοπύλωμα = το ερυσίπελας (οξεία εμπύρετη δερματίτιδα κυρίως
επί του προσώπου).

ήλια ροσοπήλια από τον δείνα [λέμε το όνομά του] που σε κυνηγάει το κόκκινο ρούχο το κρασί το μαύρο, η αγκινάρα κι ο μάραθος. Το κρασί να σε μεθύσει, το κόκκινο ρούχο να σε ξεριόσει, η αγκινάρα να σε πικράνει και ο μάραθος να σε μαράνει. Και πήγαινε απάνου σε βουνό να βρεις πέτρα ριζωμιά να ριζωθείς και να κουφαθείς και 'δω να μην ξαναπατήσεις.

(Παίρνουμε φύλλα αγκινάρας, μάραθου και ένα κομμάτι κόκκινο πανί, τα βουτάμε σε μαύρο κρασί και σταυρώνουμε τον άρρωστο).

Πηγή: Χειρόγραφο Σπύρου Βουτσινά

Ξόρκι του ήλιου¹⁴

Ο Χριστός τραπέξι έστρωσε και όλους της αγίους εκάλεσε να φάνε και να πιούνε. Και ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος ούτε έτρωγε, ούτε έπινε, ούτε τον Θεό εδόξαζε. Ο Χριστός του λέει:

- Γιατί Ιωάννη δεν τρώγεις και δεν πίνεις;

- Τι να φάω, της να πιω, πού 'χω ήλιο στο κεφάλι και πόνους στην καρδιά;

Κάτου στο περιγιάλι τρέχει ο ήλιος, τρέχει το φεγγάρι, έβγα ήλιε μέσα από τον δείνα [λέμε το όνομά του] το κεφάλι, αγύριστο νεράκι γύρισέ του το κεφάλι, διότι είναι βαπτισμένος, μυρωμένος, του Θεού παραδομένος.

(Κρατάμε ένα ποτήρι νερό και όση ώρα ξορκάμε τον άρρωστο ριπίζουμε [=χύνουμε] λίγο-λίγο νερό απάνου στο πανί το κόκκινο που έχουμε σκεπάσει το κεφάλι του).

Πηγή: Χειρόγραφο Σπύρου Βουτσινά

Ξόρκι του ήλιου

Κάτου στο γιαλό, κάτω στο περιγιάλι, γάμος εγινότανε. Και εκαλέσανε τη Βουργάρα τη μονοβούργαρη, πού 'χε εννιά γιους. Από τους εννιά της εμείνανε οχτώ. Από τους οχτώ εμείνανε εφτά. Από τους εφτά εμείνανε έξι. Από τους έξι εμείνανε πέντε. Από τους πέντε εμείνανε τέσσαροι. Από τους τέσσαρους εμείνανε τρεις. Από τους τρεις εμείνανε δύο. Από τους δύο έμεινε ένας. Από τον ένα κανένα. Εφάγανε, ήπιανε και τους πονοκεφάλους επήρανε.

(Το πρωί, προτού βγει ο ήλιος, καθώς λέμε το ξόρκι, κουνάμε ρυθμικά, σχηματίζοντας σταυρό, ένα κόκκινο πανί μπροστά στο πρόσωπο του αρρώστου).

Πηγή: Λαμπρούλα Βουτσινά

Για τον πονόματο

Είς το όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος. Εστί

14. Ήλιος = ηλίαση.

Άγγελοι, επτά Αρχάγγελοι, επτά Ανάργυροι θαυματουργοί και λειτουργοί, πρώτοι γιατροί του κόσμου, δωρεάν ελάβατε, δωρεά να δώσετε. Από τους ουρανούς κατεβαίνουν με επτά χρυσά σκερπάνια και επτά χρυσά τσεκούρια, να πάνε απάνον σ' όρη, σε βουνά και σε χαμολαγκάδια, να κόψουν πεύκο, λεύκο, ελιά και κυπαρίσσι, της Κυράς της Παναγίας τα σημανταρό-ξυλα και του Αγίου Ιωάννη την πόρτα. Η Παναγία από την έρημο κατέβαινε και την προσκυνήσανε. Η Παναγία τους ρωτάει πού πάνε και τους λέει: «Γυρίστε οπίσω, να πάτε απάνον εις τον δείνα, [λέμε το όνομά του], να κόψετε τη φέλα,¹⁵ το τρισκατάρατο ρίμμα 16 του ρίμματος, την ανεβασιά και την κατεβασιά,¹⁷ του κεφαλιού του σχοδρασία και τις ανάγκες του κορμιού του».

(Λέμε το ξόρκι τρεις φορές και σταυρώνουμε τα μάτια του ασθενή με βάγιο).

Πηγή: Χειρόγραφο Σπύρου Βουτσινά

Για τη λιόκρουση¹⁸

Εις το όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος. Η Παναγία η Θεοτόκος από την έρημο εκατέβαινε και τη λιόκρουση απάντησε την κίτρινη, την πράσινη. Η Παναγία τη ρωτάει: «Πού πας λιόκρουση κίτρινη και πράσινη;». Της λέει: «Πάω μέσα στο κεφάλι του δείνα [λέμε το όνομά του], να τον οργίσω και να τον περιορίσω». Η Παναγία της λέει: «Σε πρεσδεστάρω στο όνομα της Αγίας Τριάδος και με τα είκοσί μου δάχτυλα και με τα εικοσιτέσσερά μου γράμματα να φύγεις από δαύτον. Να φύγεις από το κεφάλι του, από τα μάτια του, από την καρδιά του, από τα άντερά του, από τα ποδάρια του και απ' όλους της αρμούς¹⁹ του κορμιού του, και να πας να πέσεις στα βάθη της θαλάσσης και κακό να μην του κάμεις, διότι είναι βαπτισμένος, μυρωμένος, του Θεού παραδομένος».

(Αφού φυσήσεις τρεις φορές, να του πεις: «Ανάτριχα²⁰ σου ήρτε και ανάτριχα να σου περάσει».)

Πηγή: Χειρόγραφο Σπύρου Βουτσινά

Για το σκρώξιμο²¹ του σκορπιού

Επήρα το βογδάκι μου και τα δαμαλάκια μου να πάω κάτον τα ήλιους

15. Φέλα = η κερατίτιδα του ματιού.

16. Ρίμμα = το τράχωμα του ματιού.

17. Κατεβασιά = η βλεφαρίτιδα του ματιού.

18. Λιόκρουση ή χρυσή = ίκτερος.

19. Αρμοί = οι αρθρώσεις.

20. Ανάτριχα = χωρίς ρίγος και ανατριχίλα.

21. Σκρώξιμο = τσίμπημα.

κάμπους, να σπείρω κλωνί-κλωνί το στάρι και γούλο το ρεβύθι. Και σηκώνω ένα χαλικάκι και με σκρώνγει ένα σκορπιδάκι. Παίρνω σκούζοντας και βλιάζοντας,²² τη γη ανατρομάζοντας,²³ κι απανταίνω τον Χριστό, και μου λέει: «Πήγαινε απάνου σε βουνάκι που 'ναι μια αγραπιδούλα με τρία καρδαρούλια. Το 'να μέλι, τ' άλλο γάλα, τ' άλλο του σκορπιού το αίμα. Πιε το μέλι, πιε το γάλα, ρίπισε του σκορπιού το αίμα, πάρε την υγεία σου κι έλα».

(Σταυρώνουμε το πονεμένο μέρος με τρία κλαράκια αγραπιδιάς).²⁴

Πηγή: Χειρόγραφο Σπύρου Βουτσινά

Για το δάγκωμα του φιδιού

Εις το όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος. Εν Αρχή είναι ο Λόγος και ο Λόγος είναι ο Θεός και ο Λόγος είναι προς τον Θεό. Άρα, έρε, έρενα, ήλενα, πήλενα, αγραπιδενα, ρούλα, φίδου, φλου, φεύγα όπου σε τρέχει ο αγραπιδουλας, να φύγει και να χαθεί το φαρμάκι του όφεως από πάνω από τον δείνα [λέμε το όνομά του].

(Τρυπάμε το δαγκωμένο μέρος με τρία αγκάθια αγραπιδιάς. Αφού πούμε το ξόρκι τρεις φορές ρίχνουμε τα αγκάθια στη φωτιά).

Πηγή: Χειρόγραφο Σπύρου Βουτσινά

Ξόρκι για τα νερά στις λίμπες²⁵

Πίνω εγώ, πίνει ο Χριστός, πίνουν τα αλογάκια Του και τα λαγωνικάκια Του. Αν είναι καλό να το ρευτώ, αν όχι να το ξερνώ.

Πηγή: Χειρόγραφο Σπύρου Βουτσινά

Ξόρκι για τις χτυπιές

Τα σκυλιά τα αγαρηνά, που σταυρώσαν το Χριστό με τα πύρινα καρφιά. Ούτε αίμα έβγαλε, ούτε παρασκίδα²⁶ έκαμε, και σε τρεις ημέρες έγιανε. Ούτ' απάνον κορφή, ούτε κάτου ρίζα.

(Σταυρώνουμε το χτυπημένο μέρος με τρία χαλικάκια.)

Πηγή: Χειρόγραφο Σπύρου Βουτσινά

Ξόρκι για τη μόρα²⁷

Μόρα, μόρα και μωρή

22. Βλιάζοντας = ουρλιάζοντας.

23. Ανατρομάζω = καταλαμβάνομαι από αφνίδιο τρόπο.

24. Αγραπιδιά = άγρια αχλαδιά.

25. Λίμπα = κοίλωμα σε πέτρα που μαζεύει νερό, η γούνα.

26. Παρασκίδα < αρχ. παρασχίς = θραύσμα οστού που έχει υποστείται κάταγμα.

27. Μόρα = νυχτερινοί εφιάλτες.

και μωρή και κατσαρή
 ότα θα 'ρτεις να με φας
 μέτρα τ' άστρα τ' ουρανού
 και τα φύλλα του δεντρίου
 και του κοσκινιού τις τρύπες
 και της κεφαλής τις τρίχες
 και τη θάλασσα ποτήρια
 και τον άμμο ζευγαράκια
 κι αμά να 'ρτεις να με φας.

(Για να έχουμε ήρεμο ύπνο χωρίς εφιάλτες, λέμε το ξόρκι τρεις φορές ψιθυριστά πριν κοιμηθούμε).

Πηγή: Χειρόγραφο Σπύρου Βουτσινά

Ξόρκι για το σφαλαγκόδεσμα²⁸

Πρώτα το χέρι του Θεού κι έπειτα το δικό μου. Παναγία Παρθένα, σε προσκυνώ και σε δοξάζω. Έλα να βγάλεις το σφαλαγκόδεσμα από το ... [σ' όποιο μέρος του σώματος έχει εμφανιστεί] του ... [λέμε το όνομα του παθόντος], που δε μπορεί να το κρατήσει ούτε ώρα ούτε μισό λεφτό της ώρας, πού 'ναι βαφτισμένος, μυρωμένος κι από την Αγία Κολυμπήθρα περασμένος. Σε κυνηγάει το ξίδι να σε ξινίσει, η ασφάκα να σε ξορίσει και το λάδι να σε γλυκάνει.

(Βάζουμε σ' ένα φλυτζάνι λάδι και ξίδι. Παίρνουμε τρία κεφάλια ασφάκας,²⁹ που είναι σαν κερήθρα, τα βουτάμε στο λαδόξυδο και σταυρώνουμε το μέρος του σώματος όπου έχει εμφανιστεί το σφαλαγκόδεσμα, λέγοντας το ξόρκι τρεις φορές).

Πηγή: Παρθενόπη Βουτσινά

Ξόρκι για τα ρεματικά³⁰

Πρώτα το χέρι του Χριστού κι ύστερα το δικό μου. Της Κυράς της Παναγίας το σημανταρόξυλο,³¹ του Χριστού το καμπανόξυλο.

- Πού πάτε Αγγέλοι και Αρχαγγέλοι και Δώδεκα Αποστόλοι στα όρη, στα βουνά και στα χαμολαγκάδια;

- Πάμε να κόψουμε δεντρολίβανο κι αγιόκλημα και του Χριστού τα μύρα.

28. Αφαλαγκόδεσμα = εξάνθημα του δέρματος, ο έρπης.

29. Ασφάκα = το φυτό φλωμής ή θαμνώδης.

30. Ρεματικά = οίθρεματισμοί.

31. Σημανταρόξυλο = ξύλινη δοκός από την οποία κρέμονται τα σημαντρά του ναού.

- Γυρίστε οπίσω και σας πρεσδεστώω να πάτε στον ... [λέμε το όνομά του παθόντος] και να του κόψετε τα ρεματικά, τους πόνους, τις σουβλιές, τη ζεγκλάδα,³² την κοντσάδα, του δαίμονα τη συνεργάδα, που δεν μπορεί να τα κρατήσει ούτε ώρα, ούτε εικοσιτέσσερα λεφτά της ώρας. Και σύρτε τα στα όρη, στα βουνά και στα χαμολαγκάδια, όπου κοκόροι δε λαλούν, καμπάνες δε σημαίνουν, μήτε μικρές νοικοκυρές ψένουν και μαγερεύουν.

Από το χέρι μου ξορκισμένο και από την κυρά την Παναγία γιατρεμένο.

(Σταυρώνουμε το μέρος που πονάει με βάγιο και μαυρομάνικο³³ μαχαίρι, λέγοντας το ξόρκι τρεις φορές).

Πηγή: Ελισάβετ Χριστοφοράτου

Ξόρκι για τη θέρμη³⁴

Σε τούτο το δέντρο το ψηλό

έδεσα τη θέρμη και τ' οργιό³⁵

κι άμα θα 'ρτω να τη λύσω

η θέρμη να 'χει κάμει πίσω.

Κι όποιος ήθελε το λύσει

η θέρμη να μην τονε αφήσει.

(Συγγενής του αρρώστου βρίσκει ένα δέντρο σε τρίστρατο και δένει γύρω από τον κορμό του ένα ρούχο του αρρώστου κόμπο, λέγοντας το παραπάνω ξόρκι. - Πρόκειται για ξόρκι καθαρά μαγικοφυσικό, που οι ρίζες του ασφαλώς πηγαίνουν πολύ πίσω στον χρόνο, όταν για τον πρωτόγονο άνθρωπο όλες οι αρρώστειες ήταν μεταφυσικά φαινόμενα, προερχόμενα από αόρατες δυνάμεις και γι' αυτό χρειαζόταν θεραπεία με μαγικά μέσα. Ας μην ξεχνάμε πως οι μάγοι ήταν οι πρώτοι γιατροί).

Πηγή: Λαμπρούλα Βουτσινά

32. Ζεγκλάδα < ζεγκλός = ο ανάπηρος, ο παραλυτός από ημιπληγία.

33. Μαυρομάνικο μαχαίρι = μαχαίρι με μαύρη λαβή.

34. Θέρμη = ο πυρετός.

35. Οργιό = το ρίγος που προκαλεί ο πυρετός.

Γεώργιος Ν. Μοσχόπουλος Ανδρούλα Κ. Γαλιατσάτου

ΠΡΩΙΜΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΕΡΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ (ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕΣΗ) ΑΠΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΪ 1872

(Δημ. Στ. Μαυροκορδάτος, Κων. Παπαρρηγόπουλος.
Γρηγ. Παπαδόπουλος, Λέων Μελάς, Σωκράτης Κολιάτσος,
Δ. Χ. Σεμιτέλος, Λέανδρος Δόσιος)¹

Πρόκειται για πληροφορίες που αντλούμε από βιβλίο-φυλλάδιο μόλις 95 σελίδων, που εκδίδει το 1872 στην Αθήνα ο «Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων». Ο ακριβής τίτλος του εντύπου: «*Περί Κατωτέρας και Μέσης Παιδείας εν Ελλάδι ή ο περί του θέματος τούτου διαγωνισμός. Έκθεσις της Αγωνοδίκου Επιτροπείας αναγνωσθείσα εν τω προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων Συλλόγω*».² Το εν λόγω έντυπο δεν είναι, βέβαια, άγνωστο. Το έχουν βιβλιογραφήσει ο Φίλιππος Ηλιού και η Πόπη Πολέμη και περιέχεται η σχετική βιβλιογράφηση στην πρόσφατη (2006) πολύτιμη βιβλιογραφία τους, όπου επισημαίνεται και η διάσωση και διαφύλαξη σε ελληνικές βιβλιοθήκες 13 αντιτύπων αυτού.³ Εμείς προσθέτουμε την πληροφορία για τη διάσωση και 14ου αντιτύπου, που φυλάσσεται στη βιβλιοθήκη της Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ε-

- Ο Γ. Ν. Μοσχόπουλος είναι καθηγητής Πανεπιστημίου στη Νεότερη Ιστορία. Η Α. Κ. Γαλιατσάτου είναι φιλόλογος.

1. Το κείμενο αυτό, σ' άλλη μορφή, υπήρξε ανακοίνωση σε Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας της Εκπαίδευσης που πραγματοποιήθηκε από το Πανεπιστήμιο Πατρών.

2. Η προκήρυξη του διαγωνισμού από τον «Σύλλογον προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων» έγινε τις 5 Σεπτεμβρίου 1869 και δόθηκε από τον εν λόγω Σύλλογο προθεσμία έως τις 15 Οκτωβρίου του 1871 (βλ. *Περί Κατωτέρας και Μέσης Παιδείας εν Ελλάδι ή ο επί του θέματος τούτου διαγωνισμός. Έκθεσις της Αγωνοδίκου Επιτροπείας αναγνωσθείσα εν τω προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων Συλλόγω*, Αθήνησι, τύποις Ανδρέου Κορομηλά, 1872, σσ. 7-8). Το θέμα του διαγωνισμού έχει ως εξής: «Ποίαι αι έλλείψεις της κατωτέρας και μέσης δημοσίας παιδείας εν' Ελλάδι; Πόθεν εκάστη αυτών προέρχεται, αν εκ των νόμων, εκ της εφαρμογής ή εξ άλλων λόγων; Ποια τα άμεσα και έμμεσα άποτελέσματα των ελλείψεων τούτων εις την διανοητικήν ανάπτυξιν και εις την ήθικην διάλασιν της νεολαίας και τις η επιρροή άμφοτέρων επί της κοινωνίας; Τέλος ποια τα καταλληλότερα θεραπευτικά μέσα» (*Περί Κατωτέρας και Μέσης Παιδείας*, ό.π., σ. 5).

3. Φίλιππος Ηλιού-Πόπη Πολέμη, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1864-1900. Συνοπτική αναγραφή, τόμ. Α', 1864-1879*, Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήρι «Φίλιππος Ηλιού», Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 2006, σ. 632, αριθμ. 1872.572.

ρευνών, στο Αργοστόλι.⁴ Αναφορές στην έκδοση αυτή του 1872 κάνουν σύγχρονοι ερευνητές επισημαίνοντας στοιχεία που αφορούν, βέβαια, τα εκάστοτε μελετήματά τους. Δειγματικά αναφέρουμε τον Αλέξη Δημαρά στο *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*⁵ (1990) και λίγο αργότερα (1997), την Άννα Κοντονή, στο βιβλίο της *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*.⁶

Οι επισημαινόμενες προτάσεις για περισσότερη κοινωνική δικαιοσύνη στην εκπαίδευση –και κυρίως στην πρωτοβάθμια– προέρχονται από διακεκριμένους και, βεβαίως, γνωστούς θεράποντες των Γραμμάτων της εποχής, που διακρίνονται ιδιαίτερα για τη συμβολή τους στον χώρο της εκπαίδευσης:⁷ ο φιλόλογος και καθηγητής του Πολυτεχνείου Γρηγόριος Παπαδόπουλος,⁸ ο διευθυντής της Ριζαρείου Σχολής Σωκράτης Κολιάτσος,⁹ ο ιστορικός μας Κων. Παπαρρηγόπουλος, ο γνωστότατος στους παιδαγωγούς και γραμματολόγους Δημήτριος Σεμιτέλος, ο Λέανδρος Δόσιος, ο οποίος όμως δεν υπογράφει την έκθεση λόγω απουσίας του στο εξωτερικό,¹⁰ και οι πανεπιστημιακοί δάσκαλοι Λέων Μελάς¹¹ και Δημήτριος Μαυροκορδάτος,¹² που χρημάτισαν και υπουργοί, Δικαιοσύνης ο πρώτος και Δικαιοσύνης και Παιδείας ο δεύτερος. Κριτές οι εν λόγω σε προκηρυχθέντα δια-

4. Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, στο κτίριο της Κοργιαλενείου Βιβλιοθήκης, στο Αργοστόλι, στη Βιβλιοθήκη της Εταιρείας.

5. Βλ. Αλέξης Δημαράς [επιμέλεια], *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, (τεκμήρια Ιστορίας), 1821-1894, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Διευθυντής: Άλκης Αγγέλου, έκδ. Ερμής, Αθήνα 1990, σσ. λη'-λη'', 209, 212-214, όπου στη σ. 209 δημοσιεύεται και το θέμα του διαγωνισμού, όπως το συνέταξε ο «Σύλλογος προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων».

6. Βλ. Άννα Κοντονή, *Το νεοελληνικό σχολείο και ο πολιτικός ρόλος των παιδαγωγικών συστημάτων*, «Επιστημονική Βιβλιοθήκη», εκδ. Κριτική, Αθήνα 1997, σσ. 26-27.

7. Βλ. *Περί Κατωτέρας και Μέσης Παιδείας*, ό.π., σ. 93, όπου τα ονοματεπώνυμα της επιτροπής, και σσ. 94-95, όπου η επιστολή του εκ των μελών Δημητρίου Χ. Σεμιτέλου, με χρονολ. 12.5.1872.

8. Για τον Γρηγόριο Παπαδόπουλο (1819-1873) βλ. πρόχειρα στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (Πυρσού), τόμ. ΙΘ', σ. 567.

9. Για τον Σωκράτη Κολιάτσο Βλ. *Λόγος εκφωνηθείς εις το υπό του Δήμου των Αθηναίων τελεσθέν μνημόσυνον των κεκοιμημένων εν τω 1ω κοιμητηρίω Αθηνών υπό Σωκράτους Κολιάτσου* (Αθήνα, 17 Φεβρ. 1879).

10. Βλ. *Περί Κατωτέρας και Μέσης Παιδείας*, ό.π., σ. 93, στην υποσημείωση 6.

11. Ο Λέων Μελάς (1812-1879), που χρημάτισε και υπουργός Δικαιοσύνης το 1841, υπήρξε διδάκτωρ του Πανεπιστημίου της Πίζας και συγγραφέας παιδαγωγικών έργων (βλ. πρόχειρα στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. ΙΣΤ', σ. 362. Επίσης στην *Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, τόμ. 41, σ. 210).

12. Ο Δημ. Μαυροκορδάτος (1821-1873), με λαμπρές σπουδές στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, χρημάτισε υπουργός Εξωτερικών (1863) και υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως (1872-1873), και συνέγραψε ενδιαφέρουσες μονογραφίες (*Πάπυρος Λαρούς Μπριτάνικα*, τόμ. 41, σσ. 58-59). Βλ. και Αλέξης Δημαράς, ό.π., σ. λθ'. σημ. 1, όπου αναφέρεται στην ειδική έκδοση για την εκπαίδευση του Δημ. Μαυροκορδάτου, με τον τίτλο «Υπόμνημα των περί Εκπαιδεύσεως του Λαού» (1872) και σ. 215, όπου δημοσιεύει έγγραφο του Μαυροκορδάτου στον υπουργό Δικαιοσύνης (2.10.1872).

γωνισμό «Περὶ Κατωτέρας καὶ Μέσης Παιδείας» ἀπὸ τὸν «Σύλλογο πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων», δὲν περιορίζονται νὰ γνωματεύσουν μόνον ἐπὶ τῶν υποβληθέντων χειρογράφων τῶν διαγωνιζομένων, ἀλλὰ διατυπώνουν (πλην τοῦ Σεμιτέλου) καὶ τὶς προσωπικὲς σκέψεις τοὺς σχετικὰ μετὰ τὴ μορφή καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ἐκπαίδευσης στὴν ἐποχὴ τοὺς. Κι ὁ Σεμιτέλος, βέβαια, δὲν διαφοροποιεῖται ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο τῶν σκέψεων τῶν συναδελφῶν του, ἀλλὰ δὲν ἀποδέχεται αὐτὴν τὴν ἴδια τὴν πράξη τοὺς, νὰ προχωρήσουν, πέρα τῆς κριτικῆς καὶ κατὰτάξης σὲ αξιολογικὴ σειρὰ τῶν διαγωνιζομένων, σὲ προσωπικὲς προτάσεις ἐπὶ τοῦ θέματος.¹³

Ὡστόσο, αὐτὴ ἡ περαιτέρω πρωτοβουλία τῶν κριτῶν, ποὺ διατυπώνεται μετὰ τὴν ἐπίσημη ἐκτίμηση τοῦ Δημητρίου Μαυροκορδάτου πρὸς τὸν «Σύλλογο πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων», μᾶς δίνει τὴν ευκαιρίαν νὰ παρακολουθήσουμε ἐλλειμματικότητες τῆς ἐκπαίδευσης στὸ δεύτερο ἡμῖσις τοῦ 19οῦ αἰῶνα καὶ εὐστοχῆς πρῶιμες προτάσεις διορθωτικοῦ χαρακτήρα προερχόμενες ἀπὸ κορυφαίους γραμματολόγους καὶ ἐν πολλοῖς μύστες καὶ θεράποντες τῆς παιδείας τῆς ἐποχῆς.¹⁴

Απὸ τὴ συνυπογραφόμενη ἐισηγητικὴ ἐκθέση, ποὺ τυπώθηκε (μαζὶ μετὰ τὴ διαφοροποιούσα ἐπιστολὴ τοῦ Σεμιτέλου), μετὰ τὴ φιλότιμη πρωτοβουλία, ὅπως ἀναφέραμε, τοῦ ἐν λόγω Συλλόγου, σταχυολογοῦμε σημεῖα ποὺ συνιστοῦν διορθωτικὲς προτάσεις τῆς ἐπιτροπῆς σχετικὲς μετὰ τὸ γνωστὸ ἀντικείμενο τῆς προσφορᾶς περισσότερης παιδείας στὸν λαὸ καὶ κατὰ συνέπεια δικαιότερης κατανομῆς

13. Βλ. *Περὶ Κατωτέρας καὶ Μέσης Παιδείας*, ὁ.π., σσ. 94-95, ἐπιστολὴ τοῦ Σεμιτέλου πρὸς τὸν Λ. Μελά, ποὺ σημειώνει χαρακτηριστικὰ: «[...] Ἐπαναλαμβάνω λοιπὸν καὶ νῦν ὅτι εἶμαι σύμφωνος καθ' ὅλου πρὸς ὅσα ἐγράφησαν ἐν τῇ ἐκθέσει ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Δ. Μαυροκορδάτου, ὡς πρὸς τὴν κρίσιν τῶν χειρογράφων καὶ ὅτι, ἂν περιορίζετο εἰς ταῦτα μόνῃ ἡ ἐκθεσις, οὐδεμίαν θὰ εἶχον δυσκολίαν νὰ υπογράψω αὐτήν. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ κύριος Μαυροκορδάτος μετὰ τὴν κρίσιν τῶν χειρογράφων ἔκρινε καλὸν παρεκβαίνων νὰ ἐκθέσῃ συστηματικώτερον καὶ τὰς ἐαυτοῦ σκέψεις ὡς γνωμὴν τῆς ἐπιτροπῆς περὶ τοῦ σπουδαίου τούτου ζητήματος, δὲν δύναμαι νὰ ὑπογράψω καὶ τὸ δεύτερον τούτο μέρος τῆς ἐκθέσεως, οὐχὶ ὡς ἀποδοκιμάζων τὰς σκέψεις ταύτας, [...] ἀλλὰ ὡς ἐναντιούμενος κατ' ἀρχὴν εἰς τὸ νὰ ἐκθετῇ ἡ ἐπιτροπὴ καὶ διὰ μακρῶν τὰς ἰδίας αὐτῆς σκέψεις περὶ τοῦ ζητήματος τούτου». Βλ. τὸ ἐν λόγω κείμενο καὶ στὸν Ἀλέξη Δημαρὰ, ὁ.π., σ. 209.

14. Υπάρχει, ὅπωςδήποτε, ἐνδιαφέρουσα βιβλιογραφία γιὰ τὶς προσπάθειες ποὺ καταβάλλονται στὸ δεύτερο ἡμῖσις τοῦ 19οῦ αἰῶνα σχετικὰ μετὰ τὴν κατάστασιν ποὺ επικρατεῖ στὸν χώρὸ τῆς ἐκπαίδευσης. Βασικὴ πηγὴ τὸ βιβλίο τοῦ Κων. Τσουκαλά, *Ἐξάφηση καὶ ἀναπαράγωγὴ: ὁ κοινωνικὸς ρόλος τῶν εκπαιδευτικῶν μηχανισμῶν στὴν Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1979, ὅπου οἱ ἐκδιδόμενοι πίνακες (σσ.393, 422) φωτίζουν ἰδιαίτερα τὴν επικρατοῦσα κατάστασιν. Γιὰ τὴν κρατικὴν κατὰ καιροὺς μέριμνα γιὰ τὴ βασικὴ ἐκπαίδευση μέσω τῶν ὑπουργῶν Παιδείας καὶ ἐιδικῶν προσωπικοτήτων ἐπὶ τοῦ θέματος βλ. ἐνδεικτικὰ τοῦ ὑπουργοῦ Παιδείας Γ. Μίληση, *Νομοσχέδιον περὶ Δημοτικῆς καὶ Γυμνασιακῆς Παιδείσεως* [Αθήνα 1877], Γ. Βενθύλος, *Θεσμολόγιον τῆς δημοτικῆς ἐκπαίδευσεως*, τόμος 4, Αθήνα 1887-1898, ποὺ ἀφορᾷ τὴν περίοδο 1833-1898, Α. Ἀνδρέου, «Σχέδια νόμου γιὰ τὴν ἐκπαίδευση 1870-1880», *Θέσεις*, τχ. 26 (1989) σσ. 153-187 καὶ τχ. 27 (1989), σσ. 109-135 Σήφης Μπουζάκης, *Ἡ ἐλληνικὴ ἐκπαίδευσις 1821-1985*, Αθήνα 1985. Ποβλ. καὶ Ἄννα Κοντονή, ὁ.π., σσ. 25-156, ὅπου πληροφoρέτετα νομοσχέδια σχετικὰ μετὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ ἄλλα ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα.

αυτού του αγαθού της παιδείας.

Στην τελευταία ενότητα του βιβλίου-φυλλαδίου, μετά την κριτική παρουσίαση των πέντε χειρογράφων των διαγωνισθέντων (σσ. 67-93), που φέρει τον τίτλο «Εξαγόμενα του διαγωνισμού»,¹⁵ τα μέλη της «Αγωνοδίκου Επιτροπείας» δρᾶν την ευκαιρία, όπως σημειώσαμε παραπάνω, να διατυπώσουν τις απόψεις τους. Από την αρχή ήδη της εν λόγω ενότητας προσδιορίζουν την πρόθεσή τους: «[...] Τὰ ἐξαγόμενα ταῦτα, ἀνακεφαλαιοῦντες καὶ συμπληροῦντες αὐτὰ, θέλομεν σημειώσαι ἐνταῦθα ὥς οἷόν τε περιεκτικῶς, ὥς ἀναντιρρητοὺς ἀληθείας, ἃς δύναται καὶ ὀφείλει μάλιστα ὁ πρὸς διάδοσιν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων Σύλλογος μετὰ πεποιθήσεως ν' ἀνακηρύξῃ».¹⁶ Και βέβαια στην ενότητα δεσπόζει η πρόθεση για διορθωτικές παρεμβάσεις στην κατώτερη εκπαίδευση με στόχο πάντοτε περισσότερη κοινωνική δικαιοσύνη, για δωρεάν παιδεία και προώθηση της εκπαίδευσης, τουλάχιστον της πρωτοβάθμιας, σ' όλους ανεξαιρέτως τους Ἕλληνες πολίτες: «Οἱ πολλοὶ [υπογραμμίζει η επιτροπή] ἔχουσιν ἀνάγκην τῆς ἐν τῷ δημοτικῷ σχολείῳ παιδείας, πάντες δέον νὰ συμμετάσχωσιν αὐτῆς. Ἄς πλαπλασιασθῶσι πανταχοῦ καλὰ δημοτικά σχολεῖα καὶ αὐτοῖς διδασκαλίᾳ ἃς διδῆται εἰς πάντας δωρεάν».¹⁷ Η επισήμανση για «δωρεάν παιδεία» έχει ιδιαίτερη σημασία, αφού γνωρίζουμε ότι οι προβλέψεις του Συντάγματος του 1844 σχετικά με την εκπαίδευση¹⁸ παραμένουν ακόμη ως έχουν, ὡς το 1911¹⁹, ενώ μόλις το 1885²⁰ καταργούνται τα δίδακτρα στα δημοτικά σχολεῖα της χώρας, ὥστε να διευκολυνθῇ η υποχρεωτική φοίτηση στη στοιχειώδη εκπαίδευση, και ακόμη, δέκα χρόνια αργότερα, το 1895, πραγματοποιεῖται κάποια ευρύτερη αναδιοργάνωση

15. Βλ. *Περὶ Κατωτέρας καὶ Μέσης Παιδείας*, ὁ.π., σ. 67.

16. *Περὶ Κατωτέρας καὶ Μέσης Παιδείας*, ὁ.π., σ. 69. Για τον «Σύλλογο» και τη δράση του βλ. *Ὁ ἐν Ἀθήναις Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων. Ἡ Δράσις τοῦ Συλλόγου κατὰ τὴν εκατονταετίαν 1869-1969*, Αθήνα 1970. Ὅσον αφορά τὴν ὀρισθεῖσα ἀπὸ τὸν Σύλλογο ἐπιτροπὴ κρίσεως τῶν χειρογράφων τοῦ διαγωνισμοῦ καὶ εἰδικὰ γιὰ τὶς προτάσεις τῆς ο Αλέξης Δημαράς σημειώνει ὅτι «χαρακτηρίζονται ἀπὸ γνώση τῶν εκπαιδευτικῶν πραγμάτων τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης» (Α. Δημαράς, ὁ.π., σ. ιθ').

17. *Περὶ Κατωτέρας καὶ Μέσης Παιδείας*, ὁ.π., σ. 74. Πρβλ. καὶ Ἄννα Κοντονή, ὁ.π., σ. 27. Βλ. καὶ τὴ σχετικὰ πρόσφατη μελέτη τῆς Α. Φραγκουδάκη, «Κοινωνικὴ ἀνισότητα στο σχολεῖο» στο *Προβλήματα τῆς Ἑλληνικῆς Εκπαιδεύσεως*, Α' Συνέδριο Παιδείας τῆς Ο.Ι.Ε.Λ.Ε., Αθήνα 1980, σσ. 136-141. Ενδιαφέροντα γενικότερα στοιχεῖα γιὰ τὸ θέμα βλ. στο «Οἱ εκπαιδευτικὲς μεταρρυθμίσεις στὴν Ελλάδα (προσπάθειες, ἀδιέξοδα, προοπτικὲς)», *Πανελλήνιο Παιδαγωγικὸ Συνέδριο*, Ὁρθόδοξος Ακαδημία Κρήτης, 11-13 Ἰουλίου 1982, Ρέθυμνο 1986.

18. Βλ. *Σύνταγμα τῆς Ελλάδος μετὰ τῶν ψηφισμάτων καὶ τοῦ περὶ ἐκλογῆς νόμον*, ἐν Ἀθήναις, ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἀνδρέου Κορομηλά, κατὰ τὴν οδὸν τοῦ Ερμού, Αρ. 215, 1844, σ. 7, ἀρθρο 11, ὅπου ἀναφέρει τὰ ἐξῆς γιὰ τὴν ἐκπαίδευση: «Ἡ ἀνωτέρα ἐκπαίδευσις ἐνεργεῖται δαπάνῃ τοῦ Κράτους· εἰς δὲ τὴν δημοτικὴν συντρέχει καὶ τὸ Κράτος κατὰ τὸ μέτρον τῆς ἀνάγκης τῶν δῆμων. Ἐκαστος ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ συσταίνῃ ἐκπαιδευτικὰ καταστήματα, συμμορφούμενος μὲ τοὺς Νόμους τοῦ Κράτους». Πρβλ. καὶ Α. Δημαράς, ὁ.π., σ. λα'.

19. Βλ. Α. Δημαράς, ὁ.π., σ. λα'.

20. Βλ. ὁ.π., σ. μγ' καὶ 262, ὅπου δημοσιεύει τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν ἀρθρο 1 τοῦ νόμου ΑΣΞΓ' (26.7.1885), ποὺ ἀφορᾷ, στὴν κατάργηση τῶν δίδακτρων στὰ δημοτικὰ σχολεῖα τῆς χώρας.

των δημοτικών σχολείων.²¹ Και στη συνέχεια η επιτροπή εμμένει στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, για την οποία υπογραμμίζει ότι «*ὀφείλομεν ν' ἀνυψώσωμεν αὐτήν*»,²² και αναφέρεται με προτάσεις στη βελτίωση των δημοτικών σχολείων, που θεωρούνται, όπως η ίδια σημειώνει, «*ὡς σχολεῖα τοῦ λαοῦ, ἤτοι τῶν πολλῶν*», και αιτιολογεί ακόμη την πρότασή της υπογραμμίζοντας: «*[...] ἔστωσαν τὰ δημοτικά σχολεῖα προπάντων παιδαγωγικά, εἴτα δὲ καὶ ὡς οἶόν τε πραγματικά. Ἀνάγκη οἱ πολλοὶ νὰ γίνωσι οὐχὶ λογιώτατοι, ἀλλὰ χρηστοὶ καὶ χρήσιμοι πολῖται*». ²³ Και συμπληρώνει η επιτροπή, συγκεκριμενοποιώντας τον στόχο και αναφερόμενη στην άμεση ανάγκη: να «*ἀποκτήσωμεν καλοὺς δασκάλους τοῦ λαοῦ*» και να «*ἐκπαιδεύσωμεν αὐτοὺς καταλλήλως*»,²⁴ και τέλος συνιστά για την ολοκλήρωση του κύκλου της βασικής μόρφωσης του λαού την ίδρυση «*δημοτικῶν βιβλιοθηκῶν[...]*» και την έκδοση ωφελίμων βιβλίων και πάλι «*πρὸς χρῆσιν τοῦ λαοῦ*». ²⁵

Είναι ιδιαίτερα αξιοσημείωτο το γεγονός, ότι η ομάδα των διακεκριμένων μελών της επιτροπής του διαγωνισμού, στην έκθεσή της, υπογραμμίζοντας το δικαίωμα της πλατύτερης λαϊκής μάζας για ολοκληρωμένη βασική εκπαίδευση και έχουσα υπ' όψη της την αντίστοιχη εκπαίδευση στην Ευρώπη (κυρίως στη Γερμανία και στην Αυστρία), και παραπέμπουσα σ' αυτή, προτείνει «*συμπληρωματικά*» των δημοτικών σχολείων εκπαιδευτήρια για περισσότερες «*κοινοφελείς γνώσεις*», με τα οποία «*δύνανται νὰ διαδοθῶσιν εἰς τὸν λαόν*». Είναι χαρακτηριστικό το σχετικό απόσπασμα της έκθεσης της «*Αγωνοδίκου Επιτροπείας*»: «*οὐ μόνον ἐν τῇ παρουσίᾳ ἀτελείᾳ τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως [εννοεί της ελληνικής], ἀλλὰ καὶ ὅπου τὰ σχολεῖα τοῦ λαοῦ εἰς κρείττονα ἢ παρ' ἡμῖν εὐρίσκονται κατὰστασιν, ἐπ'ἀναγκας καθίσταται, ἐὰν σπουδαίως ἐπιζητῶμεν τὴν ἐκπαίδευσιν τοῦ λαοῦ, νὰ γίνηται φροντίς καὶ περὶ τῆς περαιτέρω διδασκαλίας τῶν εφηβῶν τῶν ἤδη εἰς ἔργα τραπέντων*». Είναι φανερό ότι εκείνοι οι φωτισμένοι μύστες των παιδαγωγικών και της ελληνικής γραμματείας, κατ' εκείνη την πρώιμη εποχή, προβαίνουν σε νύξεις περισσότερης και ευρύτερης εκπαίδευσης στην υποχρεωτική βασική βαθμίδα της παιδείας μας, για τα παιδιά του λαού, που δεν συνεχίζουν τις σπουδές πλέον, για παιδιά «*εἰς ἔργα τραπέντων*». ²⁶ Μήπως, πράγματι, ένα τέτοιου περιεχομένου αίτημα παραμένει ως την εποχή μας, παρά την προσπάθεια των αρμοδίων και παρά την εκάστοτε, όντως, συμπληρωματική βασική αυτή εκπαίδευση με την πολυμορφία των σχολικών τμημάτων; Μήπως ακόμη και τώρα μπορεί να υπογραμμισθεί η ελλειμματικότητα αυτής της βαθμίδας της εκπαίδευσής μας που και τότε, ένα και πλέον αιώνα πριν, είχε θεωρηθεί από τους ειδικούς ως βάση για την περαιτέρω παιδεία (εννοούμε, βεβαίως, την πρωτο-

21. Βλ. ό.π., σ. μγ'.

22. *Περί Κατωτέρας και Μέσης Παιδείας*, ό.π., σ. 75.

23. Ό.π., σ. 75.

24. Ό.π., σ. 79.

25. Ό.π., σ. 84.

26. Ό.π., σσ. 81-82.

βάθμια εκπαίδευσή μας); «Όταν η δημοτική εκπαίδευσις [διατύπωνε, τότε, στην εισήγησή του ο Δημήτριος Μαυροκορδάτος], ἀφ' ἧς δέον ν' ἀρχίσῃ ἡ τοῦ ἡμετέρου ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος μεταρρυθμισίς, καταρτισθῇ, τελεία [...], τὸ ἔργον τῆς βελτιώσεως τῶν ἡμετέρων γυμνασίων θέλει κατασταθῇ εὐχερέστατον, διότι οἱ μὲν πολλοὶ [...] θέλουσιν εὐρίσκει ἐν τοῖς δημοτικοῖς σχολείοις τροφήν πνευματικὴν, ἱκανὴν καὶ μᾶλλον ἀρμόζουσαν πρὸς τὸν μέλλοντα αὐτῶν βίον, οἱ δὲ ὀλίγοι, οἱ βουλούμενοι καὶ δυνάμενοι ν' ἀσπαθῶσιν ἐπ' ὠφελείᾳ ἑαυτῶν καὶ τῆς κοινωνίας βίον ἐπιστημονικόν θέλουσι βαδίσαι ἡσυχῶς καὶ ἀσφαλῶς [...] πρὸς τὴν τελείαν μάθησιν τὴν ἀπαιτουμένην εἰς ἐποικοδομὴν ἐπιστήμης [...]». ²⁷ Εἶναι γεγονός, ὅτι καὶ σήμερον ἐπιδιώκουμε, στον χώρο των δρωμένων της παιδείας μας, τρόπους καὶ σύστημα για περισσότερη κοινωνική δικαιοσύνη. Από την πρώτη, λοιπόν, εκείνη εποχή καὶ ἡ φωνὴ ἐπιλεκτῶν ἐπιστημόνων μᾶς δίδει ἔντονο τὸ μήνυμα για κοινωνικότερη παιδεία στη χώρα μας, κυρίως στη λαϊκὴ τῆς βάση, ἀλλὰ συγχρόνως ὑπάρχει, νομίζουμε, μια αἴσθησις ὅτι τὸ μήνυμα αὐτὸ μένει ὡς τώρα μερικῶς τουλάχιστον ἀδικαίωτο καὶ ἐτσι διατηρεῖ, δυστυχῶς, τὴ διαχρονικότητά του. ²⁸

27. Ὁ.π., σ. 86.

28. Δημοσιεύουμε ἐδῶ μέρος ἀπὸ τὴν καταληκτικὴν παράγραφο τῆς ἐκθέσεως, που εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅχι μόνον τῆς γνώσεως καὶ των προθέσεων τῆς ἐπιτροπῆς καὶ ἰδιαίτερα τοῦ συντάκτη τῆς ἐισήγησις, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐναισθησίας για τὴ πρωτοβάθμια ἐκπαίδευσις καὶ ἐνρύτερα για τὴ μόρφωσις των λαϊκῶν στρωμάτων τῆς χώρας: «[...] Ὅταν οὕτω παιδαγωγισθῇ δεόντος ὁ λαός, ὅταν οἱ κάτοικοι τῆς χώρας ταύτης ἀποκτήσωσι πεποιθήσεις θρησκευτικὰς καὶ ἠθικὰς, ὅταν τὸ πνεῦμα παρ' αὐτοῖς ὑπερτερῇ τῆς ὕλης. [...] τότε θέλει ἀνατεῖλαι πάλιν ἐν Ἑλλάδι ὁ πνευματικὸς τῆς Ἑλλάδος ἥλιος [...]. Τότε ὁ ἥλιος οὗτος δὲν θέλει φωτίζει ὡς ἄλλοτε μόνον τὰς κορυφὰς τῶν ὀρέων, μόνον τὰς κεφαλὰς τῶν ὀλίγων, ἀλλὰ καὶ τὰ ταπεινά φυτάρια τῆς κοιλάδος, ἀλλὰ καὶ τὰ πλῆθη τῶν παλαιῶν Εἰλωτῶν [...]». Περί Κατωτέρως καὶ Μέσης Παιδείας, ὁ.π., σ. 92.

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ Γ' ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗΣ ΕΝ ΕΠΙΔΑΥΡΩ, ΕΝ ΕΡΜΙΟΝΗ, ΕΝ ΤΡΟΙΖΗΝΙ, ΚΑΤ'ΕΠΑΝΑΛΗΨΙΝ, 1826-1827

Της ιστορικής Γ' των Ελλήνων Εθνικής Συνέλευσης κατά τον αγώνα της Ελληνικής Ανεξαρτησίας έχουν προηγηθεί δύο άλλες, η πρώτη μεν στην Επίδαυρο (Πιάδα), η δεύτερη δε στο Άστρος. Η πρώτη στην Επίδαυρο Εθνοσυνέλευση άρχισε τις εργασίες της στις 20 Δεκέμβρη / 31 Δεκέμβρη 1821 και τις τεράτισε στις 15 Γενάρη / 27 Γενάρη 1822, αφού, κοντά στα άλλα, στη διάρκεια των εργασιών της εξέδωσε την ιστορική διακήρυξη της Ελληνικής Ανεξαρτησίας και της ελεύθερης πολιτικής υπόστασης του Έθνους μας «ένωπιον Θεού καί ἀνθρώπων» στις 1/12 Γενάρη 1822 και αφού ψήφισε το «Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος», τον πρώτο συνταγματικό χάρτη της επαναστατημένης πατρίδας μας, με τον οποίο καταγράφεται και η πρώτη απόπειρα των επαναστατημένων Ελλήνων εφαρμογής δημοκρατικών αρχών και θεσμών κατά τη διοργάνωση και λειτουργία του κράτους.¹ Η δεύτερη των Ελλήνων Εθνική Συνέλευση συνήλθε στο Άστρος, άρχισε τις εργασίες της στις 29 Μάρτη / 9 Απρίλη 1823, τις τεράτισε στις 18 / 30 Απρίλη 1823 και, κοντά στα άλλα, στη διάρκεια των εργασιών της ψήφισε την αναθεώρηση του «Προσωρινού Πολιτεύματος» της Επιδαύρου, που κα-

- Ο Σπ. Δ. Λουκάτος είναι Δρ Ιστορικός.

1. Για την πρώτη Εθνική των Ελλήνων Συνέλευση βλ. *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, 1821-1832, *Αι Εθνικαί Συνελεύσεις*, τόμ. Α' α. εν Επιδαύρῳ, β. εν Άστρει, γ. εν Επιδαύρῳ, εν Ερμιόνη, εν Τροιζήνι, κατ' επανάληψιν, Αθήναι 1971: στις σσ. 17-20 Πρακτικά της Α' Εθνικής Νομοδοτικής Συνελεύσεως, συγκροτηθείσης τη Κ' Δεκεμβρίου 1821. στις σσ. 21-35 Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος κατά την Α' εν Επιδαύρῳ Συνέλευσιν, του οποίου προηγείται η διακήρυξις της Ελληνικής Ανεξαρτησίας, εν Επιδαύρῳ τη α' Ιανουαρίου, έτει αωκβ, α' της Ανεξαρτησίας: στις σσ. 37-42 Πράξεις της Εθνικής Συνελεύσεως, στη α' Α' Ιανουαρίου της Εθνικής Συνελεύσεως, εν Επιδαύρῳ τη α' Ιανουαρίου, α' της Ανεξαρτησίας, αωκβ. Βλ. επίσης Αδάμ Κοραΐς, *Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους*, Αθήναι 1933, εκδ. Θ. Βολίδου· Ν. Ν. Σαρίπολος, *Η πρώτη Εθνοσυνέλευσις και το πολίτευμα της Επιδαύρου του 1822*, 2 τόμοι, Αθήναι 1907.

ταγράφηκε «Νόμος της Επιδαύρου» με συντηρητικό γενικά προσανατολισμό του, εκτός από ορισμένες διατάξεις του, που είχαν προοδευτικό χαρακτήρα.²

Η Επανάσταση από την Β' εν Άστρει Εθνική των Ελλήνων συνέλευση, Απρίλης 1823, και μάλιστα από τα μέσα του 1825 και έως τη συγκρότηση της Γ' Εθνικής Συνέλευσης πέρασε σε πολύ σημαντική κρίση τόσο στην Πελοπόννησο με την πρωτοβουλία των κινήσεων στον Ιμπραήμ και τους Αιγυπτίους του, όσο και στη Στερεά, ιδιαίτερα στη Δυτική με την πολιορκία του Μεσολογγίου, τη δεύτερη κατά σειρά, από τον Κιουταχή και τις δυνάμεις του. Θεωρήθηκε, τότε ότι η συγκρότηση Γ' Εθνικής των Ελλήνων Συνέλευσης καθίστατο αναγκαία, γιατί «ό μέγας κίνδυνος της πατρίδος απήτει μεταρρυθμίσιν του συστήματος καὶ κυβερνήσιν έχουσαν νόμιμον δύναμιν νά διαπραγματευθῇ ἐξωτερικῶς τὰ πρὸς σωτηρίαν»³ με τις ξένες δυνάμεις. Γι' αυτούς τους λόγους η Διοίκηση του Αγώνα στις 25 Σεπτέμβρη 1825 εξέδωσε εγκύκλιο προς όλες τις επαρχίες να προβούν σε εκλογή πληρεξουσίων, διπλάσιων του αριθμού των βουλευτών, για να συνέλθουν σε Εθνική Συνέλευση, την Γ' κατά σειρά, στις 25 Δεκέμβρη 1825 στο Άργος. Όμως οι πληρεξούσιοι, που εκλέχτηκαν στις αρχές του 1826, δεν είχαν συνέλθει στο Άργος, ούτε σε συνέχεια και στα Μέγαρα, που είχε ορίσει η κυβέρνηση ως δεύτερο τόπο συγκρότησής της. Οι πληρεξούσιοι, τότε, κάτω από την επιρροή των Πελοποννησίων με προεξάρχοντα τον Θ. Κολοκοτρώνη συνέρρευσαν στην Επίδαυρο (Πιάδα), όπου είχε συνέλθει και η Α' Εθνοσυνέλευση και εδώ αρχικά άρχισε τις εργασίες της η Γ' Εθνοσυνέλευση στις 6 / 18 Απρίλη 1826 με πρόεδρο τον Πανούτσο Νοταρά μετά την αποποίηση των αξιώματος του προέδρου από τους Ανδ. Ζαΐμη και Π. Μαυρομιχάλη. Η εν Επίδαυρω Γ' αυτή των Ελλήνων Εθνική Συνέλευση πραγματοποίησε μόλις δέκα συνολικά συνεδριάσεις με τελευταία αυτή, που πραγματοποιήθηκε στις 16 / 28 Απρίλη 1826, όταν και πήρε την απόφαση της διακοπής και αναβολής των εργασιών της έπειτα από την είδηση της πτώσης του Μεσολογγίου και της ηρωικής εξόδου της φρουράς του.⁴ Στη

2. Για τη δεύτερη των Ελλήνων Συνέλευση στο Άστρος βλ. *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, ό.π.: στις σσ. 53-66 «Πρακτικά της Β' Εθνικής των Ελλήνων Συνελεύσεως συγκροτηθείσης εν Άστρει τη ΚΘ' Μαρτίου αωκβ και γ' της Ανεξαρτησίας» στις σσ. 67-86 αποφάσεις της Συνέλευσης· στις σσ. 87-97 Νόμος της Επιδαύρου ήτοι Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος κατά την Β' εν Άστρει Εθνικήν Συνέλευσιν· σ. 105 αποφάσεις της Εθνικής Συνέλευσης, ψηφίσματα και διακηρύξεις του Βουλευτικού και του Εκτελεστικού Σώματος. Βλ. και Κ. Ράδος, *Η εν Άστρει Β' Εθνική των Ελλήνων Συνέλευσις*, Αθήνα 1900, *Νόμος της Επιδαύρου* ήτοι Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος, Άστρος 1823 και Ύδρα 1824.

3. Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμ. Δ', Αθήνα 1968 (επανεκδοση Χρ. Γιοβάνη), σ. 4.

4. Ο Νικ. Σπηλιάδης, στα *Απομνημονεύματα*, τόμ. 3ος, Αθήναις 1857, σ. 109 μαρτυρεί ότι οι Έλληνες εξετάζοντας τα πράγματα διαπίστωσαν ότι «ἀνέβαλον [οι ολιγαρχικοί, όπως αποκαλεί τους συντηρητικούς της Εθνοσυνέλευσης] τὰς ἐργασίας της [της Γ' εν Επίδαυρω Εθνοσυνέλευσης] δια τὸν κίνδυνον τοῦ Μεσολογγίου, ἀλλὰ τὰς ἐτελείωσαν μάλιστα, ὅταν ἤθελον, καὶ κατέλυσαν ὅλας τὰς ἐγγυήσεις τοῦ ἔθνους ὡς πρὸς τὰ δίκαια καὶ τὰς ἐλευθερίας του, τὰς καθιερωθείσας εἰς τὰς δύο προλαβούσας ἐθνικάς συνελεύσεις της Ἐπιδαύρου καὶ τοῦ Ἀστρους».

διάρκεια των ολιγοήμερων εργασιών της πάρθηκε και η απόφαση της συγκρότησης της Διοικητικής Επιτροπής, ως ανωτάτης της επαναστατικής χώρας κυβέρνησης, για την αντιμετώπιση των δυσεπύλτων του Αγώνα προβλημάτων με κυρίαρχο σχεδόν στην Πελοπόννησο τον Ιμπραήμ πασά και τον Κιουταχί μετά την πτώση του Μεσολογγίου κατευθυνόμενο ανεμπόδιστα προς την Ανατολική Στερεά και την Αθήνα.⁵ Ανάμεσα στις αποφάσεις της Εθνικής Γ' των Ελλήνων Συνέλευσης στην Επίδαυρο πρέπει ιδιαίτερα να επισημανθεί και η απόφαση, που αφορούσε στο συμβιβασμό ανάμεσα στην Υψηλή Πύλη και την επαναστατημένη Ελλάδα με αγγλική μεσιτεία. Ενάντια, μάλιστα, σ' αυτή την απόφαση διαμαρτυρήθηκε έντονα ο Δημ. Υψηλάντης, με αποτέλεσμα την απόφαση της Συνέλευσης για αποκλεισμό του από κάθε πολιτικό αξίωμα και στρατιωτικό υπόργημα.⁶

Η αναβολή των εργασιών της Γ' Εθνικής των Ελλήνων Συνέλευσης, που πραγματοποίησε τις πρώτες της συνεδριάσεις στην Επίδαυρο, σηματοδότησε μια περίοδο σοβαρών αντιθέσεων, διαφωνιών, αντιπαραθέσεων και πολιτικών διαμαχών. Η χώρα σ' αυτή την περίοδο χωρίστηκε σε δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα, σε κρίσιμες του αγώνα περιστάσεις, με διαμάχες ανάμεσά τους κατά μεν τα φαινόμενα για τον τόπο συγκρότησης της συνέχισης των εργασιών της Συνέλευσης που είχαν αναβληθεί, πραγματικά δε για την κυρίαρχη θέση της μερίδας των ολιγαρχικών, όπως τους αποκαλεί ο Νικ. Σηπλιάδης, που την αποτελούσαν η Διοικητική Επιτροπή με τους Στερεοελλαδίτες με τον Ιω. Κωλέττη και τους Νησιώτες, και των δημοκρατικών, που την αποτελούσαν οι Πελοποννήσιοι με τον Θεόδ. Κολοκοτρώνη και τους Ανδ. Ζαΐμη και Ανδ. Λόντο.⁷ Η Διοικητική Επιτροπή, ως ανωτάτη Κεντρική Κυβέρνηση, στα τέλη Αυγούστου 1826 συγκάλεσε τους πληρεξούσιους να συνέλθουν στον Πόρο για τη συνέχιση των εργασιών της Εθνοσυνέλευσης,⁸ όμως κανένας δεν εμφανίστηκε. Μετέφερε, τότε την έδρα της

5. Για την έναρξη των εργασιών της Γ' Εθνικής των Ελλήνων Συνέλευσης στην Επίδαυρο στις 16 / 18 Απρίλη 1826, τις εργασίες της, τις αποφάσεις της και την αναβολή των εργασιών της βλ. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, ό.π.: στις σσ. 151-156 οι εργασίες των 10 συνεδριάσεών της· στις σσ. 173-180 τα ψηφίσματα της Συνέλευσης· στις σσ. 191-209 ο κώδικας των επισήμων εγγράφων κατά τη διάρκεια των εργασιών της· στις σσ. 211-243 τα έγγραφα, που παρουσιάστηκαν σε αυτήν και «μη ένεργηθέντα δέ μηδὲ μνημονευθέντα εἰς τὰ πρακτικά τῶν συνεδριάσεων αὐτῆς»· Στις σσ. 260-273 προβούλευμα του Βουλευτικού Σώματος, διακηρύξεις του Εκτελεστικού Σώματος, της Διοικητικής Επιτροπής της Ελλάδας και της Επιτροπής της Συνέλευσης· στις σσ. 261-262 συγκρότηση της Διοικητικής Επιτροπής μετά την πτώση του Μεσολογγίου ως Ανωτάτης Κεντρικής του αγώνα Διοίκησης με βάση το Η' ψήφισμα της Εθνικής Συνέλευσης.

6. Βλ. Νικ. Σηπλιάδης, *ό.π.*, τόμ. 2ος, Αθήναι 1852, σσ. 553-554. Σπυρ. Τρικούπης, *ό.π.*, σσ. 10 και 12-14, όπου καταγράφονται και οι όροι για διαπραγματεύσεις προς συμβιβασμό στις 12 Απρίλη 1826 και στις 14 του ίδιου μήνα ανά θέση της διαπραγματεύσεως με επιστολή στον Άγγλο πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Στράτφορντ Κάνινγκ και τη διαμαρτυρία του Δημ. Υψηλάντη.

7. Βλ. Νικ. Σηπλιάδης, *ό.π.*

8. Βλ. Νικ. Σηπλιάδης, *ό.π.*, σ. 557, όπου τη Διοικητική Επιτροπή αποκαλεί «πολυμελή δικτα -

στην Αίγινα στις 11 Νοέμβρη 1826, όπου την ακολούθησε περιορισμένος αριθμός αντιπροσώπων, και την Αίγινα υπέδειξαν ως τόπο συγκρότησης της Εθνοσυνέλευσης.⁹ Όμως οι αντιπολιτευόμενοι, οι οποίοι και συνιστούσαν την πλειοψηφία των αντιπροσώπων με επικεφαλής τον Θ. Κολοκοτρώνη με τους Πελοποννησίους συγκεντρώθηκαν στην Ερμιόνη, όπου και άρχισαν τις εργασίες της Εθνοσυνέλευσης, που είχαν αναβληθεί στην Επίδαυρο, με πρόεδρο τον Γεώρ. Σιοϊνή. Έτσι, υπήρχαν δύο αντιμαχόμενες Συνελεύσεις, η μία στην Αίγινα με τη Διοικητική Επιτροπή, τους Στερεοελλαδίτες και Νησιώτες, η οποία και ένεκα του περιορισμένου αριθμού των αντιπροσώπων δεν λειτούργησε και δεν πραγματοποιήσε έργο· και η δεύτερη στην Ερμιόνη με τους Πελοποννησίους και τους Θ. Κολοκοτρώνη, Α. Ζαΐμη και Α. Λόντο, η οποία και ένεκα της πλειοψηφίας των αντιπροσώπων σ' αυτήν συνέχισε τις εργασίες, που είχαν αναβληθεί στην Επίδαυρο.

Οι εργασίες της Γ' στην Ερμιόνη Εθνικής των Ελλήνων Συνέλευσης, ως συνέχεια των εργασιών της στην Επίδαυρο, άρχισαν στις 18/30 Ιανουαρίου 1827. Αυτή πραγματοποίησε 10 προκαταρκτικές συνεδριάσεις έως στις 10 Φλεβάρη 1827 και 17 τακτικές με πρώτη στις 11 Φλεβάρη 1827 και τελευταία στις 17 Μάρτη 1825 με πρόεδρο πάντα τον Γ. Σιοϊνή.¹⁰ Στη διαμάχη ανάμεσα στα δύο στρατόπεδα και σ' αυτό της Ερμιόνης, όπου συνεχίζονταν οι εργασίες της Γ' Εθνοσυνέλευσης, παρενέβησαν τόσο ο Άγγλος πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη Στράτφορντ Κάνιγκ, όσο και οι ευρισκόμενοι εκεί Τσωρτς, Κόχραν και Χάμιλτον, συνιστώντας ομόνοια. Έπειτα από την παρέμβαση αυτή των Άγγλων αξιωματούχων ο πρόεδρος της Εθνικής Συνέλευσης στην Ερμιόνη εξέδωσε διακήρυξη, με την οποία γνωστοποιούσε την απόφασή της για μετάβαση των αντιπροσώπων στην Τροιζήνα (Δαμαλά) προς εξακολούθηση των εργασιών της, ενώ, ταυτόχρονα, στις 17 Μάρτη 1825 και η Διοικητική Επιτροπή στην Αίγινα εξέδωσε και αυτή διακήρυξη για τη σύγκληση των πληρεξουσίων στην Τροιζήνα.¹¹ Οι εργασίες της Γ' Εθνικής των Ελλήνων Συνέλευσης στην Τροιζήνα (Δαμαλά) ως συνέχεια, «κατ' ἐπανάληψιν», των εργασιών της πρώτα στην Επίδαυρο και έπειτα στην

τορία», και τόμ. 3ος, σ. 113· Σπυρ. Τρικούπης, *ό.π.*, σ. 114.

9. Βλ. Νικ. Σηληιάδης, *ό.π.*, τόμ. 3ος, σ. 162· Σπυρ. Τρικούπης, *ό.π.*, σ. 115.

10. Για τις εργασίες της Γ' Εθνικής των Ελλήνων Συνέλευσης στην Ερμιόνη, ως συνέχεια αυτών της Επιδαύρου βλ. *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, *ό.π.*: στις σσ. 277-304 οι προκαταρκτικές συνεδριάσεις της Συνέλευσης. στις σσ. 305-404 «Πρακτικά της Γ' των Ελλήνων Εθνικής Συνελεύσεως επαναλαμβανούσας εργασίας της εν Ερμιόνη».

11. Βλ. *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, *ό.π.*: στη σ. 394, αρ. 60 η διακήρυξη του Προέδρου της Εθνικής Συνέλευσης στην Ερμιόνη για την απόφασή της να μεταβούν οι πληρεξούσιοι στην Τροιζήνα (Δαμαλά) για συνέχιση των εργασιών της Γ' Εθνοσυνέλευσης· στις σσ. 395-396 η διακήρυξη της Διοικητικής Επιτροπής για τη σύγκληση των πληρεξουσίων στην Τροιζήνα, εν Αίγινη τη 17 Μαρτίου 1827. Για τις παρεμβάσεις των Άγγλων αξιωματούχων Στράτφορντ Κάνιγκ, Τσωρτς, Κόχραν και Χάμιλτον βλ. και Ν. Σηληιάδης, *ό.π.*, σσ. 185-187, 189, 219, και Σπυρ. Τρικούπης, *ό.π.*, σσ. 115-120 κ.α.

Ερμιόνη άρχισαν στις 19/30 Μάρτη 1827 και τερματίστηκαν στις 5/17 Μάη 1827 με πρόεδρο πάντοτε τον Γ. Σισίνη, πραγματοποιήθηκαν στην ύπαιθρο και σε μεγάλο λεμονόκηπο, επειδή δεν υπήρχε στεγασμένος χώρος.

Το έργο, που επιτελέστηκε στην Γ' «κατ' ἐπανάληψιν» Εθνική των Ελλήνων Συνέλευση στην Τροιζήνα, η οποία υπήρξε σχετικά και η μακρότερη χρονικά από τις δύο άλλες, της Επιδαύρου και της Ερμιόνης, πραγματοποιήθηκε σε ατμόσφαιρα έντονων πολιτικών αντιπαραθέσεων και διαφωνιών ανάμεσα στην ομάδα των ολιγαρχικών πληρεξουσίων, που την αποτελούσαν η μειοψηφία τους στην Αίγινα μαζί με τη Διοικητική Επιτροπή και η οποία προσπαθούσε να επιβάλει τις δικές της αποφάσεις για την εξυπηρέτηση των πολιτικών της συμφερόντων, και της πλειοψηφίας των πληρεξουσίων, των δημοκρατικών, που επεδίωκε να θεμελιώσει οριστικό πολίτευμα με δημοκρατικές βάσεις. Εκτός όμως από την αντιπαραθέση ολιγαρχικών και δημοκρατικών η όξυνση των αντιθέσεων διευρυνόταν και από την αντιπαραθέση τοπικιστικού χαρακτήρα ανάμεσα στους Πελοποννησίους, με κύριο εκφραστή της τον Θ. Κολοκοτρώνη, και τους Στερεοελλαδίτες - Νησιώτες, με κύριους εκφραστές τούς Ιω. Κωλέττη και Γεώρ. Κουντουριώτη. Οι αντιπαραθέσεις έφτασαν, μάλιστα, σε τέτοιο σημείο οξύτητας, ώστε απειλήθηκε ακόμη και η συνέχιση των εργασιών της Εθνοσυνέλευσης και η λειτουργία της, όταν η ομάδα των ολιγαρχικών, κατά Νικ. Σπηλιάδη, προσπάθησε με διάφορα προσχήματα να την διαλύσει, ιδιαίτερα όταν διαπίστωσε ότι η επιδίωξή της για σύνταξη και ψήφιση Προσωρινού και πάλι Πολιτεύματος, όπως στις Εθνοσυνελεύσεις της Α' στην Επίδαυρο και της Β' στο Άστρος, δεν επιτύγχανε και η πλειοψηφία των πληρεξουσίων ήταν αποφασισμένη να εγκρίνει Οριστικό Πολίτευμα.¹² Την τεταμένη ατμόσφαιρα της Εθνοσυνέλευσης κατέστησαν βαρύτερη οι ανοικτές και απροσχημάτιστες επεμβάσεις στις εργασίες της του Ριχ. Τσωρτς και ιδιαίτερα του ναυάρχου Κόχραν, οι οποίοι επεδίωξαν τον έλεγχο των πληρεξουσίων. Επί του προκειμένου είναι χαρακτηριστικές οι δραστηριότητες που ανέπτυξε ο Κόχραν, και τα γράμματα που απηύθυνε στην Εθνοσυνέλευση, εκφράζοντας την ικανοποίησή του και ευχαριστίες για την ένωση των πληρεξουσίων και συγχαίροντάς τους για την αρμονία τους.¹³ Χαρακτηριστικές, επίσης, είναι και οι δραστηριότητες της ομάδας των ολιγαρχικών πληρεξουσίων, οι οποίοι επεδίωξαν και επέτυχαν να ανατεθεί η αρχιστρατηγία των ελληνικών επαναστατικών δυνάμεων της ξηράς στον αρχιστράτηγο Ριχ. Τσωρτς και η αρχιναυαρχία των ελληνικών επαναστατικών δυνάμεων στο ναύαρχο Κόχραν.¹⁴

Η ιστορική αποτίμηση και αξιολόγηση της Γ' «κατ' ἐπανάληψιν» Εθνικής των Ελλήνων Συνέλευσης στην Τροιζήνα και του έργου, το οποίο επιτελέστηκε κατά τη διάρκεια των εργασιών της, καταγράφεται, κατά κύριο αν μη και απο-

12. Βλ. ενδεικτικά Νικ. Σπηλιάδη, *ό.π.*, σ. 238 *κ.ε.*, *κ.α.*

13. Βλ. ενδεικτικά Νικ. Σπηλιάδη, *ό.π.*, σ. 219 *κ.ε.*, *κ.α.*

14. Βλ. παρακάτω τα σχετικά ψηφίσματα.

κλειστικό λόγο, στα ψηφίσματα, τα οποία ενέκρινε¹⁵ και στο «Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος»,¹⁶ το οποίο ειδική επιτροπή¹⁷ συνέταξε και η ολομέλεια των πληρεξουσίων επικύρωσε. Αυτό το έργο, το οποίο πραγματοποιήθηκε κατά τις συνεδριάσεις της Γ' στην Τροιζήνα Εθνοσυνέλευσης, οι οποίες αριθμούνται από την ΙΗ' συνεδρίαση στις 19 Μάρτη 1827 και τερματίζονται στη Μ' συνεδρίαση της 5 Μάη 1827,¹⁸ κάτω από τις συνθήκες των ποικίλων μηχανορραφιών των, κατά τον Νικ. Σπηλιάδη, ολιγαρχικών¹⁹ και των απροσχημάτιστων αγγλικών επεμβάσεων των Τσωρτς, Κόχραν και Χάμιλτον, είναι φυσικό να παρουσιάζει, εκτός από τα πολλά και εξαιρεώς σημαντικά θετικά στοιχεία, και μερικά αρνητικά, τα οποία όμως θα σηματοδοτήσουν τις παραπέρα εξελίξεις τόσο κατά την απομένουσα διάρκεια του αγώνα της Ελληνικής Ανεξαρτησίας, όσο και κατά τις μεταπαναστατικές και μεταπελευθερωτικές μεταγενέστερες δεκαετίες και κατά τους τελευταίους δύο αιώνες και έως σήμερα με κύριο γνώρισμά τους την πολιτική της υποτέλειας της χώρας μας σε ξένα κέντρα εντολών.

Από τα αρνητικά στοιχεία του έργου της Γ' Εθνικής των Ελλήνων Συνέλευσης επισημαίνουμε ιδιαίτερα και μάλιστα για τις δυσμενείς επιπτώσεις τους στη μεταπελευθερωτική διαδρομή του νεοελληνικού κράτους α) το Ε' ψήφισμα της Εθνοσυνέλευσης, με το οποίο εκδόθηκε δίπλωμα στολαρχίας στο λόρδο Κόχραν, εν Τροιζήνι 24 Μαρτίου 1827, σύμφωνα με το οποίο στον Άγγλο ναύαρχο χορηγόταν «ἀπεριόριστος δύναμις καὶ πληρεξουσιότης νά κινή τὰς κατὰ θάλασσαν δυνάμεις τῆς Ἑλλάδος ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν ὅπου, ὅταν καὶ ὅπως κρίνη συμφερότερον εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος»²⁰ και β) το Ζ' ψήφισμα της Εθνοσυνέλευσης, το οποίο εκδόθηκε στις 2/14 Απριλίου 1827, σύμφωνα με το οποίο ο Άγγλος Ριχ. Τσωρτς διορίστηκε «ἀρχιστράτηγος καὶ διευθυντὴς ἀπασῶν τῶν κατὰ ξηρὰν δυνάμεων τῆς Ἑλλάδος».²¹ Δημιουργήματα τα δύο αυτά ψηφίσματα της ομάδας των ολιγαρχικών πληρεξουσίων στην προσπάθειά τους να πάρουν

15. Βλ. αυτά στα *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, ό.π., σσ. 575-620. Μερικά, ενδιαφέροντα από κάθε πλευρά, βλ. παρακάτω.

16. Βλ. *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, ό.π., σσ. 649-665: το «Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος κατά την εν Ερμιόνη και Τροιζήνι (κατ' επανάληψιν) Γ' Εθνικὴν των Ελλήνων Συνέλευσιν»· εξέδθη εν Τροιζήνι κατὰ μῆνα Μάιον του χιλιοστού οκτακοσιοστού εικοστού εβδόμου σωτηρίου έτους και εβδόμου της Ανεξαρτησίας. Βλ. το σύνταγμα και αυτοτελώς: «Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος, συνταχθέν ανακριθέν και επικυρωθέν κατὰ την Γ' Εθνικὴν Συνέλευσιν, εν Τροιζήνι 1827 κατὰ μῆνα Μάϊον», εκ του Εθνικοῦ Τυπογραφείου. Το σύνταγμα βλ. και στο Α. Μάμουκα, *Τα κατὰ την αναγέννησιν της Ελλάδος*, τόμ. Θ', σ. 128 κ.ε.

17. Κύριοι εισηγητές του σχεδίου του Πολιτικού Συντάγματος ήσαν οι Χριστόδουλος Κλωνάρης, Νικ. Σκούφος και Γρηγόριος Σούτσος με τη βοήθεια και του Μιχαήλ Σούτσου.

18. Βλ. αυτές τις συνεδριάσεις και τις εργασίες στη διάρκειά τους στα *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, ό.π., σσ. 404-571. Η αρίθμηση αρχίζει από την ΙΗ' ως συνέχεια της ΙΖ', που πραγματοποιήθηκε στην Ερμιόνη.

19. Βλ. δική μας παραπάνω σημ. 12.

20. Βλ. το ψήφισμα αυτό στα *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, ό.π., σ. 583 κ.ε.

21. Βλ. το ψήφισμα αυτό, ό.π., σ. 587.

τον έλεγχο όλων των εργασιών της Εθνοσυνέλευσης, συνιστούν τη σηματοδότηση για ανοικτές, έκτοτε, επεμβάσεις στα εσωτερικά πράγματα τόσο της επαναστατημένης όσο και της μετεπαναστατικής Ελλάδας των λεγομένων «Προστατίδων Δυνάμεων» και για τις οδυνηρές δοκιμασίες και περιπέτειες, που γνώρισε η χώρα μας στον ελεύθερο βίο της από την πολιτική της υποταγής των κυβερνήσεων της στις εντολές των κέντρων τους.

Παρά τα αρνητικά αυτά στοιχεία, η Γ' «κατ' ἐπανάληψιν» Εθνική των Ελλήνων Συνέλευση στην Τροιζήνα καταγράφηκε στη νεοελληνική ιστορία για τη μεγάλη προσφορά της με ορισμένες αποφάσεις της, όπως η εκλογή του Ιωάννου Καποδίστρια ως Κυβερνήτη της χώρας για μια επταετία και έως την άθοδό του στην Ελλάδα η σύσταση της Αντικυβερνητικής Επιτροπής στις 2 Απριλίου 1827.²² Εκτός όμως από αυτές τις αποφάσεις της την προσφορά της Γ' Εθνοσυνέλευσης στην Τροιζήνα καθιστά ιστορικά ανεπανάληπτη η σύνταξη από μέλη της²³ και σε συνέχεια η συζήτηση και η έγκριση από την ολομέλεια των πληρεξουσίων σ' αυτήν του «Πολιτικού Συντάγματος της Ελλάδος», το οποίο με τις διατάξεις του εκφράζει τις πιο προοδευτικές, φιλελεύθερες και δημοκρατικές αρχές της εποχής του και τα αντίστοιχα φρονήματα του επαναστατημένου ελληνικού λαού με τη βαθεία δημοκρατική δομή και λειτουργία του εθνικοαπελευθρωτικού του Αγώνα.²⁴ Αυτό το μεγάλο επίτευγμα κατορθώθηκε, γιατί, κατά τον γραμματέα της Εθνοσυνέλευσης Νικ. Σπηλιάδη,

*οί συγκροτούντες την συνέλευσιν ταύτην ἦσαν τό μέγα μέρος ἄνθρωποι ἔχοντες τήν συνείδησιν τῶν χρεῶν καί καθηκόντων αὐτῶν καί εἰς τὰ βουλευμάτα καί τὰς ἀποφάσεις τῶν ὡδηγοῦντο ἀπό τήν ἠθικὴν καί τήν δικαιοσύνην ἀξίως τῆς Μεγαλειότητος τοῦ Ἑθνους, τό ὅποιον ἄντε-προσώπευον.*²⁵

Οι συζητήσεις για το «Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος» στην Τροιζήνα άρχισαν στις 26 Απριλίου / 7 Μάη 1827 και τερματίστηκαν στις 29 Απριλίου / 10 Μάη 1827. Το Σύνταγμα ψηφίστηκε από την ολομέλεια των πληρεξουσίων, ενώ το ΙΕ΄ ψήφισμα μόνον από 97. Με το ψήφισμα αυτό καθοριζόταν

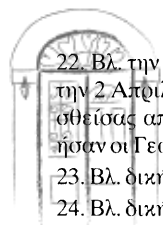
«Τό πολίτευμα ὑπό τό ὄνομα Πολιτικόν Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος ἀναγνωρίζομενον ἐφεξῆς ἀφιεροῦνται εἰς τήν πίστιν τῆς Βουλῆς, τοῦ Κυβερνήτου καί τοῦ Δικανικοῦ διά νά διατηρῆται ἐν ἀκριβεῖα· ἀφιεροῦνται εἰς τήν εὐνοίαν τῶν λαῶν καί εἰς τόν πατριωτισμόν παντός Ἑλλήνος διά νά ἐνεργῇται καθ' ὅλην τήν ἑκτασιν, Ἐν Τροιζήνι τῇ 1 Μαΐου 1827 καί 7 τῆς Ἀνεξαρτησίας, Ὁ πρόεδρος Γεώργ. Σισίνη»

22. Βλ. την εκλογή του Ιω. Καποδίστρια με το ΣΤ΄ ψήφισμα της Εθνοσυνέλευσης, εν Τροιζήνι την 2 Απριλίου 1827 στα *Αρχεῖα της Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας*, ὁ.π., σ. 585. Τα μέλη της διορισθείσας από την Εθνοσυνέλευση Αντικυβερνητικής Επιτροπής, ἐπίσης στις 2 Απριλίου 1827, ἦσαν οἱ Γεώργ. Μαυρομυχάλης, Γιαννοῦλης Νάκος καί Μαρκῆς Μηλαΐτης.

23. Βλ. δική μας παραπάνω σημ. 17.

24. Βλ. δική μας παραπάνω σημ. 16.

25. Νικ. Σπηλιάδης, ὁ.π., σ. 244.

και ακολουθούν οι υπογραφές των 169 πληρεξουσίων.²⁶ Το «Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος», που ψηφίστηκε στην Τροιζήνα στις 1 / 12 Μάη 1827 περιλαμβάνει προοίμιο, εννέα κεφάλαια και παράρτημα με 150 συνολικά διατάξεις, όρκο ελληνικό, όρκο βουλευτικό και όρκο Κυβερνήτη και προσαρτημένο σ' αυτό το ΙΕ΄ ψήφισμα της Εθνοσυνέλευσης, επικυρωτικό του Συντάγματος, το οποίο όμως φέρει μόνο 97 υπογραφές πληρεξουσίων, στις οποίες περιλαμβάνονται και αυτές του προέδρου της Εθνοσυνέλευσης Γ. Σισίνη και του γραμματέα της Ν. Σπηλιάδη.²⁷

Στο προοίμιο επαναλήφθηκε, για τρίτη κατά σειρά φορά έπειτα από το «Προσωρινόν Πολίτευμα» της Εθνοσυνέλευσης στην Επίδαυρο και το «Νόμο της Επιδαύρου» στην Εθνοσυνέλευση του Άστρους, με περιληπτική τώρα διατύπωση η διακήρυξη των νομίμων πληρεξουσίων του Ελληνικού Έθνους «*συνηγμένων εις Έθνικήν Συνέλευσιν*» της πολιτικής του ύπαρξης και Ανεξαρτησίας, για να επακολουθήσουν οι θεμελιώδεις αρχές και διατάξεις του Πολιτεύματος, το οποίο καθιερωνόταν με το Σύνταγμα.

Με βάση αυτές τις αρχές και διατάξεις με το «Πολιτικόν Σύνταγμα» της Γ΄ «*κατ' επανάληψιν*» Εθνικής των Ελλήνων Συνέλευσης στην Τροιζήνα:

α) **Καθιερώνεται το κοινοβουλευτικό σύστημα** ως θεμελιακή βάση του πολιτεύματος της επαναστατημένης Ελλάδας με σαφή τη διάκριση των τριών εξουσιών: **της νομοθετικής**, η οποία, κατά τις σχετικές διατάξεις του συντάγματος, ανήκει στο σώμα των αντιπροσώπων του λαού, που καλείται Βουλή, και η οποία «*κατασκευάζει τούς νόμους*»²⁸ **της νομοτελεστικής** ή εκτελεστικής, η οποία «*ανήκει εις ένα μόνον, ονομαζόμενον Κυβερνήτην, ο οποίος έχει διαφόρους υπ' αυτόν Γραμματείς ή Υπουργούς, «έπικυρώνει τούς νόμους καί τούς έκτελει*»²⁹ και **της δικαστικής**, η οποία προσαρμόζει τους νόμους στα διάφορα δικαστήρια.³⁰

Από τα άρθρα του συντάγματος, που αφορούν στη Βουλή ή στη νομοθετική εξουσία, με τα οποία καθορίζεται γενικά ο τρόπος της λειτουργίας της και των εργασιών της αξιοσημείωτα είναι τα άρθρα: της εκλογής των αντιπροσώπων από

26. Βλ. το ΙΕ΄ ψήφισμα στα *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, ό.π., σ. 602.

27. Η διαφορά των 97 πληρεξουσίων, που υπέγραψαν το ΙΕ΄ ψήφισμα από τους 169 που υπέγραψαν το Σύνταγμα οφειλόταν, προφανώς, στην ομάδα των κατά Σπηλιάδη ολιγαρχικών, οι οποίοι αντιδρούσαν στην επικύρωσή του με ψήφισμα.

28. Κεφάλαιον Ε΄, Περί συντάξεως της Ελληνικής Πολιτείας, άρθρο 37: Η νομοθετική κατασκευάζει τους νόμους. άρθρο 40: Η νομοθετική εξουσία ανήκει ιδιαιτέρως στο σώμα των αντιπροσώπων του λαού, το οποίο ονομάζεται Βουλή.

29. Κεφάλαιον Ε΄, Περί συντάξεως της Ελληνικής Πολιτείας, άρθρο 38: Η νομοτελεστική επικυρώνει τους νόμους κατά το 73 άρθρο και τους εκτελεί. άρθρο 41: Η νομοτελεστική ανήκει σ' ένα μόνον, ονομαζόμενο Κυβερνήτη, ο οποίος έχει υπό την εποπτεία του διαφόρους Γραμματείς της Επιτροπείας.

30. Κεφάλαιον Ε΄, Περί συντάξεως της Ελληνικής Πολιτείας, άρθρο 39: Η δικαστική τους προσαρμόζει τους νόμους. άρθρο 42: Η δικαστική στα διάφορα δικαστήρια.

το λαό, σύμφωνα με το νόμο περί εκλογής.³¹ του απαραβιάστου της Βουλής «ὀλικῶς θεωρούμενης»³² της εκλογής του προεδρείου της Βουλής «διὰ τῶν πλειόνων ψήφων»³³ της εκλογής των αντιπροσώπων για τρία χρόνια και της αλλαγής του ενός τρίτου από αυτούς κάθε χρόνο³⁴ της απαγόρευσης εκλογής του αυτού αντιπροσώπου σε δύο, κατά συνέχεια, περιόδους³⁵ της απαγόρευσης σε αντιπρόσωπο να δεχθεί άλλο δημόσιο υπόρρηγμα ή να λάβει μέρος άμεσα ή έμμεσα σε μίσθωση προσόδων της Επικράτειας «ἐπὶ ποινῇ ἐκπτώσεως»³⁶ της καταβολής ολοκληρώρου μεν του μισθού στους αντιπροσώπους, όταν είναι παρόντες στις συνεδριάσεις της Βουλής και όσο διαρκεί η σύνοδος της, του μισού δε μισθού τους «μετὰ τὴν παύσιν αὐτῆς»³⁷ της αναγνώρισης στον Κυβερνήτη του δικαιώματος αναβλητικής αρνησικυρίας (veto) σε προβουλευμάτα της Βουλής, τα οποία του αποστέλλονται για έγκριση³⁸ της υποχρεωτικής για τον Κυβερνήτη συγκατάθεσης της Βουλής για κήρυξη πολέμου και για συνθήκη ειρήνης, συμμαχίας, φιλίας, εμπορίου και ουδετερότητας.³⁹

31. Κεφάλαιον ΣΤ', Περί της Βουλής, άρθρο 45: Οι αντιπρόσωποι εκλέγονται από το λαό, σύμφωνα με τον περί εκλογής νόμο.

32. Κεφάλαιον ΣΤ', Περί της Βουλής, άρθρο 46: Η Βουλή «ὀλικῶς θεωρούμενη» είναι απαραβίαστη.

33. Κεφάλαιον ΣΤ', Περί της Βουλής, άρθρο 48: Ο Πρόεδρος και Αντιπρόεδρος εκλέγονται από τη Βουλή «διὰ τῶν πλειόνων ψήφων».

34. Κεφάλαιον ΣΤ', Περί της Βουλής, άρθρο 57: Οι αντιπρόσωποι εκλέγονται για τρία έτη· το τρίτημόριο αυτών αλλάζει κάθε έτος· το πρώτο και δεύτερο έτος η αλλαγή γίνεται διά κλήρου.

35. Κεφάλαιον ΣΤ', Περί της Βουλής, άρθρο 58: Ο ίδιος δεν δύναται να εκλεχθεί αντιπρόσωπος σε δύο συνεχόμενες περιόδους.

36. Κεφάλαιον ΣΤ', Περί της Βουλής, άρθρο 63: Δεν επιτρέπεται σε αντιπρόσωπο να δεχθεί άλλο δημόσιο υπόρρηγμα ή να λάβει μέρος «κατ' εὐθείαν ἢ πλαγίως εἰς μίδεχθαι προσόδων τῆς ἐπικρατείας ἐπὶ ποινῇ ἐκπτώσεως».

37. Κεφάλαιον ΣΤ', Περί της Βουλής, άρθρο 64: «Τὰ μέλη τῆς Βουλῆς λαμβάνουσι τὸν τεταγμένον μισθὸν ἀπὸ τοῦ Ἐθνικοῦ Ταμείου, ἐν ὧσιν εἶναι παρόντα, ὅπου ἡ Βουλὴ συνεδριάζει· καὶ ὅλον μὲν, ὅσον καιρὸν διαρκεῖ ἡ σύνοδος· τὸν ἡμισυν δέ, μετὰ τὴν παύσιν αὐτῆς».

38. Κεφάλαιον ΣΤ', Περί της Βουλής, άρθρο 73: Κάθε προβουλευμα παρουσιάζεται στον Κυβερνήτη· και εάν μεν αυτός το εγκρίνει, το επικυρώνει εντός δέκα ημερών από την ημέρα της παρουσιάσεώς του, το δημοσιεύει, και τότε πλέον τούτο είναι νόμος. Εάν όμως δεν το εγκρίνει, το επιστρέφει εντός δέκα πέντε ημερών στη Βουλή με τις προσθαφαίρεσεις και παρατηρήσεις του. Η δε Βουλή τις αντιγράφει «αὐτολεξεῖ», τις παραπέμπει «εἰς τὴν ἀνῆκουσαν διαρκὴ ἐπιτροπὴν τῆς» για να τις σκεφθεί και να τις υποβάλει «εἰς ἀναθεωρήσιν τῆς», και εάν αυτή δεν εγκρίνει «τό οὗτος ἔχον προβουλευμα», το στέλνει για δεύτερη φορά στον Κυβερνήτη. Εάν πάλι αυτός αρνηθεί την επικύρωση, το επιστρέφει εντός δέκα πέντε ημερών, αιτιολογώντας την άρνησή του στη Βουλή. Αυτή δε, «κατὰ χρέος», το αναθεωρεί και εάν «διὰ τῶν πλειόνων ψήφων» επιμένει στο προβουλευμα, «καθὼς παρ' αὐτῆς ἐνεκρίθη», το στέλνει για τρίτη φορά στον Κυβερνήτη, ο οποίος υποχρεώνεται αμέσως να το επικυρώσει και να το δημοσιεύσει, και τότε τούτο γίνεται νόμος.

39. Κεφάλαιον ΣΤ', Περί της Βουλής, άρθρο 95: Χωρίς την συγκατάθεση της Βουλής δεν δύναται να κάμει η Κυβέρνηση «οὔτε πολέμου κήρυξιν, οὔτε συνθήκην εἰρήνης, συμμαχίας,

Από τα άρθρα του Συντάγματος, που αφορούν στον Κυβερνήτη ή στη νομοτελεστική εξουσία, με την καθιέρωση του οποίου καταργόταν το μέχρι τότε πολυπρόσωπο της νομοτελεστικής ή εκτελεστικής εξουσίας άξια επισήμανσης είναι τα άρθρα που καθορίζουν: το απαραβίαστο του Κυβερνήτη⁴⁰ το δικαίωμά του να κινεί «τάς κατά γήν και θάλασσαν δυνάμεις»⁴¹ το δικαίωμά του να κηρύττει πόλεμο, να κλείνει ειρήνη, να συνάπτει συνθήκες με την προγενέστερη όμως συγκατάθεση της Βουλής⁴² την απόλυτη απαγόρευση στον Κυβερνήτη και στη Βουλή να συγκατατεθούν σε οποιανδήποτε συνθήκη, η οποία σκοπεύει στην κατάργηση της πολιτικής υπαρχξης και ανεξαρτησίας του Έθνους.⁴³

Από τα άρθρα του Συντάγματος, που αφορούν στους Γραμματείς ή Υπουργούς της Επικράτειας επισημαίνουμε τα άρθρα, τα οποία καθορίζουν σε έξι τους Γραμματείς – αυτοί είναι: επί των Εξωτερικών, επί των Εσωτερικών και της Αστυνομίας, επί της Οικονομίας, επί των Πολεμικών, επί των Ναυτικών και επί του Δικαίου και της Παιδείας· αυτοί καθορίζονται υπεύθυνοι για τις δημόσιες πράξεις του Κυβερνήτη και κατηγορούνται ενώπιον της Βουλής για προδοσία, κατάχρηση δημοσίων χρημάτων και για την υπογραφή τους σε διάταγμα, που αντιβαίνει στους θεμελιώδεις νόμους της Επικράτειας.⁴⁴

Από τα άρθρα, τέλος, που αφορούν στη δικαστική εξουσία, σημαντικά είναι αυτά που καθορίζουν: τη δικαστική εξουσία ανεξάρτητη από τις δύο άλλες, τη νομοθετική και τη νομοτελεστική ή εκτελεστική, στις αποφάσεις της και η οποία δικάζει σύμφωνα με τους γραπτούς νόμους του Έθνους⁴⁵ σε τέσσερα τα είδη των δικαστηρίων, των ειρηνοδικών, το επαρχιακό, των ανεκκλητών και το ανώτατο ή

φιλίας, έμπορίου, ουδετερότητας· εξαίρουνται αί όλιγοήμερου μερικης άνακωχης συμβασεις», αλλά και τότε η Κυβέρνηση υποχρεώνεται να ειδοποιήσει αμέσως τη Βουλή.

40. Κεφάλαιον Ζ', Περί Κυβερνήτου, άρθρο 103: Ο Κυβερνήτης είναι απαραβίαστος.

41. Κεφάλαιον Ζ', Περί Κυβερνήτου, άρθρο 107: «Κινεί [ο Κυβερνήτης] τάς κατά γήν και θάλασσαν δυνάμεις».

42. Κεφάλαιον Ζ', Περί Κυβερνήτου, άρθρο 112: «Κηρύττει [ο Κυβερνήτης] πόλεμον, κλείει ειρήνην, συνδέει συνθήκας κτλ κατά τό 95 άρθρον».

43. Κεφάλαιον Ζ', Περί Κυβερνήτου, άρθρο 125: «Είναι άπηγορευμένον εις τόν Κυβερνήτην και εις τήν Βουλήν να συγκατατεθώσιν εις όποιανδήποτε συνθήκην, σκοπόν έχουσαν τήν κατάργησιν της πολιτικής του έθνους υπάρξεως και ανεξαρτησίας».

44. Κεφάλαιον Ζ', Περί Κυβερνήτου, άρθρο 104: «Οί Γραμματείς της Επικρατειας είναι υπεύθυνοι διά τάς δημοσίας πράξεις του [του Κυβερνήτη]». Κεφάλαιον Η', Περί των Γραμματέων της Επικρατειας, άρθρο 126: «Η νομοτελεστική εξουσία έχει Γραμματείς α) τόν επί των Έξωτερικών, β) τόν επί των Έσωτερικών και της Αστυνομίας, γ) τόν επί της Οικονομίας, δ) τόν επί των Πολεμικών, ε) τόν επί των Ναυτικών, στ) τόν επί του Δικαίου και της Παιδείας»· άρθρο 131: «Οί Γραμματείς της Επικρατειας είναι υπεύθυνοι και κατηγορούνται έμπροσθεν της Βουλής διά προδοσίαν, κατάχρησιν δημοσίων χρημάτων και δι' ύπογραφήν των εις διάταγμα, αντιβαίνον εις τους θεμελιώδεις νόμους».

45. Κεφάλαιον Θ', Περί δικαστηρίων, άρθρο 133: Η Δικαστική εξουσία είναι ανεξάρτητος» από τις άλλες δύο στις αποφάσεις της. άρθρο 134: «Δικάζει κατά τους γραπτους νόμους του έθνους».

ακυρωτικό⁴⁶ τη σύσταση των ορκωτών δικαστών με ιδιαίτερο νόμο και με τη φροντίδα της Βουλής.⁴⁷

β) **Καθιερώνονται διατάξεις, που αφορούν στο Δημόσιο Δίκαιο των Ελλήνων.** Αυτές οι διατάξεις - άρθρα του «Πολιτικού Συντάγματος» της Ελλάδας το καθιστούν πρωτοποριακό σύνταγμα σε πανευρωπαϊκή κλίμακα, αφού, άλλωστε, πολλές από αυτές τις διατάξεις περιλαμβάνονται και στα μεταγενέστερα δημοκρατικά της χώρας μας σύνταγματα, τα οποία νομοθετήθηκαν και ψηφίστηκαν από δημοκρατικά νομοθετικά σώματα και δημοκρατικές κυβερνήσεις. Από αυτές τις διατάξεις - άρθρα μεγάλης ιστορικής σημασίας είναι αυτές, οι οποίες καθορίζουν, καθιερώνουν και κατοχυρώνουν τη Λαϊκή Κυριαρχία και τα ατομικά των πολιτών δικαιώματα. Ειδικότερα τα άρθρα αυτά καθορίζουν: η κυριαρχία ενυπάρχει στο Έθνος και πάσα εξουσία πηγάζει από αυτό και υπάρχει υπέρ αυτού⁴⁸ όλοι οι Έλληνες είναι ίσοι απέναντι στους νόμους, γίνονται δεκτοί σύμφωνα με την προσωπική τους αξία σε όλα τα δημόσια επαγγέλματα, πολιτικά και στρατιωτικά, το δε δικαίωμα της πληρεξουσιότητας από αυτούς θα κανονιζόταν με το νόμο περί εκλογής⁴⁹ οι νόμοι ασφαλίζουν την προσωπική καθενός ελευθερία, προστατεύουν τη ζωή, την τιμή και την περιουσία καθενός, που βρίσκεται μέσα στην ελληνική επικράτεια, ενώ κανένας δεν μπορεί να κατηγορηθεί ή να φυλακισθεί παρά μόνο «κατά τους νομικούς τύπους»⁵⁰ κανένας δεν θεωρείται ένοχος πριν από την καταδίκη του⁵¹ απαγορεύονται τα βασανιστήρια και οι δημεύσεις⁵² στην ελληνική επικράτεια κανένας άνθρωπος δεν πωλείται, ούτε αγοράζεται, και αν κάποιος αγορασμένος ως δούλος κάθε γένους και κάθε θρησκείας πατήσει το ελληνικό έδαφος είναι ελεύθερος και δεν μπορεί να τον

46. Κεφάλαιον Θ', Περί δικαστηρίων, άρθρο 136: «Τρία είδη δικαστηρίων είναι δεκτά εις την Ελλάδα α) τὸ τῶν εἰρηνοδικῶν, β) τὸ ἐπαρχιακόν, γ) τὸ τῶν ἀνεκκλητῶν. Ἐκτὸς τούτων, διορίζεται καὶ ἓν ἀνώτατον ἢ ἀκυρωτικὸν δικαστήριον, τὸ ὁποῖον παρεδρεύει εἰς τῆς Κυβερνήσεως τὴν καθέδραν».

47. Κεφάλαιον Θ', Περί δικαστηρίων, άρθρο 137: «Οἱ ὀρκωτοὶ δικασταὶ εἶναι δεκτοί», ενώ η Βουλή θα φροντίσει με ιδιαίτερο νόμο να συστήσει αυτούς.

48. Κεφάλαιον Γ', Δημόσιον Δίκαιον των Ελλήνων, άρθρο 5: «Ἡ κυριαρχία ἐνυπάρχει εἰς τὸ ἔθνος. Πάσα ἐξουσία πηγάζει ἐξ αὐτοῦ καὶ ὑπάρχει ὑπὲρ αὐτοῦ».

49. Κεφάλαιον Γ', Δημόσιον Δίκαιον των Ελλήνων, άρθρο 7: «Ὅλοι οἱ Ἕλληνες εἶναι ἴσοι ἐνώπιον τῶν νόμων»· άρθρο 8: «Ὅλοι οἱ Ἕλληνες εἶναι δεκτοί, ἕκαστος κατὰ τὸ μέτρον τῆς προσωπικῆς του ἀξίας, εἰς ὅλα τὰ δημόσια ἐπαγγέλματα, πολιτικά καὶ στρατιωτικά». Το δικαίωμα της αντιπροσωπείας και πληρεξουσιότητας θα κανονισθεί στον περί εκλογής νόμο, ο οποίος θα επιδιορθωθεί και θα δημοσιευθεί από τη Βουλή.

50. Κεφάλαιον Γ', Δημόσιον Δίκαιον των Ελλήνων, άρθρο 11: «Ὁ νόμος ἀσφαλίζει τὴν προσωπικὴν ἐκάστου ἐλευθερίαν»· κανείς δεν μπορεί «νὰ ἐναχθῇ ἢ φυλακωθῇ εἰμὴ κατὰ τοὺς νομικοὺς τύπους»· άρθρο 12: «Ἡ ζωὴ, ἡ τιμὴ καὶ τὰ κτήματα ἐκάστου, ἐντὸς τῆς ἐπικρατείας εὕρισκομένου, εἶναι ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν νόμων».

51. Κεφάλαιον Γ', Δημόσιον Δίκαιον των Ελλήνων, άρθρο 15: «Κανένας πρὶν ἀπὸ τὴν καταδίκη του, δὲν λογίζεται ἐνοχος».

52. Κεφάλαιον Γ', Δημόσιον Δίκαιον των Ελλήνων, άρθρο 18: «Αἱ βασανοὶ καὶ αἱ δημεύσεις ἀπαγορεύονται».

διεκδικήσει ο κάτοχός του»⁵³ κανένας δεν μπορεί να μείνει στη φυλακή περισσότερες από 24 ώρες, χωρίς να πληροφορηθεί επίσημα την αιτία της φυλάκισής του, και περισσότερες από τρεις μέρες, χωρίς να αρχίσει η εξέτασή του»⁵⁴ καθένας μπορεί να αναφέρεται εγγράφως στη Βουλή εκφέροντας τη γνώμη του για κάθε δημόσια υπόθεση»⁵⁵ οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα, «χωρίς προεξέταση», να γράφουν και να δημοσιεύουν ελεύθερα με τον τύπο ή με άλλο οποιοδήποτε τρόπο τους στοχασμούς και τις γνώμες τους, αρκεί αυτές να μην αντιβαίνουν στις αρχές της χριστιανικής θρησκείας, να μην αντιβαίνουν στη σεμνότητα και να αποφεύγουν κάθε προσωπική βρισιά και συκοφαντία»⁵⁶ κανένας τίτλος ευγένειας δεν δίδεται μέσα στην Επικράτεια σε κανένα Έλληνα, ούτε δίδονται τα επίθετα «Έκλαμπρότατος» και «Έξοχώτατος», εκτός από το επίθετο «Έξοχώτατος», που δίδεται μόνο στον Κυβερνήτη, που όμως καταργείται με την παύση από το αξίωμά του.⁵⁷

γ) Καθιερώνονται άλλες διατάξεις - άρθρα, ενδιαφέρονσες και γενικότερου τύπου. Τέτοιες διατάξεις είναι αυτές που καθορίζουν: καθένας στην Ελλάδα ακολουθεί τη θρησκεία του ελεύθερα και έχει εξίσου υπεράσπιση η λατρεία του, καθιερώνοντας έτσι την ανεξιθρησκία, ενώ ταυτόχρονα καθορίζεται ότι θρησκεία επίσημη της ελληνικής επικράτειας είναι «ή της Ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας του Χριστού»⁵⁸ η Κυβέρνηση πολιτογραφεί τους ξένους: όταν από τοπική αρχή της Επικράτειας φέρουν «άποχρώσας άποδείξεις» ότι έμειναν στην Επικράτεια τρία χρόνια, ότι στο διάστημα της παραμονής τους δεν υπέπεσαν σε εγκληματική καταδίκη, ότι απέκτησαν στην Επικράτεια ακίνητα όχι

53. Κεφάλαιον Γ', Δημόσιον Δίκαιον των Ελλήνων, άρθρο 21: «Εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἐπικράτειαν οὔτε πωλεῖται, οὔτε ἀγοράζεται ἄνθρωπος. ἀργυρώνητος δὲ ἡ δοῦλος παντὸς γένους καὶ πάσης θρησκείας, καθὼς πατήσῃ τὸ ἐλληνικὸν ἔδαφος, εἶναι ἐλεύθερος καὶ ἀπὸ τὸν δεσπότην αὐτοῦ ἀκαταξήτητος».

54. Κεφάλαιον Γ', Δημόσιον Δίκαιον των Ελλήνων, άρθρο 23: Κανείς δεν δύναται να μείνει στη φυλακή «πλέον τῶν εἴκοσι τεσσάρων ὥρων», χωρίς να πληροφορηθεί «ἐπισήμως» τις αιτίες της φυλάκισής του, και «πλειότερον τῶν τριῶν ἡμερῶν», χωρίς ν' αρχίσει η εξέταση.

55. Κεφάλαιον Γ', Δημόσιον Δίκαιον των Ελλήνων, άρθρο 25: «Καθεὶς δύναται ν' ἀναφέρεται πρὸς τὴν Βουλὴν ἐγγράφως, προβάλλων τὴν γνώμην του περὶ παντὸς δημοσίου πράγματος».

56. Κεφάλαιον Γ', Δημόσιον Δίκαιον των Ελλήνων, άρθρο 26: «Οἱ Ἕλληνες ἔχουσι τὸ δικαίωμα, χωρὶς προεξέτασιν, νὰ γράφωσι καὶ νὰ δημοσιεύωσι ἐλευθέρως διὰ τοῦ τύπου ἢ ἄλλως τοὺς στοχασμοὺς καὶ τὰς γνώμας των, φυλλατοντες τοὺς ἀκολουθοῦς ὁρους: α) νὰ μὴν ἀντιβαίνωσιν εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, β) νὰ μὴν ἀντιβαίνωσιν εἰς τὴν σεμνότητα, γ) ν' ἀποφεύγωσι πᾶσαν προσωπικὴν ὕβριν καὶ συκοφαντίαν».

57. Κεφάλαιον Γ', Δημόσιον Δίκαιον των Ελλήνων, άρθρο 28: «Τὰ ἐπίθετα ἐκλαμπρότατος, ἐξοχώτατος κτλ. δὲν δίδονται εἰς κανένα Ἕλληνα ἐντὸς τῆς ἐπικρατείας. Εἰς μόνον τὸν Κυβερνήτην δίδεται τὸ ἐπίθετον Ἐξοχώτατος, ἀλλὰ καὶ τοῦτο συμπαντεῖ μετὰ τὸ ἀξίωμα του».

58. Κεφάλαιον Α', Περί Θρησκείας, άρθρο 1: «Καθεὶς εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπαγγέλλεται τὴν θρησκείαν του ἐλευθέρως καὶ διὰ τὴν λατρείαν αὐτῆς ἔχει τὴν ὑπεράσπισίν. ἡ δὲ τῆς Ανατολικῆς Ορθοδόξου Εκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, εἶναι θρησκεία τῆς Ἐπικρατείας».

λιγότερα των 100 ταλλήρων· όταν προσέφεραν στις χρείες της πατρίδας αποδεδειγμένως σημαντικές εκδουλεύσεις ή μεγάλα ανδραγαθήματα· όταν ξένοι συσταίνουν στην Ελλάδα σημαντικά καταστήματα, που συντείνουν στην πρόοδο των τεχνών, του εμπορίου, των επιστημών και της βιομηχανίας· όταν ξένος υπηρέτησε ή θα υπηρετήσει «πολεμικώς» την Ελλάδα δύο χρόνια παρουσιάζοντας τις αναγκαίες αποδείξεις· τέλος καθορίζεται ότι ο πολιτογραφημένος απολαμβάνει αμέσως όλα τα δικαιώματα του πολίτη, το δε δικαίωμα πληρεξουσιότητας ή αντιπροσωπείας από αυτόν θα κανονιζόταν με το νόμο περί εκλογής, ενώ ήταν υποχρεωμένος να δώσει «τόν ἑλληνικόν ὄρκον».⁵⁹

Αλλά, επίσης, ενδιαφέροντα άρθρα του συντάγματος είναι εκείνα, που καθορίζουν: τη φροντίδα, χωρίς αναβολή, την ανεύρεση σταθερού πόρου ζωής για τις χήρες και τα ορφανά των στρατιωτών, που έπεσαν υπέρ της πατρίδας και, με την αποκατάσταση των ελληνικών πραγμάτων, την επιβράβευση όλων, όσοι συνεισέφεραν είτε θα συνεισφέρουν στη θεραπεία των χρηματικών χρειών της Ελλάδας και την ανταμοιβή όλων, όσοι δυστύχησαν υπέρ αυτής·⁶⁰ τον καθορισμό των χρωμάτων του κυανού και του λευκού ως χρωμάτων «τοῦ ἐθνικοῦ σημείου» και των σημαιών της θάλασσας και της ξηράς με την απαγόρευση σε κάθε Έλληνα να μη μεταχειρίζεται άλλες σημαίες και «ἐθνικόν σημείον» μήτε στη θάλασσα, μήτε στην ξηρά και τον καθορισμό ως σφραγίδας της ελληνικής Επικράτειας αυτής, που φέρει ως χαρακτηριστικό σημείο την Αθηνά με τα σύμβολα της φρόνησης.⁶¹ Εξαιρετικά ιστορική σημασία έχει ο ὅρκος του βουλευτή, ο οποίος ορκι-

59. Κεφάλαιον Δ', Περί πολιτογραφίσεως, άρθρο 30: «Ἡ Κυβέρνησις πολιτογραφεῖ τοὺς ξένους, ὅσοι ἀπὸ τοπικὴν ἀρχὴν τῆς ἑλληνικῆς ἐπικρατείας φέρωσιν ἀποδείξεις ἀποχρώσας: α) ὅτι διέτριψαν ἐντὸς τῆς ἐπικρατείας τρία ὁλόκληρα ἔτη, β) ὅτι εἰς τὸ διάστημα τοῦτο δὲν ὑπέπεσαν εἰς ἐγκληματικὴν καταδίκην, γ) ὅτι ἀπέκτησαν εἰς τὴν ἐπικρατείαν ἀκίνητα κτήματα. τ' ὀλιγώτερον ἑκατὸν ταλλήρων», άρθρο 31: «Τὰ μεγάλα ἀνδραγαθήματα καὶ αἱ ἀποδεδειγμέναι σημαντικαὶ ἐκδουλεύσεις εἰς τὰς χρείας τῆς πατρίδος εἶναι καθ' ἑαυτὰ ἱκανὰ δικαιώματα εἰς πολιτογράφησιν», άρθρο 32: Ἡ Κυβέρνησις ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ πολιτογραφεῖ καὶ ἐκείνους τοὺς ξένους, «ὅσοι συστησώσιν εἰς τὴν Ἑλλάδα σημαντικὰ καταστήματα, συντείνοντα εἰς τὴν πρόοδον τῶν τεχνῶν, τοῦ ἐμπορίου, τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς βιομηχανίας». Ἐχει τὸ δικαίωμα ἡ Κυβέρνησις νὰ μειώνει τὸν απαιτούμενον γιὰ τὴν πολιτογράφησιν χρόνον, ὅχι ὅμως λιγότερον ἀπὸ ἓνα ἔτος. άρθρο 33: «Ὅστις ξένος ὑπηρετήσεν ἢ ὑπηρετήσῃ πολεμικῶς δυὸ ἔτη τὴν Ἑλλάδα, ἔχων τὰς ἀναγκαίας τῆς υπηρεσίας αὐτοῦ ἀποδείξεις, εἶναι δι' αὐτὸ τοῦτο πολίτης Ἑλλήν». άρθρο 34: Ὁ πολιτογραφημένος ἀπολαμβάνει ἀμέσως ὅλα τὰ δικαιώματα τοῦ πολίτη. Τὸ δικαίωμα τῆς πληρεξουσιότητος καὶ ἀντιπροσωπείας θὰ κανονισθῇ στὸν περὶ ἐκλογῆς νόμο. άρθρο 35: «Ὁ πολιτογραφούμενος ὀρκίζεται τὸν ἑλληνικόν ὄρκον».

60. Παράρτημα, άρθρο 147: Ἡ Κυβέρνησις νὰ φροντίσῃ χωρὶς ἀναβολή, νὰ βρεθῇ «σταθερὸς πόρος ζωῆς διὰ τὰς χήρας καὶ ὀρφανὰ τῶν ὑπὲρ πατρίδος ἀποθανόντων στρατιωτῶν, προλαμβάνουσα πᾶσαν κατὰ τοῦτο κατάχρησιν», άρθρο 148: «Ἡ Κυβέρνησις χρεωστεῖ μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ἐλληνικῶν πραγμάτων, ν' ἀντιβραβεύσῃ ὅλους, ὅσοι συνεισέφεραν καὶ θὰ συνεισφέρωσιν ἕως τέλους εἰς θεραπείαν τῶν χρηματικῶν τῆς Ἑλλάδος χρεῶν, καὶ νὰ ἀνταμείψῃ τοὺς προφανῶς ὑπὲρ αὐτῆς δυστύχησαντας».

61. Παράρτημα, άρθρο 149: «Τὰ χρώματα τοῦ ἐθνικοῦ σημείου καὶ τῶν σημαιῶν τῆς θαλάσσης καὶ τῆς ξηρᾶς εἶναι τὸ κυανὸν καὶ λευκόν. Ὁ σχηματισμὸς τῶν ἐθνικῶν σημαιῶν καὶ τοῦ ἐθνικοῦ σημείου θὰ εἶναι κατὰ τὴν περὶ τούτων προεκδοθεῖσαν διαταγὴν

ζόταν να τηρήσει απαρασάλευτα τους θεμελιώδεις νόμους της πατρίδας, να είναι πάντοτε υπέρμαχος της Εθνικής της Ανεξαρτησίας και της κοινής και μερικής ελευθερίας των πολιτών και να μην πάρει «ποτέ ἀπό κανέναν διὰ καμμίαν πρόφασιν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως τό παραμικρόν δῶρον», για να δώσει την ψήφο του «κατὰ τὴν ἀρέσκειαν ἄλλου καὶ ἐναντίον τῆς συνειδήσεώς του». ⁶² Εξίσου ιστορική σημασία έχει και ο όρκος του Κυβερνήτη, ο οποίος ορκιζόταν στην απαρασάλευτη τήρηση των νόμων, στην υπεράσπιση με όλες τις δυνάμεις του της Εθνικής Ανεξαρτησίας και της κοινής και ατομικής ελευθερίας, στο σεβασμό των δικαιωμάτων των πολιτών και στην αύξηση της γενικής και μερικής ευδαιμονίας, ⁶³ ενώ με το ΙΕ΄ ψήφισμά της η Εθνοσυνέλευση στην Τροιζήνα καθόριζε ότι το «Πολιτικόν Σύνταγμα» αφιερωνόταν στην πίστη της Βουλής, του Κυβερνήτη και του Δικαστικού για την ακριβή τήρησή του και στην εύνοια των λαών και στον πατριωτισμό των Ελλήνων, «διὰ νὰ ἐνεργῇται καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν». ⁶⁴

Το «Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος», που ψηφίστηκε από την ολομέλεια των πληρεξουσίων στην Γ΄ «κατ' ἐπανάληψιν» Εθνικήν των Ελλήνων Συνέλευση στην Τροιζήνα στις 1 / 12 Μάη 1827 με κύριο στόχο την προσφορά στον αγωνιζόμενο για την Εθνική του Ελευθερία και Ανεξαρτησία ελληνικό λαό οριστικού και όχι προσωρινού πολιτεύματος, εμπνευσμένο έντονα από τις φιλελεύθερες και δημοκρατικές αρχές της εποχής του, είναι το τελειότερο από κάθε άποψη από τα συντάγματα του εθνικοαπελευθερωτικού μας στα 1821 Αγώνα, τα προγενέστερα της Επιδαύρου και του Άστρους. Αποτελεί πρότυπο και υπόδειγμα φιλελεύθερου και δημοκρατικού καταστατικού χάρτη, ο οποίος με τις διατάξεις, τις οποίες περιέχει, και τους θεσμούς, τους οποίους καθιερώνει, συνιστά τον προοδευτικότερο χάρτη της εποχής του σε πανευρωπαϊκό επίπεδο. Χαρακτηριστικό, επιπλέον, γνώρισμά του είναι ότι δεν χρησιμοποιήθηκε για την κατάρτισή του κανένα ξένο συνταγματικό κείμενο ως πρότυπο· αντίθετα, μάλιστα, χάρη στην προοδευτικότητά του και τη δημοκρατικότητά του θεωρείται ότι αυτό άσκησε εμφανή επίδραση στην κατάρτιση τόσο του βελγικού, όσο και του γαλλικού του 1830. ⁶⁵ Βέβαια, οι συντάκτες τους πήραν ιδέες είτε θεσμούς από άλλα συντάγματα, αλλ' αυτούς τους μετουσίωσαν στην ελληνική πολιτικο-κοινωνική της εποχής πραγματικότητα με ανάλογη προσαρμογή των διατάξεών του σε αυτή.

Από άλλη άποψη, αν κριθούν τόσο και προ παντός το σύνταγμα όσο και τα

της Κυβερνήσεως καί, ἐκτὸς τῶν σημαίων τούτων, ἄλλας νὰ μὴ μεταχειρίζονται οἱ Ἕλληνες μῆτε εἰς τὴν γῆν, μῆτε εἰς τὴν θάλασσαν» ἀρθρο 150: «Ἡ σφραγὶς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπικρατείας φέρει σημεῖον χαρακτηριστικὸν τὴν Ἀθηναὶν μὲ τὰ σύμβολα τῆς φρονήσεως».

62. Το βουλευτικό όρκο βλ. στα *Αρχαία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, ό.π., σ. 665.

63. Τον όρκο του Κυβερνήτη βλ. ό.π., σ. 666.

64. Βλ. το ψήφισμα, ό.π., σ. 602.

65. Βλ. σχετικά Ηλ. Κυριακόπουλος, *Τα συντάγματα της Ελλάδος*, Αθήναι 1960· Αλεξ. Σβώλος, *Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος*, Αθήναι (επανεκδόση) 1972.

ψηφίσματα της Γ' στην Τροιζήνα Εθνοσυνέλευσης, καταφαίνεται ότι αυτά εκφράζουν τη διαλεκτική συνάρτησή τους προς τις πολιτικές και κοινωνικές αντιθέσεις, που το γέννησαν, προς τους πολιτικο-κοινωνικούς όρους και το συσχετισμό των δυνάμεων της δοσμένης περιόδου, που τα δημιούργησε, και προς την πάλη των δημοκρατικών πληρεξουσίων με τους ολιγαρχικούς και τα αντιλαϊκά γενικότερα στοιχεία.

Το «Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος» που ψηφίστηκε στην Τροιζήνα τελικά δεν εφαρμόστηκε. Λίγους μήνες αργότερα ο Ιω. Καποδίστριας, που ανέλαβε την εξουσία στις αρχές Γενάρη 1828, πιστεύοντας ότι αυτό ένεκα των φιλελεύθερων διατάξεών του δεν ήταν το καταλληλότερο, εισηγήθηκε στην ίδια τη Βουλή, που το ψήφισε, την αναστολή της λειτουργίας του, την οποία αυτή αποδέχθηκε με ψήφισμά της στις 18/30 Γενάρη 1828. Αυτή η αναστολή και σε συνέχεια η καθιέρωση στη θέση της Βουλής του ολιγοπρόσωπου «Πανελληνίου» και στη θέση των Γραμματέων των Υπουργών της Γενικής Γραμματείας αποτελεί προοίμιο δυσμενών για τη χώρα μας εξελίξεων, απολυταρχικού χαρακτήρα, που θα κρατήσει έως την επανάσταση στις 3 Σεπτέμβρη 1843 και το σύνταγμα του 1844. Εκτός από αυτά, η αναστολή των εργασιών της Γ' Εθνοσυνέλευσης έβλαψε και τον ίδιο τον Ιω. Καποδίστρια ενισχύοντας την αντιπολίτευση ενάντιά του, η οποία τον κατηγορούσε ως τυραννικό και αυθαίρετο και μάλιστα σε εποχή, κατά την οποία η γαλλική του Ιουλίου 1830 Επανάσταση είχε αναζωπυρώσει τις φιλελεύθερες ιδέες με έντονες τις επιδράσεις και στις συνειδήσεις των πολιτών της χώρας μας.

Κατά τα άλλα, η Γ' «κατ' ἐπανάληψιν» Εθνική των Ελλήνων Συνέλευση, με το «Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος» και τις προοδευτικές και δημοκρατικές διατάξεις του μας επιτάσσει να υπερασπιζόμαστε την Εθνική μας Ανεξαρτησία, τη Λαϊκή Κυριαρχία, τα ατομικά μας δικαιώματα και τις ατομικές μας ελευθερίες, αλλά και την κοινωνική πρόοδο και δικαιοσύνη, ενάντια στους επιβουλευτές τους, ντόπιους και ξένους, κατοχυρώνοντας όλα αυτά συνταγματικά και αφιερώνοντας το «Πολιτικόν Σύνταγμα» στον πατριωτισμό όλων των Ελλήνων, για να ενεργούνται «καθ' ὅλην την ἑκτασιν».

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΨΥΧΑΡΗΣ ΚΑΙ ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ ΣΤΗΝ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥΣ ΜΕ ΤΟΥΣ ΚΕΦΑΛΟΝΙΤΕΣ

Ίσως δεν είναι γνωστό στο ευρύ κοινό ότι σημαντικοί πνευματικοί άνθρωποι της χώρας μας, όπως οι Γιάννης Ψυχάρης, Κωστής Παλαμάς, Δημήτρης Γληνός, Μανόλης Τριανταφυλλίδης, Ιωάννης Κακριδής, έχουν επισκεφθεί την Κεφαλονιά είτε για ψυχαγωγικούς είτε για επιστημονικούς - ερευνητικούς λόγους. Κατά καιρούς, βέβαια, έχουν δημοσιευθεί σε τοπικά έντυπα πληροφορίες για τις επισκέψεις των δύο πρώτων ή παρεμπιπτόντως έχει αναφερθεί η παρουσία των τριών τελευταίων στο νησί. Στο κείμενο που ακολουθεί γίνεται προσπάθεια να συγκεντρωθεί όλο το σχετικό πληροφοριακό υλικό και με την προσθήκη άλλων ανέκδοτων στοιχείων να αποκτήσει κάποια πληρότητα η σχέση του Ψυχάρη και του Παλαμά με την Κεφαλονιά. Για τους τρεις τελευταίους θα χρειαστεί παραπέρα έρευνα, προκειμένου να υπάρξει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα της παρουσίας τους στο νησί.¹

• Ο Π. Πετράτος είναι φιλόλογος, Δρ. Ιστορίας.

1. Αυτό που εδώ μπορούμε τώρα να αναφέρουμε είναι ότι οι Δ. Γληνός (Σμύρνη 1882 - Αθήνα 1943) και Μ. Τριανταφυλλίδης (Αθήνα 1883-1959) βρέθηκαν στην Κεφαλονιά το Φεβρουάριο του 1924 απεσταλμένοι του Υπουργείου Παιδείας με την ευκαιρία συνεδρίου των εκπαιδευτικών της Κεφαλονιάς με θέμα τη σωστή διδασκαλία της δημοτικής στην εκπαίδευση. Βλ. εφ. *Τελώνιον*, φ. 257, 11-2-1924, σ. 2α και εφ. *Ελγά*, φ. 104, 16-2-1924, σ. 1α-γ. Πρβλ. Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνης, *Η γένεση και τα πάθη μιας Πολιτείας (Το Αργοστόλι αγωνίζεται)*, Αργοστόλι 1981, σσ. 394, 396· ο ίδιος, *Σταθμοί*, Αργοστόλι 1994, σσ. 410-412. Η παρουσία των δύο διανοσμένων δημοτικιστών στην Κεφαλονιά αναφέρεται και στις «Σημειώσεις για τη ζωή και τη δράση του Γληνού» στο βιβλίο *Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού. Μελέτες για το έργο του και ανέκδοτα κείμενά του*, εκδ. «Τα Νέα Βιβλία» Α.Ε., Αθήνα 1946, σ. 203: «*Το Φλεβάρη του 1924 [ο Δ. Γληνός] με τον Τριανταφυλλίδη οργανώνουν τα διδασκαλικά συνέδρια στην Κεφαλονιά, Κόρινθο, Καλαμάτα, Ναύπλιο, Χαλκίδα, Αττικοβοιωτία*». Την ίδια χρονιά (1924) πρέπει να βρέθηκε στην Κεφαλονιά -άγνωστο για ποιο λόγο- ο νεαρός τότε Ιωάννης Κακριδής (Αθήνα 1901 - 1992): Πέρασε από το Αργοστόλι, από το σπίτι του Κεφαλονίτη λόγιου Παναγιώτη Βεργωτή (Αργοστόλι 1841-1916), του οποίου η χήρα τού χάρισε ένα χειρόγραφο τού άνδρα της,

ΓΙΑΝΝΗΣ ΨΥΧΑΡΗΣ

Ο Γιάννης Ψυχάρης (Οδησσός 1854 - Παρίσι 1929),² ο μαχητικός συγγραφέας του *Ταξιδιού* (1888), πραγματοποιούσε ταξίδια σε τόπους ελληνικούς και ελληνόφωνους, για να συγκεντρώνει γλωσσικό υλικό και να μελετά τις νεοελληνικές διαλέκτους.³ Σ' ένα από αυτά επισκέφθηκε το 1914 την Κεφαλονιά. Και η επίσκεψη αυτή αναφέρεται στα βιογραφικά του,⁴ αλλά επιβεβαιώνεται και από μαρτυρίες Κεφαλονιτών που γνώριζαν ή γνώρισαν στο μεταξύ τον Ψυχάρη καθώς και από τον τοπικό τύπο της εποχής, όπως θα τεκμηριωθεί στη συνέχεια.⁵

Ο λόγος, της παρουσίας του στην Κεφαλονιά ήταν επιστημονικός, αφού, όπως θα δούμε παρακάτω, συγκεντρώνει γλωσσικό υλικό. Η επιλογή, όμως, του νησιού ήταν τυχαία, δεν έγινε δηλαδή με βάση κάποιο προγραμματισμό, παρ' όλο που σχεδίαζε «γλωσσική περιοδεία στα Επτάνησα».⁶ Σύμφωνα με πληροφο-

πάνω στο οποίο ο Κακριδής έχει σημειώσει «Π. Βεργωτής, Κεφαλληνία 1924» και το οποίο πολύ αργότερα ο δεινός ομηριοπότης το παρέδωσε στο μελετητή του Π. Βεργωτή Γιώργο Αλυσανδράτο, όπως ο τελευταίος μας πληροφορεί, βλ. Γιώργος Αλυσανδράτος «Παναγιώτης Βεργωτής (1841-1916). Σύνομη βιογραφία και δημοσιεύματά του», στον τόμο του Ιδρύματος Κεφαλονιάς και Ιθάκης *Μελέτες για την ιστορία και το χώρο των νησιών Κεφαλονιάς και Ιθάκης*, Αργοστόλι 1997, σ. 64.

2. Για τον Γιάννη Ψυχάρη βλ. την αξιολογική μελέτη του Ε. Κριαρά, *Ψυχάρης*, Θεσσαλονίκη 1959.

3. Έγραφε ο ίδιος, *Το Ταξίδι μου*, επιμέλεια Άλκης Αγγέλου, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1978, σ. 122: «Αχ! να μπορούσα! να είχα δύναμη, νου και ζωή! να είχα την τέχνη και τον τρόπο! θάτρεχα παντού στην Ελλάδα! θα πήγαινα σ' όλα, σ' όλα τα χωριά ένα ένα. Με το σάκκο στον ώμο, με το χαρτί στο χέρι, θα μάζωνα, θα μάζωνα! θάρριχτα μέσα στο σάκκο κόλλες χαρτί! θάβαζα μέσα κάθε λέξη, κάθε τύπο, κάθε προφορά. Να είχα δέκα ποδιάρια να περπατώ, δέκα αφτιά ν' ακούω! Σαν κρασάκι να πιω τα λόγια του χωρικού. να δω πώς μιλούν σε κάθε τόπο, ποια γλώσσα μοιάζει με την άλλη, τι ξεχωρίζει το ένα ιδίωμα από τ' άλλο, πόσα γλωσσικά κέντρα βρίσκονται στην Ελλάδα, πώς λίγο λίγο μορφώνεται μια γλώσσα, πώς καταντά μια γλώσσα χωριανή να γίνη κοινή σ' όλους, πώς ξαπλώνεται και διαδίδεται, πώς αλλάζει λίγο λίγο στην ψυχή μέσα και στο στόμα η ανθρώπινη λαλιά».

4. Βλ. πρόχειρα [Χάρης Σακελλαρίου], «Γιάννη Ψυχάρη βιογραφικά», *Νεοελληνικός Λόγος*, τόμ. 27, Μάρτης 1980, σ. 116.

5. Δεν ανταποκρίνεται, επομένως, στην πραγματικότητα ό,τι έχει γραφεί για επίσκεψη του Ψυχάρη στην Κεφαλονιά το 1910 (βλ. Α. Ρουχωτάς, «Μικέλης Άβλιχος, 1844-1917 (Από τις αναμνήσεις μου)», *Επτανησιακή Πρωτοχρονιά*, 1960, σ. 77) ή ειδικότερα στο Ληξούρι το 1912 (βλ. Δ. Σταμέλος, Νεοέλληνες. Πνευματικές και καλλιτεχνικές φυσιογνωμίες του 19ου και 20ού αιώνα, Αθήνα [1968], σ. 9).

6. Ο Ε. Κριαράς, «Ο Ψυχάρης και οι θρησκευτικές και πολιτικές του ιδέες», *Ελληνικά*, τόμ. 12 (1952), σ. 125, αναφέρει ότι ο Ψυχάρης «το 1914 επιχειρεί μια γλωσσική περιοδεία στα Επτάνησα». Ο ίδιος, άλλωστε, ο Ψυχάρης είχε γράψει σχετικά: «Θέλω να κατεβώ στην Ελλάδα! θέλω να τη δω! θ' αρχίσω από τα Επτάνησα τα τρισάγια! έπειτα θα πάω στην Κρήτη και την Ξανθογεννημένη! θα τραβήξω ύστερα ίσια με την Κύπρο, το νησί της πρωτόπλαστης Ανάτης! και τότες θα περάσω από την Αθήνα, για ν' ανεβώ στον Παρθενώνα» - από τον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης (1905) του *Ταξιδιού*, που περιλαμβάνεται στο Ψυχάρης, *Το Ταξίδι μου*, (σύμβουλος έκδοσης Μανώλης Αναγνωστάκης), εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1988, σ. 38.

ρίες, που έχει δημοσιεύσει ο λαογράφος Δημ. Λουκάτος,⁷ η Κεφαλονίτισσα Αμαλία Βαλοαμάκη, που ζούσε στο Παρίσι και συνδεόταν φιλικά με τον Ψυχάρη, πρότεινε στον τελευταίο, απαντώντας σε σχετικό του ερώτημα, να πάει στην Κεφαλονιά να περάσει το μήνα του μέλιτος.⁸ Έτσι, το ζεύγος Ψυχάρη αποφάσισε να περάσει το καλοκαίρι του 1914 στην Κεφαλονιά.

Στο μεταξύ, η επικείμενη επίσκεψη είχε διαρρεύσει στους τοπικούς δημοσιογραφικούς κύκλους, οι οποίοι και φρόντισαν έγκαιρα να ενημερώσουν σχετικά την κοινή γνώμη. Οι αντιδράσεις υπήρξαν αντιφατικές: ενθουσιασμός στο χώρο των υπέρμαχων της λαϊκής, δημοτικής γλώσσας, δυσφορία από την πλευρά των υποστηρικτών της καθαρεύουσας για την αναμενόμενη άφιξη «του μεγάλου αιρεσιάρχου της γλώσσας».⁹ Εξάλλου, δεν είχε περάσει πολύς καιρός από τότε που η συζήτηση για το γλωσσικό ζήτημα στην Αναθεωρητική Βουλή το 1911 είχε προκαλέσει εντονότερες αντιπαραθέσεις «μιστριωτικών» και «μαλλιαρών»¹⁰ - αντιπαραθέσεις που είχαν φτάσει και στην Κεφαλονιά και είχαν δώσει αφορμή για σατιρικά στιχουργήματα.¹¹

7. Τις πληροφορίες αυτές τις είχε ο Δ. Λουκάτος από τον Σπύρο Π. Φωκά - Κοσμετάτο, διπλωματικό παράγοντα της ελληνικής πρεσβείας στο Παρίσι. Βλ. Δημ. Λουκάτος, «Παλαμάς και Ψυχάρης στην Κεφαλονιά. (Φιλολογικά συμπληρώματα)», *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 31, Ιούλιος 1974, σσ. 147-148.

8. Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι ο Ψυχάρης το 1913 (59 χρονών) χώρισε από τη σύζυγό του Noemi (κόρη του Γάλλου φιλοσόφου Ernest Renan) και παντρεύτηκε τη νεαρή μαθήτριά του Irene Baume, γεγονός για το οποίο η Α. Βαλοαμάκη τον «πειράζε»: «*Αφήσατε, κ. Ψυχάρη, τη γυναίκα σας, κόρη του μεγάλου Ρενάν, για να πάρετε την εγγονή σας;*» Και ο Ψυχάρης απαντούσε ψύχραιμα: «*Ο έρωσ κυρία μου τα έκαμε όλα αυτά!*». Με αφορμή αυτή τη στιχομυθία ο νιόπαντρος Ψυχάρης ρώτησε την κ. Βαλοαμάκη πού να πάει στην Ελλάδα για το μήνα του μέλιτος, για να πάρει την απάντηση: «*Μα να πάτε στην Κεφαλονιά!*» «*Δεν είναι εκεί πολύ ακριβά;*» ρώτησε ο Ψυχάρης. «*Θα σας στείλω στο σπίτι μου, στην Πεσσάδα, που θα τα έχετε όλα. Τ' άλλα σας έξοδα θα είναι μόνο 5 δραχμές την ημέρα*»», Δ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 147.

9. Έγραφε σχετικά η εφ. *Ζιζάνιον*, φ. 814, 31-5-1914, 4δ: «*Οι κύκλοι των εγχωρίων λογίων διατελούσιν εις συγκίνησιν. Ανηγγέλη η προσεχής άφιξις του Ψυχάρη, του μεγάλου αιρεσιάρχου της γλώσσας και προετοιμάζονται εις γλωσσολογικήν συζήτησιν*». Και λίγο παρακάτω σκωπτικά διευκρινίζει: «*ενώ ο άνθρωπος, διά να αποφύγη ακριβώς τας συζητήσεις, ηθέλησε να καταφύγη εις εν μοναστήριον*». Οι άλλες τοπικές εφημερίδες εκείνης της εποχής, οι σωζόμενες στην Κορυαλλένεια Βιβλιοθήκη του Αργοστολίου, δεν αναφέρθηκαν καθόλου στο γεγονός αυτό.

10. Βλ. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 21973, σσ. 172-183.

11. Αντιγράφουμε δυο ενδιαφέροντα σατιρικά στιχουργήματα από το *Ζιζάνιον* εκείνης της εποχής. Στο πρώτο, με τίτλο «*Στους μαλλιαρούς*» και υπογραφή Φάλσταφ, διαβάζουμε: «*Κουρέως Μιστριώτων η ψαλλίς, / τας κεφαλάς σας κείρασα εν χρω, / κινδύνους απεσόδησε μοιραίους, / επαπειλούντας ύπαρξιν φυλής, / κατέστησε δ' υμάς κατσιδιαρέους / εν χρόνω σας κακώ τε και ψυχρώ. / Εσέ δε τον Ψυχάρην, τον δεινόν, / της Κεχομπάρας κι Όνησας νοννόν, / την γλώσσαν σου αμειλίκτως πέρα πέρα / απέκονε και τώρα... μπλδοι, μπλδοι, μπλδέσα!*» (φ. 620, 26-3-1911, 2β). Το δεύτερο τιτλοφορείται «*Κατά των μαλλιαρών*» και υπογράφεται από τον Χωριάτη [= Παναγή Γεωργόπουλο]: «*[...] Κράζοντες διαπερησώς / γενωνιά τη φωνή / Συναχθήτε δημοσίως / της πατρίδος οι σπανοί, / προσηυφείτε τη γλώσσα / πούνε πράμα ιερόν / και σπουδαίως κινδυνεύει / από τριχες μαλλιαρών. / Αν σπανοί γενναίοι είστε / μη μι-*

Αλλά και τώρα (1914) ο ερχομός του Ψυχάρη στο νησί έδωσε υλικό για σατιρικά, σκωπτικά, περιπαικτικά ή και επιθετικού χαρακτήρα δημοσιεύματα. Χαρακτηριστικό θεωρούμε το ευθυμογράφημα, που δημοσιεύθηκε στο *Ζιζάνιον* τις πρώτες μέρες της άφιξης του δημοτικιστή στην Κεφαλονιά,¹² το μεγαλύτερο τμήμα του οποίου και παραθέτουμε χωρίς κανένα, βέβαια, σχόλιο: «Εγώ τουλάχιστον δεν έχω κανένα φιλολογικόν ενδιαφέρον, διά να επιδιώξω την γνωριμίαν του ενταύθα παρεπιδημούντος γλωσσολόγου κ. Ψυχάρη. Δεν έχω όμως καμμίαν απολύτως δυσκολίαν, αφού ο άνθρωπος καταγίνεται να διορθώση την ελληνικήν γλώσσαν, να του αποστείλω εν αντίγραφον της επιστολής ταύτης, την οποίαν μου έστειλε προ ημερών από ένα χωριό κάποιος κουμπάρος μου. “Αγαπημένε μου κουμπάρε, Σε χαιρετώ ανταμώς με την κουμπάρα και τα παιδιά. Σου κάνω γνωστό, ότι επειδή ο γιος μου εμετανάστεψε στην Αμερική, εστοχάστηκα χάρις που έμεινα μονάχος μου ν’ ανοίξω ένα μικρομάγαζο, για να βγάλω τα στραβά έξοδα τση μερός. Το μαγαζί λοιπόν το άνοιξα προ δύο μήνες και επούληα ντερίνες, απλάδενες, τρισινολόγους, μπότηδες, σίκλους, κιάκια, μπόλινια, φουρκαδέλλες, άζουλες, σφίγκλες, πυροσιές, τουβαέλια, μεσάλια, μπόλιες, βελιολόγους, πύργιες, μπάτινες και πούργες με συχώρεση! (Διακόπτω τη συνέχεια, διά να ερωτήσω τον κ. Ψυχάρη να μου πη, αν κατάλαβε, τι πουλεί αυτός ο άνθρωπος!). [...] Και το χειρότερο, κουμπάρε μου, απ’ όλα, είναι που τώρα αρχίνησε [η γυναίκα μου] να χτυπάη κιόλας! Και προχτές, που ήρθε τάρδι στο σπίτι και εύρηκε την πόρτα κλεισμένη, τση έδωκε μια κλωτσιά με τόση δύναμη, που αλλού επήγε ο φοντραδόρος, αλλού ο σαγιαδόρος, αλλού οι πορταδέλλες κι αλλού ο καδινάτσος! Έλαχε δε και το ατσιδέντε να πεταχτή το μπλουτσούνι του καδινάτσου μεσ’ το μάτι τση βασταούρας, που την είχα δεμένη στην πόρτα και να στραβωθεί κι εκείνη!” Νομίζω ότι τώρα πρέπει να διακόψω τελείως την περαιτέρω αντιγραφήν, διότι αρκετά εκατάλαβε ο κ. Ψυχάρης».¹³ Παράλληλα, υπήρξαν κάποιοι, όπως ο άλλοτε πρόξενος της Ελλάδας στη Μασσαλία Ληξουριώτης Παναγής Τσιτσέλης, που επιδεικτικά απέφευγαν τον Ψυχάρη επιδιώκοντας την απομόνωσή του.¹⁴

Μέσα, λοιπόν, σε αυτό το κλίμα έφθασε, στις αρχές Ιουνίου 1914, στην Κεφαλονιά ο Γ. Ψυχάρης με τη σύζυγό του. Εγκαταστάθηκε στο σπίτι της Α. Βαλσαμιάκη στην Πεσάδα της Λιβαθώς¹⁵ και από εκεί επισκεπτόταν το Αργοστόλι και τα

λείτε κουντουρού, /παρά πιάστε να μαθίστε /κι’ ούτε τρίχα μην αφήστε /σε κεφάλι μαλλιαρού. /Κι έτσι ζήτημα μεγάλο /στην πατρίδα θα γενή /που τη μαλλιαρή τη γλώσσα /θα μαθίσουμι’ οι σπανοί», εφ. *Ζιζάνιον*, φ. 623, 16-4-1911, 3β.

12. Βλ. εφ. *Ζιζάνιον*, φ. 816, 7-6-1914, 1β-γ: τίτλος του «Ευθυμογραφία - Γλωσσολογία» και υπογραφή «Ο μυστικός».

13. Το κείμενο αυτό αναδημοσίευσε ο Νικόλαος Τζουγανάτος, «Ένα ταξίδι του Ψυχάρη στην Κεφαλονιά», *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 30, Ιούνιος 1974, σσ. 130-131 (= Ν. Τζουγανάτος, *Μελετήματα Ιστορίας και Λογογραφίας της Κεφαλονιάς* τόμ. Β΄ έκδοση του Συλλόγου «Λειβαθώ» Κεφαλονιάς, Αθήνα 1996, σσ. 788-789).

14. Ο Παναγής Τσιτσέλης δήλωνε ότι δε θέλει να πλησιάσει «τον διαφθορέα της γλώσσας», εφ. *Ζιζάνιον*, φ. 818, 14-6-1914.

15. Στην Πεσάδα ή Πεσαάδες, στην περιοχή της Λιβαθώς, η οικογένεια Βαλσαμιάκη κατοικού-

γύρω χωριά καθώς και το Ληξούρι για τη συλλογή γλωσσολογικού υλικού. Από τους πρώτους που πήγαν στην Πεσάδα, για να τον συναντήσουν, ήταν ο Κεφαλονίτης μουσουργός Διονύσης Λαυράγκας (Αργοστόλι 1860 - Ραζάτα Κεφαλονιάς 1941) με τη Γαλλίδα σύζυγό του Etme.¹⁶ «Τον επισκέφθηκα αμέσως», θα γράψει στα *Απομνημονεύματά* του ο μουσουργός Λαυράγκας «και συνδεθήκαμε πολύ στενά. [...] Κατέβαιναν [ο Ψυχάρης και η σύζυγός του] συχνά στο Αργοστόλι στο σπίτι μου και κάναμε παρέα και ατέλειωτες συζητήσεις για το γλωσσικόν ζήτημα».¹⁷

Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο νησί ο Ψυχάρης επεδίωξε να γνωρίσει και να συναντήσει τον εκδότη του Ζιζάνιου Γεώργιο Μολφέτα (Αργοστόλι 1871 - Αθήνα 1916)¹⁸ και τον ποιητή του Ληξουριού Μικέλη Αβλιχο (Ληξούρι 1844-1917).¹⁹ Τον πρώτο, όμως, δεν τον συνάντησε, γιατί απουσίαζε από το γραφείο της εφημερίδας κατά την ημέρα της επίσκεψής του, αλλά γνώρισε και συζήτησε με το συνεργάτη του Μολφέτα Ιωάννη Μακρή, ο οποίος και μας διηγείται τη συνάντησή τους: «Εργαζόμουννα στο γραφείο μόνος, όταν ήλθεν ο Ψυχάρης. [...] Το μάτι του, προσεκτικό και ερευνητικό, έπεσεν επάνω στη φωτογραφία αυτή [του Μολφέτα]. - Τι θέλει εδώ μέσα ο Μπριάν, με ερώτησε. - Δεν είναι ο Μπριάν, του απάντησα, είναι ο Μολφέτας. Με έκπληξι αναφώνησε ο Ψυχάρης - Ο Μολφέτας !! Μα αυτός μοιάζει για πολιτικός κι όχι για ποιητής».²⁰

σε από τα χρόνια της Φραγκοκρατίας, βλ. Ηλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τόμ. Α', εν Αθήναις 1904, σσ. 43-44.

16. Για τη ζωή, το έργο και την προσφορά του Δ. Λαυράγκα βλ. Γιώργος Ραυτόπουλος, *Διονύσης Λαυράγκας 1860-1941, ένας ιδεολόγος της μουσικής μας ζωής. Από τη ζωή και το έργο του, έκδοση Μουσικής Εταιρίας «Διονύσης Λαυράγκας»* [Αθήνα 1993].

17. Δ. Λαυράγκας, *Απομνημονεύματα*, εκδ. Γκοβόστη, [Αθήνα 1939], σ. 243. Πρόσφατα (2009) είχαμε τη δεύτερη έκδοση του έργου από τον ίδιο εκδοτικό οίκο, με τίτλο *Τ' απομνημονεύματά μου*: βλ. σ. 248.

18. Για τον Γ. Μολφέτα βλ. Η. Τσιτσέλης, ό.π., σ. 681· Ανδρέας Καλογηράς, *Η σάτυρα στην Κεφαλονιά*, τόμ. Α': «Ο σατυρικός Μολφέτας, το “Ζιζάνιον” και οι συνεργάται του», Αθήνα 1939· Ευρώπη Μοσχονά - Μαραγκάκη, *Ο Σατιρικός ποιητής Γεώργιος Γερ. Μολφέτας. Η ζωή και το έργο του (Μελέτη)*, Αργοστόλι 2004.

19. Για τον Μ. Αβλιχο βλ. Χαρίλ. Αντωνάτος, «Μικέλης Αβλιχος. Η ζωή του και το έργο του», *Νουμάς*, αρ. 683, 9 Μαΐου 1920, σσ. 294-302· [Χαράλ. Λιναρδάτος, επιμέλεια], *Μικέλη Αβλιχου, Τα Ποιήματα*, Αθήνα 1959· Αριστείδης Ρουχωτάς, *Τα Άπαντα Μικέλη Αβλιχου*, Αθήνα 1976· Γιώργος Αλιανδράτος, «Τα πενήντα χρόνια του Μικέλη Αβλιχου. (Η τύχη των χειρογράφων του. Ένα λησμονημένο ποίημά του)», *Νέα Εστία*, τόμ. 83 (1968), σσ. 48-54· ο ίδιος, «Ανέκδοτα γράμματα του Μικέλη Αβλιχου», *Παρνασσός*, τόμ. 17 (1975), σσ. 86-110· ο ίδιος, «Ο “Αμανές” του Μικέλη Αβλιχου. (Βαλαωρίτης, Αβλιχος, Πανάς, Κονεμένος, Παλαμάς)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τόμ. 1 (1976), σσ. 1-50· ο ίδιος, «Ο ποιητής Μικέλης Αβλιχος (Ληξούρι, 1844-1917)», *Πρακτικά Εικοστού Πρώτου Συμποσίου Ποίησης: Οι ξεχασμένοι μας ποιητές*, Πανεπιστήμιο Πατρών, 6-8 Ιουλίου 2001, εκδ. Περί τεχνών, Πάτρα 2002, σσ. 38-55. Βλ. Επίσης το αφιέρωμα στον Μ. Αβλιχο του περιοδικού του Συνδέσμου Φιλολόγων Κεφαλονιάς - Ιθάκης *Κνυσθόη*, τχ. 17 (2007), όπου γράφουν Θεοδόσης Πυλαρινός, Πέτρος Πετρόπουλος, Γεώργιος Γαλανός και Χαρά Καλογηράτου, σσ. 5-104.

20. Ιωάννης Μακρής, «Ο Μολφέτας», *Παγκεφαλληνιακόν Ημερολόγιον*, 1938, σ. 229.

Ο Ψυχάρης επεδίωξε να γνωρίσει τον Μικέλη Άβλιχο για δύο, κατά τη γνώμη μας, λόγους. Όντας υπέρμαχος της λαϊκής γλώσσας και εκτιμώντας προφανώς τους λογοτέχνες που έγραφαν και υποστήριζαν τη γλώσσα αυτή, θα θέλησε με τη συνάντησή του με τον Άβλιχο να υπογραμμίσει αυτή τη διάσταση της προσφοράς του Ληξουριώτη ποιητή. Ο δεύτερος λόγος είναι πιθανόν να σχετίζεται με την Παρισινή Κομμούνα του 1871.²¹ Δεν αποκλείεται να είχε πληροφορηθεί ο Ψυχάρης ότι ο εβδομηντάχρονος τώρα φιλέρημος ποιητής του Ληξουριού είχε βρεθεί κατά τη διάρκεια της Κομμούνας στο Παρίσι - κάτι άλλωστε που ο ίδιος ο Άβλιχος ποτέ δεν είχε κρύψει.²² Από την άλλη πλευρά ο Ψυχάρης, υποστηρικτής μέχρι την περίοδο της επίσκεψής του στην Κεφαλονιά των ριζοσπαστικών κοινωνικών αντιλήψεων,²³ είχε ζήσει, δεκαεφτάχρονος τότε, τα γεγονότα της Κομμούνας στο Παρίσι, όπου διέμενε. Ο συνδυασμός, λοιπόν, αυτών των δύο λόγων οδήγησαν, πιστεύουμε, τον Έλληνα γλωσσολόγο στο σπίτι του Άβλιχου.

Η πληροφορία για την επίσκεψη είναι σίγουρη, καθώς μας δίνεται από τον άνθρωπο που φρόντιζε τον ποιητή στα τελευταία χρόνια της ζωής του, τον Μικέλη Τζαννάτο.²⁴ Από αυτόν μαθαίνουμε ότι πήγε στο Ληξούρι ο Ψυχάρης, αλλά πληροφορήθηκε ότι έλειπε ο Άβλιχος στην Αθήνα για λόγους υγείας και τότε «παρακάλεσε να του δείξουν το σπίτι του και, αφού τον οδήγησαν στο σπίτι, έγραψε στην κάρτα του (επισκεπτήριο) “με σεβασμό και αγάπη” και την πέταξε από την πόρτα μέσα».²⁵ Επεισοδιακή, αντίθετα, υπήρξε η συνάντησή του με τον άλλο-

21. Για την Παρισινή Κομμούνα βλ. ενδεικτικά Προσπέρ - Ολιβιέ Λισαγκαρέ, *Η ιστορία της Παρισινής Κομμούνας του 1871*, εκδ. Ελεύθερος Τύπος, τόμ. Α', μτφρ. Χρ. Θεοδοροπούλου, Αθήνα 2005 και τόμ. Β', μτφρ. Άντα Γαρμπή, Αθήνα 2006· Έλλη Παππά, *Κομμούνα του 1871... Η επανάσταση του 21ου αιώνα*, εκδ. Δελφίνι, Αθήνα 1992. Για τον αντίκτυπο των γεγονότων της Κομμούνας στην Ελλάδα βλ. Μ. Μ. Παπαϊωάννου, *Η Παρισινή Κομμούνα και η Ελλάδα*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1995.

22. Βλ. σχετικά Πέτρος Πετράτος, «Ο πολιτικός Μικέλης Άβλιχος. Ανίχνευση στοιχείων», *Κυμοθόη*, τχ. 17 (2007), σσ. 52-55.

23. Κατά τη διάρκεια και μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο ο Ψυχάρης στρέφεται ιδεολογικά προς συντηρητικές θέσεις. Γι' αυτήν την ιδεολογική του μεταστροφή βλ. Ε. Κριαράς, «Ο Ψυχάρης και οι θρησκευτικές και πολιτικές του ιδέες», *ό.π.*, σσ. 124-132.

24. Στον Μικέλη Τζαννάτο, τον «Μικέλη του Μικελάκη [του Άβλιχου]», όπως τον αποκαλούσαν, οφείλεται και η διάσωση των χειρογράφων, όταν ο Άβλιχος τα έδωσε του Μ. Τζαννάτου να τα πετάξει στα σκουπίδια, βλ. Α. Ρουχωτάς, *ό.π.*, σσ. 4, 15. Για τον Μ. Τζαννάτο βλ. επίσης Χ., «Ο Μικέλης», *Παγκεφαλληνιακόν Ημερολόγιον*, 1938, σσ. 235-236.

25. Α. Ρουχωτάς, *ό.π.*, σ. 180. Για το ίδιο γεγονός, βέβαια, έχουμε άλλες δύο εκδοχές: Στο *Νουμά*, αρ. 683, 9 Μαΐου 1920, σ. 302β, στη στήλη «Ανέκδοτα του Άβλιχου» διαβάζουμε: «Όταν ο Ψυχάρης στα 1912 [sic] πήγε στην Κεφαλονιά σταλμένος από τη Γαλλική Κυβέρνηση για επισημονική εργασία, περνώντας από το Ληξούρι, ζήτησε, πρώτα πρώτα τον Άβλιχο. Ο Μικελάκης έτυχε να λείπει τη μέρα κείνη στο Αργοστόλι. Ο Ψυχάρης έγραψε τότε στην οξυπόρτα του σπιτιού του με κιμωλία: *Τω Μικελάκη χαίρειν, Ψυχάρης*». Και ο Δ. Σταμιέλος, *ό.π.*, σ. 2, αναφέρει: «Κι επειδή στάθηκε [ο Ψυχάρης] άτυχος, μια που ο Μικελάκης [Άβλιχος] την ώρα της επίσκεψής του έλειπε από το σπίτι, έγραψε με κιμωλία στην εξώπορτα “Τω Μικελάκη χαίρειν, Ψυχάρης”».

τε πρόξενο Παναγή Τσιτσέλη, καθώς ο τελευταίος αρνήθηκε να τον δεχθεί στο σπίτι του λόγω προφανώς των γλωσσικών τους διαφορών: *«Ποιος σας είπε κύριε Ψυχάρη, να με ζητήσετε στο σπίτι μου; Να φύγετε!»*.²⁶

Ο Ψυχάρης με έδρα το χωριό της Πεσάδας επισκεπτόταν το Αργοστόλι και το Ληξούρι, κυρίως τις λαϊκές γειτονιές των πόλεων αυτών για τη συλλογή του γλωσσικού του υλικού. Συζητούσε με τους κατοίκους, κυρίως τους γεροντότερους, ζητούσε να του διηγούνται περιστατικά της ζωής τους, παραμύθια και θρύλους, ενώ αυτός σημείωνε στο χαρτί ό,τι άξιζε κατά τη γνώμη του να καταγραφεί.²⁷ Και προφανώς οι απλοί άνθρωποι αυθόρμητα ανταποκρίνονταν στις εκκλήσεις και τα ερωτήματα του Ψυχάρη, του οποίου θα είχαν εκτιμήσει την ειλικρίνεια και την άδολη αγάπη προς τον απλό Έλληνα, καθώς διαπίστωναν ότι ένας επιστήμονας με σπουδές στο εξωτερικό καταδεχόταν να συζητήσει μαζί τους. Ο οκτάχρονος τότε κάτοικος Αργοστολίου Νικόλαος Τζουγανάτος (Αργοστόλι 1906 - Αθήνα 1994), δεινός μετέπειτα φιλόλογος, ιστορικός ερευνητής και συγγραφέας,²⁸ θυμάται: *«Θυμάμαι σαν σε όνειρο το σεβαστό εκείνο κι επιβλητικό γέρο να κάθεται στη γειτονιά μου (Ρακαντζή) μπροστά στην πόρτα μιας τυφλής γριάς, της Τασάκαινας, και νάχη μαζεμένες ολόγυρά του άλλες διάφορες ηλικιωμένες, για να του διηγούνται παραμύθια. Κάθε φορά που του έλεγαν κάτι το αξιοπρόσεκτο, τις σταμάταINE και τους ζητούσε εξηγήσεις»*.²⁹ Αλλά και στο Ληξούρι ήταν τακτικές οι επισκέψεις του γλωσσολόγου: *«Βρήκε τους ανθρώπους του και είναι κατενθουσιασμένος. Πρωί-πρωί πηγαίνει, και το βραδάκι γυρίζει»*.³⁰

Με τον Δ. Λαυράγκα, ιδιαίτερα, ήταν συχνές οι συναντήσεις και συζητήσεις τους. Άλλωστε, ο Κεφαλονίτης μουσουργός ήταν γνώστης του τοπικού ιδιώματος και κατά τρόπο έγκυρο ενημέρωνε τον Ψυχάρη. Ως Κεφαλονίτης, όμως, ο Λαυράγκας δεν μπορούσε να μην «πειράξει» τον ξένο του. Όπως ο ίδιος ομολογεί, κάποια Κυριακή, καθισμένοι οι δυο τους στην πλατεία του Αργοστολίου και ενώ περίμεναν τη Φιλαρμονική της πόλης, για να παίζει στην πλατεία, μόλις ακούστηκε το ταμπούρλο, απευθύνθηκε ο ίδιος στον Ψυχάρη με σοβαρότητα: *«Είναι τα ταμπουρλονάκαρα»*. Κι αμέσως ο τελευταίος, που πρώτη φορά άκουγε τη λέξη και την εξέλαβε ως ιδιωματική, τη σημείωσε στο χαρτί του. Και διευκρινίζει στα Απομνημονεύματά του ο Λαυράγκας: *«Τέτοιες γκάφες πάθαινε [ο Ψυχάρης]*

26. Αυτό το συμβάν το διηγήθηκε ο ίδιος ο Ψυχάρης, επιστρέφοντας στο Παρίσι, στον Σπ. Φωκά - Κοσμετάτο και ο τελευταίος το μετέφερε στον Δ. Λουκάτο, βλ. Δ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 148.

27. *«Οι παλαιότεροι τον θυμούνται [τον Ψυχάρη] να σταματάINE από πόρτα σε πόρτα, στις λαϊκές μάλιστα γειτονιές, και να πιάνει συζητήσεις με τα γεροντάκια και τις γριούλες, για ν' ακούει και να σημειώνει στα χαρτιά του κάθε ιδιωματική λέξη ή έκφραση, που άξιζε να καταγραφεί»*, Ν. Τζουγανάτος, *ό.π.*, σ. 131 (= Ν. Τζουγανάτος, *Μελετήματα...*, *ό.π.*, σσ. 789-790).

28. Για τον Ν. Τζουγανάτο βλ. *Μελετήματα...*, *ό.π.*, τόμ. Α', έκδοση του Συλλόγου «Λειβαθώ» Κεφαλονίας, Αθήνα 1996, σσ. 13-24.

29. Ν. Τζουγανάτος, *«Ένα ταξίδι του Ψυχάρη στην Κεφαλονία»*, *ό.π.*, σ. 13 (= Ν. Τζουγανάτος, *Μελετήματα...*, *ό.π.*, σ. 790).

30. Εφ. Ζιζάνιον, φ. 818, 14-6-1914.

πολλές».³¹ Στην προκειμένη, όμως, περίπτωση «την γκάφα την έπαθε» ο Κεφαλονίτης μουσουργός, καθώς η λέξη που ο ίδιος έπλασε για τις ανάγκες του «πειράγματός» του, ήδη υπήρχε στο λαϊκό λεξιλόγιο: είχε χρησιμοποιηθεί από τον Α. Λασκαράτο,³² αλλά τη βρίσκουμε και στο γλωσσικό ιδίωμα της Κέρκυρας.³³ Έτσι, ο Λαυράγκας φάνηκε χρήσιμος στο φίλο του Ψυχάρη.

Για τους Κεφαλονίτες, ωστόσο, ανεκδοτολόγους δεν ήταν δυνατό να περάσει απαρατήρητη η σχέση και συνεργασία Λαυράγκα και Ψυχάρη, καθώς γνώριζαν οι ντόπιοι τη ροπή του πρώτου προς τα χαριτωμένα αστεία και του δεύτερου το πάθος να καταγράφει κάθε άγνωστή του λέξη, που του ανέφερε ο φίλος του. Ο Κεφαλονίτης σατιρικός ερευνητής - λαογράφος Χρήστος Βουνάς (1908-1973)³⁴ έχει καταγράψει δυο έξυπνα «περιστατικά». Αξίζει να τα παραθέσουμε: «[...] *“Δεν μου λες, μωρέ Γιάννη [Ψυχάρη], τον ρώτησε μια μέρα ο δηκτικώτατος Διονυσάκης [Λαυράγκας], τη λέξι μπρίκι - μπουρίκι, μ’ άλλα λόγια το δοχείο που ψένεται ο καφές, από ποια αρχαία λέξι συνώνυμη την μετάφρασες;”* Ο δε Ψυχάρης, χωρίς να σκεφθή πως στην αρχαιότητα ήσαν άγνωστοι οι καφέδες και τα μπρίκια, έπεσε στην παγίδα του μαέστρου και για να κάμη επίδειξι της πολυγνωσίας του ξεστόμιζε: *“Μα... από το λέξι καφεψητοπωλείο, μαέστρο μου”*. *Ακόμα γελούν οι ακούσαντες !...»*. Και το δεύτερο: «[...] *Κι ο Διονυσάκης μια άλλη μέρα του υπαγόρευε: Κορότο σημαίνει πένθος. Προσίμουλο = μαϊντανός. Ίλασι - ίχνος. Σπαβέντο = τρόμος. Ως εδώ τα πράγματα πήγαιναν καλά. Όμως ο χιουμορίστας έπρεπε να τον πληγώσει και του ξαμολά το... βόλι του. Ψυχάρης = ψυχοπαθής! Ο φουκαράς ο Ψυχάρης στάθηκε και τον κύτταζε κατάπληκτος, αλλά και θυμωμένος. Ο δε παμπόνηρος ο Λαυράγκας σκύβοντας του ψιθύρισε: “Ναι, μωρέ Γιάννη,*

31. Δ. Λαυράγκας, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 243. (Και στη δεύτερη έκδοση σ. 249).

32. Αυτό έχει παρατηρήσει ο Δ. Λουκάτος, ό.π., σσ. 147-148. Πράγματι, γράφει ο Α. Λασκαράτος, *Απαντα, Εισαγωγή - κριτική ανθολογία - γλωσσάριο - βιβλιογραφία* Αλέκου Παπαγεωργίου, τόμ. Β', εκδ. Άτλας Ο.Ε., Αθήνα 1959, σ. 403, στο ποίημά του «Το Ληξούρι εις τους 1836», Ραψωδία Δέφετη, στροφή 4: «*Εγέλασαν κ' είπανε πως πάνε / να φάνε και να πιούνε στην υγιά τους / και πως αν τους βαλθή, έπειτα περνάνε / εκεί με τα ταμπουρλονιάκαρά τους / και ξενυχτούνε στην Αγία-Τριάδα / για ναν τους κάμουνε μια σερενάδα*». Και στο Γλωσσάριο του ίδιου έργου, ό.π., τόμ. Γ', σ. 611 διαβάζουμε τη συνεκδοχική ίσως σημασία της λέξης: «*ο θόρυβος μουσικών οργάνων, χωρίς ρυθμό, που συνοδεύεται με τυμπανοκρουσίες*». Πρβλ. Διονύσης Πανταζάτος, *Για να μη σβύσει η παλιά Κεφαλονίτικη και Θιακιά ντοπιολαλιά*, 2000, στο λ. ταμπουρλονιάκα.

33. Βλ. Γεράσιμος Χυτήρης, *Κερκυραϊκό γλωσσάρι - Ακατάγραφες και δίσημες λέξεις*, Κέρκυρα 1992, σ. 186: «*ταμπουρλονιάκα (τα) = τα μουσικά όργανα του χορού στο παρελθόν, στην ύπαιθρο: ταμπουόλο και νιάκαρη = αυλός*». *Νιάκαρο (το) ή νάκαρο (το) ή νιάκαρη (η), ή ανακαράς (ο): όλα είναι βυζαντινά, προερχόμενα από το παλαιότερο ιταλικό naccaro και αυτό με επίδραση του βενετικού gnacarra ή από το αραβικό naqqara*. Βλ. τα παραπάνω λήμματα στο Εμπειριονήλ Κριαράς, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας (1100-1669)*, τόμ. ΙΑ', Θεσσαλονίκη 1990 και τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1971, αντίστοιχα.

34. Βλ. γι' αυτόν Μαριέττα Γρ. Καλογρηάτου, «*Χρήστος Βου(το)νάς. Μια πρόταση προσέγγισης μέσα από τη σάτιρα και το περιοδικό του*», *Κυμοθόη*, τχ. 18 (2008), σσ. 271-278, όπου και Εργογραφία του Βουνά.

στο ορκίζομαι! Το όνομά σου στην τοπική διάλεκτο σημαίνει τρελλός για δέσιμο, γι' αυτό μην το... προφέρεις!». Ο δε Ψυχάρης πείσθηκε και το έγραψε!³⁵

Έτσι, βέβαια, θέλει το «ανέκδοτο» ο Βουνάς, για να εξάρει το κεφαλονίτικο πνεύμα και να υποτιμήσει τη νοημοσύνη του Ψυχάρη... Είναι, όμως, βέβαιο ότι ο γλωσσολόγος σίγουρα γνώριζε τι σήμαινε «Ψυχάρης», γιατί είχε ασχοληθεί με την ετυμολογία του επωνύμου του.³⁶ Και μάλιστα, επειδή είχε έγκαιρα αντιληφθεί, όπως υπογραμμίζει ο Άλκης Αγγέλου, «[...] - πέρα από τον δυναμικό συμβολισμό - πόσο εκμεταλλεύσιμη ηχηρότητα έκρυβε αυτό το βαρύ παροξύτονο όνομα [Ψυχάρης] που του χάρισε η μοίρα», γι' αυτό υπέγραφε απλά Ψυχάρης, χωρίς το όνομα Γιάννης, δικαιολογούμενος ως εξής: «Με είπανε Ιωάννη στα κατάστιχα της εκκλησίας, ξαιτίας του παππού μου, μα πως κανένας ποτές του δε με φώναζε "Ιωάννη", μήτε "Γιάννη", μήτε "Γιάγκο", μήτε "Γιαννίκο". Επειδή γεννήθηκα στη Ρουσσία [συγκεκριμένα στην Οδησό] με βγάλανε "Βάνια". Εμένα τόνομα κατόπι μου φάνηκε χαχόλικο με το παραπάνω το Γιάννη δεν τονέ συνήθισα ποτές μου, και μου έρχεται σαν όνομα ξένο. Για τούτο υπογράφομαι απλά Ψυχάρης κι έτσι θέλω να με λένε».³⁷ Αυτήν ακριβώς τη στάση και συμπεριφορά του Ψυχάρη θέλει προφανώς να σατιρίσει το παραπάνω «ανέκδοτο»: να τον κάνει να ντρέπεται γι' αυτό που ο ίδιος υπερηφανευόταν...

Στα τέλη Ιουλίου του 1914 το ζεύγος Ψυχάρη αναχώρησε από την Κεφαλονιά.³⁸ Τα απειλητικά σύννεφα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου είχαν ήδη εμφανιστεί στον ουρανό της Ευρώπης και ο Ψυχάρης αναγκάστηκε να επιστρέψει στο Παρίσι, διακόπτοντας έτσι τη σχεδιασμένη «γλωσσική περιοδεία [του] στα Επτάνησα».³⁹ Και δυστυχώς, τον επόμενο μήνα (22 Αυγούστου 1914) θα σκοτωθεί στο πολεμικό μέτωπο ο ιδιαίτερα αγαπημένος του γιος Ερνέστος, γεγονός που θα τον συγκλονίσει ολόψυχα.⁴⁰ Επηρεασμένος, μάλιστα, από αυτή τη δοκιμασία του Ψυχάρη, ο Μ. Άβλιχος συμπαραστάθηκε με ένα ιδιαίτερα συγκινητικό ποίημά του⁴¹ στον άτυχο πατέρα, που το 1917 έχασε στον πόλεμο και το δεύτερο γιο του.

35. Χρήστος Βουνάς, «Λαυράγκας και Ψυχάρης», *Η Ηχώ του Ιονίου*, τχ. 48-50, Ιουλ.-Αύγ.-Σεπτ. 1950, σ. 21.

36. Βλ. Ψυχάρης, «Οι Ψυχάρηδες», στο έργο Γ. Ζολώτας, Αιμ. Σάρος, *Ιστορία της Χίου*, τόμ. Γβ', Αθήνα 1928, σσ. 852-854.

37. Ψυχάρης, *Το Ταξίδι μου*, ό.π., σ. 11.

38. Βλ. εφ. *Ζιζάνιον*, φ. 827, 2-8-1914, 4β.

39. Ε. Κριαράς, ό.π., σ. 125.

40. «Ήαίε ο φίλος μου ο μοναδικός, η γλυκειά μου ζήση, το παιδί μου, τ' αδέρφι μου, κι' όπως το 'ψαλα στο ποίημά μου, ο πατέρας μου, γιατί συχνά με παραστάθηκε σαν πατέρα», έχει χαρακτηριστικά γράψει ο ίδιος ο Ψυχάρης, «Οι Ψυχάρηδες», ό.π., σ. 864.

41. Βλ. Α. Ρουχωτάς, ό.π., σ. 118: «Στον Ψυχάρη - Γράμμα συλλυπητήριο για το θάνατο του παιδιού του - Κατάρη νάχει ο πόλεμος / που τους βλαστούς θρόει / Κατάρη η δύση ημίταιη / που σπένει σιφορές, / που αγαπημένα αντ' όρνα / αλύπητα χωρίζει, / όπου γονέων απάνθρωπα / συνβλίζει τις καρδιές / Σε σε, πατέρα δύστιχε, / τα λόγια τούτα λω / στο σκοτάδι του τέκνου σου / με θλίψη της ψυχής / και τον αγιάτρευτο χαμό / φίλος μαζί σου κλαίω / ποτήρι που σ' εκέρασε ο πόλεμος να πης».

Συμπερασματικά αναφερόμενοι, μπορούμε να δεχθούμε ότι πρέπει να ήταν γόνιμη η επίσκεψη του Ψυχάρη στο νησί της Κεφαλονιάς και πλούσια η συγκομιδή του. Δεν έχουμε, βέβαια, υπόψη μας κάποιο γραπτό του κείμενο, που να τεκμηριώνει κάτι τέτοιο, οι πληροφορίες όμως που παραπάνω εκθέσαμε το πιστοποιούν. Μπορεί να αντιμετώπισε στο νησί τη δυσπιστία, την ειρωνεία ή και την εχθρότητα από κάποιες πλευρές, ωστόσο «θα βρήκε στις ανοιχτόκαρδες επαφές του με τον κεφαλληνιακό λαό (νησιώτης κι αυτός, από τη Χίο) όλη εκείνη την ευφορία πνευματικής συγκομιδής, που αισθανόμαστε όλοι, όταν πλησιάζουμε τους απλούς ανθρώπους για γλωσσικές ή λαογραφικές πληροφορίες».⁴² Μπορεί να απογοητεύτηκε από κάποιες συμπεριφορές,⁴³ πρέπει όμως να έφυγε από την Κεφαλονιά ικανοποιημένος με το γλωσσικό υλικό που συγκέντρωσε και τα νέα γλωσσολογικά ερεθίσματα που του έδωσε η κεφαλονίτικη διάλεκτος. Χαρακτηριστικό των παραπάνω επισημάνσεων είναι το εξής περιστατικό που συνέβη στη γαλλική πρωτεύουσα μετά την επιστροφή του από την Κεφαλονιά: «Σε μια στιγμή που κουβέντιαζε [ο Σπ. Φωκάς Κοσμετάτος] με την κυρία [Κεφαλονίτισσα στην καταγωγή Αμαλία] Βαλοσαμάκη ελληνικά, είπε [ο πρώτος] το κεφαλονίτικο “τίποτα”. Σηκώθηκε τότε ξαφνικά ο Ψυχάρης, τον αγκάλιασε και φώναξε “Μπράβο σου! Είπες τη λέξη σωστά! Δεν τη χάλασες! Μπράβο σου!”».⁴⁴

Αναφέρουμε, τέλος, μια έμμεση σχέση του Ψυχάρη με την Κεφαλονιά. Το 1901 προκηρύχθηκε από το μαχητικό δημοτικιστή γλωσσικός διαγωνισμός,⁴⁵ στον οποίο πήρε μέρος ο Κεφαλονίτης λόγιος Παναγιώτης Βεργωτής (Αργοστόλι 1841-1916)⁴⁶ με τη «Μελέτη περί της ομιλουμένης [ελληνικής] γλώσσας», γραμμένη στη δημοτική, την οποία έστειλε στο διαγωνισμό με τίτλο «Χειρόγραφο βιβλίο». Η συμμετοχή αυτή δε βραβεύτηκε, παραμένει όμως μια αξιολογή συμβολή στο γλωσσικό ζήτημα.⁴⁷

42. Δ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 148.

43. Μετά την επιστροφή του στο Παρίσι, παραπονιόταν ο Ψυχάρης στον Κεφαλονίτη διπλωμάτη Σπ. Φωκά Κοσμετάτο ότι δεν ήταν πολλοί εκείνοι οι Κεφαλονίτες που αγόρασαν το τελευταίο του βιβλίο, εννοώντας προφανώς το μυθιστόρημά του *Αγνή* (1913), βλ. Δ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 148. Ειδικά γι' αυτό το μυθιστόρημα βλ. αρνητική κριτική στην εφ. *Φωστήρ*, φ. 184, 14-7-1914, 4αβ: Είναι «αηδιαστικόν», «εμετικόν» μυθιστόρημα, γι' αυτό προτείνεται από τον ανώνυμο αρθρογράφο να χορηγείται στους δηλητηριαζόμενους για την «πρόκληση ξερατού» κάθε άλλο παρά αγνή είναι η Αγνή, καθώς «εδοκιμάστηκε εν τω πυρί των κυνικών καυμάτων και τω καθαρηρίω πυρί της “Αγνής”, η οποία διηγείρεν ημίν και άλλο πυρ εννόητον».

44. Το περιστατικό αφηγήθηκε ο Σπ. Φωκάς Κοσμετάτος στον Δ. Λουκάτο, βλ. Δ. Λουκάτος, *ό.π.*, σ. 148.

45. Βλ. Ψυχάρης, «Διαγωνισμός για τη γλώσσα», εφ. *Το Άστυ*, 22 και 23-6-1900, και ο ίδιος, «Διαγωνισμός για τη γλώσσα 1901. Τα βραβεία», εφ. *Το Άστυ*, 19-10-1901, σ. 2 [= Ψυχάρης, *Ρόδα και μήλα*, τόμ. Δ', Αθήνα 1907, σσ. 102-104].

46. Βλ. γι' αυτόν στην επόμενη ενότητα (και τη δική μας σημείωση 106). Εδώ απλώς σημειώνουμε ότι ήταν οπαδός της δημοτικής, την οποία υποστήριζε με αξιολογές μελέτες.

47. Αυτό το από 214 φύλλα αποτελούμενο χειρόγραφο του Π. Βεργωτή παραμένει ακόμη ανέκδοτο. Βλ. Γ. Αλισανδράτος, «Παναγιώτης Βεργωτής (1841-1916). Σύντομη βιογραφία και

ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ

Ο Κ. Παλαμάς (Πάτρα 1859 - Αθήνα 1943) εκτός από κορυφαίος νεοέλληνας ποιητής υπήρξε επιπλέον ο «πρώτος φιλόλογος νεοελληνιστής»⁴⁸ και η «αυθεντικότερη κριτική ιδιοφυΐα της λογοτεχνίας μας».⁴⁹ Από νωρίς στράφηκε ιδιαίτερα στη μελέτη της επτανησιακής λογοτεχνίας και ασχολήθηκε κριτικά, με εγκυρότητα, οξυδέρκεια και ευαισθησία με τους Ανδρέα Κάλβο –είναι ο πρώτος που «ανακάλυψε» τον Ζακυνθινό ποιητή– Διονύσιο Σολωμό, Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, Ιάκωβο Πολυλά, Ιούλιο Τυπάλδο, Γεράσιμο Μαρκορά, Ανδρέα Λασκαράτο, Λορέντζο Μαβίλη, Γεώργιο Καλοσγούρο, Γιώργο Τερτσέτη, Μικέλη Άβλιχο, Νικόλαο Κονεμένο, Παναγιώτη Πανά,⁵⁰ εξοικειώνοντας έτσι το αθηναϊκό και γενικότερα το ελληνικό κοινό με τη λογοτεχνική δημιουργία του Ιονίου, για να χαρακτηριστεί εύλογα και εύστοχα ως ο «ιστορικός και μαζί ο κριτικός των Επτανησιακών Γραμμάτων».⁵¹ Άλλωστε, «είναι ο πρώτος ο οποίος αντιμετώπισε τους Επτανήσιους ποιητές ως ένα σύνολο με εσωτερική ενότητα, καθορισμένες σχέσεις μεταξύ τους και ορισμένο ρόλο στην εξέλιξη της νεοελληνικής ποίησης. Μ' άλλα λόγια είναι ο πρώτος που εισάγει στη γραμματολογική συνείδηση την έννοια της "επτανησιακής σχολής"».⁵² Και στράφηκε ο Παλαμάς προς τους Επτανήσιους, γιατί ήθελε να γνωρίσει τον Δ. Σολωμό⁵³ και έτσι, κατά μία άποψη, μέσω αυτής της γνωριμίας και ανάδειξης, να προβληθεί η δική του πρωτοκαθεδρία στο σύγχρονό του νεοελληνικό ποιητικό στερέωμα,⁵⁴ αλλά και γιατί ως υπέρμαχος

δημοσιευμάτα του», ό.π., σσ. 18, 65-66.

48. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985, σ. 199.

49. Γ. Π. Σαββίδης, *Αριστοτέλης, Βαλαωρίτης, Φωτεινός*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1970, σ. 12. Βλ. επίσης Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975, σ. 397.

50. Βλ. την ειδική για το θέμα αυτό μελέτη του Γ. Αλυσανδράτου, «Πώς είδε ο Παλαμάς τους Επτανήσιους ποιητές», *Εκρηχόν*, τχ. 14, Άνοιξη 1986, σσ. 1177-1253.

51. Κώστας Δαφνής, «Τα Επτανησιακά Γράμματα και ο Παλαμάς», *Πρακτικά Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου* (23-29 Σεπτ. 1965), τόμ. Β', εν Αθήναις 1969, σ. 339.

52. Βενετία Αποστολίδου, *Ο Κωστής Παλαμάς ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1992, σ. 201.

53. «Η περιπλάνηση του Παλαμά ανάμεσα στην ποιητική παραγωγή της Επτανήσου ήταν μια συνεχής άσκηση της ευαισθησίας του και της ιδιοσυγκρασίας του, ωστόσο καταλήξει στον Σολωμό», Αίμιλος Χουρμούζιος, *Ο Παλαμάς και η εποχή του*, τόμ. Α', Αθήνα [1944], σ. 354. Γράφει χαρακτηριστικά η Β. Αποστολίδου, «Η συμβολή του Κωστή Παλαμά στην αναγνώριση της Επτανησιακής Σχολής», *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου* (Αργοστόλι - Ληξούρι 17-21 Μαΐου 1986), τόμ. 4, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 1991, σ. 240: «Αν παρακολουθήσει κανείς προσεκτικά τα στάδια της προσέγγισης της επτανησιακής σχολής από τον Παλαμά, θα διαπιστώσει, αντίθετα απ' ό,τι θα περιμέναμε ίσως, πως το ενδιαφέρον του κινείται από τους υπόλοιπους επτανήσιους ποιητές προς τον Σολωμό και όχι από τον Σολωμό προς τους επηγόνους, μέλη της σχολής».

54. Καθίσταται βάσιμη η άποψη, σύμφωνα με πρόσφατες παρατηρήσεις, συγκρίσεις και συ-

του δημοτικισμού ήθελε ο ίδιος, δίνοντας δυνατά «*πρότυπα ποιητικής και λογοτεχνικής δημιουργίας*», να στηριζέει εκείνο το κίνημα.⁵⁵

Παράλληλα, ο Παλαμάς εμπνεύστηκε από τον ιόνιο χώρο και έγραψε στίχους, για να υμνήσει τη φυσική ομορφιά των Επτανήσων, την ιστορία και την προσφορά των κατοίκων τους. Εδώ υπενθυμίζουμε, μόνο, το γνωστό «Τραγούδι των επτά νησιών», που δημοσίευσε το 1905, κατά την 41η επέτειο της Ένωσης των νησιών με την Ελλάδα.⁵⁶ Ωστόσο, ο ίδιος ο ποιητής τρία μόνο νησιά είχε επισκεφθεί, τη Ζάκυνθο, τη Λευκάδα και την Κεφαλονιά. Από την πρώτη πέρασε το 1872 ή 1873, όπως γράφει, βιαστικά, όταν ήταν παιδί.⁵⁷ Στη Λευκάδα βρέθηκε για λίγο τον Ιούνιο του 1925, οπότε πήρε μέρος στις εκδηλώσεις για τα εκατόχρονα από τη γέννηση του Α. Βαλαωρίτη.⁵⁸ Μόνο στην Κεφαλονιά η επίσκεψη και η παραμονή του ήταν πολυήμερη.

μπεράσματα συγχρόνων μελετητών της νεοελληνικής λογοτεχνίας, ότι ο βαθύτερος στόχος της μελέτης των Επτανήσιων ποιητών και της ανάδειξης του σολωμικού έργου «*δεν θα μπορούσε να είναι άλλος παρά ο Παλαμάς να προλείπει το έδαφος για να καταλάβει ο ίδιος στη σύγχρονη του Αθήνα τον αρχηγικό ρόλο που αναγνώρισε ότι είχε ο Σολωμός στο λογοτεχνικό του περιβάλλον, τα Επάνησα του 19ου αιώνα*», Ευριπίδης Γαργαντούδης, *Οι Επτανήσιοι και ο Σολωμός: Όψεις μιας σύνθετης σχέσης (1850-1950)*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2001, σ. 38. Και θα το πετύχαινε αυτό ο Παλαμάς, αν προέβαλλε και υπογράμμιζε – όπως πράγματι προέβαλλε και υπογράμμιζε στις σχετικές με τον Σολωμό μελέτες του – την αποσπασματικότητα της σολωμικής ποίησης, τα «*αξιοθαύμαστα ερείπια, [αλλά] πάντως ερείπια*», ενώ από την άλλη πλευρά ιφωνόταν το δικό του «*άρτιο, ολοκληρωμένο έργο*» και έτσι ο τότε αναγνώστης θα προχωρούσε «*σε σύγκριση της εικόνας της παλαιότερης ποίησης με την εικόνα της συγκαίριας του ποίησης, σύγκριση η οποία ευνοούσε τον Παλαμά*», ό.π., σ. 43. (Στις παραπάνω σελίδες πλούσιες υποσημειώσεις με τη σχετική βιβλιογραφία για το θέμα αυτό).

55. Έχει γράψει χαρακτηριστικά ο Ανδρέας Καραντώνης, *Κωστής Παλαμάς (Από τη ζωή και το έργο του)*, εκδ. Νικηδόμος, Αθήνα [1979], σ. 558: «*Ο επανησιακός πολιτισμός [...] ζωογόνησε τον νεαρό και μαχόμενο δημοτικισμό [...], που χρειαζόταν και μεγάλα πρότυπα ποιητικής και λογοτεχνικής δημιουργίας, όπως ήταν το λησμονημένο έργο του Σολωμού*».

56. Το ποίημα συμπεριλήφθηκε στη συλλογή *Η Πολιτεία και η Μοναξιά*, βλ. Κωστής Παλαμάς, *Άπαντα*, τόμ. 5, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα [1964], σσ. 343-345. Να, μερικοί στίχοι δηλωτικού του θαυμασμού και της αγάπης του ποιητή προς τα Επάνησα και τους ανθρώπους τους: «*[...] Λάμπεις, Ιόνιο Πέλαγο, σα νάσαι από διαμάντια. [...] / Κ' η εφτάδιπλη ομορφάδα τους εφτάφωτη είναι πούλια! [...] / Ζάκυνθο, χαίρε, ολόανθη, Κεφαλονιά δονιεύτρα, / ως Κύθηρα, ω Παξοί, / κ' εσύ του νου και της καρδιάς, ω Κέρκυρα, μαγεύτρα, / και Ιθάκη εσύ ακουστή: / Χαίρε κ' εσύ της Ρούμελης γειτόνισσα, ω Λευκάδα, / του αρματωλού φωλιά! [...] / Πάντα, καθώς απ' τον καιρό του θείου Ομήρου, ως τώρα, που ανθίζει ο Σολωμός, [...] / του Καποδίστρια η ψυχή κι ο ίσκιος του Οδυσσέα / φιλιούνται ταιριαστά. / Άμποτε από το ταίριασμα κι από το φίλημα τους / κάποιος να γεννηθή, / πλάστης, απάνου απ' τους γκρεμούς κι απάνου απ' τους θανάτους, / με λόγο ή με σπαθί!*».

57. «*Διάβα γληγορώτατο, μιας ώρας μόλις. και ζωηρότατη εντύπωση κόσμου αγνώριστου ως τότε ονειρευτούς*», έχει σημειώσει ο Παλαμάς στον Πρόλογο του έργου Διονύσιος Σολωμός, *Άπαντα τα Ευρισκόμενα*, Βιβλιοθήκη Μαρασλή, εν Αθήναις 1904, σ. 1. Περβ. Νηρος Βέης, «*Από τα ταξίδια του Κωστή Παλαμά (Α' 1865-1881)*», *Αρχαιοελληνική Επιστήρηση*, τόμ. 4 (1949-1950), σ. 56.

58. Βλ. Κ. Παλαμάς, *Αλληλογραφία*, τόμ. Α' (1875-1915), Εισαγωγή - φιλολογική επιμέλεια, σημειώσεις Κ. Γ. Κασίνης, Αθήνα 1975, σ. οε'.

Το νησί του Λασκαράτου και του Άβλιχου ο Παλαμάς το επισκέφθηκε το καλοκαίρι του 1876, όπως ο ίδιος ανέφερε το 1936 σε συνέντευξή του στον τότε φιλόλογο καθηγητή και μετέπειτα καθηγητή Λαογραφίας Δημήτριο Λουκάτο, όταν ο τελευταίος επισκέφθηκε τον ποιητή στο σπίτι του και συζήτησαν για την Κεφαλονιά και τους Κεφαλονίτες.⁵⁹ Ήταν φιλοξενούμενος του Κεφαλονίτη δημοσιογράφου και ποιητή Επαμεινώνδα Άννινου (Αργοστόλι 1842-).⁶⁰ Παρ' όλο που στην παραπάνω συνέντευξη (το 1936 ήταν 77 ετών) ο ίδιος αναφέρει ότι διέμεινε στο Αργοστόλι, σε άλλο κείμενό του, γραμμένο το 1914,⁶¹ σε ηλικία 55 ετών και άρα με καλύτερη μνήμη, σημειώνει ότι διέμεινε «εις μίαν από τας εξοχάς του Αργοστολίου». Φαίνεται ότι ο 34χρονος τότε Ε. Άννινος φιλοξένησε το νεαρό, 17χρονο, φίλο του Παλαμά στο αγρόκτημά του στα Σαρλάτα της Λιβαθώς (5 περίπου χιλιόμετρα από το Αργοστόλι), όπου συχνά αποσυρόταν ο πρώτος, για να μελετήσει και να γράφει.⁶²

Ο νεαρός Παλαμάς γοητεύθηκε από τις φυσικές ομορφιές της Κεφαλονιάς. Εκείνη η πρώτη –και τελευταία– επαφή του με τη νησιωτική φύση έμεινε βαθειά εντυπωμένη στη μνήμη του: «Μου δροσίζουν ακόμη την ψυχήν», έγραφε το 1914, 38 χρόνια μετά από την επίσκεψη στο νησί, «τα παχέα φυλλώματα των αιωνόβιων ελαιώνων της [= της Λιβαθώς], ακόμη μου μοσχοβολούν από τα βάθη των κήπων της τα κατάλευκα γιασεμιά. ακούω ακόμη το ρυθμικόν γύρισμα του μαγανοπήγαδου και το μουρμούρισμα του ποτιστικού νερού, ζωογονούντος πρωί και βράδυ τας πυκνάς πρασιάς του κάτωθεν των παραθύρων μου ρομαντικού περιβολιού. διανοίγω εις τα βάθη ορίζοντας χλοερούς και κυανάς εκτάσεις».⁶³ Στις περιοδείες του μάλιστα στα χωριά της Λιβαθώς είχε ξεναγό τον 24χρονο τότε Μπάμπη Άννινο (Αργοστόλι 1852 - Αθήνα 1934), το μετέπειτα εξαίρετο δημοσιογράφο, λογοτέχνη και ιστοριογράφο.⁶⁴ «Με το Μπάμπη τον Άννινο», θυμάται ο

59. Το κείμενο εκείνο του Δ. Λουκάτου με τη συνομιλία του με τον Παλαμά δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Η Ηχώ*, τχ. 43, Μάρτιος 1936, σσ. 4-6, με τίτλο «Ο Ποιητής κι' η Κεφαλονιά [= Κ. Παλαμάς, ό.π., τόμ. 14, εκδ. Γκοβόστη, σ. 423. Για εκείνη τη συνέντευξη έχει γράψει ο Δ. Λουκάτος, Παλαμάς και Ψυχάρης στην Κεφαλονιά (Φιλολογικά συμπληρώματα)», ό.π., σσ. 146-147.

60. Βλ. γι' αυτόν Ηλίας Τσιτσέλης, ό.π., σ. 844· Αγγελο-Διονύσης Δεμπόνος, «Επαμεινώνδας Άννινος. Εμπνευσμένος στιχουργός ή ονειροπαρμένος αερολόγος ;...», *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, τχ. 69-70, Σεπτ.-Οκτ. 1977, σσ. 175-181.

61. Πρόκειται για ένα σύντομο δημοσίευμα του Κ. Παλαμά στην εφ. *Εμπρός*, 29-5-1914, σ. 1, με τίτλο «Ηλίας Ζερβός» και υπογραφή Π., που γράφτηκε με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 50 χρόνων από την Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα. Το κείμενο αναδημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Η Κεφαλονίτικη Πρόοδος*, με υπέρτιτλο «Ο Ηλίας Ζερβός και ο Κωστής Παλαμάς», και τίτλο «Ηλίας Ζερβός», τχ. 29, Μάιος 1974, σσ. 100-101. Έχει συμπεριληφθεί στο Κωστής Παλαμάς, ό.π., τόμ. 4, εκδ. Μπίρης, σσ. 520-522.

62. Βλ. Α.-Δ. Δεμπόνος, ό.π., σ. 175.

63. «Ο Ηλίας Ζερβός και ο Κωστής Παλαμάς», ό.π., σ. 100 [= Κωστής Παλαμάς, ό.π., σ. 521].

64. Βλ. γι' αυτόν Η. Τσιτσέλης, ό.π., σσ. 10-13.

Παλαμάς στη συνέντευξή του στον Δ. Λουκάτο, «είχα φίλεις από παιδί [...] Θυμάμαι την εντύπωση που άφηκε η πρώτη συλλογή των τραγουδιών του, εδώ κι εξήντα πέντε χρόνια, το "Λυκαυγές". [...] Ήμουνα τότε 12 ως 14 χρονών, που τα διάβασα».⁶⁵ Αλλά με τον Κεφαλονίτη λογοτέχνη ο Παλαμάς συνέχισε και αργότερα να έχει φιλικές σχέσεις και πνευματικές επαφές και συνεργασίες. Οι δυο τους, μαζί με τους Αριστομένη Προβελέγγιο, Γεώργιο Σουρή και Αγγελο Βλάχο, δραστηριοποιήθηκαν για την ίδρυση της Ακαδημίας στην ελληνική πρωτεύουσα.⁶⁶ Και πάντοτε, με κάθε ευκαιρία εκδήλωνε το θαυμασμό του στο λογοτεχνικό ταλέντο του Άννινου. Σ' έναν τιμητικό για τον τελευταίο τόμο καταχώρισε το 1900 ο Παλαμάς το εξής: «Χαιρετίζω τον ποιητήν του *Λυκαυγούς*, όστις –κοιτεύουν τώρα τριάντα χρόνια– συνεκίνησε την παιδικήν φαντασίαν μου, βραδύτερον δε πολλάκις έθελξε κ' εφαίδρυνε το πνεύμα του διά των γλαφυρών και ευτραπέλων έργων του [...]».⁶⁷

Περισσότερο, όμως, ο νεαρός επισκέπτης της Κεφαλονιάς εντυπωσιάστηκε, όπως ο ίδιος ομολογεί, από την επαφή του με τους ανθρώπους του νησιού, από τη «γλυκύτητα» των περιποιήσεων και την αμεσότητα της φιλοξενίας. Ευχάριστη, πάντως, έκκληξη και με γόνιμες για τον ίδιο συνέπειες υπήρξε το ενδιαφέρον της οικοδεσποινιάς του να τον ενημερώσει για εκλεκτές προσωπικότητες του νησιού. Του έδωσε, μάλιστα, τότε να μελετήσει ένα σύγγραμμά του ηγέτη του ριζοσπαστικού κατά την Αγγλοκρατία των Επτανήσων αγώνα Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου (Γριζάτα Κεφαλονιάς 1814 - Αργοστόλι 1894),⁶⁸ που ζούσε τότε στο νησί «ιδιωτεύων, εφησυχάζων και κάπως απογοητευμένος, ύστερον από βίον πολιτικόν πολυκύμαντον».⁶⁹ Ωστόσο, ο ίδιος ο ποιητής δε θυμάται για ποιο έργο του Η. Ζερβού Ιακωβάτου πρόκειται. Θυμάται μόνο ότι «περιείχε πεζά και στίχους» και ότι «εξιστορούντο εν αυτώ τα παθήματα του "εθνομάρτυρος"», τα οποία ο συγγραφέας περιέγραφε «εις ύφος ζωηρόν, ρωμαντικόν, έντονον, παθητικόν, πλούσιον από τα σχήματα όλα της ρητορικής τέχνης».⁷⁰ Δεν πρέπει να είναι η Αυτοβιογραφία του ριζοσπάστη ηγέτη ή κάποιο άλλο έργο του. Ίσως να πρόκειται για βιβλίο που αναφερόταν στη ζωή και το έργο του Η. Ζερβού Ιακωβάτου. Εκείνο, πάντως, το βιβλίο ήταν η πρώτη επαφή και γνωριμία του νεαρού Παλαμά με την

65. Δ. Λουκάτος, «Ο Ποιητής κι' η Κεφαλονιά», *ό.π.*, σ. 5 [= Κ. Παλαμάς, *ό.π.*, τόμ. 14, εκδ. Γκοβόστη, φ. 422].

66. Βλ. συνεντεύξεις του Ποιητή, όπου αναφέρεται αυτή η πρωτοβουλία, Κ. Παλαμάς, *ό.π.*, σσ. 82-85, 104-106. Επίσης βλ. Γ. Αννιάς, «Μπάμπης Άννινος», *Παγκεφαλληνιακόν Ημερολόγιον*, Αργοστόλι 1939, σ. 256.

67. *Λεύκωμα επί τη συμπληρώσει της τριακονταετηρίδος του φιλολογικού σταδίου του Χαράλαμπος Άννινου, 1869-1899*, εν. Αθήναις 1900, σ. 77 [= Κ. Παλαμάς, *ό.π.*, σ. 42].

68. Για τον Ηλία Ζερβό Ιακωβάτο βλ. Η. Τσιτσέλης, *ό.π.*, σσ. 143-168· Χρύστος Θεοδωράτος, «Ηλίας Ζερβός Ιακωβάτος (1814-1894)», στον τόμο *Αφιέρωμα εις Κωνσταντίνον Άμαντον*, Αθήναι 1940, σσ. 303-320.

69. «Ο Ηλίας Ζερβός και ο Κωστής Παλαμάς», *ό.π.*, σ. 100 [= Κ. Παλαμάς, *ό.π.*, τόμ. 4, σ. 521].

70. *Ο.π.*

προσωπικότητα του Η. Ζερβού Ιακωβάτου, αλλά υπήρξε και η αφορμή, για να μελετήσει διεξοδικότερα την προσφορά του και για να εντρυφήσει, στη συνέχεια, στη μελέτη του ριζοσπαστικού κινήματος της Κεφαλονιάς.

Αξιίζει να παραθέσουμε την τελική εκτίμηση και αξιολόγηση της προσωπικότητας, του έργου και της προσφοράς του ριζοσπάστη ηγέτη από τον ώριμο πια (55 ετών) Κ. Παλαμά: «[...] Ο Ζερβός κατά βάθος πολεμιστής δημοσιογράφος, ευφραδής ρήτωρ, πολιτευτής, ευθαρσής, κατείχετο εν τούτοις από μεγάλην διανοητικήν φιλοπεριεργειαν, και ήτο πεπρωκισμένος με πνεύμα ανήσυχον και φιλέρρευνον, ώστε να περιεργάζεται διαφόρους κύκλους πνευματικής ενεργείας και να δοκιμάζη την δύναμιν της σκέψεώς του και την ευλγισίαν της γραφίδος του επάνω εις ποικίλα θέματα. Διά τούτο παρά τα ριζοσπαστικά μαυιφέστα και τας δημοσιολογικάς πραγματείας του έχομεν τον Ζερβού ιστορικά δοκίμια και αρχαιολογικάς πραγματείας, [...], έχομεν βυζαντινάς μελέτας και ανεκδότους, [...], έχομεν φιλογολικάς κρίσεις του [...], έχομεν δρόματά του, [...] και ποιήματα [...]. Οιαδήποτε και αν είνε η αξία του Ζερβού, τον παρουσιάζει εις την εκτίμησίν μου άξιον εξαιρετικής συμπαθείας, καθώς και άξιον ιδιαζούσης προσοχής και σεβασμού, η κίνησις της σκέψεώς του, η εξέλιξις των φρονημάτων του, κάποιος δισταγμός και κάποια αμφιβολία περί του τελειωτικού και περί του αλαλήτου των ιδεών, υφ' ὧν άγεται ο άνθρωπος. διάθεσις, η οποία βραδύτερον τον έσπρωξε να βάλη αρκετόν νερόν μέσα εις το αψύ κρασί των φιλελευθέρων ριζοσπαστικών τάσεων του».⁷¹

Κατά την περίοδο εκείνης της παραμονής του στο νησί ο έφηβος Παλαμάς θέλησε να γνωρίσει από κοντά τον Ανδρέα Λασκαράτο (Ληξούρι 1811 - Αργοστόλι 1901), τον οποίο ήδη γνώριζε μέσα από το έργο του και τον θαύμαζε.⁷² «Το έργο του [του Λασκαράτου] το διάβασα από νωρίς», ενημερώνει το συνομιλητή του Δ. Λουκάτο.⁷³ Δεν έγινε, όμως, δυνατή η προσωπική συνάντηση και γνωριμία, γιατί, όπως διευκρινίζει ο ίδιος, «πήγα [στο Ληξούρι] με τον [Μπάμπη] Άννινο, για να ιδώ το Λασκαράτο. Μα δεν ήταν εκεί. Έτσι, δεν τον γνώρισα».⁷⁴ Αργότερα, βέβαια, μελέτησε το έργο του Κεφαλονίτη λογοτέχνη και στοχαστή και ασχολήθηκε μαζί του κριτικά σε δημοσίευμά του το 1899 και σε ομιλία του το 1910.⁷⁵

Στο πρώτο του κείμενο δεν αξιολογεί θετικά την ποίηση του Λασκαράτου: «Ουδέποτε ποίησις υπήρξε τόσον γυμνή ανθών και τόσον έρημος ευωδιών ως η ποίησις του “Ληξουριου” και της “Βάρκας Κανονιέρας” [...] Δεν είναι [ο Λασκαράτος] ζωγράφος παθών, είναι διώκτης προλήψεων»,⁷⁶ δεν είναι δημιουργός, είναι

71. «Ο Ηλίας Ζερβός και ο Κωστής Παλαμάς», ό.π., σ. 100 [= Κ. Παλαμάς, ό.π., σσ. 521-522].

72. «Τιμά, υπό το 1875, τον Λασκαράτο [...]», Κ. Θ. Δημαράς, ό.π., σ. 389.

73. Δ. Λουκάτος, ό.π., σ. 5 [= Κ. Παλαμάς, ό.π., τόμ. 14, σ. 421].

74. Δ. Λουκάτος, ό.π., σ. 6 [= Κ. Παλαμάς, ό.π., σ. 423].

75. Βλ. γι' αυτά Γ. Αλυσανδράτος, ό.π., σσ. 1226-1229.

76. Κατά τη συζήτησή του με τον Δ. Λουκάτο υπογραμμίζει ιδιαίτερα αυτό το στοιχείο της πολεμικής του Λασκαράτου κατά των προλήψεων: «Η αντικληρική του πολεμική ήταν ένας επί-

παρατηρητής. δεν αποκαλύπτει το ωραίο ηθικολογεί δεν ανυψούται εις κνα-
νούς κόσμους ιδεών, πατών στερρά το έδαφος αρέσκεται να κραυγάξει δι' όσα
λιμνάζοντα νερά, δι' όσα βορβορώδη στρώματα συναντά εις τον δρόμον του, είναι
πολύ περισσότερον πολεμιστής ή όσον είναι ποιητής», Περισσότερο εκτιμά τις πε-
ζογραφικές του ικανότητες: «Διότι το μέγα τάλαντον του Λασκαράτου είναι, κυ-
ρίως ειπείν, φύσεως πεζογραφικής. Η τέχνη του εγγίζει πολύ μάλλον τα όρια της
χώρας του πεζού λόγου ή της αγνής παντός χρόνου και τόπου ποιήσεως [...]». Για
να καταλήξει: «Οιασδήποτε δε φύσεως και αν είναι τα πτερά του Πηγάσου του,
φέρεται επ' αυτού με την χάριν και την άνεσιν των προνομιούχων εμπνευσμένων
τον κόσμου».⁷⁷

Κατά την ομιλία του στη νεοσύστατη τότε «Φοιτητική Συντροφιά», το Δεκέμ-
βριο του 1910, με θέμα «Λασκαράτος και Βαλαωρίτης» κατέδειξε την ανωτερό-
τητα της ποίησης του δεύτερου, αλλά στο θέμα της γλώσσας αξιολόγησε θετικό-
τατα τη γλωσσική προσπάθεια του Κεφαλονίτη στοχαστή και τη σημασία που εί-
χε στο γενικότερο κίνημα του δημοτικισμού: «Πολύ διαφορετικά [από τον Βαλα-
ωρίτη] ο Λασκαράτος από μιας αρχής είδε, σημάδεψε και χτύπησε το κακό του
σχολαστικισμού. Από μιας αρχής μπήκε άσφαλα στο νόημα της γλωσσικής ιδέας
και δεν ξαναβγήκε. [...] Ο Λασκαράτος υπηρετούσε την ιδέα με το σοφότερο τρό-
πο που μπορεί να δουλέψει για μιαν ιδέα με το παράδειγμα. Διαλαλούσε το δίκιο
της δημοτικής πέρα ως πέρα και την έγραφε πέρα ως πέρα. [...] Σήμερα [= 1910]
η γλώσσα μας γραφόμενη κατά το σύστημα του Λασκαράτου είναι κάτι που μας
πάει πίσω. Τον καιρό εκείνο η γλώσσα του Λασκαράτου έτρεχε μπροστά. έσπερνε
το σπόρο της ζωής κι έριχνε θεμέλια για παλάτια». Και κατέληξε συμπερασματι-
κά: «Ο συγγραφέας των “Χαρακτήρων”, του “Λύχνου”, της “Στιχουργικής”, της
“Ποιητικής” και των “Στιχουργημάτων” πρέπει να τιμηθεί ως ένας από τους πιο
μεγάλους προσηυχαραικούς απόστολους της ιδέας».⁷⁸

Στο μεταξύ, κατά τη διάρκεια της διαμονής του Παλαμά στο αγρόκτημα του
Ε. Αννινου, καθώς φυσικά ήταν σε συνεχή επαφή με την οικογένεια του φίλου
του, φαίνεται ότι αναπτύχθηκε ανάμεσα στο νεαρό φιλοξενούμενο και στην
αδελφή του οικοδεσπότη του, την Ισαβέλλα, αισθηματική γνωριμία. Και ίσως να
ήταν από τις πρώτες ερωτικές περιπέτειες του 17χρονου Παλαμά. Αυτό προκύ-
πτει από ανέκδοτα ποιήματα του Παλαμά που βρίσκονται στο αρχείο του Δρομο-
καΐτειου Ψυχιατρικού Θεραπευτηρίου⁷⁹ και εντελώς πρόσφατα είδαν το φως της

μονος αγώνας. Βέβαια, κανείς δεν μπορεί να μη συμμερισθή την αγανάκτησή του για την τυραν-
νία, που ασκούσαν πάνω στην ανθρώπινη σκέψη οι προλήψεις της εποχής του κι' οι νεκροί τύ-
ποι της θρησκείας. Μα έμεινε στενά κλεισμένος μέσα σ' αυτήν την πολεμική κι' εκδηλώθηκε πο-
λύ αποκλειστικά», Δ. Λουκάτος, ό.π., σ. 5 [= Κ. Παλαμάς, ό.π., σ. 421].

77. Κ. Παλαμάς, «Ο Λασκαράτος και η σατιρική ποίησης», εφ. Το Άστυ, 27-3-1899 [= Κ. Παλα-
μάς, Άπαντα, τόμ. 2, εκδ. Μπίρης, σσ. 81-87]. Βλ. και Η. Τοιτοσλής, ό.π., σσ. 720, 722.

78. Κ. Παλαμάς, ό.π., τόμ. 8, εκδ. Μπίρης, σσ. 191, 193.

79. Για την ιστορία του Δρομοκαΐτειου Ψυχιατρικού Θεραπευτηρίου αλλά και την εκεί παρου-
σία πνευματικών ανθρώπων στα «ταραγμένα» χρόνια της ζωής τους βλ. Μαρία Φαφαλιού, Ιε-

δημοσιότητας.⁸⁰ Συγκεκριμένα, στο Δρομοκαΐτειο Ψυχιατρείο νοσηλεύθηκε το 1919 η 17χρονη Ελένη Μιχαήλ Άννινου, συγγενής του Επαμεινώνδα Άννινου. Μαζί της είχε φέρει «ως καύχημα και φυλαχτό» κάποια χειρόγραφα ποιήματα, τα οποία μετά την αποχώρησή της έμειναν στο Ίδρυμα. Πρόκειται για αυτόγραφα ποιήματα του έφηβου Παλαμά απευθυνόμενα στην Ισαβέλλα Άννινου.

Το πρώτο χρονολογικά είναι ένα λυρικό οκτάστιχο ποίημα με ακροστιχίδα που σχηματίζει το όνομα της Ισαβέλλας, γραμμένο στις 31 Δεκεμβρίου 1876, 81 4-5 μήνες δηλαδή μετά την επίσκεψη και διαμονή του νέου στην Κεφαλονιά, με πηγή έμπνευσης την ομορφιά της Κεφαλονίτισσας κόρης.⁸² Στο δεύτερο, με ημερομηνία 10 Οκτωβρίου [1877], που είναι μακροσκελέστατο (80 σίχοι) και τιτλοφορείται «Τη δεσποινίδι Ισαβέλλα Αννίνου», ο νεαρός Παλαμάς από την Αθήνα εξομολογείται στην Ισαβέλλα τον έρωτά του.⁸³ Και η τελευταία φαίνεται ότι αποδέχθηκε την εξομολόγηση, γιατί στο τρίτο, 12στίχο ποίημά του, με τίτλο «Τη καλή Ισαβέλλα - Διά την πρώτην του έτους» και ημερομηνία 31 Δεκεμβρίου 1877, ο ερωτευμένος νέος υποδηλώνει την αισθηματική εκείνη προσέγγιση.⁸⁴ Δε γνωρίζουμε, βέβαια, πόσο κράτησε ο εφηβικός εκείνος έρωτας. Θα ήταν, όμως, μια όμορφη γεύση από την Κεφαλονιά για τον Κωστή Παλαμά.

Δεύτερη φορά την Κεφαλονιά δεν την επισκέφθηκε ο Παλαμάς. Παρ' όλο που στο μεταξύ είχε συνάψει φιλία με τον Ληξουριώτη ποιητή Μικέλη Άβλιχο (Ληξούρι 1844-1917) και είχε δεχθεί από τον τελευταίο το 1913 πρόσκληση να επισκεφθεί το Ληξούρι, για να γνωριστούν προσωπικά, ο Παλαμάς δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί. Ήδη από το 1911 οι δύο ποιητές βρίσκονταν σε επαφή. Ήταν η περίοδος της συζήτησης στη Βουλή του γλωσσικού ζητήματος με εντονότατη την

ρά οδός 343, εκδ. Κέδρος, [Αθήνα 1995].

80. Βλ. κείμενο του Γρηγόρη Χαλιακόπουλου στο περιοδικό *Εικόνες*, αρ. 369, 22-3-2009 (κυκλοφορεί με το *Έθνος της Κυριακής*) με τίτλο «Κωστής Παλαμάς. Το ανέκδοτο εφηβικό έργο του», σσ. 32-38.

81. Στο ίδιο χειρόγραφο, εκτός από το ποίημα του Κ(ωστή) Μ(ιχαήλ) Π(αλαμά), υπάρχει και δεύτερο, πάλι με ακροστιχίδα το όνομα της όμορφης Κεφαλονίτισσας, γραμμένο από το φίλο του Παλαμά ποιητή Νίκο Καμπά (1857-1939), με υπογραφή Ωρών, βλ. ό.π., σσ. 35, 36.

82. «[...]/ Λατρευομένη, πάναγνος, μυρόεσσα, ακμαία, / λαμπράν ψυχήν να ενδουθούν οι πόθοι, της ψυχής σου, / άγιος νύμφης στέφανος να στέψει σε, ω νέα...», ό.π., σ. 36.

83. «Εντός εμού ενίστε αισθάνομ' άγνωστον τι / συναίσθημα ενδύμυχον, βαθύ, αόριστον τι, / ηδύτητα ανέκφραστον εντός εμού ενσπείρον, / κι' εις ρεμβασμούς το πνεύμα μου και σκέψεις επισύρον. / Είναι ωραία η στιγμή αυτή του πνεύματός μου. / [...] / Να! αι καρδίαι εννοούν παλμούς τους ενδομύχους. / Και οι ποιηταί ουχί προς νους, λαλούσι προς καρδίας, / των καρδιών των φίλωντες παλμούς και τρικυμίας. / Καρδίαν ποία πλάσματα ωραιοτέρων έχουν, / οποία το μυστήριον το τιμαλφές κατέχουν / που εννοούν του ποιητού τας εξομολογήσεις / κι' αισθάνονται του έρωτος τας θείας συγκινήσεις. / [...]», ό.π., σ. 38.

84. «Νεράιδα ήθελα νάμουν να καταιβά σμά σου / τη νύχτα αυτή σαν άνεστ' ήλιο να σε κοιμάω. / [...] / Η Ευτυχία νάμουναι γι' αυτή τη νύχτα μόνο / να 'αχόμουν με χαρίσματα χροιά να σε ραντίσω, / το γέλιο μου το αθάνατο 'ς το στόμα σου ν' αφήσω, / κι' ολόδροση να σηκωθείς, σαν τον καινούριο χρόνο. / [...]», ό.π., σ. 38.

αντιπαράθεση καθαρευουσιάνων και δημοτικιστών στα έντυπα και στους δρόμους, κατά την οποία ο Παλαμάς δήλωνε θαρρετά ότι είναι υπερήφανος για το «μαλλιαρισμό» του,⁸⁵ γι' αυτό και παύθηκε για ένα μήνα από τη θέση του Γενικού Γραμματέα του Πανεπιστημίου που κατείχε - ενέργεια που προκάλεσε θύελλα αντιδράσεων.⁸⁶ Ο Άβλιχος ήταν ένας από εκείνους που συμπαραστάθηκαν στο διωκόμενο δημοτικιστή. Από το Ληξούρι,⁸⁷ απ' όπου παρακολουθούσε τα γεγονότα της Αθήνας, έγραψε σονέτο σατιρικό με τίτλο «Εις Μυστριώτην τον πάνυ», που το δημοσίευσε στην τοπική εφημερίδα *Αναμόρφωσις*, φ. 22, 6-4-1911, και έστειλε το σχετικό φύλλο στον Παλαμά με τούτο το έμμετρο «Αφιέρωμα»: Το «κάτωθι» σονέττο αφιερώνω / σε Σένα, Παλαμά, τον ποιητή. / κ' έτσι τα πιο «άκρα κ' ενάντια» ενώνω / σε μιαν εικόνα - ζωγραφιά σωστή -: / Ψηλά ένα αηδόνι με καρδιά πετρίτη / και χάμον ένα βρονκόλακα Θεοσίτη», εννοώντας προφανώς τον Παλαμά και τον Μιστριώτη αντίστοιχα.⁸⁸

Έτσι, λοιπόν, ξεκίνησε η γνωριμία και επαφή των δύο ποιητών, επαφή που συνεχίστηκε, μέσω αλληλογραφίας πάντοτε, μέχρι τον Αύγουστο του 1913.⁸⁹ Σ' εκείνο το χρονικό διάστημα ήταν που ο Παλαμάς αποκάλεσε τον Άβλιχο «συνάδελφο» και ο δεύτερος, νιώθοντας τον εαυτό του μικρό απέναντι στον ποιητή της *Ασάλευτης ζωής*, του απάντησε (Χριστούγεννα του 1911): «Συνάδελφο με κράξεις, ποιητή, / εσύ «πηγή ύδατος αλλομένου», / νάμα ψαλμού ζωής, πατριίδας αίνον, / [...] / Μα εγώ είμαι έρημου βράχον μια βρονσούλα, / που έρημη ρέει 'ς έρημο γιालό - / και ρέει 'σα να κλαίη την ερμιά της. / [...]».⁹⁰

85. «Κι απάνον απ' όλα ξέρω πως είμαι, στρογγυλά και χτυπητά, μαλλιαρός απολύτως, και πως [...] το θεωρώ επαινό μου και το λογαριάζω δόξα μου μαλλιαρός να κραζώμαι. Και ο μαλλιαρισμός, το είπα και το ξαναλέω, είναι η αρετή μου», Κ. Παλαμάς, «Για να το διαβάσουν και τα παιδιά», *Ο Νουμάς*, έτος Θ', αρ. 424, 20-2-1911, σσ. 113-114 [= Κ. Παλαμάς, *ό.π.*, τόμ. 6, εκδ. Μπίρης, σσ. 579-582].

86. Βλ. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του γλωσσικού μας ζητήματος*, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήναι 1973, σσ. 172-183.

87. Και στις κεφαλονίτικες εφημερίδες εκείνης της περιόδου διαβάζουμε άρθρα, σχόλια και σατιρικά στιχουργήματα σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα. Ενδεικτικά αντιγράφουμε κάποιους στίχους από το σατιρικό Ζιζάνιον του Γ. Μολφέτα, φ. 8, 11-3-1911: «[...] Κι' εφανήκαν στη Βουλή / Μαλλιαροί και Κουρεμένοι / με απόφασι καλή / και με γλώσσα τροχισμένη / κι' αρχινήσανε βρισιές / φάσκελα και μαξιλιάρια / με σε τότες βουρλισιές / κι' έγιναν μαλλιά κονβάρια. [...] / Και για φαντάσου, Σιληνέ, στις Αγίες 'Βδομάδες / να θέλουνε ν' αλλάξουνε τη γλώσσα στους παπάδες / να λεν τον παπα-Κόκκινον επί τη υποθέσει / φράσεις καινούργιες και ρυθμούς στη γλώσσα του να θέση / κι' αντί «Κύρι' ελέησον» να λέγη των Υψίστω / «Συμπάβα μας αφεντικό». / Βρε τιν' αυτό μαλλιαρικό / ή θέλουνε ν' αλλάξουνε και του Θεού την πίστι; [...]».

88. Βλ. γι' αυτά Γ. Αλυσανδράτος, «Ανέκδοτα γράμματα του Μικέλη Άβλιχου», *Παρηνασός*, τόμ. 17 (1975), σσ. 89-94. Το ποίημα μαζί με το «Αφιέρωμα» βλ. και Α. Ρουχωτάς *Τα Άπαντα Μικέλη Άβλιχου*, Αθήναι 1976, σ. 107. Βλ. και σχετικά σχόλια από Θεόδωρο Πυλαρίνο, «Μικέλη Άβλιχου ποιήματα προς ομοτέχνους», *Κυμοθόη*, τχ. 17 (2007), σσ. 37-38.

89. Για την αλληλογραφία αυτής της περιόδου βλ. Γ. Αλυσανδράτος, *ό.π.*, σσ. 94-102.

90. Πρόκειται για το σονέτο με τίτλο «Sonetto». / Εις τον ποιητή Παλαμά, / απόκριση εις ένα γράμμα του, / που με έγραφε «συνάδελφο», βλ. Α. Ρουχωτάς, *ό.π.*, σ. 108. Βλ. και Θ. Πυλαρί-

Και ο «συνάδελφος» Παλαμάς του έστειλε το δικό του απαντητικό ποίημα: «Ρεματαριά, βρουσούλα, ποταμός, / ζωής νάμα το νερό του τραγουνδιού, / [...] / Ρέ-ει, κλαίει. Το πίνει ο φτερωτός διαβάτης, / για να υψωθή στ' αγνά και στ' ανοιχτά. / [...] / Κι αν τίποτε δεν ήρθε να ποτίση, / κι αταίριαστο κυλά κ' ερμαδιακό, / με το δικό του μοναχά μεθύσι / ζη, θεριεμένο ή πρᾶο, βασιλικό».⁹¹

Στο τελευταίο από τα διασωθέντα γράμματά του (29 Αυγούστου 1913) ο Άβλιχος καλούσε τον Παλαμά να επισκεφθεί το Ληξούρι, για να γνωριστούν κι από κοντά: «Μεγάλην επιθυμία έχω να σε γνωρίσω προσωπικώς. Δεν ήθελε είνε δυνατόν να έλθης μια φορά στην Κεφαλονιά; Είμαι βέβαιος πως ήθελε έχουμε να πούμε πολλά – και πως στα περισσότερα ήθελε συμφωνήσουμε. [...] Αν έκανες την απόφασι, τόσο για σπίτι – δεν ήθελε είνε ανάγκη να φροντίσης διόλου».⁹² Ο Παλαμάς, όμως, δεν κατόρθωσε να επισκεφθεί –για δεύτερη φορά– την Κεφαλονιά και έτσι ποτέ δε συναντήθηκαν οι δυο φίλοι ποιητές. Φαίνεται, ωστόσο, ότι ο Άβλιχος επανήλθε με νεότερο γράμμα του (Δεκέμβριος 1913 ή Ιανουάριος 1914) προς τον Παλαμά, το οποίο βέβαια δε διασώθηκε, γράμμα στο οποίο δεν απάντησε ο παραλήπτης – άγνωστο γιατί.⁹³

Πάντως, ο Παλαμάς δεν έπαψε να θαυμάζει το χαρακτήρα και να εκτιμά το έργο του φίλου του Ληξουριώτη ποιητή, όπως ο ίδιος δηλώνει στον Δ. Λουκάτο (το 1936): «Με τον Άβλιχο είχαμε προσωπική φιλία. Τον εκτιμούσα κι αυτόν και το έργο του. Συνεργασθήκαμε κάποτε. Τούχω αφιερώσει κι ένα σονέττο».⁹⁴ Όταν, μάλιστα, πέθανε ο Άβλιχος (Νοέμβριος 1917), ο Παλαμάς τίμησε το νεκρό φίλο του με το άρθρο του «Οι παραγκωνισμένοι»,⁹⁵ στο οποίο ανάμεσα στ' άλλα έγραφε: «Ο Μιχαήλ Άβλιχος, επαρχιώτης ποιητής καθ' όλην την σημασίαν, αλλ' όχι βέβαια την κάπως πονηράν σημασίαν της λέξεως. Έζησε και απέθανε εις το χωριό του, χωρίς να έχη ούτε την δύναμιν ίσως, αλλά βεβαίως ούτε την όρεξιν να διασπείρη την φήμην του έξω από τα περιορισμένα σημεία της αγαπητής γενεθλίου του. Δεν δυνάμεθα να είπωμεν περί αυτού, ακριβώς, ότι παρεγνωρίσθη. το σωστότε-

νός, ό.π., σσ. 39-40.

91. Πρόκειται για το ποίημα με τίτλο «Το τραγούδι. / Απόκρισι στον ποιητή Μ. Άβλιχο στο Λιξούρι», βλ. Κ. Παλαμάς, *Άπαντα*, ό.π., τόμ. 5, Αθήνα 1964, σ. 370. Βλ. και Θ. Πυλαρινός, ό.π., σσ. 40-41. Αναφέρουμε εδώ άλλο ένα ποίημα του Άβλιχου (1912) με τον τίτλο «Άφρεσι», αφιερωμένο «του φίλου Κωστή Παλαμά για τη μη απάντησή του», βλ. Α. Ρουχωτάς, ό.π., σ. 109.

92. Γ. Αλυσανδράτος, ό.π., σ. 102.

93. Αυτό το πληροφορούμαστε από υστερόγραφο σε γράμμα του Άβλιχου προς το συμπολίτη του Αμύλκα Αλιβιζάτο (1887-1969), νεαρό τότε θεολόγο και μετέπειτα πανεπιστημιακό καθηγητή και ακαδημαϊκό, στην Αθήνα (21 Ιανουαρίου 1914): «Υ.Γ. Χάριν θα μου έκανες, αν εμπορούσες να ανταμώσης τον φίλο μου Παλαμά και ναν του πης πως τον έγραφα τώρα ύστερα [= πρόσφατα] και δεν έχω απάντησή του - και πως τον παρακαλώ να μου απαντήσει και να λάβω τα στεγνά του δημοσίευμα [...]», Γ. Αλυσανδράτος, ό.π., σ. 106.

94. Δ. Λουκάτος, ό.π., σ. 5 [= Κ. Παλαμάς, ό.π., τόμ. 14, σ. 421].

95. Δημοσιεύθηκε στην αθηναϊκή εφημερίδα *Εμπρός*, 19-12-1917 [= Χ. Λιναρδάτος, ό.π., σσ. ζ'-θ'].

ρον θα ήτο να σημειώσωμεν ότι δεν εγνωρίσθη. Και πώς να γνωρισθῇ ποιητής, όστις αποθανών υπερεβδομηκοντούτης, δεν εφρόντισε, όχι μόνον από υλικήν, υποθέτω, αδυναμίαν, - αλλά, πολύ περισσότερον, από την ωραίαν νωχέλειαν και ακαταδεξίαν των ποιητών -, να μας αφήσῃ εις κάποιον βιβλίον περιμαζευμένον και ταξινομημένον οπωσδήποτε κάποιον τουλάχιστον μέρος της όλης εργασίας του; [...] Ο Αβλιχος εν τούτοις υπήρξε ποιητής με φλέβα, με πνεύμα, με χάριν, με οίστρον πολλάκις σατιρικόν, γράφων την γλώσσαν με κάποιον σέβας προς τον χαρακτήρα της, και με γνώσιν, επεμελείτο δε τους στίχους του και τα μέτρα των, πρώτιστα προσόντα του ευσυνειδήτου και μη αγρυτεύοντος μουσολόλου, καθώς έτυχε να αντιληφθῷ από τα κατά καιρούς εδώ κι εκεί δημοσιευμένα, εις τα εντόπια προ πάντων φύλλα, σονέττα του και στιχουργήματά του». Αλλά και πολύ αργότερα (το 1927) έγραψε το λήμμα «Μικέλης Άβλιχος» στο *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν* Ελευθερουδάκη.⁹⁶

Ο Παλαμάς συνάντησε, γνώρισε και θαύμασε άλλη μια κεφαλονίτικη προσωπικότητα, το δημοσιογράφο, λόγιο και επίγονο του ριζοσπαστισμού Παναγιώτη Πανά (Σπαρτιά Κεφαλονιάς 1832 - Αθήνα 1896).⁹⁷ «Τον δημοκρατικόν Πανάν [...] εγνώρισα εις το τελευταίον στάδιον του βίου του», μας ενημερώνει ο Ποιητής,⁹⁸ «αποσυρμένον της τύρβης, ζώντα εν απομονώσει, με το εξιδανικευμένον όνειρόν του της Δημοκρατίας, και με την τιμίαν πενίαν του.»⁹⁹ Πράος, γλυκός, σιωπηλός, απόμαχος ακόμη και της δημοσιογραφίας, εις της οποίας τα στάδια είχεν άλλοτε παλαίσει και διωχθή. [...] Και ηθέλησε να αποθάνῃ, να εξοφλήσῃ με τον μετέλ της ζωής ως ανήρ ελεύθερος. Ηυτοκτόνησεν. Ας μας είναι ιερά η μνήμη του».

Θυμήθηκε ο Παλαμάς και έγραψε αυτά για τον παλιό του γνώριμο δυο μήνες μετά την ανακήρυξη της Δημοκρατίας από τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου (Μάρτιος 1924) και λίγες μέρες μετά το πολιτικό μνημόσυνο ενός άλλου δημοκράτη Κεφαλονίτη, του Ρόκκου Χοϊδά¹⁰⁰ και τιτλοφόρησε το δημοσίευσμά του, όχι

96. Βλ. Γ. Αλισανδράτος, «Πώς είδε ο Παλαμάς τους Επτανήσιους ποιητές», ό.π., σ. 1251.

97. Για την πολυσχιδή προσωπικότητα του Π. Πανά βλ. Η. Τσιτσέλης, ό.π., σσ. 507-510, και κυρίως τη μονογραφία της Ερασμίας - Λουίζας Σταυροπούλου, *Παναγιώτης Πανάς (1832-1896). Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός*, εκδ. Επικαιρότητα, Αθήνα 1987.

98. Βλ. εφ. *Εμπρός*, 27-5-1924, άρθρο με τίτλο «Η Δ/νίς Γεωργία» και την υπογραφή W, το οποίο συνοδευόταν από το ποίημα του Πανά «Ο Θύρις και η Δάφνη» (ή σε δεύτερη δημοσίευση, «Θύρις και Φύλη»). Το άρθρο αυτό δε συμπεριλήφθηκε στα *Άπαντα* του Ποιητή, το αναφέρει όμως ο Κ. Γ. Κασίνης, *Βιβλιογραφία Κωστή Παλαμά (1911-1925)*, Αθήνα 1973, σ. 21, αρ. 354.

99. Κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του ο Π. Πανάς, απογοητευμένος από την έλλειψη ανταπόκρισης στις προσπάθειές του, εκδοτικές και πολιτικές, είχε οδηγηθεί στην απομόνωση και την παραίτηση. Βλ. σχετικά Ερασμία - Λουίζα Σταυροπούλου, ό.π., σσ. 48-50, 104-106.

100. Για τον Ρόκκο Χοϊδά (1830-1890) βλ. Σπύρος Λογκάτος, *Ρόκκος Χοϊδάς. Οχημακός των ελληνικού σοσιαλισμού*, έκδοση Αδελφότητας Κεφαλλίωνων και Ιθακησίων Περιοιά και εκδ. Αλκυών [Πειραιάς 1984]· Αγγελό-Διονύσης Δεμπόνος, *Ρόκκος Χοϊδάς. Ο επίγονος των ριζοσπαστών*, Αργοστόλι 1984. Βλ. επίσης τη μυθιστορηματική βιογραφία του Χοϊδά γραμμένη

χωρίς λόγο, «Η Δ/νίς Γεωργία», επειδή ο Πανάς είχε χρησιμοποιήσει σε δημοσιεύματά του το ψευδώνυμο «Γεωργία Κατσικογένη».¹⁰¹ Με αυτό το ψευδώνυμο δημοσίευε στίχους αλλά και αινίγματα.¹⁰² Κάτω, μάλιστα, από ένα αίνιγμα της «Γεωργίας Κατσικογένη» το περιοδικό γνωστοποιούσε ότι στον πρώτο λύτη του αινίγματος η δεσποινίς «Κατσικογένη» θα δωρίσει τη φωτογραφία της.¹⁰³ Και ο λύτης εκείνος, ένας Ζακυνθινός, απογοητεύτηκε προφανώς, όταν πήρε τη φωτογραφία της «δεσποινίδος», καθώς, όπως γράφει ο Παλαμάς, «ο ευαίσθητος ζακυνθινός εδέχθη αντί της μετά παλμών προσδοκωμένης εινόνος καλλιπαρείου κόρης την φωτογραφίαν του μακαρίτου Πανά, εκπληρούντος [τότε] χρέη προξένου εις το Καλαφάτι [Ρουμανίας]».¹⁰⁴

Τον Παλαμά, βέβαια, δεν τον απασχόλησε λεπτομερειακά το λογοτεχνικό έργο του Π. Πανά. Γνώριζε τα πλαίσια, στα οποία εκινείτο, και διατύπωνε γενικές γι' αυτό κρίσεις. Παραμένει, σημαντική και καθοριστική η κρίση του για την ποιητική δημιουργία του Κεφαλονίτη δημοσιογράφου και λογοτέχνη: «Εκαλλιέργει και την ποίησιν. [...] Δυστυχώς το σκάψιμόν του δεν επήγγαιεν εις βάθος και ο στίχος του ο καλύτερος δεν υπερέβαινε το μέτριον. Ο άνθρωπος ήταν ασυγκρίτως ανώτερος του άσματός του».¹⁰⁵

Στο μεταξύ, ο Παλαμάς διατηρούσε επαφή με τον Αργοστολιώτη λόγιο Παναγιώτη Βεργωτή (Αργοστόλι 1841-1916),¹⁰⁶ μέσω αλληλογραφίας κυρίως για θέματα γλώσσας.¹⁰⁷ Υποστηρικτές και οι δύο της δημοτικής, ανταλλάσσουν από-

από τον Τάσο Βουρνά, *Το ξεκίνημα της φωτιάς*, εκδ. Αφοί Τολίδη, [Αθήνα 1974].

101. Εκείνη την εποχή αρκετοί Έλληνες λογοτέχνες χρησιμοποιούσαν γυναικεία ψευδώνυμα, ανάμεσα σε αυτούς και ο Κ. Παλαμάς, για μικρό όμως χρονικό διάστημα. Μόνο ο Πανάς χρησιμοποίησε το «Γεωργία Κατσικογένη» για πολλά χρόνια, για να υπερασπιστεί έτσι τα δικαιώματα των γυναικών. Βλ. Ερασμία - Λουίζα Σταυροπούλου, *ό.π.*, σσ. 108-109.

102. «Τα δε αινίγματα, έμμετρα, εννοείται, τω καιρώ εκείνω, απετέλουν την φιλολογικωτέραν τροφήν και τρυφήν του φιλομούσου κοινού των περιοδικών», διευκρινίζει ο Παλαμάς στο παραπάνω άρθρο του στην εφ. *Εμπρός*, 27-5-1924.

103. Πρόκειται για το περιοδικό *Εθνική Βιβλιοθήκη*, το οποίο διάβαζε από τα μαθητικά του χρόνια ο Παλαμάς, γχ. Μάιος 1871, σ. 256: κάτω από το αίνιγμα της «δεσποινίδος Γεωργίας» [= Π. Πανά] σημειωνόταν: «Ως δώρον τω πρώτω πέμψονται ημίν την λύσιν προσφέρει η πολυθέλητος, νεαρά και ιδιότροπος δεσποινίς Γεωργία την εαντής φωτογραφικήν εικόνα μεθ' ενός ιδιογράφου τετραστίχου και της υπογραφής της».

104. Εφ. *Εμπρός*, 27-5-1924, «Η δ/νίς Γεωργία». Ωστόσο, ο Γ. Αλυσανδράτος στη μελέτη του «Ο «Αμανές» του Μικέλη Αβλιχου. (Βαλαωρίτης, Άβλιχος, Πανάς, Κονεμένος, Παλαμάς)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τόμ. 1 (1976) και στις σσ. 36-41 που αναφέρεται στο παραπάνω περιστατικό διορθώνει κάποιες ανακρίβειες του Παλαμά.

105. Εφ. *Εμπρός*, 27-5-1924, «Η δ/νίς Γεωργία». Πρβλ. Ερασμία - Λουίζα Σταυροπούλου, *ό.π.*, σ. 302.

106. Για τη ζωή και το έργο του Π. Βεργωτή βλ. Η. Τσιτσέλη, *ό.π.*, σσ. 53-59, και το Β. εν Αθήναις 1960, σ. 617. Γ. Αλυσανδράτος, «Παναγιώτης Βεργωτής (1841-1916). Σύντομη βιογραφία και δημοσιεύματά του», *ό.π.*, Αργοστόλι 1997, σσ. 11-66.

107. Τις επιστολές των δύο αυτών πνευματικών ανθρώπων έχει δημοσιεύσει, ανάμεσα σε άλλες που βρέθηκαν στα κατάλοιπα του Βεργωτή, ο Γ. Αλυσανδράτος, «Ανέκδοτα γράμματα δια-

ψεις για επίκαιρα γλωσσικά ζητήματα. Βρισκόμαστε στο μεταίχμιο 19ου και 20ού αιώνα. Μετά την εμφάνιση του Γ. Ψυχάρη με το Ταξίδι του (1888) το κίνημα του δημοτικισμού μπαίνει στη μαχητική του φάση. Σημαντικές προσωπικότητες της λογοτεχνίας, της τέχνης, της επιστήμης και της διανόησης δραστηριοποιούνται συντονισμένα για την επικράτηση της φυσικής γλώσσας των Ελλήνων, ενώ περιοδικά που εκδίδονται, δρουν καταλυτικά ως προς την ομογενοποίηση και μαζικοποίηση του κινήματος.¹⁰⁸ Τότε, λοιπόν, ήταν (Φεβρουάριος του 1899) που σ' επιστολή του προς τον Παλαμά ο Βεργωτής του υποβάλλει τουτηδὴ ρητορική ερώτηση: «*Ποίους αυτού [= στην Αθήνα] ονομάζουν μαλλιαρούς;*»¹⁰⁹ *Και αν μαλλιαρούς λένε τους φίλους της ζωντανής γλώσσας του λαού, μήπως λιχουδεύουν να τους ονομάσουν οι φίλοι της ζωής κατσιδαραίους αυτούς τους φίλους των νεκρών και της σαπίκλας;*»¹¹⁰ Και ο Παλαμάς, από τους στυλοβάτες του δημοτικισμού, θα γράψει λίγο αργότερα (1911) σε αθηναϊκό περιοδικό: «*Ξέρω πως από τη στενοχώρια του φανατισμένου καθαρευουσιάνου κι από την αλαφροσύνη του ανίδεου [...] μαλλιαροί λέγονται όσοι, δεξιά ή αδέξια, δυνατά ή αδύνατα, [...] δεν περιορίζονται να τη μιλάνε [...] μα και να τη γράφουνε πιο σπονδασμένα και πιο προσεχτικά τη ζωντανή μας γλώσσα, την κοινή, την εθνική, που κρατά και που σπέρνει το Λόγο της Αλήθειας και της Ομορφιάς. [...] Κι απάνου απ' όλα ξέρω πως είμαι, στρογγυλά και χτυπητά, μαλλιαρός απολύτως, και πως, βλέποντας ποιοι σημαδεύονται με την ετικέτα τούτη, το θεωρώ έπαινό μου και το λογαριάζω δόξα μου μαλλιαρός να κράζωμαι. Και ο μαλλιαρισμός, το είπα και το ξαναλέω, είναι η αρετή μου.*»¹¹¹

Αλλά και αργότερα, μετά από τέσσερα χρόνια, (Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1903) οι δύο άνδρες καταθέτουν στις επιστολές τους την αγωνία τους για τη γλώσσα και την έντονη επιθυμία τους να προωθήσουν το ζήτημα της δημοτικής. Με αφορμή τη δημοσίευση σε αθηναϊκή εφημερίδα σε συνέχειες της μελέτης του Γερμανού βυζαντινολόγου και φιλέλληνα Karl Krumbacher¹¹² «Το πρόβλημα της

φόρων στον Παν. Βεργωτή. (Και δύο γράμματα του Βεργωτή στον Κωστή Παλαμά», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, τόμ. 2 (1977), σσ. 406-408 και 413-417.

108. Γι' αυτή την περίοδο του γλωσσικού ζητήματος βλ. ενδεικτικά Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, σσ. 121-192.

109. «Μαλλιαρούς» ονόμαζαν περιφρονητικά οι οπαδοί της καθαρεύουσας ή και της αρχαϊζουσας τους δημοτικιστές «από τα μακριά μαλλιά των πρώτων δημοτικιστών ποιητών», Ν. Ανδριώτης, *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 1983, στο λ. *μαλλιαρός*. Πρωτοχρησιμοποιήθηκε ο χαρακτηρισμός από την εφ. *Εστία*, φ. 26-11-1898, όπως αναφέρει ο Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 147, σημ. 2. Ταυτόχρονα, τους απέδιδαν διάφορες κατηγορίες: «Οι μαλλιαροί είναι ή μισοείναι άθιοι, ανήθικοι, προδότες, αναρχικοί, μασόνοι, όργανα του πανολαβισμού [...]». Μ. Τριανταφυλλίδης, *Νεοελληνική Γραμματική. Ιστορική Εισαγωγή*, Θεσσαλονίκη 1938, σσ. 128-129.

110. Γ. Αλυσανδράτος, *ό.π.*, σ. 414. (Στις σσ. 413-415 η επιστολή του Βεργωτή προς τον Παλαμά με ημερομηνία 27-2-1899).

111. *Νομάς-τχ.* 9 (1911), σ. 113.

112. Ο Κ. Krumbacher ήταν «ο πρώτος που συστηματικά καταπιάστηκε από τους Ευρωπαίους

νεοελληνικής γραπτής γλώσσας», ο Βεργωτής απευθυνόμενος στον Παλαμά¹¹³ («η κοινή αγάπη που έχουμε και εγώ και σεις, καθώς και τόσο άλλοι, στη γλώσσα του λαού») του προτείνει να αναλάβει ο ίδιος ο Ποιητής να δημοσιεύσει με δικό του πρόλογο και σημειώσεις σε ιδιαίτερο φυλλάδιο την παραπάνω μελέτη του Γερμανού επιστήμονα. Και τούτο γιατί «αλλοιώς είναι να διαβάξη κανείς σε πολλά φύλλα μιανής εφημερίδας [...] και με τόσες διακοπές μια διατριβή, κι αλλοιώς είναι να διαβάση ο ίδιος χωρίς διακοπή την ίδια διατριβή και μόνη αυτή από την αρχή ως το τέλος σ' ένα φυλλάδιο που νάχη έναν κατάλληλο πρόλογο κι επίλογο και μερικές εξηγητικές σημειώσεις. Η εντύπωση τότε μένει αδιάσπαστη, δυνατότερη και βαθύτερη». Και επιμένει σε αυτή την πρόταση ο Αργοστολιώτης λόγιος, επειδή πιστεύει ότι με αυτόν τον τρόπο και με αυτή τη μορφή η μελέτη του Krumbacher «θα εκλόνιζε πολλώνε την πεποίθηση που έχουνε για τη γλώσσα τη λεγόμενη καθαρεύουσα».

Ο Παλαμάς απαντώντας¹¹⁴ συμφωνεί με την ιδέα-πρόταση του Βεργωτή για την έκδοση ιδιαίτερου φυλλαδίου: τη θεωρεί «λαμπρή», καθώς έτσι «θα ευκολύνονταν η γνωριμία του ευεργετικού αυτού για το ζήτημά μας έργου, κ' ένα βιβλιαράκι τέτοιο θα ήταν ένα από τα αντισηκώματα του κάθε είδους ανοησιών που γράφονται κάθε μέρα στις εφημερίδες μας για το ζήτημα από άσوفους μαζί και δοκησίσοφους». Δε θεωρεί, όμως, τον εαυτό του κατάλληλο να προλογίσει και να σχολιάσει τη μελέτη του Γερμανού σοφού και αντιπροτείνει εκείνον ως ικανότερο από κάθε άλλον. Το πρόβλημα, βέβαια, εστιάζεται στην έλλειψη χρημάτων και στην απροθυμία των εκδοτών για τέτοιες πρωτοβουλίες. Υπόσχεται, πάντως, να διερευνήσει το θέμα και να ικανοποιήσει την επιθυμία του Κεφαλονίτη φίλου του, γιατί τη βρίσκει «πρακτική και φωτιστική». Δεν πραγματοποιήθηκε, όμως, τίποτε σχετικό τότε. Αλλά, μετά από δυο χρόνια, υλοποιήθηκε η ιδέα-πρόταση του Βεργωτή με άλλο τρόπο και από άλλο φορέα,¹¹⁵ με αποτέλεσμα να εμπλουτιστεί και η σχετική βιβλιογραφία μ' ένα βασικό για την ιστορία του γλωσσικού ζητήματος βιβλίο αλλά και ο αγώνας υπέρ της δημοτικής να ισχυροποιηθεί ακόμη περισσότερο. «Και είναι προς τιμήν του Βεργωτή, που αμέσως εκατάλαβε τη σπουδαιότητα της μελέτης του Krumbacher και εισηγήθηκε στον Παλαμά να εκδοθεί σχολιασμένη σε ιδιαίτερο φυλλάδιο».¹¹⁶

ειδικούς στην αντίκρουση του λογιωτατισμού», Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 252.

113. Βλ. Γ. Αλυσανδράτος, *ό.π.*, σσ. 415-417, όπου η επιστολή του Βεργωτή προς τον Παλαμά με ημερομηνία 22-1-1903.

114. Βλ. *ό.π.*, σσ. 406-408, όπου η απαντητική προς τον Βεργωτή επιστολή του Παλαμά με ημερομηνία 8-2-1903.

115. Μετά από δυο χρόνια εκδόθηκε στη σειρά της Βιβλιοθήκης Μαρασλή σε μετάφραση του Θεοφάνη Α. Κακριδί μια πιο ολοκληρωμένη μελέτη του Krumbacher με τον τίτλο *Το πρόβλημα της νεωτέρας γραφομένης Ελληνικής*, (συμπεριλήφθηκε και «Απάντησεις στον» του Γεωργίου Χατζιδάκι), εν Αθήναις 1905, όπως μας πληροφορεί ο Γ. Αλυσανδράτος, *ό.π.*, σ. 417. Αντίθετα, ο Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 150, σημ. 1, αναφέρει τον Γ. Χατζιδάκι ως μεταφραστή της μελέτης του Krumbacher.

116. Γ. Αλυσανδράτος, *ό.π.*, σ. 417.

Ωστόσο, στην παραπάνω επιστολή του ο Παλαμάς αναφέρεται και σ' ένα άλλο θέμα, στη μετάφραση της *Θείας Κωμωδίας* του Δάντη από τον Βεργωτή. Ο τελευταίος, με σοβαρότητα, υπευθυνότητα και συνεχή προσπάθεια, καταπιείστηκε με τη μετάφραση αυτού του έργου, φθάνοντας να δημοσιεύσει μόνο τα πέντε πρώτα άσματα της «Κόλασης» σε στρωμένη δημοτική γλώσσα.¹¹⁷ Και ο Παλαμάς, έχοντας υπόψη του αλλά και εκτιμώντας ταυτόχρονα την πρώτη μεταφραστική και εκδοτική απόπειρα (1865) του Κεφαλονίτη λόγιου, του ζητεί τώρα (1903) να ολοκληρώσει τη μετάφραση του δαντικού έργου: «*Γιατί να μην έχουμε σ' ένα βιβλίο ολόκληρο το Δάντη μεταφρασμένον από σας;*».¹¹⁸ Πάντως, και αργότερα (1918) συνέχιζε να εκδηλώνει την ικανοποίησή του για εκείνη τη μετάφραση του Δάντη από τον Βεργωτή.¹¹⁹

Ο Παλαμάς, στο πλαίσιο της «επτανησιακής» του ενασχόλησης, μελέτησε και έγραψε για τον κεφαλονίτικη καταγωγή αλλά ενταγμένο στην ομάδα των σωλωμιστών της Κέρκυρας Ιούλιο Τυπάλδο (Ληξούρι 1814 - Κέρκυρα 1883).¹²⁰ Οι παρατηρήσεις και οι κρίσεις του¹²¹ για το έργο του Κεφαλονίτη ποιητή είναι εγκωμιαστικές στις γενικές τους γραμμές: «*Μαζί με την ποιητική τέχνη στα γενικά, και το μεταχείρισμα της γλώσσας και η κατασκευή του στίχου του Τυπάλδου ξεχωρίζουν από το στίχο και τη γλώσσα του Βαλαωρίτη,*¹²² *όσο κι αν είναι οι δυο τους όμοια σχεδόν κληρονόμοι του δημοτικού μας τραγουδιού. Στα ποιήματα του Τυπάλδου η εθνική μας γλώσσα παίρνει ευγένεια και γλύκαν ανάλογη της ψυχής που ερμηνεύει. και ο στίχος, ενώ ακολουθεί το περπάτημα του δημοτικού στίχου, ξεχωριστά ομορφαίνεται από μια κυματιστή χάρη κι από ευρυθυμία [...]*».¹²³ Αλλά και για επιμέρους ποιητικές συνθέσεις του Τυπάλδου οι κρίσεις του παραμένουν εύστοχες.¹²⁴ Επαινετικός είναι ο παλαμικός λόγος και για τις απόψεις του Τυπάλ-

117. Στα «Δημοσιεύματα του Παναγιώτη Βεργωτή», στο Γιώργος Αλυσανδράτος, «Παναγιώτης Βεργωτής (1841-1916). Σύντομη βιογραφία και δημοσιεύματά του», *ό.π.*, σσ. 42-66, καταγράφονται οι μεταφραστικές απόπειρες και δημοσιεύσεις της «Κόλασης». Βλ. επίσης Γ. Αλυσανδράτος, «Ο Παναγιώτης Βεργωτής και η «Κόλαση» του Δάντη», *Νέα Εστία*, τόμ. 78 (1965), Χριστουγεννιάτικο τεύχος αφιερωμένο στο Δάντη, σσ. 115-126.

118. Γ. Αλυσανδράτος, «Ανέκδοτα γράμματα διαφόρων στον Παν. Βεργωτή. (Και δύο γράμματα του Βεργωτή στον Κωστή Παλαμά)», *ό.π.*, σ. 407.

119. Βλ. *ό.π.*, σημ. 5.

120. Για τον Ιούλιο Τυπάλδο βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975, σσ. 291-292. Θεοδόσης Πυλαρινός, *Επτανησιακή Σχολή*, εκδ. Σαββάλας, [Αθήνα 2003], σσ. 77-79. Βλ. και την πληρέστερη έκδοση του έργου του Τυπάλδου Άπαντα των Νεοελλήνων Κλασικών, *Ιούλιος Τυπάλδος, Άπαντα*, Επιμέλεια - εισαγωγή Ντ. Κονόμος, Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, [Αθήνα 1968].

121. Η παλαμική αξιολόγηση για την ποίηση του Τυπάλδου είναι συγκεντρωμένη σε ιδιαίτερο φυλλάδιο, στη σειρά «Διαλέξεις Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού», 1917. Τώρα βλ. Κ. Παλαμάς, *ό.π.*, τόμ. 8, σσ. 285-308. Βλ. επίσης, *ό.π.*, τόμ. 6, σσ. 112-124.

122. Για την «περίεργη» αυτή σύγκριση μεταξύ Τυπάλδου και Βαλαωρίτη βλ. το σχόλιο του Γιώργου Πετρόπουλου, *Εκ των Επτανησίων*, εκδ. Ίωλος, [Αθήνα 1999], σσ. 89-90.

123. Κ. Παλαμάς, *ό.π.*, τόμ. 8, σ. 289.

124. Βλ. σχετικά Γ. Αλυσανδράτος, *ό.π.*, σσ. 1200-1203. Ο Θ. Πυλαρινός, *ό.π.*, σ. 79, παρατηρεί:

δου για τη νεοελληνική γλώσσα και ποίηση, όπως αυτές διατυπώνονται στα πεζά του «Η γλώσσα», «Εις μνημόσυνον Διονυσίου Σολωμού» και «Φιλολογική Επιστολή». Για το τελευταίο υπογραμμίζει ο Παλαμάς: «Μέσα σ' αυτήν αναξεί [ο Τυπάλλδος] ολόκληρος με τα ιδανικά του, και λίγο καιρό πριν ολότελα να σβήσει, ρίχνει τις τελευταίες αναλαμπές του φωτός του επάνω σε ό,τι στη ζωή τον είχε βαθύτερα συγκινήσει [...]».¹²⁵

Με τον Κεφαλονίτη λογοτέχνη, λεξικογράφο και στοχαστή Ιωάννη Ζερβό (Κέρκυρα 1875 - Αθήνα 1944)¹²⁶ φιλική και πνευματική ήταν η επαφή του Παλαμά. Σ' επιστολή του ο Ζερβός τον είχε αποκαλέσει «*Δάσκαλο*» και ο Παλαμάς του απάντησε: «*Δάσκαλος εγώ ή μαθητής μπροστά σου;*».¹²⁷ Κάποια άλλη χρονική στιγμή του αφιέρωσε το εκτενές ποίημά του «Η Αφροδίτη στον Πυγμαλιώνα».¹²⁸ Ο Ζερβός ταυτιζόταν πλήρως με την παλαμική άποψη για την Επτανησιακή Σχολή,¹²⁹ και από την άλλη πλευρά ο Παλαμάς εκτιμούσε ιδιαίτερα την πολυμαθεία και τη διανοητική δύναμη του Κεφαλονίτη λόγιου. «*Έργα πρωτοφανή*» χαρακτήρισε το φιλοσοφικό του δοκίμιο *Ιστορία της Ιδέας* και το λογοτέχνημά του *Μύθοι της ζωής*. «*Μέσα εις αυτά η φιλοσοφική διανόησις συμπλέκει τον πεζόν λόγον ως ύφασμα εξειργασμένον καλλιτεχνικώς [...]*».¹³⁰ Για την ποιητική σύνθεσή του *Τραγούδια του καλού καιρού* ο Παλαμάς είναι συγκεκριμένος: «*Εδώ κι' εκεί παραμελείται ίσως κάποια επιθυμητή δι' εμέ αρμονία εις την έκφρασιν, αλλ' οποία αποζημιώσις από τα άλλα μέρη του βιβλίου, εκεί όπου ο στίχος και ο κανονικός και ο πολύτροπος, χωρίς να μεταπίπτει εις λιμαρισμένο κομψοτέχνημα, προσλαμβάνει αξιοθαύμαστον εκφραστικήν δύναμιν και η έντασις αυτού συναμιλλάται προς την έκτασιν της ποιήσεως την οποίαν περικλείει. [...] Μορφή και ουσία αποτελούσιν αμέριστον σύνολον, την ψυχήν της ποιήσεως ταύτης*».¹³¹

Ο Παλαμάς, τέλος, εκτιμούσε ιδιαίτερα, παρά τις φιλοσοφικές και ιδεολογικές τους διαφορές, τον Κεφαλονίτη νομικό, θεολόγο και φιλόσοφο Ιωάννη Σκαλτσούνη (Ληξούρι 1821 - Κρήτη 1905).¹³² Χαρακτηριστικός υπήρξε ο δημόσιος διάλογος μεταξύ των δύο αυτών ανδρών για τη σχέση θρησκείας και επιστήμης και ειδικότερα για το έμφυτο ή όχι του θρησκευτικού συναισθήματος στον

«*Νομίζουμε ότι ο Κ. Παλαμάς αποτελεί τον καλύτερο δείκτη για την προσφορά του Ι. Τυπάλλδου και τη συνθετική - ενωτική αξία του έργου του*».

125. Κ. Παλαμάς, *ό.π.*, σ. 305.

126. Για τον Ιω. Ζερβό βλ. Θ. Πυλαρινός, *ό.π.*, σ. 185. Επίσης βλ. το αναμνηστικό βιβλίο που εκδόθηκε στα τριαντάχρονα του θανάτου του με τίτλο *Ιωάννης Ζερβός*, Αθήνα 1974.

127. *Ιωάννης Ζερβός*, *ό.π.*, σ. 8.

128. Βλ. *ό.π.*, σ. 49.

129. Βλ. Μαρίνος Σιγούρος, *Ασβυστη φλόγα* (1901-1938), Εταιρεία προς ενίσχυσιν των Επτανησιακών Μελετών, Κέρκυρα 1939, Θεόλογος [του Ιω. Ζερβού], σσ. 9-11.

130. *Ιωάννης Ζερβός*, *ό.π.*, σ. 48.

131. *Ό.π.*, σ. 49.

132. Για τον Ιω. Σκαλτσούνη βλ. Η. Τσιτσέλης, *ό.π.*, σσ. 577-600.

άνθρωπο σε αθηναϊκή εφημερίδα τον Οκτώβριο - Νοέμβριο του 1894. Τελικά, ο Παλαμάς, ενώ αντικρούει τη θεολογική άποψη του Σκαλτσούνη με επιχειρήματα από τις πρόσφατες μελέτες της επιστήμης,¹³³ αναγνωρίζει τη σοβαρότητα του αγώνα του τελευταίου, η άποψη του οποίου «αξίζει να ακουσθή». Και καταλήγει, δημιουργώντας όμως αντίφαση στη δική του επιχειρηματολογία: «Ο κ. Σκαλτσούνης αρμόζει να καταλάβη μίαν των πρωτίστων θέσεων μεταξύ των διδασκάλων της ελληνικής νεότητος. Αλλ' αρμόζει προς τούτοις να εννοήσωμεν ότι βαρύνει ίσως πλειότερον των επιστημονικών αξιωμάτων και των ερίδων των σοφών το αίσθημα του απλοϊκού ανθρώπου, όστις πιστεύει διότι πιστεύει, άνευ επιχειρημάτων, αφαιρέσεων και επαγωγών, και ότι το κάλλιστον επίχειρμα υπέρ της αληθείας του θρησκευτικού αισθήματος είναι η κατάνυξις του ευσεβώς ψιθυρίζοντος το "Πάτερ ημών ο εν τοις ουρανοίς"!». ¹³⁴

Ο Παλαμάς, τέλος, από την παραμονή του στην Κεφαλονιά το καλοκαίρι του 1876 αλλά και από τις μετέπειτα φιλίες και επαφές του με Κεφαλονίτες πνευματικούς ανθρώπους, σχημάτισε συγκεκριμένη αντίληψη για τους κατοίκους του νησιού. Τους θεωρεί, όπως αναφέρει στον Δ. Λουκάτο στη γνωστή συνέντευξη, «ανθρώπους εξαιρετικούς» και δραστήριους, οι οποίοι ωστόσο διαθέτουν, σε σύγκριση με τους υπόλοιπους Επτανήσιους, κάτι το ξεχωριστό, «κάτι το ιδιόρρυθμο», κάτι το... διαβολικό: «μια *nevrosite*, κάτι ανάμεσα εξυπνάδας και τρέλλας». ¹³⁵ Είναι, πάντως, πρακτικοί άνθρωποι, γι' αυτό και προοδεύουν. «Προκόβετε παντού», λέει κατηγορηματικά στο συνομιλητή του Δ. Λουκάτο. «Δουλεύετε». ¹³⁶

133. Βλ. εφ. *Εφημερίς*, 5-11-1894 [= Κ. Παλαμάς, *ό.π.*, τόμ. 15, εκδ. Μπίρης, σσ. 306-310.

134. *Ό.π.*, σ. 310.

135. Δ. Λουκάτος, «Ο Ποιητής κι η Κεφαλονιά», *ό.π.*, σσ. 4-5 [= Κ. Παλαμάς, *ό.π.*, τόμ. 14, σ. 420].

136. *Ό.π.* Άς μην ξεχνάμε ότι το χαρακτηριστικό επίθετο της Κεφαλονιάς από τον Ποιητή στο «Τραγούδι των επτά νησιών» είναι «δουλεύτρα» («Κεφαλονιά δουλεύτρα»).

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΙΗΣΗΣ ΤΟΥ ΑΓΓΕΛΟΥ ΣΙΚΕΛΙΑΝΟΥ

Στη χορεία των κορυφαίων επτανησίων ποιητών, μεταγενέστερα κατά έναν αιώνα του Διονυσίου Σολωμού, του Ανδρέα Κάλβου και του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη, η θέση του Άγγελου Σικελιανού είναι δεσπόζουσα.

Ο Άγγελος Σικελιανός, φύση παρορμητική, εμφορούμενη από διονυσιακό πάθος, γνωστός για την ανδρική ομορφιά του ως «ὁ Ἕλληρ Ἀπόλλων»,¹ γεννήθηκε στη Λευκάδα στις 15 Μαρτίου του 1884 και πέθανε από οξύ πνευμονικό οίδημα στην Αθήνα, στις 19 Ιουνίου του 1951, σε ηλικία 67 ετών. Από τότε αναπαύεται στους Δελφούς μαζί με τη μητέρα του και την πρώτη σύζυγό του, την αμερικανίδα Εύα Πάλμερ. Ο γενάρχης των προγόνων του Παναγής Σικελιανός έζησε στην Κεφαλονιά μέχρι το 1745 και αργότερα εγκαταστάθηκε στη Λευκάδα. Η μητέρα του ποιητή, η Χαρίκλεια Στεφανίτση, καταγόταν απ' την Κεφαλονιά· ήταν ωραιότερη και για την εποχή της ιδιαίτερα μορφωμένη.

Οι πρόγονοι του Σικελιανού συμμετείχαν με ιδιαίτερη θέρμη στους αγώνες του έθνους για εθνική ανεξαρτησία και ελευθερία. Ο Μιχαήλ Σικελιανός, αδελφός του παππού του, είχε μνηθεί το 1817 στη Φιλική Εταιρεία και το 1820 έπεισε τον Μάρκο Μπότσαρη να πολεμήσουν με τους Σουλιώτες κατά του Χουρσίτ πασά. Ο άλλος αδελφός του παππού του, ο Πέτρος Σικελιανός, ανώτερος στρατιωτικός, έπεσε ηρωικά μαχόμενος κατά την πολιορκία του Μεσολογγίου, στις 25 Ιουλίου 1825.

Στον αγώνα της πνευματικής δημιουργίας ο Άγγελος Σικελιανός ανανεώνει την ποιητική παράδοση σπάζοντας την ακαμψία του παραδοσιακού στίχου, μολονότι ξανααγορίζει στα παλιά στρωφικά, μετρικά και ομοιοκαταληκτικά συστήματα. Η ουσιαστικότερη ανανέωση έρχεται από την εσωτερική του πνοή και το

• Η Έφη Καφρίτσα είναι φιλόλογος, Δρ. Κλασικής Φιλολογίας.

1. Βλ. Γιώργος Μπούρλος, *Μνήμη Άγγελου Σικελιανού*, εκδ. Δάφνης, Αθήνα, 1971, σ.12.

περιεχόμενό του, από τη νέα όραση των πραγμάτων και «τη ρυθμική κίνηση του απελευθερωμένου στίχου του, καθώς συγχωνεύει μέσα του τον αρχαίο με τον νέο Ελληνισμό, το φυσικό περιβάλλον του τόπου με την πνευματική μας παράδοση, εμβαθύνοντας στις εθνικές ρίζες, ώσπου να συναντηθεί με το παγκόσμιο ανθρωπινό κύτταρο».²

Η ποίηση του Σικελιανού υψώνεται πάνω από τα πάθη της εποχής του. Ο Σικελιανός είναι στην πρώτη σειρά των ποιητών που αφομοίωσε πλήρως, και την έκανε κτήμα του, την υπάρχουσα προβληματικότητα της εποχής του. Με τον Σικελιανό φαίνεται καθαρότερα εκείνο που η εποχή μας απαιτεί: η πέρα «από την πλοκή του στίχου ενατένιση των δεδομένων του καιρού μας».³ Ο ποιητής λειτουργεί ως διανοητής. Προέκταση της ποίησής του είναι η Δελφική Ιδέα, που συνιστά την πεμπτουσία της κοσμοθεωρίας του. Το νόημά της είναι η επιστροφή στον άνθρωπο. Μέσα απ' το έργο του ο ποιητής υψώνει τις σημαίες των ιδεών του με τον ίδιο ενθουσιασμό, όπως ακριβώς εξεγείρεται ο φιλόσοφος ή ο κοινωνιολόγος ή ο πολιτικός.

Ο Σικελιανός έχει συνείδηση της αποστολής⁴ του και συναίσθηση της πνευματικής του εντολής. Δεν κοπιάζει να επαναλαμβάνει την εσώτερη επιταγή της ψυχής του: «Άγωνίσου· μόχθησε· άγωνίσου.../κοίτα πόσοι καρτερούνε! / Όρθώσου! / Όμπρός! όμπρός! άπάνω! / στόν τραχιό, τραχιό μου δρόμο, / με τὰ μάτια στυλωμένα πάντα στην Κορφή».⁵ Σε όλο το έργο του ο Σικελιανός μας διδάσκει ότι η αριότητα της ποιητικής μορφής αποτελεί το επιστέγασμα της πληρότητας του περιεχομένου. Η ενάργεια που διακρίνει τα εξωτερικά γνωρίσματα του στίχου συνδέεται οργανικά με την ουσία του ποιήματος. Για τον Σικελιανό η χρήση των συμβόλων⁶ είναι ένας μετασχηματισμός της πραγματικότητας που τον περιβάλλει, μια εξιδανίκευση της ζωής. Από το σύμβολο ξεκινά η μεγαλόστομη αλληγορία⁷ είναι ο μεγεθυντικός φακός του ποιήματος, που και στα πιο απλά παρέχει ένα μεγαλόπρεπο ανάστημα: π.χ., η πάλη του Απόλλωνα με τον Πύθωνα⁸ στους Δελφούς, που θυμίζει και τον Άγιο Γεώργιο τον Δρακοντοκτόνο, συντονίζεται με την εποχή του ποιητή. Στο ποίημα *Πρός την Άνω Ελλάδα το φως του Απόλλωνα*⁸ νικά το σκοτάδι, που σύμβολό του είναι ο Πύθωνας. Στο ποίημα *Για τὸν και-*

2. Κώστας Στεριόπουλος, *Περιδιαβάζοντας*, τόμ. Α', *Από τον Κάλβο στον Παπατσώνη*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα, 1982, σ. 69.

3. Θεόδωρος Ξύδης, *Άγγελος Σικελιανός*, Αθήνα, εκδ. Ίκαρος, 1973, σ. 126.

4. Βλ. Mario Vitti, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα, 1987, σ. 339.

5. Οι παραπάνω στίχοι είναι από το ποίημα «Τὸ Κατορθωμένο Σῶμα» από την ενότητα «Η Συνείδηση της Προσωπικής Δημιουργίας» της ποιητικής συλλογής με γενικό τίτλο *Πρόλογος στη Ζωή*. Βλ. Άγγελος Σικελιανός, *Λυρικός Βίος*, τόμ. Γ', σ. 229 κ. εξ.

6. Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα, 1987, σ. 436.

7. Βλ. Αντρέας Κ. Φυλακτού, *Ο Μύθος και η Άντρα. Ο αρχαιοελληνικός μύθος στην «Άνω Ελλάδα Βίος»*. Συμβολή στη μελέτη των πηγών και της ποιητικής του Άγγελου Σικελιανού, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2002, σσ. 66-75.

8. Βλ. Α. Σικελιανός, *ό.π.*, σ. 66, στ. 69-75.

νούργιο θερισμό του μυστικού άσταχου ο Απόλλωνας νικά το Φίδι-Χρόνο, που σύμφωνα με τους Ορφικούς⁹ είναι μια άλλη ονομασία του Πύθωνα:

Και γὰ νὰ σκύψω, τέλος,
Ίεροφάντης,
καὶ νὰ θερίσω σιωπηλός,
καὶ νὰ τὸ ὑψώσω ἀνάμεσα ἀπ' ὀλόκληρο τὸ λαό,
τὸ Λαό - Ἀνθρωπότητα,
ἄρραβῶνα τοῦ καινούργιου
νικητήριου πλέον Ἀπόλλωνα,
πάνω ἀπὸ τὸ Φίδι-Χρόνο...¹⁰

Στην τραγωδία *Σίβυλλα* το φίδι ταυτίζεται με τον τύραννο. Έτσι, η νίκη του Απόλλωνα συμβολίζει τη νίκη του ίδιου του ανθρώπου, που αγωνίζεται να φθάσει στο πνευματικό φως.

Ο ποιητής δημιουργεί και συνάμα τεχνουργεί τη λυρική του έκφραση με θαρραλέα γλωσσική πρωτοτυπία, στην οποία συμπυκνώνεται η πληθωρικότητα της ψυχής του κι αναβρύζει όλο το βάθος της συγκίνησης. Η γλώσσα στον Σικελιανό απολαμβάνεται μέσα από την αδιάπτωτη ιστορική συνέχειά της. Στη γνήσια και αβίαστη δημοτική εισάγεται το λεξιλόγιο της αιωνόβιας¹¹ ελληνικής γλώσσας χωρίς αναδρομική αρχαιομανία, αλλά με μια παραδοσιακή ελληνοπρέπεια, η οποία γοητεύει την εθνική μνήμη. Λέξεις και φράσεις, όπως: *ἀμιλλητήριο τάχος*, *οὐρανοφόρος νοῦς*, *ἀχνόθωρον ἀσήμι*, *θεϊκά περιχυτό θάρρος* κ.ά., είναι ελάχιστα δείγματα από το πλούσιο μετάλλευμα της σικελιανικής γλωσσικής αρμονίας.

Ως απάντηση¹² στη Μικρασιατική Καταστροφή, που πλήγωσε κατάβαθα¹³ τον ποιητή, η Δελφική Ιδέα είναι ένα κήρυγμα, που ο Σικελιανός το διατύπωσε σε πολλά μελετήματά του. Με τις Δελφικές Εορτές, κατά τα έτη 1927 και 1930, ενισχύθηκε η προσπάθεια αυτή, ώστε να πάρει παγκόσμια σημασία, να θεωρηθεί ένα πνευματικό γεγονός, με κέντρο την Ελλάδα. Η παράσταση του *Προμηθέα Δεσμώτη* και των *Ίκέτιδων* του Αισχύλου στους Δελφούς υπήρξε αποκαλυπτική για την αναβίωση του αρχαίου θεάτρου κατά τον πιο γνήσιο τρόπο. Η πρώτη σύζυγος του ποιητή, η πλούσια αμερικανίδα Εύα Πάλμερ, ύφανε μόνη¹⁴ της με τις μαθήτριάς της τα κοστούμια του χορού και εν γένει χρηματοδότησε την υλοποίη-

9. *Όρφεις*, I [66] B 13 DK I 12· βλ. H. Diels-W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, erster Band, Zurich / Berlin 1964, σ. 12.

10. Βλ. Α. Σικελιανός, *ό.π.*, σ. 239, στ. 63-70.

11. Βλ. Π. Πρεβελάκης, *Α. Σικελιανός*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα, 1984, σσ. 51-52.

12. Βλ. *ό.π.*, σσ. 178-179.

13. Βλ. Γιώργος Μπούρολος, *ό.π.*, σ. 24.

14. Βλ. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα³ 1980, σ. 241.

ση της Δελφικής Ιδέας.

Ο Σικελιανός, θέλοντας να ερμηνεύσει τη Δελφική Ιδέα, διατύπωσε έξι αρχές αιώνιας αξίας, βασισμένες, κατά τις απόψεις του, σε κοσμολογικά και ψυχολογικά θεμέλια της ανθρώπινης ζωής και αυτές τις αρχές τις θεωρεί κατηγορηματικές, καθώς τις υψώνει σε δημιουργικούς θεσμούς και καθώς μάλιστα τις μεταφέρει από τη θεωρία στο επίπεδο της πράξης. Οι έξι αυτές αρχές είναι: 1) η αρχή της Ακτινοβολίας του άρτιου Λόγου, 2) η αρχή της Ευρυθμίας της Ανθρωπότητας με τον πλουτισμό της γενικής συνείδησης, 3) η αρχή της Πειθαρχίας που αναπηδά ανθόρμητη από τα βάθη του ατόμου και των ομάδων, 4) η αρχή της αναγκαίας Απλότητας για την επίτευξη της αληθινής δημιουργίας, 5) η αρχή της βασικής Αυτονομίας κάθε ψυχής, και 6) η πιο συνθετική αρχή της Μνήμης των απρόσωπων αρχών που πραγματοποιείται στις ακμαίες ανατάσεις της θέλησης και που χρίζει τα άτομα και τους λαούς πολίτες της Ιστορίας.

Ο Σικελιανός επιφυλάσσει για την ποίησή του μια ευρύτερη αποστολή, η οποία είναι έκδηλη από τον *Ἀλαφροῖσκιωτο* (1907) καθώς δεν αναλώνεται μόνο στην αυτολατρεία¹⁵ ως ποιητής και στην έκστασή του απέναντι στο φυσικό θαύμα της ελληνικής φύσης,¹⁶ αλλά κυρίως αναδεικνύει τις σχέσεις του ποιητή με τον λαό. Ο λαός στον Σικελιανό λαμβάνει τη σημασία της περιληπτικής έννοιας της ανθρωπότητας.¹⁷ Στον *Ἀλαφροῖσκιωτο*, όπου ο ποιητής έχει δεχτεί μία ρυθμική επίδραση¹⁸ από το «*Εγκώμιο ζωής*» του Ντ' Αννούντσιο, συντελείται η πρώτη επαφή του ποιητή με τις λαϊκές πηγές. Σ' αυτή την ποιητική σύνθεση τραγούδησε θρησκευτικά τον απρόσωπο λαό και την ολότητα την εθνική ως ένας μυσταγωγός της ελληνολατρείας.¹⁹ Σε πολλές σελίδες του *Ἀλαφροῖσκιωτο* ο ποιητής κοινωνεί με τον λαό.²⁰ Χαρακτηριστικά αυτό φαίνεται στο απόσπασμα με τίτλο «*Ἀνάμεσα στο λαό*»:

*Καὶ στὸ λαὸ ἐκατέβηκα·
καὶ τῶν σπιτιῶν οἱ θύρες
ἄνοιξαν τόσο ἀγαλινά,
σὰ νὰ ἦταν τάφου θύρες.
Κ' ἦταν σὰ νὰ μ' ἀγκάλιαζαν
γυρίζοντας ἀπὸ τὸν τάφο
– οἱ μοῖρες*

15. Βλ. Θ. Ξύδης, *ό.π.*, σ. 19.

16. Βλ. Γαβριήλ Πεντζίκης, *Ελληνική Ποίηση Ανθολογημένη*, Ινστιτούτο Διαδόσεως Ελληνικού Βιβλίου, Αθήνα, 1980, τόμ. Β', σ. 275: «Ο Σικελιανός γίνεται ένα με τη φύση».

17. Βλ. Π. Πρεβελάκης, *ό.π.*, σ. 57.

18. Βλ. *ό.π.*, σσ. 34-35· επίσης, βλ. Ευριπίδης Γαφαντούδης, «Σικελιανός και Ντ' Αννούντσιο. Η ρυθμική επίδραση του *Laus Vitae* στον *Αλαφροῖσκιωτο*», *Νέα Βοτάνη*, τόμ. 150, τχ. 1740, Δεκέμβριος 2001, σσ. 910-921.

19. Βλ. Π. Πρεβελάκης, *ό.π.*, σσ. 35, 47.

20. Βλ. *ό.π.*, σ. 48.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΙΓΕΟΥΡΙΟΥ

ἔτσι τὸ γνέμα ἐκλώσανε –
 ἢ ὥσά νά ζωντανέψανε
 γιὰ μένα οἱ πεθαμένοι·
 τόσο βαθιά στὸ χῶμα οἱ ρίζες σμίγανε,
 τόσο ἡ κορφή μας ἦτανε στὸν οὐρανὸ
 ὑψωμένη

.....
 Τόσα μοῦ ἐτάξαν τάματα,
 ὦ λαὸς εὐλογημένος!
 Σὰ ζωντανὸς νὰ γυρίζε
 στὴν πλάση ὁ πεθαμένος,
 καὶ νὰ ἔφερνε μηνύματα
 στὴ μάνα ἢ στὸν πατέρα
 ἀπ' τὸ λεβέντη ὁπῶχασαν
 κι ἀπὸ τὴ θυγατέρα...

Το πλησίασμα του Σικελιανού προς το λαό είναι περισσότερο έντονο και θρησκευτικό. Ο ποιητής ξεπερνά τα συνήθη ειδυλλιακά σύνορα της απλής συμπάθειας προς το λαό· προσηλώνεται στα έγκατα της λαϊκής ψυχής.

Κατά τον Θεόδωρο Ξύδη,²¹ ο Σικελιανός «πιστεύει κατ' αρχήν στο ιδανικό της ιδιαίτερης πατρίδας, η οποία αφορά πρώτα τον υπαίθριο λαϊκό άνθρωπο, τον γεωργό, τον βοσκό, τον ψαρά. Ύστερα περνάει στον άνθρωπο του χωριού,²² το οποίο είναι οργανωμένο από τις ίδιες τις απαιτήσεις της κοινωνικής ζωής. Κι έτσι προχωρεί προς την ιδέα του έθνους, με την προσφορά του την ανόθευτα ελληνική. Και τελευταία θθάνει στην ανθρωπότητα, προάγοντας έτσι γενετικά το νόημα του ανθρωπισμού. Με όλους αυτούς τους ομόκεντρους κύκλους προσβλέπει προς τον άνθρωπο, αφού περάσει σταδιακά από το άτομο, από την κοινότητα, από το έθνος, από την ανθρωπότητα, ξετυλίγοντας με αυτό τον τρόπο προσοδευτικά όλο το νήμα της ποιητικής συνειδήσης, που αποβαίνει στη συνείδηση του πλήρους ανθρώπου».

Αυτό που ομολογεί ο Σικελιανός στους στίχους του 'Αλαφροϊκιωτου, που επιγράφονται «Δέηση στην άνοιξη καὶ στο λαό» («ἐμένα μὲ νανούρισαν/τῶν ἀνδρειωμένων τὰ τραγούδια./.../Ποτίστε με, ποτίστε με,/καὶ κέντρωσέ με ἐσύ, χωριάτη»), υποδηλώνει ότι την ορμή της ιδιοσυγκρασίας του την εξαρτά από την επαφή του με τον λαό. Μέσα στις ίδιες του τις φλέβες κυλάει το αίμα της φυλής του· μια μέθη που πάλλεται σε κάθε γύρισμα του στίχου και της δίνει ένα περιοχόμενο καθολικό.

Η καθολικότητα και η παντοδυναμία που αποδέχεται ο Σικελιανός για την ποίηση είναι διαπιστωμένη κατά καιρούς από ποιητές και φιλοσόφους. Ο Αριστοτέλης στο έργο του *Περὶ ποιητικῆς* συγκρίνει τον ποιητὴ καὶ τὸν πολιτικό,

21. Βλ. Θ. Ξύδη, *ό.π.*, σ. 19 κ. εξ.

22. Βλ. Π. Πρεβελάκης, *ό.π.*, σσ. 47-48.

προτάσσοντας ασύγκριτα το έργο του πρώτου: «ὁ γὰρ ἱστορικὸς καὶ ὁ ποιητὴς οὐ τῷ ἤ ἔμμετρα λέγειν ἢ ἄμμετρα διαφέρουσιν· ἀλλὰ τοῦτῳ διαφέρει, τῷ τὸν μὲν τὰ γενόμενα λέγειν, τὸν δὲ οἷα ἂν γένοιτο διὸ καὶ φιλοσοφώτερον καὶ σπουδαιότερον ποιήσις ἱστορίας ἐστίν· ἢ μὲν γὰρ ποιήσις μᾶλλον τὰ καθόλου, ἢ δ' ἱστορία τὰ καθ' ἕκαστον λέγει». ²³ [μτφρ.: Γιατί ο ιστορικός και ο ποιητής δεν διαφέρουν ως προς το ό,τι ο μὲν ένας εκφράζεται ἔμμετρα, ο δε ἄλλος χωρὶς μέτρο· ἀλλὰ διαφέρουν ως προς το ἐξῆς: ο μὲν ένας αναφέρεται σ' αὐτὰ που ἐχουν γίνεῖ, ο δε ἄλλος σε ὅσα θα μπορούσαν να γίνουν. Γι' αὐτό και περισσότερο φιλοσοφική και σπουδαιότερη εἶναι η ποίηση ἀπὸ την ἱστορία· γιατί η μὲν ποίηση ασχολεῖται με τα καθολικά νοήματα της ζωῆς, η δε ἱστορία με τα ἐπιμέρους]. Επομένως, ο σκοπὸς της αποστολῆς του ποιητῆ εἶναι η μύηση στο βαθύτερο καθολικὸ νόημα της ζωῆς. Ο ποιητὴς λειτουργεῖ σαν ἓνας Ἐλευσίνιος ιεροφάντης. Αὐτό το συνειδητοποιεῖ ο Σικελιανὸς και στον Ἀλαφροῖσκιωτο ἀλλὰ και ἀργότερα στον *Πρόλογο στὴ ζωή*.

Κατ' αὐτὸν τον τρόπο, ο ποιητικὸς λόγος εἶναι ἑτοιμὸς να χρησιμοδοτήσῃ και στην ποιητικὴ σύνθεση *Ραψωδίες τοῦ Ἰονίου*, ὅπου η ἐνότητα του ἐλληνισμοῦ²⁴ ἀναδεικνύεται μέσα ἀπ' ὅλες τις πτυχές της: τον ορφισμό,²⁵ τον πυθαγορισμό, τον πλατωνισμό και τον χριστιανισμό.

Παράλληλα, η ποιητικὴ σύνθεση που ἐπιγράφεται *Πρόλογος στὴ Ζωή* περιλαμβάνει τέσσερις ἐνότητες με τίτλους: «Ἡ Συνειδηση τῆς Γῆς μου», «Ἡ Συνειδηση τῆς Φυλῆς μου», «Ἡ Συνειδηση τῆς Γυναίκας», «Ἡ Συνειδηση τῆς Πίστης», «Ἡ Συνειδηση τῆς Προσωπικῆς Δημιουργίας». Στον *Πρόλογο στὴ Ζωή* ο ποιητὴς ταυτίζει τον τόπο του με τον λαό του. «Ἡ Συνειδηση τῆς Γῆς» του γίνεται ἓνα με τη «Συνειδηση τῆς Φυλῆς» του. Πλάσματα και ἄνθρωποι ἀποβαίνουν ἐνῆα²⁶ και ἀδιάσπαστοι φορεῖς της Ἑλλάδας, εἶναι η γῆ του και η φυλή του, η ἐλληνική. Οἱ παρακάτω στίχοι μας υποβάλλουν τη λατρεία του ποιητῆ προς τα χῶματα της ἰδιαίτερης πατρίδας του ἀλλὰ και γενικότερα προς τα αἵματοποτισμένα χῶματα της φυλῆς του:

«ὦ χῶματα τῆς γῆς μου!»²⁷
 Χῶμα Λευκαδίτικο,
 πρωτόχωμα
 τιτάνια ζύμη τοῦ κορμιοῦ μου
 τοῦ ἴδιου μου τοῦ ἀκοίμητου μυαλοῦ!

.....
 Μαῦρο, ἀνεπίβατο ἄτι,²⁸

23. Ἀριστοτέλους, *Περὶ ποιητικῆς*, 1451b.

24. Βλ. Γαβριήλ Πεντζίκης, *ὁ.π.*, σ. 276.

25. Βλ. Ἀντὼς Πολίτης, *ὁ.π.*, σ. 238.

26. Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, *ὁ.π.*, σ. 437.

27. Ἀγγελὸς Σικελιανός, *ὁ.π.*, σ. 36.

28. *Ὁ.π.*, σσ. 73, 77: «Τὸ αἶμα της φυλῆς μου».

Ὡ αἶμα τῆς Φυλῆς! /.../
Τὰ νέα παιδιὰ σου, Γῆ μου,
σ' ἀκολούθησαν
νὰ σοῦ λυτρώσουν τὶς βουνοκορφές
ἀνάμεσα στὴ δρόσο τῆς φωτιᾶς,
ἀνοίγοντας
κάθε φορὰ πού ἐξύγωναν τὸ θάνατο
τὸ πάτημα σὰ σέ χορό!

.....
Ἔτσι βαμμένοι ἀπ' τῶν παιδιῶν σου τὸ αἶμα
οἱ ποταμοὶ κ' ἡ θάλασσά σου
σ' ἔζωναν ἀπὸ παντοῦ!

«Στὴ συνείδηση τῆς προσωπικῆς δημιουργίας» τὸ ποίημα «Ἀντίκρισμα μὲ τὸν ἑαυτό μου»²⁹ ἀπηχεί τὴν προσήλωσή του ποιητῇ στὴ γενεσιουργὸ δύναμη τοῦ αρχαιοελληνικοῦ Λόγου, ποὺ αποτέλεσε τὴ μήτρα τῆς δημιουργικότητος, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς πνευματικῆς ἐγρήγορσης τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ γιὰ 2500 χρόνια.

.....
Κι ὁλόγυρά μου,
ὦ! σκορπισμένο μέταλλο κι αδούλευτο,
ὦ! τριγύρω μου καιρέ!

.....
Ποῦθε ν' ἀρχίσω, ποῦθε,
νὰ σφυρηλατῶ τὴ γυράθῃ μου ζωῇ;
Ἀπὸ ποιὸ Λόγο ταχα πού ἦταν πρῶτος «ἐν ἀρχῇ»;
Ἀπὸ ποιὸ Λόγο;

.....
Ἐδῶ πιά ὁλοένα κατεβαίνουν,
κατεβαίνουνε, λιοντάρια ξαναμμένα,
γιὰ νὰ πιοῦν καὶ γιὰ νὰ ξεδιψάσουνε
ἀπὸ τὶς ἀπόκρεμνες πλαγιές τοῦ Χρόνου,
ἀκλουθώντας ὁ ἕνας πίσω ἀπὸ τὸν ἄλλο,
εἰκοσιπέντε αἰῶνες!

Γιὰ νὰ πιοῦνε καὶ νὰ ξεδιψάσουν
στὴν καινούρια Σου πηγὴν, ὦ Λόγε,
Λόγε τῆς Ἑλλάδας!
Κι ἄχ, ὁ Λόγος πού διψᾷ...
Τὸν κρατᾷ μέσα στὰ σπλάχνα τῆς ἡγῆμου,
Τὸν κρατᾷ μ' ἀκριβοῦς τῆς τοῦ πεθαμένου

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

29. Βλ. ὁ.π., σσ. 229-232.

Τὸν κρατάει στὰ σπλάχνα της τριγύρα μου
 Μ' ὀλάκερο τὸ λαό!
 «ὦ Λόγε, Λόγε ἀπ' ὅπου περιμένω τὸ ξεκίνημά μου!
 «Φανερώσου!
 Φανερώσου ἀκέριος μέσα στὴν ψυχή μου!
 Ξέσπασε στὰ φρένα μου – κ' ἦρτ' ἡ ὥρα–,
 ἀνεπάντεχος ἀνάστασης σεισμός!»
 Ἔτσι δεόμουνά, ἔτσι,
 Καὶ νὰ πού, ξάφνου,
 τὸ γιγάντιο σφυρηλάτημα,
 ἀνδρικό, γαλήνιο, ρυθμικό, μεγάλο,
 ἄρχισεν ὀλοένα νὰ χτυπᾷ!

Τὸ προαιώνιο βουβαμένο καρδιοχτύπημα
 ἄρχισε καὶ πάλι νὰ χτυπᾷ!

- Ἦταν δικό μου;
 - Ἦταν τῆς γῆς μου;
 - Ἦταν τὸ πνιγμένο καρδιοχτύπημα τοῦ λαοῦ;
 Δικό μου;
 Ὅχι!
 Ἦταν τῆς γῆς μου,
 κ' ἦταν τὸ πνιγμένο καρδιοχτύπημα τοῦ λαοῦ μου.
 Καὶ νᾶ, τῶρα
 ὁ καταχωνιασμένος ποταμὸς ἀνάβλυσε καὶ πάλι,
 καὶ νᾶ τῶρα
 ποὺ ἀκλουθώντας ὁ ἓνας πίσω ἀπὸ τὸν ἄλλο
 εἰκοσιπέντε αἰῶνες,
 σὰ λιοντάρια ξαναμμένα,
 ἀρχινᾷ νὰ πίνουν καὶ νὰ ξεδιψᾷνε
 ἀπὸ τὴν ἴδια κρουσταλλή πηγὴ!...

Ὅλος ὁ Πρόλογος στὴ Ζωὴ εἶναι μια ἀπέραντη αναδρομὴ στους ἀρχαίους ἐλληνικούς μύθους, πού ὁ ποιητὴς τοὺς ἔχει θαυμαστά οικειοποιηθεῖ· τοὺς ἔχει ἀναζωογονήσει μέσα στη σύγχρονη ζωὴ.

Στὴ συνέχεια, οἱ ποιητικὲς συνθέσεις *Μήτηρ Θεοῦ* (1917), *Πάσχα τῶν Ἑλλήνων* (1919) καὶ ὁ *Δελφικός Λόγος* (1927) εἶναι ἐσωτερικά ἀδιάσπαστες καὶ ἀποτελοῦν τὴ συνέχεια μιᾶς ψυχικῆς ιστορίας φανερώνοντας μιὰ ἀνδροπρέπεια τοῦ νου, μιὰ ἀρρενωπότητα τῶν στοχασμῶν, μιὰ ἀδρότητα τοῦ πνεύματος σὲ μιὰ καθαρή γραμμὴ ἐλληνικότητας. Με τὴν ἀποθησαυριστικὴ δύναμη ὁ Σημελιανὸς προβαίνει σὲ ἓνα μεταπλασμὸ τῶν ιδανικῶν καὶ τῶν συμβόλων· τὴ Παναγία παρομοιάζεται με τὴ Σεμέλη, τὴ μητέρα τοῦ Διονύσου ἀναπαράγονται καὶ μεταλλάθονται στοιχεῖα ἀπὸ τὸ «Πέμπτο Ἀπόκρυφο Εὐαγγέλιο» τοῦ Ἰακώβου... Ὅλα

αυτά με μια κατάφαση αισιοδοξίας, συνδέοντας τα αδελφά στοιχεία του ελληνισμού και του χριστιανισμού, υπηρετούν τις αισθητικές κατηγορίες του Υψηλού και του Ωραίου.

Στις τραγωδίες, που συνέθεσε ο Σικελιανός, απέβλεπε σε μια μυητική διαδικασία των ατόμων και των λαών. Στο *Διθύραμβο* του *Ρόδου* (1932) τονίζει: «Τὸ σύμβολο *Ρόδο*... τὸ ὑψώνω σήμερα με τὸν ποιητικὸ Λόγο ἀνάμεσα στοὺς ἀδελφούς μου ἀνθρώπους, καθὼς με ἄλλο τρόπο θέλησα καὶ θέλω ἀκόμα νὰ τὸ ὑψώσω ἀνάμεσὸ τους με τὴ Δελφικὴ προσπάθειά μου».

Η τραγωδία *Σίβυλλα* γράφεται το 1940, όταν ο Ιταλο-Γερμανικός πόλεμος βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη. Το έργο αυτό μας μεταφέρει στην εποχή της ρωμαϊκής παρακμής, με κύριο πρόσωπο τον Νέρωνα, που επισκέπτεται τους Δελφούς με μεγαλοπρεπή ακολουθία, για να επιβάλει την καλλιτεχνική του μεγαλοφυΐα στους Δελφικούς πνευματικούς αγώνες! Η *Σίβυλλα* με τους ιερείς του Απόλλωνα ενσαρκώνουν το πανάρχαιο απολλώνειο πνεύμα, που καμιά υλική δύναμη δεν μπορεί να υποτάξει.

Η τραγωδία αυτή αποτελεί ένα έργο συμβολικό, που απεικονίζει την ακατάβλητη πνευματική αντίσταση των Ελλήνων και γενικώς κάθε ελεύθερου ανθρώπου απέναντι σε κάθε βίαια επιβολή της κτηνώδους υλικής δύναμης. Είναι ασφαλώς το εθνικότερο³⁰ νεοελληνικό έργο, μ' έναν πολύ πλατύ καθολικό και πανανθρώπινο συμβολισμό, που γράφτηκε για την πνευματική αντίσταση του Έθνους ενάντια στον κατακτητή. Στη *Σίβυλλα* οι παραθέσεις για τον λαό είναι αφθονότητες. Όταν π.χ. ρωτάει ο όσιος Νίκανδρος:

*Τὸ Δελφικὸ Ἱερό, πού 'ταν κλεισμένο
χρόνια καὶ χρόνια, τῶρα ποῖός τ' ἀνοίγει;
Ὁ λαὸς ἢ ὁ αὐτοκράτορας;*

η απάντηση της *Σίβυλλας* συνοψίζεται σ' αυτό:

*Τ' ἀκέρια
Μαντεῖα τ' ἀνοίγουνε οἱ λαοί, κι ἀκέρια
γιά τοὺς λαοὺς ἀνοίγονται, Ὅσιε!*

Σε πολλούς στίχους, ο λαός επίμονα επικαλείται τη θεόπνευστη ρήση της *Σίβυλλας*. Σ' επίκληση του λαού:

Ρίξε μας φῶς, Σίβυλλα, στύλωσέ μας!

η *Σίβυλλα* απαντά μ' ένα καθησυχαστικό προμάντεμα για το μέλλον:

*Νότος, Βοριάς, Ἀνατολή καὶ Δύση,
μέγας σταυρός, κι ἀπάνω του τοῦ Ἀνθρώπου*

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΕΟΥΡΙΟΥ

30. Βλ. Γιώργος Μπούρλος, *ό.π.*, σ. 39.

τὸ Πνεῦμα βλέπω τώρα καρφωμένο.
Μὰ θὰ λυθεῖ· κι ὁ ἀγέρας π' ἀνασαινω
μὲς στὴν ψυχὴ μου ἐγὼ τὴν ὥρα τούτη,
Γιὰ ὅλες θὰ πνέψει τὶς ψυχές...

Ἡ δίψα γιὰ τὴν ἐλευθερίαν γίνεται ὕμνος στο στόμα τῆς Σίβυλλας:

Κι ἂ! Νά τη, νά τη
τῆς Λευτεριάς ἡ θάλασσα, π' ὀλοένα
κυλάει τὰ σμαράγδια τῆς· νά τα, νά τα
στὶς ὀχτὲς τῆς τὶς ἄφθαρτες τὰ ὀλάσπρα
τρανὰ πουλιά, πού φτερουγάνε...

Ὁ ἴδιος ὁ λαὸς εἶν' ἐκεῖνος που ζητάει τὸν «Ὅρθιο Σκοπὸ» τοῦ Ἀπόλλωνα ἐπί-
μονα ἀπὸ τοὺς μουσικοὺς τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ τοῦ Διονύσου, που τὸν προανα-
κροοῦν με γοητεία κι ἐπισημότητα:

«Τὸ γένος, βουλιαγμένο μὲς στὸν αἰῶνα,
νά λυτρωθεῖ μονάχο του μπορεῖ.
Μὰ νὰ ξυπνήσει πρέπει ἡ πλέρια μνήμη,
βαθιά του, ἀδάμαστη καὶ τρομερή!

Κανεῖς δὲν θὰ ξεφύγει τὴ γενιά του!
Τὸ βάρος τῆς θὰ σηκώσει ὡς τὴ στιγμή
πού βγαίνουντας ἀπὸ τὴ λησμονιά του
στὸ φῶς πού πιά δὲ στέκουν δισταγμοί,

τῆς ζωῆς θε νὰ ντυθεῖ τὴν πανοπλία
καί, μ' ἀκέριο τὸν ἅγιο σκελετὸ
τῶν περασμένων, θὰ στηθεῖ στὴ γῆ του
μὲ τὸ κεφάλι ἀλύγιστο κι ὀρτό!»

Για τὴν τραγωδία *Ὁ Δαίδαλος στὴν Κρήτη* (1942) ὁ Σικελιανὸς γράφει στὴν
εἰσαγωγή του: «Ἡ τραγωδία αὐτὴ ἐκφράζει μιὰ στιγμή τῆς φοβερῆς πορείας
πού πραγματοποιεῖ τὸ δράμα τῆς Ἐλευθερίας ἀνάμεσα στοὺς αἰῶνες καὶ πού
ἐδῶ ὑπάρχει σὲ πρωταρχικὴ συσχέτιση μὲ τὸ ἄρτιο Πνεῦμα, πού τὸ ἀντιπροσω-
πεύει ὁ Δαίδαλος. (...) Ἱστορία καὶ Μῦθος συμβιώνονται καὶ ἐκφράζονται μαζί.
Καθὼς ὁ «Ὀρφικὸς Διθύραμβος» καὶ ἡ «Σίβυλλα», ὅμοια κι αὐτὴ ἡ τραγωδία
ὑπογραμμίζει τὴν ἀγνή αὐτὴ πρωτοσυσχέτιση τοῦ Πνεύματος, στὴν καθαρὸ-
τητά του καὶ στὴ σύγκρουσή του μὲ τὴ Βία, πού συνεχίζεται ὀλοένα μὲς στὴν
Ἱστορία τῆς Ἀνθρωπότητας».

Ὁ Δαίδαλος γιὰ τὸν Σικελιανὸ εἶναι ἐκεῖνος που ἀνακινεῖ τὸ ἀναθὸ τῆς ἐλευ-
θερίας στο κοινωνικὸ πλαίσιο, που ζωντανεύει τὰ προβλήματα τῆς πολιτείας καὶ
τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Ὁ Δαίδαλος συγκεντρώνει τὴ μεγάλη ψυχὴ, που μέσα τῆς

τα περικλείει όλα, τον ποιητή, τον καλλιτέχνη, τον μύστη, τον φιλόσοφο, τον πολιτικό. Απέναντι σ' αυτόν είναι ο Μίνωας, ο τύραννος του λαού, που μοναδικό σκοπό έχει τη διατήρηση του θρόνου του, μισημένος από τους πολίτες της χώρας του. Ο Δαίδαλος έχει ως αποστολή του τον φρονηματισμό του λαού· διαθέτει ένα ακρότατο επαναστατικό πνεύμα και τη συνέχεια της επαναστατικότητάς του αυτής την αναθέτει στο λαό. Η Ελευθερία και η Δικαιοσύνη είναι δύο έννοιες, που τις υπηρετεί πιστά στο αισθητικό και στο πολιτικό πεδίο. Είναι ένας φωτισμένος ανατροπέας, που βαδίζει προς την πολιτική χειραφέτηση, προς την παντοειδή ανόρθωση και την πρόοδο του λαού.

Στην τραγωδία *Ὁ Χριστὸς στὴ Ρώμῃ* (1946) ο Χριστὸς εἶναι παρήγορος των πονεμένων, φύλακας των περιφρονημένων και προστάτης των αδικουμένων.

*Ἀπάνω ἀπὸ τὸν πόνο σας χορέψετε, ἀδελφοί,
στὸ πιὸ ψηλὸ σκαλὶ τῆς συλλογῆς σας.
Ἐτσι μονάχα ἀγγίζεται ἡ κορυφή
ἀπ' ὅπου θὰ φανεῖ ἡ καινούρια γῆ σας.*

*Κι ὅσος καὶ νὰ ἴναι ὁ ἀνήφορος,
κι ὅση καὶ νὰ ἴναι τῆς σαρκὸς ἡ ἀποστασία,
τοῦ πόνου φτάστε τὴν ψηλότερη κορυφή,
κι αἰχμαλωτίστε τὴν αἰχμαλωσία!*

Στο χορὸ των μυστῶν η λαϊκὴ ψυχὴ οδηγεῖται στὴν κορύφωσή της:

Τῆς ἔχτρας τὸ μεσότοιχο γκρεμίστηκε, ἀδελφοί.

Ο ποιητὴς διέπεται ἀπὸ δύο λατρεῖες, που δεν συγκρούονται μεταξύ τους: τὴ λατρεία τῆς Ελλάδας καὶ τὴ λατρεία τῆς ἀνθρωπότητας. Για τὸν Ἕλληνα καὶ τὴν Ελλάδα, για τὴν πνευματικὴ καὶ τὴν ἠθικὴ τῆς προσφορὰ στους αἰῶνες, για τὸ υπέρτατο δίδαγμα τῆς ἔχει τις παρακάτω ἀδρές λέξεις στο στόμα του Προχόρου:

*Κοίτα ψηλὰ στὸν οὐρανὸ τὸν ἀστρωμένο,
τῆς Λευτεριάς τὸ τέλειο μέτρο, κοίταξε τὸν,
ὅθε τὸ Πνεῦμα ἀπὸ τὴν πρώτη Νύχτα ἐβγήκε
κ' ἔκρουε μέρῳπτρα τίς τυφλές γωνιές τοῦ κόσμου,
ὥσπου ν' ἀνοίξουνε σὰν πύλες, νὰ δεχτοῦνε
τὸν Ἄρτιον Ἀνθρώπο πνοή καὶ βασιλιά τους.
Τοῦτος εἶν' ὁ Ἕλληνας. Καὶ τοῦτο εἶν' ἡ Ελλάδα.*

Στα χρόνια τῆς κατοχῆς, ἡ στάση τοῦ Σικελιανοῦ χαρακτηρίζεται ὡς ἀξιοθαύμαστη. Κατ' ἐπανάληψη, κατὰ τὸ Γιῶργο Μπούρλο,³¹ οἱ Ἰταλικὲς καὶ Γερμανικὲς

31. Βλ. ὁ.π., σσ. 38-39.

Αρχές κατοχής προσπαθούν να τον προσεταιριστούν, τόσο με προσφορές αξιωματών όσο και με γενναία επιχορήγηση για την αναδιοργάνωση των Δελφικών εορτών. Παρ' όλα αυτά, ο Σικελιανός απορρίπτει με αηδία και περιφρόνηση κάθε τους πρόταση. Εκείνη την εποχή, περνάει μια φοβερή οικονομική δυσπραγία, την οποία, για να αντιμετωπίσει, πουλάει τα οικογενειακά του κειμήλια. Κι ενώ η τότε Ελληνική Κυβέρνηση κατοχής του πρότεινε να αναλάβει τη Διεύθυνση του Εθνικού Θεάτρου, για να του εξασφαλίσει ένα μισθό από το Δημόσιο Ταμείο, εντούτοις εκείνος δεν δέχτηκε καμιά συζήτηση επί του θέματος. Οι Ιταλοί και οι Γερμανοί τον απείλησαν³² με φυλάκιση για την άρνησή του να συνεργαστεί μαζί τους αναλαμβάνοντας μια θέση στα όργανα της πνευματικής τους προπαγάνδας. Εις απάντησιν, έγραψε τα περίφημα τραγούδια της Αντίστασης: «Ο Έλληνικός νεκρόδειπνος», «Στυγός Όρκος», «Σόλωνος απόλογος», «Άγραφον», «Διόνυσος επί λίκνω», «Πνευματικό εμβατήριο», που κυκλοφόρησαν μυστικά με τίτλο *Τὰ Άκριτικά* από χέρι σε χέρι· μεταφράστηκαν στα γαλλικά και στα αγγλικά· τυπώθηκαν στην Αίγυπτο και κυκλοφόρησαν σ' όλον τον κόσμο.

Στις αρχές του 1943, η ψυχική αγωνία του σκλαβωμένου έθνους, οι οικονομικές και ηθικές δυσχέρειες κατέβαλαν την υγεία του Σικελιανού. Παρά την υψηλή του πίεση στο αίμα και αγνοώντας την απαγόρευση των γιατρών του βρίσκεται στο πλάι του Κωστή Παλαμά. Ο γηραιός ποιητής αφήνει την τελευταία του πνοή στα χέρια του Σικελιανού μ' αυτά τα λόγια: «Άγγελε, Έσθ' είσαι τὸ Φῶς»

Την ιστορική μέρα της κηδείας του Παλαμά, 23 Φεβρουαρίου 1943, ο Σικελιανός υποβασταζόμενος λόγω της ασθένειάς του πήγε στο Α΄ Νεκροταφείο Αθηνών· μπροστά στο φέρετρο του Παλαμά απήγγειλε τη νεκρική ωδή του υψώνοντας το νεκρό ποιητή σε πύρινο σύμβολο ελευθερίας, που με τόση λαχτάρα επρόσμενε το σκλαβωμένο έθνος, ενώ τα γερμανικά πολυβόλα είχαν ζώσει τον περίβολο του Α΄ Νεκροταφείου.

Το ποίημα αυτό φέρει τον τίτλο «Παλαμᾶς» (*Ήχηστε, οί σάλλιπγγες...*). Οι εγερτήριοι στίχοι του μοιάζουν σα βόγγος, που έρχεται από μια άβυσσο πάθους. Ο λαός και η οικουμένη – πάνω σε ό,τι κληροδότησε ο Ορφείας, ο Ηράκλειτος, ο Αισχύλος, ο Σολωμός – δονούνται *«σύγκορμα»* κάτω απ' τις φοβερές σημαίες της *«Λευτεριᾶς»*.

Τα ποιήματα που έγραψε ο Σικελιανός την περίοδο 1940-1946 περιέχονται στη συλλογή *Επίνικοι Β΄*. Στο ποίημα «Τὸ Πανανθρώπινο Έμβατήριο τῆς Ἑλλάδας» ο ποιητής παρουσιάζει με διονυσιακό τρόπο την Ελλάδα, η οποία έχοντας όλα τα έθνη γύρω της –ως προεξάρχουσα ενός χορού– κρατά τη δάδα της Ελευθερίας δίνοντας έναν αγώνα πανανθρώπινο και οικουμενικό, με στόχο την τελική ήττα του σκότους της τυραννίας σ' όλο τον κόσμο: *«σ' Ἀνατολή καὶ Δύση»*.

Στους *«Στρατιῶτες τοῦ Μετώπου»* ο ποιητής αποκαλεί τους ἥρωες *«ἀδελφούς του»*. Στο στίχο *«ἡ Ἑλλάδα σηκώνεται καὶ τρώει τὸν ξένο»* κάνει μνεία στην τρα-

32. Βλ. *ό.π.*, σ. 39.

γωδία Πέρσες του Αισχύλου, όπου το είδωλο του Δαρείου αποδίδει την ήττα του βασιλιά των Περσών Ξέρξη στην ύβρι του «να καταπατήσει χωρίς σέβας στην ελληνική γη τα αγάλματα και τους ναούς των θεών» (Αισχ. Πέρσαι, 802-804). «Γιατί η αλαζονεία (η ύβρις), όταν μεστώσει, καρπίζει του χαμού το στάχυ, απ' όπου πολύκλαυτους καρπούς τρυγάει» (Αισχ. Πέρσαι, 815-816).

Την προσωπική του εμπειρία από τους πολέμους 1912-13 ενθυμείται ο Σικελιανός στο ποίημα «Κλεισούρα». Ο ποιητής όχι με λόγια, αλλά έμπρακτα, δηλώνει ότι είναι κοντά στο λαό με τη λόγχη του υπηρετώντας τις υψηλές πνευματικές αξίες του ελληνισμού:

«... μὰ ἐμεῖς εἴμαστε ἀντάμα πιασμένοι,
χέρι χέρι, ὁ ποιητής, οἱ φαντᾶροι, οἱ τσολιάδες,
καὶ τραβάμε νὰ κάνουμε κατὶ δικό μας,
κάτι π' αὖριο θεὸ νὰ ναι δικό μας γιὰ πάντα!

.....
Τί ἔκείνο πού λάμπει ψηλά,
σὰν ἄσπερι πού ἄσκει ὁλοένα νὰ φύγει ἀπ' τὰ σύννεφα μέσα;

.....
Τί, λεβέντες, συντρόφοι μου, αἱ τοί μου, ἀδερφοί μου;
Μηδ' Ἑσεῖς νὰ τὸ πεῖτε δὲν ξέρετε οἱ ἴδιοι!
(Εἶναι) τὸ Πνεῦμα τοῦ Ἀνθρώπου, ἀδελφοί μου!»

Για τους ήρωες που θυσιάστηκαν μέσα στο υποβρύχιο «Πρωτέας» στο ομώνυμο ποίημα, ο ποιητής ταυτίζει την απόφαση της θυσίας τους μ' εκείνη των Σπαρτιατών: «ἦ τὰν ἦ ἐπὶ τὰς»:

Εἶπατε:

«Ἦ θὰ κάνουμε κατὶ μεγάλο, ἦ δὲ θὰ γυρίσουμε πίσω...»

Η θυσία των παλικαριών του Πολεμικού Ναυτικού παίρνει διαστάσεις αιωνιότητας: «πιὸ λαμπρὰ ἀπὸ τῆς εὐκολῆς δόξας τὰ τρόπαια, / μυστικὰ ριζωμένος (ὁ ἴδιος Πρωτέας) στὴν καρδιά τῆς αἰωνιότητος / ... σὲ σὰς κράτησε ρίζα, / ..... / γιὰ-τι κλεῖ τὴν αἰώνιαν Οὐσία / ... / τὴ μιὰν ἱερὴ, μυστικὴ Ἑλευθερία!».

Οι ήρωες του «Πρωτέα» με αυταπάρνηση πάλεψαν για «τ' ἄξιο, τὸ ἄγνό, τὸ μεγάλο» και έγιναν «πάμφωτα εἰδῶλα νιότης» και «λυτρωμοῦ γιὰ τὴν ἁγία μας θάλασσα / ἀπ' τὸ κόκκινο μάταιο πανὶ τῶν Λατίνων, / γιὰ νὰ τρέχει μεθαῦριο, σὰν ἡ ὁλάσπρη φτερούγα τοῦ γλάρου, / σὰν ἡ πᾶναγνη ἀνθρώπινη σκέψη, / σὰν πνοὴ τῆς καθαρίας ἀγάπης, / τῶν φτωχῶν τῶν ψαραδῶν Ἑλλήνων / ἐλεῦτερο τὸ ἄσπρο πανὶ / στὴν αἰώνια γαλάζια ἀπλωσιά τῆς»

Η προσχώρηση του Σικελιανού στις δυνάμεις που μάχονταν για κοινωνική δικαιοσύνη και η αναγωγή του σε αντιστασιακό³³ ποιητὴ ἀνυψῶν ἀποκρίτως τὸ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΑΙΜΟΝΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΕΩΣΤΡΙΟΥ

33. Βλ. Δώρα Μέντη, «Συγκλίσεις και αποκλίσεις του αισθητικού προτύπου του Άγγελου Σικελιανού».

ποιητικό του ανάστημα. Στο ποίημα «Γράμμα από τὸ μέτωπο» ο ποιητής βλέπει τη νίκη των ελληνικών δυνάμεων κατά του ιταλογερμανικού άξονα ως μια άνοιξη, που προοιωνίζεται μια άλλη Ελλάδα, ικανή να εξαφανίσει τα «φαντάσματα» της κοινωνικής αδικίας.

Στο ποίημα «Στυγὸς ὄρκος» μας μεταφέρει ο ποιητής στη Στύγα,³⁴ όπου οι θεοί ορκίζονταν τον μεγαλύτερο ὄρκο τους κι όπου τιμωρούσαν βαρύντατα κάθε επιπορεία. Ταξιδεύει τη σκέψη του σ' αυτόν τον ποταμό του Άδη με τις ζοφερές όχθες του. Το κατ' εξοχήν αυτό αντιστασιακό ποίημα δημοσιεύτηκε στις 15 Ιουνίου 1941, όταν οι ξένοι εισβολείς πατούσαν τα χώματά μας. Ο Σικελιανός νιώθει ως πνευματικός δημιουργός ότι η θυσία των παλικαριών στα αλβανικά βουνά θα σημάνει μια νέα ζωή· δηλώνει ότι πορεύεται νοερά κοντά τους και οραματίζεται έναν αναγεννημένο κόσμο «στὸν αἰῶνιο χορὸ τῆς Ἑλλάδας».

Ένα τελετουργικό με επίκληση νεκρῶν ψυχῶν είναι το κλίμα που υποβάλλει το ποίημα «Ἑλληνικὸς Νεκρὸδειπνος». Ο Σικελιανός ως μύστης καλείται «να δώσει φωνή στη νύχτα...», να εμπνευστεί και να δώσει το έναυσμα για «τὸ θεῖο γιουρούσι». Εξάλλου, είναι διατυπωμένη πολλές φορές από τον Σικελιανό η άποψη ότι ο ποιητής είναι προορισμένος³⁵ από τη φυσική του υπεροχή να οδηγήσει το λαό στον προορισμό του, ακόμα κι αν χρειαστεί να θυσιάσει ο ίδιος.

Στο ποίημα «Ἄγραφον» (ενν. Εὐαγγέλιον), με το βαθύ στοχαστικό του μήνυμα, εμπνευσμένο από τα απόκρυφα Ευαγγέλια, ο Χριστός μπροστά σε «ἐνὸς σκύλου τὸ ψοφίμι» βλέπει, πέρα από τη δυσοσμία της αποσύνθεσης, ένα σημάδι δικαιοσύνης και ελπίδας.

«Ὁ Διόνυσος ἐπὶ λίκνῳ», γραμμένο τα Χριστούγεννα του 1941, συμβολίζει τη γέννηση της ελπίδας για ελευθερία. Ο Σικελιανός σαρκώνει σε μιαν αδιαίρετη ενότητα τον Λόγο. Ο Διόνυσος συνδυάζεται και ταυτίζεται με τον Χριστό: «Γλυκὸ μου βρέφος, Διόνυσέ μου καὶ Χριστέ μου...» (στ. 60 και 92). Ο ποιητής αναφέρεται στις περιπέτειες που περιβάλλουν τη γέννηση του Διονύσου, στις οργανιστικές τελετές³⁶ της λατρείας του και στη θεοφόρα μανία του Κορυβαντισμού,³⁷ που παρομοιάζεται με την εθνική και παγκόσμια τραγωδία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Ο ποιητής φωνάζει τους συντρόφους του να επαγρυπνούν, ώστε να διώξουν τους «ἀγριους λύκους», που «σκιάζουν» τη χώρα μας. Και κάτω από τη σκέπη της παντοδύναμης αμπέλου του Διονύσου και του Χριστού να επιδοθούν

λίκνου στην ποίηση των μεταπολεμικών ποιητών», *Νέα Εστία*, τόμ. 150, τχ. 1740, Δεκέμβριος 2001, σσ. 893-909.

34. Βλ. Pierre Grimal, *Λεξικό της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Μυθολογίας*, επιμέλεια ελληνικής έκδοσης Βασ. Ατσαλος, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1991, σσ. 633-634· ενδεικτικά βλ. Ησιόδου *Θεογονία* 361 κ. εξ., 383 κ. εξ., 775 κ. εξ.: *Λεξικό Σούδα*, σ. 1254 Adler.

35. Βλ. Π. Πρεβελάκης, *ό.π.*, σ. 178, σημ. 57.

36. Βλ. Λίνος Πολίτης, *ό.π.*, σ. 238. Επίσης, πρβλ. Richard Seaford, *Διονυσος, Λαοδόνια και Νέα Υόρκη*, 2006, σσ. 74-75, 110-113.

37. Βλ. Πλάτωνος *Ἰων* 533e - 534a (BT): Διονυσίου Αλικαρνασσεως *Ρωμαϊκή ἀρχαιολογία* 2,19· Λογγίνου *Περὶ ὕψους* 39,2· *Σούδα* κ 2116 Adler.

στον αγώνα τους για την ελευθερία.

Τα χρόνια αυτά, άλλωστε, όπως αναφέρει ο Λίνος Πολίτης,³⁸ ο Σικελιανός δείχνει άμεσο και εντονότερο ενδιαφέρον για πολιτικές και κοινωνικές ανακατατάξεις. Έτσι, θέλοντας να υπαινιχθεί την εθνική δοκιμασία της Γερμανικής Κατοχής συνέθεσε το ποίημα «Σόλωνος απόλογος». Η επιλογή του Σόλωνα είναι σκόπιμη, γιατί εκείνος εκτός από τον πατριωτισμό του, που τον εξέφρασε υποκινώντας το 604 π. Χ. τους Αθηναίους να ελευθερώσουν τη Σαλαμίνα από του Μεγαρείς, έδειξε και το ενδιαφέρον του για μια ιδανικότερη³⁹ πολιτεία με την εξίσωση των κοινωνικών τάξεων των Αθηναίων χάρη στη «σεισάχθεια».

Το ποίημα «Ἀνάσταση» κυκλοφόρησε κρυφά στον παράνομο τύπο στα χρόνια του πολέμου:

*Τὰ χελιδόνια τοῦ θανάτου, Σοῦ μηνᾶν μιὰν ἄνοιξη
καινούρια, Ἑλλάδα, κι ἅπ' τὸν τάφο Σου γιγάντια γέννα.
Μάταια βιγλίζει τῶν Ρωμαίων ἡ κουστωδία τριγύρα σου.
Ἀκόμα λίγο, κι ἀνασταίνεσαι σὲ νέο Εἰκοσιένα.*

Για τον εμφύλιο αλληλοσπαραγμό αναφέρεται το ποίημα με τίτλο «Τὸ μήνυμά της». Ο ποιητής από την Ελλάδα, «τὴν τρανὴ αἰώνια Μάνα» (στ. 6), σαν τη «Παναγιά» και σαν τη «Δήμητρα» (στ. 8), παίρνει το ακόλουθο μήνυμα:

*«Ἀχ, πῶς τὸ πάθαν τοῦτο τὰ παιδιὰ μας;
Ἀδελφια νὰ σκοτώνουνε τ' ἀδελφια!...
Τὰ παιδιὰ μου νὰ σφάζουν τὰ παιδιὰ μου!»*

Ο ποιητής μην έχοντας «ἀναπαμὸ ἅπ' τὴν ὥρα» (στ. 43) εκείνη νιώθει το χρέος να μεταφέρει το μήνυμα σε όλους τους συμπολίτες του:

*«Σώνει ἢ σφαγὴ πού τυραννάει τὴ Μάνα!
Σώνει ἢ σφαγὴ τὴ Μάνα μας πού σφάζει!»
Κι ἄχ... ἀκοῦστε με, ἀδέρφια τῆς Ἑλλάδας!*

Οι στίχοι από το σύντομο ποίημα «Ἐλευθερία τοῦ 1944» ξεκινούν από το ηρωικό πνεῦμα της ελληνικής παράδοσης και προχωρούν στην προσδοκία μελλοντικών κατακτήσεων. Η προοπτική του Σικελιανού προδιαγράφει μια καινούρια εποχή ανασυντάσσοντας το παρελθόν πάνω στα επείγοντα αιτήματα του παρόντος.

38. Βλ. Λίνος Πολίτης, *ό.π.*, σ. 242.

39. Βλ. W.G. Forrest, *Η Γένεση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας: ο χαρακτήρας της ελληνικής πολιτικής 800-400 π.Χ.*, μτφρ. Ανδρέας Παναγόπουλος – Ελένη Κόντη, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 1994, σσ. 212-232.

«.....θὰ χαράξει
σὲ Σκέψη καὶ σὲ Πράξη
τὸ νέο κατεβατό,

ποὺ ἐμεῖς, νὰ τὸ φυλάξουμε,
μὲ χέρια λαβωμένα
δουλεύουμε ὁλοένα
τὴν ἄξια Κιβωτό!»

Επίσης, στο ποίημα με τίτλο «25 Μαρτίου 1821-25 Μαρτίου 1946» γραμμένο για τα δεινά του πολέμου, τόσο στην Ελλάδα όσο και στις άλλες χώρες, που αγωνίστηκαν για την εθνική τους ανεξαρτησία και για τη δημιουργία μιας νέας τάξης πραγμάτων στον κόσμο, ο ποιητής απευθύνει χαιρετισμό στην «καρδιά τοῦ Εἰκοσιένα», με την προσδοκία της επικράτησης των αρχών της αληθινής Δημοκρατίας.

Παράλληλα, στο ποίημα «Ελεύτερα Δωδεκάνησα» εκφράζονται τα ιστορικά γεγονότα του Β' Παγκοσμίου πολέμου με μεταφορικό και συμβολικό τρόπο. Ο αρχαίος ελληνικός μύθος είναι το πιο σημαντικό και το πιο ισχυρό όχημα του ποιητή όχι μόνο για να καθορίσει το ρόλο του στο παρόν αλλά και για να προβάλει με αισιοδοξία τις ιδέες του στο μέλλον.⁴⁰ Το ποίημα αυτό αναφέρει ότι μέσα στο «ἄμετρα ἀπλωμένο Αἰγαῖο» ο Διόνυσος προσφέρει το «ἄθάνατο πιό-τό... ἅπ' τὴν οὐσία τοῦ κόσμου», δηλ. το ποτό της λευτεριάς, στους κατακτητές Τυρρηγούς, οι οποίοι «ἄνάξια μεθυσμένοι» βυθίζονται «ἄγύριστα στὰ μαῦρα βυθη» (στ. 36) μεταμορφωμένοι σε δελφίνια. Κι αυτό από τότε γίνεται «συχνά μέσα στοὺς αἰῶνες»: όποιοι κατακτητὴς «ὄνειρεύεται δικὰ του τὰ νησιὰ του Αἰγαίου» (στ. 41) καταποντίζεται στα βάθη. Η «ἅγια Μεθη τῆς Λευτεριάς» όλων των λαών σπάει τις αλυσίδες. Σε μια κορύφωση του συγκρητισμού του παγανιστικού και του χριστιανικού στοιχείου ο ποιητής οραματίζεται τον αιώνιο Θεό, τον Διόνυσο και τον Ιωάννη της Πάτμου να αντηχούν με τη φωνή τους κι ο αντίλαλος τους να φτάνει στα πέλατα της οικουμένης:

«Ἀνατολὴ καὶ Δύση, ἀκοῦστε: Ἡ ὥρα ἔχει σημάνει.
Ἡ μιὰ στὴν ἄλλη ἀπάνω οἱ πόρνες πέφτουν καὶ βουλιάζουν.
Σὲ λίγο πέφτει μὲς στὴν ἄβυσσο κ' ἡ πόρνη ἢ πιὸ μεγάλη...»

Ο καταποντισμός των Τυρρηγών⁴¹ στο πέλαγος και η μεταμόρφωσή τους σε δελφίνια απεικονίζει την ήττα των Ιταλών από το πνεύμα της Ελευθερίας των Ελλήνων.

Την ηρωική Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων κατά τον Γερμανό την ψάλλει με επικό τρόπο ο Σικελιανός στο ποίημα «Ἡ Ἀντίσταση» που κυκλοφόρησε

40. Βλ. John B. Vickery, *Myth and Literature*, Lincoln, 1966, σ. 62· Α. Φυλακτού, *ό.π.*, σ. 392.

41. Βλ. Α. Φυλακτού, *ό.π.*, σ. 125.

κρυφά στα χρόνια του πολέμου στον παράνομο τύπο.

Τέλος, στο «Πνευματικό Έμβλημα» έχουμε συμπυκνωμένη την εσώτατη δόνηση του ποιητή. Το ελληνικό και οικουμενικό στοιχείο συνυφαίνονται σε μια αξεδιάλυτη συνύπαρξη. Η φωτιά της λευτεριάς καταυγάξει από τους πρώτους στίχους. Το «*ἀείζων πῦρ ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα*»⁴² του σκοτεινού εφέσιου φιλοσόφου, του Ηράκλειτου, «*ἀναλαμπαδιάζει*» (στ. 4) την ψυχή του ποιητή. Ο ποιητής οραματίζεται ότι όλα καίγονται «*στὴν ἔγνοια τῆς καινούριας Λευτεριάς*» (στ. 16) της Ελλάδας· ο ίδιος ομολογεί την πρόθεσή του να θυσιαστεί⁴³ σ' αυτή τη φωτιά και «*σὰ δάδα τὸ ἔρμο κουφάρι του ...νὰ φέξει ὅλες τίς γωνιές τῆς Οἰκουμένης*» (στ. 20-24).

Με τη συνείδηση της υψηλής του αποστολής ως αναμορφωτής της Ελλάδας και εν γένει της ανθρωπότητας ως άλλος Προμηθέας «*κρατώντας τὸ ἀναμμένο*» του «*σηκῶτι*» (στ. 27) πορεύεται συμβολικά «*στὸν Καύκασο τῆς Ἑλλάδας*» (στ. 28) πάνω από τα πεδία των μαχών, πάνω από τα ατέλειωτα «*αἶματα*», τα αναρίθμητα «*πτώματα*» (στ. 31-32). Μέσα στον «*ἄλικο καθρέφτη*» (στ.35) του αίματος βλέπει τον εαυτό του ως «*καινούριο Ἀδάμ τῆς πιὸ καινούριας πλάσης*» (στ. 39) για μια νέα Ελλάδα.

Γνωρίζει καλά ο ποιητής -«*Τὸ ξέρω, ναί, τὸ ξέρω*» (στ. 42)- ότι τα θεμέλια αυτού του νέου κόσμου, παρὰ «*τὰ κόκαλα ποὺ σωριάσανε ἀπὸ πάνω οἱ ὄχτροι*» (στ. 46), βρίσκονται στην Αρχαία Ελλάδα. Γι' αυτόν το νέο κόσμο «*μέρες καὶ νύχτες, τόσα ἀδέρφια σφάχτηκαν ἀνάμεσὸ τους, / ὅσα δὲ σφάχτηκαν ἄρνια ποτὲ γιὰ Πάσχα!...*» (στ. 49-50). Η μνεία του εμφυλίου πολέμου είναι τραγικά γλαφυρή. Στο σημείο αυτό ο ποιητής ταυτίζεται απόλυτα με τη «*Μοίρα*» (στ. 51) της Ελλάδας και προβάλλει την ανάγκη για το μετασχηματισμό⁴⁴ της κοινωνίας πάνω σε άλλες βάσεις, με «*νέα καρδιά*». Γι' αυτό το σκοπό «*κράζει*» τους «*συντρόφους του ὅλους*» (στ. 57).

Αυτό το εγερτήριο κάλεσμα γίνεται ιδιαίτερα επιτακτικό με τη χρήση εννέα φορές του προτρεπτικού επιρρήματος «*Ὅμπρός*» απαιτεί να σηκωθεί ο ήλιος «*πάνω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα*» και «*πάνω ἀπὸ τὸν κόσμον*» (στ. 58-59). Η απαίτηση για την ανόρθωση του «*ἡλίου τῆς δικαιοσύνης*» δεν προβάλλεται μόνο ως ανάγκη ελληνική, αλλά ως πανανθρώπινη και οικουμενική. Η εικόνα του ήλιου μας παραπέμπει στην αρχαία ελληνική μυθολογία, σύμφωνα με την οποία ο θεός Ἥλιος⁴⁵ διασχίζει καθημερινὰ τον ουρανό από την Ανατολή ως τη Δύση πάνω στο πύρινο άρμα του. Ταυτόχρονα, όμως, οι φράσεις «*ἡ ρόδα του βαθιὰ στὴ λάσπη*» (στ. 60), «*τ' ἄξονι του βαθιὰ μὲς στὸ αἶμα*» (στ. 61) ανακαλούν σκηνές από τον πόλεμο του '40 στα αλβανικά βουνά, όπου οι φαντάροι πάλευαν να ξεκολλήσουν από τη λάσπη και το χιόνι τα οχήματα και τα ρυμουλκούμενα κανόνια.

42. Ηράκλειτος 22[12] B 30 DK I 157-158 (ήτοι H. Diels - W. Kranz, ό.π., σσ. 157-158).

43. Βλ. Η. Προβελάκης, ό.π., σ. 178.

44. Βλ. Λίνος Πολίτης, ό.π., σ. 242.

45. Βλ. Ευριπίδου *Μήδεια* 1321· Ίων 82-83 και 121-124· id. *Φαέθων* fr.771 Kannicht (TGrF).

Ιδιαίτερη πρόσκληση απευθύνει προς τους πνευματικούς ηγέτες, τους «δημιουργούς» (στ. 68), να επιτελέσουν το χρέος τους για την εξύψωση του ελληνικού πνεύματος, το οποίο απεικονίζεται στην μακραίωνη πορεία του, από τον μινωικό έως τον βυζαντινό πολιτισμό, με τις φράσεις «χίλια καπούλια ταύροι» (στ. 73) και «δικέφαλος αίτιος» (στ. 74).

Ο ποιητής οραματίζεται την έλευση μιας νέας εποχής: «Σιμώνει ό νέος ό Λόγος π' όλα θά τά βάψει / στή νέα του φλόγα, νοῦ καί σῶμα, άτόφιο άτσάλι» (στ. 80-81). Κι από την «αίματοποτισμένη γή» (στ. 87) θ' ανθίσει η «δάφνη» (στ. 88) και η «Ἄμπελος» (στ. 89), που θα «άπλωθεϊ στά πέρατα τής οίκουμένης» (στ. 89). Ένας νέος πολιτισμός στηριγμένος στις αρχαιοελληνικές και χριστιανικές αξίες θα λάβει χαρακτήρα οικουμενικό.⁴⁶ Το αγωνιστικό προσκλητήριό του το επαναλαμβάνει πάλι ο ποιητής με την προσφώνηση «όμπρός, παιδιά». Η σημασία της συλλογικής πάλης για την οικοδόμηση του νέου κόσμου συνοδεύεται με την επανάληψη των κλητικών προσφωνήσεων «παιδιά» (δύο φορές: στ. 62 και 90) «όμο-αίματοι άδερφοί μου» (στ. 65), «άδέρφια» (στ. 66), «άδερφοί μου» (στ. 67), «άδερφοί» (στ. 70), «συντρόφοι» (δύο φορές: στ. 78 και 104).

Ανακεφαλαιώνοντας θα λέγαμε ότι ο Σικελιανός υπηρέτησε με πάθος το αρχέγονο πρότυπο του ποιητή-προφήτη⁴⁷ (vates). Τόσο πολύ πίστεψε στο ρόλο του ως πνευματικός ηγέτης, ώστε «ήθελε να γίνει θεός»⁴⁸ μιμούμενος το πρότυπό του, τον Εμπεδοκλή.⁴⁹ Στην ποίησή του «υπάρχει οραματισμός»⁵⁰ και μύηση, που εκφράζονται από μια σειρά τελετουργικές χειρονομίες, σύμβολα και ρήσεις. Ο ποιητής επιμένει να συμπεριφέρεται σαν ιερέας και μύστης των Ελευσινίων μυστηρίων, του Απόλλωνα, του Διονύσου, του Ορφέα και του Χριστού». Στον Σικελιανό τα πάντα συντελούνται μέσα στον οργανισμό της ελληνικής φύσης και κινούνται σε ανοικτούς πνευματικούς ορίζοντες, πέρα από φυλετικές διαφορές, έτσι ώστε η έννοια του εθνισμού να διευρύνεται και να ταυτίζεται με την έννοια της παγκοσμιότητας. Με τη Δελφική Ιδέα θέλησε να εντάξει στην ίδια ενότητα και το κοινωνικό και το φυλετικό, για να γίνει ο κόσμος ένα αδιαίρετο όλο.

Ο Σεφέρης,⁵¹ που χαρακτηρίζει τον Σικελιανό ως πολύ ρωμαλέο δημιουργό, γράφει γι' αυτόν: «Μ' άρεσε να θαυμάζω αυτόν τόν άρχοντα τής λαλιάς μας μέσα στην έλληνική φύση, που την έξουσε με τόσην οικειότητα, που την άγγιζε βουνά, μάρμαρα, άκρογιάλια όπως ένας βοσκός άγγιζει τά γνώριμα άντικεί-

46. Βλ. Βύρων Λεοντάρης, *Η ποίηση της ήττας*, εκδ. Έρασμος, Αθήνα 1983, σ. 20.

47. Βλ. Π. Προβελάκης, *ό.π.*, σσ. 149-151, 181· Mario Vitti, *ό.π.*, σ. 340· Χριστίνα Ντουνιά, «Ο Άγγελος Σικελιανός και το παράδειγμα του Ουόλτ Ουίτμαν», *Νέα Εστία*, τόμ. 150, τχ. 1740, 2001, σ. 923.

48. Βλ. Ασημάκης Πανσέληνος, *Άγγελος Σικελιανός ή άπολύτα πρόσωπα των θεών*, εκδ. Κέδρος Αθήνα 1981, σ. 22· Π. Προβελάκης, *ό.π.*, σσ. 149-150.

49. *Εμπεδοκλής* 31|21|B 112 DK 1354-355 (βλ. H. Diels - W. Kranz, *ό.π.*, σσ. 354-355).

50. Βλ. Κώστας Στεργιόπουλος, *ό.π.*, σσ. 70, 71.

51. Βλ. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκιμές*, Β', ε' έκδοση, Ίκαρος, σσ. 97, 99.

μενα της καλύβας του. Μ' ἄρεσε ὁ τρόπος πού τὸν ἀγαποῦσαν οἱ ἄπλοι ἄνθρωποι τοῦ βουνοῦ καὶ τοῦ κάμπου, πού τὸν ἔλεγαν Κύρ Ἀγγελο. Μὲ συγκινοῦσε αὐτὴ ἡ ζωὴ πού εἶχε κατορθώσει ἓνα τόσο σπάνιο πράγμα: νὰ εἶναι καθαρὴ ἀπὸ κάθε κακομοιριά καὶ στὰ μικρὰ καὶ στὰ μεγάλα».

Εξάλλου, ο Ασημάκης Πανσέληνος⁵² επισημαίνει ότι το αν ήταν ο Σικελιανός πολιτικοποιημένος ποιητής ή όχι έχει λιγότερη σημασία μπροστά στο γεγονός ότι η τέχνη του είχε εξόφθαλμα πολιτική σημασία. Μέσα στα χαρτιά του Σικελιανού βρέθηκε ένα απόφθεγμα του Διονυσίου Σολωμού: «Κλείσε μέσα στην ψυχή σου τὴν Ἑλλάδα καὶ θα αἰσθανθεῖς μέσα σου νὰ λαχταρίζει κάθε εἶδος μεγαλει-ου». Ο Σικελιανός είχε πραγματικά κλείσει μέσα στην ψυχή του την Ελλάδα και παράλληλα τα μετακατοχικά του έργα έδωσαν στην ποίησή του ιστορική δικαίωση, ώστε να γίνει ο αγώνας του παγκοσμίως σεβαστός και «σε προχωρημένη πια ηλικία, κατά τον Mario Vitti,⁵³ να αποκτήσει τον τίτλο του “εθνικού” ποιητή».

Πάντως, η σικελιανική ποιητική με τον γλωσσικό αισθησιασμό και τα αρχαϊκά θέματα του οραματισμού, «της πρόποσης και της επίκλησης»⁵⁴ υιοθετήθηκε από πολλούς μεταπολεμικούς ποιητές. Ο Γιάννης Δάλλας, ο Τάκης Σινόπουλος, ο Δ. Παπαδίσας, ο Έκτωρ Κακναβάτος, ο Μίλτος Σαχτούρης, ο Νίκος Καρούζος είναι μερικά μόνο από τα ονόματα των ποιητών, που βρήκαν ιδιαίτερα ελκυστική «τη μύσή τους στο σικελιανικό κοσμοθεώρημα».⁵⁵

Η μεγαλόστομη και «μυσταγωγική φιλοσοφία»⁵⁶ του Σικελιανού έχει πολλές διαστάσεις. Εμείς επικεντρώσαμε την προσοχή μας στην ελληνική και οικουμενική διάσταση που αποπνέει η ποίησή του. Ωστόσο, θέματα, όπως ο ιδιαίτερα αισθαντικός τρόπος ζωής του ποιητή, η μεγάλη αρχαιογνωστική του παιδεία, οι σχέσεις του με άλλους πνευματικούς δημιουργούς, π.χ. τον Καζαντζάκη, οι δύο αιτήσεις του για τη διεκδίκηση του βραβείου Nombel λογοτεχνίας, οι λεπτομέρειες από τη διαδικασία οργάνωσης των δελφικών εορτών,⁵⁷ τα Γράμματα στην Άννα, στη δεύτερη σύζυγό του, θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενα άλλων ανακοινώσεων ρίχνοντας φως σε κάθε πτυχή της ζωής αυτής της τόσο πάλλουσας από την ένταση του πάθους υψιπετούς πνευματικής προσωπικότητας.

Θα κλείσουμε με ένα ποίημα, στο οποίο μέσα από μια έκσταση μυσταγωγικού πάθους συμπυκνώνεται η ελληνική και οικουμενική διάσταση της ποίησης του Άγγελου Σικελιανού. Το ποίημα αυτό,⁵⁸ δημοσιευμένο το 1946, έχει τίτλο

52. Βλ. Α. Πανσέληνος, *ό.π.*, σσ. 21, 23, 25.

53. Mario Vitti, *ό.π.*, σ. 341.

54. Δώρα Μέντη, *ό.π.*, σ. 900.

55. *Ο.π.*, σ. 898.

56. Βλ. Στυλιανός Αλεξίου, «Η ποίηση και τα Γράμματα του Άγγελου Σικελιανού (Χρονικό μας γνωριμίας)», *Νέα Εστία*, τόμ. 150, τχ. 1740, 2001, σ. 827.

57. Βλ. Ρίτα Φράγκου - Κικιλία, *Πέντε μελετήματα για τον Άγγελο Σικελιανό*, εκδ. Θεωρία, Αθήνα 1984, σσ. 16-26.

58. Βλ. Α. Σικελιανός, *ό.π.*, σσ. 233-236.

«Ἀπόλλων Διονυσόδοτος». ⁵⁹ Μέσα σε κάθε στίχο του ο Σικελιανός διατρανώνει το «πάγκοσμο του πάθος» για τον άνθρωπο, για τους «ἄλλους», σε μια «συμπα- ντική» - οικουμενική «ἁρμονία», αναβαπτισμένη από το φως του Απόλλωνα και το πάθος του Διονύσου, και ζητεί απ' τους Θεούς το χάρισμα να «πετᾶ⁶⁰ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του καὶ τοὺς ἄλλους». Ο ποιητής προβάλλοντας την πεμπουσία της ποιή- σης του διαλαλεί το χρέος του ως πνευματικός ταγός⁶¹ έναντι του λαού του και ολόκληρης της ανθρωπότητας.

Ὡ Λόγε - Διόνυσε!

Ὡ παλirroια μυστική στis φλέβes μου,
γιγάντια παλινδρομήση χυμῶν
μὲς στὰ βαθύτερα τοῦ νοῦ μου!

Ὡ Λόγε Πάθος!

Λόγε ποὺ φουσκώνεις σιωπηλὰ τὰ στήθη μου
σὰν ὁ Ἑρωτας,
κι ὡς ἡ πανσέληνο τραβᾷ σὰν κύμα μονοκόμματο
βουβὰ ἀπὸ πίσω της τὴ θάλασσα,
ὀλοστρόγγυλο γιγάντιο κεχλιμπάρι!

10

Ὡ Λόγε - Μέθη!

Ἀηδονοκάλεσμα ἀπ' τὰ βαθη τῶν αἰώνων,
σιγανὸ νανουρίσμα ὅλων τῶν λαῶν,⁶²
ἀτέλειωτε ὕμνε ὅλων τῶν ἀνθρώπινων ἀγώνων!

Λόγε Ρίζα!

59. Για το σύνθετο όνομα *Απόλλων - Διονυσόδοτος*, βλ. Α. Φυλακτού, *ό.π.* σσ. 82-86· Πανσα- νίας, I.31.4. «Φλυεῦσι δὲ εἰσί... Ἀπόλλωνος Διονυσοδότου καὶ Ἀρτέμιδος Σελασφόρου βαμοί». Επίσης, Ολυμπιόδωρος, *Σχόλια στον Φαίδωνα* (67)· *Orphicorum fragmenta*, 193: «ὅτι ὁ Διόνυσος σπαράττεται μὲν ὑπὸ τῶν Τιτάνων, ἐνοῦται δὲ ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος». Πρό- κλος Εἰς Τίμαιον, II, Γ': «τὸ μὲν διαίρειν... τὰ ὅλα ... Διονυσιακόν, τὸ δὲ ἐναρμονίως πάντα τελειοῦν Ἀπολλωνιακόν»..

60. Κατὰ τον Πλάτωνα, Ἰων 534 b, ο ποιητής είναι «πιτηνόν», δηλ. προνόμιο του ποιητή είναι να «πετᾶει». Μ' ἄλλα λόγια οι ικανότητες του πνευματικοῦ ἀνθρώπου (πνευματικὴ καλλιέρ- γεια, εσωτερικήευση υψηλῶν αξιῶν και ιδανικῶν, ἀγάπη για τον ἀνθρώπο) του επιτρέπουν να βιώνει τον «οὐρανὸ» ως ζωτικὸ χώρο και να τον επαναφέρει στη γη, ἐνσταλάσσοντας τις ηθι- κές αξίες στην ψυχή των ἀνθρώπων. Πρὸβλ. Μίλτου Σαχτούρη, Ὁ Ἐλεγκτής: στ. 9-11: «πρέ- πει / ἔστω και μὲ σπασμένα φτερά / νὰ πετᾶω» (*Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία*, Θεωρητικὴ κατεύ- θυνση, Γ' Λυκείου, ΟΕΔΒ, 2004, σσ. 78 -79).

61. Βλ. Βύρων Λεοντάρης, *ό.π.*, σ. 19: «...δεν μπορούμε να αρνηθούμε μια βασική ιδεαλιστική ἀρχή που διέπει το ἔργο του, δηλ. την ενσάρκωση του ρηγητικού πνεύματος σ' ἑκὴν ἥρωα που πάντα εἶναι ἔτοιμος, δοσμένος, και που ποτέ δεν μας δέχνεται "δημιουργούμενος"».

62. Βλ. Βύρων Λεοντάρης, *ό.π.*, σ. 20: «Ο Σικελιανός ἐξ ἀρχῆς δίνει ἀντιστασιατικὸ νόημα στον ἐλληνοϊταλικὸ πόλεμο, [...] ο οποίος ἦταν μια πρώτη φάση ἐνός γενικότερου ἀγώνα για κάποια ἀόριστη κοινωνικὴ πανανθρώπινη ἀπελευθέρωση».

Κύμα μουσικό ὠκεάνειο μέσ στὰ φρένα μου,
 πού ἐνώνεις ξάφνου ὅλες τίς γλῶσσες μέσα μου
 σ' ἓνα μονάχα κράξιμο
 σέ μιὰ μονάχα διαιώνια ἰαχή!

Τεράστιε Βάκχε!
 Βάκχε Ἴνδὲ!

20

.....
 .....
 ὦ Λόγε - Διόνυσε!
 ὦ τεράστιο πᾶγκοσμός μου πάθος,
 πιὸ βαθύ, πιὸ πλούσιο, πιὸ λαμπρὸ ἀπὸ τὴν «Ἐνάτη»!

Συμφωνία συμπαντική!
 Ἱερὸ, ἐκστατικὸ μου μένος!
 Θεία ἐνότητα βαθιά μου,
 μέσ στὴν ἄσωση ἁρμονία ἢ μέσ στὴ μάχη,
 τῶν λαῶν μαζί καὶ τῶν οὐράνιων ἀπὸ πάνω μου σφαιρῶν!

40

Σημαία Ἐνότητας θεϊκή,
 κυριεμένη στὶς κορφές τοῦ ἀγῶνα!
 ὦ Λόγε Μυστικέ...
 – Κι ὦ Λόγε – Ἀπόλλωνα!
 Καθάριο λάλημα τοῦ πετεινοῦ τὸν ὄρθρο,
 νὰ μὲ κράζεις πρῶτο ἀπ' ὅλους
 στὸν τραχιό μου μόχτο!

ὦ Νηφάλιε!
 ὦ σάλπιγγα πρωινή,
 λουτρὸ τοῦ νοῦ καὶ τοῦ κορμιοῦ μου
 ἀπὸ τὰ ὄνειρα ποὺ σὰν περιπλοκάδα
 ἀκόμα δεσμεμένο μέσ στὴ νάρκη μὲ κρατᾶν!

50

ὦ ξάστερο ἀντροκάλεσμα:
 « Στὸ χρέος! Στὸ χρέος!
 Στὸ τσαπί! Στὸ πότισμα!
 Στ' ἀλέτρι! Στὸ δρεπάνι!
 Στὸ δεμάτιασμα! Στὸ λίχνισμα!
 Στὸ σιωπηλὸ ξεδιάλεγμα γιὰ
 τὸ σταρένιον, ὀλοκάθαρο πνευματικὸ ψωμί!»

ὦ Λόγε Ἑλλάδα!
 ὦ Ρυθμιστὴ μαζί καὶ Ἀριθμητὴ!

ὦ ζωγρητὴ τῶν πιὸ ἡρεμῶν δονήσεων

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ⁶⁰
 ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
 ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

μέσα στὰ βάθη τοῦ πιό ξάστερου μυαλοῦ!

Γαλήνια πεμπτουσία!

«Ἀκίνητον κινουῦν»!

Χαμόγελο τῶν Κούρων!

Δηλιακή Θεωρία!

Κι ὦ Μετόπη τέλος Δελφική,

Γιγάντιο Σύμφωνο τῶν Θεῶν!

Ὡς Ἀπόλλων Διονυσόδοτε

καὶ ὦ Βάκχε ἀθάνατε τοῦ «νήφειν»!

Νά τοι, τέλος, ἀπὸ κάτω ἀπὸ τ' ἄσκιά Σου

οἱ ἀμφορεῖς μου!

Δέ θά τοὺς γεμίσεις ὥς ἅπάνω

ξέχειλους ἀπ' τὴν ἱερὴ Σου «θεοκρασία»;

Γιὰ νὰ πίνω ὁ ἴδιος ἀπ' τὴν αἰωνία περίσσεια,

καὶ γιὰ νὰ μεταλαβαίνω,⁶³ ἐλεύτερος,

ἐλεύτερος τοὺς ἄλλους,

μέ τὸ μέτρο,

Πέρα ἀπὸ τὸ μέτρο,

τὴν Ἰδέα, τὸ Πνέμα, τὴ Ζωή;

70

80

Γιὰ νὰ χορεύω ρυθμικά

μέσ στὴν καρδιά τοῦ πιό περίλαμπρου ἱλιγγοῦ;

Νὰ μπαίνω καὶ νὰ βγαίνω

ἀπ' τὸν ἴδιο ἐμὲ μέσα στοὺς ἄλλους,

κι ἀπ' τοὺς ἄλλους πάλι μέσ στον ἴδιο τὸν ἑαυτό μου,

καθὼς βγαίνει με ἄλματα τεράστιά τὸ

δελφίνι μέσ' ἀπὸ τὴν ἄβυσσο

καὶ ξαναμπαίνει πάλι ὀρμητικὸ

ἰσχυρὸ, πασίχαρο στὸν ἄμετρο βυθό;

Γιὰ νὰ μπορῶ μιὰ μέρα

νὰ πετᾶω σὰ φτερωμένος Τρίποδας,

γιὰ τὸν ἑαυτό μου καὶ τοὺς ἄλλους,

πάνω ἀπ' τὰ γιγάντια κύματα τοῦ Χρόνου

Πάνω ἀπὸ τὸν τρικυμισμένο ἀπέραντο τῆς Ζωῆς ὠκεανό;

90

96

63. Ο Γιώργος Βελουδής, *Αναφορές. Ἐξ η νεοελληνικῆς μελέτης*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1983, σσ. 88-90, επισημαίνει: «Λίγοι μόνο συγγραφεῖς, ποιητὲς κυρίως ὅπως ὁ Γιάννης Ρίτσος («Τὸ ἐμβατήριο τοῦ ὠκεανοῦ», 1940) ὁ Νικηφόρος Βρεττάκος («Τὸ μεσουράνημα τῆς φωτιᾶς», 1940) κι ὁ Ἀγγελος Σικελιανός («Σίβυλλα», Ἀγγ. Σειπ. 1940, ἀ' δημοσίευση: 1944), κατόρθωσαν νὰ μεταλειτουργήσουν τα παραδοσιακὰ συμβολιστικὰ εκφραστικὰ μέσα σὲ μιὰ λυρική - κρυπτική ἐκφραση υπερατομικῶν ἀντιστασιακῶν αἰσθημάτων».

Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΣΤΟΑΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ Ο ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΚΕΦΑΛΟΝΙΤΗΣ ΤΕΚΤΟΝΑΣ ΜΑΡΚΟΣ ΧΑΡΒΟΥΡΗΣ*

Τεκμηριωμένα πλέον μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι η απαρχή του επανησιακού Τεκτονισμού και κατ' επέκταση του ελληνικού, σχετίζεται άμεσα μ' αυτόν της Ιταλίας.¹ Και δεν θα μπορούσε να συμβαίνει κάτι διαφορετικό λόγω του ότι οι Ιόνιοι Νήσοι κατά τη χρονική περίοδο 1386-1797 υπάγονταν στη Γαληνότατη Δημοκρατία της Βενετίας. Έτσι, κάποια χρονική στιγμή, μετά την ίδρυση της πρώτης ιταλικής Στοάς στη Φλωρεντία το 1731, ο Τεκτονισμός μεταλαμπαδεύτηκε ως φυσικό επακόλουθο και στις βενετικές επαρχίες, όπως αυτή της Κέρκυρας.

- Ο Έντυ Σ. Καλογερόπουλος είναι μουσικός και ιστοριοδίφης.

* Από τις γραμμές αυτές ευχαριστώ τη συνάδελφο και φίλη Τίνα Δεσύλλα για την πολύτιμη μεσολάβησή της στην απόκτηση των αρχείων εκ της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Παρισιών που αφορούν τον επανησιακό Τεκτονισμό του 18ου και 19ου αιώνα. Επίσης, τις κυρίες Petrie Caroline Harboui για την πρόσβαση στο οικογενειακό της αρχείο και Cecilia Ghetti, Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου της Πάδοβα, για την πολύτιμη προσφορά αρχαιακού υλικού, καθώς και τον κύριο Κωνσταντίνο Ρώμα για την προσφορά του ανέκδοτου πορτραίτου του προγόνου του. Τέλος, τον κύριο Ανδρέα Χρ. Ριζόπουλο για τη μετάφραση του δημοσιευμένου εγγράφου και για την παροχή βιβλιογραφικού υλικού.

1. Βλ. Διονύσιος Καλογερόπουλος, *Ιστορία της ανά τας Ελληνικάς χώρας Ελευθέρας Τεκτονικής*, εν Αθήναις 1932· του ίδιου, *Ο Σκωτικός Τύπος στην Κέρκυρα*, Αναμνηστικό Λεύκωμα για τον εορτασμό των 125 ετών από την ίδρυση του Υπέρτατου Περιστευλίου Φοινίς υπ' αρ. 1^Α, Κέρκυρα 2008· Ντίνος Κονόμος, *Ο Διονύσιος Ρώμας και η ελληνική εθνεγερσία*, Αθήνα 1972· Παπαγιώτης Κρητικός, *Περί τους Τέκτονας, τον Τεκτονισμόν και την εισφοράν των εις τους αγώνας των έθνους*, Αθήνα 1971· Νέστορας Λάσκαρις, *Εγκυκλοπαίδεια της Ελευθέρας Τεκτονικής*, Αθήνα 1951· Ιωάννης Λουκάς, *Ιστορία της ελληνικής μασονίας και ελληνική ιστορία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1991· Μαρίνος Πολλάτος, *Διακόσια Χρόνια Ελληνικού Τεκτονισμού 1740-1940*, Αθήνα 1952· Ανδρέας Χρ. Ριζόπουλος, *Ο Τεκτονισμός στα Ιόνια - Αιτήρ της Ανατολής 880*, Αθήνα 2003· του ίδιου, *Ελληνικό Τεκτονικό Εγχειρίδιο*, Αθήνα 2006· Πάνος Χατζηπαύλος, *Ελληνικός Ελευθεροτεκτονισμός 1740-1950*, Αθήνα 1950· Yves Hivert-Messeca, *Presence française, diplomatie et maçonnerie à Corfou sous le Premier Empire*, Παρίσι 1993· Daniel Ligou, *Dictionnaire de la Franc-Maçonnerie*, Παρίσι 1987.

Στα αρχεία της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων [φάκ. FM² 562 Corfu, loge *Bienfaisance et Philogénie réunis*] διασώζεται αντίγραφο του Ιδρυτικού Διπλώματος της πρώτης Στοάς, που ιδρύθηκε επίσημα στην Κέρκυρα στα τέλη του 19ου αιώνα. Από αυτό προκύπτει ότι την 13η Ιουνίου 1782 ο Κεφαλονίτης Κόμης Μάρκος Χαρβούρης, ιατρός και διάσημος χημικός της εποχής εκείνης, ως Πρόεδρος της Μεγάλης Μητρικής Σκωτικής Στοάς² της Βερόνας που έδρευε στην Πάδοβα,³ με τη σύμφωνη γνώμη του Σκωτικού Διευθυντηρίου της Ιταλίας,⁴ το οποίο υπαγόταν στο Γενικό Διευθυντήριο της Λυών, παραχώρησε άδεια ιδρύσεως με αναδρομική ισχύ από το 1781 και εγκατάστασης σ' ένα τεκτονικό Εργαστήριο της Κέρκυρας, που έφερε τον διακριτικό τίτλο *La Beneficenza* [Η Αγαθοεργία].

Η μοναδική αυτή αυθεντική μεταγραφή του Ιδρυτικού Διπλώματος της Στοάς *La Beneficenza* κατατέθηκε μαζί με άλλα τεκτονικά έγγραφα στη Μεγάλη Ανατολή της Γαλλίας [Grand Orient de France]⁵ από τον εν ενεργεία Σεβάσμιο (πρόεδρο) της κερκυραϊκής Στοάς *Bienfaisance et Philogénie Réunies* [Αγαθοεργία και Φιλογένεια Ηνωμένες] Διονύσιο Ρώμα, τον Νοέμβριο του 1811.

Παρενθετικά ως αναφερθεί ότι το φθινόπωρο του 1811 ο Ρώμας ως μέλος της Ιονίου Γερουσίας, μαζί με τους επανήσιους Εμμανουήλ Θεοτόκη (πρόεδρο της Γερουσίας της Ιονίου Πολιτείας, μέλος της Στοάς *Bienfaisance et Philogénie Réunies*), Στάμο Χαλκιόπουλο (νομικό, μέλος της Στοάς *Bienfaisance et Philogénie Réunies*), Μαρίνο Μεταξά (στρατιωτικό, μέλος της Γερουσίας της Ιονίου Πολιτείας) και Σπυρίδωνα Κοντό (κτηματία) επισκέπτεται το Παρίσι για την απόδοση συγχαρητηρίων εκ μέρους του Ιονίου λαού στον αυτοκράτορα Ναπολέοντα Α' επ' ευκαιρία της γεννήσεως του υιού του. Βοηθούμενος από τη μεσολάβηση των πλέον διακεκριμένων αδελφών του Σκωτικού Φιλοσοφικού Τύπου [Rit Ecossais Philosophique],⁶ οι οποίοι ήσαν επίσης μέλη της Γαληνοτάτης Μεγάλης

2. Οι Μητρικές Στοές εμφανίστηκαν κατά τον 18ο αιώνα κυρίως στη Γαλλία, αλλά και στην Ιταλία, Γερμανία και Αγγλία έχοντας τις εξουσίες της ίδρυσης και διαγραφής θυγατρικών Στοών.

3. Η Πάδοβα υπαγόταν και αυτή στην Γαληνότετη Δημοκρατία της Βενετίας όπως και η Κέρκυρα.

4. Η ανώτατη τεκτονική διοίκηση της εν λόγω επικράτειας που επόπτευε τη λειτουργία των τεκτονικών Εργαστηρίων που τελούσαν εργασίες βάσει του Σκωτικού Τύπου, ενός συστήματος επιγενόμενων βαθμών που εμφανίζεται κυρίως στην Ευρώπη και Αμερική κατά τον 18ο και 19ο με παραλλαγμένες ονομασίες. Οι τεκτονικοί αυτοί βαθμοί πρωτοεμφανίστηκαν στη Γαλλία μεταξύ 1725 και 1732 προερχόμενοι από την Αγγλία, χωρίς όμως να τεκμηριώνεται η σύνδεσής τους με την Σκωτία.

5. Η Μεγάλη Ανατολή ή Μεγάλη Στοά είναι η ανώτατη τεκτονική αρχή που διοικεί τις Στοές του λεγόμενου Συμβολικού ή Κυανού Τεκτονισμού, δηλαδή των τριών βαθμών του Μαθητού, του Εταίρου και του Διδασκάλου.

6. Οι ρίζες του Σκωτικού Φιλοσοφικού Τύπου φθάνουν έως τις σχολές των Πεφοτισμένων της Αβινιόν και στον επικεφαλής του κινήματος αυτού Antoine Joseph de Pernety (1716-1801), ενός Βενεδικτίνου μοναχού, αλχημιστή και μυστικιστή.

Ανατολής της Γαλλίας, αιτείται και πετυχαίνει την αναγνώριση και την υπαγωγή της Στοάς υπό την αιγίδα του Γαλλικού Τεκτονισμού.⁷

Η εν λόγω μεταγραφή είναι μεταφρασμένη από την ιταλική γλώσσα του πρωτοτύπου στη γαλλική και γραμμένη από τον ίδιο τον Ρώμα. Για το νόμιμο του αντιγράφου υπογράφουν οι εξουσιοδοτημένοι Αξιωματικοί της Στοάς *La Beneficenza* Ανατολής⁸ Κερκύρας: Φραγκίσκος Αλαμάνος (κτηματίας) Σεβάσμιος, Σπυρίδων Βραχλιώτης (κτηματίας) Α΄ Επόπτης, Ανδρέας Δηλότης (κτηματίας) Β΄ Επόπτης, Φραγκίσκος Δελλαδέτσιμας (δικηγόρος) Ρήτορας, Άγγελος Χαλικιόπουλος (δικηγόρος) Αρχαιοφύλακας και Σπυρίδων Βούλγαρης (κτηματίας) Βοηθός Γραμματέας. Τέλος, το ακριβές του αντιγράφου επικυρώνει με την υπογραφή του ο Διονύσιος Ρώμας (μέλος της Γερουσίας της Ιονίου Πολιτείας) Πρώην Σεβάσμιος της αυτής Στοάς.

Οι πρώτοι Έλληνες, που αναφέρθηκαν στο εν λόγω τεκτονικό έγγραφο, υπήρξαν ο ιστορικός Ντίνος Κονόμος⁹ και ο ιστορικός ερευνητής Ανδρέας Χρ. Ριζόπουλος.¹⁰ Σήμερα δημοσιεύουμε για πρώτη φορά τη φωτογραφική απεικόνιση του σημαντικού αυτού εγγράφου (βλ. εικόνες 3α και 3β), το οποίο αφορά την πρωτο-ιστορία του ελληνικού Τεκτονισμού, καθώς και τη μετάφρασή του, που επιμελήθηκε ο Ανδρέας Χρ. Ριζόπουλος εκ του γαλλικού κειμένου:

Σύμφωνα με την εξουσιοδότηση του λίαν ένδοξου και Σεβάσμιου Αδελφού Δρ. Gabriel Asinari, Κόμη του Μπαρνέζ, Ιππότη του Τάγματος των Αγίων Μανρικίου και Λαζάρου, Μαγιορδόμου (Αυλάρχη) της Α. Μ. Βασιλιά της Σαρδηνίας, Μεγάλου Περιφερειακού Διδασκάλου όλων των Ηνωμένων □ ∴ (Στωών) ανάμεσα στον Πάδο, το Δούναβη και τον Τίβερε, γενικού Χορηγού όλου του Τάγματος.

Εμείς οι Αδ ∴, ο Κόμης Μάρκος Χαρβούρης Πρόεδρος και οι Μεγάλοι Αξιωματικοί της Μεγάλης Μητρικής Σκωτικής □ (Στοάς) της Βερόνας που εδρεύει στην Πάντοβα.

Έχοντας η Συνέλευση αυτής της Μεγάλης Μητρικής Στοάς εξετάσει την αίτηση πολλών αδελφών της Ανατολής της Κερκύρας της 30ης Αυγούστου 1781 με την οποία ικέτευαν να ιδρυθούν και να συσταθούν - όπως και το να τους παραδοθούν τα επίσημα καταστατικά έγγραφα - σε Στοά, νόμιμη, τελεία, και κανονική, συνδεδεμένη με τη μεταρρύθμιση η οποία έχει ιδρυ-

7. Βλ. Ντ. Κονόμος, *ό.π.*, σ. 26, καθώς και Εθνική Βιβλιοθήκη των Παρισίων, FM² 562 Corfu, σσ. 1-7, 73, Έκθεση του Διονυσίου Ρώμα προς τη Γαληνοτάτη Μεγάλη Ανατολή της Γαλλίας της 5ης/17ης Νοεμβρίου 1843, Κεφάλαιο Α΄.

8. Ηγεωγραφική έδρα μιας Στοάς ή Μεγάλης Στοάς.

9. Βλ. Ντ. Κονόμος, *ό.π.*, σσ. 17, 163-164.

10. Βλ. Α. Ριζόπουλος, *Ο Τεκτονισμός στα Ιόνια - Αστήρ της Ανατολής*, 1880, *ό.π.*, σσ. 5, 32-33· του ιδίου «Masonic activities with political background in 19th c. Greece», *Heredom*, Washington 2006, τόμ. 14, σσ. 249-270.

θεί και καθιερωθεί στην αυτή Ανατολή.

Όλοι εμείς οι παρόντες, δυνάμει της εξουσιοδότησης που δόθηκε από το Σκωτικό Διευθυντήριο της Ιταλίας, με την παρούσα ιδρύσαμε και συστήσαμε καθώς και εγκαθιστούμε τους αδελφούς ως μία νόμιμη, τελεία και κανονική Στοά, συνδεδεμένη με τη Μεταρρύθμιση υπό τον διακριτικό τίτλο *St. Jean de la Bienfaisance* [του Αγίου Ιωάννη της Αγαθοεργίας] υπό τον όρο της πλέον ακριβούς και σχολαστικής τηρήσεως πάντων των νόμων, των τύπων και των συνθηθειών και εθίμων των κανονικών και τακτικών Στοών που είναι Ηνωμένες και Προσαρτημένες στην Περιφέρειά μας και στους οποίους τα παρόντα και μελλοντικά Μέλη της ανωτέρω Στοάς θα υπόκεινται σε όλους τους Κανονισμούς και τις Διατάξεις που θα παραδοθεί με την παρούσα και σε αυτήν εκεί με τις υπογραφές τους.

Εκδοθείσα από την Μεγ.: Μητρική Σκωτική □ (Στοά) την 13η Ιουνίου 1782 και της εποχής του ημετέρου τάγματος την 13η ημέρα του 4ου μήνα του έτους 5782.

[Υπογράφοντες] Μάρκος Χαρβούρης Πρόεδρος
Gaspard Scovin Δεύτερος Βοηθός
Francois Gusella Καγκελάριος

Για το νόμιμο του αντιγράφου

[Υπογράφοντες] Φραγκίσκος Αλαμάνος Σκ.: Διδ.: Σεβάσμιος
Σπυρίδων Βραχλιώτης Σκ.: Διδ.: Πρ.: Επ.:
Ανδρέας Δηλότης Σκ.: Διδ.: 2ος Επ.:
Φραγκίσκος Δελλαδέτσιμας Σκ.: Διδ.: Ρήτορας
Άγγελος Χαλικιόπουλος Σκ.: Διδ.: Αρχαιοφύλακας
Σπυρίδων Βούλγαρης Σκ.: Διδ.: Βοηθός Γραμματέας

Για το νόμιμο του ακριβούς αντίγραφου όπως αρμόζει σε Τέκτονα και έντιμο άνδρα.

Ο εκλεγμένος Γερουσιαστής των Ιονίων Νήσων, Μέλος της Λεγεώνας της τιμής και πρώην Σεβάσμιος και ειδικός επιτετραμμένος της Σεπτ.: Στ.: *La Bienfaisance*

Κόμης Δε Ρώμας Υπ.: Πρ.: Ροδ.: †

Ο Χαρβούρης δίδοντας την επίσημη αυτή άδεια με την ίδρυση και εγκατάσταση της Στοάς εκείνης στην Ανατολή της Κέρκυρας φαίνεται ότι υπήρξε ο εισηγητής του Τεκτονισμού στον ευρύτερο ελληνικό χώρο και για τον λόγο αυτό δεν είναι άσκοπο να παρατεθούν κάποια από τα σημαντικότερα βιογραφικά του

στοιχεία, καθώς και η προσωπογραφία του, η οποία κοσμεί το Πανεπιστήμιο της Πάδοβα.¹¹

Ο Κόντε Μάρκος Χαρβούρης¹² γεννήθηκε στο Αργοστόλι της Κεφαλονιάς την 21η ή 31η Δεκεμβρίου 1730 (π.η.). Η οικογένεια του, κρητικής καταγωγής, ενεγράφη στη Χρυσή Βίβλο των Ευγενών της Κεφαλονιάς μεταξύ των ετών 1593 και 1604, ενώ η Βενετική Δημοκρατία απένειμε τον τίτλο του Κόμητος στον Μάρκο την 27η Νοεμβρίου 1760.

Το 1740 εγκαθίσταται στη Βενετία, όπου σπουδάζει στη Φλαγγίνειο Σχολή (1740-1741), οι μαθητές της οποίας μετά την αποφοίτησή τους είχαν τη δυνατότητα να συνεχίσουν τις σπουδές τους στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβα. Εν συνεχεία εγγράφεται στην Κωπτούνιο Σχολή ή Ελληνομουσείο (1741-1748) της Πάδοβα, το οποίο ήταν παράρτημα του εκεί Πανεπιστημίου. Έτσι, ο Χαρβούρης κατά τη χρονική περίοδο 1749-1757 συνεχίζει τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβα στη Φιλοσοφία και Ιατρική, όπου τη 14η Ιουλίου 1757 αποφοιτά ως Διδάκτωρ της Ιατρικής. Ακολούθως εξειδικεύει τις σπουδές του στις Φυσικές Επιστήμες και ιδιαιτέρως στη Χημεία στο Πανεπιστήμιο της Μπολόνια, δίπλα στον διάσημο καθηγητή Jacopo Bartolomeo Beccari. Ο Beccari βλέποντας τη φυσική δεξιοότητα του Χαρβούρη μετά την παρέλευση ενός μόλις έτους τον κατέστησε Επαναλήπτορα (υποδιδάσκαλο) της Χημικής Σχολής.

Το 1759, όταν η Βενετική Γερουσία αποφασίζει να δημιουργήσει την πρώτη έδρα Χημείας, η οποία μόλις ξεκινούσε ως επιστήμη, στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβα, τον διορίζει Καθηγητή στην προσωποπαγή αυτή έδρα. Προτού ακόμα εγκρίνει η Γερουσία το διάταγμα του διορισμού του (24 Ιανουαρίου 1760), ο Χαρβούρης τοποθετείται στα παραρτήματα των Απεσταλμένων στα μεταλλεία (διάταγμα Γερουσίας 24 Μαΐου 1760), παραδίδοντας το πρώτο και τελευταίο μάθημα στο Πανεπιστήμιο την 23η Ιουνίου 1760. Από τον Δεκέμβριο του 1760 έως το 1767 με κρατική υποτροφία, που του χορηγήθηκε για να μελετήσει τις νέες τεχνικές, περιηγήθηκε σε μεταλλεία, μεταλλουργικά καταστήματα, εργοστάσια, χημεία και φαρμακευτικά εργαστήρια της Σαρδηνίας, Αυστρίας, Ουγγαρίας, Γερμανίας, Βοημίας και Σουηδίας. Τον Δεκέμβριο του 1767 επιστρέφει στην Πάδοβα και αρχίζει τις τακτικές του παραδόσεις στο Πανεπιστήμιο για το ακαδημαϊκό έτος 1767-1768. Έκτοτε θα διδάξει συνεχώς έως το τέλος της ζωής του, με εξαίρεση τις περιόδους της αυστριακής κατοχής (1798-1801 και 1802-1805)

11. Βλ. Sandra Casellato και Rea Luciana Sitran, *Professori e scienziati a Padova nel settecento*, Padova 2002, σ. 125.

12. Βιογραφικά στοιχεία για τον Μ. Χαρβούρη, βλ. Άνθιμος Μαζαράκης, *Βιογραφία των ενδόξων ανδρών της νήσου Κεφαλληνίας*, Βενετία 1843, σσ. 190-233, 652-654, και Ηλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τόμ. Α', εν Αθήναις 1904, σσ. 808-813. Βλ. επίσης Carlo Franco-vich, *Storia della Massoneria in Italia*, Firenze 1974· Virg. Giormani, *L'insegnamento della chimica all'Università di Padova dal 1749 al 1808*, Padova 1984· του ίδιου, *Un titolo comitale per un professore di chimica all'Università di Padova, il Cefaleno Marco Carburì*, Padova 1989· του ιδίου, *Il laboratorio di chimica*, Padova 2000.

όπου παρέμεινε εξόριστος στο εξοχικό του σπίτι. Διετέλεσε πρύτανης και ελεγκτής του Πανεπιστημίου της Πάδοβα το έτος 1774.

Ο Χαρβούρης υπήρξε διάσημος εφευρέτης διαφόρων μεθόδων και εφαρμογών σε σχέση με τα μέταλλα και την αξιοποίησή τους σε οπλικά συστήματα. Μία από τις μεγαλύτερες επιτυχίες του θεωρείται η δημιουργία, το 1772, ενός εργαστηρίου χημείας που επινοήθηκε για τις έρευνες και τα πειράματά του, το οποίο θα χρησίμευε και ως μοντέλο για τα εργαστήρια χημείας των ιταλικών πανεπιστημίων. Το ίδιο έτος βραβεύτηκε από τη Βενετική Γερουσία με χρυσό μετάλλιο για την επινόηση του άφλεκτου χάρτου, το οποίο χρησιμοποιήθηκε στη βελτίωση όπλων και πυροβόλων.

Το 1779 γίνεται μέλος της Ακαδημίας Επιστημών, Γραμμάτων και Τεχνών της Πάδοβα, στην οποία θα ανακοινώσει μερικά από τα σπουδαιότερα επιστημονικά του έργα και κατά τις χρονικές περιόδους 1784-1785 και 1792-1793 θα διατελέσει πρόεδρος της. Ανακηρύχθηκε επίσης μέλος των Ακαδημιών της Στοκχόλμης και της Ουπάλας. Παράλληλα, διακρίθηκε ως φιλόσοφος, αλχημιστής, αποκρυφιστής, μεσμεριστής¹³ και φυσιογνωμιστής της εποχής εκείνης.

Γεμάτος από επιθυμία να διεκρινεί τις γνώσεις του, μέσα από τα ταξίδια του στην Ευρώπη είχε έρθει κοντά στον αποκρυφισμό. Για την τεκτονική του δραστηριότητα γνωρίζουμε ότι το καλοκαίρι του 1765, ενώ βρισκόταν στη Σουηδία λόγω της προαναφερόμενης ερευνητικής του αποστολής, συναντήθηκε στη Στοκχόλμη με τον ειδικό στη μεταλλειολογία Emanuel Swedenborg. Ο Swedenborg υπήρξε μυστικιστής και ήταν αυτός που πιθανότατα έφερε σ' επαφή τον Χαρβούρη με τον Τύπο της *Αυστηράς Τηρήσεως*,¹⁴ στον οποίο και μυήθηκε. Επίσης γνωρίζουμε ότι στη Γερμανία μυήθηκε στους Τύπους του Ροδοσταυρισμού.¹⁵ Αργότερα στην Πάδοβα θα γίνει μέλος της Στοάς *Amore del prossimo* [*Αγάπης του πλησίον*], της οποίας θα διατελέσει και Σεβάσμιος τη χρονική περίοδο 1777-

13. Οπαδός της τέχνης ή της επίδειξης μιας δύναμης που επενεργεί σε άλλους. Ο Άντον Μέσμερ, που έδωσε μεγαλύτερη δημοσιότητα στο θέμα αυτό στον Δυτικό κόσμο αλλά και την ετυμολογία του όρου, γεννήθηκε το 1734 και λίγα χρόνια πριν το 1783 ή κατά το 1775 απέκτησε μεγάλη φήμη στην Ευρώπη χάρη στα πειράματα και στις θεραπείες του. Ισχυριζόταν πως η μέθεξη και η θεραπεία ήταν το αποτέλεσμα της διοχέτευσης μιας μυστήριας «απόκρυφης» δύναμης που την αποκαλούσε «ζωικό μαγνητισμό». Προς τα τέλη του 18ου αιώνα, η αρχή του «ζωικού μαγνητισμού» έγινε η αφετηρία μίας μεγάλης και δημοφιλούς σχολής, αυτής των Μαγνητιστών.

14. Σύστημα επιγενόμενων τεκτονικών βαθμών σχετιζόμενο με τον Ναϊτισμό που ιδρύθηκε τον 18ο αιώνα στη Γαλλία και εφαρμόστηκε σε διάφορες χώρες της Ευρώπης όπως η Γερμανία και η Ιταλία κ.ά.

15. Μυστική αποκρυφιστική εταιρεία από την οποία κατά κάποιους συγγραφείς προήλθε ο σημερινός Ελευθεροτεκτονισμός, ο οποίος συμπεριέλαβε στα Τυπικά του μέλος που διδασκάλιό του. Ο Ροδοσταυρισμός έχει ως βάση τη διδασκαλία του την Αλχημεία, την Ερμητική Καμπάλα και τον Ερμητισμό και αποτελεί ένα καθαρά Πανθεϊστικό Κίνημα, ένα φυσιολατρικό κίνημα, ερμηνεύοντας γνωσιολογικά, επιστημονικά, εσωτερικά, φιλοσοφικά τη Δημιουργία.

1779 καθώς και το 1784.

Στη Στοά αυτή ήταν προσαρτημένο ένα Σκωτικό Περιστύλιο,¹⁶ που τελούσε εργασίες στους επιγενόμενους βαθμούς, το οποίο μετετράπη σε Ναϊτική Διοίκηση¹⁷ και έλαβε τον τίτλο Ναϊτική Περιφέρεια της Βερόνα. Ο Χαρβούρης εγκαταστάθηκε επίσημα Ύπατος (πρόεδρος) [*a Pyramide*] του Περιστυλίου, υπό τον Τύπο της *Αυστηράς Ναϊτικής Τηρήσεως* [*La Stricte Observance Templiere*] την 17η Ιανουαρίου 1778 από τον Βαρόνο Eberhard von Wächter, έναν από τους θερμότερους υπέρμαχους του Ναϊτικού Τεκτονισμού. Το Περιστύλιο είχε την επωνυμία *Chapitre de Vérone* [*Περιστύλιο της Βερόνα*] και έδρευε στην Πάδοβα τιμώντας τη μνήμη ενός παλαιού ναϊτικού ηγουμενείου της Βερόνα. Το 1780 το εν λόγω Περιστύλιο προσχώρησε στο Νέο Σύστημα του Jean-Baptiste Willermoz στη Σύνοδο της Γαλατίας (Λυών).¹⁸ Το Περιστύλιο, το οποίο λειτουργούσε και ως Μεγάλη Σκωτική Στοά της Βερόνα, ασκούσε την υπέρτατη διοίκηση των δύο Στοών *Amore del prossimo* [*Αγάπη του πλησίον*] εν Ανατολή Πάδοβα και *I veri Amici* [*Οι αληθινόι Φίλοι*] εν Ανατολή Βιτσέντσας που ανήκαν στον Τύπο της *Αυστηράς Τηρήσεως*.

Παράλληλα ο Χαρβούρης υπήρξε μέλος του Μαρτινιστικού Τάγματος¹⁹ και διετέλεσε Μέλος της Διοίκησης του Μεγάλου Κοινοβίου της Ιταλίας των Αγαθοεργών Ιπποτών της Αγίας Πόλης [*Chevaliers Bienfaisants de la Cite Sainte*] από το 1778, οπότε αυτό εγκαταστάθηκε στο Τορίνο, ως Προκαθήμενος (πρόεδρος) του Περιστυλίου της Κρεμόνα.

Απεβίωσε στην Πάδοβα μετά από μακρά ασθένεια την 4η Δεκεμβρίου 1808 σε ηλικία 78 ετών.

16. Στη συγκεκριμένη περίπτωση Εργαστήριο στο οποίο απονέμονται ορισμένοι βαθμοί του Σκωτικού Τύπου.

17. Διοικητική αρχή η οποία είχε υπό την αιγίδα της Εργαστήρια που τελούσαν εργασίες σε ιπποτικούς βαθμούς όπως αυτού του Ναού.

18. Τεκτονικό συνέδριο που συγκλήθηκε στην Λυών της Γαλλίας από τη Στοά των Αγαθοεργών Ιπποτών (*Des Chevaliers Bienfaisants*) και του οποίου οι εργασίες άρχισαν την 25η Νοεμβρίου 1778 και έληξαν την 27η Δεκεμβρίου του αυτού έτους. Πρόεδρος αυτού ήταν ο Jean Baptiste Willermoz Επαρχιακός Μεγάλος Διδάσκαλος της *Αυστηράς Τηρήσεως* στην Ωβέρνη. Σκοπός του συνεδρίου ήταν η γενική μεταρρύθμιση του Τεκτονισμού και η αποκήρυξη της Ναϊτικής θεωρίας. Οι αποφάσεις του συνεδρίου επικυρώθηκαν κατά το συνέδριο του Βίλελμσχαττ το 1782.

19. Το Μαρτινιστικό Τάγμα των Πτωχών Ιπποτών του Χριστού είναι ένας τεκτονικός Τύπος που σχηματίστηκε στα μέσα του 18ου αιώνα στην Γαλλία και επεκτάθηκε στη Γερμανία, Ρωσία κ.ά. Έχει καθαρά αποκρυφιστικό χαρακτήρα και συναθροίζει Χριστιανούς, Μυστικιστές, Ροδόστανους, Ερμητιστές, που ακολουθούν σταθερά τη Μυστική Οδό της πνευματικής τους επανενοσωμάτωσης ή της Καθάρισης. Ο Saint-Martin (ο Άγιος Μαρτίνος), ο εγγενής Ιππότης Προστάτης των τεθλιμμένων, είναι ο μυθικός Πάτριωνας του Τάγματος. Ωστόσο, ο Louis-Claude de Saint-Martin (1743-1803), γραμματέας και μαθητής του θεουργού Martinez de Pasqually (1715-1779), είναι αυτός που έδωσε το όνομά του στο Τάγμα.

Εικ. 1. Ο Διονύσιος Ρώμας φέρων τα διάσημα της Λεγεώνας της Τιμής.

Extrait des Constitutions conservées dans les Archives
de la R. Loge Écossaise, sous le titre distinctif 23
la Bienfaisance à l'Orient de Corfou. —

Après l'autorisation du très-illustre, et très-
Respectable Frère S. Gabriel Affinati Comte
de Bernaz, Chevalier de l'Ordre des SS.^{ts} Mau-
rice et Lazare, Magistrome de S. M. le R. G.
de Sardaigne, Grand-Maitre Provincial
de toutes les R. Loges réunies entre le P. le Danube,
et le Tibre, Souverain Général de tout l'Ordre.

Nous H. le Marc Lieburri Président, et Grand Officier
de la Grande chère R. Écossaise de Verone se sont
à Padoue.

Après l'Assemblée de cette Grande chère Loge Écossaise vûe
la Supplication de plusieurs Frères de l'Orient de Corfou
du 15. Août 1781, par laquelle ils prient d'être créés et
Constitués, et qu'on leur accorde des Lettres Patentes de
Constitution en Loge juste, parfaite, et régulière, réunie
à la Reforme fondée, et établie sur le même Orient.

Nous, en vertu de l'autorisation qui nous fut conférée
par le Directoire Écossais d'Italie, avons par les pré-
sentes créés, constitués, ainsi que créons et constituons
les dits Frères en Loge juste, parfaite, et régulière, réu-
nie à la Reforme avec le titre distinctif de S. Jean
de la Bienfaisance, sous la condition de la plus exacte
et scrupuleuse observance de toutes les Loix, Rites, usages,
et cérémonies des Loges régulières réunies et Reçues de no-
tre District, et aux quelles les Membres, présents et à venir
de la susdite Loge s'engageront sous les Statuts et Règlements
qu'ils seront livrés par la présente, et cela avec leurs signa-
tures.

Li=

Εικ. 3α.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΕΟΥΡΙΟΥ

Εικόνες 3α και 3β. Το αντίγραφο του Ιδρυτικού Διπλώματος
της πρώτης Τεκτονικής Στοάς στην Κέρκυρα.

Acte de la J. Mera. Εξασα, le 13. juin 1782.
et de l'acte de notre ordre le 12. jour du 7. mois de
l'an 5782. —

Signé { Marc Carburé Secrétaire
Eupère Louvin second adjoint
François Jusquin Chancelier

Pour copie conforme:

Signé { François Alenanno m. & Venerable.
Spirosion Vrachoti m. & A. S. V.
André Jiloti m. & A. S. V.
François de la Jona Orateur.
Ange Calichigoto m. & A. S. V.
Chives
Spirosion Bulgari m. & Secrétaire adjoint.

Pour copie conforme et exacte comme j'en ay
foi de Masson et d'homme d'honneur.

Le Sénateur Député des Îles ionniennes
membre de la légion d'honneur
et ex Venerable, et envoyé extraordi-
naire de la Rep. L. la Bienfaisance

de la forme de la Rep. L.

Ειχ. 3β.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

Ειχ. 4. Η υπογραφή του Μάρκου Χαρθούνη.

ΑΡΧΑΪΚΕΣ ΗΘΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ ΣΤΗΝ ΗΛΕΚΤΡΑ ΤΟΥ ΕΥΡΙΠΙΔΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία έχει σκοπό να ανιχνεύσει στην *Ηλέκτρα* του Ευριπίδη αρχαϊκές ηθικές αξίες και να εξετάσει το πώς οι αξίες αυτές εξελίχθηκαν στο πέρας των αιώνων. Οι κοινωνίες ανάλογα με τις συνθήκες της κάθε εποχής, αλλάζουν, εξελίσσονται, προσαρμόζονται. Έτσι, η κοινωνία του 5ου π.Χ. αιώνα είναι λογικό να παρουσιάζει διαφορές σε σχέση με την ομηρική κοινωνία του 8ου π.Χ. αιώνα, αλλά μπορεί επίσης και κάποιες αξίες να έχουν παραμείνει αναλλοίωτες στο πέρας του χρόνου.

Προτού επιχειρήσουμε αυτή την εξέταση των ηθικών αξιών στην *Ηλέκτρα* του Ευριπίδη θα παρουσιάσουμε εν συντομία τα χαρακτηριστικά της ομηρικής κοινωνίας και τις αλλαγές που έλαβαν χώρα μέχρι και τον ύστερο 5ο αι. π.Χ που είναι η εποχή συγγραφής του έργου μας.

Η ομηρική κοινωνία είναι αυτή που περιγράφεται στα ομηρικά ποιήματα. Αν και τα γεγονότα που παρουσιάζονται στα ομηρικά ποιήματα αμφισβητούνται και θεωρούνται προϊόντα της φαντασίας του ποιητή, εντούτοις ο βαθμός συνοχής που παρουσιάζει η ομηρική κοινωνία και η συνέπεια στις αξίες της είναι αρκετά για να πεισθούμε ότι η κοινωνία αυτή είναι αληθινή και δεν είναι αποτέλεσμα της επινοητικής ικανότητας του ποιητή.

Ο πιο σημαντικός θεσμός της ομηρικής κοινωνίας ήταν ο οίκος, που ήταν ταυτόχρονα και η μεγαλύτερη και πιο αποτελεσματική πολιτική και οικονομική μονάδα, υπό την εξουσία του τοπικού άρχοντα. Αν παρουσιαζόταν ανάγκη, οι οίκοι συγκαλούσαν μεταξύ τους συνέλευση, για να αποφασίσουν για θέματα που απαιτούσαν δράση από τα μέλη περισσότερων από έναν οίκων. Ο τοπικός άρχο-

- Η Ελένη Δανελάτου είναι μεταπτυχιακή φοιτήτρια Κλασικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

ντας ονομαζόταν αγαθός. Τα επίθετα *ἀγαθός* και *ἐσθλός* μαζί με το ουσιαστικό *ἀρετὴ* ήταν οι πιο ισχυρές λέξεις για να επαινέσουν έναν άνθρωπο και μια πράξη, ενώ τα επίθετα *κακός* και *δειλός* μαζί με το ουσιαστικό *κακότης* για να επικρίνουν. Η πιο ισχυρή λέξη για να επικρίνει κανείς τις πράξεις ενός ατόμου ήταν το ουδέτερο του επιθέτου *αἰσχρόν*, ενώ το ουσιαστικό *ἐλεγχείη* δήλωνε και επέκρινε την κατάσταση του αγαθού ο οποίος έχει συμπεριφερθεί ως κακός και έχει επίγνωση ότι οι σύντροφοι του πιστεύουν ότι έχει ενεργήσει μ' αυτόν τον τρόπο.

Το επίθετο αγαθός είχε ένα ευρύτερο πλαίσιο σημασιών. Ο αγαθός είχε ευγενική καταγωγή, ήταν πλούσιος και έπρεπε να ήταν αποτελεσματικός στον πόλεμο είτε υπερασπιζόταν την πόλη του είτε τον οίκο του. Ο πολιτισμός των ομηρικών κοινωνιών είναι πολιτισμός της ντροπής, δηλαδή αυτό που ενδιέφερε τον ομηρικό άνθρωπο ήταν το τί θα πει ο κόσμος. Για το λόγο αυτό, η επιτυχία ήταν αυτή που μετρούσε, οι καλές προθέσεις δεν επαρκούσαν. Ήταν αισχρό για έναν αγαθό η αποτυχία στον πόλεμο, ή η αποτυχία στο να προστατεύσει τον οίκο του. Από τη στιγμή που η επιτυχία είναι το μόνο που μετράει, οι ανταγωνιστικές αξίες έχουν τον πρώτο λόγο ενώ οι συνεργατικές το δεύτερο.¹ Αν ο αγαθός, ο αρχηγός του οίκου, δεν μπορεί να τον προστατεύσει, τότε δε μπορεί κανείς. Η αποτελεσματική υπεράσπιση του οίκου απαιτεί την καλύτερη διαθέσιμη πανοπλία και όπλα, τα οποία πρέπει να προμηθευτεί το ίδιο το άτομο, το οποίο πρέπει να έχει τα απαραίτητα εφόδια για να το κάνει. Ο πλούτος στην ομηρική κοινωνία συνίστατο στην ιδιοκτησία γης και τα προϊόντα της. Η γη είναι στα χέρια ενός περιορισμένου αριθμού μεγάλων γαιοκτημόνων και μεταβιβάζεται κληρονομικά. Κατά συνέπεια οι αγαθοί είναι αυτοί που είναι ικανοί να προστατεύσουν την ομάδα τους, αφού διαθέτουν θάρρος, δύναμη και πλούτο.

Μια άλλη έννοια που συμπληρώνει την έννοια του *αγαθού* και της *αρετής*, είναι αυτή της *τιμῆς*. Τιμή ενός ανθρώπου είναι η θέση του στην κλίμακα, η οποία έχει στην κορυφή της το θεό και στη βάση της τον άστεγο. Ο θεός έχει περισσότερη τιμή από τον αγαθό, γιατί ο αγαθός είναι άνθρωπος. Είναι καθήκον του αγαθού να διατηρήσει την τιμή του, να την αυξήσει αν γίνεται, και κυρίως να μη χάσει τίποτε από όσα έχει. Ο αγαθός για να υπερασπιστεί την τιμή του εκτός από τη δύναμη του και τα όπλα του, έχει τη γυναίκα του, τα τέκνα του, τους υπηρέτες του και τα προστατευόμενα μέλη του. Αυτοί οφείλουν να τον βοηθήσουν καθώς αυτός υπερασπίζεται τον οίκο τους, από τον οποίο και οι ίδιοι εξαρτώνται.

Ο θεσμός της *φιλοξενίας* επίσης μπορούσε να φανεί χρήσιμος στην υπεράσπιση του οίκου ενός αγαθού. Η έννοια της φιλοξενίας είναι πολύ διαφορετική σε σχέση με τη σημερινή. Εκείνος που είχε έναν ξένο σε μια άλλη χώρα, είχε έναν πραγματικό αντικαταστάτη των συγγενών του, ένα σύμμαχο, ένα καταφύγιο σε περίπτωση που τον έδιωχναν από την πατρίδα του και μια τιμή απ' όπου μπο-

1. Ανταγωνιστικές ονομάζουμε τις αξίες που αξιολογούν την επιτυχία ή την αποτυχία, ενώ συνεργατικές τις αξίες που χαρακτηρίζουν πράξεις, στις οποίες η δικαιοσύνη είναι σημαντική προϋπόθεση.

ρούσε να προμηθεύεται όπλα και άνδρες, όταν μπλεκόταν σε μάχη. Η φιλοξενία ήταν μια προσωπική σχέση. Όταν όμως ισχυροί άνδρες δημιουργούσαν τέτοιους δεσμούς, έπαυε πια να είναι προσωπική και γίνονταν πολιτική.

Συχνά στον Όμηρο συναντάμε τη λέξη *φίλος*. Η λέξη αυτή σημαίνει «δικός μου, αγαπητός» και τη χρησιμοποιεί ο ομηρικός άνθρωπος για να ξεχωρίσει τους ανθρώπους και τα πράγματα, από τα οποία εξαρτάται η ύπαρξη του, από ανθρώπους και πράγματα γενικά. Ο αγαθός οφείλει να ωφελεί τους φίλους του (*φιλείν*). Το *φιλείν* απαιτεί δράση και αποτελέσματα, είναι μια ενεργητική αξία που όμως οι προθέσεις δε μετράνε, καθώς η φιλότης είναι ενεργασία για να αντιμετωπίσει κανείς τις δυσκολίες της ομηρικής ζωής. Για παράδειγμα, ένας άνθρωπος που βρίσκεται μακριά από τον οίκο του δεν έχει δικαιώματα ως ανθρώπινη ύπαρξη παρά μόνο όσα του εγγυάται κάποιο μέλος της νέας κοινωνίας στην οποία έχει έλθει. Είναι ικέτης και εφόσον ζητά προστασία από τον αρχηγό ενός οίκου, έχει προστάτη «τον ικέσιο Δία». Αν γίνει δεκτός από τον αρχηγό του οίκου, τότε δημιουργείται μεταξύ τους μια σχέση, *φιλότης*. Η συνέχεια της ύπαρξης του ικέτη, εξαρτάται από τις πράξεις του αρχηγού του οίκου που τον δέχτηκε. Αυτό που πρωταρχικά χρειάζεται είναι τροφή, στέγη και ενδεχομένως προστασία. Κάθε είδους σχέση, από το σεξουαλικό πάθος μέχρι τη φιλοξενία, δηλώνεται με τη λέξη *φιλότης*, η οποία άπαξ και καθιερωθεί, είναι δεσμευτική για τους εμπλεκόμενους. Είναι ένας ισχυρός δεσμός που πολύ δύσκολα μπορεί να χαλαρώσει.

Μια λέξη που χρησιμοποιείται εξίσου σε ανταγωνιστικές και ενεργητικές καταστάσεις είναι η *αίδως*, η οποία εκφράζει την ντροπή που αισθάνεται κάποιος όταν αποτυγχάνει να κάνει αυτό που η κοινωνία επιδοκιμάζει, ή πράττει αυτό που η κοινωνία αποδοκιμάζει. Φυσικά, η αιδώς που αισθάνεται κάποιος σε παρβιάσεις ανταγωνιστικών αξιών είναι ισχυρότερη, καθώς οι αξίες αυτές θεωρούνται απαραίτητες και εκτιμώνται περισσότερο στην ομηρική κοινωνία.

Η έννοια της *μοίρας*. *Μοίρα* κάποιου είναι το μερίδιο του, το οφειλόμενο μερίδιό του– τροφής σε συμπόσιο, κληρονομιάς, γενικά των πραγματικών αγαθών τα οποία αποτελούν πλούτο στη ομηρική κοινωνία. Συνεπώς, *μοίρα* κάποιου είναι η θέση του στην κοινωνία. Το να συμπεριφέρεται κάποιος σύμφωνα με τη *μοίρα* του, σημαίνει πως συμπεριφέρεται ορθά, σημαίνει πως συμπεριφέρεται όπως περίμεναν οι άλλοι να συμπεριφερθεί ανάλογα με την τάξη στην οποία ανήκει. Αντίθετα, το να συμπεριφέρεται κάποιος όχι σύμφωνα με τη *μοίρα* του, σημαίνει να μιλά ή να πράττει εσφαλμένα.

Οι θεοί στην ομηρική κοινωνία έχουν περισσότερη τιμή και αρετή από τους ανθρώπους. Οι άνθρωποι τους αποδίδουν τιμή υπό τη μορφή θυσιών, προσφορών και σε λίγες περιπτώσεις με την κατασκευή ναών. Το να προσφέρει κάποιος θυσία σε κάποιον θεό σημαίνει ότι δημιουργεί μαζί του μια σχέση φιλότητας, όπου ισχύουν οι κανόνες που αναπτύξαμε παραπάνω. Ένας άλλος θεσμός φιλότητας μεταξύ ανθρώπων και θεών, είναι η πραγματική συγγένεια με κάποιο θεό,

όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Αχιλλέα. Η θεϊκή καταγωγή προσδίδει σ' αυτόν που την κατέχει το δικαίωμα περισσότερης τιμής. Οι θεοί τιμωρούσαν ορισμένες παραβάσεις των συνεργατικών αξιών, κυρίως όταν αφορούσαν ζητιάνους, περιπλανώμενους και ικέτες.

Συνοψίζοντας, η θέση ενός αγαθού στην κοινωνία είναι ο οίκος του και ό,τι αυτός εμπεριέχει. Είναι καθήκον του να τον προφυλάξει και να τον προστατεύσει. Αν αποτύχει σε αυτό, ο κόσμος θα τον αποδοκιμάσει, γι' αυτό και η λέξη *τιμή* έχει μεγάλο συγκινησιακό φορτίο. Υπεράνω του οίκου είναι ο Δίας, που επικυρώνει την απονομή τιμής και δίνει τιμή σε όποιον δεν έχει.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΗΣΙΟΔΟ ΣΤΟΝ 6ο ΑΙΩΝΑ

Όπως έχουμε διαπιστώσει ήδη από την ανάλυση της ομηρικής κοινωνίας, βάση του πλούτου ήταν η ιδιοκτησία γης. Πλούτο στην ομηρική κοινωνία κατείχαν μόνο οι αγαθοί, συνεπώς αυτοί ήταν και οι ιδιοκτήτες γης, η οποία μεταβιβαζόταν κληρονομικά. Ο κακός ακτήμονας, που ήταν χαμηλής καταγωγής, δεν μπορούσε να αποκτήσει γη, δεν μπορούσε να την αγοράσει, γιατί δεν υπήρχε τίποτε άλλο με το οποίο θα μπορούσε να την αγοράσει. Την περίοδο αυτή όμως συμβαίνει κάτι το επαναστατικό, που ανατρέπει τις ισορροπίες της κοινωνίας. Επινοείται το χρήμα. Χρήμα μπορούν πλέον να αποκτήσουν και οι κακοί και έτσι τους δίνεται η δυνατότητα να αγοράσουν γη.

Μια άλλη σημαντική αλλαγή αυτή την περίοδο είναι η συγκέντρωση του πληθυσμού στις πόλεις, η οποία αν οι ομηρικές αξίες συνέχιζαν να υπάρχουν, θα είχε προκαλέσει πολλές δυσκολίες, καθώς ο ομηρικός άνθρωπος χρειάζεται αρκετό χώρο, για να κινείται και θα ήταν ένας δύσκολος γείτονας.

ΠΡΩΙΜΟΣ 5ος ΑΙΩΝΑΣ

Το σημαντικότερο γεγονός του πρώιμου 5ου αιώνα είναι οι Περσικοί πόλεμοι. Η εμπειρία αυτών των πολέμων έκανε τους Έλληνες να αναθεωρήσουν κάποιες απόψεις τους, τόσο σχετικά με τους συμπατριώτες τους όσο και με όσους δεν ήταν Έλληνες, χαρακτηρίζοντας βαρβάρους όσους κατοικούσαν εκτός Ελλάδας. Σε μια ελεγεία του Σιμωνίδη,² η αρετή αποκτά και μια νέα ιδιότητα. Σκοπός της είναι να υπερασπισθεί την ελευθερία της Ελλάδας στο σύνολο της. Αν και δημιουργήθηκε κάποιο αίσθημα ενότητας, αυτό δε διατηρήθηκε μετά το πέρας των πολέμων. Στα έργα του Σοφοκλή και του Ηροδότου παρατηρούμε ότι οι παραδοσιακές αξίες εξακολουθούν να υπάρχουν μόνο που τώρα διαφαίνεται και μια πνοή εξέλιξης αυτών των αξιών. Σημαντικό ρόλο στη θεώρηση της κοινωνίας κατά την περίοδο αυτή παίζουν και τα ποιήματα του Πίνδαρου και του Βακχylίδη, καθώς έγραφαν ωδές για τους νικητές των μεγάλων αθλητικών αγώνων. Οι νικητές αυτοί αποτελούν μια υποκατηγορία στην τάξη των αγαθών και έχει

2. Βλ. *Παλατινή Ανθολογία*, 7.253.

ενδιαφέρον το πώς αντιμετωπίζονταν από τους υπόλοιπους πολίτες αλλά και το πώς έβλεπαν οι ίδιοι τη θέση τους στην κοινωνία.

Ο αγαθός εξακολουθεί να είναι ο αποτελεσματικός στον πόλεμο, και είναι αισχρό το να αποτύχει. Τώρα όμως ο αγαθός δεν έχει να προστατεύσει μόνο τον οίκο του. Η επιτυχής υπεράσπιση της πόλης - κράτους είναι τόσο σημαντική, ώστε η απαίτηση για επιτυχία στη μάχη είναι επιτακτική. Η ανάγκη για διατήρηση της ευημερίας της πόλης είναι αυτή που επηρεάζει τη φύση της αρετής και του αγαθού. Η αρετή εξακολουθεί να είναι τόσο ανταγωνιστική, όσο ήταν και στον Όμηρο. Το άτομο που έχει τη μεγαλύτερη αρετή είναι ο τύραννος, γιατί η αρετή κυρίως εκδηλώνεται στην ευημερία κάποιου και στην ευημερία του οίκου του.

Αυτό όμως που συνέβη και είναι επαναστατικό για τη σκέψη του 5ου αιώνα, είναι ο φόβος της θεικής τιμωρίας. Ο αρχαίος Έλληνας αγαθός πίστευε ότι οι παραβιάσεις των συνεργατικών αρετών τιμωρούνταν από τους θεούς και η τιμωρία αυτή είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση της ευδαιμονίας του οίκου του. Έτσι, για να προστατέψει τον οίκο του, έπρεπε να συμπεριφέρεται δίκαια. Ο πολιτισμός του 5ου αιώνα είναι πολιτισμός της ενοχής, οι πράξεις των ανθρώπων καθορίζονται πλέον από το φόβο τους απέναντι στο θεό, η αλαζονεία και η ύβρις τιμωρούνται.

ΥΣΤΕΡΟΣ 5ος ΑΙΩΝΑΣ

Τον ύστερο 5ο αιώνα, κυρίως εξαιτίας της νίκης των Ελλήνων στους Περσικούς πολέμους, ο αυτοσεβασμός για τον άνθρωπο αυξήθηκε. Οι Έλληνες είναι πιθανό να εντυπωσιάστηκαν περισσότερο με τις ικανότητες των ανθρώπων παρά με τη θεική εκδίκηση.

Την περίοδο αυτή εμφανίστηκαν οι σοφιστές, πλανόδιοι δάσκαλοι της ρητορικής και άλλων χρήσιμων πολιτικά ικανοτήτων. Οι σοφιστές αναθεώρησαν πολλές από τις παραδοσιακές αξίες που έχουμε αναλύσει έως τώρα και εισήγαγαν νέες. Επηρεασμένος από τις απόψεις των σοφιστών είναι και ο τραγικός ποιητής Ευριπίδης. Στο έργο του *Ηλέκτρα* που θα αναλύσουμε, θα παρατηρήσουμε τη διατήρηση κάποιων παραδοσιακών αξιών, αλλά και την εισαγωγή νέων, που απορρίπτουν τις έως τώρα αντιλήψεις μας για τους αγαθούς και την αρετή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο

ΥΠΟΘΕΣΗ ΗΛΕΚΤΡΑΣ

Μετά τη δολοφονία του Αγαμέμνονα ο Αίγισθος, βασιλιάς πλέον του Άργους, δίνει την Ηλέκτρα, κόρη του Αγαμέμνονα, σύζυγο σ' έναν γεωργό, επειδή φοβόταν πως, αν έπαιρνε σύζυγο ευγενή, θα γεννούσε παιδιά τα οποία κάποια μέρα θα τον εκδικούνταν για το έγκλημά του. Ο γεωργός όμως, ενάρετος και έντιμος, δεν το μάν' αγγίξει την Ηλέκτρα. Στο μεταξύ, φθάνει ο Ορέστης, κορυφά με το φίλο του Πυλάδη, για να εκδικηθεί το φόνο του πατέρα του, αναγνωρίζεται με την Ηλέκτρα και συμφωνούν να προβοούν στο έργο της εκδίκησης. Με τη

συμβουλή ενός γέροντα υπηρέτη, ο οποίος είχε σώσει το μικρό Ορέστη από τα χέρια του Αίγισθου, ο Ορέστης κατορθώνει να πλησιάσει τον Αίγισθο, ο οποίος θυσίαζε στα χωράφια, και να τον σκοτώσει καθώς και τη μητέρα του Κλυταιμίστρα, την οποία η Ηλέκτρα με πρόφαση ότι είχε γεννήσει την παρέσυρε στο αγροτόσπιτο της. Μετά το τέλος όμως της εκδικήσεως τα δύο αδέλφια αρχίζουν να καταδιώκουν οι Ερινύες, έως ότου εμφανίζονται οι Διόσκουροι, οι οποίοι ρίχνουν το βάρος των γενομένων στον Απόλλωνα, παντρεύουν την Ηλέκτρα με τον Πυλάδη και διατάσσουν τον Ορέστη να πάει στην Αθήνα και να δικαστεί στον Άρειο Πάγο από τους θεούς, όπου και θα αθωωθεί.

Το μύθο της επιστροφής και της εκδίκησης του Ορέστη τον δραματοποίησαν και οι τρεις μεγάλοι τραγικοί ποιητές, αλλά από διαφορετική οπτική γωνία ο καθένας. Οι τρεις δραματουργοί είχαν διαφορετικούς στόχους. Στον Αισχύλο ανιχνεύουμε τα κατάλοιπα μιας αρχαϊκής ηθικής πάλης. Το δίκαιο της μητριαρχίας αντιτίθεται στο νέο κώδικα της πατριαρχίας. Ο φόνος του πατέρα είναι μια πράξη που διακόπτει τη φυσική ροή των πραγμάτων, την ηθική νομοτέλεια του κόσμου, γι' αυτό πρέπει να αποκατασταθεί η χαμένη ενότητα. Ο ένοχος πρέπει να τιμωρηθεί. Δεν έχει σημασία αν ο φονιάς είναι η μητέρα του εκδικητή. Ο Αισχύλος θέτει ένα ερώτημα, στο οποίο απαντά στο επόμενο δράμα, τις *Ευμενίδες*. Η αλληλουχία ενοχής και τιμωρίας τοποθετείται στην εξέλιξη μιας καινούργιας τάξης δικαίου που καθορίζει την πορεία της πόλης και του κόσμου. Το πρόβλημα που αναφύεται είναι εμπιστευμένο τελικά στην ανθρωπίνη ετυμιογορία. Δηλαδή στο αθηναϊκό δικαστήριο, μια μορφή τελειότερης δικαιοσύνης, ένα θεσμό που θα αποτελέσει φραγμό στη βία, στη βεντέτα, στην αναρχία και στο δεσποτισμό. Η μήνις, η οργή ως μέσο της Δίκης, δίνει τη θέση της στο λόγο.

Ο Σοφοκλής κινείται στο ανθρώπινο επίπεδο. Ο Ορέστης και η Ηλέκτρα νιώθουν μίσος για την Κλυταιμίστρα, η οποία υπήρξε ανάξια σύζυγος ενός μεγάλου άνδρα. Η Ηλέκτρα και ο Ορέστης έχουν τη βαθιά αίσθηση ότι επιτελούν ένα ύψιστο καθήκον που δεν τους επιτρέπει ούτε να διστάσουν ούτε να συλλογιστούν την τεράστια ευθύνη τους μετά το φόνο και τις τύψεις. Η διαταγή του θεού για εκδίκηση εκ μέρους του Ορέστη παίζει δευτερεύοντα λόγο.

Ο Ευριπίδης αρχίζει από εκεί που σταματά ο Σοφοκλής και διευρύνει την ηθική περιοχή του προβλήματος. Επικρίνει αυστηρά και ελέγχει ως παράλογη, ανήθικη την εντολή του Απόλλωνα. Παρατηρούμε μια ηθική πρόοδο καθώς κάτι τέτοιο θα ήταν αδιανόητο για τον Αισχύλο. Επιπλέον, διερευνά τις ψυχολογικές συνέπειες του φόνου. Η κριτική του επεκτείνεται και στις κοινωνικές αντιλήψεις της εποχής του. Είναι επηρεασμένος από τους σοφιστές και τις ιδέες τους. Η αρετή, ο καλός χαρακτήρας και η τιμότητα δεν αποτελούν χαρακτηριστικά μόνο των εγγενών, σύμφωνα με τα ομηρικά πρότυπα, αλλά μπορούν να βρεθούν και σε απλούς ανθρώπους, χωρίς υψηλή καταγωγή.

ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ³ ΚΑΙ ΕΞΙΧΝΙΑΣΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΪΚΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΑΞΙΩΝ

Πρόλογος (στ. 1-166)

Το προλογικό μέρος, ιδιαίτερα πλούσιο σε πληροφοριακά στοιχεία, αρχίζει με τον γεωργό που είναι παντρεμένη η Ηλέκτρα. Ύστερα από μια προσφώνηση στη χώρα, ακολουθεί μια στεγνή και περιεκτική αφήγηση: η εκστρατεία του Άργους, ο σφετερισμός της εξουσίας από τον Αίγισθο. Αυτός θέλησε να σκοτώσει τα παιδιά του Αγαμέμνονα. Τον Ορέστη τον γλύτωσε ο γερο-παιδαγωγός του βασιλιά και τον έστειλε στον Στρόφιο στη Φωκίδα, ενώ την Ηλέκτρα, που ήταν έτοιμη για γάμο, την προφύλαξε από τον Αίγισθο η μητέρα της. Η διέξοδος που βρήκε οδήγησε την Ηλέκτρα έξω από τις Μυκήνες στην καλύβα ενός αγρότη, που βέβαια έχει ευγενική καταγωγή, αλλά είναι πάμφτωχος. Δεν έχει αγγίξει το κρεβάτι της θυγατέρας του βασιλιά. Η Ηλέκτρα εμφανίζεται στη συνέχεια απαγγέλλοντας ένα μονόλογο, που αρχίζει με μια προσφώνηση στη Νύχτα και θα μπορούσε από αυτή την άποψη, να αποτελεί μια εισαγωγή στο έργο. Πάνω στο κεφάλι της κουβαλά ένα δοχείο, πηγαίνει να φέρει νερό. Όχι ότι είναι αναγκασμένη να κάνει τις δουλειές μιας σκλάβας, τις κάνει όμως για να ξεσκεπάσει την ντροπή που τις έχει επιβάλλει ο Αίγισθος. Ο γεωργός ανοίγει μαζί της ένα διάλογο και προσπαθεί να την απαλλάξει από την ταλαιπωρία της. Εκείνη επαινεί τη φρόνησή του, αλλά αισθάνεται υποχρεωμένη να τον βοηθήσει στη φτώχεια του. Αφήνουν τη σκηνή και στη συνέχεια εμφανίζονται ο Ορέστης και ο Πυλάδης. Ο Ορέστης σ' ένα μονόλογο μας πληροφορεί για τις προηγούμενες ενέργειες του, ανάμεσα στις οποίες ήταν και η απονομή προσφορών στον τάφο του πατέρα του, καθώς και τον σκοπό της άφιξης του που είναι η τιμωρία των φονιάδων του πατέρα του. Στην συνέχεια επιστρέφει η Ηλέκτρα και ο Ορέστης με τον Πυλάδη, χωρίς να την αναγνωρίσουν, κρύβονται για να ακούσουν τί θα πει.

Ήδη από την αρχή του έργου ο Ευριπίδης, μέσα από τα λόγια του Αυτουργού, του συζύγου της Ηλέκτρας, εκφράζει μια νέα ιδέα και ανατρέπει τις έως τότε αντιλήψεις της κοινωνίας σχετικά με την αρετή και τους κατόχους της. Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύσαμε την έννοια που είχε η αρετή στα πλαίσια των ομηρικών ηθικών αξιών και αναφέραμε ότι αρετή είχαν μόνο οι άριστοι, αυτοί που ήταν πλούσιοι, από ευγενική καταγωγή και ανδρείοι στον πόλεμο. Ο Ευριπίδης παρουσιάζει τον Αυτουργό, έναν άνθρωπο που, αν και κατάγεται από ευγενική γενιά, είναι εντούτοις πάμφτωχος, και διαθέτει φρόνηση, τιμιότητα και ήθος. Στους στίχους 26 και εξής ο Αυτουργός ομολογεί ότι ο Αίγισθος του έδωσε την Ηλέκτρα για σύζυγο από φόβο μήπως παντρευτεί κάποιον ευγενή και γεννήσει παιδί, που θα εκδικιότανε το φόνο του Αγαμέμνονα (ποινάτωρ⁴). Η άποψη για τη

3. Η ανάλυση του έργου ακολουθεί την ανάλυση του Α. Lesky *Η τραγική και η σκηνη του Ευριπίδη*, τόμ. Β', σσ. 209-226.

4. Η λέξη *ποινάτωρ* έχει την έννοια του διεκδικητή της εξουσίας του Αγαμέμνονα, καθώς ο γιός της Ηλέκτρας θα είχε πατέρα άρχοντα.

σχέση ήθους και καταγωγής θα αναλυθεί διεξοδικότερα παρακάτω στο πρώτο επεισόδιο και στα λόγια του Ορέστη.

Στ. 27: Η Κλυταιμίστρα χαρακτηρίζεται *ωμόφρων*. Η έννοια αυτή δηλώνει τον άνθρωπο που έχει ωμό φρόνημα, τον σκληρό, τον άσπλαχνο. Το χαρακτηριστικό αυτό είναι παραδοσιακό στοιχείο του ήθους της. Παρ' όλα όσα έκανε, τη φοβίζεται ο φθόνος των πολιτών. Η πράξη της παρουσιάζεται λιγότερο σκοτεινή από το σχέδιο του Αίγισθου.

ΑΥΤΟΥΡΓΟΣ: Γιατί ντροπή μεγάλη το λογιάζω
 βασιλοκόρη ως πύρα, να μη δειξω
 σέβας, αφού είμαι αντάξιός της.
 Για τον Ορέστη θλίβομαι τον έρμο,
 που 'ναι στα λόγια μόνο συγγενής μου,
 αν κάποτε έρθει στ' Άργος, θα αντικρίσει
 τον ταπεινό της αδερφής του γάμο.
 Κι όποιος ανόητο με νομίζει, που έχω
 βάλει στο σπιτικό μου μια παρθένα
 χωρίς να την αγγίζω, ας ξέρει, εκείνος
 ανόητος είναι, αφού έτσι λογαριάζει
 με στοχασμούς αισχρούς τη φρονιμάδα.

Στ. 44-55

Ο Αυτουργός συμπεριφέρεται σύμφωνα με τη μοίρα του. Η έννοια της μοίρας έχει αναλυθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο. Ο Αυτουργός, αν και είχε κάθε δικαίωμα ως νόμιμος σύζυγος να έρθει σε ερωτική επαφή με την Ηλέκτρα, εντούτοις κάτι τέτοιο το θεωρεί αισχρό. Αναγνωρίζει την κοινωνική του θέση και δεν υπερβαίνει τα όρια της τάξης του. Είναι αισχρό ένας κακός να έρθει σε επαφή με γυναίκα ευγενικής καταγωγής. Επίσης χαρακτηρίζει ανόητους αυτούς που πιστεύουν ότι φρονιμάδα είναι το να σκέπτεσαι αισχρά. Η ίδια η Ηλέκτρα επαινεί τη συμπεριφορά αυτή του συζύγου της και τον θεωρεί *φίλο* (στ. 67). Γι' αυτό η Ηλέκτρα, αν και βασιλοπούλα, αισθάνεται την ανάγκη να βοηθήσει το σύζυγο της στις δουλειές, χωρίς να της το επιβάλλει κανείς. Είναι μια εσωτερική ανάγκη της ίδιας, ένα «ευχαριστώ» στον άνθρωπο που τη σέβεται, την εκτιμά και δεν την εκμεταλλεύεται. Επίσης ο θεσμός της φιλίας, όπως έχουμε ήδη πει, απαιτεί δράση και αποτελέσματα. Ο Αυτουργός ωφελεί την Ηλέκτρα και αυτή οφείλει με κάποιον τρόπο να του το ανταποδώσει. Φίλο μπορεί να αποκαλέσει κάποια και το σύζυγο της, όμως εδώ η Ηλέκτρα δεν τον νιώθει έτσι και η σχέση τους δεν είναι καθαρά συζυγική, αφού δεν είναι και σεξουαλικά ολοκληρωμένη.

Στ. 69: η λέξη *μοίρα* εδώ έχει την έννοια της τύχης.

Στ.119-120: Το επίθετο *ἀθλίαν* έχει ηθική σημασία. Η Ηλέκτρα είναι άθλια, όχι μόνο γιατί είναι σύζυγος ενός ταπεινού ξωμάχου αλλά και γιατί είναι κόρη πατέρα δολοφονημένου με τη συνεργασία της μάνας της. Γι' αυτό και παρακάτω, στους στίχους 137-139, ζητά από το Δία να τη βοηθήσει να ξεπληρώσει το φόνο του πατέρα της.

Πάροδος (στ. 167-212)

Η πάροδος, σε ένα στροφικό ζεύγος, που μοιράζεται κάθε φορά ανάμεσα στο χορό και στην Ηλέκτρα, με τους γλυκάνειους και τα χοριαμβικά δίμετρα, συνεχίζει το μέτρο της μονωδίας. Γυναίκες από τα περίχωρα ήρθαν να καλέσουν την Ηλέκτρα για μια γιορτή στο ιερό της Ήρας, αλλά η Ηλέκτρα, θρηνώντας για τη σκληρή μοίρα της, αρνιέται να συμμετάσχει. Είναι ενδεικτικό ότι, ενώ θα μπορούσε να δανειστεί από τις γυναίκες ρούχα και στολίδια, μέσα στη βαθιά πικρία της δεν τα δέχεται. Κατά τον ίδιο τρόπο στα γεμάτα ευσέβεια λόγια του χορού, αντιθέτει την αμφιβολία της για τη θεϊκή βοήθεια.

ΗΛΕΚΤΡΑ: Αλίμονο και για τον σκοτωμένο,
και για τον ζωντανό πού εξορισμένος
σε ξένη χώρα ζει γυρνώντας,
ο δόλιος σε τραπέζια φτωχικά,
αυτός, παιδί πατέρα κοσμοξάκουστου.

Στ. 202-206

Στους στίχους αυτούς η Ηλέκτρα εκφράζει την άποψη που αναλύσαμε και προηγουμένως στο πρώτο κεφάλαιο σχετικά με την ντροπή να χάσει κάποιος την τιμή του. Και ο σκοτωμένος και ο εξόριστος έχουν χάσει την τιμή τους, η οποία πρέπει να αποκατασταθεί άμεσα, ειδικά όταν ο σκοτωμένος είναι ο ξακουστός Αγαμέμνωνας και ο εξόριστος ο γιος του Ορέστης, μέλη μιας βασιλικής οικογένειας.

Στ. 211-212

Οι σίχοι αυτοί θα αναλυθούν στη συνέχεια, όπου θα γίνει λόγος για την αρετή της γυναίκας.

Α΄ Επεισόδιο (213-431)

Ο Ορέστης και ο Πυλάδης βγαίνουν από την κρυψώνα τους, η Ηλέκτρα τρομοκρατημένη προσπαθεί να φύγει, αλλά ο Ορέστης την κρατά σταθερά. Αρχίζει μια στιχομυθία, που απλώνεται σε 70 στίχους. Ο φόβος και η αντίσταση της Ηλέκτρας εξαφανίζονται αμέσως, μόλις ο Ορέστης αναγγέλλει ότι φέρνει ειδήσεις από τον αδελφό της. Η Ηλέκτρα ακούει ότι ο αδελφός της ζει και την αναζητεί,

ενώ ο Ορέστης μαθαίνει για την κατάσταση της αδελφής του και την αμετάκλητη απόφαση της να συνδράμει στην εκδίκηση. Η κατάσταση είναι ιδιόμορφη. Ο Ορέστης ξέρει σε ποια, μιλάει ενώ η Ηλέκτρα όχι. Η σκηνή της αναγνώρισης αργεί. Ο Ορέστης ζητά να μάθει περισσότερα για την κατάσταση της αδελφής του. Στη συνέχεια εμφανίζεται στη σκηνή ο γεωργός, που επιστρέφει από τα χωράφια. Αφού πληροφορείται από την Ηλέκτρα ότι οι ξένοι είναι φίλοι του Ορέστη, τους προσκαλεί στο καλύβι του. Ο γεωργός ακούει την επίπληξη της Ηλέκτρας, γιατί κάλεσε ασυλλόγιστα τους ξένους και παίρνει εντολή να ξεκινήσει για τον γερο-παιδαγωγό του Αγαμέμνονα, που είχε γλυτώσει τον Ορέστη παλαιότερα. Αυτός μπορεί να φέρει τροφές για τη φιλοξενία των ξένων. Ο γεωργός φεύγει για το ταξίδι του εκφωνώντας ένα λογίδριο για το πόσο χρήσιμα μπορούν να είναι στην ώρα τους τα χρήματα. Ο ίδιος δεν ξαναεμφανίζεται στο έργο.

ΗΛ: Φτωχός, καλή η γενιά του κι έχει σέβας.

ΟΡ: Και ποιός ο σεβασμός του ανδρός σου;

ΗΛ: Δεν τόλμησε το στρώμα μου ν' αγγίξει.

ΟΡ: Μην έχει τάμα στους θεούς ή δε σε θέλει;

ΗΛ: Δε στέργει να ντροπιάσει τους γονείς μου.

ΟΡ: Πώς δε σε χάριξε, μια και σε πήρε;

ΗΛ: Δε λογαριάζει αφέντη αυτόν που μ' έσωσε.

ΟΡ: Κατάλαβα, την τιμωρία φοβάται του Ορέστη.

ΗΛ: Κι αυτό φοβάται, μα είναι μυαλωμένος /σώφρων/

ΟΡ: Ο άντρας σου καλός /γενναϊον/, καλό του πρέπει.

Στ. 253-262

Πώς ένας κακός, ένας άνθρωπος χαμηλής καταγωγής είναι σώφρων και γενναίος; Αυτά είναι χαρακτηριστικά των κατ' εξοχήν ευγενών. Ο γενναίος εδώ έχει την έννοια του πνευματικά γενναίου, όχι του ευγενή στην καταγωγή. Ο Αυτουργός, αν και προέρχεται από ευγενική τάξη, έχει εκπέσει, γι' αυτό και η Ηλέκτρα αναφέρεται σ' αυτόν σαν ένα κανονικό πληβείο και στη συνέχεια οι απόψεις του Ορέστη, που θα ακουστούν σχετικά με τη φύση των ανθρώπων και τις αρετές, είναι βασισμένες σε αυτό το δεδομένο.

Ο Ευριπίδης υποστηρίζει εδώ την ιδέα πως οι αρετές δεν προέρχονται μόνο από την πλούσια καταγωγή αλλά μπορούν να υπάρχουν σε οποιοδήποτε άνθρωπο, σε όποια κοινωνική τάξη και αν ανήκει. Οι ιδέες του διαφωτισμού που διαμορφώθηκαν τον 5ο αιώνα υπό την επίδραση της διδασκαλίας των σοφιστών είναι φανερές.

Σε μια κοινωνία, όπως η ομηρική, που ο πλούτος είναι το κληρονομικό προνόμιο της τάξης των ιδιοκτητών γης και τα ιδανικά αυτής της τάξης είναι κοινώς αποδεκτά, τότε ο πλούτος, η ευγενική καταγωγή και η καλосύνη είναι συνώνυμα.

Τώρα όμως τα δεδομένα της κοινωνίας έχουν αλλάξει. Ο αριστοκράτης ιδιοκτήτης της γης έχει χάσει την πολιτική του δύναμη και το κύρος του, γι' αυτό και τα ηθικά του κριτήρια τίθενται υπό συζήτηση και η εξίσωση της ευγενικής καταγωγής με την ευγένεια παύει να υφίσταται. Ο Αλκαίος είδε να συμβαίνουν αυτά στη Λέσβο τον πρώιμο 6ο αιώνα και τα εξέφρασε με πικρή απογοήτευση. Ομοίως και ο Θέογνις, αν και προσπάθησε να εμμείνει στην ιδέα ότι μόνο οι ευγενικής καταγωγής είναι καλοί και οι κακής καταγωγής κακοί, τελικά αναγκάστηκε να παραδεχτεί ότι και οι ταπεινής καταγωγής μπορούν να γίνουν αγαθοί και οι πρώην εσθλοί να γίνουν κακοί, δειλοί.

Στ. 327

Ο κλεινός έχει ειρωνική σημασία. Δείχνει την περιφρόνησή της για τον Αίγιθο. Το επίθετο κλεινός αποδίδεται συνήθως σε βασιλιάδες.

Στ. 336-338

Στους στίχους αυτούς ανιχνεύουμε τα κατάλοιπα του πολιτισμού της ντροπής, του πολιτισμού της ομηρικής κοινωνίας. Σε μια κοινωνία που το κριτήριο είναι το τί θα πει ο κόσμος, είναι αισχρό ο γιος ενός αδικοχαμένου πατέρα να μην αποκαταστήσει την τιμή του οίκου του, να μην τιμωρήσει τους φονιάδες και να αποκαταστήσει έτσι την τάξη και την υπόληψη του οίκου του.

Στ. 343-344

Είναι αισχρό μια γυναίκα να κουβεντιάζει με νέους. Η αρετή της γυναίκας θα σχολιασθεί παρακάτω.

ΟΡΕΣΤΗΣ: Αχ, δίχως λάθη δεν μπορείς καθόλου την αρετή στους άντρες να ξεκρίνεις.

Πάντοτε υπάρχει σύγχυση μεγάλη στη φύση των ανθρώπων. Είδα ως τώρα ανάξιο τέκνο από γενναίο πατέρα, από κακούς γονιούς λαμπρά βλαστάρια, μικρό, φτωχό μυαλό σε πλούσιο άνδρα και στον φτωχό ψυχή μεγάλη. (Πώς λοιπόν, κανείς αναμετρώντας όλα τούτα, σωστά μπορεί να κρίνει; Με τον πλούτο;

κακό κριτή θα πάρει. Με τη φτώχεια; Μα η φτώχεια φέρνει δυστυχία και στρέφει τον άντρα στο κακό από την ανάγκη. Να 'ρθω στα όπλα; Ποιος ένα κοντάρι,

βλέποντας, θα μπορούσε να πιστέψει

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

αντρειωμένο αυτόν που το βαστάει;
 Κάλλιο κανείς ετούτα να τ' αφήνει
 έτσι όπως τα 'χει η τύχη κανονίσει).
 Ο άντρας τούτος μέσα στους Αργείους
 δεν είναι μέγας κι ούτε για τη δόξα
 κομπάζει της γενιάς του, μα τον βρίσκεις
 ξεχωριστό μες απ' το πλήθος. Όμως
 εσείς, που με τις άμυνες τις γνώμες σας
 σε πλάνες πέφτετε, δε θα σκεφτείτε
 ποτέ σας γνωστικά και τους ανθρώπους
 να τους ζυγιάζετε απ' το φέρεσιμο τους
 και τους καλούς από το χαρακτήρα;
 (Ετούτοι κυβερνούν σωστά τις πόλεις
 και τα δικά τους σπίτια. Τα ωραία
 κορμιά πού η φρόνηση τους λείπει, μόνο
 της αγοράς αγάλματα είναι. Κι ούτε
 μπορεί να έχει χέρι δυνατό στη λόγχη
 ν' αντισταθεί καλύτερα από κάποιον
 αδύναμο. Σε τούτο έχει να κάνει
 το φυσικό του ανθρώπου και το θάρρος).

Στ. 367-390

Έχουμε ήδη επισημάνει ότι ο Ευριπίδης απορρίπτει την άμεση σχέση μεταξύ ευγένειας ήθους και ευγενικής καταγωγής. Στο απόσπασμα που εξετάζουμε εισάγει μια νέα ηθική αξία: την αυτοσυγκράτηση. Πριν αναλύσουμε τη νέα αυτή αξία, πρέπει να διευκρινίσουμε ότι οι λέξεις *αγαθός* και *αρετή* για πρώτη φορά εδώ χρησιμοποιούνται για να επαινέσουν δίκαιη συμπεριφορά σ' έναν άνθρωπο. Δεν υπάρχουν παραδείγματα στον Αισχύλο ή τον Σοφοκλή και το μοναδικό παράδειγμα του αγαθού που χρησιμοποιείται έτσι στα σωζόμενα ακέραια έργα του Ευριπίδη είναι διαφωτιστικό. Ο Ορέστης έχει μόλις ανακαλύψει ότι ο Αυτουργός δεν έχει επιχειρήσει να ολοκληρώσει με τη συνουσία το γάμο του με την Ηλέκτρα. Ο Ορέστης είναι έκπληκτος και αρχίζει να συλλογίζεται για την *εὐανδρία*, την κατάσταση του αγαθού. Ο Ορέστης έκπληκτος δηλώνει ότι η *φύσις*⁵ μεταβάλλεται από γενιά σε γενιά και ένας ευγενής πατέρας μπορεί να έχει ένα άχρηστο απόγονο και αντιστρόφως. Επομένως, η γέννηση δεν είναι ικανοποιητικό κριτήριο της αρετής, ο Ορέστης γρήγορα απορρίπτει και τις αξιώσεις του

5. Ο Ευριπίδης εδώ αντικρούει τις παραδοσιακές αντιλήψεις για την *φύση*. Φύσις, παραδοσιακά δηλώνει και, όταν η καταγωγή είναι ευγενής, επαινεί τη «γέννηση και την ανατροφή». Παραδοσιακά, οι περισσότεροι αγαθοί ήταν αγαθοί από τη γέννησή τους, την *φύσιν*, και η αρετή τους μπορούσε να λεχθεί ότι είναι δική τους από την *φύσιν*.

πλούτου. Ούτε όμως η πενία είναι γνώρισμα του αγαθού: «*η πενία είναι αρρωστημένη κατάσταση και μαθαίνει τον άνθρωπο να κάνει κακό, εξαιτίας της ανάγκης*». Οι Έλληνες αυτής της περιόδου δεν θεωρούν την πενία ως αρετή, ή συστατικό στοιχείο της αρετής. Οι συνθήκες ζωής σε μια ελληνική πόλη έκαναν μια τέτοια κρίση ουσιαστικά αδύνατη. Ο Ορέστης έπειτα απορρίπτει τα όπλα ως κριτήριο για την αρετή κάποιου (το ιππικό και οι τάξεις των οπλιτών ήταν παραδοσιακά οι αγαθοί): δεν μπορεί κανείς να πει ποιος είναι αγαθός απλά κοιτάζοντας τα όπλα του. (Στο πλαίσιο των ελληνικών αξιών ακόμη και αυτό το σημείο θα ήταν δύσκολο να γίνει κατανοητό).

Ο Ορέστης έχει μείνει έκπληκτος, όταν αμφισβητεί παραδοσιακές αντιλήψεις (380-385). Ο Αυτουργός προφανώς εδώ επαινείται ως άριστος, πάρα πολύ αγαθός για την αυτοσυγκράτηση του, αλλά σε κανένα άλλο σημείο στα σωζόμενα κείμενα έργα του Ευριπίδη δεν επαινείται κανένας άλλος ανδρικός χαρακτήρας ως αγαθός για την αυτοσυγκράτηση του ή οποιαδήποτε άλλη συνεργατική αρετή.⁶ Γενικά η χρήση του όρου είναι σπάνια, ακόμη και στα τέλη του 5ου αιώνα».⁷

Πώς όμως η αυτοσυγκράτηση μπορεί να σχετισθεί με την αρετή; Αυτό που έχει ειπωθεί ως τώρα και είναι καινούργιο σε σχέση με τις παραδοσιακές αρετές, είναι ότι οι ευγενείς μπορεί να είναι και δίκαιοι. Αυτό όμως δεν αρκεί για να δεχτούμε την αυτοσυγκράτηση ως αρετή. Στη συνέχεια όμως λέει ο Ορέστης ότι αυτοί που έχουν αυτοσυγκράτηση, διοικούν καλύτερα τους οίκους τους και τις πόλεις τους. Στόχος είναι η επιτυχής διακυβέρνηση, για τον οποίο όλα τα άλλα εί-

6. Παρόμοια αντίληψη για τις συνεργατικές αρετές ο Ευριπίδης εκφράζει και στη *Μελανίπη*, βλ. Eur. 495,40 κ.ε. (Nauck):

*Εγώ μὲν <οὖν> οὐκ οἶδα ὅτω σκοπεῖν χρεῶν
τὴν εὐγένειαν τοὺς γὰρ ἀνδρείους φύσιν
καὶ τοὺς δίκαιους τῶν κενῶν δοξασμάτων,
κὰν ὥσι δούλων εὐγενέστερους λέγω.*

Το απόσπασμα αυτό μπορεί να συγκριθεί και με το Eur. Frag. 336 Nauck:

*Εἰς δ' εὐγένειαν ὀλίγ' ἔχω φράσαι καλὰ
ὁ μὲν γὰρ ἐσθλὸς εὐγενὴς ἔμοιγ' ἄνῃρ,
ὁ δ' οὐ δίκαιος κὰν ἁμείμονος πατὴρ.
Ζηνὸς πεφυκὴ, δυσγενὴς εἶναι δοκεῖ.*

Αυτό δηλώνει ότι ο Ευριπίδης είχε ήδη εκφράσει παρόμοιες αντιλήψεις στο *Δίκτυο* το 431 π.Χ. Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι τέτοιες αντιλήψεις εκφράζονται κυρίως σε περιόδους πίεσης. Η πίεση του Πελοποννησιακού πολέμου το 431 π.Χ. μπορεί να διακριθεί και στη σημασία της λέξης *κάκιστος*, βλ. Eur. Frag. 347 Nauck, όπου χρησιμοποιείται για να επικρίνει αυτόν που εισηγείται άλλες πόλεις εις βάρος της δικής του:

*εἰ δ' ἦσθα μὴ κάκιστος, οὐποτ' ἂν πάτρην
τὴν σὴν ἀτίζων τὴνδ' ἂν ἠυλόγεις πόλιν
ὥς ἐν γ' ἐμοὶ κρίνοιτ' ἂν ἀτιμάζων ὄρους
ἄλλην ἐπαινέει καὶ τρόπιον ἡδεταί.*

7. Βλ. Adkins *Ηθικές αξίες και πολιτική συμπεριφορά στην Αρχαία Ελλάδα*, (μτφρ. Ι. Περισυνάκης) Ιωάννινα 2001.

ναι μέσα. Αν η αυτοσυγκράτηση θεωρείται ένα αποτελεσματικό μέσο, τότε εκτιμάται, και αυτός που την κατέχει είναι αγαθός. Οι ήσυχες αρετές επαινούνται, όταν αναγνωρίζεται ότι συμβάλλουν στην επιτυχία και ευημερία του οίκου και της πόλης.

ΗΛ: Δύστυχε, μια και γνώριζες τη φτώχεια
του σπιτικού σου, πως τους ξένους αυτούς
δέχτηκες, που ναι πιο τρανοί από σένα;
ΑΥΤ: Και τι μ' αυτό; Άμα είναι, καθώς δείχνουν,
από καλή γενιά, δε θα χαρούνε
με τα πολλά το ίδιο ή με τα λίγα;

Στ. 404-407

Η Ηλέκτρα επιπλήττει τον γεωργό, επειδή κάλεσε στο φτωχικό του τους ξένους γνωρίζοντας ότι δεν μπορεί να τους προσφέρει την απαραίτητη φιλοξενία. Η φιλοξενία, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, αποτελεί ένα σημαντικό θεσμό της ομηρικής κοινωνίας, για το λόγο αυτό έχει και συγκεκριμένο τελετουργικό. Οποτεδήποτε και αν έφτανε ένας επισκέπτης, είτε ήταν συγγενής ή φίλος, ή ξένος, ή κάποιος απεσταλμένος, το πρώτο πράγμα που απαιτούσε η τάξη ήταν να πάρει μέρος στο φαγητό. Ο κανόνας αυτός ίσχυε για όλες τις τάξεις. Μόνο μετά το φαγητό ήταν σωστό να ζητήσει να μάθει αυτός που φιλοξενούσε κάποιον, ποιος ήταν ο ξένος του και τί ήθελε. Εδώ αν και ανατρέπεται λίγο η σειρά, αφού ο γεωργός έχει πληροφορηθεί ήδη την ταυτότητα των ξένων του, η πρόσκληση του είναι αναμενόμενη. Αυτό που προκαλεί εντύπωση είναι η απάντηση του γεωργού στην Ηλέκτρα. Λέει λοιπόν ο γεωργός ότι, εάν οι ξένοι του είναι από καλή γενιά, δεν θα τους ενδιαφέρει αν αυτά που θα τους προσφέρει είναι πολλά ή λίγα. Και ο Ορέστης πιο πριν, στους στίχους 394- 395, είχε δηλώσει ότι προτιμά να τον φιλέψει ένας πρόθυμος φτωχός παρά ένας πλούσιος.

Η άποψη αυτή δεν ταιριάζει καθόλου στην ομηρική κοινωνία. Στον κόσμο που παρουσιάζουν τα ομηρικά ποιήματα, απώτερος σκοπός ήταν η τιμή. Η προσφορά ενός πλούσιου δείπνου, στα πλαίσια της φιλοξενίας και η προσφορά δώρων ήταν εκδηλώσεις απόδοσης τιμής. Αυτές οι πράξεις ήταν τιμητικές, τόσο γι' αυτόν που τις πρόσφερε, όσο και γι' αυτόν που τις έπαιρνε. Οι ήρωες περηφανεύονταν για τα δώρα που είχαν δεχτεί αλλά και γι αυτά που είχαν προσφέρει. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της τακτικής είναι το εξής: Όταν ο Αλκίνοος ξήτησε από τον Οδυσσέα να μείνει τη νύχτα στο παλάτι του και να μην αναχωρήσει αμέσως για την πατρίδα του, που ήταν αυτό που λαχταρούσε, έτσι ώστε να προετοιμάσει καλύτερα τα δώρα που θα του έδινε, ο Οδυσσέας του απάντησε (λ. 356-359): «και χρόνο θα περμένω, αν ήταν ανάγκη, γιατί καλύτερα χίλιες φορές αλήθεια να στρέψω πίσω στην πατρίδα μου με πιο γεμάτα χέρια. Γιατί με τιμή και αγάπη πιότερη θα με δέχονταν έτσι, όλοι όσοι κάποτε θα μ' έβλεπαν να φτάνω

στην *Ιθάκη*». Πλούσια δώρα και πλούσια γεύματα μπορούσαν να προσφέρουν μόνο οι πλούσιοι, άρα είναι εύλογο πως η συναναστροφή με αυτούς είναι η επιθυμητή και όχι το να λέει ο Ορέστης ότι προτιμά να τον φιλέψει ένας φτωχός, και ο Αυτουργός ότι οι ευγενείς βολεύονται και με τα λίγα των φτωχών, σαφώς προκαλεί έκπληξη και δηλώνει ότι μια αλλαγή και μια πρόοδος έχει συντελεστεί στη σκέψη των Ελλήνων του 5ου αιώνα.

ΑΥΤ: Σαν φέρνω αυτά στο νου μου, τότε βλέπω

τί δύναμη μεγάλη έχει το χρήμα.

Και βοηθάς τους φίλους σου με τούτο,

και εσύ από την αργωσία που θα σ' εύρει

γιατρεύεσαι, όταν έχεις και πληρώνεις.

Στ. 426- 430

Το χρήμα στον 5ο αιώνα επαινείται και για άλλους λόγους. Ο εσθλός, ο άνθρωπος που κατείχε πλούτο, μπορούσε να αναλάβει ρόλους που επαινούνται στον πόλεμο και την ειρήνη και για το λόγο αυτό είναι θαυμαστός. Ακόμα και αν δεν έπαιρνε μέρος τους αγώνες, όπως συνηθιζόταν για τους εσθλούς, με τα χρήματα και μόνο μπορούσε να φανεί χρήσιμος στην πόλη. Ο κάτοχος του χρήματος είναι χρήσιμος, χρηστός, και όταν το επίθετο *χρηστός* αναφέρεται σε πρόσωπα είναι συνώνυμο του αγαθός και εσθλός. Τα χρήματα λοιπόν, είναι απαραίτητα για τη σταθερότητα και την ευημερία της πόλης- κράτους.

Α' Στάσιμο (432 - 486)

Το Α' στάσιμο, με τα δύο στροφικά ζεύγη και την επωδό του, αρχίζει με μία προσφωνήση στα πλοία που κάποτε έφεραν στην Τροία τον Αγαμέμνονα και τον Αχιλλέα. Ύστερα το τραγούδι γυρίζει πίσω στο ταξίδι των Νηρηίδων, πού έφεραν στον Αχιλλέα τα εξαίσια όπλα. Περιγράφονται η ασπίδα, το κράνος, ο θώρακας και η λαβή του ξίφους, ενώ το τέλος επιχειρεί κάπως βιασμένα την προσαρμογή του χωρικού στα δραματικά συμφραζόμενα: τον αρχηγό τέτοιων πολέμιστών σκότωσε η Κλυταιμίστρα! Γι' αυτό θα τιμωρηθεί με θάνατο.

Β' Επεισόδιο (487- 698)

Το Β' επεισόδιο εισάγεται με την είσοδο του γέροντα, που είχε στείλει να φωνάξουν η Ηλέκτρα. Μετά το χαιρετισμό της Ηλέκτρας, απαριθμεί τα πενιχρά δώρα πού έφερε για την περιποίηση των ξένων. Ο γέροντας πέρασε από τον τάφο του Αγαμέμνονα για να προσφέρει σπονδές αλλά βρήκε εκεί σφαγμένο ένα μαυρόμαλλο αρνί καθώς και ένα βόστρυχο από ξανθά μαλλιά. Μήπως επέστρεψε ο Ορέστης; Βγαίνουν από το σπίτι ο Ορέστης και ο Πυλάδης. Ο γέροντας τους παρατηρεί όλο και πιο προσεχτικά, και ο Ορέστης πού έχει πληροφορηθεί από την

Ηλέκτρα ότι αυτός είναι ο σωτήρας του, ρωτά απορημένος την αδελφή του τι θέλει ο γέροντας και τον περιεργάζεται. Μόλις μπαίνει και αυτός στη συζήτηση, ο διάλογος μετατρέπεται σύντομα σε στιχομυθία με την Ηλέκτρα: ο γέροντας της αποκαλύπτει ότι μπροστά της βλέπει τον αδελφό της. Ο ίδιος τον αναγνώρισε από μια ουλή πάνω στο μάτι. Υπάρχουν μόνο λίγοι στίχοι, που εκφράζουν τη χαρά των δύο αδελφιών, για να καταλήξουν αμέσως στη σκέψη της εκδίκησης. Ακολουθεί μια δομημένη σκηνή, όπου σύντομοι διάλογοι, ανάμεσα στον Ορέστη και το γέροντα στην αρχή, ανάμεσα στην Ηλέκτρα και τον Ορέστη στη συνέχεια πλαισιώνουν μια εκτενέστερη στιχομυθία.

Ο γέροντας συμβουλεύει τον Ορέστη να σκοτώσει τον Αίγισθο έξω από την πόλη, εκεί όπου προσφέρει θυσίες στις Νύμφες, ενώ η Ηλέκτρα αναλαμβάνει να φέρει τη μητέρα της στο καλύβι της, όπου και θα την σκοτώσουν. Τον τελευταίο λόγο τον έχει η Ηλέκτρα: ο Ορέστης πρέπει να σκοτώσει τον Αίγισθο. Σε περίπτωση αποτυχίας όμως, αυτή φυλάει έτοιμο το ξίφος για τον εαυτό της. Ο Ορέστης δεν έχει να προφέρει παρά δύο λόγια συμφωνίας.

ΗΛ: Γέροντα, δε μιλάς σωστά, αν νομίζεις
πώς από φόβο του Αιγίσθου θα ερχόταν
ο αντρεωμένος μου αδερφός κρυφά στη χώρα.

Στ. 524- 526

Ο αγαθός, όταν υπερασπίζεται την τιμή του, δε σκέφτεται τίποτα. Ο σκοπός του είναι τόσο ιερός που δεν επιτρέπεται ούτε να δειλιάσει ούτε να έχει δεύτερες σκέψεις. Αν καταπατηθεί η τιμή του, πρέπει να την αποκαταστήσει με κάθε τρόπο. Ο Ευριπίδης όμως υπονομεύει τον παραδοσιακό αγαθό, καθώς ο Ορέστης και κρυφά στην πόλη πήγε και αποφάσισε να δράσει, αφού πρώτα εξασφάλισε τη βοήθεια της Ηλέκτρας.

ΓΕΡΟΝΤΑΣ: Καλή δείχνουν γενιά, μα μπορεί τούτο
και να μην είναι αλήθεια. Ο χαρακτήρας
σε πολλούς είναι φαύλος, κι ας κρατούνε
από γενιές αρχοντικές.

Στ. 549 -552

Για ακόμη μία φορά εκφράζεται η άποψη ότι η καλή γενιά δεν είναι κριτήριο καλού χαρακτήρα και ότι οι ευγενείς μπορεί να είναι και φαύλοι. Εδώ δίνεται έμφαση στην εμφάνιση, καθώς ο γέροντας δεν έχει μιλήσει ακόμα με τους ξένους και επομένως δε γνωρίζει το χαρακτήρα τους. Αυτό που λέει είναι ότι, η εξωτερική εμφάνιση (περιποιημένο ντύσιμο και συνόδεα ακολουθούν) δεν αποτελεί προϋπόθεση της ευγένειας.

ΟΡ: είμαι σίγουρος, ειδάλλως
δεν πρέπει στους θεούς πια να πιστεύεις,
αν θα νικήσει η αδικία το δίκιο.

Στ. 583- 584

Στα ομηρικά ποιήματα οι θεοί δεν είναι πάντα δίκαιοι, βλέπουν με κακό μάτι κάθε επιτυχία, γιατί κάθε επιτυχία, θα μπορούσε έστω και για λίγο ν' ανεβάσει τη θνητή ύπαρξη πάνω από το θνητό της επίπεδο, και έτσι να σφετεριστεί τα προνόμια των θεών. Στο Ω της Ιλιάδας ο Αχιλλέας, όταν πια έχει νικήσει τον Έκτορα, λέει (Ω 525-526): «Γιατί έτσι έχουν κλώσει οι θεοί το νήμα για τη θλιβερή ανθρωπότητα, που η ζωή του ανθρώπου πρέπει να 'ναι λυπημένη, ενώ οι ίδιοι εξαιρούνται από τις φροντίδες». Και συνεχίζει με την εικόνα των δυο πιθαριών, απ' όπου ο Δίας βγάζει και μοιράζει τα καλά και τα κακά δώρα του. Σε μερικούς ανθρώπους δίνει ανάμεικτα καλά με κακά δώρα, σ' άλλους μόνο κακά για να περιπλανούνται βασανισμένοι, ενώ για τους θεούς φιλάει ανόθευτα αγαθά. Τα πιθανά δεν έχουν καμία θέση με τη δικαιοσύνη. Και ο Ηρόδοτος χαρακτηρίζει τη θεότητα φθονερόν και ταραχώδες.

ΓΕΡ: Κανείς δεν είναι φίλος σου, παιδί μου
τώρα που δυστυχείς. Ανέλπιστο είναι
σύντροφος να βρεθεί πιστός σε λύπες
και σε χαρές.

Στ. 605- 608

Εδώ η παραδοσιακή λειτουργία της φιλίας υπονομεύεται. Όπως έχουμε αναλύσει, στην ομηρική κοινωνία το να έχει κάποιος φίλους σήμαινε ότι είχε πραγματικούς αντικαταστάτες των συγγενών σου και σύμμαχους όταν του χρειάζονταν. Φιλεῖν τους φίλους και βλέπτειν τους εχθρούς ήταν μία από τις αξιώσεις των αγαθών. Παρόλα αυτά ο γέροντας υποστηρίζει ότι, όταν δυστυχεί κάποιος, είναι δύσκολο να βρει πιστούς φίλους. Το έργο έχει γραφτεί σε μια περίοδο που έχουν αναπτυχθεί οι πόλεις και ο θεσμός του οίκου έχει χαλαρώσει. Έτσι, ακολούθως έχουν χαλαρώσει και οι δεσμοί μεταξύ των ανθρώπων.

ΓΕΡ: Μόλις σε δει θα σε καλέσει στο τραπέζι.

Στ. 637

Είναι αναμενόμενο ο Αίγισθος να δώσει έτσι, γιατί, όπως αναλύσαμε παραπάνω, οι κανόνες του θεσμού της φιλοξενίας τηρούνται πάντοτε. Και πράγματι στους στίχους 777-786 ο Αγγελιοφόρος περιγράφει ότι μόλις τους είδε τους κάλεσε και τους πρόσφερε φαγητό.

Β΄ Στασίμο (στ. 699- 746)

Μόνος του ο Χορός στην ορχήστρα τραγουδάει τον παλιό θρύλο των Ατρείδων: πώς ο Θυέστης έκλεψε από τον Ατρέα ένα χρυσόμαλλο αρνί και του πλάνεψε τη γυναίκα. Γι' αυτές του τις πράξεις ο Δίας άλλαξε την πορεία του ήλιου και των άστρων. Αυτό όμως δεν το σκέφτηκε η Κλυταιμίστρα που δολοφόνησε τον άνδρα της.

Τρίτο Επεισόδιο (στ. 747- 987)

Η είσοδος του Αγγελιοφόρου προετοιμάζεται με ιδιαίτερη δραματικότητα. Ο χορός και η Ηλέκτρα έχουν ακούσει από μακριά μια κραυγή. Η Ηλέκτρα φοβάται το χειρότερο και είναι έτοιμη να αυτοκτονήσει, όταν έρχεται ο Αγγελιοφόρος με την είδηση της νίκης. Ο Ορέστης έρχεται με τον Πυλάδη και δέχεται το στεφάνι της νίκης από την Ηλέκτρα. Ο Ορέστης ευχαριστεί τους θεούς και αφήνει το πτώμα του Αίγισθου στην αδελφή του, για να το μεταχειριστεί όπως θέλει. Ο μακρύς υβριστικός λόγος της Ηλέκτρας ανήκει στα πιο δυσάρεστα κομμάτια του Ευριπίδη. Τα εγκλήματα του Αιγίσθου θίγονται πολύ σύντομα, ενώ στον υπόλοιπο λόγο ακούμε διάφορες διακηρύξεις για τις ατέλειωτες απιστίες, πού είναι φυσικό να περιμένει κανείς από μια μοιχαλίδα, για την υπεροχή της φύσεως πάνω στο χρήμα, για τη μηδαμινή αξία ενός ωραίου άντρα, όπου μάλιστα η Ηλέκτρα δείχνει μια χαρακτηριστική παρθενική σεμνοτυφία. Μόνο τα λόγια της για τον αξιοθρήνητο ρόλο του Αιγίσθου στο γάμο έχουν ίσως κάποια πραγματική σχέση με το νεκρό. Το ρηχό λόγο της Ηλέκτρας ανακεφαλαιώνει ο Χορός με μια εξίσου ρηχή αναφορά στη Δίκη, και κατόπιν ο Ορέστης δίνει εντολή να μεταφέρουν το πτώμα στο σπίτι. Στο μεταξύ η Ηλέκτρα έχει δει τη μητέρα τους να πλησιάζει. Ο Ορέστης μ' ένα επιφώνημα δείχνει την ταραχή του και ρωτά: πώς μπορώ να σκοτώσω τη μητέρα μου; Η Ηλέκτρα προσπαθεί αρκετά για να τον επαναφέρει. Τελικά ο Ορέστης συγκρατιέται και μολονότι η φρίκη, που είναι άγνωστη στην Ηλέκτρα πριν από την πράξη, δεν τον έχει αφήσει, μπαίνει στο σπίτι για να δολοφονήσει τη μητέρα του.

ΗΛ: Ω θεοί! Κι εσύ που όλα τα βλέπεις, Δίκη,
έφτασες επιτέλους.

Στ. 771- 772

Δίκη: Η υπέρτατη θεότητα που επόπτευε την τήρηση της δικαιοσύνης στον κόσμο. Συχνά προσωποποιείται. Στη *Μήδεια* (στ. 764) είναι κόρη του Δία. Στον *Οιδίποδα επί Κολωνών* (στ. 1382) είναι «ξύνεδρος Ζηνός ἀρχαίοις νόμοις». Στο απ. 195 Nauck² της χαμένης τραγωδίας του Αισχύλου *Αίτνα* είναι κόρη και βοηθός του Δία. Στο απ. 222 Nauck² του Ευριπίδη ονομάζεται «κόρη του χρόνου».

ΗΛ: Καλά. Ποιά κατηγορία να διαλέξω
 πρώτη να ξεστομίσω, ποια στο τέλος
 να πω, και ποια λόγια μου να βάλω
 στη μέση; Όμως δεν έπαψα ποτέ μου
 την κάθε αυγή να σιγολέω εκείνα
 που θα ήθελα να τα φωνάξω μπρος σου,
 αν ήμουν λεύτερη από τους παλιούς μου
 φόβους. Τώρα είμαι. Και όλες σου τις πράξεις
 τις άτιμες απάνω σου θα ρίξω,
 όσες ποθούσα να σου πω όταν ζούσες.
 Μ' αφάνισες κι ορφάνεψες και εμένα
 κι αυτόν από πατέρα αγαπημένο,
 χωρίς να σε αδικήσουμε καθόλου.
 Έκαμες γάμο ανόσιο με τη μάνα μου,
 της σκότωσες τον άνδρα, των Ελλήνων
 τον στρατηλάτη, εσύ που δεν επήγες
 να πολεμήσεις με τους Τρωαδίτες.
 Φάνηκες τόσο άμυαλος σαν πήρες
 τη μάνα μου που ατίμαζε το στρώμα
 του γονιού μου, λογαριάζοντας πως θα 'ταν
 πιστή σε σένα. Όμως καθένas πρέπει
 να ξέρει αυτό: πώς άμα ξεπλανέψει
 ξένη γυναίκα με κρυφές αγάπες
 κι ύστερα αναγκαστεί να την πάρει,
 είναι δυστυχιμένος, αν λογιάζει
 πως θα ναι φρόνιμη μ' εκείνον, όταν
 δεν ήταν με τον πρώτο της τον άντρα.
 Μέσα στις συμφορές εκατοικούσες
 κι ανυποψίαστος νόμιζες πως ήσουν
 ευτυχιμένος. Βέβαια το ήξερες πως είχες
 ανόσιο γάμο κάμει, το ήξερε κι η μάνα
 πως είχε πάρει άνομο άντρα. Οι δυο σας,
 όντας κακοί, κρύβατε ο ένας του άλλου
 τη δυστυχία. Εκείνη τη δική σου
 κι εσύ πάλι τη δική της. Οι Αργίτες
 έλεγαν όλοι: «Της κυράς ο άντρας, κι όχι
 ο αφέντης της γυναίκας». Μες στο σπίτι,
 αν κυβερνά η γυναίκα κι όχι ο άντρας,

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
 ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
 ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

είναι ντροπή μεγάλη. Εγώ αποστρέφομαι,
 τα τέκνα αυτά που δεν τα ονοματίζουν
 απ' τον πατέρα τους μέσα στην πόλη,
 αλλά από τη μάνα τους. Γιατί άμα πάρει
 καλύτερη απ' αυτόν κανείς γυναίκα
 κι από λαμπρότερη γενιά, καθόλου
 γι' αυτόν δε θα μιλούν, παρά για κείνη.
 Και με το λίγο σου μυαλό είχες πέσει
 σε μια μεγάλη πλάνη: για σπουδαίος
 περνούσες μ' όση δύναμη σου δίναν
 τα πλούτη. Μα τα χρήματα είναι κάτι
 που δεν μπορείς πολύν καιρό να το 'χεις.
 Το φυσικό του ανθρώπου είναι μονάχα
 σταθερό κι όχι ο πλούτος. Γιατί εκείνο,
 μαζί μας πάντα μένοντας, νικάει
 τις συμφορές. Η άνομη ευτυχία
 σε φαύλους όταν πάει, φτερουγίζει
 μακριά απ' τα σπιτικά τους, αφού μόνο
 λίγο καιρό ανθίσει. Δε μιλάω
 για τα φερσίματα σου στις γυναίκες,
 (δεν πρέπει να τα λέει μια παρθένα)
 μα σκεπαστά που θα τα πω, θα γίνουν
 ευκολονόητα πάλι. Τις ατίμαζες,
 γιατί 'χες, λέει, βασιλικά παλάτια
 κι ήσουνα κι όμορφος. Εγώ τον άντρα μου
 δεν τον θέλω με θωριά παρθένας,
 αλλά πραγματικό άντρα. Τέτοιων τα παιδιά
 τον Άρη υπηρετούν, τα καλοκαμωμένα
 για τους χορούς στολίδια είναι μονάχα.
 Χάσου λοιπόν, γιατί ανόητος φάνηκες
 κι ήρθε καιρός αυτά να τα πληρώσεις.
 Κάθε κακούργος σαν αυτόν, κι αν πάει
 καλά στο πρώτο βήμα, ας μη νομίζει
 πως τη δικαιοσύνη έχει νικήσει,
 προτού να φτάσει στην ζωής το τέρμα.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

Στ. 906-956

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
 ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΟΥΡΙΟΥ

Στ.917

Το ότι ο Αίγισθος δεν πήγε να πολεμήσει στην Τροία είναι ντροπή. Το πρότυπο του ομηρικού ήρωα απαιτεί ο αγαθός να είναι καλός τόσο στις συνελεύσεις του λαού όσο και στον πόλεμο.

928-929

Σ' έναν ιδανικό γάμο, ο ένας πρέπει να στηρίζει τον άλλον. Σ' αυτό το γάμο όμως, των δύο εγκληματιών, καθένας από τους δύο έχει επωμιστεί την κακή τύχη του άλλου. Το *πονηρώ* χρησιμοποιείται με την έννοια του κακού, που έχει κάνει ανόσιες πράξεις και δεν είναι δηλωτικό της καταγωγής τους, αφού και οι δύο ανήκουν σε καλή γενιά. Η τύχη εδώ με την αρνητική της σημασία, κακή τύχη.

932-937

Το ότι ο Αίγισθος καλείται από το όνομα της μητέρας του και όχι του πατέρα του, δείχνει ότι η Κλυταιμίστρα είναι πιο ισχυρή στο γάμο τους (930-931).

Στ. 953- 956

Η δικαιοσύνη στην οποία αναφέρεται η Ηλέκτρα έχει να κάνει με την αποκατάσταση της τιμής του οίκου σύμφωνα με τα ομηρικά πρότυπα και όχι τη δικαιοσύνη που προέρχεται από κάποιο αθηναϊκό δικαστήριο. Δικαιοσύνη είναι το ότι ο Ορέστης εκδικήθηκε το φόνο του πατέρα του. Ο Ορέστης ως απόγονος του Αγαμέμνονα όφειλε να εκδικηθεί τον Αίγισθο και να πάρει πίσω το θρόνο που το άνηκε. Ο Αίγισθος ήξερε ότι ο Ορέστης θα τον εκδικούταν, γι' αυτό και τον έδιωξε μακριά και φρόντιζε να παίρνει τις απαραίτητες προφυλάξεις.

Στ. 938-939

Ο Αίγισθος είχε παντρευτεί ανώτερη γυναίκα από τον ίδιο, αυτό τον μείωνε και τον έκανε βοηθητικό μέλος της γυναίκας του. Επιπλέον είχε αποκτήσει πλούτη που δεν του ανήκαν. Τα πλούτη που αναφέρονται είναι του Αγαμέμνονα.

Στ. 940- 942

Η Ηλέκτρα διατυπώνει τις ιδέες της για το πρόσκαιρο και την αστάθεια του χρήματος, που συνιστά αρνητικό παράγοντα στην απόκτηση της ευτυχίας. Ο Αυτουργός μίλησε και αυτός για το χρήμα αλλά με εντελώς διαφορετική προοπτική. Η προοπτική του είναι ρεαλιστική και πηγάζει από τη νοοτροπία της φτώχειας του. Η διαφορά είναι τεράστια όσο και η ταξική τους απόσταση. Η Ηλέκτρα ως τραγική ηρωίδα έχει ανώτερη αντίληψη για την ανθρώπινη φύση και ευτυχία. Τα χρήματα δεν έχουν άλλη χρησιμότητα, πέραν του να σε συντροφεύουν για μικρό χρονικό διάστημα.

Ο Louis Gernet σε μια από τις μελέτες του για την ανθρωπολογία της Αρχαί-

ας Ελλάδας⁸ κατατάσσει τα αγαθά σε «ορατά» και «μη ορατά». Σε ορισμένους στοχαστές η αντίθεση μεταξύ ορατού και αοράτου, έχει μια σχετική αξία, καθώς και τα δύο βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο, και ως προς το δεύτερο τονίζεται η έννοια (αόρατα) του προσωρινού και αρνητικού. Η διάκριση αυτή είναι πολύ συνηθισμένη. Τα κτήματα γης είναι κατεξοχήν ορατά αγαθά. Όμως ανάμεσα σε αυτά οι συγγραφείς δεν δυσκολεύονται να συμπεριλάβουν επίπλωση, δούλους κ.λπ. Τα ίδια πράγματα θα τοποθετηθούν ευκαιριακά κάτω από τη μια ή την άλλη κατηγορία. Το χρήμα, για παράδειγμα, σχεδόν θα διαπιστώναμε εδώ, ανήκει στο είδος των «μη ορατών» αγαθών (η μετατροπή σε χρήμα μιας περιουσίας ἐξαργυρίζειν, σημαίνει στην κυριολεξία την εξαφάνιση της). Αλλά ακόμα και μια τραπεζική παρακαταθήκη που αποτελεί τμήμα μιας κληρονομιάς, μπορεί να χαρακτηριστεί υπό ορισμένες συνθήκες, ως «ορατό» αγαθό. Η διάκριση δεν αντιστοιχεί σε εκείνη των σωματικών ή μη σωματικών πραγμάτων. Επιβεβαιώνεται ένας τρόπος ταξινόμησης, και πιο συγκεκριμένα μια απ' αυτές τις δυαδικές αντιθέσεις, οι οποίες είναι θεμελιώδης σε διαφορετικά είδη σκέψης.

Βρίσκουμε λίγο πολύ παντού μια διάκριση μεταξύ δύο αγαθών. Τα είδη των αγαθών αντιστοιχούν σε αξιολογικές βαθμίδες. Η έννοια των αγαθών κινείται μεταξύ δύο πόλων. Τον έναν μας τον αναλύει ο Αριστοτέλης: «*Αποκαλούμε αγαθά [χρήματα] όλα τα πράγματα που η αξία τους μετριέται σε χρήμα*» (Ηθικ. Νικομ. 4,1119b 26). Έννοια αφηρημένη, ποσοτική, οικονομική. Υπάρχει μια σειρά άλλων λέξεων, η ουσία είναι κάτι το ουσιώδες και κανονικά εξατομικευμένο: σε μια συνεχή χρήση πρόκειται για την κληρονομιά. Τι είναι όμως η κληρονομιά; Ο οίκος δηλώνει επίσης το σύνολο των αγαθών, είναι συγχρόνως η οικογένεια και τα οικογενειακά αγαθά. Σ' αυτόν μπορεί να εφαρμοστεί ειδικά ο όρος κληρος (κληρονομιά). Πριν τον 4ο αιώνα ο όρος αυτός σήμαινε «λαχνό», μερίδιο στην πραγματικότητα, μια απονομή εδαφών, σε συνθήκες ζωής που άλλαξαν στη συνέχεια. Αυτό αποτυπώθηκε στην έννοια του οικογενειακού αγαθού, του αγαθού που μένει στην οικογένεια και το οποίο παραμένει αναπαλλοτρίωτο, ακόμα και την εποχή του Αριστοτέλη, σε ένα τμήμα της Ελλάδας. Το πιο αρχαίο «αγαθό» που δε φεύγει από την οικογένεια είναι η γη. Η γη είναι στην ουσία το ορατό αγαθό. Καθώς όμως περνούν τα χρόνια η οικονομία εξελίσσεται, και όπως αναφέραμε και στην εισαγωγή, από τον 6ο αι. και μετά εμφανίζεται το χρήμα και η γη μπορεί τελικά να απαλλοτριωθεί. Όλα πια υπολογίζονται σε χρήμα, τα χρήματα δεν μένουν σταθερά όπως συνέβαινε με τη γη, αποτέλεσμα αυτού είναι όπως ήδη αναφέραμε οι παραδοσιακά αγαθοί να χάσουν την περιουσία τους, ενώ οι κακοί να αποκτήσουν περιουσία.

Στ. 941.

Η Ηλέκτρα αναφέρεται στη σταθερότητα της φύσης. Το κείμενο δηλώνει ότι

8. Βλ. L. Gernet *Ανθρωπολογία της Αρχαίας Ελλάδας* (μτφρ. Α. Μεθενίτη, Α. Στεφανής) Αθήνα 2000, σσ. 239-249.

φύσις είναι η αγαθή φύσις. Η φύση δεν αλλάζει, ο αγαθός χαρακτήρας είναι το μόνο σταθερό και αναλλοίωτο στοιχείο του ανθρώπου.⁹ Εδώ έχουμε την παραδοσιακή αντίληψη για τη φύση. Οι αγαθοί ήταν αγαθοί από τη γέννησή τους. Η αρετή ήταν δική τους φύση. Ο Ορέστης προηγουμένως είχε απορρίψει αυτή την αντίληψη, δηλώνοντας ότι η φύση μεταβάλλεται και ένας αγαθός μπορεί να έχει άχρηστο απόγονο και το αντίστροφο.

Στ. 943

Σκαιών: Έχει ηθική σημασία, απαίσιος. Στο fr. 736 σκαιός είναι αυτός που ξεχνά τους νεκρούς φίλους του.

ΟΡ: Αστόχαστο χρησμό μου έδωσες Φοίβε...

ΗΛ: Αστόχαστος ο Απόλλωνας, μα τότε σοφοί και γνωστικοί ποιοι να ναι;

ΟΡ: που με χρησμούς μ' έχεις προστάξει τη μάνα μου να σφάξω, ενώ δεν έπρεπε.

ΗΛ: Και τι θα πάθεις, τον πατέρα σου εκδικώντας;

ΟΡ: ήμουν αγνός, θα φύγω μητροκτόνος.

ΗΛ: αν δε συντρέξεις το γονιό σου, ανόσιος θα είσαι.

ΟΡ: Το ξέρω, όμως για τη σφαγή της μάνας μου δε θα πληρώσω;

ΗΛ: Και τι θα γίνει αν του πατέρα παρατήσεις απλήρωτο το φόνο;

ΟΡ: Ο δαίμονας μορφή θεού να πήρε;

ΗΛ: Και έχει καθίσει πάνω στον ιερό τρίποδα; Εγώ δεν το νομίζω.

ΟΡ: Δε θα τα πίστευα σωστές μαντείες αυτά.

ΗΛ: Να μη δειλιάσεις κι αναντρος φανείς.

κι αφού τον Αίγισθο έχεις αφανίσει

τον ίδιο δόλο και σ' αυτή να στήσεις

όπως και εκείνη σκότωσε τον άντρα της.

ΟΡ: Πηγαίνω μέσα, φοβερό το έργο

που αρχίζω και φριχτές θα κάνω πράξεις.

Αν στους θεούς αρέσουν αυτά, ας γίνουν.

Πικρό και όχι γλυκό το αγώνισμα μου.

Στ. 971-987

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

9. Προβλ. Ευρ. Ορ. στ. 126-127, Σοφ. απ. 201d Radt ἀρετὴς βέβαιαι δ' εἰσὶν αἰ κτήσεις μόνης.

Σε αυτή τη στιχομυθία μεταξύ Ηλέκτρας και Ορέστη προβάλλεται η σύγκρουση του παλιού με το νέο δίκαιο. Η Ηλέκτρα εκπροσωπεί τις παλιές αντιλήψεις ενώ ο Ορέστης τις νέες. Ο Ορέστης αμφιβάλλει για τις εντολές που του έδωσε ο Απόλλωνας και διστάζει να σκοτώσει τη μητέρα του. Διαισθάνεται ότι δεν θα μείνει ατιμώρητος για αυτή του την πράξη. Αντίθετα, η Ηλέκτρα εμμένει στις παραδοσιακές αντιλήψεις που απαιτούν να τιμωρηθούν οι ένοχοι, έτσι ώστε να αποκατασταθεί η τάξη. Ο Ορέστης οφείλει να αποκαταστήσει τη χαμένη τιμή του πατέρα του και της οικογένειάς του. Μόνο στον Ευριπίδη παρουσιάζεται αυτό το δίλημμα του Ορέστη. Τόσο στον Αισχύλο όσο και στο Σοφοκλή ο Ορέστης δεν δειλιάζει ούτε στιγμή, η ανάγκη για τιμωρία είναι τόσο επιτακτική που δεν παίζει κανέναν ρόλο αν το θύμα είναι η μητέρα του θύτη. Από την αρχή του έργου, διαφαίνεται η αρνητική στάση του Ευριπίδη σχετικά με τις παραδοσιακές αντιλήψεις.

Εκτός από το σημείο αυτό που κατακρίνει την εντολή του Απόλλωνα, έχει παρουσιάσει και τα κίνητρα των ηρώων του με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην φαίνεται η ανάγκη για εκδίκηση τόσο σημαντική. Τα κίνητρα της Ηλέκτρας δεν είναι τόσο υψηλά, όπως για παράδειγμα της Ηλέκτρας του Σοφοκλή. Η Ηλέκτρα του Σοφοκλή θεωρούσε την τιμωρία των φονιάδων ύψιστο καθήκον. Δεν την παρακινούσε τόσο η αγάπη προς τον πατέρα της, όσο η συνείδηση της που της υπαγόρευε ότι η τιμή του μεγαλύτερου στρατηγού της Ελλάδας που βεβηλώθηκε τόσο άσχημα πρέπει να αποκατασταθεί άμεσα. Αντίθετα, η Ηλέκτρα του Ευριπίδη προβάλλει κυρίως τη δική της άθλια θέση. Τα ρούχα που φορά, το σπίτι που μένει, τον άντρα που έχει σύζυγο. Κίνητρο της είναι το μίσος για τους ανθρώπους που την έχουν φέρει σ' αυτή την άθλια κατάσταση. Επίσης, ενώ στην Ηλέκτρα του Σοφοκλή η Κλυταιμίστρα παρουσιάζεται με τα πιο μελανά χρώματα, έτσι ώστε και οι ίδιοι οι θεατές να επιζητούν την τιμωρία της και τη δικαίωση της Ηλέκτρας, ο Ευριπίδης παρουσιάζει την Κλυταιμίστρα μετανιωμένη, χαμηλών τόνων και δείχνει να νοιάζεται την Ηλέκτρα. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα στο τέλος του έργου οι θεατές να νιώθουν φρίκη και αποτροπιασμό με την μητροκτονία.

Γ' Στάσιμο (988-997)

Οι ταπεινοί κολακευτικοί ανάπαιστοι, που χρησιμοποιεί ο χορός για να χαιρέτισει την Κλυταιμίστρα, είναι γεμάτοι υπαινιγμούς. Όταν την εγκωμιάζει ως αδελφή των Διοσκούρων, προετοιμάζει την «από μηχανής» εμφάνιση των θεών. Όταν στα λόγια του αναφέρονται *αἱ τύχαια* (η μοίρα) και ο *καιρός* (η κατάλληλη στιγμή), ξέρουμε ότι την περιμένει ο θάνατος.

Δ' Επεισόδιο (998-1146)

Η σκηνή της Κλυταιμίστρας είναι πλούσια σε στοιχεία λεπτοτάτης ηθοποιίας. Με κόπο κατεβαίνει από το άρμα της η γερασμένη πα βασίλισσα. Τη βοηθούν αιχμάλωτες γυναίκες από την Τροία, ένα υποκατάστατο για την Ιφιγένεια

που χάθηκε. Αμέσως όμως και η Ηλέκτρα ταυτίζει τον εαυτό της με σκλάβα και θέλει να γίνει μια από αυτές – έτσι το θέλησε η μητέρα της. Γι' αυτό, στο σύντομο διάλογο που παρεμβάλλεται ανάμεσα στις δύο μεγάλες ρήσεις, ζητεί με προσποιητή ταπεινότητα να της δοθεί ελευθερία λόγου. Η Κλυταιμίστρα όμως, στη στενγνή κατηγορία της μοιχείας που της προσάπτει η θυγατέρα της, αποκρίνεται συγκρατημένα. Η Κλυταιμίστρα αναρωπιέται μήπως μπορεί η θυγατέρα της να συμφιλιωθεί με τον Αίγισθο. Με τρομακτική ειρωνεία η Ηλέκτρα προσφέρει την τρομακτική αλήθεια: ο Αίγισθος όμως κατοικεί στο σπίτι της (το πτώμα του, βέβαια). Η Κλυταιμίστρα την παρεξηγεί, παίρνοντας τα λόγια της για κήρυξη νέου πολέμου. Καθώς όμως μπαίνει στο σπίτι, η Ηλέκτρα με χλευαστικό ενδιαφέρον, την προειδοποιεί να προσέξει μήπως λερώσει τους πέπλους της μέσα στο καπνισμένο καλύβι. Τα τελευταία λόγια προς τη μητέρα της, ότι θα προσφέρει στους θεούς μια ταιριαστή θυσία, είναι φρικιαστικά δισήμαντα, η Ηλέκτρα μένει ακόμα μια στιγμή μονάχη και μιλά θριαμβευτικά για τον επικείμενο φόνο.

Η Ηλέκτρα κατηγορεί τη μητέρα της τόσο για το φόνο του Αγαμέμνονα, όσο και για τη συμπεριφορά της κατά την απουσία αυτού στην Τροία. Η Κλυταιμίστρα έχει υπερβεί τη γυναικεία φύση της και αυτό δεν είναι πρόπον. Στους στ. 1061- 1075 η Ηλέκτρα λέει:

Μακάρι να χες πιο καλά μυαλά, μητέρα.
Εσέ και την Ελένη βέβαια δίκαια
σας επαινούν για την ομορφιά σας.
Μα οι δύο γεννηθήκατε απερίσκεπτες
και ανάξιες αδερφές του Κάστορα είστε.
Γιατί κλέφτηκε θέλοντας η μία
κι εχάθηκε, κι εσύ τον πρώτο της Ελλάδας
σκοτώσες άντρα, βάζοντας αιτία
πως για το τέκνο σου τον έχεις σφάζει.
Όπως εγώ κανέναν δε σε ξέρει
τόσο καλά. Εσύ και πριν ακόμα
της κόρης σου η σφαγή αποφασιστεί
κι ενώ μόλις ο άντρας σου είχε φύγει
από το σπίτι του, μπρος στον καθρέφτη
χτένιζες τα ολόξανθα μαλλιά σου.
Δεν είναι τίμια η γυναίκα εκείνη,
που ενώ απ' το σπιτικό της λείπει ο άντρας,
αυτή κοιτάει την ομορφιά της μόνο.
Γιατί δεν της χρειάζεται να δείχνει
έξω από την πόρτα την ωραία θωριά της,

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

αν δε ζητάει κάποιο κακό να κάνει.
Και πιο μετά, στους στίχους 1097- 1099 λέει:
Μες στο σπίτι,
πιότερο αξίζει η φρόνιμη γυναίκα,
κι ας μη βαστάει από μεγάλο σόι
από μια άλλη αρχοντογεννημένη.

Οι ιδιότητες που απαιτούνταν από τις γυναίκες στην ομηρική κοινωνία ήταν: «ομορφιά, ικανότητα στον αργαλειό και στη φροντίδα του σπιτιού, αγνότητα και πίστη». Η Πηνελόπη αποτελεί παράδειγμα ενός τέτοιου τύπου γυναίκας, γι' αυτό και επαινείται από τον Αγαμέμνονα στην Οδύσσεια. Αντίθετα, η Κλυταιμίστρα χαρακτηρίζεται κακή, παρά τον πλούτο και την καταγωγή της, γιατί δεν είχε επιδείξει την αρετή που ταίριαζε σε μια γυναίκα. Η Κλυταιμίστρα κυρίως δεν είχε δείξει πίστη. Αρετή της γυναίκας ήταν να μη γίνεται καθόλου λόγος γι' αυτή. Οι ίδιες ιδιότητες επαινούνταν για τις γυναίκες και κατά τον 5ο αιώνα. Θα διακρίνουμε καλύτερα τον αιρετικό χαρακτήρα της Κλυταιμίστρας αν έχουμε υπόψη μας τη θέση της γυναίκας τον 5ο αιώνα.

Η θέση της γυναίκας από νομική, πολιτική και κοινωνική άποψη ήταν ανύπαρκτη. Η γυναίκα στην κοινωνία αυτή ήταν δέσμια καταπιεστικών κοινωνικών συμβάσεων και δεν είχε καθόλου δικαιώματα. Σε όλη της τη ζωή έπρεπε να βρísκεται υπό την κηδεμονία ενός άντρα, είτε αυτός ήταν ο πατέρας της, είτε ο αδελφός, είτε ο σύζυγος της. Επιπλέον, δεν είχε κανένα πολιτικό δικαίωμα, ούτε να εκλέγει ούτε να εκλέγεται. Η γυναίκα δεν χαρακτηριζόταν πολίτης με τη νομική έννοια του όρου, αλλά αστή, δηλαδή κάτοικο της πόλης. Από κοινωνική άποψη, η γυναίκα άνηκε αποκλειστικά στον οίκο. Χωρίς καμία εκπαίδευση, μάθαινε τα οικιακά από τη μητέρα της και από δούλες και περιόμιε στο σπίτι την ώρα του γάμου. Την αρραβώνιαζαν από την παιδική της ηλικία και την πάντρευαν στα 14-15 χρόνια της, με έναν άντρα συνήθως 30-35 ετών. Απομονωμένη στα ενδότερα του σπιτιού, στο γυναικωνίτη, δεν μπορούσε καν να παρευρίσκεται στα δείπνα που παρέθετε ο σύζυγος της. Ο αυστηρός αυτός περιορισμός στο σπίτι ήταν το ιδανικό και αφορούσε κυρίως γυναίκες των μεσαίων και υψηλών τάξεων, καθώς οι γυναίκες των χαμηλών τάξεων ήταν υποχρεωμένες να βγουν να ψωνίσουν, να πουλήσουν τα προϊόντα τους στην αγορά, ακόμα και να εργαστούν. Γενικά όμως ο κανόνας ήταν ο περιορισμός της γυναίκας στο σπίτι. Υπήρχαν λίγες εξαιρέσεις, όπως η συμμετοχή και παρουσία της γυναίκας σε δημόσιες, επίσημες εορτές, όπως τα Παναθήναια, και σε διάφορες οικογενειακές τελετές, όπως γάμους και κηδείες.

Η Κλυταιμίστρα κατά την απουσία του Αγαμέμνονα ασχέι εξουσία. Επιπλέον, χωρίς να υπολογίζει κανέναν, έχει κάνει ερωμένο της τον Αίγισθο. Καί αντίστοιχο επιτρέπoταν στους άντρες, αλλά για τις γυναίκες ήταν αδιανόητο. Και στην περίπτωση αυτή η Κλυταιμίστρα ανέτρεψε τα καθιερωμένα.

Δ' Στάσιμο (1147- 1171)

Ενώ μέσα στην καλύβα συντελείται ο φόνος της Κλυταιμίστρας, ο Χορός τονίζει ότι τα κακουργήματα ξεπληρώνονται και θυμάται τη σφαγή του Αγαμέμνονα και τις απελπισμένες κραυγές του. Όταν ακούγονται από μέσα οι παρακλητικές φωνές της Κλυταιμίστρας, ο Χορός δείχνει κάποια μεταστροφή αισθημάτων. Νιώθει συμπάθεια για τη μάνα που την σκοτώνουν τα παιδιά της, αλλά λέει πως ο θεός ανταποδίδει το κακό. Όταν έρθει η στιγμή που έχει ορίσει η μοίρα.

Έξοδος (1172 - 1359)

Ματωμένοι και συγκλονισμένοι βγαίνουν από το καλύβι ο Ορέστης και η Ηλέκτρα. Τα δυο αδέλφια είναι ερείπια από την επίγνωση της τρομερής πράξης τους και από τις τύψεις. Έχουν μετανιώσει. Εμφανίζονται ωστόσο στο θεολογείο οι Διόσκουροι, οι *ἀπό μηχανής θεοί*, που δίνουν τη λύση στην τραγωδία. Σωστά τιμωρήθηκε η Κλυταιμίστρα, αλλά ο Ορέστης παρασυρμένος από άσوفους χρησμούς δεν έπραξε σωστά. Γι' αυτό πρέπει να πάει στην Αθήνα να δικαστεί και να αθωωθεί. Επειδή είναι όμως μητροκτόνος, απαγορεύεται να μείνει στη χώρα του, γι αυτό και στο εξής θα κατοικεί στην Αρκαδία. Η Ηλέκτρα θα παντρευτεί τον Πυλάδη και θα δώσουν δώρα στον Αυτουργό για την έντιμη συμπεριφορά του. Τα δυο αδέλφια με σπαραγμό αγκαλιάζονται και φιλιούνται, χωρίζουν πάλι και για πάντα. Οι Διόσκουροι φεύγουν συμβουλευοντας τους θνητούς να αποφεύγουν την ανομία. Ο Χορός κλείνει το έργο, λέγοντας πως όποιος μπορεί να είναι χαρούμενος και δεν τον λυγίζει καμιά δυστυχία, αυτός είναι δυνατόν να ζήσει ευτυχισμένος.

ΚΑΣΤΩΡ: Ο Φοίβος, ναι ο Φοίβος,
όμως αφέντης μου είναι, δε μιλάω,
αν και σοφός, δε σου έδωσε μαντείες

Στ. 1244- 1246

Θέλοντας ο Ευριπίδης να δώσει κύρος στην άποψη του ότι η μητροκτονία είναι ηθικά απαράδεκτη, βάζει θεούς, τους Διόσκορους, να το λένε. Η Κλυταιμίστρα δίκαια τιμωρήθηκε, αλλά ο Ορέστης δεν έπραξε σύμφωνα με το δίκαιο. Χαρακτηρίζουν μάλιστα ως άσοφο τον Απόλλωνα που έδωσε τέτοια εντολή. Αντίθετα στον Αισχύλο, μετά το φόνο ο Χορός λέει στον Ορέστη *«εὖ γ' ἔπραξας»* (Χορ. στ. 1044). Το ίδιο λέει και ο Απόλλωνας στις Ερινύες *«οὐ φημ' Ορέστην σ' ἐν δίκῃς ἀνδρῆλατεῖν»* (Ευμ. στ. 221), υπερασπιζόμενος τον κυνηγημένο μητροκτόνο. Ενώ δηλαδή στον Ευριπίδη η μητροκτονία είναι μέγιστη ηθική παράβαση, χωρίς να αμφισβητείται η ανάγκη τιμωρίας της ένοχης Κλυταιμίστρας, στον Αισχύλο είναι πρωταρχικό χρέος. Επιτάσσεται ο φόνος της φονίσσας μητέρας από όμοιο τιμωρό. Η διαφορά είναι τεράστια, όπως και η ηθική πρόοδος που έχει συντελεστεί.

Ωστόσο, πρέπει να δεχτούμε, τις εντολές του.

Στ. 1247

Οι εντολές του Απόλλωνα, αν και άσοφες, είναι θεϊκές και πρέπει να γίνουν δεκτές. Με αυτόν τον τρόπο ο Ευριπίδης υποσκάπτει το λανθασμένο εθιμικό δίκαιο που συχνά οι άνθρωποι, για να του δώσουν ακλόνητο κύρος, πίστευαν ή υποστήριζαν ότι προερχόταν από τους θεούς.

ΧΟΡΟΣ: Έχετε γειά. Από τους ανθρώπους όποιος
μπορεί να ζει χαρούμενος,
χωρίς να τον βαραίνει πόνος
κανένας, είναι ευτυχισμένος.

Στ. 1357- 1359

Ο χορός κλείνει το έργο με μια γενική παρατήρηση για την ευτυχία και τον άνθρωπο. Λέει λοιπόν ότι ευτυχισμένος είναι αυτός που ζει χαρούμενος τη ζωή του χωρίς κανένα βάρος. Η άποψη αυτή παραπέμπει στον Ηρόδοτο και συγκεκριμένα στο διάλογο μεταξύ Κροίσου – Σόλωνα, όπου ο Σόλωνας περιφρονώντας τα πλούτη του Κροίσου, είπε ότι «*κανένας, όσο ζει δεν είναι ευτυχισμένος*». Για να θεωρηθεί κάποιος ευτυχισμένος πρέπει να φτάσει στο τέρας της ζωής του, και σε κάθε χρονική στιγμή του βίου του να ήταν ευτυχής.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Η ΦΙΛΙΑ ΣΤΗΝ ΗΛΕΚΤΡΑ ΤΟΥ ΕΥΡΙΠΙΔΗ¹⁰

Μια έρευνα στην έννοια *φίλος* και στις συνώνυμες τις, καθώς και στους όρους *εχθρός* και *πολέμιος*, μαρτυρά ότι η σημασιολογική ευρύτητα των όρων αυτών στην *Ηλέκτρα* έχει και πολιτικές αποχρώσεις.

Σε πολλά σημεία του έργου η λέξη *φίλος*, σημαίνει απλά «αγαπητός», ειδικά στην κλητική, ιδίως όταν η *Ηλέκτρα* και ο χορός προσφωνεί ο ένας τον άλλον (π.χ 175, 591, 747, 751, 859, 871, 1205), ή όταν κάποιος προσφωνείται στον υπερθετικό (229, 1322 προς τον Ορέστη, 345 προς το γεωργό, 767 προς τον αγγελιαφόρο). Σε αρκετές περιπτώσεις, ο γέροντας χρησιμοποιεί τον υπερθετικό, όταν αναφέρεται στην *Ηλέκτρα* και τον Ορέστη (567, 576, 679), ενώ στα χορικά το επίθετο χρησιμοποιείται με τη σημασία του αγαπητού αλλά και με την παλιά επική σημασία «δικός μου» (146-147, *φίλαν...δέραν*, 153, *πατέρα φίλτατον*). Στα λόγια του Ορέστη εντούτοις, η λέξη *φίλος* αποκτά και νέες σημασίες, του πιστού, του καλώς διακείμενου, του συμπαχού και του υποστηρικτή. Ο Ορέστης λέει στον Πυλάδη: «*Πυλάδη, εσένα από όλους τους ανθρώπους πιστό και πρώτο φίλο μου λο-*

10. Οι απόψεις που θα αναφερθούν προέρχονται από το άρθρο του David Konstan, «*Philia in Euripides' Electra*», *Philologus* 129 (1985), 176-185.

γιάζω». Η αντίληψη για τη φιλία έχει μεταβιβαστεί από τη λέξη *ξένος*, ενώ ο φίλος είναι αντίστοιχο του πιστού. Ο Ορέστης προσθέτει: «*Μονάχα εσύ από τους φίλους με τιμούσες, εμένα τον Ορέστη*». Η λέξη φίλος εδώ δεν έχει την έννοια των συγγενών, αλλά ανθρώπων που βρίσκονταν παθητικά στο πλευρό του Ορέστη. Λίγο αργότερα, ο Ορέστης, όταν ακόμα κρύβει την ταυτότητα του, ζητά να μάθει από την Ηλέκτρα αν οι γυναίκες του χορού ακούν τη συζήτηση του σαν φίλοι (272), δηλαδή φιλικά, υπονοώντας κάποιον κομματισμό, ενώ αναφορικά με τον γέροντα ο Ορέστης επιθυμεί να ξέρει αν ανήκει στους φίλους της Ηλέκτρας (554). Μετά την αναγνώριση ο Ορέστης πιάνει αμέσως δουλειά: «*Υπάρχουν τάχα μες στο Άργος φίλοι που με αγαπούν;*» (601), «*Ποιόν να ανταμώσω; Νύχτα να πάω η μέρα; Και ποιο δρόμο να πάρω, τους εχθρούς μου να χτυπήσω;*» (603- 604). Ο γέροντας του απαντά ότι στη δυστυχία δύσκολο να βρεις φίλους. Ανέλπιστο σύντροφος να βρεθεί πιστός σε λύπες και χαρές. Και αυτό ήταν που ενδιέφερε τον Ορέστη περισσότερο στο σχέδιο του εναντίον του Αίγισθου, να βρει πιστούς σύμμαχους.

Η έννοια του φίλου και του εχθρού ολοένα και αποκτά πολιτική σημασία, όσο εξελίσσεται η πλοκή. Στην αρχή η Ηλέκτρα αποκαλεί το σύζυγο της φίλο, γιατί δεν την προσβάλλει μες στη δυστυχία της (67), στη συνέχεια λέει ότι τίποτα δεν είναι πιο αγαπητό σε αυτή, *φίλτερον* (243) από τον αδελφό της και τον πατέρα της, αλλά προσθέτει ότι ο Ορέστης είναι μακριά και όχι κοντά της σαν φίλος (245). Η λέξη *φίλος* εδώ έχει την έννοια του «υπερασπιστή». Στο στίχο 265 λέει ότι οι γυναίκες είναι *φίλοι* των συζύγων τους και όχι των παιδιών τους, εννοώντας περισσότερο την πίστη τους, παρά τα εσωτερικά τους αισθήματα. Ο γέροντας σύμφωνα με την Ηλέκτρα είναι ο μόνος από τους φίλους της με τον οποίο μπορεί να ταυτίσει τον Ορέστη, και οι ξένοι αποκαλούνται φίλοι γιατί συνδέονται με τον Ορέστη.

Η Κλυταιμίστρα, χρησιμοποιεί το ρήμα *φιλέω* με πιο προσωπικό τόνο, όταν λέει ότι μερικά παιδιά είναι πιο προσηλωμένα στις μητέρες τους, παρά στους πατέρες τους (1104) ή όταν παρατηρεί ότι η Ηλέκτρα δεν έχει φιλικούς γείτονες, στο οποίο η Ηλέκτρα απαντά ότι κανείς δε θέλει φτωχούς γείτονες (1130-1131), ίσως εδώ υπάρχει κάποιος πολιτικός υπαινιγμός.

Τέλος, η Ηλέκτρα τραγουδά στον κομμώ «*Αγαπημένη και μισημένη μ' αυτά τα πέπλα σε σκεπάζουμε*». Αν γνωρίζουμε την κοινωνική όσο και τη συναισθηματική υποδήλωση της λέξης *φίλος* μπορούμε να καταλάβουμε την προσφώνηση αυτή προς την Κλυταιμίστρα. Ως μητέρα είναι *φίλη* με όποιους φυσικούς δεσμούς συμπάθειας εμπεριέχει αυτή η σχέση. Στην πάλη όμως μεταξύ Κλυταιμίστρας – Αίγισθου και Ηλέκτρας – Ορέστη δεν ήταν φίλη αλλά εχθρός. Ο Δημόκριτος είχε πει: «*φίλοι οὐ πάντες οἱ συγγενεές, ἀλλ' οἱ συμφωνεόντες πρὸς συμφροντός*».

Ο Konstan πιστεύει ότι ο Ευριπίδης προβληματίστηκε πάνω στην έννοια της φιλίας, εκμεταλλευόμενος όχι μόνο τις προσωπικές συνυποθέσεις της, αλλά και τις πιθανές πολιτικές της αποχρώσεις.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adkins A.W.H., *Merit and Responsibility*, Oxford 1960.
- Adkins A.W.H., - *Ηθικές αξίες και πολιτική συμπεριφορά στην Αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Ι.Ν. Περισυνάκης, Ιωάννινα 2001.
- Denniston J.D., *Euripides Electra*, Oxford 1960.
- Dodds E.R., *Οι Έλληνες και το παράλογο*, μτφρ. Γ. Γιατρομανωλάκης, Αθήνα 1977.
- Easterling P.E. - Knox B. M. W., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Κονομή, Αθήνα 1994.
- Ferguson John, *Moral and values in Ancient Greece*, Bristol 1989.
- Finley M., *Ο κόσμος του Οδυσσέα*, μτφρ. Σοφ. Μαρκιανός, Αθήνα 1998.
- Gellie G., «Tragedy and Euripides' *Electra*», *BICS* 28 (1981) 1-12.
- Gernet L., *Ανθρωπολογία της Αρχαίας Ελλάδας*, μτφρ. Α. Μεθενίτη, Α. Στεφανής, Αθήνα 2000.
- Konstan D., «Philia in Euripides *Electra*», *Philologus* 129 (1985) 176- 185.
- Lesky A., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Α. Τσοπανάκης, Θεσσαλονίκη 1972.
- Lesky A., *Η Τραγική Ποίηση των Αρχαίων Ελλήνων*, μτφρ. Ν. Χουρμουζιάδης, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2000.
- Μάντζιου Μ., «Η έννοια της τιμής στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή», *Δωδώνη* 23 (1994), 249- 273.
- Περισυνάκης Ι. Ν., «Ηθικές αξίες και Πολιτική Συμπεριφορά στα Ομηρικά Έπη: Μια Προσέγγιση της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας», *Ίνδικτος* 5 (1996), 240- 270.
- Ρούσσοις Τ., *Ευριπίδου Ηλέκτρα*, Αθήνα 1988.
- Συνοδινού Κ., «Η προσωπική αίσθηση του χρόνου της Ηλέκτρας και του Ορέστη στην *Ηλέκτρα* του Ευριπίδη», *Δωδώνη* 14 (1985), 65- 73.
- Συνοδινού Κ., «Αιρετικές γυναικείες μορφές στην Αρχαία Ελληνική Τραγωδία», στο *Μορφές της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. Ίδρυμα Κ. Κάτσαρη, Ιωάννινα 1995.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΛΕΞΟΥΡΙΟΥ

Γ. Μεσσάρης - Α. Χριστοφοράτου

Η ΓΡΑΠΤΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ ΤΥΠΑΛΛΟΥ-ΙΑΚΩΒΑΤΟΥ ΜΕ ΑΣΘΕΝΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΝΑΔΕΛΦΟΥΣ ΤΟΥ

Η εργασία αυτή σκοπό έχει να δημοσιοποιήσει ένα μέρος της αλληλογραφίας που είχε ο ιατρός Χαράλαμπος Τυπάλλδος-Ιακωβάτος τόσο με ασθενείς του, όσο και με τους συναδέλφους του, στα μέσα του 19ου αιώνα.¹

Κατά την άσκηση του επαγγέλματός του πολλοί ασθενείς στέλνουν στον Τυπάλλδο επιστολές άλλοτε για να του ζητήσουν να ορίσει συνάντηση και να επιληφθεί των προβλημάτων της υγείας τους και άλλοτε για να εκφράσουν τις ευχαριστίες και την ενγνωμοσύνη τους προς αυτόν. Άλλοι πάλι ασθενείς, που διέμεναν μακριά, καταφεύγουν στη γραπτή περιγραφή των συμπτωμάτων τους, προκειμένου να βοηθηθούν και να λάβουν, εξ αποστάσεως, τη συμβουλή του.

Μέσα από την αλληλογραφία του σκιαγραφείται ο χαρακτήρας του ιατρού, το ύψος των επιστημονικών του γνώσεων, ο τρόπος άσκησης του επαγγέλματός του, οι άριστες σχέσεις που διατηρούσε με τους συναδέλφους του, η εμπιστοσύνη που είχε ο ίδιος στις επιστημονικές του γνώσεις αλλά και γενικά οι πρακτικές που ακολουθούσαν οι ιατροί της εποχής. Επίσης αντλούνται σημαντικές ιατρικές πληροφορίες για ορισμένες παθήσεις όπως οι αιμορροΐδες, οι κύστες, οι πέτρες των νεφρών, αλλά και περιπτώσεις οφθαλμίων, «φλογώσεων» κ.ά. όπως και θε-

- Ο Γ. Μεσσάρης είναι ομότιμος καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών. Η Α. Χριστοφοράτου είναι φιλόλογος.

1. Η αλληλογραφία του Χ. Τυπάλλδου Ιακωβάτου εμπεριέχεται σε τρεις φακέλους, Α, Β, Γ, που φυλάσσονται στην Ιακωβάτσειο Βιβλιοθήκη Ληξουρίου. Ο πρώτος (Α, 1825-1886) περιέχει δύο φακέλους, ο ένας εξ αυτών με προσωπικά έγγραφα αλλά και αναφορές σε επιδημίες, που χρονολογούνται από 1825-1890 και ο δεύτερος με οικογενειακή αλληλογραφία. Ο δεύτερος φάκελος (Β, 1832-1859) αφορά στην υπηρεσιακή αλληλογραφία και σε προσωπικά έγγραφα (σε πέντε φακέλους (α, 1832-1843, β, 1844-1846, γ, 1847-1849, δ, 1850-1853, ε, 1854-1859)). Ο τρίτος φάκελος (Γ, 1860-1886) περιέχει επιστολές απευθυνόμενες προσωπικά προς τον Χαράλαμπο Τυπάλλδο-Ιακωβάτο, καθώς και οικογενειακή αλληλογραφία, σε τέσσερις φακέλους (α, 1860-1866, β, 1867-1873, γ, 1874-1879, δ, 1880-1886).

ραπευτικές αγωγές, μεταξύ άλλων τα θαλάσσια λουτρά, που δίδουν το στίγμα της ασκούμενης ιατρικής της εποχής στην Ελλάδα, η οποία αγωνίζεται να ορθοποδήσει ως ελεύθερο πλέον κράτος.

Ο Χαράλαμπος Τυπάλδος Ιακωβάτος (1810-1885) ήταν γόνος της ευγενούς οικογενείας του Αλοϊσίου Τυπάλδου Ιακωβάτου. Γεννήθηκε στο Ληξούρι Κεφαλληνίας και διακρίθηκε στο χώρο της ιατρικής αλλά και της πολιτικής. Ύστερα από σπουδές στην Ιόνιο Ακαδημία της Κέρκυρας, στην Πίζα της Ιταλίας και στη Γαλλία άσκησε το ιατρικό λειτούργημα κυρίως στην περιοχή της Πελοποννήσου αλλά και της Κεφαλληνίας όπου έγινε ιδιαίτερα αγαπητός.²

Η αλληλογραφία με ασθενείς

Πολλοί ασθενείς του Χαράλαμπους, του έστελναν με κάποιο κομιστή επιστολές, προκειμένου να του ζητήσουν να τους επισκεφθεί ή για να πάρουν άδεια να τον επισκεφθούν οι ίδιοι στην οικία του. Συχνά εκφράζουν τις ευχαριστίες και την ευγνωμοσύνη τους προς αυτόν και επικαλούνται τη βοήθειά του. Άλλοι πάλι που κατοικούν μακριά καταφεύγουν στην περιγραφή των συμπτωμάτων της νόσου από την οποία προσεβλήθησαν, προκειμένου να βοηθηθούν και να λάβουν ιατρική συμβουλή.

Σε πολλές περιπτώσεις ο Τυπάλδος αναφέρεται αναλυτικά στην περιγραφή της νόσου και στην κατάσταση του ασθενούς. Το 1843 αναφέρει: «Επισκεπτόμενος επί πολλού χρόνου τον κ. Ι.Λ., πάσχοντα χρονίον γενικού ρευματισμού, πιστοποιώ ότι η νόσος προσέβαλε μέχρι τούδε μη διαλειμμάτων άπαν το σύστημα των μυνώνων. Η νόσος αυτή εονγκεντρώθη εξαιρέτως επί του στήθους ταχώς, ώστε ενεφάνη σφοδρά πλευροδυνία. Η ασθένεια αυτή προσέβαλε ομοίως το αριστερό σύστημα και αποτελεί για τον πάσχοντα κίνδυνο μέγα για την υγείαν και την ζωήν του (ορθογραφία). Η θεραπεία της νόσου ευρίσκεται κατά τας λογικάς ενδείξεις εις την χρήσιν των πολυειδών μέσων της θεραπευτικής μεθ' όλης της δραστηριότητος και αρμοδίας ευκαιρίας [...]. Υπάρχει και άλλη θεραπεία και υπόσχομαι την ριζικήν θεραπείαν της αλγεινής και επώδυνης ταύτης νόσου η οποία βεβαίως είναι αρκετά σοβαρή. Συνίσταται η χρήση των ορνκτών λουτρών [ιαματικές πηγές ή παραθαλάσσιες περιοχές πλούσιες σε στοιχεία σιδήρου ή θείου κατάλληλες για την ίαση των λουομένων] της Ελλάδος ήτις απαιτείται διαρκώς τουλάχιστον για δύο μήνες μέχρι να επέλθει η προσδοκώμενος διάλυσις της νόσου».³

Συχνά μέσα από τις φθαρμένες από τα χρόνια σελίδες της αλληλογραφίας αναδίδεται η αγωνία και ο πόνος των απλών ανθρώπων που σε κάθε δύσκολη στιγμή εναποθέτουν τις ελπίδες τους στο Θεό και στην ιατρική βοήθεια του Τυ-

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

2. Για περισσότερες πληροφορίες για τον Χ. Τυπάλδο Ιακωβάτο βλ. Ηλίας Παπαδόπουλος, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τόμ. Α', εν Αθήναις 1904, σσ. 649, 651, 652, 653, 659-663.

3. Προσωπικό Αρχείο Χαράλαμπους Τυπάλδου Ιακωβάτου (στο εξής: ΠΑΧΤΙ), φάκ. Β, υποφάκ. 3, χειρ. 15.

πάλδου.

Στις 18-12-1848 ο Σ. Χατζόπουλος σημειώνει τα εξής: «*Αυτηρόν συμβάν μας συνέβη, ασθενήσας ο αδελφός μου παναγιώτατε από υπερβολικόν κρυολόγημα για το οποίον ο κ. Μάρκος ζητά να λάβη τα αναγκαιότερα μέσα προς οδηγίαν μας από την εξοχότητά σας. Αλλ' επειδή η ασθένεια αντί να οπισθοχωρεί προχωρεί εις τα εμπρός με σημεία επαισθητότερα, δηλαδή ήρχισε να αισθάνεται τον πόνον εις τα κοντοπλεύρια και πλησίον του αριστερού βυζίου να έχει τον πόνο παρά τας άλλας ημέρας δυνατότερον και στεναχωρίαν την οποίαν άλλοτε δεν είχαν τόσο δυνατήν, διά τούτο προσφεύγω εις την εξοχότητά σας γνωρίζων την πεποίθησιν με την οποίαν μέλλετε να στηρίζετε τον αδελφόν μου και να αποφασίσετε την άφιξίν σας με το ατιμόπλοιον διά να τον επισκεφθήτε, αφού η τύχη εις αυτό το έρημον μέρος ηθέλησε να τον τυραννίση [...]*».⁴

Η ακράδαντη εμπιστοσύνη αλλά και αγάπη την οποία είχαν οι ασθενείς προς τον Τυπάλδο διακρίνεται σε πάμπολλες επιστολές. Ενδεικτικά ο Δημήτριος Τσερκισιάνος γράφει στις 7-4-1857: «*Εξοχότατε καταχρώμενος της μεγάλης σας προς ημάς καλοσύνης σάς θερμοπαρακαλώ όπως ευαρεστηθείτε εν οία ώρα εσείς κρίνετε κατάλληλον, να μοι επισκεφθήτε άπαξ εντός της ημέρας, καθ' ότι πάλιν προσεβλήθην από τη συνήθη αιμοπτυσίαν και διότι ουδείς άλλος ποτέ εκτός υμών θέλει δυνηθεί να με πείσει περί της ορθής γνώμης και αποφάσεώς επί του αντικειμένου τούτου. Συγχωρήσατέ μοι διά τας συνεχείς ενοχλήσεις και δεόμενος εις την ειλικρίνιαν της καρδιάς μου εις τον ύψιστον όπως αποδώση υμίν του μισθού της αγαθοεργίας και παναγαθότητός σας*».⁵

Ο Αθανάσιος Μεταξάς γεμάτος αγωνία ζητά τη συμβουλή του Τυπάλδου και αναφέρει στις 30-7-1857: «*[...] Κατά τας πέντε του παρελθόντος μηνός Μαΐου φθάσας εις τα θερμά της Κύνθου, ήρχισα να κάμνω τα θειούχα λουτρά, κατά συνεχεία μένω μέσα εις αυτά ανά ημίσεια ώρα μέχρι την δεκάτην τρίτην του αυτού μηνός και έκανα άλλα τον αριθμό οκτώ και εις βαθμόν θερμότητος είκοσι εννέα [...]* τα έπαυσα. Μετά δε την παρέλευσιν αριθμού τριών ημερών ήρχισα επίσης τα σιδηρούχα εις βαθμόν θερμότητος είκοσι τέσσερα και έκαμα άλλα είκοσι και ούτως τα έπαυσα και αυτά και μετά την παρέλευσιν δε αριθμού τριών ημερών ήρχισα επίσης τα σιδηρούχα εις βαθμόν θερμότητος 24 και έκαμα άλλα 20 και ούτως τα έπαυσα και αυτά και μετά την παρέλευσιν 3 ημερών ήνοιξα εις την οσφρακήν χώραν κατά τας εντολάς σας δύο καυτέρια διά καυστικής ποτάσης και ούτε τα ήλλαξα πρωί και εσπέρας διά εμπλάστρου στελέχους. Φθάσας δε εν Μεσολογγίω κατά τας 15 του παρελθόντος Ιουνίου και ευρισκόμενος εις μεγίστην αδυναμίαν αν και εξωτερικώς έλαβα άλλην ζωρώτητα μετά την παύσιν των προειρημένων λουτρών, αλλά εβαρυνόμουν να περπατώ ως πρότερον και προτραπείς από διαφόρους ιατρούς τε και άλλους ομοιοπαθείς ηθέλησα να εξακολογήσω τα θαλάσσια μπάνια και πριν μεσημβρίας κατά τις 10 να τα κάμνω ανά ημίσειαν ώρα και

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

4. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Β, υποφάκ. 3, χειρ. 5.

5. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Β, υποφάκ. 5, χειρ. 14.

αυτά εις βαθμόν θερμότητος 23-24 [...] εκαυτηρίασα τα μέρη αυτά και εφλογίσθη και εσκληρήνηθη η επιδερμίς. Επιθέτω εις αυτά τα μέρη καταπλάσματα. Δεν με ενοχλεί περισσότερον αλλά παρακαλώ εξοχότατε ειδοποιήσατέ μοι πότε θα πάτε εις Πάτρας αν δυνηθώ να περάσω διά να μας συμβουλευέστε [...]».⁶

Ο φίλος και γυναικάδελφος του Ιωάννης Γερουλάνος που πάσχει από «οφθαλμία» αποστέλλει συνεχώς επιστολές στον Τυπάλδο περιγράφοντας την κατάσταση του και ζητώντας τη γνώμη του (8-4-1858): «Η κατάστασις των οφθαλμών μου προβαίνει πάντοτε επί το χείρον. Του μεν δεξιού εξακολουθώ τας καυτηρίας καλυτερεύω κάτι τι, άμα δε ολίγας ημέρας κάνω παύσιν επανέρχωμαι εις την προτέραν ή και χειροτέραν. [...] Η χειροτέρευσις στέκει εις τα ακόλουθα. Το συγνεφάκι το οποίον απ' αρχής έβλεπον ηύξησε αρκετά, ένα τάληρον, ήδη δε αρχίζω να διακρίνω ότι σύγκειται από πολλάς μικράς κηλίδας. Αυτό το σύγνεφον κάθε πρωί όταν εξυπνώ, μόλις ανοίγω τα μάτια μου παρουσιάζεται ωσάν να μου εφορούσαν έμπροσθεν εις το πρόσωπο ένα κόσκινον πυκνότατον από τρουπούλας [...]».⁷

Ο Τυπάλδος για την ταχύτερη και αποτελεσματικότερη ίαση του Γερουλάνου βρίσκεται σε συνεχή επαφή με το συνάδελφό του Ανδρέα Κατσαίτη, σύμφωνα με τον οποίο «[...] η οφθαλμία δεν περιορίζεται εις τα εξωτερικά μέρη αλλά είναι εσωτερική και μοι φαίνονται προσβεβλημένα τα εσωτερικά μέρη του βολβού».⁸ Ο Τυπάλδος εκθέτει διεξοδικά και με σαφήνεια την άποψή του: «[...] η οφθαλμία ν-πήρξε ανέκαθεν εξωτερική, δηλαδή μία εκπεφρασμένη *congiuntivite*. Η φλόγωσις αυτή ήρχισε να προξενεί απ' αρχής της υπάρξεώς της το σκιώδες (*opacita*) του κερατοειδούς υμένος, αρχομένον επί του κάτω τμήματος του ειρημένου διαφανούς υμένος [...] Η διαρκής φωτοβοβία δεν συμβιβάζεται εξάλλον με αλλοιώσιν εσωτερικού καταρράκτους ή γλανκώματος διότι η τοιαύτη εσωτερική αλλοιώσις ήθελε κάνει τον οφθαλμόν σχεδόν αδρανή απέναντι του φωτός [...]».⁹

Στις 13-7-1859 ο Δημήτριος Σφαέλος προσφεύγει ικετευτικά στην εξοχότητα του ιατρού ζητώντας να λάβει συμβουλή για τον γιο του Σταύρο ο οποίος «είναι σχεδόν δεκαπέντε ημέραις που έλαβε μίαν φλόγωσιν εις τα παχαία έντερα». «Τον εβάλαμε - γράφει - πολόταταις βδέλλαις και εκαλυτέρευνσε, διά δύο ημέρας όμως όπου ο κ. Λεονίδης του έδωσε το *Ghiniño* του ήρχετο ολίγος πυρετός με μυξοειδείς ακαθαρσίες και παύοντάς το εγώ κρυφά από τον κύριον Λεονίδην πηγαίνει πολύ καλά. Τώρα δε λέει να του δώσει τη *China* αλλά εγώ επειδή είχα ακούσει από την εξοχότητά σας ότι εις τας φλογώσεις είναι κακή διά τούτο δεν την δίδω, αλλά περιμένω την συμβουλήν σας, διότι πολλάκις τον εγλιτώσατε από πολλάς τρικυμίας».¹⁰

6. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Β, υποφάκ. 5, χειρ. 2β.

7. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Β, υποφάκ. 5, χειρ. 7.

8. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Β, υποφάκ. 5, χειρ. 24.

9. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Β, υποφάκ. 5, χειρ. 25.

10. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Β, υποφάκ. 5, χειρ. 16.

Ο φίλος του Τυπάλδου Γεώργιος Κόγκκος στις 7-1-1865 γράφει προς αυτόν: «Έρχομαι διά της παρούσης μου να σε παρακαλέσω να λάβης την καλοσύνην να μοι δώσης εις την ακόλουθην ασθένειαν την συμβουλήν τι πρέπει να κάμω. Το πρώτο μου κοριτσάκι μηνών 15 το είχα αφήσει το φθινόπωρον ομού με την παραμάνα του διά συντροφιά. Προ δύο μηνών ανακάλυψαν φούσκωμα τινά εις τον αγκώνα του χειριού, του έβαλαν μία βδέλλα, του έκαμαν και άλλα τινά τριψίματα πλην το φούσκωμα δεν διαλύετο [...] Προ αυτής της ημέρας το έσπασε η μαμή με την λαντζέτα και έβγαλε έμπυον της μισής ουγγιάς, άλλ' η τομή ήταν μικρή, εσφάλισε και μάζεψε και άλλην ύλην [...]».¹¹

Ο Τυπάλδος απαντά άμεσα (9-1-1865): «Ανυπούμαι και μετ' εμού άπασα η οικογένειά μου, ότι πάσχει το κοριτσάκι σας, πλην πέποιθα ότι το νόσημα είναι ιάσιμον και διαβατικόν. Το παρουσιασθέν απόστημα είναι χοιραδώδες προσελθών αυτομάτως και άνευ οιασδήποτε εξωτερικής αιτίας, εκ της χοιραδώδους ιδιοσυγκρασίας του κοριτσιού. Το απόστημα αυτό είναι συμπτωματική έκφρασις της γενικής δυσκρασίας του παιδιού και αποβαίνει λίαν επωφελές εις την υγείαν του παιδιού, ως χρησιμεύον ξεθυμίασμα όλου του οργανισμού, άλλως ήτοι εάν δεν ήθελεν παρουσιασθή αυτό το απόστημα, εκινδύνευεν η ζωή του θυγατρίου σας, καθόσον η δυσκρασία ηδύνατο να του προσβάλει αδένας του μεσεντερίου ή άλλου τινός μέρους. Εν τοσούτω, την μεν πληγήν θέλετε θεραπεύει δι' αλοιφής ιωδιούχου ποτασίου κατά την συνταγήν Α και θέλετε διατηρηθεί ανοικτή μέχρι επουλώσεως. Καθ' όσον δε αφορά την γενικήν νόσον της δυσκρασίας θέλετε δίδει εις το παιδί εν μικρόν κοχλιάριον το πρωί και εν έτερον το εσπέρας εκ του σεραπίου του Blancard. [...] Ως προς το φούσκωμα του αντιβραχίονος υπό τον αγκώνα, θέλετε αλείφει απλώς και συχνά να τρίβετε με την αλοιφήν του χλωρούχου της βαρείας κατά την συνταγήν Β με τεμάχιον όσον ρεβύθι, πρωί και εσπέρας επιθέτοντες ακολούθως περιτύλιγμα από φανέλλαν, και φασκιόνοντες ελαφρά τον αντιβραχίονα από της χειρός μέχρι του αγκώνος κάτωθεν της πληγής. [...] Διά της θεραπείας ταύτης ελπίζω ότι το παιδί θέλει αλλαχθεί από το νόσημά του και δεν θέλει προσβληθή εκ δευτέρου εις άλλο μέρος».¹²

Η αλληλογραφία του Τυπάλδου με συναδέλφους του

Η ευγένεια, η υπευθυνότητα και ο αδαμάντινος χαρακτήρας του Τυπάλδου-Ιακωβάτου τον έκαναν άξιο σεβασμού, όχι μόνο στους ασθενείς και φίλους του αλλά και στην ιατρική κοινότητα τόσο της πόλης στην οποία διέμενε, όσο και της ευρύτερης περιοχής. Πολύ συχνά έκανε μαζί με συναδέλφους του επισκέψεις σε ασθενείς, συμμετείχε σε ιατρικά συμβούλια, είτε αλληλογραφούσε με συναδέλφους προκειμένου να διαπιστώσει τις αιτίες και τη φύση της νόσου των πασχόντων, να προτείνει θεραπευτικές μεθόδους και άλλοτε να χορηγούσε ιατρικό εξοπλισμό σε συναδέλφους του προκειμένου να κάνουν χειρουργικές επεμβά-

11. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Γ, υποφάκ. 1, χειρ. 1.

12. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Γ, υποφάκ. 1, χειρ. 3.

σεις.

Οι άριστες σχέσεις που διατηρούσε με τους συναδέλφους του αλλά και η εμπιστοσύνη τους προς τις επιστημονικές γνώσεις του Τυπάλδου φαίνονται μέσα από τις επιστολές που του έστειλαν. Ο φίλος και συνάδελφός του Βερνάρδος, το 1843 αναφέρει: «Ο επιφέρων τον γράμματος τούτου, είναι ο κύριος Χαράλαμπος εκ των Πατρών, ο οποίος πάσχει από φυματίωση των πνευμόνων. Ο πυρετός ο οποίος επιστρέφεται κάθε ημέραν εις τας 10-11 ώρας π.μ. δεικνύει αρκετά την πρόοδον της νόσου. Η αιμοπτυσις έπαυσεν αλλά πυώδης ύλη πτύεται κάθε πρωί [...]. Η πρώτη ένδειξις θεραπείας φαίνεται εις εμένα να είναι να ολιγοστεύομεν εν γένει την ανάπτυξιν του λευκού (albuminio) εις την αιματοποίησιν και με ταυτόν τον τρόπον την πρόοδον της φυματώσεως. Η φυτική διάιτα φαίνεται εις ταύτην την περίπτωσιν αρμοδιότερα παρά η ζωική [...]. Εν ανθρακικόν ύδωρ θέλει να οφελήσῃ τα μέγιστα. Το νερό του Σελτζ, το οποίον εμπορεί να φέρετε ευκόλως από την Τεριέστη έχει ευρωπαϊκήν φήμην εις ταύτην την περίστασιν [...] Σας παρακαλώ να δώσετε την άποψήν σας διότι εκτιμώ ιδιαιτέρως τις ιατρικές σας γνώσεις».¹³

Η κοινή αποδοχή του Τυπάλδου έχει ως αποτέλεσμα τη συμμετοχή του σε πολλά ιατρικά συμβούλια κατά τα οποία η γνωμάτευσή του είχε ιδιαίτερη βαρύτητα. Ο Στυλιανός Σβορώνος με τον οποίο βρισκόταν σε στενή συνεργασία, γράφει στις 22-8-1849: «Συνάδελφε χαίρε. Παρακαλείσαι την ώραν τετάρτην μ.μ. να ευρεθής εις την οικίαν του Κωνσταντίνου Ξακρούση δια να λάβεις μέρος εις εν συμβούλιον»,¹⁴ ενώ ο φίλος και συνάδελφός του Ευγένιος Μπενάρδης επιθυμώντας τη συνδρομή των ιατρικών του γνώσεων τον παρακαλεί: «να ευρεθείς διά να γνωμοδοτήσεις περί της ασθεनेίας ανδρός εις την οικίαν της βυζάστρας μου, περί 5 ώρας μ.μ.».¹⁵

Ο Τυπάλδος βρισκόταν σε συνεργασία ακόμη και με συναδέλφους που διέμεναν σε γειτονικές πόλεις. Από τα Καλάβρυτα στις 8-1-1854 ο συνάδελφός του Αργύριος Διαμαντακόπουλος του γράφει: «επί ποδός διά το κατεπείγον της περιστάσεως. Ο συνταγματάρχης Νικόλαος Λέτμερης χθες το εσπέρας αισθανόμενος προ χρόνου δυσκολίαν τινά, κατά πρωί προσεβλήθη από ισχνουρία, συνοδευομένη μετά πόνου κατά την ουρίθραν. Υπάρχει ο προστάτης εξογκωμένος και διά του καθητήρος μόλις εξέρχεται μία ποσότητα αίματος θρομβωμένου [...]. Ίσως ο λόγος περί πέτρας, κύστης ή αιμορροΐδας. Στείλε μου εργαλείον και βοηθόν ικανόν διά ταύτην περίστασιν συνάδελφον [...]. Προφθάσατε όπως ελευθερώσητε τον άνθρωπον πριν να επέλθῃ απορρόφησις των σφύρων [...]. Θέλετε λάβει μεθ' υμών τα εργαλεία της κοιλοτομίας και του αυλακωτού καθετήρος».¹⁶

Στις 27 Σεπτεμβρίου του 1858 ο συνάδελφός του Λοβέρδος ζητά την ιατρική

13. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Β, υποφάκ. 1, χειρ. 13.

14. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Β, υποφάκ. 3, χειρ. 34.

15. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Β, υποφάκ. 3, χειρ. 39.

16. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Β, υποφάκ. 4, χειρ. 1.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**

του συμβουλή για κοινό τους ασθενή: «Μετά την αναχώρησίν σας μάλλον επροχώρησεν η παρόξυνσις του ασθενούντος με τα συνήθη άλλα φαινόμενα της ανησυχίας, βόγκου, παραπόνων και κραυγών [...] και επρόφερε λέξεις διεσφαλμένας. Έδωσε και ούρα ως το πρότερον, αλλά πολύ θερμόν ώστε εθερμένετο και το αυτόν αγγείον. Οι σφνγμοί του περισσότερον ταχείς έως των 140, κατά συμπέρασμα επειδή και χωρίς ωρολογίου, μικροί, λεπτοί και θετικώς αδύνατοι. Ακολουθως έλαβε και ησυχίαν ήτοι συντροφευμένη με συχνούς βόγγους. [...] Ως προς τα εκδόρια,¹⁷ το του αυχένος έπαυσεν, ως και το πρώτον του στήθους, μόνον τρέχει το τελευταίον επιτιθέμενον εις το άνω στήθος, το δε όπισθεν εξακολουθεί εις την αυτήν κατάστασιν εις ην το αφήσατε και τούτο με ανησυχεί. [...] Λάβητε παρακαλώ την καλοσύνην να κάμητε νέον συμβούλιον με τον κοινόν μας φίλο Ανδρέα Κατσαΐτη».¹⁸

Το 1859 ο φίλος και συνάδελφός του Ρωμανιώλης τον παρακαλεί να τον συνδράμει με την ιατρική του συμβουλή αλλά και την ανθρώπινη συμπαράστασή του.¹⁹ Σε απάντησή του στις 13-1-1859 ο Τυπάλδος του γράφει μεταξύ άλλων: «Εν τοσούτοις η κατάσταση της υγείας σας κατά το λεπτομερέστατον ημερολόγιόν σας το οποίον έχω υπ' όψιν μου, δεν πρέπει ποσώς να μου εμπνέει σοβαράς υπόνοιαι, αλλ' εξεναντίας οφειλόμενα να θεωρώμεν την πάθησιν ταύτην των κοιλιακών σπλάχνων ως απλήν και ουδαμώς συνοδευομένην υπό οργανικών αλλοιώσεων [...] Τρίτον η κατ' εμήν γνώμην την οποίαν δεν ευκολύνομαι να αναπτύξω εναντίθα αρμόδια θεραπεία αποβαίνει η ελαφρά, ελαφρότατη μάλιστα η κατά την καθιερωμένην έκφρασιν αντερεθιστική μέθοδος, αποκλειόμενης άλλης πάσης, όχι μόνο ερεθιστικής αλλά και απλώς τονικής και σηπτικής ή οιασδήποτε άλλης φύσεως την οποίαν θεωρώ ως επιζήμιαν και ως ικανήν να διαιωνίσει την ασθενικήν ταύτην πάθησιν των εντέρων (...)».²⁰

Στις 27-1-1859 ο συνάδελφός του Ρωμανιώλης εκθέτει και πάλι στον Τυπάλδο τις ανησυχίες του: «Γνωρίζω ότι σας επιβαρύνω αλλά η μόνη παρηγοριά η οποία μου έμεινε εις το μέσον των δεινών μου περιστάσεων είναι αυτή, το να εξηγώ προς τους ελικοκρινείς μου φίλους τα δυστυχήματά μου και η εξήγησις αύτη με δίδει σχεδόν κάποιαν ανακούφισιν εις τα δεινά μου. Είναι 17 ημέρας σήμεραν όπου αι κενώσεις μου παρουσιάζονται τακτικώς άπαξ της ημέρας, δύο μόνον φορές με σχεδόν ολόκληρο των βλενοδών υλών. Και σήμεραν είδα πάλιν μία μικροτάτην ποσότητα, αυτήν της λευκής ύλης όπου σας έγραφα με το τελευταίο μου γράμμα [...] Υμείς γνωρίζετε εκ του πλησίον την ασθένειάν μου αναγνώσετε σας παρακαλώ και ταύτην την δευτέραν έκθεσιν και μετά γράψετε μοι εάν πρέπει να ακολουθήσω τα μέσα όπου με υπαγορεύουν εις την πάθησιν του ήπατος [...]».²¹ Και πάλι η αντα-

17. Πρόκειται για συλλογή οσφύδους υγρού.

18. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Β, υποφάκ. 5, χειρ. 17.

19. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Β, υποφάκ. 5, χειρ. 2.

20. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Β, υποφάκ. 5, χειρ. 3.

21. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Β, υποφάκ. 5, χειρ. 4.

πόκριση του Τυπάλδου είναι άμεση.

Ιατρική αμοιβή

Από την αλληλογραφία του Τυπάλδου με ασθενείς του αντλούμε σημαντικές πληροφορίες για τις ιατρικές αμοιβές της εποχής όπως τις τιμές των ιατρικών συμβουλίων, των χειρουργικών επεμβάσεων και των ιατρικών επισκέψεων. Το 1847 ο Τυπάλδος πληροφορεί τον κ. Παπαγιανόπουλο για το κόστος των υπηρεσιών του. «Αρχίσας τα ιατρικά συμβούλια περί του ασθενούς σας την 9 του παρελθόντος Νοεμβρίου έκαμον 3 τοιούτα την ημέραν επί 27 ημέρας, τα οποία (εξαιρουμένης της πρώτης ημέρας ως πληρωθείσης) συμποσούνται εις 78. Εις ταύτα προστιθεμένων ετέρων 8 συμβουλίων δι' άλλας 8 ημέρας μέχρι της 13 του ενεστώτος, αριθμούνται συμβούλια 86. Προστούτοις έκαμον 4 χειρουργικάς εγχειρίσεις και ανοίξας 3 αποστήματα. Ταύτα τοιαύτα κατά τον από 5 Μαρτίου 1835 νόμον εκτιμούνται ως ακολούθως: 86 συμβούλια μετά το πρώτον: 5 δραχμές ισάριθμα, δηλ. 430/ 4 χειρουργικάς εγχειρίσεις (15-20 δηλ. εκάστη τουλάχιστον), δηλ. 60/ Σύνολο 490 δηλ. [...]».²²

Ορισμένες φορές υπάρχει διαφωνία σε σχέση με το οφειλόμενο ποσό. Ο Τυπάλδος, υπεράνω χρημάτων, υπερασπιζόμενος μόνο την αλήθεια σπεύδει να ξεκαθαρίσει τη θέση του. Στις 27-10-1849 γράφει στον κ. Λάμπρο Γεωργακόπουλο: «Τιμώτατε έμπορε, έλαβον το από 25 ενεστώτος γράμμα σας. Οι λογαριασμοί σας είναι ενοφθαλμένοι και με αναγκάζετε να κάμω λίγο τον έμπορο διά να ιδήτε το άδικόν σας και το χρέος σας. Σας κακοφάνη διότι μετά 30 πέραν ημέρας εξήτησα την ανταμοιβήν των ιατρικών κόπων τους οποίους κατέβαλον εις θεραπείας του υιού σας συντριψάντος τον μηρόν του και εκτός τούτου αυθαιρέτως αμοιβομαι την εγχείρισιν με 100 δηλ. Το πρώτον ήτοι η δυσαρέσκεία σας, είναι εναντίον των χρηστών ηθών και της εγγράφου συμφωνίας μας, καθ' ην οι χειρουργικοί κόποι δεν εμπεριέχονται εις την μίσθωσιν. Ούτε εγώ κακώς έπραξα ζητήσας την ανταμοιβήν 30 ημέρας από της εντελούς θεραπείας, ούτε κι εσείς είχετε τον λόγον ή πρόφασιν να δυσαρεστηθείτε εκ τούτου ή εξ άλλων προηγουμένων. Το δεύτερον ήτοι το ποσόν της αμοιβής δεν συμφωνεί ουδέ με την κατάστασίν σας, ουδέ με την διατίμησιν του νόμου. Εγώ σας λογαριάζω ως τον πτωχότερον δημότη. Ως τοιούτος χρεώνεσθε κατά τον νόμον τον ελάχιστον όρον της μισθοδόσεως 50 δηλ. διά την μόνην εγχείρισιν και 2 δηλ. δι' εκάστην των ακολούθων επισκέψεων αίτινες συμποσούμεναι ως 30 και απ' εκείνα φέρουν δηλ. 60 εκ τούτου βλέπετε ότι δίδετε 100 δηλ. αντί 110 τουλάχιστον. Εάν πάλι λογαριάσω κατά το μέσον όρο της διατίμησης, τότε το οφειλόμενον ποσόν ανεβαίνει εις 185 και επομένως μου χρεώνεται υπόλοιπον δηλ. 65. [...] Το έτος της μισθώσεώς σας άρχεται από της 1ης Ιουλίου κατά την υπογραφήν σας. Δυνάμει της εγγράφου συμφωνίας οφείλετε να πληρώνετε την αντίμισθίαν 2 μήνες μετά την έναρξιν εκάστης συμφωνίας. Ουδέ ποτέ έπραξατε τούτο και ουδέποτε επροπληρώσατε αλλ' εκάστην παρελθόν

22. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Β, υποφάκ. 3, χειρ. 3.

επληρώνατε πάντοτε εις το τέλος. Εγώ πόποτε κατεδέχθην να σας παρατηρήσω ότι θεωρείτε ανεπαίσθητον την διαφοράν της δοσοληψίας μας [...]. Εκ τούτου βλέπετε ότι η αλήθεια, το δίκαιον και η ακρίβεια είναι με το μέρος του ιατρού και όχι του εμπόρου και δίκαιον αν έχετε δεν έπρεπε να το εκφράσετε τωόντι είδους παράδοξα παράπονα εις τον τοσούτον καιρόν ιατρόν σας και ως λέγεται αρχαίον φίλον σας και ειλικρινή. Ευχομαι να υγιένετε και να ευτυχείτε».²³

Τις περισσότερες φορές οι ίδιοι οι ασθενείς στέλλουν τα χρήματα στον Τυπάλλο συνοδευόμενα με κάποια ευχαριστήρια επιστολή. Οι περισσότεροι, άνθρωποι απλοί, προσπαθούν με το μόχθο τους να εξοφλήσουν τα χρέη τους. Στις 6 Νοεμβρίου 1849 ο Κωνσταντίνος Κατσιβελής του γράφει «Το χρέος που έχω εις την ευγένειά σας, δε δύναμαι κατ' ουδένα τρόπον να ανταμείψω, παρά μόνο καθημερινώς δεόμενος του πανάγαθου Θεού να σας χαρίζει υγεία και ευτυχίαν. Ο υιός μου τον οποίον με τόσην φιλανθρωπίαν και πόθον ανεσκέπτεσθε όταν ενδιαμένετε εις την πατρίδα, ευρίσκεται ακόμη καταθλιμμένος από το ίδιον πάθος. Στοχάζομαι ότι δεν θέλει σας παραξοφανείαν και πολύ ταπεινόν, να σας προσφέρω παραδίδων εις τον πλοίαρχον Γρηγόριον Τρίκλην 12 πεπόνια και μία καλάθα σταφίδες να σας εγχειρίσει ως μικρόν σημείον ευγνωμοσύνης και μην αναβλέπετε στο δώρον όσον εις την γνώμην του προσφέροντος».²⁴

Άλλοτε μερικοί ζητούν την παραγραφήν των χρεών τους, ανήμποροι να καταβάλουν οποιοδήποτε χρηματικό ποσό είτε υπόσχονται ότι θα το εξοφλήσουν μόλις μπορέσουν. Τον Ιούλιο του 1849 η Αγγελική Ρετσινίου αναφέρει στον Τυπάλλο «Με συστολή μεγίστην σας εξηγούμαι την εις την παρούσαν ώραν του χρόνου ανέχειάν μου να εκπληρώσω το προς υμάς χρέος μου. Σας παρακαλώ λοιπόν ίνα ευαρεστηθήτε και να με υπομένητε έως ότου παραδώσω τον σταφιδοκάριόν μου εκ του αντιτίμου του οποίου θέλει σας προσφέρω την αμοιβήν σας».²⁵

Τις 20 Δεκεμβρίου 1849 ο Αδ. Οικονομίδης τον ευχαριστεί για την ιατρική του προσφορά «Ευγνωμονώ διά τον υπέρ της θεραπείας μου ζήλον και την προθυμίαν σας τα οποία δυσκόλως συναντώ να ανταμοιφθώσιν χρηματικώς. Δια τους κόπους σας μόνον και εις χάριν του επαγγέλματός σας, σας στέλνω διά τον επιφέροντος υπηρέτου μου Αριστείδου το παρόν, την μικράν ποσότητα των 60 δραχμών. Επεθύμουν και εχρεώσουν να σας προσφέρω περισσότερα, αλλά τα βαρέα της ασθενείας μου έξοδα με κατέπιασαν τοσούτον χρηματικώς, ώστε αδυνατώ. Ελπίζω να τύχω της συγγνώμης σας».²⁶

Η πολιτική δράση του Τυπάλλου

Από τα ανωτέρω συμπεραίνεται ότι ο Χαράλαμπος Ιακωβάτος Τυπάλλος υπήρξε μία φωτισμένη προσωπικότητα, της οποίας η ακτινοβολία δεν μπορεί σε

23. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Β, υποφάκ. 3, χειρ. 49.

24. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Β, υποφάκ. 3, χειρ. 44.

25. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Β, υποφάκ. 3, χειρ. 33.

26. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Β, υποφάκ. 3, χειρ. 45.

τίποτα να υστερεί των άλλων διακεκριμένων ιατρών, οι οποίοι προσέφεραν αξιόλογο και θεμελιώδες έργο στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος με την άσκηση του ιατρικού τους λειτουργήματος.

Εκτός από την ενασχόλησή του με την Ιατρική ο Τυπάλδος επιδόθηκε εξίσου και στον πολιτικό στίβο, με τις συνεχείς εκλογές του ως βουλευτή. Η δραστηρία συμμετοχή στα πολιτικά του ιδίου αλλά και του αδελφού του Γεωργίου απέβη καρποφόρος και επικουρική τόσο για την ένωση των Ιονίων Νήσων όσο και για άλλα σημαντικά ζητήματα που τέθηκαν στις βουλευτικές συνελεύσεις. Τα ανωτέρω πιστοποιούν πάμπολλες μαρτυρίες. Ο Γεράσιμος Α. Βρεττός στις 8-8-1864 του γράφει: «*Ευγενή κύριε, εκπληρώ χρέος μου, ιερόν δε και πατριωτικόν, εκφράζων διά ταύτης μας την ευχαρίστησιν ην συνησθάνθην άμα ήκουσα, ότι υμείς τε και ο υμέτερος αυτάδελφος δόκτωρ Γεώργιος παρεδέχθητε κατά τας παρούσας δεινάς του έθνους υμών περιστάσεις όπως παρακαθήσητε και εις την Β των Ελλήνων εθνικήν συνέλευσιν και μετά πατριωτικής ειλικρίνειας εργαζόμενος επιφέρετε θεραπείαν τινά εις και στο κλυδωνιζόμενον σκάφος της πολιτείας μας, διότι εκ της τακτοποιήσεως του πολιτεύματός μας και της εσωτερικής του κράτους τάξεως και προόδου περιμένομεν και ημείς εις τα διάφορα μέρη του κόσμου παρεπιδημούντες Έλληνες χάριν εμπορίας την βελτιώσιν της μετά των εξωτερικών σχέσεων της κυβερνήσεώς μας διά συνθηκών ευκολυνουσών την ναυτιλίαν μας διά αμοιβαίων προνομίων [...]. Σας προσφέρω τας συγχαρητήριας ευχάς μου και τους ασπασμούς όλων των ενταύθα παρεπιδημούντων πατριωτών των οποίων η καρδιά υπερεφράνθη άμα έμαθαν ότι έχει υπερασπιστές των δικαιωμάτων της εντός της εθνοσυνελεύσεως υμάς κυρίους των οποίων την διακεκριμένην παιδείαν υμών το μεγαλείον της πατρίδος γιννώσκει [...]*».²⁷

Αλλά και ο φίλος του Θεμιστοκλής Ιωαννίδης τον συγχαίρει στις 24-7-1864 αναφέροντας τα εξής: «*Ιδού τέλος πάντων που αι ευχαί και οι διακαιές πόθοι του Πανελληνίου εξεπληρώθησαν και η επί τοσούτον χρόνον και διά τοσούτων προσπαθειών επιδιωχθείσα ένωσις ήδη πρώην διακεχωρισμένην εξετελέσθη και διά της εκλογής και προσελεύσεως οικείων εξ Επτανήσου πληρεξουσίων πραγματοποιήθη. Πάντως δε οι ενταύθα φίλοι και γνώριμοι εξ ων καγώ έχω την τιμήν να συναριθμώμαι, ενεπλήσθημεν χαράς και αγαλλιάσεως επί τω ακούσματι ότι μεταξύ των πληρεξουσίων της Κεφαλληνίας συγκαταλέγεσθε και υμείς μετά του αξιοτίμου αυτάδελφού σας, εφ' ω συγχαίρω υμάς εγκαρδίως και τους συμπολίτες σας επί τη ευστοχώ αυτών εκλογή [...]*».²⁸

Προς αυτόν απαντά ο Τυπάλδος με επιστολή του στις 7-8-1864: «*[...] εγώ δε βεβαιούμαι περί του ευγενούς και πατριωτικού χαρακτήρος σας. Αφού η πατρίς ηθέλησεν εγώ τε και ο αυτάδελφός μου οφείλομεν να υπακούσωμεν εις την φωνήν αυτής και ιδού ότι συνεδριάζομεν εν τη Εθνοσυνέλευσει. Ευχαριστώ κατά πολλά διά την χαράν και εμπιστοσύνην την οποίαν έχετε εις υμάς υμείς τε και οι λοιποί*

27. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Γ, υποφάκ. 1, χειρ. 8.

28. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Γ, υποφάκ. 1, χειρ. 3.

αυτόθι φίλοι. Εἶθε ο Θεός να κατενοδώσει τα έργα της συνελεύσεως [...]».²⁹

Ο σεβασμός και η αγάπη προς το πρόσωπο του ιατρού και πολιτικού εκδηλώνταν συχνά, τόσο με ευχαριστήριες επιστολές όσο και με δώρα των συμπολιτών του προς αυτόν.

Η χαρισματική φυσιογνωμία του Τυπάλδου απετέλεσε τη βάση στην οποία και στηρίχθηκε η εμπιστοσύνη του βασιλιά Γεωργίου Α', του οποίου υπήρξε και προσωπικός ιατρός. Ο Ι. Β. Ροΐλης στις 27-8-1864 γράφει στον Τυπάλδο: «Μετ' απείρου χαράς και ευχαριστήσεως πληροφορήθην ότι η Αυτού Μεγαλειότης σεβαστών ημών βασιλεύς εκτιμά την επιστημονική ικανότητα και λοιπά προτερήματα της εξοχότητός σας, σας εκάλεσεν στην αυλήν του ως ιατρόν του [...]».³⁰

Επιμύθιο

Ο Τυπάλδος καταξιώνεται όχι μόνον από τους ασθενείς του και τον επιστημονικό κόσμο αλλά και από την ύψιστη εξουσία του κράτους, το βασιλιά, που του προτείνει να γίνει ο ιατρός της αυλής του. Πολυπράγμων, ο Τυπάλδος ανταποκρίνεται σε ό,τι έχει αναλάβει, στο καθήκον προς τους αρρώστους του αλλά και στο καθήκον ως πολιτικός μέσα από τις εργασίες της Εθνοσυνέλευσης.

Μέσα από το περιεχόμενο των επιστολών του Χαραλάμπους Τυπάλδου-Ιακωβάτου γίνεται αντιληπτή η προσφορά του στον τομέα της ιατρικής αφού με τις διαγνώσεις, τις θεραπευτικές μεθόδους που χρησιμοποιεί και τη χορήγηση φαρμάκων εκτός της ίδιας της συμβολής του στους αρρώστους του, διαφωτίζει τις ιατρικές πρακτικές της εποχής του.

Συχνά στηρίζει τη θεραπεία του στη χορήγηση φαρμάκων, όπως για την περίπτωση φυματίωσης των πνευμόνων για την οποία προτείνει μία σύνθεση χαπιών από Nitian Potifone, Murian Amonene, Sati Duliarnas. Προτείνει επίσης τη χρήση του Chinino και καθαρσίων αλλά και τη χρήση ανθρακικού νερού του Σελτζ.³¹ Επίσης, ο συνάδελφός του Δελαπόρτας συστήνει για την ίαση οφθαλμίων συνταγή για εξωτερική χρήση αποτελούμενη από 4 αγγεία ύδατος, 2 αγγεία τριανταφυλλόενου, 3 κόκκους Selfet di yiuco και 10 στίλα landeri liquido. Εσωτερικά δε προτείνει το vob ή το iadiuno.³² Θεραπευτικά συστήνεται η χρήση ιαματικών ορυκτών λουτρών θειούχων και σιδηρούχων για πλευροδυνίες, ρευματισμούς και άλλες παθήσεις παράλληλα με τη χρήση εμπλάστρων και καυτερίων καυστικής ποτάσης.³³

Για περιπτώσεις φλογώσεων αλλά και για τοπικές αφαιμάξεις απαραίτητη θεωρείται η χρήση βδελλών.³⁴ Για την επούλωση χοιραδωδών αποστημάτων προ-

29. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Γ, υποφάκ. 1, χειρ. 7.

30. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Γ, υποφάκ. 1, χειρ. 13.

31. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Β, υποφάκ. 1, χειρ. 13.

32. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Β, υποφάκ. 5, χειρ. 20.

33. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Β, υποφάκ. 1, χειρ. 26.

34. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Β, υποφάκ. 5, χειρ. 16.

τείνει τη χρησιμοποίηση αλοιφής ιδιούχου ποτασίου και του σεραπίου του Blancard αλλά και την τοποθέτηση εμπλάστρων.³⁵ Ως προς τη διατροφή των ασθενών αυτή ποικίλει ανάλογα με την περίπτωση, κυρίως όμως στηρίζεται σε ζωμούς, ροφήματα αλλά και κοτόπουλο, ώστε να διευκολύνεται η πέψη, ενώ άλλοτε προτιμάται η φυτική από της ζωικής δίαιτας. Παράλληλα η ένδυση του ασθενούς πρέπει να είναι φροντισμένη αναλόγως, όπως τα ενδύματα να είναι βαμβακερά και μάλλινα σε περιπτώσεις δυσκρασίας, για να διατηρείται η θερμοκρασία του σώματος.

Ασχολήθηκε επίσης επιτυχώς με περιπτώσεις ισχνουρίας και σχετικών παθήσεων για τη θεραπεία των οποίων η ουροσκοπία γινόταν διαγνωστικά, αιμοροΐδες, παθήσεις της κοιλιακής χώρας, νεφρικά ενοχλήματα αλλά και παθολογίες του ήπατος. Οι επιστημονικές του γνώσεις, ωστόσο, δεν σταματούν εδώ, καθώς ασχολείται με περιστατικά οφθαλμιατρικά αλλά κυρίως χειρουργικά όπως επεμβάσεις σε κύστες, συντριβή οστών, φλεγμονές και κυρίως λιθοτριψία, στην οποία διακρίθηκε.

Αλλά και οι πληροφορίες για τις ιατρικές αμοιβές της εποχής είναι εξίσου σημαντικές, αφού σε επιστολές του κοστολογούνται οι ιατρικές επισκέψεις (2 δρχ.), η συμμετοχή σε ιατρικά συμβούλια (5 δρχ.), οι χειρουργικές επεμβάσεις (15-20 δρχ.), οι διανοίξεις αποστημάτων. Επιπλέον, λαμβάνουμε γνώση για τις αντίστοιχες διατιμήσεις του νόμου αλλά και για το ότι οι δημότες που δήλωναν φτωχοί κατέβαλαν τον ελάχιστο όρο της μισθοδοσίας.³⁶

Ο Τυπάλδος γνωρίζει καλά τις επιταγές της ιπποκρατικής ιατρικής και συνεργάζεται με άλλους ιατρούς, όταν τα περιστατικά είναι δύσκολα στη διάγνωση ή τη θεραπεία τους. Με τους ασθενείς του διατηρεί αλληλογραφία για την πορεία της πάθησής τους αλλά και για να τους συμβουλευτεί εξ αποστάσεως, όταν οι περιστάσεις το απαιτούν.

Οι πολύπλευρες, τέλος, ακαδημαϊκές γνώσεις του Τυπάλδου φαίνεται πως είναι απόρροια διαρκούς μελέτης ιατρικών βιβλίων-εγχειριδίων, των οποίων ήταν δεινός συλλέκτης, γεγονός που αποδεικνύεται από το πλούσιο υλικό της βιβλιοθήκης του.

35. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Β, υποφάκ. 1, χειρ. 3.

36. ΠΑΧΤΙ, φάκ. Β, υποφάκ. 3, χειρ. 49.

λογοτεχνικές σελίδες

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΒΕΡΓΙΔΗΣ

ΥΣΤΕΡΟΓΡΑΦΟ ΣΤΟΥΣ ΠΑΛΙΟΥΣ
ΣΥΝ-ΑΔΕΛΦΟΥΣ

Είχαμε πάρει φόρα τότε
Μιλούσαμε πολύ
Ελπίζαμε πολύ
Λέγαμε πως θ' αλλάξουμε τον κόσμο
Κρατούσαμε φωτιά τότε...
Κατακεραυνώναμε το παρόν
Ανεμιζαμε απαγορευμένες σημαίες
Εκτοξεύαμε ύβρεις για τους άλλους
Αυτούς που λέγαμε βολεμένους
Ήμασταν ανήσυχοι τότε, ζωνθοί,
αδιάλλακτοι, γεμάτοι ιδέες
Φυσούσε αέρας αισιοδοξίας
Τα λόγια ζωντάνευαν
Ορθώνονταν απειλητικά
Άνοιγαν μονοπάτια
Πίσω τους ακολουθούσαν πολλοί
Είχα πιστέψει, Θανάση, ότι τα μονοπάτια
θα γίνονταν δρόμοι

Βλέπαμε το όραμα
Με τα χέρια ανοίγαμε δρόμο
Κάποτε θα φτάναμε
Είχαμε μάτια;
Είχαμε χέρια;
Τώρα πώς να εξηγήσω τη σιωπή;
Αναρωτιέμαι
Πώς μείναμε άναυδοι;
Πώς καταλήξαμε καθίδροιοι οδοιπόροι της
καθημερινότητας;

Από την ανέκδοτη συλλογή *Fractal Ψυχής*

ΣΩΣ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ
ΝΙΚΟΛΕΤΑΤΟΣ-ΚΕΚΑΤΟΣ

ΤΟ ΠΑΡΑΠΟΝΟ ΤΟΥ ΟΔΥΣΣΕΑ

Σα κόσμον που γκρεμίζεται κομμάτι
κι ας γλίτωσαν της Σκύλας την πληγή
των Τρώων χρεωθήκαν την οργή
και το 'να του Πολύφημον το μάτι.

Μα πιότερο τ' ασχί που 'χαν φυλάξει
με τους αγέρες τάχα τ' ουρανού
το λύσανε και τ' αχ τον καθ' ενού
αντάρα ο στεναγμός θα τους βουλιάξει.

Κι ως έφτασε ως τα εδώ η Κυμοθόη
και άπονα τους κοίταζε η Πλωτώ
τ' απόψε σε μια θάλασσα πιστό
χαθήκανε οι συντρόφοι μου οι αθώοι.

Απ' των αιώνων τώρα τους χρωστήρες
χρώμα και σχήμα άλλαξαν οι τόποι,
πλαγιάζει με πολλούς η Πηνελόπη
κι εμένα με σκοτώσαν οι μνηστήρες.

Ληξούρι 13/1/2009

Με πολύ αέρα

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΣΩΣ

ΦΩΤΗΣ ΠΑΥΛΑΤΟΣ

ΣΙΓΗ ΙΧΘΥΟΣ

Βγήκαν
νεκρά τα ψάρια στη στεριά,
αμέτρητες χιλιάδες, μιλιούνια,
λες κι έγινε ολοκαύτωμα
στ' απέραντο βασίλειό τους
Απ' τις αθέατες τις «φλόγες» των
φαρμακερών των αποβλήτων
καταστροφικές
για τον υδάτινο τον κόσμο τους.

Και κείτονταν νεκρά στην ακτή
μ' ορθάνοιχτα τα θολωμένα μάτια τους
και με τ' αποτύπωμα της έκπληξης,
απορημένα,
για το μεγάλο το κακό που τα βρήκε.
Και τότες
λύθηκε η από καταβολής του κόσμου
«σιγή ιχθύος»
κι έγινε φωνή κι έγινε κραυγή μεγάλη
κι ως τα πέρατα ακούστηκε του κόσμου.

Κι οι άνθρωποι
στάθηκαν εнеοί κι αμήχανοι
προσπαθώντας να ερμηνεύσουν
τούτο «το σημείο των καιρών»,
προμήνυμα της συντέλειας του κόσμου
κι απόμειναν άφωνοι, βουβοί κι
αμήχανοι,
«σιγή ιχθύος».

Αλί, αλί και τρισαλί,
αν η «σιγή ιχθύος» των ανθρώπων
δεν γίνει φωνή, κραυγή μεγάλη
κι ως τα πέρατα του κόσμου ν' ακουστεί
να ξυπνήσουν οι θεοί
– ενάλιοι, κι επίγειοι κι ουράνιοι –
τα «σημεία των καιρών» ν' ανασταφούν
και γιορτή σ' ωκεανούς και πλάση
να γενεί μεγάλη.

18 Ιουλίου 2008

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΟ ΨΕΥΤΙΚΟ ΥΦΑΔΙ

Το υφάδι που 'στριψες για μένα
το 'ριξα μ' αγκίστρι στα νερά
το 'ριξα μ' αγκίστρι μια νυχτιά.

Κι αν πιάσει το ξωτικό της Περαχώρας
ομολογώ τα ξόρκια θα λυθούνε
και τα πουλιά θα πάψουν να πενθούνε.

Κι αν πιάσει τον Λαέρτη τους καημούς
σε σπίτι ρημαγμένο-σκοτεινό, αν θα τους
στείλει,
ομολογώ οι Ολύμπιοι θα ξαναστήσουν
τους βωμούς
και οι φαντάροι που αγνόησαν τον
φύλακα στην πύλη
ομολογώ τα μυστικά σου θα λένε στους
πολλούς.

Το υφάδι που 'στριψες για μένα
χάθηκε μ' αγκίστρι στα νερά
χάθηκε μ' αγκίστρι στα βαθειά.

Κι έμεινε η άκρη της κλωστής
στο χέρι μου σφιχτά κουλουριασμένη
σαν κάποιον που περιμένει το μήνυμα
απ' την τύχη της γραμμής.

Υφάδι κόκκινο
σφιχτά στριμμένο!

Υφάδι ψεύτικο!.

10-04-1987

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΕΞΟΥΡΙΟΥ

ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΣ

ΑΔΕΛΦΙΚΟ

Απόψε, Αχμέτ, όταν η έφοδος περάσει
ένα σκοπό με φνυσαρμόνικα θα παίξω
κι απ' τη σκοπιά σου βγες λιγάκι
γιατί οχτρός δεν είμαι εγώ που θα σε
πιάσει!

Έχεις, Αχμέτ, ό,τι έχω κι εγώ να ξέρεις
πλατειά παλάμη απ' τη σκαμπάνη
ροξιασμένη
καλή και μάνα που με πόνο περιμένει
πες μου, Αχμέτ, τι τ'όπλο θέλουμε στο

χέρι;

Μοίρα κοινή γνώριζε, φίλε, πως μας
δένει
σαν έρθει η ώρα η καλή κι' απολυθούμε
ίσως εργάτες απ' ανάγκη θα βρεθούμε
στην ίδια φάμπρικα σε κάποια χώρα
ξένη.

Εγώ, Αχμέτ, το όπλο τ' άφησα να πέσει
με σένα σύνορο δεν έχω –τι να γίνει–
ένα τσιγάρο –το στερνό– έχει απομείνει
έλα αδελφέ μου, να το κόψουμε στη μέση.

Απόψε, Αχμέτ, όταν η έφοδος περάσει
ένα σκοπό με φνυσαρμόνικα θα παίξω
κι απ' τη σκοπιά σου βγες λιγάκι
γιατί οχτρός δεν είμαι εγώ που θα σε
πιάσει!

παραέξω

πιάσει!

ΑΤΙΤΛΟ

Δεν χάθηκαν ποτέ τα χελιδόνια,
δεν πέθαναν ποτέ τα καλοκαίρια
όσο οι καρδιές μας είναι ανοιχτά
μπαλκόνια
ο κόσμος θα χωρά στα δυο μας χέρια!

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΛΟΓΟΔΟΤΗΣ

ΔΡΟΜΟΙ ΤΕΜΝΟΜΕΝΟΙ

Το βήμα μου αντάμωσε
εκείνο!
Ανέγνωρο στάθηκε
στο βυθό των στοχασμών.

Στιγμαία αντιλήφθηκε
εκείνο!
Σαστισμένο έμεινε
ενώ μάκραινε γοργά.

Συνάντηση ζωής το έλαβε
εκείνο!
Ευφάνταστο βρέθηκε
στο λιώγερμα αφημένο.

Το 'νιωσε δεν το 'νιωσε
εκείνο!
Αγέρωχο συνέχισε
έσβησε στην καταχνιά.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

23.04.2009

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΣΟΥΡΙΟΥ

Κ.Π. ΓΡΓΠΛΣ ΠΑΚΙΟΛΟΣ

ΗΤΑΝΕ ΤΟΝ ΚΑΙΡΟ ΠΟΥ Ο ΘΑΝΑΤΟΣ

Ήτανε τον καιρό
Που ο Θάνατος
Περπατούσε στις ρεματιές
Των Δηλεινάτων

Οι μαχητές των αιματοβαμμένων
Εντελβαίς
Σιδερόφρακτοι
Με την αλαζονεία
Του φόν Χίμσελντ
Βάδιζαν μυρμηγκιές
Ανάμεσα στους λόφους

Και κείνοι μόνοι
Μέσα στα αφιλόξενα βουνά
Ψάχνοντας
Για μια λευτεριά
Που αργούσε νάρθει

Σέρνοντας τ' άλογα
Της Νιότης
Που κάλπαζαν
Εμπρός απ' τον καιρό
Μες στην ομίχλη
Στο έρεβος
Του τρόμου

Κι όλο ρωτούσαν
Τι λέει το χώμα
Τι ψάλλει το λουλούδι
Τι σκέπτονταν
Οι ανθισμένες κουτσουπιές
Την Άνοιξη

Μα αγέρωχος
Ο θάνατος
Ιχνηλατούσε
Το πέραςμα τους
Κάτω απ' τα χνώτα

Του απόμακρου καλοκαιριού
Που έσβηγε κιόλας
Στο τέλος του Σεπτέμβρη

Με τα χρυσά τα μάτια τους
Όλο ελπίδα
Για μιαν Άνοιξη καλύτερη
Και ελεύτερη

Ταξίδευαν μες στις ελιές
Του φθινοπώρου
Λίγο πιο πάνω από τη θάλασσα
Αντάμα με το σμίξιμο του Ήλιου
Στο σμίξιμο της γης
Και τ' ουρανού

Κι όλο να φθάσουν κάπου
Προσπαθούσαν
Μα δεν ήταν μπορετό
Με τίποτα

Έτσι αργά κι αποκομμένοι
Από τους άλλους
Βάδιζαν
Αλλά όσο προχωρούσαν
Τόσο έκλεινε
Ο κόσμος γύρω τους
Και τόσο οι θάλασσες
Τους σκέπαζαν

Το Τέλος κι η Αρχή
Κι η φοβερή βροντή
Της Όστριας
Σαν φάνηκαν οι κύκλοι
Στα χλωμά τα μάτια
Της άγουρης Σελήνης

Και ξάφνου
Το αντόματο
Του Φον Κλέμπε
Ακουστήκε
Να κροταλίζει
Στο ξέφωτο της λαγκαδιάς

ΠΑΚΙΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΚΟΥΤΣΙΟ ΔΕΟΥΡΙΟΥ

Σύγκορμος ο ανθός της Άνοιξης
Ξαπλώθηκε από χώμα
Βασίλεψαν τα μάτια τους
Πον δεν είχαν προφθάσει
Να καμαρώσουνε τον κόσμο

Κι ύστερα πάλι
Το φως να φεύγει
Να στεγνώνει
Στο κενό του χρόνου

Ώσπου στο τέλος
Μέσα στη φρίκη
Τα ματιά πάγωσαν
Και κει στο βάθος
Πον έκλεινε το σκοτάδι
Ξαν μια τεράστια
Παπαρούνα
Με τα πέταλα ανοιγμένα
Η θύμηση
Τα αγαπημένα πρόσωπα
Όλα σε σειρά
Το αίμα
Η ζωή
Ο θάνατος
Το τελευταίο φως.....

Οι δολοφόνοι κάγχαζαν
Κι ανάμεσα τους
Ο Ζίγκβαρτ Γκαίλερ
Κι ο Φον Κλέμπε

Μα ο κόσμος όλος
Ακουμπισμένος
Σε ένα σύννεφο
Χειροκροτούσε
Τους Ήρωες
Της αδιόκοχαμένης
Λευτεριάς

Μουσάτα 2009

Η ΟΚΤΩ ΤΟΥ ΟΚΤΩΒΡΗ

Ο ήλιος διακρινόταν, αλλά χλωμός, χλωμότερος κι απ' το ξερό χορτάρι και λίγο μαύρος στην περιφέρειά του, την ημέρα εκείνη που ο Σωφρόνιος με αρχοντική ταπεινοφροσύνη στάθηκε στο πλατύσκαλο του αυτοκρατορικού μεγάρου. Οι φρουροί κοίταξαν ανστηρά κάποιο ανυπόστατο σημάδι στον εγγύς ορίζοντα, καθώς ο Σωφρόνιος αρκέστηκε να πει στον αυλικό που τον υποδεχόταν: Σωφρόνιος.

Θα 'χε βέβαια ο Σωφρόνιος κάποια κρυφή ταραχή ακολουθώντας τον αυλικό που οδηγούσε ολοένα ψηλότερα και ενδότερα του αυτοκρατορικού μεγάρου, αλλά περπατούσε σταθερά και πάντοτε με στυφτό κεφάλι. Διάβηκαν ένα μακρύ διάδρομο όπου στην κάθε πλευρά και κατά μήκος άντρες βαριά εξοπλισμένοι βάδιζαν σχεδόν σημειωτόν κατά μονάδα. Στο τέλος του διαδρόμου πάλλευκο μάρμαρο άστραφτε κι έτσι φαινόταν ο διάδρομος αδιέξοδος από κείνη την άκρη. Απορούσε ο Σωφρόνιος σαν έβλεπε τον αυλικό να μην ελαττώνει την ταχύτητα του βαδίσματός του, μα να βαδίζει καταμέτωπο προς το αδιέξοδο χαμόγελο όμως άνθισε στο πρόσωπό του, σαν αντιλήφθηκε πως ο διάδρομος είχε διέξοδο, κάνοντας μια παράξενη κλίση ακριβώς στο τέρμα. Δυο στροφές έκαναν στη συνέχεια καθώς βάδιζαν σ' έναν πλατύ, αλλά κυκλικό διάδρομο, όπου δεν υπήρχαν φρουροί κι όπου τα βήματά τους αντιλαλούσαν. Δεν άργησαν να φτάσουν σε μια θολωτή αίθουσα, μεγαλόπρεπη, με φρουρούς μεγαλόπρεπους. Εκεί σταμάτησαν. Ο αυλικός πέρασε την κεντρική θύρα. Ο Σωφρόνιος πήρε να εξετάζει με το βλέμμα τις αψίδες του θόλου, ήρεμα όμως και χωρίς επιμονή, μα πριν να φτάσει το βλέμμα του στο κέντρο του θόλου, εμφανίστηκε ο αυλικός και του 'πε πως ο αυτοκράτορας τον αναμένει και να περάσει.

Παραμέρισαν οι φρουροί τις όρθιες σταυρωτές λόγχες, πέρασε μέσα ο Σωφρόνιος.

Ο Αυτοκράτωρ είναι βέβαια αυτός που κρατεί, αυτός που διατάζει. Όμως τι να διέταζε τον Σωφρόνιο, που όντας γέροντας εβδομηκοντούτης, τι θα μπορούσε να προσφέρει; Η διαταγή του αυτοκράτορα κείνη τη χλωμή μέρα ήταν παράξενη. εντολή μάλλον ήταν, ανάθεση αποστολής: να γράψει ο Σωφρόνιος «μια ιστορία προς άγνωστον κατά την ημέρα της επισκέψεως των ξένων, τους οποίους, ημιβάρβαροι καθώς είναι και όψιμοι εραστές του ωραίου λόγου, οφείλουμε να εντυπωσιάσουμε, υπαινικτικώς και εξυπνότατα, ώστε να καταδειχτεί το ύψος μας εις τα τοιαύτα».

Αυτή ήταν η εντολή του Αυτοκράτορα προς τον Σωφρόνιο, ο οποίος είχε κερδίσει τη φήμη του καλύτερου λογογράφου της Αυτοκρατορίας, και δικαιοτάτα, ύστερα από τις θαυμάσιες ιστορίες και εξιστορήσεις που είχε συγγράψει.

Ο Αυτοκράτωρ έθεσε και το χρονικό όριο, που ήταν γύρω στις Οκτώ του Οκτώβρη, αφού οι ξένοι θα έφταναν λίγες μέρες μετά.

Με σκυφτό το κεφάλι, πιο σκυφτό απ' όταν μπήκε, βγήκε ο Σωφρόνιος απ' την αίθουσα του Αυτοκράτορα. Αίθουσα που δεν είχε ξαναδεί, Αυτοκράτορα που είχε δει και είχε συνομιλήσει δυο – τρεις φορές μόνο, παλιά σε συμπόσια ή τελετές και του οποίου τα συγχαρητήρια είχε δεχτεί αντάμα με πλούσια δώρα για τις εξαιρετικές του συγγραφές.

Παρατηρώντας λιγότερο τα τριγύρω, διέσχισε τον ίδιο δρόμο με πριν. Λύθηκε το μυστήριο: ο Αυτοκράτορας δεν τον ήθελε παρά για ό,τι ήταν, δεν τον ζητούσε άλλο να κάνει παρά ό,τι σε όλη του τη ζωή έκανε: να γράφει μια ιστορία.

Εντούτοις ο Σωφρόνιος στοχαζόταν με ταραχή το συμβάν. Εντολή του Αυτοκρά-

τορα, επιθυμία του Αυτοκράτορα... η επιτομή όλου ό,τι έχει γραφτεί και γράφεται, η σφραγίδα της Αυτοκρατορίας...

Όσο κι αν κολακεύτηκε ο γέρο – Σωφρόνιος από το «άριστος» και «ξακουστός», που του απένειμε ο Αυτοκράτωρ, τούτη η αποστολή τον τρώμαζε. Είχε βέβαια έξι μήνες μπροστά του και σ' έξι μήνες μια ιστορία γράφεται, αλλά τι να γράψει, που να παρουσιάσει ο Αυτοκράτορας στους ξένους;

Είδε λοιπόν ο Ευσέβιος, που καρτερούσε με αδημονία και κάποια ανησυχία τον Σωφρόνιο να μπαίνει ταραγμένο. Αχώριστοι φίλοι, ο Ευσέβιος κατά τι νεώτερος, ζούσαν από χρόνια μαζί. Η ηρεμία που έδειχνε τον τελευταίο καιρό ο Σωφρόνιος είχε διαμιγεί εξανημιστεί. Ο Ευσέβιος, αντίθετα, μαθαίνοντας τα καθέκαστα, χάριξε κι άρχισε τις προτροπές και τις παραινέσεις προς το φίλο του όπως εκπληρώσει την επιθυμία του Αυτοκράτορα στο έπακρο, μια κι είναι ο μόνος που σ' ολόκληρη την αυτοκρατορία μπορεί να το κάνει.

Σε βαθεία περισυλλογή έπεσε ο Σωφρόνιος στις επόμενες μέρες. Ήταν μια κατάσταση που ο Ευσέβιος αδυνατούσε να καταλάβει. Ήταν τέτοια χαρά και τόσο εύκολο για τον Σωφρόνιο να γράφει. ακόμη κι όταν στοχαζόταν πολύ κι η περισυλλογή τραβούσε, μια χαρά απόκρυφη ήταν αισθητή. Τώρα η περισυλλογή συνοδευόταν με μελαγχολία, το βάρος της αυτοκρατορικής επιθυμίας φαινόταν να λυγίζει τον Σωφρόνιο.

Αλλ' αυτή η κατάσταση δεν διήρκεσε πολύ. Ξάφνον ο Σωφρόνιος άλλαξε. Έπαψε πια να κλείνεται, όπως έκανε ως τότε, σπíti κι άρχισε να βγαίνει και να λείπει ώρες. Σύχναζε στην αγορά, επισκεπτόταν φίλους κι επίσης άρχισε να εκδρομεί σε κάποιες χαλάρια στην άκρη της πόλης. Το βράδυ γυρίζει σπίτι του και κλεινόταν στο δώμα του, εκεί που συνήθιζε πάντοτε να γράφει. Στα γεροντάματα, το μεράκι της

ζωής του φαινόταν να τον είχε συνεπάρει.

Όμως δεν πέρασε πολύς καιρός κι ο Σωφρόνιος αναπάντεχα εγκατέλειψε κάθε ιστορία, μπαίνοντας στο χώρο του ανιστόρητου. Ήταν τέσσερις μήνες πριν από τις Οκτώ του Οκτώβρη που ο Σωφρόνιος πέθανε.

Απύθμενη ήταν η θλίψη που αισθάνθηκε ο Ευσέβιος στον ξαφνικό χαμό του φίλου του. Με την καρδιά στο στόμα κατάφερε να τον φροντίσει για τελευταία φορά.

Λίγες μέρες είχαν περάσει, νωπό ήταν ακόμη ο Αυτοκράτορας «ταραγμένος και θλιμμένος», όπως θα ομολογήσει, απ' το κακό μαντάτο, καλεί τον Ευσέβιο στο παλάτι. Εκεί θα ζητήσει να μάθει λεπτομέρειες για το θάνατο του Σωφρόνιου.

Ο Ευσέβιος, αντικρίζοντας πρόσωπο με πρόσωπο για πρώτη φορά τον Αυτοκράτορα, κομμάτι σάσπισε. Δεν άργησε να καταλάβει πως οι πρώτες προτάσεις του κάθε άλλο παρά ωραίες και ολοκληρωμένες ήταν και για τούτο, προσπαθώντας να αυτο-κρατηθεί, έγινε λιγομίλητος. Απ' την πλευρά του ο Αυτοκράτωρ, συναισθανόμενος τη θέση του Ευσέβιου, άρχισε σε χαλαρό και φιλικότατο τόνο να πλέκει το εγκώμιο του νεκρού. Στην οικεία ατμόσφαιρα που έφτιαξαν κείνα τα λόγια, συνήλθε σιγά - σιγά ο Ευσέβιος κι άρχισε να συμμετέχει στον εγκωμιασμό του Σωφρόνιου, στην αρχή επιφυλακτικά, ωστόσο ο Αυτοκράτορας επιδέξια τον παραχώρησε την πρωτοβουλία. Αφηγήθηκε τις τελευταίες μέρες του Σωφρόνιου, όλη την εμφανή του αγωνία και τη μεγάλη προθυμία για το έργο που του ανατέθηκε. Συνάμα πόσο ξαφνικός ήταν ο θάνατός του, παρ' όλες τις αρρώστιες που τον κατέτρεχαν στα στερνά του χρόνια. Ο Αυτοκράτωρ, σ' αυτή τη δήγηση του Ευσέβιου διέκρινε ευφύια, γι' αυτό τον ρώτησε αν ήξερε να είχε γράψει ήδη ο Σωφρόνιος την ιστορία ή ένα μέρος της, ή έστω αν ήξερε τι σχεδίαζε να γράψει. Κι ο

Ευσέβιος απάντησε, με κάποιες περιστροφές τώρα, ότι δεν ήξερε τίποτα για την ιστορία και ότι ήταν η πρώτη φορά που ο Σωφρόνιος δεν του είχε μιλήσει καθόλου για ό,τι έκανε ούτε έναν υπαινιγμό. Θετικά όμως, είπε ο Ευσέβιος, κάτι έγραφε, υπάρχουν σημειώσεις, αλλά ο πόνος μου είναι τόσο βαθύς και φρέσκος που δεν αντέχω να τις κοιτάξω. Και συμπλήρωσε: Πάντως απ' το μέγεθος και τον τρόπο που είναι γραμμένες, αποκλείεται να είναι τελειωμένο αυτό που του ζητήσατε. Απλές σημειώσεις θα 'ναι που έγραφε πάντα και που μόνο αυτές μπορούσε να διαβάσει.

- Δηλαδή; ρώτησε ο Αυτοκράτωρ.

- Όχι πως είναι γραμμένες σε άλλη, δικιά του, άγνωστη γλώσσα για μας, αλλά ο τρόπος που τις έγραφε... υπομνήσεις ήσαν, σήματα που θα 'πρεπε κάποιος άλλος να ξέρει ολόκληρη την ιστορία για να τις διαβάσει καθαρά.

- Χμ, παίρνει λοιπόν την ιστορία μαζί του, ακούστηκε η αυτοκρατορική φωνή. Και τι μπορεί να γίνει τώρα, ποιος να μπορεί ν' αντικαταστήσει τον Σωφρόνιο; Εσύ, Ευσέβιε, εσύ (κι η ραχοκοκαλιά του Ευσέβιου σείστηκε) θα πρέπει να ξέρεις. Ποιον ο Σωφρόνιος θεωρούσε ικανό λογογράφο, για ποιον είχε εκτίμηση κι έτρεφε εμπιστοσύνη. Εγώ αντάξίό του δεν ξέρω στη χώρα.

Εδώ ο Ευσέβιος κυριεύτηκε από κάποια ταραχή. Αλλά σύντομα το πρόσωπό του έλαμψε.

- Υπάρχει κάποιος, είπε, υπάρχει. Τον γνωρίζω. Αλλά είναι βέβαια πολύ νέος. Πάνε μερικά χρόνια που, δεν ξέρω πώς, γνωρίστηκε με τον Σωφρόνιο. Ερχόταν πολύ συχνά σπίτι και για έναν καιρό είχαν γίνει αχώριστοι. Μιλούσαν ώρες για την τέχνη της εξιστόρησης. Ο Σωφρόνιος πάντα μου έλεγε γι' αυτόν πως είναι ο καλύτερος που 'χε γνωρίσει. Μάλιστα κάποτε θυμάμαι που έλεγε σε συνομιλία του με συντεχνίτες πως είναι η φρεσκάδα του τέτοια, που, παρ' ότι τόσο νεότερος, «πολλά θα εί-

χαμε να μάθουμε απ' αυτόν». Το δίχως άλλο ο Σωφρόνιος τον θεωρούσε σπουδαίο κι αυτόν θα υποδείκνυε για διάδοχό του. Είναι ο νεαρός Πανσανίας. Στερνή φορά τον είδα για λίγο στην κηδεία του Σωφρόνιου. Τελευταία οι επισκέψεις του είχαν αραιώσει, αλλά κάθε φορά που μας ερχόταν ο Σωφρόνιος γινόταν πολύ χαρούμενος.

Ο Αυτοκράτωρ δεν ήξερε αυτό το όνομα, άκουγε για πρώτη φορά το νεαρό Πανσανία. Ωστόσο αφού έχαιρε τέτοιας εκτίμησής απ' τον Σωφρόνιο, αποφάσισε να του αναθέσει την αποστολή.

Ήταν μια μέρα ζεστή που ο Πανσανίας πήγε στο παλάτι. Κοίταζε την ασώματο κεφαλή ενός θεού της δικαιοσύνης μέσα στην αίθουσα των ακροάσεων, περιμένοντας τον Αυτοκράτορα. Σαφώς ενήμερος για το σκοπό της πρόσκλησης, δεν φαινόταν να έχει καμιά ιδιαίτερη ανησυχία ούτε όμως και ιδιαίτερη ηρεμία. Ένα μείγμα περισκεψής και ζωηρής ετοιμότητας τον διακατείχε. Όταν ο Αυτοκράτωρ εμφανίστηκε με το συνηθισμένο, μάλλον γοργό βήδησμά του, ο Πανσανίας σηκώθηκε αργά και υποκλίθηκε.

Άκουσε από τον Αυτοκράτορα επαινετικά λόγια, που κατέληξαν στη χρήση του ως φνσικού συνεχιστή του έργου του Σωφρόνιου. Ο Αυτοκράτωρ που είχε και κάποια περιέργεια να γνωρίσει τον νεαρό Πανσανία, τη σιωπηρή στάση αυτού την ερμήνευσε ως βάθος και μετριοφροσύνη. Δεν παρέλειψε όμως και να του επισημάνει και το βάρος της αποστολής, επανειλημμένα τονίζοντάς του τι ακριβώς απαιτείται.

Απήλθε του αυτοκρατορικού μεγάρου ο Πανσανίας έχοντας επωμισθεί την ίδια αυτοκρατορική εντολή, που είχε επωμισθεί και ο Σωφρόνιος δυο μήνες πριν: να γράψει μια ιστορία.

Ζωηρά μες στο μυαλό του χοροπηδούσαν μύριες εικόνες, μύρια πράγματα που

προκαλούσαν ερεθισμούς για μια ιστορία. Κάμπος ανοιξιάτικος ήταν το στήθος του, όπου ξάφνου σηκώνονται σμάρι τα πουλιά. Μια ιστορία, μια ιστορία, μονολογούσε με πυρετό και ήτανε σα να 'χει τριγύρω του αμέτρητα λουλούδια κι από τη χαρά του να μην ξέρει να διαλέξει ποιο.

Πόσο εύκολο και τι ηδονή υποσχόταν το γράψιμο μιας ιστορίας! Ο νεαρός Πανσανίας πλημμυρισμένος ορμή και φλόγα και πίστη στον εαυτό του κατείχε ήδη σ' ένα ζωηρό ονειροπόλημα, την ιστορία που θα έγραφε. Μ' αυτή την έπαρση, τη σχεδόν εξαλλοσύνη, τρία - τρία ανέβηκε τα πέτρινα σκαλοπάτια του σπιτιού του. Όρμησε στην υδρία και ήπие δροσερό νερό. Η οικογένειά του, ο Σωφρόνιος, οι φίλοι του και οι φιλενάδες του, το παλάτι και ο Αυτοκράτωρ, κάτασπρα συννεφάκια που τρέχαν ιλιγγιωδώς σ' ένα βαθυγάλανο ουρανό ήταν. Δρόσισε το μέτωπό του με λίγο νερό, έβρεξε και τα μαλλιά του κι έτρεξε ευθύς στο σκριπτήριο. Άρπαξε το καλάμι και πήγε να γράψει, αλλά απροσδόκητα το χέρι του έμεινε μετέωρο. Κι έτσι απροσδόκητα η ορμή του νεαρού Πανσανία κόλλησε.

Όμορφες και μαγευτικές ήταν οι ιστορίες που ήξερε ο Πανσανίας να γράφει. Και ο τρόπος που έγραφε, κατά την παρατήρηση του Σωφρόνιου, πολλά πράγματα είχε να διδάξει. Και ήταν αληθινός πέρα για πέρα ο ενθουσιασμός του και η αυτοπεποίθησή του. Και είχε και τη δύναμη να φέρει σε πέρας ο νεαρός Πανσανίας την αποστολή που του ανέθεσε ο Αυτοκράτωρ. Όμως φαίνεται κάποιο δίλημμα, κάποια ανησυχία τρύπωνε την καρδιά του, κάποιος πόνος βαθύς τον συγκράτησε. Το τελευταίο, πάντως, θα ήταν ο χαμός του Σωφρόνιου, η αίσθηση ότι του σφετερίζεται τη θέση, γιατί απολύτως αυτό ήταν μακριά από την αλήθεια. Επομένως, σχεδόν όλα καλά καθορισμένα, ο Πανσανίας δεν μπορούσε να γράψει.

Είχαν περάσει δυο μήνες από τότε που φορτώθηκε την εντολή και ο Αυτοκράτωρ τον κάλεσε ξανά στο παλάτι. Ήθελε να τον ρωτήσει για την πρόοδο της αποστολής. Ο νεαρός Πανσανίας απέφευγε να κοιτάξει τον Αυτοκράτορα στα μάτια και μουρμούριζε παίζοντας τα δάκτυλα των χειρών του ή πατώντας νευρικά τις άκρες των πλούσιων μωσαϊκών στο πάτωμα. Ο Αυτοκράτωρ διαισθάνθηκε ότι ο νεαρός Πανσανίας αντιμετωπίζει μεγάλες δυσκολίες με την εντολή του και, μη χάνοντας ο ίδιος την αισιοδοξία του, προσπάθησε να τον ενθαρρύνει. Πού να βρει άλλον, τώρα πια, σκέφτηκε και άλλωστε ο νεαρός Πανσανίας θα έχει τις δυνάμεις, αλλά λόγω ηλικίας αυτό που του λείπει είναι το ηθικό. Εντύπωση όμως του προξένησε ο διαφορούμενος τρόπος συμπεριφοράς του Πανσανία. Σαν να τον αποφεύγει όχι από ντροπή, μα από φόβο. Σαν να τον συγκρατεί όχι η ανημποριά ή η αποτυχία, μα κάποιο δίλημμα ριζωμένο μέσα του. Για τούτο ευθέως τον ρώτησε μέχρι πού έχει φτάσει η ιστορία και τι τον καθυστερεί.

Τότε ο Πανσανίας του είπε πως δεν έχει αρχίσει να γράφει ακόμη την ιστορία - κι εδώ ο Αυτοκράτορας αναλογίστηκε πόσο κοντός ήταν να εμπιστευτεί τον Ευσέβιο. Τούτος εδώ είναι παιδί, σκέφτηκε, τώρα με θυμό. Ωστόσο, ο Πανσανίας συνέχισε, να μην ανησυχείτε κι η ιστορία θα γραφτεί, γιατί εγώ δεν γράφω κομμάτι το κομμάτι αλλά εξ ολοκλήρου. Έρχεται η σωστή ώρα κι η ιστορία γράφεται από μόνη της. Και τα εμπόδια που έχω θα τα ξεπεράσω. Τα μάτια του Πανσανία έλαμπαν παράξενα. Ένα ξόσπασμα ήταν τα τελευταία του λόγια. Ο Αυτοκράτωρ του υποσχέθηκε πως θα τον δώσει ό,τι βοήθεια του χρειαστεί. Επέμεινε όμως να τον πει κάτι γύρω από την ιστορία. Ο Πανσανίας αμφίλογος του είπε ότι τώρα θέλει να εξετάσει τις σημειώσεις του Σωφρόνιου, γιατί εκεί θα βρει κάποιον οδηγό. Ο Αυτοκράτωρ τον ρώτη-

σε αν ήξερε τι ετοίμαζε ο Σωφρόνιος. Κάτι έχω στο νου μου, απάντησε ο Πανσανίας, μα για να βεβαιωθώ πρέπει πρώτα να διαβάσω τις σημειώσεις. Ύστερα θα 'ρθω να σας πω. Εμπρός και μη χάνεις καιρό, είπε εμφαντικά ο Αυτοκράτορας, δίνοντας τέλος στην ακρόαση.

Έφυγε ο νεαρός Πανσανίας από το παλάτι και τραβούσε γραμμή στο πρώην σπίτι του Σωφρόνιου. Η ιστορία θα ξεκινούσε από τον Σωφρόνιο ξανά. Όσο για τον Αυτοκράτορα, αυτός έμενε κατηφής και συλλογισμένος, καθώς έβλεπε πως η επιθυμία του κρεμόταν από τον νεαρό Πανσανία που τόσο αλλοπρόσαλλος είχε δείχτει προ ολίγου. Και σκέφτηκε πως αν τελικά δεν έφτιαχνε την ιστορία που του ζήτησε, έπρεπε να τον τιμωρήσει αυστηρά. Μα μόνο δυο μήνες μείνανε, μονολόγησε με θυμό και με κάποια απελπισία, ενώ ξετύλιγε για να διαβάσει την αναφορά ενός αξιωματούχου, που κάτι έγραφε για τη δημόσια διοίκηση σε σχέση με ορισμένα νέα ήθη που εμφανίζονταν στην αυτοκρατορία.

Δεν ξέρουμε βέβαια τι βάραινε τον νεαρό Πανσανία, ούτε τι είχε στο νου του θέλοντας να διαβάσει τις σημειώσεις του Σωφρόνιου. Και επιπλέον, τι τον ανάγκασε να το αναφέρει στον Αυτοκράτορα. Μήπως σαν κάποια διέξοδο; Όμως να που τώρα κουρταλούσε τη βαριά ξύλινη πόρτα του αποδημήσαντος Σωφρόνιου, και όπου καλοκαρδισμένος και πρόσχαρος τον υποδεχόταν ο Ευσέβιος.

Καντό αυγουσιάτικο αλόγευμα ήταν. Ο ήλιος γιγάντιος ξεχνούσε να συνεχίσει το ταξίδι του. Μια σκόνη φωτός έζωνε την αυτοκρατορική πόλη. Πλήθη ανθρώπων μαστίγωναν τα μέρη που έπανε οκιά και λίγος άνεμος. Μισόγυμνες κορασίδες έτρεχαν και χαλάνιζαν στα σοκάκια. Ο Πανσανίας στο σπίτι του Ευσέβιου, που ήταν χτισμένο με βαριά τετράγωνη πέτρα, κάτι πάσιζε

να βρει μέσα στις σημειώσεις του Σωφρόνιου. Πέρασε το απόγευμα, πέρασε και το δειλινό και δεν εμφανίστηκε. Το πρωί της άλλης μέρας βγήκε από το σπίτι με μια παράξενη έκφραση το πρόσωπο και χωρίς να βιάζεται τράβηξε κατά τα χαλάσματα στην άκρη της πόλης. Διάβηκε πεύκα και κυπαρίσσια και κάποια σκόρπια συμπλέγματα από λίθους φαγωμένους από το χρόνο. Κάθισε λίγο να ξεποστάσει πιο πέρα σε πλατεία σκαλοπάτια μισοκρυμμένα στο χώμα. Έπειτα, σιγά - σιγά τα κατέβηκε και τον έφεραν σ' ένα χορταριασμένο ημικύκλιο. Σήκωσε το κεφάλι και πρόσεξε πως το τελευταίο σκαλοπάτι πίσω του θα ήταν ως δεκαπέντε οργιές ψηλά. Προχώρησε μετά σ' ένα μονοπάτι κάπως ανώμαλο κι ήρθε μπρος σ' ένα σωρό από πέτρες. Στις άκρες σπασμένοι κίονες. Πιο πέρα ένας τοίχος από πηλό ραγισμένος. Στις ρίζες του πρόβαλαν μαρμαρίνες πλάκες. Δεν πρόβαλαν όμως έξω απ' την επιφάνεια, κάποιος είχε σκάψει γύρω το χώμα και τις είχε ξεθάψει ως ένα σημείο. Σκονισμένες και μισοκαταστραμμένες κάτι έγραφαν. Ο νεαρός Πανσανίας μπόρεσε με τρομερή δυσκολία να διαβάσει: ΕΠΙ ΤΩ ΦΩΝΩ ( ) ΚΑΙ ΒΩΜΟΣ ( ) ΟΝ ΑΝΕΘΗΚΕΝ ΑΠΟΦΥΓΩΝ ΤΗΝ ΔΙΚΗΝ ( ) ΛΙΘΟΥΣ ( ) ΔΙΚΑΣ ΥΠΕΡΧΟΥΣΙ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΩΚΟΝΤΕΣ ( ) ΥΒΡΕΩΣ.

Η συνέχεια ήταν θαμμένη μέσα στη γη. Μάταια ο Πανσανίας ταρακούνησε την πλάκα κι έσκαψε με τα χέρια του τη γη. Τίποτα παραπάνω δεν διακρινόταν. Στην άλλη πλάκα διάβασε μόνο: ... ΑΠΟ ΤΟΥ ΣΧΗΜΑΤΟΣ ΕΧΕΙ ΤΟ ΟΝΟΜΑ ( ). Στην άλλη: Ο ΤΩΝ ΕΠΙΧΩΡΙΩΝ ΕΞΗΓΗΤΗΣ. Στην τελευταία: ΤΑ ΠΕΠΟΙΗΜΕΝΑ.

Θλίψη κατέλαβε τον νεαρό Πανσανία. Δεν μπορούσε να διαβάσει τίποτα παραπέρα. Ούτε και μπορούσε να εννοήσει και πολλά πράγματα απ' αυτά που είχε διαβάσει. Και βωμός ον ανέθηκεν ο αποφυγών την δίκην επί τω φόνω – εις λίθους ένθα δί-

κας υπέχονσι και οι διώκοντες – εξ ύβρεως – τα πεποημένα – ο των επιχωρίων εξηγητής – από του σχήματος έχει το όνομα.

Χώρια που τα γραφτά ανήκαν σε διαφορετικές πλάκες και να τα συνδύαζε πάλι νόημα δεν έβγαине: 'Υβρεως τα πεποημένα – επί τω φόνω και βωμός ον ανέθηκεν αποφυγών την δίκην. Εις λίθους (εφ' ων εστάσιν), οι δίκας υπέχονσι και οι διώκοντες... Ο των επιχωρίων εξηγητής από του σχήματος έχει το όνομα. Μικρή, πολύ μικρή, ασήμαντη η σημασία που έβγαине. Και το κείμενο ήταν εκεί, αλλά αδύνατον να το διαβάσει. Και φανερά έλεγε περί μιας ιστορίας... Λύσσα τον έπιασε, πήρε μια κοφτερή πέτρα κι άρχισε να σκάβει να ξεθάψει τις πλάκες κι έγινε μούσκεμα στον ιδρώτα, καθώς ο ήλιος πήρε να μεσουραναί. Ξέθαψε κάμποσο μια πλάκα, αλλά το κείμενο ήταν τελειώς κατεστραμμένο.

Απογοητευμένος πέταξε την πέτρα που κρατούσε μακριά, όταν ένας ίσκιος τον κάλυψε κι εμφανίστηκε ο Ευσέβιος χαμογελαστός προτείνοντάς του ένα τσαπί. Το άρπαξε ο νεαρός Πανσανίας και συνέχισε με μανία το σκάψιμο. Οι κόποι του όμως αποδείχτηκαν μάταιοι. Στις πλάκες, πέρα απ' ό,τι είχε διαβάσει, δεν φαινόταν ίχνος γραφής. Διψούσε τώρα τρομερά. Ο Ευσέβιος του υπέδειξε μια κρήνη πιο πέρα. Έτρεξε ο Πανσανίας και ήπιε νερό μέχρι που βάρυνε το στομάχι του. Επέστρεψε νιώθοντας ζαλισμένος απ' το δυνατό ήλιο. Ο Ευσέβιος δεν φαινόταν πουθενά. Αισθάνθηκε κι ο ίδιος την επιθυμία να φύγει, μα ξάφνου μια μανία τον κυρίεψε κι άρχισε να σκάβει τριγύρω μήπως ανακαλύψει κάτι καινούριο. Έσκαβε μέχρι το βασίλειο περίπου του ήλιου και το μόνο που ανακάλυψε ήταν ένα κομμάτι πλάκας, που είχε μια γραμμή γύρω στο κείμενο και έγραφε: ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΤΑΝΗΣΘΟΥΣ ΤΑΣ ΚΥΚΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΗΕΛΛΑΓΟΣ ( ) ΑΚΡΑ ( ) ΠΡΟΚΕΙΤΑΙ ΓΗΣ. Αυτό μόνο βρήκε ο Πανσανίας και

τίποτ' άλλο.

Γοητευμένος όσο και απογοητευμένος απ' τα ευρήματα ο Πανσανίας, με πρόσωπο κατακόκκινο, με τα σανδάλια και τα πόδια κατασκοनिσμένα, τα χέρια του λερωμένα σαν εργάτης της γης, πήρε το δρόμο της επιστροφής.

Ήταν τόσο αλλαγμένη η μορφή του που πέρασε σαν ίσκιος τους δρόμους της πόλης. Κανείς απ' όσους τον είδαν δεν τον αναγνώρισαν. Είχαν ήδη ανάψει οι λύχνοι στα διάφορα σημεία, όταν έφτασε σπίτι του. Βαρύς έπεσε στην κλίνη του κι ολόκληρο το σώμα του λύθηκε σε λυγμούς και σε δάκρυα.

Πέρασε ένας μήνας και ο Πανσανίας κλεισμένος σπίτι του, ήταν σα να μην υπάρχει. Πουθενά δεν έδινε σημεία ζωής. Μια φορά τον επισκέφτηκε ο Ευσέβιος, ντυμένος επίσημα, παρ' όλη τη ζέση του απερχόμενου θέρους, αλλά η επίσκεψή του διήρκεσε όσο και ενός ταχυδρόμου. Προφανώς με κάτι ήταν ζωντανά απασχολημένος ο Πανσανίας.

Όμως δεν έμενε παρά ένας μήνας για τις Οκτώ του Οκτώβρη. Και ο Αυτοκράτωρ όλον αυτόν τον καιρό προσδοκούσε μέρα παρά μέρα την εμφάνιση του νεαρού Πανσανία. Προσδοκούσε να τον δει να 'ρχεται στο παλάτι χαρούμενος και να του λέει πως το τέλος της ιστορίας είναι ζήτημα ημερών. Όμως οι μέρες περνούσαν, ο Πανσανίας πουθενά, κι ο Αυτοκράτωρ πολύ ανησύχησε. Σκέφτηκε πρώτα πως άργησε τόσο, επίτηδες, για να 'ρθει με την ιστορία έτοιμη μα μετά σκέφτηκε πως η αποτυχία είναι η καλύτερη αιτία αναβολής. Βρέθηκε σε αμηχανία κι αποφάσισε να στείλει να τον φωνάξουν.

Ο αυλικός που έστειλε γύρισε και του είπε πως ο Πανσανίας ασθενεί και πως μηνούσε «για την αποστολή που ανέλαβε να μην ανησυχείτε διόλου». Καθησύχασε κάπως ο Αυτοκράτωρ, όμως κάτι δεν του

άρεσε σ' αυτή την ιστορία. Υπομόνεψε εν τούτοις, γιατί σκέφτηκε τι είχε να κερδίσει ο νεαρός Πανσανίας λέγοντάς τον ψέματα...

Έτσι πέρασαν ακόμη δυο βδομάδες. Σ' αυτό το διάστημα ο Αυτοκράτωρ, κατά περίεργο τρόπο, ήταν βέβαιος πως ο Πανσανίας είχε ήδη γράψει την ιστορία και χαιρόταν μάλιστα συλλογίζοντας πως, μ' όλο που ασθενούσε, έδειχνε τέτοια προσήλωση. Την τρίτη βδομάδα λοιπόν αποφάσισε να του στείλει έναν αυλικό να τον ρωτήσει για την υγεία του κι ευγενικά να του υπενθυμίσει τις Οκτώ του Οκτώβρη.

Κατάπληκτος όμως έμεινε από την απάντηση που του έφερε ο αυλικός: Ο Πανσανίας, του είπε, είναι καλά στην υγεία του κι επίσης είπε να πω στον Αυτοκράτορα πως η Οκτώ του Οκτώβρη είναι γεγονός που θα συντελεστεί εντός και όχι εκτός.

- Η Οκτώ του Οκτώβρη γεγονός που θα συντελεστεί εντός και όχι εκτός! φώναξε έξαλλος ο Αυτοκράτωρ. Έτσι σου είπε; και χτύπησε τα πόδια του στο δάπεδο. Τι αναιδεία, και τι βλακεία μου να εμπιστευτώ ένα παιδί! Και πιστεύει ότι μπορεί και να παιζει μαζί μου!

Φώναξε αμέσως τον γραμματικό και τον υπαγόρευσε γραφή και την έστειλε στον Πανσανία. Τον έγγραφε: Σύμφωνα με τις καλένδες της Αυτοκρατορίας, Οκτώ του Οκτώβρη είναι σε οκτώ μέρες από σήμερα που διαβάξεις τούτη την επιστολή. Αλλά και αν ακόμη οι καλένδες μας δεν συμφωνούν με τις δικές σου μετρήσεις, ούτε στιγμή μην ξεχνάς πως εγώ είμαι ο πατέρας των ημερών. Αν η ιστορία δεν είναι έτοιμη στις Οκτώ του Οκτώβρη, θα λευτερώσω τους ώμους σου από ένα πολύτιμο φορτίο.

ΙΛΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΝΕΑΣ ΑΙΤΩΝΕΩΣ
Η ΟΚΤΩ ΤΟΥ ΟΚΤΩΒΡΗ, ΚΑΤΕΥΝΑΣΜΟΣ
ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ

Κύλησαν οι υπόλοιπες μέρες και ήρθε

επιτέλους η ευλογημένη, και για άλλους αποφοράς, ημέρα, η Οκτώ του Οκτώβρη. Στο παλάτι επικρατούσε από πολύ πρωί μια ανήσυχη κίνηση. Φρουροί σε διάφορους σχηματισμούς άλλαζαν θέσεις γύρω στην αυλή, υπηρέτες κουβαλούσαν πράγματα τρέχοντας πάνω κάτω, αυλικοί διέσχιζαν τους διαδρόμους κι ανεβοκατέβαιναν σκάλες επιτηρώντας και συζητώντας μεταξύ τους χαμηλόφωνα. Ήταν μια κατάσταση γενικής προετοιμασίας, αφού οι σημαντικοί ξένοι θα έφταναν λίγες μέρες μετά. Επίσης βέβαια ήταν και η Οκτώ του Οκτώβρη και ο Πανσανίας έπρεπε να παρουσιαστεί με την ιστορία ανά χείρας. Και έπρεπε να παρουσιαστεί εντός ωρών, όσο διαρκούσε η ώρα των ακροάσεων. Διαφορετικά η δική του ιστορία θα έπαιρνε τέλος.

Το πράγμα είχε ακουστεί και υπήρξαν μερικοί περιέργοι που είχαν κάποια σχέση με την αυλή ή και με την πρόσφαση κάποιου αιτήματος γλίστρησαν μέσα στο παλάτι, για να παρακολουθήσουν την ιστορία από κοντά. Ανάμεσά τους βρέθηκε και ο Ευσέβιος που, αμίλητος και σε άκρα ετοιμότητα, περίμενε.

Πέρασαν μια - δυο ώρες. Η κίνηση κόπασε. Το παλάτι βρισκόταν σε τάξη. Πρώτη μετά το μεσημέρι να σήμαινε και οι αυλικοί δεν θα καθυστερούσαν να εκτελέσουν την αυτοκρατορική απόφαση και να διατάζουν τη σύλληψη του Πανσανία. Με αδημονία περίμεναν όλοι. Δεν ήταν λίγοι αυτοί που στοχάζονταν πόσο ανόητα κι επιπόλαια είχε φερθεί ο Πανσανίας. Τι τιμές και τι δώρα θα μπορούσε να πάρει από τον Αυτοκράτορα... Άλλοι ονειρεύονται μια τέτοια ευκαιρία κι αυτός κινδύνευε να χάσει τη ζωή του...

Αλλά ξάφνου εμφανίστηκε ο Πανσανίας με σκυφτό το κεφάλι. Χτύπησαν καρδιές, νεύρα χαλάρωσαν κι όλων οι ματιές έφαξαν τα χέρια του. Κρατούσε πράγματι την ιστορία. Οι αυλικοί τον κοίταξαν ξε-

ταστικά. Ένας απ' αυτούς ανέλαβε χωρίς χρονοτριβή να τον οδηγήσει στον Αυτοκράτορα. Διάβηκαν ένα μακρύ διάδρομο όπου στην κάθε πλευρά και κατά μήκος άντρες βαριά εξοπλισμένοι βάδιζαν σχεδόν σημειωτόν κατά μονάδα. Δυο στροφές έκαναν στη συνέχεια καθώς βάδιζαν σ' έναν πλατύ, αλλά κυκλικό διάδρομο, όπου δεν υπήρχαν φρουροί κι όπου τα βήματά τους αντιλαλούσαν. Έφτασαν τέλος στην αίθουσα των ακροάσεων, όπου ο Πανσανίας με την περγαμνή στα χέρια στάθηκε μπροστά στον Αυτοκράτορα. Ακολούθησε μια περιέργη σκηνή. Ο Αυτοκράτωρ σοβαρός, χάρηκε βέβαια για τον σωφρονισμό του Πανσανία, όμως λόγω της πρόσφατης διαγωγής του δεν εκδηλώθηκε κι αρκέστηκε να του πει πως αν η ιστορία του αρέσει, θα τον αμείψει πλουσιοπάροχα. Κι επίσης ότι θα του συγχωρήσει την αλαζονεία.

Ο Πανσανίας του παρέδωσε την περγαμνή και με δειλή, μάλλον κουρασμένη φωνή, ζήτησε την άδεια να αποσυρθεί, γιατί δεν αισθανόταν καλά στην υγεία του. Ο Αυτοκράτωρ, ξετυλίγοντας την περγαμνή, του είπε τότε να περιμένει να διαβάσει την ιστορία για να του πει και πώς του αρέσει. Όμως ο Πανσανίας επέμεινε να αποχωρήσει, και να διαβάσει με την ησυχία του ο Αυτοκράτωρ, δηλώνοντας πως έγραψε ό,τι καλύτερο μπορούσε να γράψει. Τέλος, ο Αυτοκράτωρ του υπέδειξε να περιμένει στην αίθουσα της αναμονής, μέχρι που να τον ξαναφωνάξει.

Αποσύρθηκε, λοιπόν ο Πανσανίας και ο Αυτοκράτωρ άρχισε την ανάγνωση. Μα δεν κύλησε μακρύς χρόνος και ο Αυτοκράτωρ βγήκε τρέχοντας με την περγαμνή στο χέρι κι έφτασε στην αίθουσα της αναμονής, ψάχνοντας να βρει τον Πανσανία. Φώναξε οργισμένος «Αυτό εδώ δε λέει τίποτα» κι έθεσε την περγαμνή προς τους παρευρισκόμενους - όμως ο Πανσανίας δεν ήταν εκεί.

Όλοι, άναυδοι, είχαν μαρμαρώσει στις

θέσεις τους, μην ξέροντας τι να κάνουν μετά απ' αυτή την απροσδόκητη εξέλιξη.

Τότε, (έχοντας από απόσταση παρακολουθήσει τον νεαρό Πανσανία) εγώ, Διονύσης ο Μαραβέγιας, σηκώθηκα, πλησίασα τον Αυτοκράτορα και του επιβεβαίωσα την ύπαρξη της ιστορίας.

Διονύσης Μαραβέγιας

Η ΖΩΗ ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΕΞΟΔΟ

Στα Μαρκάτα που γεννήθηκα, ένα χωριό της Πυλάρου Κεφαλονιάς τη μόνη στενοχώρια που δεν είχαμε ήταν το πώς να αδυνατίσουμε, αφού είμαστε όλοι πετοί και κόκκαλο σαν τσίροι. Όλες οι υπόλοιπες στενοχώριες και προβλήματα υπήρχαν, προπαντός η ανεύρεση τροφής στα μαύρα χρόνια της Ιταλικής κατοχής, εποχή 1941-43.

Όταν επισκεπτόμουν το σπίτι της νόνας* μου, όπου έμενε η θεία μου, πάντοτε με φίλευε ξερή μπομπότα. Είχε κρυμμένα δυο κουτίσουρα που λαγοκοιμόνταν στη χόβολη, γιατί δεν υπήρχαν σπύρτα παρά πυριόβολος, τα φύσαγε, πρώτα έβγαζαν σπύθα, μετά έβγαζαν φλόγα, το φύσημα της έφερε ζαλάδα, κρατιόταν από την πλάτη μιας ψάθινης παλιάς καρέκλας καφενείου, αυτή που της είχε κάνει δώρο όταν έκλεισε το καφενείο ο γείτονας ένεκα που δεν ήθελε να συνεργαστεί με τους Ιταλούς. Μια καρέκλα που κάποτε είχε επιδιορθώσει ένας πλανόδιος καρεκλάς με καινούριο ψαθί χρώματος πράσινο και αχνορένιο, που κι αυτό είχε ξεφτίσει, από την πλάτη αυτής κρατιόταν για να μην πέσει. Πιο εκεί μια τριπόδη μαυρισμένη από τα χρόνια πυροστιά, με το ένα της ποδάρι ζα-

βωμένο από μια κλωτσιά που είχε φάει για να χωρέσει ένα πιο χοντρό κουτίσουρο, το ποδάρι ισορροπούσε με τη βοήθεια μιας ξασπρισμένης πέτρας που είχε πεταχτεί από τα έγκατα της γης από ένα φουρνέλο όταν έκοβαν τον δρόμο, που τώρα είχε μαυρίσει απ' τον καπνό. Έβαζε την πυροστιά πάνω από τη φλόγα και πίθωνε το τηγάνι, ξεκρέμαγε απ' τον τοίχο μια χάλκινη κουτάλα, που είχαν γανώσει πλανόδιοι γανωματήδες Ηπειρώτες, έβγαζε από το πήλινο πιθάρι αυτό που χωρούσε τρεις παλιάτσες* λάδι, μια κουταλιά που είχε πήξει από το κρύο του χειμώνα σε ένα χρώμα πράσινο με άσπρες πίκες, με προσοχή μην μπει βαθεία η κουτάλα και πιάσει μούργα από τον πάτο του πιθαριού, το έβαζε στο τηγάνι κι εκεί τηγάνιζε την ξερή μπομπότα. Ο καπνός από τα κουτίσουρα της κοκκίνιζε τα μάτια. Έμοιαζε σα να κλαίει, τα δάκρυα έπεφταν στο τηγάνι, τότε το λάδι τσίριζε για τις ανθρώπινες σταγόνες που χανόταν χωρίς να έχουν τη δύναμη της συμπίεσης από άλλες ανθρώπινες καρδιές, μα ούτε και τη δύναμη να μουσκέψουν την μπομπότα, να χορτάσουμε. Μαζί τρώγαμε την τηγανιτή μπομπότα και ήταν τόσο λίγη!

Στο σπίτι μας το αλάτι ήταν μαυροάσπρο χοντρό βρώμικο, λες και είχε βγει από μνήματα, το τριέβαμε πάνω στο τραπέζι με μια μπουκάλια της μιας πίντας* και καρτεζί.* Η καλαμποκίσια πουλόντα* όταν υπήρχε, ήταν μια αμβροσία των θεών, ζεστή, ζεστή ν' αχνίζει στην παγωνιά του χειμώνα, σε μια οικογενειακή φτωχή ζεστή θαλπωρή, ανάμεσα στα τρία μικρά παιδιά αυτός που κατόρθωνε να γλύψει την παδέλα* ήταν ο τυχερός. Κι όταν καμιά κότα έκανε αυγό, ε! κάναμε μια τρυπίτσα στο τσόφλι με ένα βελόνι αυτό που ξεκουραζόταν πάνω στο ροκέλο,* και το πίναμε ξεστόμωτο έτοιμο όπως ήταν. Την κότα την φυλάγαμε για τον άρρωστο μπαρμπά με το χτικιό. Ένα πικιόνι* εμαγιέ, χιλιόχτυπημέ-

νο με μαύρες πλιγές, με αυτό πίναμε το λαχανόζουμο κάθε πρωί με μια κουταλιά λάδι. Με το σίκλο* βγάξαμε νερό από τη στέρνα, γεμίζαμε την πινιάτα* να έχουμε να πίνουμε, την σκεπάζαμε με μια παλιά σανίδα που από την πολυκαιρία είχε ρυτιδώσει σε ένα χρώμα σαν λασπωμένη γη.

Μαζεύαμε τα παπανούρια,* τις καφκαλίδες,* κάθε άνοιξη για τσιγαρίδια,* τις βρούβες από τις άκρες του δρόμου, προσέχαμε να μην τις έχουν κατοικήσει οι σκύλοι, τα αγριόχορτα για λαχανόζουμο το χειμώνα, οι βλαστοί από τις περγουλιές για αλιάδα, ακόμα και οι μπομπόλοι* κάθε πρωτοβρόχια τσιγαριστοί. Τα κυδώνια τα άγουρα τα κάναμε τσιγαριστά, γεμιστές τομάτες όταν υπήρχαν με πλιγούρι, κοφτό, ή τραχανά, στην τσερέπα,* το τιτοπούλι* στη χόβολη πάνω στη γωνιά.

Είχαμε κι ένα όνειρο, τότε θα φάμε μια πουλέντα* με σταρένιο αλεύρι.

Έφτυγα, για να μην τα θυμάμαι, όμως αυτά έχονται στη μνήμη μου, γιατί; Ούτε κι εγώ ξέρω, όχι, δεν τα αναπολώ, εκτός από τη φύση, αλλά το είναι μου διαμαρτύρεται για το βασανισμό των αθώων παιδιών της εποχής εκείνης, για την πείνα, για τη δυστυχία που φέρνουν οι πόλεμοι, μια κατάσταση η οποία σήμερα επαναλαμβάνεται σε διάφορα μέρη του πλανήτη, μα και για τον κομπορροισμό της σημερινής κοινωνίας, σε μυωπική, υλιστική, υπερκαταναλωτική σκλαβιά.

Γαβριήλ Παναγιωσούλης,
Νέα Υόρκη

Γλώσσαρι

Γανιά = μαγειρείο, κουζίνα

Καρτεζί = ένα τέταρτο

Καφκαλίδες = αγριόχορτα φαγώσιμα.

Μπομπόλοι = κολλίες, σαλιγκάρια

Νόνα = γιαγιά

Παδέλα = πήλινη χύτρα

Παλιάτσα = μέτρο υγρό 16 πίντες

Παπανούρια = τα χόρτα που βγάζουν τις παπαρούνες

Πικιόνι = κύπελο

Πινιάτα = μεγάλη χάλκινη κατσαρόλα,

Πίντα = μέτρο υγρό 16 ουγγιές

Πιτοπούλι = καλαμποκίσιο αλεύρι με νερό και ψημένο στη γωνιά στη χόβολη.

Πουλέντα = κουρκούτι

Ροκέλο = κουβαρίστρα

Σίκλος = κουβάς

Τσερέπα = μόνο το καπάκι από φουρνάκι φτιαγμένο από πηλό και μαλλί γίδας

Τσιγαρίδια = χόρτα για χριστά

ΤΟ ΦΑΛΤΣΟ

Ο Διονύσης έβγαζε φτερά στο πιάνο, ξεδιπλώνε την εκφραστική φωνή της η τραγουδίστρια, λόγια και μουσική απογείωναν. Η Ειρήνη και η Ευανθία σιγοντάριζαν με συναίσθημα κι αρμονία. Αυτός προσπαθούσε να συγχρονίσει τους στίχους του αγαπημένου του ποιητή που 'βγαίνουν με ορμή από τα βάθη της καρδιάς του' οι «Δρόμοι παλιοί» τον ξεσήκωναν. Ύψωσε τη φωνή συνεπαρμένος κι αισθάνθηκε βλέμματα από τα γύρω τραπέζια να στρέφονται πάνω του. Σίγουρα είχε φαλτσάρει και τελευταία σα να έρχονγε κάποιες λεπτομέρειες. Δε θυμότανε μερικές λέξεις κι άφησε το τραγούδι στη μέση ξεκρέμαστο κι ορφανό να τονίζει την γκάφα του.

Έσκυψε ντροπαλά το κεφάλι όχι μόνο επειδή κάποιος έπιασαν το φάλτσο του, μα γιατί κακοποίησε κάτι αγαπημένο. Πέρασαν λίγα λεπτά αμηχανίας και συστολής. Του φάνηκαν αιώνες. Ωστόσο τα κορίτσια της παρέας τραγουδούσαν εστιάζοντας ένα ομοίο κλίμα και με τη γλώσσα των σωματιών, λες και δεν είχαν πάρει χαμπάρι, τον καλούσαν σε συμμετοχή. Ξαλάφρωσε αρκετά και συγκρατημένος τώρα,

έπιανε πού και πού τους τόνους κάποιων ρεφρέν που δεν είχε λησμονήσει.

Σε λίγο πλάκωσαν τα ρεμπέτικα κι εκεί που άρχισε να βγαίνει από τα νερά του, φάνηκε ο από μηχανής Θεός. Από το βάθος του μαγαζιού, αριστερά και πίσω, με χαμόγελα και νεύματα κάποιος τον καλούσε. Ήταν ο Βαγγέλης. Πήγαιναν στο ίδιο σχολείο, δυο τάξεις διαφορά, αλλά μαζί στη μαθητική χορωδία. Ζήτησε συγγνώμη από την παρέα, σηκώθηκε κι αποδεχόμενος την πρόσκληση, έκατσε στο τραπέζι του.

Δεν είπαν πολλά για να μην ενοχλούν τους κοντινούς θαμώνες που απολάμβαναν το πρόγραμμα. Αντάλλαξαν τηλέφωνα, αν και γνώριζαν πως μετά την απομάκρυνση χάνεται η επαφή, μεταξύ καθημερινού στρες και βαρεμάρας. Κι εκείνος έφυγε με τη συμβία του για ύπνο, «γιατί το πρωί θα ερχόταν γκρουπ στην καινούρια πέτρυγα». Αυτός παρέμεινε μόνος αραχτός και λεύτερος στο τραπέζι του βάθους που δεν θα γινόταν στόχος για τα φάλτσα του. Μπροστά, κοντά στην πίστα, τα κορίτσια της παρέας αφηνόντουσαν με κέφι στους ρυθμούς της μουσικής. Δεν είχε σκοπό να το κουνήσει από την νέα του θέση, απ' όπου απολάμβανε τη μαγεία της φύσης, σαν Δόγης στο παλάτι του. Από εκείνη την πλευρά του Κάστρου η θέα φάνταζε υπέροχη, ακόμα φαινόταν αρκετά καθαρά η απεραντοσύνη του Ιόνιου, ως το βάθος του ορίζοντα που η νοητή γραμμή διαχωρισμού ουρανού και πελάγους χανόταν στο σκοτάδι. Τα φώτα κάποιων δρόμων και σπιτιών έμοιαζαν μ' αστέρια στην ποδιά του κάμπου και λιγοστά πλεούμενα στο βάθος πυγολαμπίδες.

Ρέμβαζε βυθισμένος σε σκέψεις. Τις διέκοψε το τραγούδι «Εκλαψα χτες» του φίλου του, μακαρίτη πια, Άκη Δασκαλόπουλου. Θυμήθηκε συναντήσεις και βιώματα. Στη Γλώσσα στη Σκόπελο – στην παρέα και ο Κώστας Κάραλης – στο σπίτι του

στο Λυκαβηττό πίσω από το γήπεδο – κοντά στην Λένας Πλάτωνος που πήγαινε δυο τρεις φορές, σε καφενέδες, σε φιλολογικές εκδηλώσεις.

Βυθίστηκε σε σκέψεις και μνήμες χρόνο απροσδιόριστο. Θα 'ταν προχωρημένες μεταμεσονύκτιες ώρες. Έξω η ομίχλη είχε πυκνώσει κι ελαχιστοποιήσει την ορατότητα. Γινόταν όλο και πιο αισθητή η υγρασία. Με τρυφερότητα ο νους του πήγε στην Αργυρώ Καπαρού που τραγουδούσε εδώ για λίγες μέρες κάποια προηγούμενα καλοκαίρια. Την είχε γνωρίσει χρόνια πριν, στα πρώτα της βήματα. Είχαν συνεργαστεί σαν οργάνωσε βραδιά στο Εθνικό Ωδείο για τον Καρλωτάκη και τον κάλεσε να τραγουδήσει. Απέδωσε μοναδικά το «Alfonsina y el mar». «Η Αλφονσίνια και η θάλασσα» γράφτηκε από τη Βιολέτα Πάρα για την Αλφονσίνια Στόρνι, την τραγική ποιήτρια. Είχε τέλος φοβερό. Πνήγνυε δένοντας μια μεγάλη πέτρα στο λαιμό της στη Μαρο δελ Πλάτα της Αργεντινής. Η Μερσέδες Σόσα έδωσε σ' αυτό το τραγούδι - σύνοψη μιας θλιβερής ιστορίας μυθικές διαστάσεις, καθώς για δεκαετίες τραγουδήθηκε σ' όλα τα μήκη και πλάτη της γης. Του έγινε λοιπόν φετίχ με το που το άκουσε για πρώτη φορά. Σκεφτόταν πως θα 'θελε να «φύγει» ακούγοντάς το. Ίσως μάλιστα αν έβλεπε και κάποιες αισιόδοξες σκηνές – ως αντίστιξη – από την ταινία του μεγάλου δάσκαλου Λουίς Μπουνιουέλ «Ανέβασμα στον ουρανό».

Είχε συμφιλιωθεί με το αναπόφευκτο. Αισθανόταν πως δεν είχε τη δύναμη να προσφέρει τίποτε πλέον στον κόσμο, μήτε στον εαυτό του. Μόνο τρία πράγματα τον απασχολούσαν πλέον. Οι αφόρητοι πόνοι του τέλους. Το σκόρπιο αρχείο του. Δεν είχε δυνάμεις και κουράγιο να το φέρει σε τάξη. Και η πρόκληση της αντικατάστασής του, έβαζε ταφάκιλα και στη συμβολοποίηση της τελευταίας του επιθυμίας για την οποία είχε φροντίσει στις οικονομίες του.

Πίστευε σε μια κοινωνία ορθού λόγου ό-
που δεν θα γίνονταν ακόμα και οι νεκροί
εμπόρευμα «ελέω Θεού».

Ξάφνον μια εκκωφαντική έκρηξη δό-
νησε τον τόπο, στέλνοντάς τον με ταχύτητα
αστραπής προς τη λύτρωση στο μεγαλύτε-
ρο ταξίδι όχι προς την αιωνιότητα, μα για
την ανυπαρξία. Ένα γρήγορο, ξαφνικό τέ-
λος, χωρίς αναμονές, αγωνίες και πόνους.
Τον φάνηκε σα να 'πεφτε κομμάτια από τα
σύννεφα στο κενό, χωρίς ν' ανέβει καθόλου
στον ουρανό.

Αισθάνθηκε ένα σκούντημα στον ώμο.
Και άκουσε μια ζεστή φωνή. «Έλα τενόρε,
φεύγουμε. Φύγαν όλοι. Πάμε πριν πλακώ-
σει το φάντασμα της Όπερας». Ήταν η Ευ-
ανθία. Βγήκε από το λήθαργο που είχε πά-
ρει τη θέση της ρέμβης. Έριξε μια νυστα-
λέα ματιά κατά την ομίχλη. Στα διακόσια
μέτρα δεν έβλεπε μήτε κάμπο, μήτε θά-
λασσα. Δεν ξεχώριζε τίποτε. Ακολούθησε
την παρέα προς το αμάξι, σαν ξεκούρδι-
στο ρομπότ. Είχε προσθέσει άλλο ένα φάλ-
τσο στην καθημερινότητά του.

- Κι εσύ καπετάν Σταύρο, πώς γνωρί-
ζεις τέτοιες λεπτομέρειες, ακόμα και τις
σκέψεις αυτής της ψυχής; ρώτησε ο γκριζο-
μάλλης ακροατής, μόλις τέλειωσε η αφήγη-
ση του καπετάνιου.

- Στις πρώτες τάξεις του Δημοτικού πη-
γαίναμε στο ίδιο σχολείο και μάλιστα μέ-
ναμε κοντά. Μετά τον έχασα. Είχα πάνω
από είκοσι χρόνια να τον δω, όταν αγόρα-
σε δίπλα στο πατρικό μου κάποιο οικοπέ-
δο μ' ένα παλιόσπιτο. Σιγά – σιγά το ανα-
καίνισε, πρόσθεσε κι άλλα δωμάτια δίπλα
κι από πάνω κι ερχόταν λίγες μέρες το κα-
λοκαίρι. Πολύ καλό παιδί, απλό και ήσυ-
χο. Έμειθα πως για χρόνια οργάνωνε σεμι-
νάρια κι εκδηλώσεις, σε μια παραλία ανά-
μεσα στην Πάτρα και το Αίγιο, όπου τώρα
μένω μόνιμα. Διαπίστωσα πως απλά μπα-
νε την εκτίμηση κι αποδοχή των πνευματι-
κών κύκλων. Δεν πολυβγαίναμε, γιατί δεν

έπινε πέρα από χυμούς κι αναψυκτικά,
μήτε στάλα αλκοόλ. Συνήθως την άραζε
νωρίς, είτε για ύπνο, είτε διάβασμα και
σχεδιασμό προγραμμαμάτων. Στη θάλασσα
καθόταν λίγο. Είχε ανοιχτό χρώμα κι από-
φενεγε τις ξάπλες στον ήλιο.

Το περασμένο καλοκαίρι, κάποιο Σαβ-
βατόβραδο κάτσαμε σ' ένα μπαράκι και
ψιλογλάρωσαν τα βλέφαρα. Τον πήρα να
περπατήσουμε το χιλιόμετρο της επιστρο-
φής για να ξενυστάξει. Δεν του είπα τίπο-
τε, μα εκείνος σε απολογητικό τόνο, σφι-
γμένος στην αρχή, χαλαρά στη συνέχεια,
ανέφερε με κάθε λεπτομέρεια όσα σας εξι-
στόρησα πριν, τονίζοντας ακόμα και τις
μαύρες σκέψεις του, ως απενοχοποίηση.
Φαίνεται πως έφερε βαρύνω τη νύστα του
στο Κάστρο που τον έσπρωξε σε βαθύτερο
ύπνο, μέχρι σημείου να δει τον εφιάλτη του
διαμελισμού του από βομβιστική επίθεση.
Έτσι, η εξομολόγησή του σε μένα – ίσως
γιατί δεν έχουβα την εκτίμησή μου στο
πρόσωπό του – τον ανακούφισε και με
αφορμή το γλάρωμά του στο ημίφως του
ξενοχάδικου, αποκάλυψε και μύχιες σκέ-
ψεις κι ανησυχίες...

Το πλοίο είχε δέσει στους ντόκους. Ο
κόσμος κατέβαινε τις σκάλες. Ο καπετάν
Σταύρος έκανε τις τελευταίες σκέψεις για
τον συνομήλικό και παλιό τον γείτονα. Αυ-
τό το καλοκαίρι, θα συναντούσε την ουτο-
πία στο βλέμμα και στα λόγια του βιωματι-
κού πλέον ποιητή; Έδωξε τις σκέψεις που
φέρουν θλίψη. Πίστευε πως η ζωή αξίζει
διπλά όταν τη ζεις.

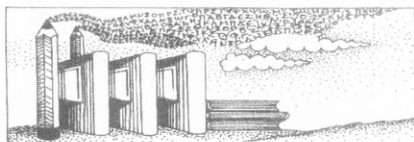
Μάκης Αποστολάτος

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΤΕΥΣΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΙΔΟΥΤΟΥ

Μαθητικός Λογοτεχνικός Διαγωνισμός 2010*

1ο Βραβείο Πεζογραφίας Γυμνασίου

ΠΟΤΕ ΔΕ ΘΑ ΞΕΧΑΣΩ

«Παρακαλώ; Ναι, η ίδια, σας ακούω. Μα μου είχατε πει πως το ταξίδι ήταν κανονισμένο για την άλλη εβδομάδα και τώρα το αλλάζετε; Πώς είπατε; Εντάξει αφού κανονίστηκε, νομίζω πως τώρα δεν μπορώ να κάνω κάτι για να το αλλάξω. Λοιπόν, την Πέμπτη το απόγευμα. Αντίο και ευχαριστώ που με ενημερώσατε».

«Εγώ λέω πως θα ήταν καλύτερα να πάω έξω, με έπιασε ένας ξαφνικός πονοκέφαλος», είπε και απομακρύνθηκε.

Δεν ξέρω γιατί, αλλά δεν μου άρεσαν καθόλου τα λόγια της, μου μύριζαν μπελάδες. Κάθε φορά που κάτι πρόκειται να συμβεί, αυτή πάντα αποχωρεί. Λες και δεν μπορεί να αντέξει τη φουρτούνα που θα ακολουθήσει και αποχωρεί για να αποφύγει τα χειρότερα.

«Μπαμπά τι έγινε, γιατί έφυγε πάλι;»
«Ξέρεις Βάσια, τώρα τελευταία τα οικονομικά μας δεν πάνε και πολύ καλά. Έχεις

ακούσει ποτέ για κάποιους κτηνιάτρους που πάνε από πόλη σε πόλη, για να γιατρεύουν τα άρρωστα ζώα;»

«Όχι. Αλλά τι σχέση έχει αυτό με εμάς;»
«Μια τέτοια δουλειά προσφέρανε στη μαμά σου και αυτή δέχτηκε. Βέβαια αυτή δε θα πηγαίνει από πόλη σε πόλη. Θα μετακομίσουμε όλοι μαζί στην επαρχία έτσι ώστε να είναι πιο εύκολο στη μαμά να εργαστεί. Αν είμαστε και εμείς κοντά της θα είναι πιο ήσυχη, άσε που μου κανόνισαν και για εμένα μια δουλειά!»

Η πρώτη βόμβα μόλις έσκασε, και μάλιστα πολύ κοντά μου. Πάλι τα ίδια. Αυτά τα λόγια τα έχω ξανακούσει. Αυτή τη φορά όμως δεν πρόκειται ν' αφήσω να περάσει το δικό τους για δεύτερη φορά. Σκέφτονται μόνο τον εαυτό τους, εμένα καθόλου. Δεν τους νοιάζει που θα ξαναχάσω τους φίλους μου, δεν τους νοιάζει που θα μου πάρει πάνω από ένα μήνα για να προσαρμοστώ στη νέα μου ζωή, στη νέα μου παρέα. Τι θα πω στον Άγγελο; Συγγνώμη αγάπη μου αλλά ξέρεις πρέπει να χωρίσουμε γιατί οι γονείς μου αποφάσισαν να μετακομίσουμε σε ένα μικρό χωριουδάκι της Βορείου Ελλάδος,

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

*Θέματα του Διαγωνισμού: Για το Γυμνάσιο: «...ίδιας για πρώτη φορά έβλεπα άλλους ανθρώπους. Τι λόγια που είχα δει στη ζωή μου ήταν όλα ταίρια. Δεν είστε προορισμένα για τσάι γαμήλιες πράξεις...». – Από το διήγημα «Στο αλφόντ μου» του Νίκου Καββαδία. Για το Λύκειο: «Η αλήθεια είναι αμαρτία. Η πιο χοντροκομμένη, η πιο αφιλόδοτη μορφή της φρενιτιάς. Να την πει κανείς μόνο για να σώσει κεφάλι από κεφαλιά, μόνο τότε πρέπει». – Από τη Βάρδια του Ν. Καββαδία.

χωρίς να με ρωτήσουν; Γιατί δεν με σκέφτονται καθόλου;

«Ωραία να πάτε, γιατί μου το λέτε;»

«Τι σημαίνει αυτή η απάντηση;» πετάχτηκε η μαμά, η οποία υποτίθεται πως είχε βγει έξω.

«Αυτό, αγαπημένη μου μαμά, σημαίνει πως εγώ δεν σας εμποδίζω. Να πάτε. Εγώ πάντως δεν έχω καμία όρεξη να έρθω».

«Και πού θα μείνεις εσύ δεσποινίς;», ρώτησε η μαμά έκπληκτη από τη απάντησή μου.

«Αυτό να το σκεφτόσουν προτού δεχτείς τη δουλειά. Πώς μπορεί να ονομάζεστε γονείς, όταν αποφασίζετε για τα πάντα χωρίς να με σκέφτεστε;»

Κάτι προσπάθησε να μου πει, αλλά δεν έκατσα να την ακούσω. Πήρα το μπουφάν μου και έφυγα. Σε λίγο θα συναντιόμουν με τον Άγγελο και ήθελα να ηρεμήσω λίγο πριν τον συναντήσω. Θα με έβλεπε έτσι στα μαύρα μου τα χάλια και θα απορούσε, με το δίκιο του δηλαδή.

«Βάσια, Βάσια! Ρε σου μιλάω δε μ' ακούς;»

«Γεια σου Άγγελε. Δεν σ' άκουσα. Ήμουν λίγο αφηρημένη».

«Τι σκεφτόσουν;»

«Διάφορα».

«Την Πέμπτη θα πάμε μια εκδρομούλα κάπου εδώ κοντά. Θα πείσεις τους γονείς σου να σε αφήσουν; Δεν φαντάζεσαι πόσο θέλω να πάμε αυτήν την εκδρομή. Θα είμαστε με την παρέα μας, σε ένα ξένο μέρος που δεν θα μας γνωρίζει κανείς και θα πάψουμε να κρυβόμαστε, έστω και για τέσσερις μέρες».

Τον άκουγα που μιλούσε με τόσο ενθουσιασμό για αυτή την εκδρομή, που υποτίθεται πως θα είμαστε μαζί, αλλά δεν τολμούσα να του πω πως όχι μόνο δε θα είμαστε μαζί, αλλά ποτέ ξανά. Αφού εγώ δε θα είμαι εδώ, μόνο και μόνο επειδή οι γονείς μου κάνουν πράγματα χωρίς να ζητάνε τη

γνώμη μου.

«Ρε, σου μιλάω. Καλά μπορείς να μου πεις πού ταξιδεύεις σήμερα;»

«Ξέρεις Άγγελε, δεν μπορώ να έρθω στην εκδρομή».

«Καλά και πού το ξέρεις; Αφού δεν το έχεις πει στους δικούς σου», είπε, και άρχισε να κάνει αστειέςγκροιάτσες.

«Άγγελε, κόψε τα αστεία», του είπα, και τον είδα που ξαφνιάστηκε. «Δεν είναι όλα για γέλια, πρέπει να ωριμάσεις λίγο, μην κάνεις κάθε λίγο και λιγάκι σαν μικρό παιδί».

«Καλά, ρε Βάσια, δεν καταλαβαίνω τι έπαθες και φέρεσαι έτσι. Από τότε που συναντηθήκαμε, έχεις κάτι μούτρα ως το πάτωμα».

«Άγγελε, πρέπει να φύγω, και δεν εννοώ να φύγω τώρα, να πάω σπίτι μου. Εννοώ πως οι γονείς μου αποφάσισαν πως θα μετακομίσουμε στην επαρχία. Γι' αυτό καταλαβαίνεις πως δεν μπορούμε πλέον να είμαστε μαζί».

Το κατάλαβα πως είχε σαστίσει, τα είχε χαμένα, αλλά δεν έκατσα να τον εξηγήσω περισσότερο, έφυγα. Δεν μπορώ να καταλάβω γιατί τώρα τελευταία έχω αυτή την τάση φυγής. Ίσως είναι πώς δεν μπορώ να αντέξω τις δυσκολίες που φέρνει το κάθε πρόβλημα, αλλά δεν μπορώ να κάνω αλλιώς. Δεν μπορώ να κάτσω να τον ακούω να μου ζητάει εξηγήσεις, μα πώς, μα γιατί και άλλες ερωτήσεις, που το μόνο που θα καταφέρουν είναι να με κάνουν να μελαγχολήσω και να απελπιστώ.

Η Πέμπτη ήρθε, το σπίτι είχε αδειάσει και εγώ ήμουν μέσα στ' αμάξι και αποχαιρετούσα ένα μικρό αλλά σημαντικό κομμάτι απ' τη ζωή μου. Ενώ ταξιδεύαμε το μόνο που σκεπτόμουν ήταν ο Άγγελος, τι να σκέφτηκε άραγε όταν του είπα πως θα φύγω και πως δεν μπορούμε να είμαστε άλλο μαζί; Δεν έπρεπε να είχα φύγει. Έπρεπε να είχα κάτσει, ν' ακούσω τι θα μου

έλεγε, να δω ποια θα ήταν η αντίδρασή του. Όμως εγώ δεν έκατσα. Έφυγα. Έφυγα τρέχοντας σαν το δολοφόνο που κάνει το έγκλημα και μετά αποχωρεί γρήγορα από τον τόπο του εγκλήματος για να αποφύγει τα αντίποινα. Όμως εγώ έκανα κάποιο έγκλημα; Γιατί να φύγω έτσι; Τώρα όμως είμαι πολύ αργά. Όλα τελείωσαν!

«Εδώ είμαστε, φτάσαμε» είπε ο μπαμπάς και μου έκανε νόημα να βγω απ' τ' αμάξι.

«Πώς σου φαίνεται; Δεν είναι ωραίο το χωριό; Θα περάσουμε τέλεια». Κάθε λίγο και λιγάκι αυτό έλεγε και ξαναέλεγε η μαμά λες και το έκανε επίτηδες, λες και ήθελε κάθε λεπτό να μου θυμίζει πως τώρα είμαστε εδώ, σ' αυτό το χωριό και πουθενά αλλού.

Πουθενά!

«Θέλετε να μου πείτε πως θα μείνουμε σ' αυτό το χωριό;» τους είπα βλέποντας μπροστά μου ένα χωριουδάκι που είχε δεν είχε τριάντα σπίτια.

«Μην κάνεις έτσι, ρε Βάσια, θα δεις πως θα είναι ωραία».

«Αυτό το λες εσύ μαμά, όχι εγώ. Εσένα μπορεί να σου αρέσει να ζεις σ' ένα μέρος που το μόνο που βλέπεις είναι ζώα. Αλήθεια γιατί υπάρχουν τόσα πολλά ζώα εδώ πέρα; Όλοι έχουν δυο τρία κατοικίδια. Πώς μπορούν να ζουν μαζί τους;»

«Αυτό το λες εσύ Βάσια. Οι άνθρωποι εδώ ζουν με τα ζώα, χωρίς αυτά δεν μπορούν να επιβιώσουν», είπε ο μπαμπάς και πήρε το φιλοσοφικό του ύφος και άρχισε να μου εξηγεί πώς ζουν οι άνθρωποι εδώ, πώς μεταχειρίζονται τα ζώα. Θα συνέχιζε ακόμα αλλά ευτυχώς που χτύπησε το κινητό μου και βοήκα ευκαιρία να απομακρυνθώ λίγο και να ξεφύγω από τα σοφά του λόγια.

«Παρακαλώ».

«Έλα Βάσια, η Γιώτα είμαι, πού είσαι, φτάσατε;»

«Ναι Γιώτα μου, φτάσαμε που να μην φτάναμε, φτάσαμε».

«Καλά ρε συ, μη χαίρεσαι τόσο πολύ»

«Που τη βοήκαμε τη χαρά ρε Γιώτα, μ' έφεραν σ' ένα μικρό χωριουδάκι στη μέση του πουθενά και θες να χαίρομαι κιόλας».

«Ε, δε νομίζω να είναι και τόσο απαίσια εκεί, όλο και κάτι όμορφο θα υπάρχει για να σου τραβήξει την προσοχή».

«Μπα τίποτα, το μόνο που υπάρχει εδώ είναι ζώα. Όπου και να γυρίσεις το κεφάλι σου ζώα βλέπεις. Τι είναι αυτό; Καινούρια μόδα; Όλοι έχουν στα σπίτια τους δύο τρία ζώα. Δεν μπορώ να καταλάβω γιατί τα θέλουν».

«Τι άλλα;»

«Τίποτα, εσύ πώς τα πας εκεί;»

«Δε θα με ρωτήσεις;»

«Για ποιό θέμα;»

«Ξέρεις εσύ».

«Όχι δεν ξέρω».

«Έλα, ρε Βάσια, γιατί δεν του απαντάς στα μηνύματα και στις κλήσεις που σου στέλνει;»

«Γιώτα, μην αρχίσεις πάλι. Ξέρεις πολύ καλά πως τώρα όλα πλέον τελείωσαν. Αν του απαντήσω θα του δώσω ελπίδες, και δεν το θέλω. Δεν γίνεται να είμαστε μαζί και αυτός να είναι Αθήνα και εγώ εδώ».

«Τουλάχιστον μίλα μαζί του, εξηγησέ του, μην τον αφήσεις να ελπίζει άδικα. Γιατί και που δεν του απαντάς, αυτός ελπίζει».

«Καλά θα δω τι θα κάνω. Αλλά δε σου υπόσχομαι τίποτα».

«Ρε πάρ' τον εσύ και μην του υποσχεθείς τίποτα».

«Εντάξει. Έλα γεια τώρα. Με περιμένουν οι δικαί μου. Θέλουν να μου δείξουν τον νέο μας σπίτι».

«Τελικά που θα μείνετε; Σε δικό σας σπίτι ή θα σας παραχωρήσουν κάποια δωμάτια;»

«Αυτό τους έλειπε, να με κουβαλάνε από Αθήνα εδώ και να μην μένω σε δικό μας σπίτι. Όχι βέβαια. Έχουν αγοράσει λέει μια φάρμα. Βλέπεις χρειαζόμαστε έναν αρκετά μεγάλο χώρο για να μπορέι η μαμά να φροντίζει τα ζώα».

«Τουλάχιστον να ένα καλό. Έλα γεια. Και μην ξεχάσεις».

«Όχι, τελεία. Δε θα ξεχάσω. Γεια».

Έκλεισα το τηλέφωνο και πλησίασα τους γονείς μου.

«Λοιπόν. Πού είναι το σπίτι σας;»

«Μπροστά σου είναι, δεν το βλέπεις;»

«Καλά τώρα μαμά μου κάνετε σίγουρα πλάκα. Αυτό δεν είναι ένα σπίτι. Αυτό είναι τρία μαζί».

«Γι' αυτό το πήραμε», είπε ο μπαμπάς και με έσπρωξε για να μπω μέσα. Πραγματικά το σπίτι ήταν τεράστιο. Αμέσως ανέβηκα στο δεύτερο όροφο για να ελέγξω τα δωμάτια. Γρήγορα βρήκα ποιο θα ήταν το δικό μου: αυτό που κοιτούσε στην αυλή. Απ' αυτό το δωμάτιο μπορούσα να δω τα πάντα. Όλη την αυλή, το δρόμο, τον κήπο.

Οι πρώτες μέρες πέρασαν. Σιγά σιγά άρχισα να συνηθίζω στη νέα μου ζωή. Λίγο λίγο, γνώριζα τους ανθρώπους και τις συνήθειες τους. Έκανα και κάποιες φιλίες με κάποια παιδιά και έτσι άρχισα να ξεχνάω την παλιά μου ζωή. Βέβαια πού να προλάβω να σκεφτώ για την παλιά μου ζωή. Δεν είχα καθόλου ελεύθερο χρόνο. Κάθε μέρα βοηθούσα τη μαμά μου. Ξυπνούσα τα χαράματα, βοηθούσα τη μαμά να συγγυρίσει το σπίτι και μετά πηγαίναμε στην αυλή που ο μπαμπάς είχε φτιάξει κάτι σαν μικρό ιατρείο, όπου εκεί μπορούσε όποιος είχε πρόβλημα με το κατοικίδιό του να την επισκεφθεί. Η δουλειά της μαμάς είναι πολύ δύσκολη. Ξεκινά τα χαράματα και τελειώνει αργά τη νύχτα. Έτσι και γω τη βοηθούσα μόνο και μόνο για να έχω κάτι να ασχολούμαι και να μην σκέφτομαι αυτά

που πονάνε.

Σήμερα ήταν μια πολύ κουραστική μέρα. Έχει έρθει ένα τσίρκο στο χωριό, και η μαμά έπρεπε από το πρωί να ελέγξει αν τα ζώα είναι καλά. Μου ζήτησε να την βοηθήσω γιατί τα ζώα ήταν πάρα πολλά. Κουράστηκα πολύ. Σηκώθηκα στις έξι, βοήθησα τη μαμά στο να συγγυρίσει το σπίτι και μετά πιάσαμε δουλειά. Από τις έξι μέχρι τις δέκα το βράδυ είμαι όρθια. Ξαπλώνω αλλά δεν με πιάνει ύπνος. Δεν ξέρω γιατί, αλλά είμαι πολύ αναστατωμένη. Ξαφνικά μια τρελή ιδέα περνά απ' το μυαλό μου. Παίρνω το κινητό. 69446...2049...5 μήπως δεν πρέπει; Αλλά τώρα είναι αργά.

«Ναι;»

«Καληπέρα Άγγελε».

«Βάσια; Τι κάνεις; Πώς είσαι; Έχεις πολύ καιρό να με πάρεις και νόμιζα πως με ξέχασες».

«Ξέρεις Άγγελε δεν σ'επαιρνα τόσο καιρό γι' αυτό το λόγο. Προσπαθώ να σε ξεχάσω. Να σου πω την αλήθεια, σε είχα ψιλοξεχάσει, αλλά δεν ξέρω, κάτι μ'έπιασε σήμερα και ήθελα να σου μιλήσω. Ελπίζω να μην ενοχλώ».

«Όχι, καθόλου».

«Τι κάνεις; Πού είσαι τώρα;»

«Σπίτι. Έχω ξαπλώσει».

«Πώς και δεν έχεις βγει;»

«Αυτό ήθελα να κάνω, αλλά με ποιον να βγω; Όλοι οι άλλοι κάθονται σπίτια τους κλεισμένοι λες και έξω έχει καμιά επιδημία και γι' αυτό είναι απαγορευμένο να βγαίνουμε...»

«Τι κάνεις; Γελάς με την πίκρα μου;»

«Συγγνώμη αλλά ο τρόπος που λες την πίκρα σου είναι πολύ αστείος», του είπα και έσκαπα στα γέλια.

«Α ρε μαμά μου... δε φαντάζεσαι πόσο χαίρομαι να σ'ακούω να γελάς», μου είπε. Δεν τον είχα ακούσει ποτέ μου να μιλάει με τέτοιο τρυφερό τόνο. «Βάσια, μου λείπεις πολύ, ξέρω πολύ καλά για πιο λόγο

κρατάς απόσταση. Λόγω της απόστασης που μας χωρίζει. Μου τα είπε όλα η Γιώτα. Συμφωνώ απόλυτα πως δε γίνεται να είμαστε μαζί και εγώ να είμαι εδώ και συ εκεί. Αλλά θέλω να σε δω για μια τελευταία φορά».

«Άγγελε, ξέρεις πολύ καλά πως δεν μπορώ να έρθω εκεί».

«Τι είπες;»

«Αυτό που άκουσες. Θα πω ψέματα στους γονείς μου πως θα πάω να μείνω μια εβδομάδα σ'έναν ξάδερφο μου που μένει Λαμία, και θα 'ρθω εκεί. Εξάλλου κοντά είναι».

«Αν καταλάβουν οι δικοί σου πως τους είπες ψέματα;»

«Δεν θα το καταλάβουν, θα βάλω στο κόλπο και το ξάδερφό μου. Λοιπόν, τα λέμε σε μερικές μέρες».

«Εντάξει, καληνύχτα».

«Καληνύχτα. Ελπίζω να με ονειρευτείς». Αυτό μου είπε και έκλεισε. Δεν το πιστεύω. Θα έρθει εδώ μόνο και μόνο για να με συναντήσει, έστω και για μια τελευταία φορά. Ήμουν πολύ κουρασμένη αλλά η κούραση έφυγε μετά απ' αυτό το τηλεφώνημα.

«Βάσια, Βάσια, έλα ξύπνα. Πήγε έξι και είμαστε ακόμα σπíti. Σήκω. Σήμερα έχουμε πολλή δουλειά. Με πήραν τηλέφωνο από το τσίρκο και μου είπαν πως κάποιο από τα άλογά τους δεν είναι καλά. Έλα σήκω».

«Καλά ρε μαμά, άλλη δουλειά δεν έχουν αυτοί από το τσίρκο και κάνουν τηλέφωνα πρωί-πρωί; Δεν μας λυπούνται λίγο; Μπορεί να το ξενυχτίσαμε χτες, αυτό δεν τους νοιάζει; Θέλουμε να κοιμηθούμε».

«Τι είπες; Το ξενυχτίσατε; Ποιοι; Μόνη σου δεν ήσουν;»

«Ρε μαμά, ένα παράδειγμα έφερα. Δεν πας να μου ετοιμάσεις λίγο το πρωινό μου τώρα μέχρι να ντυθώ;» της είπα και την έδωξα.

Σηκώθηκα, πήρα το πρωινό μου και φύγαμε. Πήγαμε στο τσίρκο. Το άλογο για το οποίο μου είπε η μαμά δεν ήταν πραγματικά καλά. Ακόμη και εγώ το κατάλαβα.

«Πρέπει να το πάρουμε», είπε η μαμά στον υπεύθυνο. «Φοβάμαι πως θα επιτεθεί σε κανέναν θεατή και θα έχετε προβλήματα. Μήπως συνέβη κανένα περιστατικό τις προηγούμενες μέρες που να το τρώμαξε;»

«Ενώ του μαθαίναμε τι να κάνει, κάποιος από τους ακροβάτες μας έκανε πρόβα με τις φωτιές, μπερδεύτηκαν τα πόδια του και έπεσε πάνω στο άλογο, γι' αυτό είναι και οι πληγές στο σώμα του».

«Εκτός από τις πληγές στο σώμα, πολύ φοβάμαι πως έχει και πληγές στη ψυχή. Έχει τρώμαξε και γι' αυτό τώρα επιτίθεται σε όλους τους ανθρώπους. Για να μην προκύψουν προβλήματα, θα το πάρω και θα βάλω τα δυνατά μου να το γιατρέψω. Όμως φοβάμαι πως δεν θα καταφέρω πολλά. Είμαι κτηνίατρος, μπορώ να γιατρέψω τις σωματικές πληγές, όχι όμως τις ψυχικές», είπε η μαμά στον υπεύθυνο και βγήκαν μαζί έξω από το στάβλο όπου είχαν απομονωμένο το άλογο.

Εγώ έκατσα να το παρατηρήσω λίγο ακόμα. Ίσως για πρώτη φορά έβλεπα άλογο από τόσο κοντά. Μας χώριζε μόνο ένας φράχτης φτιαγμένος από ξύλα. Τα άλογα που είχα δει στη ζωή μου ήτανε σε τσίρκα. Βέβαια και αυτό σε τσίρκο είναι, αλλά όχι έτσι όπως στα άλλα. Αυτό εδώ είναι έξω από τη σκηνή, μακριά από τα φώτα και τη λάμψη. Δηλαδή όταν δεν είναι μπροστά στους θεατές, έτσι φέρονται στα ζώα; Αυτό είναι απαράδεκτο. Να έχεις αιχμαλωτίσει ένα ζώο, να του φέρεσαι ανθρώπινα μόνο τρία λεπτά πάνω στη σκηνή και μετά να το έχεις στην απομόνωση, μόνο και μόνο επειδή το έχει τρομάξει κάποιος άνθρωπος. Δε λέω πως αυτός ο άνθρωπος το έκανε επίτηδες, αλλά και πάλι το άλογο δεν φταίει σε τίποτα. Δε φταίει αυτό

που ο άλλος μπερδεύτηκε.

«Καημένο ζωάκι, ποιος ξέρει τι έχεις τραβήξει από αυτούς τους ανθρώπους. Ποιος ξέρει πόσες φορές σου έχουν φωνάξει και σε έχουν χτυπήσει», είπα στο ζωό και σήκωσα το χέρι μου προσπαθώντας να το χαιδέψω, αλλά αυτό τρώμαξε και σηκώθηκε στα δυο πισινά του πόδια. Εγώ φοβήθηκα μη με χτυπήσει και γύρισα να τρέξω προς την έξοδο του στάβλου. Αυτό έριξε κάτω τον φράχτη, ξανασηκώθηκε στα πισινά του πόδια και με χτύπησε στη πλάτη.

«Βάσια!», φώναξε η μαμά μόλις είδε εμένα να ξαπλωμένη στο χώμα και το άλογο να είναι από πάνω μου και να κάνει σαν τρελό. Αμέσως έτρεξαν οι υπεύθυνοι και προσπάθησαν να το πιάσουν. Εγώ ξαπλωμένη στο χώμα, να μην μπορώ να σηκωθώ εξαιτίας του πόνου που είχα στην πλάτη, έβλεπα τους υπεύθυνους και τους ακροβάτες να προσπαθούν να πιάσουν το άλογο και να το ηρεμήσουν με κίνδυνο τη ζωή τους. Λίγα λεπτά πιο πριν φαινόταν σαν το πιο ήρεμο και αθώο πλάσμα τον κόσμο και τώρα σαν πραγματικό θηρίο που το μόνο που θέλει είναι να κάνει κακό.

«Μπορείς να σηκωθείς;» μου είπε κάποιιο άγνωστο αγόρι.

«Πονάει η πλάτη μου».

«Δεν πειράζει θα σε πάρω εγώ από εδώ», μου είπε και βιαστικά με πήρε αγκαλιά και με έβγαλε έξω από το στάβλο, γιατί αν συνεχίζα να κάθομαι εκεί, το άλογο θα με είχε σκοτώσει στα σίγουρα. Αν και ήμουν έξω από το στάβλο, μπορούσα να ακούσω τις φωνές των ανθρώπων που προσπαθούσαν να ηρεμήσουν το άλογο, ενώ αυτό έκανε ό,τι μπορούσε για να ξεφύγει.

«Βάσια, είσαι καλά; Χτύπησες;» με ρώτησε η μαμά τρέμοντας από το φόβο της και άρχισε να με πιάνει μια στο πόδι, μια στο χέρι, για να δει πού είχα χτυπήσει.

«Αου!» ακούστηκε η φωνή μου όταν με

έπιασε στην πλάτη. Με πήρε από το τσίρκο με τη βοήθεια ενός αγοριού και με πήγε στο σπίτι.

«Ευχαριστώ πολύ, Γρηγόρη. Μπορείς να πηγαίνεις. Πάρε με να μου πεις τι έγινε με το άλογο», του είπε η μαμά όταν με έφεραν στο σπίτι.

Τελικά αυτό ήταν. Το άλογο δεν με είχε χτυπήσει απλώς στην πλάτη, αλλά είχε βρει και το κατάλληλο σημείο, στη σπονδυλική μου στήλη. Δεν μπορούσα να σηκωθώ, γιατί λόγω του τραύματος η σπονδυλική μου στήλη δεν αντέχει το βάρος του υπόλοιπου σώματος. Οπότε αναγκαστικά έπρεπε να κάτσω στο κρεβάτι μέχρι να αναρρώσω, αν ανάρρωνα ποτέ δηλαδή, γιατί το τραύμα ήταν αρκετά σοβαρό.

Χρειάστηκαν τρεις μήνες για να αναρρώσω. Κατά τη διάρκειά τους έγιναν φοβερά πράγματα. Ζήτησα από τη μαμά να πάρει το άλογο σπίτι για να το φροντίσει. Ήμουν σίγουρη πως εκεί στο τσίρκο δεν του συμπεριφέρονταν καθόλου όπως του άρμοζε. Θυμάμαι όταν το είδα στο στάβλο του απομονωμένο, στεκόταν μπροστά μου, περήφανο, κουνούσε τη χαίτη του, λες και μου έλεγε πως τίποτα δεν μπορούσε να του αρπάξει την περηφάνια του, τίποτα και κανείς.

Η μαμά, αν και μετά από πολλά παράκαλα, το πήρε στο σπίτι μας. Ο μπαμπάς του έφτιαξε ένα μέρος στο οποίο θα μπορούσε να κάθεται. Ακριβώς στη μέση της αυλής έφτιαξε έναν κύκλο από σανίδες. Ο κύκλος ήταν αρκετά μεγάλος οπότε το άλογο δε θα ένιωθε ασφυκτικά.

«Είναι ανάγκη να το φτιάξεις στην αυλή; Έχει πιάσει σχεδόν όλο το χώρο», του είπε η μαμά όταν είδε τι είχε φτιάξει.

«Δεν έχω πού αλλού να το φτιάξω», της είπε ο μπαμπάς.

«Στην πίσω μεριά του σπιτιού θα ήταν καλύτερα».

«Θα ήταν καλύτερα, αλλά μην ξεχνάς

πως έχουμε ένα παιδί το οποίο δεν μπορεί να σηκωθεί από το κρεβάτι».

«Και πού κολλάει αυτό τώρα;»

«Κολλάει στο ότι γι' αυτό το παιδί έφερες το άλογο εδώ. Γιατί σου έφαγε τ' αυτιά. Αλλιώς σιγά που θα το έπαιρνες σπίτι», της είπε ο μπαμπάς.

«Τι θες να πεις μ' αυτό;»

«Τίποτα περισσότερο και τίποτα λιγότερο απ' αυτά που καταλαβαίνεις. Από τη στιγμή που το άλογο πλήγωσε τη μικρή, το μίσησες, πες την αλήθεια. Δεν πρόκειται να αλλάξεις ποτέ γνώμη γι' αυτό το πλάσμα. Το θεωρείς τέρας. Ένα τέρας που το μόνο που θέλει είναι να προκαλέσει κακό. Σε ξέρω καλά. Αυτό δεν το σκέφτεσαι;» Έτσι ήταν. Η μαμά το μισούσε. Κάθε φορά που τη ρωτούσα για το άλογο, μου απαντούσε με μισόλογα.

Η υγεία μου όσο πήγαινε και καλύτερευε. Μέχρι που συνέβη το κακό. Όταν έμαθε ο Άγγελος για το ατύχημά μου ανησύχησε. Έτσι αποφάσισε να έρθει πιο νωρίς απ' ό,τι είχε προγραμματίσει. Είπα στους γονείς μου πως θα ερχόταν ο Άγγελος, ένας παλιός συμμαθητής μου, για να με δει. Βέβαια δεν τους είπα όλη την αλήθεια. Ο Άγγελος ήρθε. Βέβαια δεν μπορούσα να τον υποδεχθώ έτσι όπως ήθελα, γιατί δεν μπορούσα να σηκωθώ απ' το κρεβάτι. Όταν έφτασε στο σπίτι μας, συνάντησε τους γονείς μου και ήρθε στο δωμάτιο μου.

«Άγγελε. Τελικά κράτησες τον λόγο σου», του είπα μόλις τον είδα.

«Βάσια. Πώς είσαι; Είναι σοβαρό το τραύμα;»

«Όχι, μην ανησυχείς δεν είναι τίποτα. Απλά δεν μπορώ να σηκωθώ».

«Και αυτό το λες τίποτα, ρε χαζούλι;» είπε γελώντας και έκατσε δίπλα μου. «Μου έλειψες πολύ», είπε και μ' αγκάλιασε. Ελπίζω να γίνεις σύντομα καλά»

«Θα γίνω, μην ανησυχείς. Τώρα όμως πες μου. Πώς περνάτε; Τι κάνετε; Ο Νίκος

και η Μαρία τα ξαναβρήκαν; Η Φιλιά και ο Τάσος;» Όλη τη νύχτα μιλούσαμε. Μου έλεγε για την παλιά μου παρέα, για τον εαυτό του. Για τα πάντα. Εκεί που μιλούσαμε για την παρέα μας, θυμηθήκαμε τα παλιά.

«Βάσια».

«Ναι;»

«Θυμάσαι όταν ήμασταν μικρά; Στο σχολείο. Θυμάσαι πόσες φορές έχουμε τσακωθεί; Πόσες φορές σε έχω παρακαλέσει να μου δώσεις σημασία;»

«Ποιος σου είπε πως δεν σου έδινα;»

«Τώρα το ξέρω πως μου έδινες σημασία αλλά τότε με είχες πεθάνει».

«Δε φταίω εγώ. Απλά ήθελα να βεβαιωθώ».

«Πρώτη φορά ακούω πως για να βεβαιωθείς σου παίρνει τρία ολόκληρα χρόνια».

«Άγγελε, θυμάσαι τον Σπάικ;»

«Σε παρακαλώ μη μου τον θυμίζεις».

«Όπως θες. Δεν κοιμόμαστε τώρα; Πήγε αργά. Θα συνεχίσουμε αύριο. Να σου πω, δεν ξαπλώνεις στο άλλο κρεβάτι μην μουν οι δικοί μου και μας δούνε;»

«Εντάξει, καληνύχτα».

«Καληνύχτα».

Δεν συνέχισα την κουβέντα για τον Σπάικ. Ο Άγγελος πονούσε ακόμα γι' αυτόν. Ο Σπάικ ήταν ο σκύλος του. Του τον είχε κάνει δώρο ο παππούς του, ήταν το μόνο πράγμα που είχε απ' αυτόν, το μόνο πράγμα που μπορούσε να του θυμίσει πόσο πολύ τον αγαπούσε ο παππούς του. Από τότε που πέθανε ο παππούς του, ο Σπάικ πήγαινε όπου και ο Άγγελος. Μέχρι που τον έκλεψαν. Ποτέ δεν μάθαμε πώς. Απλά την άλλη μέρα ο Άγγελος βρήκε ένα σημείωμα πως τον έκλεψαν, και να μην τον ψάξει. Έχει χύσει πολλά δάκρυα γι' αυτό το σκυλί. Είχε δεθεί πολύ μαζί του και ξαφνικά το έχασε. Είναι πολύ κοίμα να χάνεις έτσι ξαφνικά κάτι με το οποίο είσαι πάρα πολύ δεμένος. Αλλά μερικές φορές, έτσι συμβαί-

νει. Κάποια πράγματα μπορεί να μας πονάνε πολύ αλλά αυτό δεν έχει καθόλου σημασία.

Το πρωί όταν ξύπνησα, ο Άγγελος δεν ήταν στο δωμάτιο. Δεν ανησύχησα, νόμιζα πως είχε πάει κάπου βόλτα για να εξερευνήσει το χωριό, όμως δυστυχώς ήταν αλλού. Είχε πάει στην αυλή. Τον είχε απορροφήσει την προσοχή το άλογο, και ήθελε να το δει από κοντά.

«Φύγε από εκεί, είναι πολύ επιθετικό», του είπα.

«Σιγά το επιθετικό, αυτό το πλάσμα επιθετικό; Με τίποτα».

«Μόνο μην το πλησιάσεις».

«Αυτό ακριβώς σκεφτόμουν να κάνω», είπε και το πλησίασε. Αυτό τρόμαξε, σηκώθηκε στα πίσω του πόδια και προσπάθησε να τον χτυπήσει. Οι γονείς μου μόλις τον είδαν να είναι κοντά στο άλογο, τα έχασαν. Δεν ήξεραν τι να κάνουν. Ενώ εγώ τον έβλεπα και δεν μπορούσα να κάνω τίποτα εξαιτίας του τραύματος.

Ευτυχώς, για καλή μου τύχη το άλογο ξαφνικά ηρέμησε και τον πλησίασε σαν να παραδινόταν. Μου έκανε τρομερή εντύπωση, ένα άλογο που παραλίγο να με σκοτώσει, στεκόταν τώρα μπροστά σε κάποιον σαν αρνάκι. Έτσι σιγά σιγά ο Άγγελος και το άλογο, άρχισαν να δένονται μεταξύ τους. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο ο Άγγελος αποφάσισε να μείνει στο χωριό ακόμη μια εβδομάδα. Κάθε μέρα, ξυπνούσα και τον έβλεπα να είναι με το άλογο, να το χαϊδεύει και να του μιλάει. Κάθε μέρα ο Άγγελος έκανε και μια παραπάνω κίνηση, να το πλησιάσει όλο και περισσότερο. Τον έβλεπα από το δωμάτιό μου να είναι συνέχεια με το άλογο και προσπαθούσα να μαντέψω τις σκέψεις του, ώσπου τελικά μια μέρα κατάλαβα. Το πλησίαζε προσπαθώντας να κερδίσει την εμπιστοσύνη του τελικά να κάνει αυτό που έκανε εκείνη την Τρίτη. Όταν τον είδα να ανεβαίνει στο άλογο, πα-

ραξευνύτηκα. Στην αρχή φοβήθηκα, γιατί μπορεί να αγκίευνε και να τον έριχνε κάτω, μετά όμως έμεινα έκπληκτη. Το άλογο δεν κουνήθηκε καθόλου. Δέχτηκε τον Άγγελο χωρίς καμία αντίσταση.

«Είδες; Σου είπα πως θα τα καταφέρω να το ιππεύσω, και να, το έκανα».

«Πρόσεχε, μην χαίρεσαι πολύ. Μην του έχεις εμπιστοσύνη».

«Είσαι πολύ καχύποπτη, ρε Βάσια. Το ζωάκι έχει ηρεμήσει, δεν είναι έτσι όπως ήταν στην αρχή. Δεν βλέπεις; Δεν αντιδρά καθόλου».

Ήταν εμφανές. Το άλογο δεν ήταν τόσο επιθετικό όσο ήταν πριν. Τελικά αυτό είναι. Ακόμα και το πιο άγριο πλάσμα, όπως ήταν το άλογο τη μέρα που με χτύπησε, μπορεί να γίνει πολύ φιλικό. Το μόνο που χρειάζεται είναι υπομονή, επιμονή, και να καταφέρεις να κερδίσεις την εμπιστοσύνη του. Τόσο απλό!

«Βάσια, σκέφτομαι, αύριο να το βγάλω έξω από την αυλή. Θέλω να δω την αντίδρασή του όταν θα είναι μακριά από φράχτες και στάβλους. Θέλω να δω τι θα κάνει όταν βρεθεί κοντά στη φύση», μου είπε πριν ξαπλώσει και κοιμηθεί.

«Τρελάθηκες Άγγελε; Με τίποτα. Μπορεί να είναι ήρεμο και φιλικό τώρα, όμως από στιγμή σε στιγμή, μπορεί να γίνει πολύ επικίνδυνο».

«Γιατί είσαι τόσο κακιά με το ζώο; Δηλαδή μόνο οι άνθρωποι επιτρέπεται να αλλάζουν συμπεριφορά; Τα ζώα όχι;»

«Ξέρεις πολύ καλά, πόσο χαίρομαι που δεν είναι τόσο επιθετικό, απλά δεν του έχω εμπιστοσύνη».

«Σ' αυτό δεν έχεις εμπιστοσύνη, ούτε σε εμένα έχεις εμπιστοσύνη;»

«Γι' αυτό το θέμα, δεν έχω εμπιστοσύνη σε κανέναν».

«Λάθος είναι».

«Δεν μπορείς να φέρεις κανένα λάθος. Αυτό που με νοιάζει είναι να μην το κάνεις. Συ-

νενηνοθήκαμε;»

«Εντάξει, ό,τι πεις». Μου φάνηκε πολύ παράξενο αυτό το «εντάξει, ό,τι πεις», αλλά δε συνέχισα την κουβέντα. Με καληνύχτισε και πήγε στο διπλανό δωμάτιο να κοιμηθεί.

Την άλλη μέρα με ξύπνησε η μητέρα μου κάνοντάς μου περιέργες ερωτήσεις.

«Βάσια, να σε ρωτήσω κάτι;»

«Ό,τι θες μόνο λίγο γρήγορα. Δε θέλω να χάσω τον ύπνο μου».

«Σου είπε τίποτα ο Άγγελος χτες;»

«Τι εννοείς;»

«Σου είπε πως θα πήγαινε πουθενά;»

«Όχι, γιατί;»

«Δεν τον βρίσκω πουθενά στο σπίτι».

«Θα έχει πάει να εξερευνησει το χωριό».

«Με το άλογο;»

«Τι;» της είπα και προσπάθησα να σηκωθώ από το κρεβάτι. Ξαφνικά ένας αβάσταχτος πόνος κυρίευσε τη μέση μου.

Η μαμά προσπάθησε να με ηρεμήσει, ενώ ο μπαμπάς βγήκε έξω προσπαθώντας να τον βρει. Τον έπαιρνα συνέχεια στο κινητό αλλά για κάποιον περιεργό λόγο, δεν απαντούσε. Οι ώρες περνούσαν, και νέα του δεν είχαμε. Φοβόμουν μην είχε πάθει κάτι κακό. Το άλογο μπορεί να είχε ηρεμήσει, να είχε γίνει πιο φιλικό μαζί του αλλά αυτό δεν σήμαινε πως δεν ήταν ικανό να τον βλάψει. Όσο περισσότερο περνούσαν οι ώρες τόσο περισσότερο αυξανόταν η αγωνία και οι ελπίδες χάνονταν. Ξαφνικά ένας δυνατός πυροβολισμός ακούστηκε από μακριά. Δεν μπόρεσα να καταλάβω από πού ήρθε. Μετά από μισή ώρα είδα να πλησιάζει το σπίτι μας ένας άντρας στα κόκκινα, κουβαλώντας κάτι στην πλάτη του. Όταν πλησίασε αρκετά, κατάλαβα πως αυτός ο άντρας ήταν ο πατέρας μου. Είχε γεμίσει αίματα σ' όλο του το σώμα και κουβαλούσε τον Άγγελο.

«Μαμά, τρέχα κάτω να δεις τι έγινε», της

είπα μόλις κατάλαβα ποιος ήταν.

Η μαμά έτρεξε στην αυλή και προσπάθησε να τον βοηθήσει.

«Νίκο; Τι έγινε; Τι έπαθε το παιδί;»

«Βοήθησέ με να τον πάμε πάνω».

«Μπαμπά, το άλογο πού είναι;» του φώναξα από το παράθυρο.

Τι έπαθα; Αντί να ανησυχώ για τον Άγγελο, ανησυχούσα για το άλογο; Δεν μπορούσα να καταλάβω τι έπαθα, όταν είδα τον Άγγελο σ' αυτά τα χάλια, τρελάθηκα, το μίσσησα τόσο πολύ αυτό το άλογο, αλλά ξαφνικά, το μίσος έφυγε και τη θέση του την πήρε το ενδιαφέρον. Ένα ενδιαφέρον που ποτέ μου δεν είχα ξαναβιώσει. Εκείνο το απόγευμα πέρασε πολύ δύσκολα. Οι γονείς μου φρόντισαν τον Άγγελο και το βράδυ τηλεφώνησαν στους γονείς του. Όταν έμαθαν πως ο γιος τους είχε τραυματιστεί σοβαρά στο κεφάλι, τρελάθηκαν. Είπαν πως θα ερχόντουσαν το επόμενο πρωί για να τον πάρουν.

Το βράδυ, αφού έφυγε ο γιατρός, ο μπαμπάς μπήκε στο δωμάτιο μου.

«Βάσια, είσαι καλά;»

«Ναι. Ο Άγγελος πώς είναι;»

«Δεν μπορείς να πεις πως είναι και στα καλύτερά του. Βλέπεις, δεν έχει ξεπεράσει ακόμη τον κίνδυνο».

«Μπαμπά, σε είδα να φέρνεις τον Άγγελο. Το άλογο όμως δεν το είδα. Πού είναι; Πού το έκρυψες;»

«Δεν το έκρυψα πουθενά».

«Τότε πού είναι; Μήπως ο πυροβολισμός που ακούστηκε πριν να έρθετε από το δάσος έχει να κάνει με το άλογο;»

«Αυτά μαι. Αν δεν το έκανα, ο Άγγελος δεν θα βρισκόταν εδώ τώρα. Έπρεπε να το ηρεμήσω».

«Και έπρεπε να σκοτώσεις το ζώο;» του είπα και αμέσως άρχισα να κλαίω.

«Βάσια, σου λέω πως το έκανα για να σώσω τον Άγγελο».

«Δεν με νοιάζει».

«Τι είπες; Δηλαδή θα προτιμούσες να εί-
χε σκοτωθεί ο φίλος σου, αντί για το άλογο;
Δεν νομίζω πως έχει μεγαλύτερη σημασία
η ζωή του ζώου από τη ζωή του παιδιού
που βρίσκεται στο διπλανό δωμάτιο και
χαροπαλεύει».

«Μπαμπά, δε σημαίνει πως επειδή είναι
ζώο, δεν πονάει. Έχει και αυτό καρδιά. Το
να το σκοτώνεις έτσι χωρίς κανένα λόγο,
είναι έγκλημα».

«Χωρίς κανένα λόγο λες το ότι παραλίγο
να σκοτώσει το παιδί που δεν τον έφταιγε
σε τίποτα; Είλικρινά δεν σε καταλαβαίνω.
Εξάλλου παραλίγο να σκοτώσει και εσένα
την ίδια. Καλά, για τον Άγγελο δεν νοιάζε-
σαι, για τον εαυτό σου όμως; Ούτε γι' αυτόν
νοιάζεσαι;» με αγριοκοίταξε και έφτυγε
από το δωμάτιο.

Δεν μπορώ να καταλάβω τι έπαθα.
Πρώτη μου φορά άφηνα στην άκρη το δικό
μου συμφέρον, τη δικιά μου ζωή, και νοια-
ζόμουν τόσο πολύ για τη ζωή κάποιου άλ-
λου. Και το παράξενο είναι πως η ζωή αυ-
τού του άλλου ήταν η ζωή ενός ζώου. Σί-
γουρα είχα αρχίσει να τα χάνω. Θυμάμαι
όταν πρωτοήρθα σ' αυτό το χωριό, κοιτού-
σα τους χωρικούς με τα ζώα τους και έ-
σκαγα στα γέλια, τους κοροϊδευα και απο-
ρούσα πώς μπορούν και ζουν μαζί τους.
Ενώ τώρα, όχι μόνο ενδιαφέρομαι γι' αυτό
το ζώο αλλά και είμαι ικανή να βάλω τη
ζωή μου μπροστά σε οποιονδήποτε κίνδυ-
νο το απειλούσε. Αισθάνομαι πολύ ένοχη
που δεν μπόρεσα να το προστατέψω. Είπα
στη μαμά να το πάρει από το τσίρκο γιατί
κινδύνευε και το έφερα στο σπίτι μου, σε
ένα μέρος που δε θα κινδύνευε σίγουρα.
Τελικά ήταν λάθος μου. Δεν έπρεπε να ζη-
τήσω να το φέρουμε εδώ. Έπρεπε να το α-
φήσω να ζήσει ελεύθερο, μακριά από τους
ανθρώπους, κοντά στη φύση, εκεί όπου
γεννήθηκε. Εκεί όπου δε θα κινδύνευε πο-
τέ.

Την άλλη μέρα το πρωί, ήρθαν οι γονείς
τον Άγγελο για να τον πάρουν. Βέβαια
αυτός δεν είχε συνέλθει ακόμα. Ήρθαν στο
δωμάτιο μου με συνάντησαν και βγήκαν
πάλι έξω. Κατέβηκαν στην αυλή όπου τους
περίμενε ένα μεγάλο αμάξι, για να μπορέ-
σουν να μεταφέρουν τον Άγγελο στην Αθή-
να με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη ασφάλεια
γινόταν. Τον βλέπω από το παράθυ-
ρο. Ξαπλωμένος, τα μάτια του ήταν ακόμα
κλειστά. Τον έβαλαν στο αμάξι με προσο-
χή, χαιρέτησαν τους γονείς μου και έφυ-
γαν. Δεν ήξερα αν θα τον συναντούσα ξα-
νά ή όχι. Κάτι μέσα μου μου έλεγε πως όχι,
αλλά δεν με πείραζε.

Εκείνη την εβδομάδα η πλάτη μου άρχι-
σε να καλυτερεύει, οι πόνοι ήταν όλο και
λιγότεροι. Ο γιατρός έλεγε πως γρήγορα
θα γινόμουν καλά. Αλλά εγώ συνέχισα να
κάνω πως πονάω πολύ και να τους λέω συ-
νέχεια πως δεν καλυτερεύω. Το έκανα για
να τους εκδικηθώ. Δε θα τους συγχωρούσα
ποτέ γι' αυτό που έκαναν και τους το είχα
πει. Τις πρώτες μέρες όλο έκλαιγα. Δεν
τους μιλούσα καθόλου. Μου ήταν δύσκολο
να συνέλθω από το σοκ, δε φανταζόμουν
ποτέ πως ο πατέρας μου μπορούσε να κά-
νει τέτοιο έγκλημα. Οι μέρες περνούσαν,
το ίδιο και οι εβδομάδες, μετά από δυο μή-
νες έμαθα από τους γονείς μου ότι ο Άγγε-
λος είχε γίνει καλά. Δεν ξέρω γιατί, αλλά
δεν ενθουσιάστηκα πάρα πολύ από το νέο.
Για κάποιο λόγο τον μίσησα. Ίσως να ήταν
επειδή για χάρη του σκοτώθηκε το ζώο χω-
ρίς να φταίει σε τίποτα.

Ο χρόνος κυλούσε χωρίς να νοιάζεται αν
κάποιοι ήθελαν να τον ακολουθήσουν ή
όχι. Το τραύμα στην πλάτη μου στην αρχή
έδειχνε να καλυτερεύει, αλλά μετά από
κάποιο καιρό τα πράγματα χειροτέρευσαν,
οι πόνοι έγιναν πολύ δυνατοί, έως και αφό-
ρητοι. Μετά, ξαφνικά δεν μπορούσα να
νιώσω καθόλου ούτε την πλάτη μου ούτε
τα πόδια μου. Ο γιατρός μας είπε πως το

χτύπημα είχε αγγίξει το νευρικό σύστημα και πως τώρα πλέον δεν μπορούσα να κάνω τίποτα. Είτε το ήθελα είτε όχι, έμεινα ανάπηρη, δεν μπορούσα να περπατήσω.

Στην αρχή μου ήταν κάπως δύσκολο να το συνηθίσω, αλλά μετά δεν το έβλεπα άλλο σαν πρόβλημα. Αισθανόμουν σαν όλους τους υπόλοιπους ανθρώπους απλά λίγο πιο διαφορετική. Οι μέρες περνούσαν, οι μήνες το ίδιο, τα χρόνια ακόμα πιο γρήγορα, και εγώ ήμουν κολλημένη σε ένα αναπηρικό καροτσάκι. Όσοι με έβλεπαν με λυπόntonσαν, εγώ όμως λυπόμουν αυτούς. Εγώ μπορούσα να δω τον κόσμο γύρω μου με άλλη ματιά. Αγαπούσα τα πάντα, ακόμα και το πιο μικρό ζώακι, που για τους άλλους ήταν κάτι ασήμαντο, για μένα ήταν πολύ σημαντικό. Λυπόμουν όμως που δεν ήταν το ίδιο και για τους άλλους.

Οι πρώτες λέξεις κάθε ιστορίας είναι κάπως παράξενες, δεν ξέρεις ποτέ πού θα σε οδηγήσουν. Οι λέξεις της δικιάς μου ιστορίας οδηγούν σε μια γειτονιά της Αθήνας, στο σπίτι μιας 20χρονης κοπέλας της Βάσιας. Ένα πρωινό το οποίο μπορεί να μην το πρόσεξε αλλά μετά κατάλαβε πως αυτό το πρωινό ήταν η αιτία να αλλάξει όλη της η ζωή. Ακόμα πιο παράξενες όμως είναι οι τελευταίες λέξεις κάθε ιστορίας. Εκεί που έχεις βάλει την ιστορία σε μια σειρά, όλα αλλάζουν. Έτσι και εδώ. Εκεί που δεν ήθελα να ακούσω για επαρχία και ζώα, τώρα, όχι μόνο θέλω, αλλά και ζω στην επαρχία και το κυριότερο, με τα ζώα. Τώρα, εγκλωβισμένη σε μια αναπηρική καρέκλα, διευθύνω ένα νέο Οργανισμό Προστασίας Ζώων που ιδρύσα μόνο και μόνο εξαιτίας μιας άτυχης στιγμής. Μπορεί να έχουν περάσει πολλά χρόνια, να έχουν αλλάξει πολλά, αλλά από τη μνήμη μου δεν έχει χαθεί τίποτα. Ποτέ δε θα ξεχάσω!!!

Βασιάνη Νανούση

3ο Γυμνάσιο Αργοστολίου

2ο Βραβείο Πεζογραφίας Γυμνασίου

ΤΟ ΔΑΚΡΥ ΤΟΥ ΑΛΟΓΟΥ

Είχαμε πάει εκδρομή με την οικογένεια μου στο τσίρκο. Όλα εκεί ήταν φανταστικά: αγοράσαμε ποπ-κορν και καθίσαμε να παρακολουθήσουμε το θέαμα. Τα είδαμε όλα: είδαμε ζογκλέρ, τον βασιλιά της ζούγκλας να περνά από στεφάνια, κλόνουν, φώκιες και το τελευταίο νούμερο περιλάμβανε κάτι άλογα πανέμορφα με μακριές χείρες και ένα ολόλευκο αστραφτερό τρίχωμα: άλλα είχαν μαύρα γυαλιστερά μάτια σαν χάντρες και άλλα καταγάλανα σαν να είχαν παγιδεύσει έναν ολόκληρο ουρανό στα μάτια τους.

Όταν ξεκίνησε το νούμερο, ο παρουσιαστής έβαξε τα άλογα σε μεγάλο κίνδυνο, τον έβλεπα να τα μαστιγώνει πίσω στη ράχη με δύναμη και ένιωθα ένα απερίγραπτο συναίσθημα οργής, λύτης και θαυμασμού: δεν μπορούσα να το περιγράψω και γι' αυτό θύμωνα ίσως, επειδή έβλεπα να πληγώνουν ένα μεγαλειώδες γεμάτο θρόνους και κατορθώματα ζώο ή επειδή το έβλεπα να δακρύζει ή επειδή επέμενε στα χτυπήματα και στον πόνο και συνέχιζε. Πρέπει να είχε μεγάλο θάρρος και μεγάλη πυγμή για να συνεχίσει. Όταν τελείωσε το νούμερο, το είδα γεμάτο πληγές και σκέφτηκα ότι δεν θα ονειρευόταν να καταντούσε στα τσίρκα, γιατί τα άλογα από τα παλιά τα χρόνια ήταν για μεγάλες ιστορικές πράξεις.

Όταν φύγαμε, μου είχε μείνει σαν εικόνα το δάκρυ του αλόγου. Γι' αυτό «ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΔΩΣΟΥΜΕ ΕΝΑ ΤΕΛΟΣ ΣΤΗΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΖΩΩΝ».

Γιώργος Σούπας
Γυμνάσιο Αγίας Θεοδώρας
ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΧΟΛΗ ΑΓΙΟΥ ΑΝΔΡΕΑ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

1ο Βραβείο Ποίησης Γυμνασίου

**ΖΩΑ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΕΝΑΣ
ΑΙΩΝΙΟΣ ΔΕΣΜΟΣ ΦΙΛΙΑΣ**

Όταν η φύση έφτιαξε
δέντρα, ανθρώπους, ζώα
έβαλε στον άνθρωπο
μια ψυχή αθάνα.

Τα ζώα να πλησιάσουνε
και να τα αγαπήσουν
και αυτά σαν ένα αντάλλαγμα
γνώσεις να τους γεμίσουν.

Οι άνθρωποι τα γνώρισαν
τα ζώα πέρα για πέρα
και ας ζουν κάποια σε θάλασσα
ξηρά ή και αέρα.

Πέρασαν χρόνια αρκετά
τη φύση τη χαλάσαν
ζώα σκοτώσανε πολλά
τα πάντα τα άλλαξαν.

Τα ζώα χρησιμοποίησαν
για να κερδίσουν χρήμα
μα αν τα ζώα καταστραφούν
θα είναι μεγάλο κρίμα.

Οι άνθρωποι όλοι πλούτισαν
γεμίσανε απληστία
και τώρα στη γη κυριαρχεί
το μίσος και η κακία.

Η φύση καταστράφηκε
και η γη αργοπεθαίνει
τα ζώα και αυτά πεθαίνουν
ας σώσουμε ό,τι μένει.
Πρέπει λοιπόν όλοι εμείς

να συνεργαστούμε
τα ζώα να τα σώσουμε
πριν και εμείς χαθούμε.

Χαράλαμπος Νικολάτος
3ο Γυμνάσιο Αργοστολίου

2ο Βραβείο Ποίησης Γυμνασίου

ΤΟ ΑΛΟΓΟ ΜΟΥ

Το άλογο μου σαν κοιτώ
νιώθω πως καρδιοχτυπώ,
με λαχτάρα το χτενίζω,
το φροντίζω, το ποτίζω.

Το άλογό μου το αγαπώ
τ' ανεβάζω στο βουνό,
τρέχουμε στον ποταμό,
νιώθουμε χαρά κι δυο.

Σαν το ιππεύω θα το πω,
νιώθω σαν μικρός Θεός
που στα σύννεφα πετώ
σ' ένα κόσμο μαγικό,
όμορφο και λαμπερό.

Αχ, άλογό μου πόσο σ' αγαπώ
σ' όλο τον κόσμο θα σε γυρίσω
για να χαρώ!

Δημήτριος Κογκόλης
3ο Γυμνάσιο Αργοστολίου

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

3ο Βραβείο Ποίησης Γυμνασίου

ΤΑ ΖΩΑ ΤΑ ΤΑΛΑΙΠΩΡΑ

Ζώα ταλαίπωρα
υπάρχουνε πολλά...
Αρκούδες, γάτες και σκυλιά,
όμως εμείς τα βασανίζουμε για τα
καλά.

Δεν τα υπολογίζουμε και τα χτυπάμε
και αυτά να κάθονται λυπημένα
χωρίς να τ' αγαπάμε.

Με μαστίγια βαριά,
που πονούν πολύ σκληρά
ζουν για πάντα στα κλουβιά,
χωρίς αγάπη και αγκαλιά.

Σοφία Σπαθή

3ο Γυμνάσιο Αργοστολιού

1ο Βραβείο Ποίησης Λυκείου

Η ΠΛΑΝΗ

Τα παράθυρα κλειστά,
οι κουρτίνες τραβηγμένες,
οι πόρτες κλειδωμένες.
Σιωπή σκεπάζει τα πάντα
και η πολύβουη πόλη
ακόμα και εκείνη έχει πέσει σε λήθαργο.

Το τραπέζι στρωμένο
τα φώτα αναμμένα
και μια σιλουέτα διασχίζει βιαστικά το
δωμάτιο.
Ένα χτύπημα στην πόρτα ταράζει τη
γαλήνη

Κάποιοι είναι...

Λόγια σκληρά σαν μαχαίρια
κατακλύζουν το δωμάτιο
και ένα μαύρο σκοτάδι απλώνεται στο
οπίτι.

Μάτια που κοιτάζουν επίμονα στο
πουθενά
και χείλη που σχηματίζουν λέξεις χωρίς
ήχο

και μια πόρτα στο βάθος που κλείνει.
Σιωπή...

Τίποτα χειρότερο απ' αυτή τη σιωπή
που έρχεται μετά από μια αλήθεια.

Η σιλουέτα στέκεται μπροστά από έναν
καθρέφτη

και κοιτάζει το είδωλό της.
Πόσες αλήθειες έχει ακούσει
και πόσο πόνο, πόσο θρήνο έχει νιώσει;

Δεν δακρύζει. Δεν μπορεί να δακρύσει.
Η αλήθεια πια έχει γίνει ένα με τον πόνο.
Αποζητά το ψέμα όπως η διψασμένη γη
το νερό της βροχής.

Δε θέλει να ακούσει καμιά αλήθεια.
Θέλει μόνο ν' ακούσει ένα ψέμα.

Το ψέμα είναι όαση για μια ψυχή
που ζει σ' έναν κόσμο που βρίθει από
αλήθειες.

Ας χτυπούσε εκείνη η πόρτα και να της
έλεγε κάποιος
πως τίποτα απ' όλα αυτά δεν είχε συμβεί
και πως όλα είναι ένα κακό όνειρο.

Όμως η αλήθεια παραμονεύει πίσω από
τις γυρλιές
και περιμένει μια στιγμή για να τον πλώ-
σει μέσα
και να σου ταράξει τη θρεμμένη ψυχή σου.
Κλείνεις μάτια, κλείνεις αυτιά

αλλά εκείνη καταφέρνει να μπει μες
στην καρδιά σου
και να την πονέσει.

Γιατί μια αλήθεια δεν είναι τίποτα άλλο
από μια πλάνη.
Ένα μήλο της έριδος ανάμεσα στους
ανθρώπους
δοσμένο με χαιρεκακία από τους θεούς.

Αγγελική Κλωνή
2ο Λύκειο Αργοστολίου

2ο Βραβείο Ποίησης Λυκείου

ΑΝΟΔΙΚΗ ΚΑΘΟΔΟΣ

Κάποτε θα 'ρθει η στιγμή
που πολεμιστής θα γίνεις.
Όπλο θα κρατείς,
την δύναμη της σιωπής σου,
για να σώσεις την αλήθεια
του κόσμου σου,
το μόνο πράγμα που φαντάζει
αόρατο και άπιαστο
μα και συνάμα ανόητο.
Και να 'σαι τότε αμετακίνητο βουνό,
που ορθώνεται
στην κατρέουσα στοιβάδα
των ψεμάτων.
Μα την αλήθεια,
για να την υπερασπιστείς
πρέπει να την κλειδώσεις
γερά στο στόμα σου,
να την φυλάξεις σφιχτά
μες στο μυαλό σου.
Καιιά έξοδος να δραπετεύσει.
Καιιά προοπτική να ελευθερωθεί.
Γιατί στο μέτωπο της μάχης,

θα είναι ασπίδα αλλά και όπλο.
Θα είναι εμπόδιο να επιζήσεις,
θα είναι εφόδιο να προχωρήσεις.
Μόνο με την αλήθεια θα νικήσεις,
μα χωρίς αυτήν θα κρεμαστείς,
γιατί πολλοί θα την αναζητούν,
πολλοί θα την λεηλατούν.
Κι αν υποκύψεις στις Σειρήνες,
αυτή τη στιγμή,
ίσως μόνο αυτή τη στιγμή
η αλήθεια δεν θα 'ναι πια η ίδια
θα 'ναι ένας βρώμικος χείμαρος
γεμάτος σκουπίδια
που κατακάθισαν στον πυθμένα του.
Αλλά αν φυλακισμένη
μέσα σου παραμείνει,
ως τον θάνατόν τη βοή,
τότε θα ηχήσει ευχάριστα,
δίχως προσπάθεια θα προφερθεί.
Θα αντηχήσει βροντερά
και θα βαδίσει
αγγίζοντας τη σιωπή
δίχως να υποταγεί.

Γαβριέλα-Χρυσάνθη Κουμαριώτη
1ο Λύκειο Αργοστολίου

ΠΟΥ ΘΑ ΒΡΕΙΤΕ ΤΗΝ ΚΥΜΟΘΟΗ

- Στα βιβλιοπωλεία, βιβλιοχαρτοπωλεία και Πρακτορεία Τύπου της Κεφαλονιάς και της Ιθάκης.
- Στα βιβλιοπωλεία της Αθήνας: Παρασκήνιο/Σπ. Μαρίνης (Σόλωνος 76), Ιανός (Σταδίου), Θεμέλιο (Σόλωνος), Εστία (Σόλωνος), Δημοπούλος/Εναλλακτικό Βιβλιοπωλείο (Θεμιστοκλέους), Κατάρτι (Μαυρομαχάλη).

βιβλιοκρισίες

ΡΙΤΑ ΤΣΙΝΤΙΛΗ - ΒΛΗΣΜΑ

Τότε που μετρούσαν τις νύχτες τ' άστρα

Άρθρα του Νίκου Καραντηνού από το Ριζοσπάστη για την Ιστορία, τους Αγώνες και τα προβλήματα του λαού.

Φωτογραφίες και κείμενα για τη ζωή και το έργο του Νίκου Καραντηνού.

Έκδοση του Συλλόγου Φαρακλάδων «Η Εύγερος» Κεφαλονιάς.
Αθήνα 2009, σελίδες 328.

Το βιβλίο το οποίο παρουσιάζουμε αναφέρεται στον Ληξουριώτη Νίκο Καραντηνό. Και δεν βάζω δίπλα έναν άλλο προσδιορισμό, λ.χ. δημοσιογράφο ή αγωνιστή, γιατί ο Καραντηνός υπήρξε πολλά πράγματα μαζί.

Ο Καραντηνός γεννήθηκε το 1920 στα Μιχαλιτσάτα του Ληξουριού και το 1931 γράφτηκε στο Πετρίτσειο Γυμνάσιο, το οποίο τελείωσε το 1938. Πριν να τελειώσει το Γυμνάσιο, ήδη από το 1934, εργάζεται τα καλοκαίρια στη Λαχαναγορά του Ρουφ. Γράφει σχετικά με αυτή την καλοκαιρινή εργασία ο ίδιος σε χρονογράφημά του:

«Ήταν το τρίτο καλοκαίρι, που καθώς αμείβονταν τα μαθήματα έπαιρνα το πρωινό για την Αθήνα. Με καρδιά μαύρη αφήναι τον κάμπο και τη θάλασσα στην πιο όμορφη ώρα. Και θα συνεζίζοταν στην πρωτεύουσα [...] Με περίμενε η λαχαναγορά, το λεγόμενο Παζάρι. Είχα κι όλες αποκτήσεις εμπειρίες δουλεύοντας εποχικά

κά στη μεγάλη εκείνη "Γκάσμπο" της Αθήνας, που τροφοδοτούσε προπολεμικά την πρωτεύουσα με λαχανικά, φρούτα. [...] Μέσα σ' αυτή την παραγκούπολη (το παζάρι) έκανα για τέσσερα χρόνια την καλοκαιρινή "θητεία" μου στην προώθηση των προϊόντων της γης μας, που αυτά τροφοδοτούσαν την Αθήνα. Αυτές ήταν οι "διακοπές" μου ...». Εκεί, στην κεντρική λαχαναγορά στο Ρουφ, ξημερώματα της 4ης Αυγούστου του 1936, θα πληροφορηθεί την κήρυξη της δικτατορίας. Σποραδικά σε διάφορα δημοσιεύματά του μας πληροφορεί για τις πιέσεις προς τους μαθητές για ένταξη τους στην ΕΟΝ του Μεταξά και τον καθοριστικό ρόλο που έπαιξαν για την αποτροπή της προοδευτικοί καθηγητές.

Η ζωή του και οι αναμνήσεις του της δεκαετίας του '30 τον σημαδεύουν και τον καθορίζουν κοινωνικά και πολιτικά. Χαρακτηριστική η αφήγησή του για τις «επισκέψεις» του Βρετανικού Στόλου, την περίοδο εκείνη, στην Κεφαλονιά με προπομπούς τους «τοισερόνε», τους σωματεμπόρους και τις πληρωμένες γυναίκες. Αυτός ήταν ο ένας δρόμος. Υπήρχε και ο άλλος, που μας τον περιγράφει:

«Μια τέτοια λαχτάρα τους περιέμενε [: τους Εγγλέζους] στα 1934 από τους νεολαίους (γραμματέας της ΟΚΝΕ ο σ. Α Αμπατιέλος). Είχε μαθητεύσει ο στέλος θα έμενε κάμποσες μέρες στην Κεφαλονιά κι έπειτα θα ταξίδευε για την Αίνα. Θα βοηθούσε τον Γούτζ και Ζέκ με αποβάσεις στον πόλεμο με τον κινεζικό λαό και το

ΙΑΚΟΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

στρατό του. Οι νεολαίοι τύπωσαν στα *εγγλέζικα* (στην Πάτρα) την προκήρυξή τους. Και μ' αυτήν καλούσαν τους Εγγλέζους ναύτες να μη χτυπήσουν τους Κινέζους αγρότες και εργάτες. Και οι προκηρύξεις με το σύνθημα "Κάτω τα χέρια από την Κίνα" μοιράστηκαν.....κάτω από τη μύτη της Χωροφυλακής, χωρίς να μας πάρει χαμπάρι. Ο Αγγλος ναύαρχος μόλις έμαθε το μοίρασμα των προκηρύξεων σκύλιασε...»

Με αυτές τις καταβολές και με διαμορφωμένη μέσα του τη γραμμή που θ' ακολουθήσει, τελειώνει το Γυμνάσιο στα 1938 και γράφεται στην τότε Πάντειο Σχολή (τώρα Πάντειο Πανεπιστήμιο). Εγκαταλείπει τις σπουδές στην Πάντειο το 1939 και εγγράφεται στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ήταν πιο κοντά στα ενδιαφέροντά του, αλλά επιδρούσε ταυτόχρονα επάνω του η απασχόλησή του στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, με την καθοδήγηση δύο σπουδαίων μορφών της Νεοελληνικής ιστοριογραφίας και φιλολογίας: του Γιάννη Βλαχογιάννη και του Διον. Ζακυνθινού. Εκεί εργάστηκε ως το 1944, ενώ ήδη από το 1941 ήταν οργανωμένος στο ΕΑΜ Νέων της Φιλοσοφικής Σχολής και στην ΟΚΝΕ. Στα πλαίσια αυτά αναπτύσσει πολύπλευρη δραστηριότητα μέσα από τους φοιτητικούς συλλόγους. Τη δίνω με τα δικά του λόγια. «*Στη μάχη της ζωής κι εμείς, στην πρώτη γραμμή, φοιτητές, σπουδαστές, μαθητές, καθώς καθημερινά παλεύαμε να κρατήσουμε τα καζάνια του συσσιτίου μας πάνω στις πυροστιές και να 'χουμε έτσι μια κουταλιά ξεστό φαγητό*». Και σε όλα τα άλλα, όπως στη μεγάλη διαδήλωση της 22 Δεκεμβρίου 1942 που την αναφέρει μνημονεύοντας και τους νεκρούς της, μαζί με τους άλλους δολοφονημένους, από τους κατακτητές, φοιτητές των χρόνων εκείνων.

Από το 1942 αρχίζει και τη δημοσιογραφική δραστηριότητά του, πρώτα στον παρόνομο τύπο. Στη μηνιατική εφημερίδα *Νίκη* και μετά στο κορυφαίο έντυπο, τη *Νέα Γενιά*. Μια δραστηριότητα που δεν σταμάτησε παρά με τον θάνατό του, 66 χρόνια αργότερα. Δάσκαλος στους νεότερους όχι μόνο τεχνικής, αλλά πρωτίστα ήθους, συνέπειας ζωής και επαγγελματικής ευθύνης. Εκατοντάδες είναι οι μεγάλες έρευνες που δημοσίευσε, χιλιάδες τα επώνυμα ή ανώνυμα κειμενά του στις εφημερίδες *Αθηναϊκή*, *Δημοκρατική Αλλαγή*, *Ημέρα*, *Εξπρές*, *Αλφα Ρεπορτάζ* και, μετά τη μεταπολίτευση, στον *Ριζοσπάστη*.

Αλλά ας έρθουμε στο βιβλίο, το οποίο είναι έκδοση του Συλλόγου Φαρακλάδων «*Η Εύγερος*» Κεφαλονιάς, ενός εθνικοτοπικού, πολιτιστικού κατά κύριο λόγο Συλλόγου, με δράση γνωστή στο πανελλήνιο. Την επιμέλεια της έκδοσης έχει η Ρίτα - Τσιντίλη Βλησιμά, γνωστή για το συγγραφικό της έργο, το οποίο περιλαμβάνει ποίηση, μελέτες, πεζογραφήματα, χρονικά, τοπικά μελετήματα και επιμέλειες βιβλίων, όπως της τρίτομης *Ιστορίας της Ιθάκης* από ημικατεστραμμένα χειρόγραφα του παλιότερου ιστοριογράφου Αθανασίου Λεκατσά. Θέλω όμως να κάνω μνεία και των λαογραφικών της ενδιαφερόντων, που έχουν αποδώσει πλούσιους καρπούς. Αναφέρομαι στη σειρά *Απ' την παλιά κασέλα*, που περιλαμβάνει τρία βιβλία: τα δύο με λαογραφικά διηγήματα και το τρίτο με το «*ιδιωματικό λεξικό της Ιθάκης*», ενώ έχει εκδώσει αυτοτελώς και διάφορα *Λαογραφικά Στιχουργήματα*.

Ο τόμος αποτελείται από 328 σελίδες μεγάλου μεγέθους. Τον κυρίου μέρους του έργου προηγούνται τα χαιρετιστήρια της Αλέκας Παπαρηγά και του Συλλόγου «*Εύγερος*», η Πρόλογος της επιμέλειάς της, ενώ ακολουθεί ο τίτλος Τσιντίλη-Βλησιμά και το κείμενό της «*Τότε που*

μετρούσαν τις νύχτες τ' άστρα». Στηρίζεται σε συνέντευξη του Νίκου Καραντηνού, με νοσταλγική διάθεση των παιδικών του χρόνων, της ζωής στον κάμπο του Ληξουριού με τη λατρεία αλλά και τον αγώνα και την αγωνία της μαύρης ρόγας. Με τον τρύγο, το άπλωμα στα αλώνια, τη φύλαξη από την αιφνίδια νεροποντή που απειλεί μέσα σε λίγη ώρα να καταστρέψει τους κόπους ολόκληρης χρονιάς. Κι άλλες μνήμες ανεξίτηλα αποτυπωμένες από την αγροτική ζωή, από την καθημερινότητα, από γεγονότα, ανθρώπους και τόπους, από τη σχολική και τη φοιτητική ζωή από την πολιτική δράση και τους κοινωνικούς αγώνες.

Το κύριο μέρος του βιβλίου επιγράφεται «Τότε και τώρα» και περιλαμβάνει 91 κείμενα, που είχαν δημοσιευθεί στον *Κυριακάτικο Ριζοσπάστη*. Θα τα έλεγα χρονογραφήματα, καθώς χαρακτηρίζονται από σύντομο και πυκνό κείμενο με λογοτεχνικά χαρακτηριστικά, που το θέμα του ξεκινά από ένα γεγονός της επικαιρότητας και με τις αναγκαίες προεκτάσεις συνδέεται με χρόνο παρελθόντα. Που, όμως, παρόν και παρελθόν δένονται, για την αποτύπωση και την έκφραση μιας σταθερής στο χρόνο αξίας, ή πίστης, ή συναισθήματος. Πρόκειται για μια διαδρομή που σαν σπείρα ελίσσεται προς κάθε κατεύθυνση κρατώντας μέσα της πολλή αποθηκευμένη ενέργεια.

Από τα 91 επιλεγμένα μέσα από το πλήθος των δημοσιευμάτων του Καραντηνού, σχεδόν τα μισά έχουν θέμα εμπνευσμένο από την πολιτική ιστορία του τόπου και ιδιαίτερα από την αντίσταση. Ενδεικτικοί τίτλοι: «Βροντάει ο Όλυμπος», «Η Μακρονήσος», «Η Σπουνδάζουσα». «Ο παράνομος μας τύπος», «Ο ζωντανός τελάλης» (το χωνί της Κατοχής), «Μνήμες Κώστα Βιδάλη», «Δημοσιογραφία και Ελευθερία» από την ίδια φλόγα, «Ασβηστές μνήμες» (για τον Μπελογιάννη), «Η Χωρο-

πούλα» (κι οι λεβέντες του Ληξουριού), «Στο Μακρονήσι σήμερα», «Η Ηλέκτρα ηρωίδα του ΚΚΕ» (με τη θυσία της δείχνει το δρόμο του χρέους).

Δεν θα εξαντλήσω βέβαια τη θεματολογία, θα ήθελα όμως να δώσω ένα μικρό δείγμα γραφής, μικρά αποσπάσματα, που θα δείξουν σε όλους μας αυτά που ο κορυφαίος Κεφαλονίτης δημοσιογράφος πίστευε και έκφραζε. Από το κείμενό του «Στο Δίστομο 10 Ιούνη 1944 – Το μεγάλο έγκλημα των χιτλερικών» διαβάζουμε»:

«...ΖΟΥΜΕ στο πιο ματωμένο κατοχικό καλοκαίρι. Απ' ολούθε τα μαντάτα φέρουν αιμάτα και λαμπάδες. Η χιτλερική ορδή, που ακόμη πατά τη γη μας, δίπλα της η προδοτική φάρα των ταγματαφαλιτών προχωρούν καθημερινή σε σφαγές, σε λεηλασίες, σε εγκλήματα, που όταν γίνονται γνωστά προκαλούν συγκλονισμό».

Η ΣΗΜΕΡΙΝΗ μέρα (10 Ιούνη 1944, μέρα Σάββατο) θα μας φέρει στο Δίστομο της Βοιωτίας, που πάνω του, χωρίς να το υποψιάζεται, φτερουγίζει ο θάνατος κι ο όλεθρος. Στα γύρω χωράφια έχει αρχίσει ο θέρους κι εκεί που έχουν αποθερίσει, βόσκουν τα κοπάδια τους.

ΕΤΟΥΤΟ όμως το Σάββατο το χωριό κάνει μια διακοπή στα θερίσματα και τις άλλες δουλειές του κάμπου. Το χωριό ολόκληρο την Κυριακή έχει το μνημόσυνο για τα πέντε παλικάρια του χωριού τους που τα χτύπησαν αναίτια οι Γερμανοί, καθώς έβοσκαν αμέριμνα τα κοπάδια τους. Οι δολοφόνοι με τα πολυβόλα τους χτύπησαν τους βοσκούς, νέα παιδιά. Το έγκλημα συντάραξε το χωριό και την περιοχή ολόκληρη.

ΑΛΛΑ τα σχέδια των χιτλερικών είναι ευρύτερα. Με τις δυνάμεις που έχουν στη Λιβαδειά και τη Λιβαδειά και με τους ταγματασφαλίτες βοηθούς, σχεδιάζουν να δώσουν ένα δυνατό τομοκρατικό χτύπημα. Έτσι υπολογίζουν πως θα πλήξουν τις α-

ντάρτικες δυνάμεις του ΕΛΑΣ, που έχουν γίνει ο εφιάλτης τους».

Μια δεύτερη μεγάλη ενότητα στη θεματολογία των κειμένων του Καραντηνού είναι τα σύγχρονα προβλήματα του κόσμου και οι κοινωνικοί αγώνες. Ενδεικτικά, την πένα του απασχολούν οι συνταξιούχοι (νιάτα μ' άσπρα μαλλιά), οι ναυτεργάτες και οι αγώνες τους, ή έλλειψη αντισεισμικής προστασίας, η αδιαφορία για την αντιπλημμυρική θωράκιση, τα προβλήματα των νέων, οι αλλοδαποί εργάτες και τα αφεντικά της φρούλας. Θέλω να πω με την επιλογή μου ότι ο Καραντηνός δεν είχε μείνει μόνο στις μνήμες και την ιστορία, αλλά ως συνεπής αγωνιστής παρακολουθούσε, στηριζε και συμμετείχε στα καθημερινά δρώμενα του καιρού μας. Μικρό δείγμα από το χρονογράφημα «Νιάτα μ' άσπρα μαλλιά»:

«ΠΟΙΟΣ, λοιπόν, σας είπε πως είναι γέροντες; Οι συνταξιούχοι, που το ίδιο βράδυ, λίγες ώρες ύστερα από την κανιβαλική επίθεση των λυκανθρώπων της κυβέρνησης μίλησαν απλά και σταράτα στην εκπομπή "Εδώ και τώρα" της κ. Λιάνας Κανέλλη στο "Σκάι"; Έχουν νιάτα, έχουν ψυχή, έχουν περηφάνια. Στέκουν όρθιοι. Κι έχουν στη διαδρομή της ζωής παλέψει για τα μεγάλα και τα όμορφα της ζωής».

ΣΥΓΚΛΟΝΙΣΤΙΚΗ και όχι απλά περιστασιακή η επικαιρότητα, που έζησε η Ελλάδα. Σεισμός που συντάραξε καρδιές καθώς άγγιζε δυνατά κι απλά καντές αλήθειες. Άγγιζε αμέτρητα σπίτια, οικογένειες, που κι αυτές κολυμπάνε στην απελπισία της στέρησης και της φτώχειας. Βλέπουν ολόγυρα και καθημερινά τη σαπίλα, τη διαφθορά. Και την κυνική πρόκληση.

Η ΓΕΝΙΑ που ματοκύλησαν βάρβαρα είναι η γενιά της Εθνικής Αντίστασης. Αυτή που πάλεψε και πολέμησε για την Ελλάδα για την προκοπή και την εθνική ανεξαρτησία του τόπου. Η Γενιά, που μένει

πάντα απροσκύνητη κι αντιμάχεται τα ξεπουλήματα, την υποτέλεια.

ΠΕΡΠΑΤΗΣΑΝ στον αγώνα τους δρόμους. Παρόντες στο μεγάλο σχολείο του. Είναι αυτοί, που ακόμη όρθιοι σήμερα στη ζωή συγκλόνισαν μια μαρτυρική μέρα του 1943, με τη μεγάλη εκείνη κοσμογονική διαδήλωση, και ματαίωσαν, με την αποκοτιά και το θάρρος τους την πολιτική επιστοράτευση»

Μια τρίτη κατηγορία θεμάτων έχει να κάνει με την πλούσια και σαφώς βιωματική γνώση της λαογραφίας της καθημερινής ζωής. Είναι μία συνιστώσα του έργου του Καραντηνού που δεν έχει ως τώρα επισημανθεί. Κι όμως αποτελεί μια σημαντική θεματική συνιστώσα: Πρόκειται για τις καταγραφές του των χρόνων της παιδικής ηλικίας, της ζωής στον κάμπο, της καθημερινότητας στο αγροτικό και το μικροαστικό σπίτι πριν 75 ή 80 χρόνια. Ενδεικτικοί τίτλοι: «Αχτίδα χαράς» (με τα πικραμύγδαλα), «Η ελιά και το λάδι», «Με τη φεγγαράδα» (Τότε που μετρούσαμε τ' άστρα), «Ο χορτάτος λέει ψωμί» (κι ο νηστικός ψωμάκι), «Η ώρα της σοδειάς» (του ξωμάχου οι λαχτάρεις), «Του κάμπου η σοδειά» (του θεριστή η ώρα), «Γιορτινές θύμισες» (για το ψωμί και το φούρνο), «Κεφαλονίτικες κουβέντες» (χωρίς φως, δίχως νερό, ψωμί) και «Το καρβέλι το ψωμί» (στα χρόνια της πείνας). Βλέπετε, το στοιχειωδέστερο τότε αγαθό, που όμως δεν ήταν πάντα εξασφαλισμένο, δεκαετίες μετά εξακολουθεί να αποτελεί αντικείμενο αγαθής ανάμνησης και ζωντανού σεβασμού. Μικρό δείγμα από τα κείμενα αυτής της κατηγορίας:

«ΜΙΑ ΣΕΙΡΑ παροιμιακές φράσεις διδακτικές και παιδευτικές φανερώνουν τη στενή σχέση των ψωμιού και της διατροφής. Ας δούμε μερικές απ' αυτές: Μια παροιμία μας λέει: Άνθρωπος, που δεν πεινά-

σει, τι θα πει ψωμί δεν ξέρει. Μια άλλη προσθέτει: Δεν πιστεύει ο χορτασμένος το κακό του νηστικού. Κι ο λαός συμπληρώνει με τούτα τα λόγια και μας λέει: «Ο χορτάτος λέει ψωμί κι ο νηστικός ψωμάκι».

ΤΟ ΣΠΙΤΙΚΟ γύρευε να έχει, όσο μπορούσε, το δικό του ψωμί γι' αυτό παρ' όλο που με κάθε τρόπο έρχιαν στη γη λίγο στάρι, δεν έφτανε για το ψωμί του χρόνου. Κι όταν η φαμελιά ήταν μεγάλη, όταν καθημερινά δουλεύουν ασταμάτητα 6 στόματα, τότε τα καρβέλια «εξαφανίζονται». Και τότε πέφταμε στο τεφτέρι του φούρναρη.

ΜΕΓΑΛΗ κι εξουθενωτική του ψωμιού η στέρηση στα κατοχικά χρόνια. Θυμάμαι με πόση ανυπομονησία και λαχτάρα ο γερο-Βλαχογιάννης καρτερούσε το 1942, τέτοιες γιορτινές μέρες, να του στείλει ο φίλος του τη χριστοκουλούρα. Μεγάλη, ομορφοπλασμένη, την κοίταζε και λες πως δε θα 'θελε να την κόψει τη φέτα κι ας τον θέριευε η πείνα. Σαν μικρού παιδιού χαρές που χαιρόταν κι αυτός από τον Παρνασσού το ψωμί για το τραπέζι του με συντροφιά μόνο την ανύπανδρη αδελφή του.

ΘΥΜΗΣΗ πάντα αξέχαστη γιορτινή από εκείνον, που ανάστησε το Μακρυγιάννη και που θυμίζε στη σκλαβωμένη Αθήνα τον 1942 το πολιορκημένο και πεινασμένο Μεσολόγγι του Σολωμού δύο ταιριαστούς στίχους:

Άκρα του τάφου σιωπή στον κάμπο
βασιλεύει
λαλεί πουλί, παίρνει σπυρί
κι η μάνα το ζηλεύει».

Ο Καραντηνός ήταν φιλόλογος. Είχε μάλιστα σπουδάσει ελληνική και αργότερα ιταλική φιλολογία. Ήταν πάντα του ανθρώπου της πένας. Δεν θα μπορούσε λοιπόν να ξεχάσει τους ομοτέχνους του. Κείμενά του αναφέρονται σε λογοτέχνες και κυρίως εκείνους του αριστερού και προοδευτικού χώρου, αλλά και σε διάφο-

ρα πολιτιστικά ζητήματα. Να αναφέρω ενδεικτικά κείμενά του για τον «Δ. Γληνό [και τον] Π. Ιστρούτι» (μια διάλεξη και μια δίκη), για τον Ν. Καρβούνη («Βροντάει ο Όλυμπος»), για τον θάνατο του Παλαμά. («Ηχήστε οι σάλπιγγες») κι ακόμα: «Κ. Βάρναλης» (επίδομα ζωής και κίνησης), «Ο Ασημάκης Γιαλαμάς», και πάλι ο Γληνός, ο Βλαχογιάννης, ο Σολωμός κατά μια πανεπιστημιακή παράδοση του Νίκου Βέη κ.ά. Επίσης θέματα, όπως ο σοβιετικός κινηματογράφος, η Ακαδημία Αθηνών, η αρχαιοκαπηλία, οι πολιτιστικές παρεμβάσεις της ΚΝΕ κ.ά., αποτέλεσαν ενδιαφέροντα για την πένα του Καραντηνού. Δείγμα γραφής:

«Η ΜΟΝΑΞΙΑ ήταν για τον Κώστα Βάρναλη στα 90 χρόνια του η πιο μεγάλη πίκρα και στενοχώρια. Ύστερα από τα τόσα και τόσα κυνηγητά που είχε δοκιμάσει με τις δικτατορίες του Πάγκαλου, του Μεταξά κι έπειτα όλα τ' άλλα με την εφτάχρονη χούντα, που ουσιαστικά σταμάτησε κι η πένα του.

ΟΣΟ μπορούσε να περπατάει βρισκόταν εκεί στο μόνιμο στέκι του στο καφενείο στο Κολωνάκι για ν' ακούσει μετρημένα λόγια και κουβέντες κι έπειτα παίρνοντας ταξί θα ξαναγύριζε στη Σπ. Μερούρη στο μικρό διαμέρισμα, που απόκτησε ύστερα από δουλειά πολλών χρόνων (σαν χρονογράφος) στη δημοσιογραφία.

ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ δυσκολίες που από καιρό αντιμετώπιζε ο Βάρναλης έγιναν τώρα περισσότερες. Η μικρή σύνταξη που έπαιρνε από το Ταμείο των δημοσιογράφων, με κανένα τρόπο δεν έφτανε για τις ανάγκες του. Κι ο λογαριασμός αυτός γινόταν περισσότερο δύσκολος όταν πια σε προχωρημένη ηλικία έμπαινε κι έβγαине στις κλινικές

ΕΓΙΝΕ τότε πιο απαιτητική η ανάγκη να εξασφαλιστεί μια κάποια συμπληρωματική βοήθεια. Ο Βάρναλης δεν έκρυβε τη στενο-

χώρια του. Στις συντροφίες, στους φίλους, αυτούς που κάπου-κάπου έβγαιναν σε καμιά ταβέρνα κι ο Βάροαλης χαιρόταν για λίγο την πλατιά γαλάζια θάλασσα».

Δεν θα σταθώ περισσότερο στο μέρος αυτό ούτε θα αναφρωθώ σ' εκείνα που έπονται, δηλαδή στο κείμενο του Παν. Γκιόλμα για τα Μιχαλιτσάτα, στα κείμενα για την «Εύγερο», τις τιμητικές εκδηλώσεις και δημοσιεύσεις για τον Καραντηνό, ούτε στα ψηφίσματα κλπ. για τον θάνατό του. Οφείλω όμως να κάνω ιδιαίτερη μνεία στην εικονογράφηση του βιβλίου, που οφείλεται στην οικογένεια του Ν. Καραντηνού, στην επιμελήτρια της έκδοσης Ρ. Τσιντίλη-Βλησμά και στον πρόεδρο του Συλλόγου «Εύγερος», τον Παναγ. Λυκούδη. Μέτρησα συνολικά 216 φωτογραφίες από τις οποίες αρκετές ολοσέλιδες. Από το πλούσιο αυτό υλικό 52 φωτογραφίες αναφέρονται στη ζωή και τη δράση του Καραντηνού, 108 σχετίζονται με γεγονότα και πρόσωπα της Αντίστασης, ενώ 41 αναφέρονται στην παραγωγή, συλλογή, ξήρανση και διακίνηση της σταφίδας και εμφανίζουν μεγάλο ενδιαφέρον και για τη λαογραφία. Τέλος 8 φωτογραφίες αναφέρονται στο Ληξούρι και 7 στον Σύλλογο «Εύγερος».

Γεράσιμος Α. Ρηγάτος

Συγγραφέας - Επικ. Καθηγητής Ιατρικής
Επίτιμος Διδάκτωρ Παιδαγωγικού
Τμήματος Δ.Ε. Πανεπιστημίου Αθηνών

Από την πρόσφατη ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ του πανεπιστημιακού ΘΕΟΔΟΣΗ ΠΥΛΑΡΙΝΟΥ

Ο καθηγητής του Ιονίου Πανεπιστημίου Θεοδόσης Πυλαρινός έχει πλούσιον συγγραφικόν και ερευνητικόν έργον, το οποίον κυρίως επικεντρώνεται εις την Επτανήσιακήν λογοτεχνίαν, της οποίας διαφωτίζει αγνώστους παραμέτρους. Η ενασχόλησίς του μάλιστα με ελάσσονας, και ως εκ τούτου λησμονημένους, λογοτέχνας κάνει το έργον του θελκτικόν, αφού ανασύρη εκ της λήθης δημιουργούς, οι οποίοι συνέβαλον, έστω και κάτι τι, εις την διαμόρφωσιν της Επτανήσιακής Σχολής γενικώτερον και της Κερκυραϊκής ειδικώτερον. Εκ της πολυπληθούς συγγραφικής παραγωγής του Θεοδόση Πυλαρινού εις το παρόν κείμενον θα ασχοληθώμεν με όσα βιβλία ή δημοσιεύσεις μας ενεπιστεύθη ο συγγραφεύς. Τα οποία είναι τα κάτωθι:

α) Θεοδόση Πυλαρινού, «Γεωργίου Μοσχόπουλου, “Ηλία Α. Τσιτσέλη: Κεφαλληνιακά Σύμμικτα”» [Γλωσσικά - Λαογραφικά (Από τα κατάλοιπα του Συγγραφέα)], Κριτική, Ανάτυπο από τον 10ον τόμον των *Κεφαλληνιακών Χρονικών*. Αφιέρωμα στους συνεργάτες του περιοδικού από το 1976 ως σήμερα, Αργοστόλι 2005, σ.σ. 503-505.

Ενταύθα βιβλιοκρίνεται ο τρίτος τόμος των Συμμίκτων, ήτοι τα γλωσσικά και λαογραφικά κείμενα του κεφαλήνως λογίου Ηλία Α. Τσιτσέλη (1850-1927). Εδώ, αφού εν αρχή, αναφέρονται αι δυσχέρειαι της ταξινόμησης, αυτές εις τας οποίας άρτου υλικού του ενθέσταιτόμοι και ετάσσονται αι προστάσεις του Γαρυφαίου Μοσχόπουλου διά την ευόδωσιν του σχολού αυτού, ο

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Θεοδόσης Πυλαρινός χωρεί εις ενδιαφερούσας παρατηρήσεις διά τον εν λόγω τόμον. Τοποθετεί με σαφήνειαν τον Ηλίαν Α. Τσιτσέλην εις το κλίμα των Επτανησίων λογίων της εποχής του. Ενώ, παραλλήλως, με οξυδέρκειαν επισημαίνει το διλλήμμα των τελευταίων, οίτινες είχαν να επιλέξουν μεταξύ της «δημιουργικής εντοπιότητας» και της συμμετοχής των εις την πανελλήνιον πνευματικήν διεργασίαν. Δίλλημα το οποίον ωδήγησεν εις την αυτοαναίρεσιν της τοπικής λογοτεχνικής ταυτότητός των.

Ευστόχως δε καταγράφει την συνεισφοράν των γλωσσαρίων εις την διαμόρφωσιν της κοινής ομιλουμένης νεοελληνικής. Γλωσσάρια τα οποία καταδεικνύουν την ιστορικήν συνέχειαν του Ελληνισμού. Τέλος, ο Θεοδόσης Πυλαρινός προτρέπει διά την συνέχειαν της προσπάθειάς διά την έκδοσιν του έργου του ελασσόνων Επτανησίων λογίων. Η βιβλιοκρισία αυτή είναι περισσότερον εν ερέθεισμα διά μίαν περαιτέρω έρευναν, καθώς δίδει αφορμάς εθνικών, γλωσσικών και φιλολογικών αναζητήσεων. Αι καίριαι επισημάνσεις του συγγραφέως ανοίγουν πλατυτέρους ορίζοντας με αποτέλεσμα το κείμενόν της να ξεφεύγη των στενών ορίων μιας τυπικής βιβλιοκριτικής. Σύντομον και περιεκτικόν κείμενον προβληματίζει επαγωγά τον επαρκή αναγνώστην, ο οποίος εξέρχεται σοφώτερος από την ανάγνωσίν του.

β) *Η αλληλογραφία του Νεοελληνιστή Αντρέ Μιραμπέλ με τον ποιητή Γιάννη Κουτσοχέρα*, Εισαγωγή - Σχόλια - Επιμέλεια Θεοδόσης Πυλαρινός, Μετάφραση Μπλάνκα Στιάσνα. Έκδοσις «Διεθνές Ίδρυμα Γιάννη Κουτσοχέρα και Λένας Στρέφη - Κουτσοχέρα», Αθήνα 2006, σελίδες 152.

Ακριώς αποκαλυπτική των σχέσεων του ζεύγους Μιραμπέλ με το ζεύγος Κουτσο-

χέρα είναι η μεταξύ των αλληλογραφία, η οποία το μεν παρουσιάζει την φιλίαν των το δε εστιάζεται εις πνευματικά και λογοτεχνικά ζητήματα. Αποτελεί δε τον καθρέπτην μιας ολοκληρώου εποχής. Ο Θεοδόσης Πυλαρινός συμβάλλει καθοριστικώς εις την ενταύθα δημοσιοποίησιν της χάρις εις το πληρέστατον αυτό βιβλίον το οποίον επιμελείται. Η πολύ κατατοπιστική εισαγωγή του και τα απαραίτητα βιογραφικά των αλληλογραφούντων προσώπων μας δίδουν το στίγμα των σχέσεων αυτών. Ωστόσο αξία παντός επαίνου είναι η συστηματική εργασία του Θεοδόση Πυλαρινού όσον αφορά την κατηγοριοποίησιν του υπάρχοντος πρωτογενούς επιστολικού υλικού. Αλλά και ο τρόπος, ο οποίος ηξιοποιήθη και απεκαταστάθη το υλικόν αυτό, είναι αξιοθαύμαστος. Ο λαμπρός υπομνηματισμός των επιστολών από τον επιμελητήν της παρούσης εκδόσεως δια φωτίζει το περιεχόμενόν των και κατατοπίζει τον αναγνώστην επί ουσιαστικών λεπτομερειών. Θα εγράφαμε ότι η συστηματική αυτή παρουσίασις της αλληλογραφίας του Αντρέ Μιραμπέλ με τον Γιάννη Κουτσοχέρα μας παρέχει νέα άγνωστα στοιχεία της ζωής και της λογοτεχνικής δραστηριότητος του τελευταίου, τα οποία ο Θεοδόσης Πυλαρινός καταθέτει εις τους φιλολογικούς κύκλους με εντιμότητα και επιστημονικήν συνέπειαν. Αξιοπρόσεκται είναι και αι φωτογραφίαι των αλληλογραφούντων, όπως και αυτά των πρωτοτύπων χειρογράφων επιστολών και καρτ ποστάλ.

γ) Θεοδόση Πυλαρινού, *Σπύρος Νικολάβουρας*, Εκδόσεις Γαβριηλίδη, Αθήνα 2007, σελίδες 144.

Εις τον παρόντα τόμον ο Θεοδόσης Πυλαρινός, πέραν του ότι διασώζει μενάλον μέρος του αγνώστου και του ουτως η άλλως δυσπροσίτου έργου του λαϊκού Κερ-

κυραίου ποιητού Σπύρου Νικοκάβουρα, προβαίνει εις μίαν σφαιρικήν τοποθέτησιν ἐπ' αὐτοῦ. Εἰς μίαν πλήρη καὶ ἐμπεριστατομένην εἰσαγωγὴν το μεν μας παρέχει πλούσια ἱστορικά στοιχεῖα το δε προβαίνει εἰς κριτικὰς ἀποτιμήσεις τῆς ποιήσεως τοῦ Σπύρου Νικοκάβουρα. Ὁ Θεοδόσης Πυλαρινὸς εὐστόχως σηματοδοτεῖ το χωροχρονικὸν πλαίσιον τῆς λογοτεχνικῆς δραστηριότητος τοῦ λαϊκοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ ἐστιάζων τὴν προσοχὴν τοῦ εἰς τὴν παρακμὴν τῆς Κερκυραϊκῆς Σχολῆς καὶ εἰς τοὺς τελευταίους σημαντικοὺς ἐκπροσώπους τῆς. Αἱ κριτικαὶ τοῦ παρατηρήσεις εἶναι καίριαι καὶ οὐσιαστικά, μὴ ἀφισταμέναι αὐτῶν τῆς ἐποχῆς τῶν ἐκδόσεων τῶν δύο ποιητικῶν βιβλίων τοῦ Νικοκάβουρα. Ἡ ἀπόστασις, ὡστόσο, τοῦ χρόνου δίδει τὴν ευκαιρίαν εἰς τὸν Θεοδόσῃν Πυλαρινόν νὰ ἀναζητήσῃ τὰς αἰτίας τῆς ὑπαρχούσης ποιητικῆς ἀνισομερείας τοῦ Νικοκάβουρα κατὰ τρόπον ψυχραῖμον καὶ νηφάλιον, γεγονός το ὁποῖον συμβάλλει οὐσιαστικῶς εἰς τὴν κατανόησιν ὅχι μόνον τοῦ ἔργου τοῦ Σπύρου Νικοκάβουρα ἀλλὰ καὶ ὁλοκλήρου τῆς τελευταίας περιόδου τῆς Κερκυραϊκῆς Σχολῆς, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει κατὰ τρόπον ἐντελέστατον καὶ, ὡπσοδήποτε, εἰσχομίζει ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα δι' αὐτήν. Μάλιστα ἀξίζει νὰ γίνη ἰδιαιτέρα μνεῖα εἰς τὴν σπανίαν βιβλιογραφίαν, τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ ὁ συγγραφεὺς. Χρήσιμον εἶναι καὶ τὸ «Χρονολόγιον» τοῦ ποιητοῦ καὶ τῶν σπουδαιωτέρων λογοτεχνικῶν συμβάντων ἀπὸ το 1872 μέχρι καὶ το 1953. Ὅπως χρήσιμον εἶναι καὶ τὸ «Γλωσσάρι» τῆς ποιήσεώς τοῦ. Γενικῶς ὁ Θεοδόσης Πυλαρινὸς εἰς τὸ παρὸν βιβλίον ἀνατέμνει με μεγάλην ἐπιτυχίαν τὸ ἔργον τοῦ Σπύρου Νικοκάβουρα ἀλλὰ καὶ μίαν ὁλόκληρον ἐποχὴν πνευματικῶν καὶ πολιτικῶν ἀνακατατάξεων τῆς Κερκυραϊκῆς μικροκοινωνίας,

πράγμα διόλου ευχερές, καθόσον ἀπαιτεῖ γνῶσιν ἐιδικὴν καὶ ἐρευνητικὴν διάθεσιν. Καὶ ὁ Θεοδόσης Πυλαρινὸς διαθέτει ἀμφοτέρως.

δ) *Φιλολογικά Νέα* (1945), (ἐρευνα), ἐκδοσις Ἰονίου Πανεπιστημίου, Κέρκυρα 2007, σελίδες 48.

Ὁ πρόλογος τοῦ καθηγητοῦ Θεοδόση Πυλαρινοῦ εἰς τὰ *Φιλολογικά Νέα*, περιοδικὸν ἐκδοθὲν ἐν Κερκύρα ἀπὸ τὸν Μάρτιον τοῦ 1945 μέχρι καὶ τὸν Αὐγούστον τοῦ ἰδίου ἔτους, εἶναι ἀκρῶς κατατοπιστικὸς ὅχι μόνον δι' αὐτὸ τοῦτο το ἐν θέματι περιοδικὸν ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν λογοτεχνικῶν πραγμάτων τῆς Κερκύρας. Ὁ συγγραφεὺς με πρωτοτύπους καὶ ἐνδιαφερούσας παρατηρήσεις ἐξηγεῖ εὐστόχως τὰς συνθήκας τῆς ἐκδοτικῆς ἀποτυχίας τῶν *Φιλολογικῶν Νέων* καὶ χωρεῖ εἰς τινὰς κοινωνιολογικὰς ἐρμηνείας τῶν συνθηκῶν αὐτῶν. Τὸ ἔξοχον αὐτὸ προλογικὸν σημεῖωμα διαφωτίζει τὸν ἀναγνώστην ἐπὶ σημαντικῶν θεμάτων τῆς λογοτεχνικῆς ζωῆς τῆς Κερκύρας, ἡ ὁποία μετεωρίζεται μετὰ τῆς ἐθνοτοπικῆς καὶ τῆς πανελληνίου λογοτεχνικῆς διαστάσεως. Τὸν πρόλογον αὐτὸν ἀκολουθοῦν τὰ ἐξαντλητικὰ ευρετήρια τῶν κατὰ τεύχη συνεργατῶν καὶ θεμάτων, τῶν συγγραφέων καὶ το ευρετήριον κατὰ εἶδος κειμένου ἢ ποιήματος. Τέλος τὸ ευρετήριον ὀνομάτων καὶ πραγμάτων κλείνει τὸν παρόντα τόμον, ὁ ὁποῖος συμβάλλει δραστικῶς εἰς τὴν ἐρευναν ἀγνώστων πτυχῶν τῆς νεοελληνικῆς μας λογοτεχνίας.

ε) Θεοδόση Πυλαρινοῦ, «Ὁ λογοτέχνης Θέμος Σ. Ποταμιάνος» (μελέτη), Ἀνάτυπον πρώτου τόμου Πρακτικῶν τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου «Ἡ Πύλαρος στὸ διάβα τοῦ χρόνου», Ἐκδοσις Δήμου Πυλαρέων, Ἀγία Ευφημία 2007, σσ. 297-328.

Μίαν εἰς βάθος μελέτην τοῦ ἔργου τοῦ Θέμου Σ. Ποταμιάνου ἀποτελεῖ τὸ ἀνάτυ-

πον αυτό, το οποίοον επαναφέρει εις το φως ένα λησμονημένον πλέον μεσοπολεμικόν συγγραφέα. Ο Θεοδόσης Πυλαρινός σκύβει με πολλήν αγάπην εις τα βιβλία του χαρίζων εις ημάς την ουσίαν των και κατά τρόπον συστηματικόν αναζητεί τας επιδράσεις, τας οποίας εδέχθη ο Θέμος Σ. Ποταμιάνος, αλλά και τα σημεία τομής του με άλλους Κεφαλλήνας δημιουργούς, ενώ η κριτική την οποίαν ασκεί ο καλός αυτός πανεπιστημιακός διακρίνεται διά την αντικειμενικότητά της. Ωστόσο ο συγγραφεύς δεν αρκείται εις αυτά. Και προχωρών εξηγεί την αιτίαν του τρόπου γραφής του περί ου ο λόγος πεζογράφου κατά τρόπον απολύτως πειστικόν και με όλας τας απαιρήτους κοινωνιολογικάς επισημάνσεις. Μοιραίως εις το κείμενον αυτό χαρτογραφούνται επιτυχώς η κοινωνία μας του Μεσοπολέμου αλλά και τα λογοτεχνικά ήθη της αυτής περιόδου. Η πρωτοτυπία του θέματος και η ουσιαστική συμβολή του παρόντος ανατύπου εις την εντελή κατανόησιν όχι μόνον του έργου του Θέμου Σ. Ποταμιάνου αλλά και της γενικωτέρας πνευματικής παραγωγής της Κεφαλληνίας κάνουν το πόνημα αυτό του Θεοδόση Πυλαρινού θελκτικόν εις τον αναγνώστην, τονοποίον η διεισδυτική ματιά του συγγραφέως καταπλήσσει.

στ) *Λορέντζου Μαβίλη Τα κριτικά κείμενα*, Φιλολογική Επιμέλεια - Εισαγωγή Θεοδόσης Πυλαρινός, Έκδοσις «Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων», Αθήνα 2007, σελίδες 384.

Τον άγνωστον, εις το ευρύ κοινόν, ως κριτικόν Λορέντζον Μαβίλην πραγματεύεται το παρόν βιβλίον. Εργασία πρωτόφαντος και εντυπωσιακή, με στέρεα δομή και πλούτον πληροφοριών. Κατ' ουσίαν πρόκειται περί ενός ερευνητικού επισημονικού άθλου μέσα από τον οποίον, εν τη εκτεταμένη εισαγωγή του Θεοδόση

Πυλαρινού, όχι μόνον ανατέμνεται με πληρότητα και ενάργειαν η επτανησιακή και η κερκυραϊκή κριτική αλλά και αι αιτίαι διαμορφώσεως της τελευταίας, ενώ με εμβριθεία μας δίδεται το θεωρητικόν υπόβαθρον της κριτικής σκέψεως του Λορέντζου Μαβίλη, αλλά και αι θέσεις του διά τα συγκαρινά του έντυπα παρουσιάζονται λεπτομερώς. Ο εν συνεχεία διαχωρισμός των κριτικών γραπτών του Λορέντζου Μαβίλη εις τα «αμιγώς κριτικά», εις τα «κριτικά ποιήματα» και εις τας «κριτικές επιστολάς» συστηματοποιεί ένα τεράστιον όγκον κριτικών εργασιών του Μαβίλη, άλλως αγνώστους και δυσπροσίτους. Και αυτό είναι μία αξία παντός επαίνου προσφορά του Θεοδόση Πυλαρινού όχι μόνον εις την νεοελληνικήν φιλολογίαν αλλά και εις το έθνος. Ο Θεοδόσης Πυλαρινός με «Τα κριτικά κείμενα» του Λορέντζου Μαβίλη ανοίγει νέους δρόμους προσεγγίσεως της κερκυραϊκής κριτικής αλλά και του ιδίου του Μαβίλη, ο οποίος σήμερον μόνον ως σοννετογράφος είναι γνωστός. Δι' ο και άγομεν χάριτας εις τον συγγραφέα διά το επίμοχθον αυτό έργον του, το οποίον φέρει την σφραγίδα της χαρισματικής του διανοίας.

Αυτό ήτο μία πρώτη προσέγγισις εις τινάς των εργασιών του πανεπιστημιακού καθηγητού Θεοδόση Πυλαρινού. Ελπίζω όταν ο χρόνος και αι περιστάσεις το επιτρέψουν να επανέλθω εις το σύνολον του έργου του. Διότι και σημαντικόν είναι και πολυδιάστατον.

Γιώργος Πετρόπουλος

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΕΥΩ

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ Γ. ΓΑΡΜΠΗΣ, Ιερομόναχος Βάλσαμος, νοτάριος Ομαλών Κεφαλληνίας.

*Ένα κατάστιχο νοταριακών πράξεων των
ετών 1593-1597,*

Επιστημ. επιμέλεια Θεοδώρα Ζαφειρά-
του,

Αργοστόλι 2008, σελίδες 304.

Το βιβλίο αυτό αποτελεί έκδοση του ενός από τους δύο κώδικες του νοταρίου ιερομόναχου Βαλσάμου που σώζονται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Νομού Κεφαλληνίας. Ο ιερομόναχος Βάλσαμος είναι ένας από τους αρχαιότερους γνωστούς δημόσιους νοταρίους («συμβολαιογράφους») της Κεφαλονιάς. Άσκησε το επιτήδευσμά του στα Ομαλά, αγροτική περιοχή στο κέντρο του νησιού, στα τέλη του 16ου αιώνα. Ο εκδοθείς κώδικας περιλαμβάνει 265 πράξεις για διαφόρων ειδών συναλλαγές και συμφωνίες των κατοίκων των Ομαλών και των γύρω περιοχών, γραμμένες από το νοτάριο μεταξύ των ετών 1593 και 1597.

Το νησί της Κεφαλονιάς είχε την τύχη, παρά τις καταστροφές από τους σεισμούς, να διασώσει έναν πολύ σημαντικό αριθμό γραπτών μνημείων, που χρονολογούνται από τον 16ο αιώνα μέχρι τις μέρες μας, καλύπτοντας έτσι συνεχή χρονική διαδρομή 5 περίπου αιώνων. Η ύπαρξη των παλαιότερων από τα γραπτά αυτά μνημεία (διοικητικά, νοταριακά κ.ά. έγγραφα) οφείλεται στην επιμέλεια των Βενετών εξουσιαστών του νησιού (1500-1797), οι οποίοι ήσαν απαράμιλλοι σε μεθόδους συστηματικής οργάνωσης, τήρησης και διαφύλαξης αρχείων.

Ιδιαίτερη φροντίδα καταβλήθηκε από τους Βενετούς για την ρύθμιση του συμβολαιογραφικού λειτουργήματος και για την διασφάλιση με ειδικά μέτρα της ακριβούς

σύνταξης και φύλαξης των συμβολαιογραφικών πράξεων. Σήμερα οι πράξεις αυτές σώζονται αποκείμενες στα Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Νομού Κεφαλληνίας, όπως έχουν καταχωριστεί στα κατάστιχα περισσότερων των επτακοσίων νοταρίων. Είναι αυτονόητη η σημασία του υλικού αυτού για την μελέτη της κοινωνίας και της ιστορίας του τόπου, καθώς από τη φύση του επιδέχεται ποικίλες ιστορικές αναγνώσεις και προσεγγίσεις: από σκοπιά κοινωνιολογική, οικονομική, γλωσσολογική, λαογραφική κ.ά. Η έκδοση ενός νοταριακού κώδικα καθιστά το πρωτογενές υλικό κτήμα της επιστημονικής και της εκπαιδευτικής κοινότητας, κατάλληλο για αξιοποίηση στην ιστορική έρευνα και την εκπαιδευτική πράξη.

Την έκδοση του νοταριακού κώδικα υπογράφει ο ιατρός κ. Διονύσιος Γ. Γαρμπής, ο οποίος γεννήθηκε στα Φραγκάτα της περιοχής Ομαλών και είναι γνωστός από άλλες αρχειακές μελέτες αλλά και από την συμμετοχή του σε ιστορικά συνέδρια. Η μεταγραφή των νοταριακών πράξεων συνοδεύεται από ενδιαφέροντα ευρετήρια και πίνακες, που επεξεργάστηκε ο κ. Διονύσιος Γαρμπής, στα οποία, καθώς αναφέρει σε προλογικό σημείωμα η κ. Σταματούλα Ζαπάντη, Δρ Ιστορίας, προϊσταμένη των ΓΑΚ-Αρχείων Νομού Κεφαλληνίας, «απεικονίζεται ανάγλυφα η ανθρωπογεωγραφία –με οικονομικές και κοινωνικές παραμέτρους– της περιοχής Ομαλών κατά το 16ο αι., μιας περιοχής που αποτελεί ως σήμερα το κύριο θρησκευτικό κέντρο του νησιού». Πράγματι, στο νοταριακό κείμενο εντοπίζονται πληροφορίες για οικογενειακά ονόματα των κατοίκων της περιοχής, την κοινωνική τους παρουσία, την ιδιοκτησία, τα επαγγέλματα, τις μεταξύ τους διενέξεις, την διαθήκη των κληρονομιάτων.

Η διάθρωση του βιβλίου περιλαμβά-

νει:

-Προλογικό σημείωμα της κ. Σταματούλας Ζαπάντη.

-Εισαγωγή του κ. Διονυσίου Γαρμπή στην οποία ιδιαίτερη σημασία έχει η αναφορά στην ταυτότητα του νοταρίου, καθώς παλαιότερα το εκδοθέν κατάστιχο λανθασμένα είχε αποδοθεί και καταλογογραφηθεί σε νοτάριο ονομαζόμενο Περδίκη Σπύρο.

-Το νοταριακό κείμενο (ευρετήριο του νοταρίου και νοταριακές πράξεις).

-Ευρετήρια:

α) Κατάλογος νοταριακών εγγραφών κατά χρονολογική σειρά,

β) Ευρετήρια κύριων ονομάτων (ανθρώπων και τόπων),

γ) Τοπωνύμια και ιδιοκτήτες κατά περιοχή

δ) Τόποι και ιδιοκτήτες στην περιοχή Ομαλών συνοπτικά. Με τα δύο αυτά ευρετήρια επιχειρείται ο συσχετισμός των οικογενειών της περιοχής με τους τόπους όπου διατηρούσαν την ιδιοκτησία τους. Και

ε) Ευρετήριο θεματικό.

-Πίνακες:

α) Τμήματα του κατάστιχου και αρίθμηση

β) Αξίες χωραφιών, αμπελιών, σταφιδάμπελων, ελαιοδένδρων, ζώων και αγαθών.

-Ακολουθεί λεξιλόγιο, περίληψη στην Αγγλική, φωτογραφίες του χειρογράφου, δύο χάρτες της περιοχής Ομαλών.

Την επιμέλεια/έλεγχο της μεταγραφής και την εν γένει επιστημονική επιμέλεια της έκδοσης είχε η αρχειονόμος, μέλος του επιστημονικού προσωπικού των ΓΑΚ-Αρχείων Ν. Κεφαλληνίας, κ. Θεοδώρα Ζαφειράτου. Η έκδοση πραγματοποιήθηκε με την χορηγία του «Κληροδοτήματος Σπυρίδωνος Φ. Αντύπα υπέρ Κεφαλληνίας».

Τέλος θεωρούμε σημαντική την προσφορά του φίλου και συγχωριανού Διονυ-

σίου Γαρμπή στην Κεφαλονιά και ιδιαίτερα στην περιοχή των Ομαλών, η ανθρωπογεωγραφία της οποίας μένει εν πολλοίς ανεξερευνήτη. Τον συγχάριουμε και τον ευχαριστούμε.

Πρωτοπρεσβύτερος
Δρ Ιωάννης Α. Μεσσωράς

ΣΟΦ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Ε. ΚΑΡΠΟΥΖΗΣ

Αργοστόλι Κεφαλληνίας.

Μεταβολές στη σύγχρονη ζωή μιας επαρχιακής πόλης

Διδακτορική Διατριβή

Έκδοση της Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών

Αθήνα 2009, σελίδες 472.

Στα πλαίσια των επιστημονικών εκδόσεων της Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, εντάχθηκε και η διδακτορική διατριβή του Νικολάου Καρπούζη, η οποία έχει εγκριθεί με βαθμό Άριστα από το Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Με την παρούσα βιβλιοπαρουσίαση επιθυμούμε να καταστήσουμε ευρύτερα γνωστή την αξιολογή προσπάθεια του συγγραφέα να μελετήσει, ως ειδικός επιστήμονας, δημογραφικά, κοινωνικά και πολιτισμικά την εικόνα που παρουσίασε το Αργοστόλι από τα χρόνια του σεισμού του 1953 μέχρι σήμερα.

Κάποιες γενικές παρατηρήσεις μπορούν να διατυπωθούν, πριν αναφερθούμε συνοπτικά στα επί μέρους κεφάλαια του βιβλίου, και αυτές αφορούν στην τάξη, στη σωστή δομή και στην εξαιρετική ανάπτυξη του θέματος. Η μελέτη αυτή είναι έργο, που εξετάζει με λεπτομέρεια κάθε τομέα της ζωής στην πόλη και μολονότι πρόκει-

ται για μία αυστηρά επιστημονική εργασία, η οποία πέτυχε το σκοπό για τον οποίο γράφτηκε, έχει το χαρακτηριστικό της άνεκτης ανάγνωσης και ταυτόχρονης συνεχούς πληροφόρησης, δίνοντας στοιχεία με τρόπο που δεν κουράζει, και των οποίων στοιχείων η γλαφυρή διατύπωση πλαισιώνεται αρκετές φορές με επιβεβαιώσεις έμμετρης λαϊκής δημιουργίας.

Το έργο αποτελείται από πέντε κεφάλαια, τα οποία συγκροτούν μικρότερες ή μεγαλύτερες ενότητες. Στα κεφάλαια αυτά παρέχονται πληροφορίες, αλλά προκύπτουν και προβληματισμοί για κάθε τομέα που μελετάται, αφού ο συγγραφέας παρακολουθεί χρονολογικά όλες τις φάσεις της μεταμόρφωσης της πόλης.

Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται μία σύντομη αναδρομή από το 1757 μέχρι το 1953 και μας δίνονται περιγραφές της πόλης σε διάφορα στάδια της ανάπτυξης της από τα πρώτα χρόνια της δημιουργίας της, μέχρι την ολοκληρωτική καταστροφή της τον Αύγουστο του 1953 και στη συνέχεια παρουσιάζονται λεπτομερέστερα, με στατιστικούς πίνακες και στοιχεία, οι δεκαετίες μέχρι τη σημερινή εποχή.

Οι ιστορικές συγκυρίες έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη της πόλης. Επιγραμματικά αναφέρουμε το Αργουσόλι στο τέλος του 19ου αιώνα, στις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα, την άφιξη στην πόλη των προσφύγων από τη Μικρασιατική καταστροφή, τα χρόνια του Μεσοπολέμου, την Ιταλο-Γερμανική σύρραξη, τον εμφύλιο και τέλος το μεγάλο σεισμό. Ακολουθεί η ανοικοδόμηση της πόλης, η ανάπτυξη στέγασης, τα σπίτια της αρωγής, η μεταναστεύση, η οικιστική ανάπτυξη της δεκαετίας 1960-1970 και η προσπάθεια αναβάθμισης του περιβάλλοντος.

Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται η χωροταξία της πόλης και η κοινωνική της εικόνα. Μελετάται η κινητικότητα των κα-

τοίκων, οι δραστηριότητες τους, η επικοινωνία της πόλης με την ενδοχώρα και τον έξω κόσμο. Ερευνάται το λιμάνι, ο σταθμός λεωφορείων, η αγορά, οι εμπορικοί δρόμοι, η πλατεία και άλλα σημεία και ακόμα η επίδραση στην πόλη του αεροδρομίου με την άφιξη των τουριστών. Είναι μία μελέτη σε βάθος, που τα στοιχεία της προκύπτουν από σωρεία εφημερίδων. Αρχεία Υπηρεσιών, προσωπικές μαρτυρίες και συνεντεύξεις πολιτών. Με όλα αυτά δημιουργούνται πίνακες και παρέχονται στατιστικά στοιχεία. Το συγκεκριμένο κεφάλαιο αποτελεί υπόδειγμα δομής, τρόπου εργασίας και έρευνας.

Στο τρίτο κεφάλαιο ο συγγραφέας ασχολείται με την οικονομία. Παρατηρεί τη μόνιμη κρίση της οικονομίας του νησιού, η οποία επιδεινώθηκε μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο και ακόμα περισσότερο μετά τους καταστροφικούς σεισμούς του 1953. Η άσχημη οικονομική κατάσταση οδήγησε στο μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα κυρίως παραγωγικών ηλικιών και δημιούργησε κύριες πηγές εισοδημάτων, που ήταν τα μεταναστευτικά και ναυτιλιακά εμβάσματα. Στο κεφάλαιο αυτό ερευνάται η μονομερής ανάπτυξη του τουρισμού στα τελευταία χρόνια και η επίδραση του τόσο στο φυσικό τοπίο όσο και στην πολιτισμική ταυτότητα των κατοίκων της πόλης.

Στο τέταρτο κεφάλαιο ερευνώνται οι όψεις των κοινωνικών και πολιτισμικών μεταβολών στη ζωή της πόλης. Ελέγχονται όλοι οι τομείς της ζωής, όλα τα πεδία εκδηλώσεων και καθημερινών ενασχολήσεων και συμπεριφορών των κατοίκων. Επιγραμματικά αναφέρουμε το ντύσιμο, το κούρεμα, τον καλλωπισμό, την έξοδο της γυναίκας εκτός των οικογενειακών ορίων, τη ροπή των πολιτών για κατανάλωση. Μελετάται η ψυχαγωγία, οι εκπαιδευτικοί ραδιοφώνου, οι πομπιστικοί και άλλοι σύλλογοι και στη συνέχεια η κάμψη αυτών

των συλλόγων. Ερευνάται ακόμη η θρησκευτική συμπεριφορά των κατοίκων και οι σχέσεις μεταξύ τους, όταν έχουν διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις.

Στο πέμπτο κεφάλαιο ο συγγραφέας παρακολουθεί τη μετάβαση από τις τοπικές μορφές λαϊκής τέχνης στην υιοθέτηση των ευρέως τυποποιημένων καλλιτεχνικών προεκτάσεων. Μελετάται το θέατρο, ο κινηματογράφος, η μουσική, το χορωδιακό τραγούδι με την καντάδα και την αριέτα και άλλες καλλιτεχνικές δραστηριότητες. Εξετάζεται η αντίδραση στην κάμψη των ντόπιων πολιτισμικών στοιχείων με την ανάληψη πρωτοβουλιών από άτομα ή ομάδες πολιτών. Από το μακρινό πολιτισμικό παρελθόν φτάνει η έρευνα μέχρι στο σήμερα με την ΔΕΠΑΨ, (Δημοτική Επιχείρηση Πολιτισμού, Αναψυχής, Ψυχαγωγίας του Δήμου Αργοστολίου), την προσπάθεια του Ερασιτεχνικού Θεάτρου Κεφαλονιάς και άλλες ακόμα δραστηριότητες, που έχουν στόχο να ξεφύγουν από την πολιτισμική ομοιομορφία, που επιβάλλει η σύγχρονη ζωή και επιθυμούν να δημιουργήσουν μία νέα ταυτότητα, η οποία θα αποτελεί φυσική μετεξέλιξη μιας αβίαστης, υγιούς και ανανεώσιμης συνέχειας.

Πιστεύουμε ότι η μελέτη αυτή είναι διαχρονικά πολύτιμη, επειδή παρέχει λεπτομερείς πληροφορίες για την πρωτεύουσα της Κεφαλονιάς στο δεύτερο μισό του 20ου αιώνα.

Νίκη Λάσκαρη-Μπάλλα
Φιλολόγος

ΑΝΔΡΕΑΣ ΤΡΑΥΛΟΥ - ΜΕΣΣΑΡΗ

Χίλια φεγγάρια βροχή

Ηριδανός, Αθήνα 2008, σελίδες 443.

Όταν διάβασα το πρώτο μυθιστόρημα της Α. Τραυλού - Μεσσάρη *Της τυφλής ανεμοθύελλας*, πρόσεξα ιδιαίτερα κάποιες φράσεις από τον πολύ σύντομο πρόλογο του βιβλίου.

Γράφει εκεί η Ανδρεάς: «*Η σκέψη να γράψω αυτό το βιβλίο με κατεδίωκε χρόνια και προσπαθούσα να ξεφύγω... Τελικά δεν τα κατάφερα... αναγκάστηκα κάποια στιγμή να παραδεχτώ πως αν δε μιλήσω γι' αυτά που θα διαβάσετε, "δε θα μπορέσω να μιλήσω για τίποτ' άλλο". Το βιβλίο μου λοιπόν είναι μια λύτρωση*».

Υπάρχει κάποια αιτία που αναγκάζει την Τραυλού - Μεσσάρη να γράφει και φαίνεται πως αυτή η αιτία φυτρώνει από τις πιο βαθιές γωνίες της καρδιάς της. Στην περίπτωση αυτή, αν της απαγορεύσει κανείς να γράφει, αυτό θα ισοδυναμούσε με πέραςμα στην ανυπαρξία. Το να καταπιαστεί λοιπόν η Ανδρεάς με τη συγγραφή ενός βιβλίου αποτελεί γι' αυτήν υπαρκτική προϋπόθεση, υπαρξιακή ανάγκη.

Πολυεπίπεδο το νέο μυθιστόρημα της Α. Τραυλού - Μεσσάρη που παρουσιάζουμε. Υπάρχει μύθος. Αφετηρία του η απόπειρα αυτοκτονίας της 18χρονης *Μαρίας*, μαθήτριας Λυκείου στο Αργοστόλι, ύστερα από κτηνώδη σεξουαλική κακοποίηση την οποία σκηνοθέτησε ο Κωνσταντίνος, εγγονός τοπάρχη άρχοντα, ένα αφροδισιακό δонζουανίδιο, αφού την εκμεταλλεύτηκε σεξουαλικά άγρια ο ίδιος.

Η εξέλιξη του μύθου διαγράφεται από το ενδιαφέρον και αναγνώστη. Το βιβλίο διαβάζεται με άνεση.

Στο ξετύλιγμά του ο αφηγηματικός ι-

ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗΣ

στός θα φέρει πολλά και άκρως ενδιαφέροντα. Το μυθιστόρημα είναι το δυσκολότερο λογοτεχνικό - πνευματικό είδος. Μόνο άνθρωποι με βαθύτερη πίστη, άσκηση και εσωτερική φλόγα είναι σε θέση να συλλάβουν το μύθο της εποχής τους. Ένα σπουδαίο έργο είναι καρπός πνευματικής ανησυχίας, σοβαρού προβληματισμού και ατελεύτητης πορείας προς την ηθική, την αισθητική και πνευματική τελειοποίηση.

Η Ανδρεάς Τραυλού - Μεσσάρη είναι μια προικισμένη πεζογράφος, μια ενεργός μυθιστορηματική συνείδηση με γνώσια πεζογραφική στόφα. Κλείνει μέσα της πλαστοουργικές και δημιουργικές ικανότητες. Έχει το χάρισμα της γλώσσας, της εικονοποιίας και της περιγραφικής δεξιότητας.

Στο καινούριο της βιβλίο εμφανίζεται με ανανεωμένη φωνή. Ιδιοσυγκρασία πληθωρική με ευρηματική και δημιουργική φαντασία. Τις επιλογές της υπαγορεύει η ευαισθησία και η γρηγορούσα συνείδηση. Αυτή η γυναικεία ευαισθησία έχει δημιουργήσει το δικό της τρόπο γραφής, αισθητό σε όλη τη συγγραφική της παραγωγή, που σε συνδυασμό με το πηγαίο ταλέντο της καθιστά το βιβλίο αξιόλογο. Η αφήγηση στρωτή, πυκνή, αβίαστη. Η φραστική της κάποτε περίτεχνη, αλλά όχι εξεζητημένη. Άλλες αρετές του βιβλίου η καλύτερη παρατηρητικότητα, η εξαίρετη ψυχογραφική δεξιότητα, η αναλυτική ψυχολογική ικανότητα, η επιτυχία στην επιλογή της λεπτομέρειας. Όλα αυτά σε μια γλώσσα ζωντανή και ευλύγιστη διανθισμένη κάποτε και από την κεφαλονίτικη ντοπιολαλιά. Ύφος γλαφυρό, νευρώδες και ρωμαλέο.

Η γραφή της δεν προκαλεί απλώς το ενδιαφέρον. οδηγεί τον αναγνώστη στη μέθεξη.

Το βιβλίο έχει ήθος και διδάσκει ήθος, γιατί η Ανδρεάς έχει και σεμνότητα και ή-

θος. Απ' όσα γνωρίζω δεν επιδιώκει ρεκλαμαδóρικη αμετροέπεια, αλαλάζουσα αυτοπροβολή, επίπλαστη σπουδαιοφάνεια, διανοουμενίστικη υπερφροσύνη, καταφερτζίδικη καταποσοσύνη

Οι μορφές περιγράφονται με ενάργεια και πληρότητα. Οι ήρωες του βιβλίου έχουν τη δική τους λογοτεχνική μοίρα, που θα πει ότι γίνονται πιστευτοί στη μοναδικότητά τους και στις σχέσεις με τους άλλους. Ανάγλυφα στη ζωντάνια τους τα χαρακτηριστικά τους.

Στα πρόσωπα της στραπατσαρισμένης υπηρέτριας Κοραλίας και της ανυποχώρητης καθηγήτριας Βιργινίας διαλάμπουν οι αρετές της προσφοράς, της αλληλεγγύης και της αυτοπροαίρετης συμπαράστασης. Η μαθήτρια Μαρία με έκτυπα τα γνωρίσματα και την ψυχολογία της κοπέλας που είναι βουτηγμένη στο φρικαλέο λαβύρινθο των τοξικών ουσιών.

Ο σιορ Λινάρδος, με συμπεριφορά αδιαφιλονίκητου τοπάρχη, που «αγνοεί κάθε ηθικό φραγμό, σφίγγοντας τον οικονομικό κλοιό γύρω από τους λαίμους των αδύναμων, μέχρι ορισιτικής πτώσης, χωρίς να δίνει λογαριασμό σε κανένα...».

Θλιβερά απονευρωμένος ο Διευθυντής του Λυκείου Κλέαρχος, ψοφοδεής, υποτάσσει την αλήθεια και την πραγματικότητα σε ευτελείς σκοπιμότητες που κολακεύουν τις μωροφιλοδοξίες του. Πιστό σκυλί και εξωνημένο όργανο του σιορ Λινάρδου ο Λέανδρος, είναι ικανός να διαπράξει κάθε τραμπουκισμό στο πρώτο νεύμα του αφέντη του.

Ξεχωριστή θέση στο χορό των ηρώων του μυθιστορήματος κατέχει η Νόνα Αγγέλα. Ολοκληρωμένη προσωπικότητα και με κοινωνικές ευαισθησίες, έρχεται αντιμέτωπη με ξεπερασμένα κοινωνικά ταμπού και κάνει τη επανάστασή της. Παντοτε ευρηματική και καινοτόμος η Ανδρεάς, καταχωρίζει στο βιβλίο της τα «Ση-

μειωματάρια της Αγγέλας». Ένα κείμενο 60 σελίδων εξαιρετικού ενδιαφέροντος. Στις σελίδες αυτές ο αναγνώστης του βιβλίου θα βρει, εκτός των άλλων, τη συνοπτική Ιστορία του εικοστού αιώνα όχι όπως την καταγράφει ο ιστορικός, αλλά με τη μορφή που δίνει στα γεγονότα ο λογοτέχνης.

Στο βιβλίο γίνονται αναφορές και στον έρωτα. Υπάρχουν, αν θέλετε, και ερωτικές σκηνές. Όμως ο αναγνώστης δεν θα αποκομίσει το αίσθημα του νατουραλισμού της χυδαιότητας. Δεν θα διαβάσει σεξοπικάντικα αρτύματα ούτε σεξουαλικές σκουπιδोकουβέντες. Ο έρωτας είναι συμπαντική δύναμη και γεγονός πανανθρώπινο που διεγείρει κάθε φυσική μορφή στο προαιώνιο πανηγύρι της δημιουργίας.

Η Ανδρεάς Τραυλού - Μεσάρη ξέρει να γράφει και κάθε βιβλίο της αποτελεί για την ίδια μια λυτρωτική κατάθεση. Και όποιος παρακολουθεί τη συγγραφική της δραστηριότητα περιμένει κάτι αξιόλογο να διαβάσει. Γιατί σταθεροί άξονες της συγγραφικής της δραστηριότητας είναι τα μεγάλα – τα σημαδιακά γεγονότα που εγγίζουν τον καθένα από μας, και ακόμα οι αγιότρευτες μνήμες, έτσι τις χαρακτηρίζει η μυθιστοριογράφος – κειμήλιες μνήμες «αποκρυσταλλωμένες σε ανθρώπινες μορφές» - θα πρόσθετε η ταπεινότητά μου. Δεν πλησιάζει απλά τα θέματά της η Ανδρεάς. Ο αναγνώστης έχει την αίσθηση πως περιγράφει γεγονότα που έζησε. Η συγγραφέας κινείται σε χώρους καιρίων προβληματισμών και επιχειρεί τολμηρές τομές σε σύγχρονα θέματα. Το βιβλίο υπηρέτει πνευματικές και ηθικές αξίες.

Το βιβλίο που παρουσιάζουμε είναι μια προσωπική δημιουργική κατάθεση της συγγραφέως.

Κάθε πνευματικός άνθρωπος, είπε ο Ί-

ψεν, είναι υπεύθυνος ατομικά για τον ξεπεσμό του τόπου και της εποχής του. Η λογοτεχνία είναι ο πιστός καθρέφτης της ψυχής ενός Έθνους, επομένως και ο σταθερός οδηγός του. Το λογοτέχνημα θέτει προβλήματα, είναι φορέας ζωής με σημασία, δηλαδή φορέας αξιών. Δεν ακούμε συχνά, όταν η κοινωνία βρίσκεται μπροστά σε σοβαρά προβλήματα: *Τι κάνει η πνευματική ηγεσία του τόπου; Που θα πει: Απαιτούμε από τους πνευματικούς ταγούς του Έθνους αποφασιστική παρέμβαση, λύση προβλημάτων, λύτρωση.*

Οι συγγραφείς δεν γεννιούνται για τον εαυτό τους, αλλά και για τους άλλους. Από τη στιγμή που θα θέσουν σε κυκλοφορία ένα βιβλίο – ένα αξιόλογο βιβλίο – παύουν να είναι ο Ανδρέας, ο Αλέξανδρος, ο Διονύσης, ο Οδυσσεύς, ο Γιάννης, ο Βίκτωρας, ο Λέων, ο Θεόδωρος. Είναι ο Κάλβος, ο Παπαδιαμάντης, ο Σολωμός, ο Ρίτσος, ο Ουγκώ, ο Τολστόι, ο Ντοστογιέφσκι. Απ' αυτούς καθορίζεται, αν όχι το πεπρωμένο, οπωσδήποτε όμως η πνευματική πορεία των λαών. Συλλαμβάνουν και εκφράζουν τους παλμούς της λαϊκής ψυχής και ταυτίζονται μαζί της. Ο συγγραφέας, ο πνευματικός άνθρωπος είναι ο απολογητής του Έθνους του, ο σταυροφόρος της ιστορικής του πορείας, εκείνος που απανταίξει τα ιστορικά γεγονότα και μεταβιβάζει από γενιά σε γενιά την ηθική, πνευματική και κοινωνική υπόσταση του είναι του. Είναι εκείνος που μας βοηθεί να βιώσουμε σε όλη του την ένταση το πανανθρώπινο πάθος και την τραγωδία του είδους μας.

Γράφει ο Ευάγγελος Παπανούτσος: «*Η τέχνη δεν είναι απλή, αλλά σύνθεση πνευματική λειτουργία. Μπορεί λοιπόν και μάθηση να μας προσφέρει, όπως και να μας ηθικοποιεί και να μας διαφορτώνει και να λεπταίνει την ηθική μας συνείδηση.*»

Η καλλιέργεια της εσωτερικότητας εί-

ναι ο δρόμος που οδηγεί στην αυτογνωσία. Και αυτογνωσία θα πει και ανακάλυψη του μικρόκοσμου του εαυτού μας μέσα στην επιφάνεια του σύγχρονου αλλοπρόσαλλου και αδιέξοδου κόσμου. Η αναζήτηση του βαθύτερου λόγου της υποκειμενικότητας για τη φιλοσοφική κατανόηση του κόσμου.

Η αυτογνωσία οδηγεί τον άνθρωπο στην αυτοπραγμάτωση και είναι οδός – διαδικασία ανεξαρτησίας, ελευθερίας, υπέρβασης της αλλοτριώσης. Ανοίγει δρόμους για την κατάκτηση των ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών ελευθεριών. Και ελεύθερος είναι ο σκεπτόμενος άνθρωπος, αυτός που αρνείται να νομιμοποιήσει την τυραννία και την τρομοκρατία, την καταπίεση και την εκμετάλλευση του συνανθρώπου του. Εκείνος που κατορθώνει ν' απεξαρτηθεί από τα πράγματα που τον υποδουλώνουν.

Στο πνευματικό κενό, στη χρεοκοπία των αξιών, σήμερα, υπέρ ποτέ και άλλοτε, είναι αναγκαία η μελέτη της λογοτεχνίας.

Σε μια εποχή σαν τη δική μας ντροπιασμένη, που φαίνεται δύσκολο να ξεφύγει ο άνθρωπος από τον κλοιό της καταθλιπτικής και γελοίας μηχανοκρατούμενης ζωής του· σε μια εποχή που υποθάλπει ιδιόχρηστα όνειρα βουλιμικής ευζωίας, κάθετης πτώσης στις συμπληγάδες του αγελαίου και ακόρεστου καταναλωτισμού – κοιλοκεντρισμού, ας ακούσουμε εκείνους που λένε ότι ο άνθρωπος μπορεί να τοποθετήσει τις φιλοδοξίες του και πάνω από τις απαιτήσεις του παχέος εντέρου (κρητική μαντινάδα)· σε μια εποχή που η δυσκολία στις ανθρώπινες σχέσεις έχει οδηγήσει σε τραγική μοναξιά το άτομο στις σύγχρονες κοινωνίες ενός αδιέξοδου κόσμου, και οι Μιντιοκράτες από το παρασκήνιο, οι μαριονέτες τους από τη σκηνή μας βομβαρδίζουν καθημερινά με κομπλογιές, βωμολοχίες, χυδαιότητες και ασχημίες, κι ε-

μείς, υπάρξεις απονευρωμένες, μονοεγκεφαλικοί και καταπιεσμένοι, σε ράθυμη χαυνωτική κατάσταση παρακολουθούμε τα προσφερόμενα, ας αναλογισθούμε ότι υπάρχουν κοινωνικά αγαθά που προσιδιάζουν στην πνευματική φύση του ανθρώπου.

Σε καιρούς γενικευμένου αμοραλισμού που οι μιζαδόροι, οι μεταπράτες και οι κερδοσκοποί, οι γυπαετοί της αρπαχτής, οι βιρτουόζοι της απατεωνιάς, οι νονοί της νύχτας, οι φακελάκηδες και οι λαδοματήδες, οι κομπιναδόροι και οι αστρολόγοι, οι καφετζούδες, οι χαρτορίχτρες και οι σατανιστές αποτελούν αδιατάραχτο βασίλειο, σε μια εποχή τέλος που ο διάβολος χαμογελάει από ευχαρίστηση, ας συμπαραταχθούμε με εκείνους που αντιστρατεύονται το διάβολο, που υπηρετούν το πνευματικό, κοινωνικό και ηθικό στοιχείο, εκείνο που βοήθησε αυτόν τον λαό να ξεπεράσει τους μύριους κινδύνους και τις δυνάμεις του κακούπου αντιμετώπισε.

Ας θυμηθούμε το λόγο του Κοντορσέ: «Κοινωνίες που δεν φωτίζονται από τους πνευματικούς τους ταγούς, παρασύρονται από αγύρτες».

Α. Γεωργάτος
Φιλολόγος

ΣΩΣ

ΣΠΥΡΟΣ ΔΗΜ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ Η Επτανησιακή Πολιτική Σχολή των Ριζοσπαστών

Επιμέλεια: Πέτρος Πετράτος
Έκδοση Συνδέσμου Φιλολόγων
Κεφαλονιάς-Ιθάκης
Αργοστόλι 2009, σελίδες 350.

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

Το 1938 στο περιοδικό *Πανεπιστημιακή* ακόν *Ημερολόγιον του Σπυρίδωνος* Σκη-
νωτάτου ένας νέος κεφαλονίτης επιστή-

μονας, ο Σπύρος Λουκάτος, δημοσιεύει για πρώτη φορά ένα μικρό άρθρο για τους προϊστορικούς τάφους της Κεφαλονιάς.¹ Σήμερα, μετά από 72 χρόνια, δεκατέσσερις αυτοτελείς εκδόσεις, εκατοντάδες μελέτες και άρθρα που έχουν δημοσιευτεί σε επιστημονικά περιοδικά και πρακτικά επιστημονικών συνεδρίων, πολλές ακόμη μελέτες ανέκδοτες, μια ζωή γεμάτη από επιστήμη και ιστορία αλλά και από κοινωνικούς αγώνες και διώξεις, έχουμε τη χαρά να ξεφυλλίζουμε το έργο του *Η Επτανησιακή Πολιτική Σχολή των Ριζοσπαστών* που κυκλοφόρησε σε επιμέλεια του εκπαιδευτικού και διδάκτορα Ιστορίας Πέτρου Πετράτου από τον Σύνδεσμο Φιλολόγων Κεφαλληνίας και Ιθάκης. Η έκδοση πραγματοποιήθηκε με την οικονομική ενίσχυση του Κληροδοτήματος Σπυριδωνος Φωτεινού Αντύπα υπέρ της Κεφαλληνίας.

Όπως μας πληροφορεί στον πρόλογό του ο επιμελητής της έκδοσης Πέτρος Πετράτος, η μελέτη ανήκει στην ώριμη περίοδο του Λουκάτου, καθώς ολοκληρώθηκε δέκα χρόνια πριν, το έτος 2000, και θα μπορούσε κανείς να πει ότι αποτελεί απόσταγμα δεκαετιών ιστορικής έρευνας σχετικής, όπως θα δούμε, όχι μόνο με τον Ριζοσπαστισμό καθ'αυτόν, αλλά και με ολόκληρη την επτανησιακή πολιτική και κοινωνική Ιστορία όπως διαμορφώνεται από τα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης ως την Ένωση με την Ελλάδα. Έργο ωριμότητας, που κουβαλά εντός του τον ενθουσιασμό και το πάθος μιας πολύχρονης επιστημονικής σταδιοδρομίας, ενθουσιασμό και πάθος που διατηρούνται άσβεστα μέχρι σήμερα.

Η έκδοση περιλαμβάνει, εκτός από το κυρίως σώμα της μελέτης, προλόγους από τον επιμελητή και τον συγγραφέα, βιβλιογραφία - η οποία προτάσσεται της κυρίως

μελέτης για χρηστικούς λόγους, και, στο τέλος του βιβλίου, ως επίμετρο, δύο επιπλέον μελέτες του Σπύρου Λουκάτου σχετικές με τον Επτανησιακό Ριζοσπαστισμό. Η πρώτη φέρει τον τίτλο «Ο Ριζοσπαστισμός, φιλοσοφικο-ιδεολογική θεωρία και σύστημα αξιών. Πολιτικοκοινωνική του έκφραση το Ριζοσπαστικό Κόμμα και Κίνηση. Επτάνησα 1797-1864» ενώ η δεύτερη είναι ανεπτυγμένη μορφή παλαιότερης συγκριτικής μελέτης που είχε δημοσιευθεί στο περιοδικό *Κεφαλληνιακά Χρονικά* για τα δύο ψηφίσματα της Ένωσης των Επτανήσων με την Ελλάδα, εκείνων δηλαδή της Θ' και της ΙΓ' Ιονίου Βουλής. Την έκδοση κλείνει αλφαβητικό ευρετήριο που αφορά στο κυρίως σώμα της μελέτης.

Η είδηση μάλιστα ότι, εκτός από την παρούσα έκδοση ετοιμάζονται από τον Δήμο Αργοστολίου να κυκλοφορήσουν σε ενιαίο τόμο συγκεντρωμένες οι σημαντικότερες δημοσιευμένες μελέτες του Λουκάτου για τον Ριζοσπαστισμό, σε συνδυασμό με την κυκλοφορία, την τελευταία πενταετία, και των μελετών του Γιώργου Αλυσανδράτου γύρω από το θέμα, μας φέρνει σε μια καινούρια πραγματικότητα σχετικά με τη βιβλιογραφία γύρω από αυτό που ο Λουκάτος χαρακτηρίζει ως πρώτη πολιτική σχολή στη νεοελληνική πολιτική Ιστορία: την Επτανησιακή Πολιτική Σχολή των Ριζοσπαστών. Η αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τους επτανήσιους - Ριζοσπάστες, που εκφράζεται και μέσα από το έργο νέων επιστημόνων πιστεύουμε ότι δεν είναι τυχαία: η επιστήμη δεν είναι ένας γυάλινος πύργος έξω από την κοινωνική της σύγχρονη - και ο άνθρωπος δεν μελετά το παρελθόν μόνο για να ανασυνθέσει έναν περασμένο κόσμο, αλλά και επειδή αισθάνεται την ανάγκη να κατανοήσει την σύγχρονη, την παρούσα πραγματικότητα.

Είναι ένα σέναο παχνίδι του ανθρώ-

1. Πέτρος Πετράτος, «Εργογραφία Σπύρου Δημ. Λουκάτου», *Κυμοθόη*, τόμ. 19 (2009), σ. 23.

πινου μυαλού να προσπαθεί να ερμηνεύσει το σήμερα διευρύνοντας το οπτικό του πεδίο προς το παρελθόν: να αποκωδικοποιήσει την συσσωρευμένη κοινωνική και πολιτική εμπειρία για να μπορέσει να ερμηνεύσει την εξέλιξη που πραγματώνεται μπροστά στα μάτια του, και -γιατί όχι;- ακόμα και να προβλέψει τις πιθανές μελλοντικές εξελίξεις. Με το ίδιο σκεπτικό ο Λουκάτος, στο κυρίως σώμα της μελέτης του, για να κατανοήσει τον Ριζοσπαστισμό ως συγκροτημένη πολιτική σχολή διευρύνει τον ορίζοντα της ιστορικής προσέγγισης: Αν για τους περισσότερους από εμάς τους μη ειδικούς ο Ριζοσπαστισμός συνδέεται χρονικά με μια συγκεκριμένη περιοχή, τα Επτάνησα, μια συγκεκριμένη εποχή, το δεύτερο και το τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα, και ολοκληρώνεται με την επίτευξη του εθνικού στόχου, της Ένωσης των Επτανήσων με την Ελλάδα, ο Λουκάτος για να προσεγγίσει, να δει από πιο κοντά και σε μεγαλύτερο βάθος το φαινόμενο, ουσιαστικά αποφασίζει να το επιχειρήσει κάνοντας ένα *gros plan* στο αντικείμενο της μελέτης του: Τοποθετώντας τον Ριζοσπαστισμό, τόσο στον άξονα της γεωγραφικής, πολιτικής και ιδεολογικής του συγχρονίας όσο και στον άξονα της ιστορικής και εξελικτικής του διαχρονίας. Αναζητώντας τις ρίζες του Ριζοσπαστισμού στο πρόσφατο και απώτερο παρελθόν του, αλλά και στο ευρύτερο ιδεολογικό και φιλοσοφικό πλαίσιο της εποχής του.

Ας εξηγηθούμε: Το πρώτο κεφάλαιο της μελέτης του Λουκάτου αρχίζει όχι από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας, που 1830, όπως θα περίμενε κανείς, αλλά από την εποχή που για τα Επτάνησα ολοκληρώνεται η περίοδος της Βενετοκρατίας - το 1797, όταν έρχονται οι Δημοκρατικοί Γάλλοι, δεν αλλάζει μόνο η Ιστορία των Επτανήσων, την ίδια εποχή αλλάζει ολόκληρη η ευρωπαϊκή Ιστορία. Η Γαλλική Επανάσταση, ο Διαφωτισμός, οι νέες ιδέες που

συγκροτούν μια καινούρια πραγματικότητα έρχονται στα Επτάνησα με τη νέα γαλλική διοίκηση. Στη σύντομη περίοδο των Δημοκρατικών Γάλλων εντοπίζει ο Λουκάτος τα πρώτα σκιρτήματα της ριζοσπαστικής ιδεολογίας, που εκφράζεται όχι μόνο με τον αέρα φιλελευθερισμού που φέρνει η νέα διοίκηση, αλλά και μέσα από την κοινωνική, πολιτική και ιδεολογική ζύμωση που πραγματοποιείται στα νησιά εκείνη την εποχή. Οι δυο βασικοί ιδεολογικοί πυλώνες της ριζοσπαστικής πολιτικής σχολής, δηλαδή η εθνική ανεξαρτησία όλων των Ελλήνων και η δημοκρατική μεταρρύθμιση της κοινωνίας, που συνάδουν με τις βασικές αρχές της Γαλλικής Επανάστασης και του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, αρχίζουν να εκδηλώνονται στα Ιόνια Νησιά εκείνη την εποχή - εκείνη την καινούρια εποχή όχι μόνο για τα Επτάνησα, αλλά και για ολόκληρη την Ελλάδα και την Ευρώπη.

Με αυτή την αφετηρία ο Λουκάτος βλέπει τη σταδιακή και δυναμική εξέλιξη, ενσωμάτωση και καλλιέργεια των ευρωπαϊκών ιδεών σε μια συγκροτημένη πολιτική σχολή ως φαινόμενο αλληλένδετο με τις πολιτικές και ιδεολογικές εξελίξεις σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Αυτή η μεταλαμπάδευση των νέων ιδεών στον επτανησιακό χώρο πραγματοποιείται, όπως δείχνει στα επόμενα κεφάλαια της μελέτης του, και σε περιόδους που θα μπορούσαν ενδεχομένως να χαρακτηριστούν, από την άποψη των καθεστώτων που τις διαχειρίστηκαν, ως ανελεύθερες και αντιδραστικές. Μιλάμε για την περίοδο της Επτανήσων Πολιτείας, του πρώτου ελληνικού ημιαυτόνομου κρατικού μορφώματος στη νεότερη Ιστορία (1800-1807), αλλά και την σύντομη περίοδο των Αυτοκρατορικών Γάλλων (1807-1809) που ακολουθεί. Αυτές οι περιόδους, που από μόνοι τους δεν προκύπτουν για καινούρια ευρωπαϊκό status quo - την ανάδειξη της Ρωσίας ως καθο-

ριστικού παράγοντα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και την ραγδαία άνοδο και πτώση του Ναπολέοντα - δεν αναστρέφουν το κλίμα που διαμορφώθηκε στην περίοδο των Δημοκρατικών Γάλλων, όπως θα νόμιζε κανείς. Η ριζοσπαστική ιδεολογία ζυμώνεται ακόμα και μέσα σε αυτό το αντιφατικό κλίμα - ο Λουκάτος ανακαλύπτει ζωηρές φιλελεύθερες αποχρώσεις, για παράδειγμα, σε διατάξεις ενός από τα Συντάγματα της Επτανήσου Πολιτείας, εκείνου του 1803, τις οποίες χαρακτηρίζει θεμελιακές για την οικοδόμηση της ριζοσπαστικής πολιτικής σχολής, ενώ διακρίνει σε προσωπικότητες που έδρασαν ακόμη και μέσα στο πλαίσιο αυτού του φαινομενικά όχι φιλικού προς τις νέες ιδέες πολιτειακού σχήματος, όπως ο κεφαλονίτης Ιωάννης Φραγκίσκος Τζουλάτης, τους προδρόμους του Ριζοσπαστισμού.

Στη συνέχεια, και από την πρώτη περίοδο της Αγγλοκρατίας ως και τη συγκρότηση του Ιόνιου Κράτους, το 1815, εξελίξεις τις οποίες ο Λουκάτος παρακολουθεί παράλληλα με την ενεργό συμμετοχή των Επτανήσιων στη Φιλική Εταιρεία, αλλά και τον ενεργό και σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισαν στην Ελληνική Επανάσταση του 1821, βλέπουμε σιγά σιγά το ιδεολογικό πλαίσιο να σχηματοποιείται, την ίδια εποχή που με το Συνέδριο της Βιέννης στην Ευρώπη παίρνει σάρκα και οστά μια νέα τάξη πραγμάτων, και στην Ανατολή το περίφημο Ανατολικό Ζήτημα στρέφει το ενδιαφέρον όλης της Ευρώπης στη Βαλκανική. Τα Ιόνια Νησιά είναι στο κέντρο των εξελίξεων, που μοιάζει με το κέντρο ενός πολύπλοκου ιστού αράχνης, με πολιτικές, ιδεολογικές, κοινωνικές άκρες στη Δύση. Η εθνική ολοκλήρωση της Ελλάδας, σε συνδυασμό με τον αυταρχικό χαρακτήρα της αγγλικής διοίκησης στο Ιόνιο Κράτος ουσιαστικά οδηγούν τις εξελίξεις προς τη γένεση του κινήματος των Φιλελευθέρων, στέρεο

προδρομικό της Επτανησιακής Σχολής των Ριζοσπαστών, όπως το χαρακτηρίζει ο συγγραφέας.

Η συνέχεια της μελέτης ανήκει στην ακμή του Ριζοσπαστικού Κινήματος, στα χρόνια μεταξύ 1845 και 1864 - η εξελικτική διαδικασία όλων των δεκαετιών και αλληλεπιδράσεων που προηγήθηκαν οδηγεί **στην πρώτη**, όπως υποστηρίζει ο Λουκάτος, **και μοναδική στην εποχή της Πολιτική Σχολή**, με την έννοια της αποκρυσταλλωμένης ιδεολογίας, της πολιτικής οργάνωσης, της συμπίεσης δηλαδή μιας ομάδας ανθρώπων που, πέρα από τις προσωπικές τους κοσμοθεωρίες συναινούν σε ένα **βασικό corpus πολιτικών αρχών**, αλλά και **της πολιτικής δράσης** σε όλα τα επίπεδα. Ο συγγραφέας ανατρέπει τα ιδεολογικά χαρακτηριστικά του κινήματος μέσα ακριβώς από την πολιτική πρακτική - αυτό άλλωστε είναι και το χαρακτηριστικό ενός πολιτικο-ιδεολογικού κινήματος, ότι εμφανίζεται να παρεμβαίνει δυναμικά στην πολιτική ζωή ενός τόπου, προσπαθώντας να αλλάξει, βασισμένο στις ιδεολογικές του αρχές, την κοινωνική και πολιτική οργάνωση.

Η μοναδικότητα αυτή του Ριζοσπαστισμού αναδεικνύεται από τον συγγραφέα μέσα από την αντιπαράβολή του με τις άλλες πολιτικές δυνάμεις που δρούσαν εκείνη την περίοδο στα Επτάνησα: τους μεταρρυθμιστές, που μετριοπαθώς υποστήριζαν την συνέχιση της αγγλικής προστασίας με κάποιες δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις, τους οποίους χαρακτηρίζει «μόρφωμα», τους θιασώτες της προστασίας, την «φατρία» όπως την ονομάζει, των προσκεϊμένων στους Άγγλους Καταχθονίων, και, αυτό είναι και το πλέον αξιοσημείωτο, εκείνους που ο ίδιος ο Λουκάτος ονομάζει «Ενωπότες» και «αντιριζοσπαστικό μέτωπο», διαχωρίζοντας τους πλήρως από τους Ριζοσπαστές. Πρόκειται για την πτέρυγα εκείνη του ριζοσπαστικού κόμ-

ματος υπό τον Κωνσταντίνο Λομβάρδο που αποστασιοποιήθηκε από το καίριο αίτημα του ριζοσπαστικού κινήματος για κοινωνική αλλαγή και επικεντρώθηκε μόνο στην υπόθεση της Ένωσης με το Ελληνικό Βασίλειο. Η κριτική του Λουκάτου απέναντι στους «Ενωτιστές» του Λομβάρδου είναι αμείλικτη - οι γνήσιες ριζοσπαστικές ιδέες, όπως είχαν εκφραστεί από τον Ηλία Ζερβό Ιακωβάτο και τον Ιωσήφ Μομφερράτο, θυσιάστηκαν από τον Λομβάρδο σε έναν συμβιβασμό που άφησε απέξω ολόκληρο το κοινωνιστικό υπόβαθρο της ριζοσπαστικής ιδεολογίας.

Πέρα από την αντιπαράθεση με τις άλλες πολιτικές δυνάμεις της εποχής και τη σύνδεση των εξελίξεων στα Επτάνησα με την Γαλλική Φεβρουαριανή Επανάσταση του 1848, που ενδυναμώνει την ωρίμανση της ριζοσπαστικής ιδεολογίας, η ριζοσπαστική πολιτική σχολή παρουσιάζεται στην πλήρη ακμή της ως μια συντεταγμένη προσπάθεια που ξεδιπλώνεται - κι αυτό είναι που αποδεικνύει τον υψηλό βαθμό ιδεολογικής και οργανωτικής συγκρότησής της - σε πολλά μέτωπα:

Πρώτα πρώτα, μέσα στο ίδιο το θεσμικό σύστημα της «Προστασίας». Οι Ριζοσπάστες Βουλευτές εργάζονται ακατάπαυστα μέσα στο πλαίσιο και με τους κανόνες του συστήματος προκειμένου να επιτύχουν το στόχο τους, να το ανατρέψουν. Από τον συγγραφέα παρουσιάζεται αναλυτικά μια σειρά νομοσχεδίων και μεταρρυθμίσεων που πέτυχαν οι Ριζοσπάστες Βουλευτές μέσα σε μια συνταγματική τάξη του Ιόνιου Κράτους που ήταν εχθρική προς κάθε δημοκρατική μεταρρύθμιση. Η βραχύβια Θ' Ιόνιος Βουλή είναι το επίκεντρο αυτής της εντός των θεσμών δράσης - ένα φωτεινό παράδειγμα για το πώς μια συγκροτημένη πολιτική σχολή μπορεί να ανατρέψει το σύστημα από μέσα.

□ Ο Ριζοσπαστισμός όμως λειτουργήσε πολυεπίπεδα, και εκτός του συστήματος -

στην κοινωνία, τον κατεξοχήν χώρο που μπορεί να γίνει κινητήρια δύναμη για ανατροπές, αλλά επίσης τον κατεξοχήν χώρο στον οποίο για να γίνουν αυτές οι ανατροπές πρέπει να υπάρχει πολιτική δράση, διάλογος, ιδεολογία. Ο συνδυασμός της εντός των θεσμών πολιτικής (δηλαδή του ριζοσπαστικού κόμματος) και της πολιτικής πράξης μέσα στην κοινωνία (δηλαδή των διαφόρων εκφάνσεων του ριζοσπαστικού κινήματος) είναι ο μοναδικός που μπορεί να φέρει αλλαγές - καθώς ανατροφοδοτεί την διαδικασία προς την αλλαγή. Στην περίπτωση των Επτανήσων, ο Λουκάτος δείχνει πώς αυτή η κοινωνική πολιτική δράση υλοποιήθηκε - μέσα από τον ριζοσπαστικό τύπο - που μετά την παραχώρηση από τους Άγγλους του δικαιώματος της ελευθεροτυπίας έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο στην διάδοση των θέσεων του ριζοσπαστισμού - μέσα από τα ριζοσπαστικά κέντρα, τα αναγνωστήρια - χώρους όπου ωρίμασε η ριζοσπαστική ιδεολογία μέσα από τη ζύμωσή της με την κοινωνία

Σημαντικός ήταν ο ρόλος στη διαμόρφωση της ριζοσπαστικής ιδεολογίας και των εξεγέρσεων των ετών 1848 και 1849 - οι οποίες συμβαίνουν τη στιγμή που το ριζοσπαστικό κίνημα μορφοποιεί την ταυτότητά του. Ο Λουκάτος θεωρεί, με βάση μαρτυρίες των ιδίων των Ριζοσπαστών, την δεύτερη από αυτές τις εξεγέρσεις, εκείνη της Σκάλας του 1849, υποκινημένη από τις δυνάμεις της Προστασίας σε ό,τι αφορά την ηγεσία της, ενώ στη βάση της, όπως και η πρώτη εξέγερση, κουβαλούσε την πολιτική δυναμική της εποχής. Η σκληρότητα της καταστολής της εξέγερσης από τον αρμοστή Ward δημιουργεί στην κοινωνία μια δυναμική και ανατροφοδοτεί την ριζοσπαστική ιδεολογία.

Αφού ο Λουκάτος ολοκληρώνει την ιστορική πορεία προς την Ένωση, διαπιστώνει ότι αυτή «δεν πραγματοποιήθηκε,

όπως διακήρυσαν οι Ριζοσπάστες, ως φυσικό και απαράγραπτο δικαίωμα του λαού, αλλά ως ικεσία με παραστάσεις και αναφορές προς την Αγγλίδα Βασίλισσα και με άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις - και δεν πραγματοποιήθηκε με ολόκληρη την ελληνική φυλή και το ελληνικό έθνος, του οποίου αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα, αλλά με το Βασίλειον της Ελλάδος και “υπό το σκήπτρον” του Γεωργίου του Α΄». Το όραμα των Ριζοσπαστών για κοινωνική αλλαγή βασισμένη στην ελευθερία, την ισότητα και την αδελφοσύνη έμεινε ανεκπλήρωτο - ωστόσο η προσφορά της ριζοσπαστικής πολιτικής σχολής δεν παραγράφεται από αυτή την εξέλιξη. Στο τελευταίο κεφάλαιο της μελέτης του ο Λουκάτος ανακεφαλαιώνει, τις βασικές ιδεολογικές, φιλοσοφικές, πολιτικές και κοινωνικές συντεταγμένες του ριζοσπαστικού κινήματος, που συνιστούν και την παρακαταθήκη του και τη συμβολή του στην εξέλιξη της πολιτικής σκέψης στην Ελλάδα στα χρόνια μετά την Ένωση.

Τέτοιες βασικές συντεταγμένες όπως ενδελεχώς αναπτύσσονται από τον Λουκάτο είναι:

- η **αντίθεση στην ξενοκρατία**

- ο **ελληνοκεντρισμός** (η θεώρηση δηλαδή ολόκληρου του Ελληνισμού, εντός και εκτός ελληνικού κράτους ως ενιαίου συνόλου, με τα Επτάνησα αναπόσπαστο τμήμα του),

- ταυτόχρονα, ο **ευρωπαϊσμός**, η θεώρηση του Ελληνισμού ενταγμένου στο ευρωπαϊκό πολιτικό και κοινωνικό γίγνεσθαι, η πίστη στην κοινή τύχη των ευρωπαίων λαών,

- ο **ουμανισμός - οικουμενισμός**, βασισμένος στην ελευθερία και αδελφοσύνη ολόκληρης της ανθρωπότητας, και τέλος

- η **πίστη στη δημοκρατία**, με την αριστερή πτέρυγα των Ριζοσπαστών, όπως εκφράζεται από τον Ιωσήφ Μομφερράτο να διακηρύσσει την «Κοινωνική Δημο-

κρατία».

Το βιβλίο του Λουκάτου αποτελεί ταυτόχρονα εγχειρίδιο Πολιτικής Ιστορίας των Επτανήσων αλλά και πολιτικής θεωρίας. Αλλά είναι κι ένας υποδειγματικός τρόπος διερεύνησης ενός φαινομένου όχι μέσα στα στενά τοπικά και ιστορικά του πλαίσια, αλλά μέσα στην ιστορική του εξέλιξη, την πολιτική, κοινωνική και ιδεολογική του διάσταση, αλλά και τις τοπικές και διεθνείς συνιστώσες που επηρεάζουν τη διαμόρφωσή του.

Και αν θέλουμε να επιχειρήσουμε, τελειώνοντας, ένα άλμα από την εποχή των Ριζοσπαστών στη σημερινή, θα διαπιστώσουμε ότι τα αιτήματά τους για κοινωνική αλλαγή όχι μόνο δεν έχουν ακόμη υλοποιηθεί, αλλά η διεκδίκηση και η υπεράσπισή τους, ακόμα κι όταν έχουν σε κάποιο βαθμό κατακτηθεί, οφείλει να είναι διαρκής και δυναμική. Η κοινωνία θα έχει πάντοτε ανάγκη την αλλαγή, όσο σ' αυτήν υπάρχουν αδικίες και ανισότητες. Αυτή η αλλαγή όμως χρειάζεται πολιτική δράση. Δράση μέσα στους θεσμούς, αλλά και μέσα στην κοινωνία. Και αυτή η δράση χρειάζεται ένα στέρεο ιδεολογικό υπόβαθρο, για να μπορέσει να οδηγήσει την κοινωνία σε πραγματική αλλαγή. Ιδεολογία, πολιτική, κοινωνία, συλλογική δράση, είναι έννοιες που, κι αν τις έχουμε ξεχάσει, θα πρέπει να τις θυμηθούμε ξανά. Και για να τις θυμηθούμε ξανά, δεν έχουμε παρά να ξανακούσουμε τις φωνές των Ριζοσπαστών.

Ηλίας Α. Τουμασάτος
Νομικός - Θεατρολόγος

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΣΟΥΡΙΟΥ

1 7/5/2010 - Εκδήλωση αφιερωμένη στον ποιητή Γ. Ρίτσο, στη μουσική σκηνή «Αστραίος», σε συνεργασία με την Ένωση Λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης Κεφαλονιάς-Ιθάκης.

εκδήλωση που έγινε με τη συνεργασία της Αδελφότητας Κεφαλλήνων και Ιθακησίων Πειραιά. Για το βιβλίο μίλησε η φιλόλογος, τ. Διευθύντρια της Εθνικής Βιβλιοθήκης Παναγιώτα Μοσχόνα.

2 20/5/2010- Εκδήλωση στο θέατρο «Κέφαλος» σε συνεργασία με το ΤΕΙ Τεχνολογίας Ήχου και Μουσικών Οργάνων με αφορμή την επέτειο της Ένωσης. Κατά τη διάρκεια της εκδήλωσης έγινε η παρουσίαση του βιβλίου του Διδάκτορα Ιστορικού Σπύρου Λουκάτου *Η Επτανησιακή Πολιτική Σχολή των Ριζοσπαστών*, έκδοση του Συνδέσμου Φιλολόγων Κεφαλονιάς - Ιθάκης. Για το βιβλίο μίλησε ο νομικός, θεατρολόγος Ηλίας Τουμαζάτος.

4 18/6/2010 - Εκδήλωση αφιερωμένη στο ποιητή Νίκο Καββαδία, στο θέατρο «Κέφαλος». Κατά την εκδήλωση ανακοινώθηκαν τα αποτελέσματα του Μαθητικού Λογοτεχνικού Διαγωνισμού αφιερωμένου στο Νίκο Καββαδία, που προκήρυξε ο Σύνδεσμος Φιλολόγων για το σχολικό έτος 2009-2010. Βραβεύτηκαν οι μαθητές, ενώ διαβάστηκαν τα πρώτα βραβεία ποίησης και διηγήματος Γυμνασίου και Λυκείου.

3 29/5/2010 - Παρουσίαση του βιβλίου του Διδάκτορα Ιστορικού Σπύρου Λουκάτου *Η Επτανησιακή Πολιτική Σχολή των Ριζοσπαστών* στον Πειραιά, σε

ΓΙΑ ΝΑ ΕΡΧΕΤΑΙ Η ΚΥΜΟΘΟΗ ΣΤΟ ΣΠΙΤΙ ΣΑΣ

* Συμπληρώστε και ταχυδρομήστε το παρακάτω απόκομμα στη διεύθυνση:

Χαρά Καλογηράτου, Φαρακλάτα 281 00 Κεφαλονιά.

* Ενημερώστε μας έγκαιρα σε περίπτωση αλλαγής διεύθυνσης.

* Επικοινωνήστε μαζί μας, αν δε λάβετε το περιοδικό.

ΕΠΩΝΥΜΟ: .....

ΟΝΟΜΑ: .....

ΟΔΟΣ: ..... ΑΡ: ..... ΤΗΛ: .....

ΠΕΡΙΟΧΗ: ..... Τ.Κ. ....

* Σας στέλνω το ποσόν των 10 ευρώ ως ετήσια συνδρομή.

* Την ετήσια συνδρομή των 10 ευρώ μπορείτε να τη στείλετε με ταχυδρομική επιταγή ή με κατάθεση στο λογαριασμό του Συνδέσμου, ALPHA BANK 771-002101-022500, με παράλληλη ενημέρωσή της κ. Χαράς Καλογηράτου στο τηλέφωνο 26710 - 84228.

Χρύσα Σταματελάτου

- βιβλία
- χαρτικά
- φωτοτυπίες

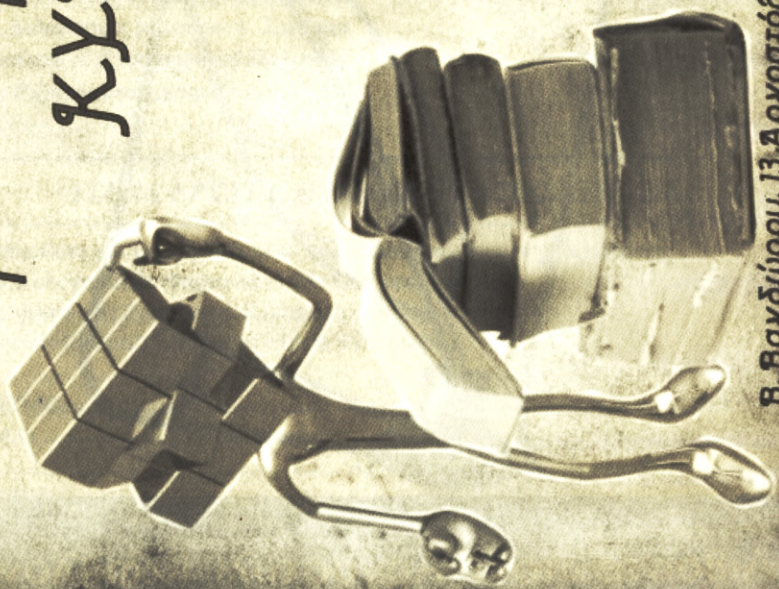
Λιδόστρωτο 1 Αργοστόλι Κεφαλονιά

τηλ.: 26710 22918, 26710 25070

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΕΡΜΟΥΣ ΚΑΙ ΤΕΡΕΝΤΙΟΥ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

Βιβλιοχαρτοπωλείο ΚΥΒΟΣ

Βιβλία
Χαρτικά
Φωτοτυπία
Δακτυλογραφήσεις
Μουσικά Είδη
Αναλώσιμα Η/Υ

Β. Βαυδύρου 13, Αργοναυτίδα Τηλ. & φαξ : 26710-26872

email: info@e-kinos.gr www.e-kinos.gr

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΩΝ
ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ - ΙΘΑΚΗΣ
ΑΡΓΟΣΤΟΛΙ - Τ.Κ. 28100

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ

ΙΑΚΩΒΑΤΕΙΟΣ

**ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΜΟΥΣΕΙΟ ΛΗΞΟΥΡΙΟΥ**